

Валентина Кузнецова

*Нариси історії
євреїв Мернігова*

Валентина КУЗНЄЦОВА

**НАРИСИ
ІСТОРІЇ ЄВРЕЇВ
ЧЕРНІГОВА**

Чернігів
Видавництво «Десна Поліграф»
2024

УДК 94 (477)
К 89

КУЗНЄЦОВА Валентина

К 89 **Нариси історії євреїв Чернігова.** – Чернігів : Десна Поліграф, 2024. 412 с.

ISBN 978-617-8145-33-0

Про що ця книжка? Як впливає з назви, про чернігівських євреїв ХІХ–ХХ ст. Про поетів і художників, музикантів і підприємців, інженерів і політиків. Тут зібрано історії більш ніж 360 осіб, біографія яких стала частиною історії як нашої України, так і США, Ізраїлю, Великої Британії, Франції. Читання для тих, хто цікавиться історією Чернігівщини.

УДК 94 (477)

ISBN 978-617-8145-33-0

© Кузнєцова Валентина, 2024
© Видавництво «Десна Поліграф», 2024

Дякую всім, хто підтримав проєкт

Спонсор видання – Олексій Кузнєцов

Брали участь і допомагали:

Музей «Бейт-ха-ір» і муніципалітет Тель-Авів-Яффо

Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського

Архів Товариства «Меморіал»

Архів кібуца Кирьят-Анавім www.kiryatanavim.com

*Архів «Bitmina Lab»: www.bitmina.com і особисто Надав Ман
Директорка Чернігівського БЕФ «Хесед Естер» Олена Сорокіна*

Костянтин Аніщенко

Єлизавета Давидович

Вікторія Мудрицька

Ольга Мільмарк

Ірина Савицька

Микола Данілкин

Михайло Жук

Олена Литвина

**За підтримки Американського Єврейського
Розподільного Комітету «ДЖОЙНТ»**

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	5
ЄВРЕЇ ЧЕРНІГОВА.....	6
ЄВРЕЙСЬКІ АДРЕСИ ЧЕРНІГОВА.....	11
ЖИЛИ-БУЛИ.....	18
ІСААК МАРКЕЛЬС – ПІДПРИЄМЕЦЬ І ДЕПУТАТ.....	22
КУПЕЦЬКА РОДИНА ШЛЕПЯНОВИХ.....	23
УЧЕНЬ МЕЙЄРХОЛЬДА.....	32
ІСТОРІЯ ЛІКАРЯ РОЗЕНТАЛЯ.....	35
«МУЗИКА – ЦЕ ВІТЕР І СВИСТ...».....	38
СПОЧАТКУ БУВ СИНЕМАТОГРАФ.....	41
ШНЕЄРСОН З РОДУ ШНЕЄРСОНІВ.....	43
«ЖИТТЯ ПРОЖИТЕ ЗАРАДИ ВЕЛИКОЇ СПРАВИ».....	45
ВУЛИЦЯ ВОСКРЕСЕНСЬКА, КОЛИШНЯ МУРИНСОНА.....	49
ПІСНІ ГУЛАГу.....	51
«УСІ БАТЬКИ НОЧАМИ СКЛАДАЮТЬ ВІРШІ...».....	54
«ВСУПЕРЕЧ НАВІТАМ І ОБРАЗАМ».....	59
А ВИ ЛЮБИТЕ ЇДИШ?.....	63
ЗАГИНУВ У БОЯХ ЗА УКРАЇНУ.....	66
ХУДОЖНИК НА ВІЙНІ.....	70
ПЕРШИЙ РИТУАЛЬНИЙ ПРОЦЕС В УКРАЇНІ.....	71
ПОГРОМИ ХХ СТОЛІТТЯ.....	76
ШОА.....	82
«МАМА ЗАПОВІЛА: НІКОЛИ НЕ ЗАБУВАЙ ДОБРА, ЯКЕ ЗРОБИЛИ ДЛЯ НАС ЄВРЕЇ...».....	85
ЄВРЕЇ НА ФРОНТАХ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.....	88
У КОЖНОГО БУЛА СВОЯ ВІЙНА.....	90
ЄВРЕЙСЬКІ ТЕАТРИ ЧЕРНІГОВА ПРОТЯГОМ СТОРІЧЧЯ.....	95
ПОГОВОРИ ЗІ МНОЮ НА ЇДИШІ.....	99
ЩАСЛИВА СІМА.....	102
ПРИГОДИ АВАНТЮРИСТА.....	107
«Я ТОРУ ЗБЕРІГАВ ЯК ПАРТКВИТОК...».....	109
НАРОДИЛИСЬ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ.....	110
ФОТО З СІМЕЙНИХ АЛЬБОМІВ.....	269
ІМЕНА ЗЕМЛЯКІВ НА КАРТІ ІЗРАЇЛЮ.....	288
КІЛЬКА ПОРТРЕТІВ ПРЕДСТАВНИКІВ ПЕРШОЇ ТА ДРУГОЇ АЛІЙ.....	300
ХАЇМ ГАМЗУ.....	313
ТЕЛЬ-АВІВЦІ КРУГЛИКОВІ.....	314
«ЛЮДИНА НЕВО».....	319
ЙОСЕФ БРЕННЕР – ПИСЬМЕННИК, БУНТАР.....	322
ЧЕРНІГІВЦІ В ЕРЕЦ-ІСРАЕЛІ.....	326
Словничок назв і термінів, що зустрічаються в книжці.....	392
Література.....	399

ПЕРЕДМОВА

Це не підручник і не історичне дослідження. Ця книжка не містить вичерпної історії чернігівських євреїв: уповні тут не досліджуються ті чи інші питання єврейської історії. Просто кілька історичних та біографічних нарисів, що зроблені мною протягом кількох років. Дещо було опубліковано в газетах, матеріалах семінару «Євреї Лівобережної України. Історія та культура», тощо. Це історії приблизно 360 людей, яких більше немає. Але вони були і стали частиною історії, зокрема – історії Чернігівщини. «У кожній людині є ім'я», – писала ізраїльська поетеса Зельда, онука чернігівського рабина Довида Цві Хейна. З імен і почалася ця книжка.

В один із перших днів моєї роботи в БЕФ «Хесед Естер» улітку 1999 р. директорка Ірина Давидівна Лапко поставила переді мною на стіл дві каталожні бібліотечні скриньки: «Ось, дарую! Збирала ще в 1960-ті. Тут імена знаменитих євреїв, про національність яких було заведено замовчувати. Серед них багато наших земляків. Продовжиш?» – «Спробую», – обережно пообіцяла я, не уявляючи, як це зробити. «Коли я працювала в бібліотеці, заповнюючи картку нового читача, зобов'язана була вказати національність. Багато дітей червоніли й опускали очі: їм було соромно вимовити слово «єврей». Я мріяла, щоб ніхто і ніколи не соромився цього. А знаєш моє справжнє ім'я? Сара! Сара Міндель. У школі кепкували з імені, і я стала Ірою. Тепер шкодую... І ще прохання, – продовжила директорка, – напиши екскурсію про єврейський Чернігів. Ти ж екскурсовод, зумієш? Що тобі для цього необхідно?». Складати екскурсії мені подобалося. Почалася робота в архіві, бібліотеці, бесіди з підопічними благодійного фонду, пошук в інтернеті. Через рік у мене був список приблизно на 60 персоналій і благословення Ірини Давидівни на проведення історичного семінару «Євреї Лівобережної України. Історія та культура» (2000). Вона, як зазвичай, уточнила: «Впораєшся? Впевнена? Починай!». Учасникам 2-го семінару (2001) було презентовано екскурсію «Єврейський Чернігів».

Відтоді проведено ще 13 семінарів (15-й відбувся 2020 року), опубліковано близько трьохсот статей, написаних науковими співробітниками чернігівських музеїв і архівів, викладачами вишів, бібліотекарями, красзнавцями та журналістами. Спонсором проведення семінарів традиційно є ДЖОЙНТ та його представник у Чернігові БЕФ «Хесед Естер».

І екскурсія не загубилася серед інших. Її продовжують проводити, доповнюючи іменами та пам'ятними адресами, виявленими в результаті нових досліджень. Єврейська тема перестала бути забороненою в Україні.

Накопичений матеріал потребував відповідного оформлення. Упевнена, що в майбутньому з'являться нові дані, які уточнюють (або виправляють) інформацію, що була використана. Передмову обіцяла написати Ірина Давидівна Лапко. Не встигла. Життя кінцеве.

У 2003 р. наша сім'я репатріювалася в Ізраїль. Я продовжила збирати матеріали стосовно земляків, брати участь у роботі семінару, друкуватися в газеті чернігівської єврейської громади «Тхія».

Спочатку я писала російською мовою. Але почалася війна... Я дуже вдячна моєму однокласнику Костянтину Аніщенку, який узяв на себе працю допомогти з перекладом.

Як говорили древні: *Feci quod potui faciant meliora potentes*: «Я зробив, що зміг, нехай ті, хто зможе, зроблять краще».

ЄВРЕЇ ЧЕРНІГОВА

Перша письмова згадка про євреїв Чернігова пов'язана з оповіданням про рабина «Ісаака з Чернігова», XII ст.

Про єврейську присутність у Чернігові можливо судити за низкою непрямих ознак. Охочі дізнатися про це докладніше можуть звернутися до історичної літератури.

Історик д-р О. Кулик (завідувач Кафедрою слов'янських досліджень Єврейського університету в Єрусалимі) зазначає: безсумнівно, що в епоху Київської Русі «область розселення євреїв включала: Волинь на заході, можливо Суздаль на північному сході, Тмутаракань на півдні. У центрі цього регіону знаходилися Київ і Чернігів». Слов'яни зіткнулися з хозарами приблизно у VII столітті, коли одні розширювали свої володіння на схід, а інші – на захід.

Самі хозари не були етнічними євреями. Про це писав хозарський цар Йосип (кінець X ст.): хозари не нащадки стародавніх ізраїльтян, а тюрки, які прийняли юдаїзм. На території Хозарії було багато євреїв із Закавказзя, а в Криму євреї жили ще з II-I ст. до н. е. Контакти слов'ян з євреями Тамані, ймовірно, встановлювалися через хозар. У VII-X століттях до Чернігова, можливо, приходили мандрівні єврейські купці – раданіти, як їх називають в арабських джерелах. Походження раданітів неясне: їхньою батьківщиною могла бути як Західна Європа, так і мусульманський Схід. У «Книзі шляхів і держав» арабського географа Ібн-Хордадбха про них сказано: «Шлях купців-євреїв раданітів, які розмовляють перською, румською, арабською, французькою, андалузською, слов'янською мовами, із заходу на схід і зі сходу на захід морем і сушею. Вони возять євнухів, служниць, хлопчиків, шовк, хутра та мечі... На зворотному шляху вони беруть мускус, алое, камфору, корицю та інші витвори східних країн...». Раданіти везли товари до хозарів в Ітіль, а звідти через Каспій до Індії та Китаю. Київ – вузлова станція на торговому шляху. У єврейських джерелах цих купців називали «голхей русія» – ті, що йдуть у Русь.

Таким чином, протягом кількох століть у Чернігові могли зустрічатися юдеї різних країн, а хтось із них, можливо, осідав у торговому місті.

У 986 р. Володимир Святославович пішов війною на хозар і наклав на них данину (до цього часу чернігівські землі були данниками хозар). Частина хозарських володінь – Тмутаракань і Поділля, – переходять до рук київського князя. Так, серед інших народів під владою Володимира з X ст. перебувають і єврейські громади. У 988 р. Мстислава – одного зі своїх синів, Володимир посадив на князювання в Тмутаракані. У різний час ця територія належала візантійцям, хозарам, Русі.

Доктор О. Кулик, посилаючись на єврейські джерела, відзначає появу нових зв'язків між єврейськими громадами Русі та Візантії після хрещення Русі, яку візантійські євреї називали Ханааном. І єврейські вчені Середніх віків пов'язували слов'ян з жителями біблійного Ханаану. «Участь грецьких євреїв у торгівлі рабами з Русі згадується в Києво-Печерському патерику та одному єврейському джерелі, при цьому обидва відносяться до XI ст. «Євреї Русі», приїжджали до візантійських громад з метою торгівлі та в особистих справах. «NN з країни Русь гостював у нас – у смиренній громаді Салоніків, і знайшов свого родича – р. N з Єрусалима... Він не знає ні святої мови, ні грецької, ні арабської...». Священна мова – це іврит.

Євреї посилали дітей навчатися в Європу: «раббі Іцхак із Русі» навчався в Німеччині (м. Вормс), «Ашер бен Синай із Русі» навчався в іспанському Толедо, «єврей із Русі» із-

див до родичів у Грецію. У яких містах жили згадані євреї, ми не знаємо. Перший єврей із Чернігова, про якого є письмові згадки, – Іце, Іче, Ісаак: учень Іегуди Хасида (1140–1217, основоположника єврейського містичного руху в Німеччині). У «Книзі Онікса» (XIII ст.) єврейського граматака Моше бен Іцхака га-Несія згадується єврей із Чернігова, який жив в Англії, переселився до Німеччини чи Богемії. Ребе Іче не тільки жив у Чернігові, а й знав розмовну мову східних слов'ян. І називав він Русь «країною Тірас».

Євреї Русі перекладали біблійні книжки як з івриту, так і з грецької. Можливо, переклад необхідний був для євреїв, які не знали івриту. Вже в XI столітті з грецької почали перекладати «Історію іудейської війни» Йосипа Флавія (1 ст.). З івриту перекладали «Йосипон» (єврейсько-грецька форма імені Йосип) – популярний історичний твір анонімного автора, який жив у X ст. в Південній Італії: єврейську хроніку від Адама до взяття Єрусалима Титом. Уривки з цієї книжки літописець включив до «Повісті минулих літ».

До речі, творці кирилиці запозичили з івриту три літери: «ш» і «щ» («шин») і «ц» («цаді»).

Пам'ять про євреїв Давньої Русі зберіглася в билинах (старинах). Ілля Муромець і Добриня Микитич билися з велетнем Жидовином (після приєднання частини українських земель до Росії наприкінці XVIII ст. слово «жид» було табуйоване, радянська влада з тією самою метою: русифікація українського населення, – запровадила російську назву «єврей»). А в чернігівського купця підростав богатир Козарин (Казарін). Про хозарське походження богатиря писав В. Я. Пропп: ім'я «Козарин», безсумнівно, колись позначало його хозарське походження.

*«Во городе да во Чернигове
У того купца Петра богатого
Уродилось чадышко малёшенько,
Малёшенько чадо, глупёшенько.
Именем дали его Козарином,
По отечески его Петровичем».*

Не пускали його мати-батько в чисте поле, та зустрівся ворон, який порадив:

*«Поезжай Козарин по чисту полю,
По тому раздольицу широкому:
Там стоят три шатра белополотняны,
Там живут да три татарина,
Три татарина да три проклятия,
Они мучат девицу да душу красную».*

Визволив, як водиться, богатир дівицю, та став розпитувати: якого вона роду-племені. І виявилася дівчина його сестрою, і поїхали вони в Чернігів до батька-матері.

Є в збірці Григор'єва й інші варіанти билини. Біля торгової площі стояв будинок Федора-купця, і було в купця «два чадушки: дочка Еленушка, да сын Козарушка». Коли дочку татари викрали, брат поїхав до неї на виручку. Ну, далі історія вже відома.

В іншому варіанті сестра Настя сама виявилася богатирем-поляницею, – і слідом за братом виїхала в чисте поле собі слави шукати. Налетіли на неї татари, майже здолали поляницю, але прийшов їй на виручку богатир Козарін. Почав він розпитувати врятовану дівицю: якого вона роду-племені, і почув:

*«Из того же я города Чернигова,
Я того же гостя торгового,
Я пошла искать родимого то брателка,
А по имени Казарина Фёдоровича».*

Так і визнали одне одного брат із сестрою.

В історії збереглося славне ім'я: воєводи Володимира Мономаха. Іван Казарін був ватажком русько-хозарського війська, яке воювало з половцями в гирлі Дону в 1106 р. і визволило руських полонених.

До середини XIII століття закінчилася історія єврейської громади Київської Русі (розореної татаро-монголами), яку пізніше поповнювали (або змінювали) євреї-ашкенази із Західної Європи.

У 1623 р. король Владислав IV наказав вислати євреїв із Чернігівського та Сіверського воєводств за скаргою місцевих християнських купців і ремісників за конкуренцію з боку євреїв. Однак євреї невдовзі повернулися до Чернігова і жили тут до 1648 р. За Зборівським миром 1649 р. євреям заборонялося жити на території Гетьманщини. Як свідчить історична хроніка Мегілат-Ейсфа, у період війни Богдана Хмельницького (1648–1654), рятуючись від погромів, із Чернігівщини євреї пішли поспіхом із загонами князя Вишневецького на захід. Ті, що залишилися, близько 2000 чоловік, були знищені або віддані в рабство татарами як ясир.

Поступово єврейські купці, які приїжджають на ярмарки, осідають на малоросійських землях, в українських селах з'являються єврейські сім'ї, що прийшли з Польщі. З появою перших єврейських сімей на Чернігівщині зафіксовано перший в українських землях кривавий наклеп (1702 р.), вивченню якого присвятила своє дослідження В. Стоклицька-Терешкович (див. далі).

У 1736 р. (за даними, які наводить В. М. Хижняков) на території Чернігівського полку було 49 євреїв (29 чоловіків і 21 жінка), у самому Чернігові – жодного.

Розділи Польщі XVIII століття (1772, 1792, 1795) призвели до появи на території сучасної України численної ашкеназької громади, історія якої рясніє драматичними подіями.

Наприкінці XVIII ст. у чернігівських землях нелегально мешкало кілька єврейських емігрантів із Польщі та Правобережної України. З 1783 року євреям дозволено було займатися на території Гетьманщини торгівлею і посередництвом та записуватися до міських станів міщанами і купцями. Лише після другого поділу Польщі (1793 р.) євреї оселилися в самому Чернігові. З 1794 р. євреям колишніх польських губерній дозволено селитися в Київському, Чернігівському, Новгород-Сіверському регіонах. Це були євреї з Польщі – ашкенази, що з'явилися там у свою чергу з різних країн Західної Європи внаслідок міграцій багатьох століть, і вони стають жителями чернігівських земель.

В. М. Хижняков (1842–1917), міський голова Чернігова, вивчаючи архів міської думи (1765–1810 рр.), наводить цікаві факти. Він зазначає, що в списках орендарів і торговців Чернігова в зазначений період немає жодного єврейського імені. І тільки в справах 1786 р. він знайшов прохання єврея Іцковича про здачу в оренду млина на річці Білоус і шинку в селі Петрушин. У 1796 р. два місцевих євреї брали участь у торгах за оренду винного продажу, але не досягли успіху.

За окладними книжками 1797 року на Чернігівщині зареєстровано 1347 християн-купців, 36 євреїв-купців; 11268 християн-міщан і 1077 євреїв-міщан; у Новгороді-Сіверську – 47 євреїв, на Київщині – 5028. У 1809 р. у Чернігові вже відкрили єврейський цвинтар, тобто в місті існувала єврейська громада.

У 1821 р. видано розпорядження про видалення всіх євреїв із казенних селищ, залишивши лише одну сім'ю на питний будинок. У 1835 р. видано розпорядження про видалення всіх євреїв з казенних і козачих селищ. У Чернігові цього року мешкає 2691 єврей; синагог (як і в усій губернії) немає. У 1840 р. дозволили євреям жити там, де козаки й державні селяни становили понад 10% поміщицьких селян.

У 1844 році заборонено приймати юдеїв на державну службу, з 1855 р. заборонено купувати землю.

У збірнику *«Малороссийские губернии: т. 12 – Черниговская губерния: 1851 года»* зазначено, що чернігівські євреї займаються різноманітними видами діяльності: відкупами, орендою, ремеслами (годинникові, золоті, срібні майстри, склярі, столяри, шевці, тощо). Євреї Чернігова в цей час одягаються за російською та німецькою модою, носять круглі капелюхи, суконні кашкети; деякі залишають пейси. «Жінки теж охоче змінюють свої убори на європейські».

Добре відомий був у першій половині ХІХ чернігівський купець 1-ї гільдії Литман Фейгін. Він розбагатів на відкупах винних промислів (спроба 1827 року усунути євреїв від цієї діяльності виявила небажання християнського населення займатися відкупками, що виявилось не вигідним для промисловості; євреїв довелося допустити до цього непопулярного, як з'ясувалося, виду діяльності). Відкупників не обмежували в пересуванні країною. Фейгін починає виконувати великі казенні підряди і поставки, стає радником комерції. Користуючись своїм високим становищем, клопотав перед імператором про полегшення долі євреїв (за посередництва Бенкендорфа). Однак, ці спроби виявилися безуспішними. 1833 року надіслав чергового листа на ім'я Миколи І. У ньому сказано: «Будь-яка релігія свята... Варто було б бажати, щоб кожен зберіг неодмінно свою віру, в якій він народився, а зрадників її вважати відступниками».

У 1840 роки Фейгін утратив статки, і це розорення приписували помсті міністра фінансів Вронченка. Сім'я прийняла християнство.

У середині ХІХ ст. єврейські купці Чернігівської губернії становили 81% гільдійського купецтва. Причому, в губернії всі купці 1-ї гільдії були євреями. З кінця ХVІІІ ст. євреїв записували купцями або, якщо вони не хотіли записуватися в купецтво, міщанами (у яких була вищою подушна подать).

З 1865 р. обмежено місце проживання і пересування єврейського населення імперії, і Чернігівська губернія увійшла до так званої «межі осілості». Різні обмеження існували від Катерининського указу від 23.12.1791 р. до їхнього скасування законодавчим актом Тимчасового уряду від 22.03.1917 р. Межа осілості до ХХ ст. включала 25 губерній (і всю територію царства Польського). Поза межею осілості залишилося приблизно 6% єврейського населення, які мешкали здебільшого в Середній Азії та на Кавказі.

За ревізією 1847 р. у губернії жили 18 тис. євреїв: 17 громад. У 1864 р. – понад 36 тисяч осіб. А за переписом 1897 року в губернії євреї становлять майже 115 тисяч осіб, але це все ті ж 5% населення. До кінця ХІХ ст. євреї в губернії становили 5%, а в Чернігові 33% (9 тисяч із 27 тисяч населення).

Заборони й обмеження зумовили традицію занять: торгівля, винні відкупи, посередництво, неprestижні (лахмітники) і нові, тобто заняття з неясними перспективами: фотографія, кіно.

У Чернігівській губернії на кінець ХІХ століття функціонували 15 єврейських шкіл, 2 професійні школи, 413 хедерів. Понад 400 меламедів навчали три з половиною тисячі учнів. У Чернігові 1910 р. працювала талмуд-тора, 3 приватних чоловічих училища, 3 приватних жіночих училища, 1 чоловіче громадське єврейське училище.

Чернігівські євреї посідали одне з перших місць за грамотністю (вміння читати та писати російською мовою), серед євреїв риси осілої: понад 45% грамотних чоловіків та 25% жінок, тоді як серед решти населення (тобто місцевого неєврейського) чоловіча грамотність становила близько 30%, а жіноча – трохи більше 7%.

Тому наприкінці XIX – початку XX століття євреї Чернігова були помітно активні як підприємці. Перші книжкові крамниці належали Маркусу Кранцу, Ідлісу, Якубовичу, Френкелю. Із трьох книжкових видавництв одне було державним, а два приватними: власники Весела та Цинберг. У 1910 р. Богатиренко, Брусин і Горлик відкривають в Олексіївському пасажі кінотеатр «Експрес». А 1913 року Арон Богатиренко відкрив синематограф «Міраж», який працював до 1922 року. Серед перших фотографів Гітін, Утевський. Найбільша аптека у Маркельса, аптечні комори належали родині Ліфшиц. Мануфактуру купували у Халфіна, Гозенпуда; залізні товари – у Зороховича; цеглу – у Гінзбурга, Шильмана; меблі та килими – у Ципіна, Уріна, тютюн у магазині Герзона; млини належали Зороховичу та Моносзону; чоловічий одяг шили брати Аронови; ювелірні вироби продавали Ідліс, Шлепянов; готель «Брістоль» – у Гутмана, «Економія» – у Ривкіна.

Зі спогадів В. М. Хижнякова: «У Чернігові (остання чверть XIX століття) російського купецтва дуже мало. Переважають купці-євреї. Міщанське товариство теж майже наполовину складається з євреїв. У дореформеному міському управлінні євреї не брали участі і шкодувати про колишній режим вони не мали підстави. Із введенням нового положення (вибори гласних у думу) вони отримали право на участь у міських справах. Наслідки показали, що у загальних питаннях щодо міського господарства та благоустрою євреї були прогресивним елементом, і чернігівська дума, по справедливості, вважалася однією з передових. Коли міське положення 1892 року усунуло євреїв від участі в міських справах, то в чернігівській думі набув перевагу чорносотенний напрям; підтримувати її гідність і проводити в ній постанови, які відповідали б істинним інтересам більшості населення, стало дуже важко».

XX століття повторило і примножило найстрашніші історії стародавнього світу. 1905 року саме в Чернігівській губернії найбільша кількість погромів – 329, тоді як у Херсонській губернії – 82, а вона стояла на другому після Чернігівської губернії місці, у сусідній Київській губернії – 41 погром. Чернігівські погроми обмежувалися здебільшого пограбуваннями, тоді як в інших містах вбивали і спалювали будинки.

Напередодні погрому чорносотенці крейдою позначали єврейські будинки. Сусіді-християни рятували сусідів-євреїв, виставляючи на вікнах ікони. Чорносотенці громили крамниці дрібних господарів, поліція захищала магазини купців, а також біла тих, хто намагався захищати євреїв. Погром суворо обмежили в часі: три дні. Коли поліція почала наводити порядок, погромники були збентежені. Образила їх звістка про те, що в будинку, який знімали Пухтинські, ховалася єврейська сім'я. А у дворі цього будинку в господаря-чорносотенця збиралися друзі. Від образи й досади один із погромників напаскудив на ганку.

Міський голова Рудін після жовтневих погромів чи то захворів, чи то вдавав, що хворий, а 1 січня 1906 р. вийшов у відставку і виїхав із Чернігова. Цього дня на Червоному мосту кинута бомба в карету генерал-губернатора О. О. Хвостова (замах скоїли есери М. Школьник і А. Шпайзман).

Результатом погромів у Російській імперії було понад 800 убитих євреїв і понад 240 тисяч, які втекли до Північної Америки в 1906–1907 рр. Молодь вступала в сіоністські організації і виїжджала до Палестини.

20 березня 1917 року на засіданні Тимчасового уряду за поданням міністра юстиції А. Ф. Керенського було ухвалено постанову «Про скасування віросповідних і національних обмежень». Так було скасовано межу осілості.

У 1918 р. єврейські містечка Чернігівщини громили частини Червоної Армії, які відступали, а в 1919 р. – Таращанська дивізія, що наступала, яка вирізнялася особливим антисемітизмом. Влітку-восени 1919 р. під гаслом «Бей жидів, рятуй Росію» виступили солдати Добровольчої армії Денікіна. Керували солдатами офіцери. У військах активно поширювалися «Протоколи сіонських мудреців», сфабриковані царською охранкою на початку ХХ століття. Не допустив погромів Врангель у Криму. Миролюбністю вирізнялися німці. Саме тому старше покоління без страху зустріло німецьких нацистів у 1941-му. З 1918 по 1920 роки вбито і покалічено десятки тисяч євреїв колишньої Російської імперії. Дослідники називають від 50 до 200 тисяч осіб. Через 20 років почався Голокост.

ЄВРЕЙСЬКІ АДРЕСИ ЧЕРНІГОВА

Воздвиженська, 4. Будівля Хоральної синагоги

Побудована 1876 року після пожежі в хоральній синагозі на вулиці Богоявленській (сучасна вул. Шевченка).

Наприкінці ХХ ст у Чернігові також діяли синагоги:

- по вул. Шосейній (пр. Миру), 1866 р.;
- на Лісковиці, 1880 або 1883 р.;
- по Миколаївській (вул. Святомиколаївська), 1860 р.;
- на П'ятницькій, 1842 або 1862 р. – у 1930-ті рр. віддана під квартири, згоріла в 1941 р.;
- на Набережній (вул. В. Тарновського), 1879 р.

Перед Другою світовою війною діючими були синагога на Лісковиці та в П'ятницькому провулку.

У 1938 р. в будівлі хоральної синагоги розміщувався Палац піонерів, драмгуртком якого керував М. І. Ліденталь. Його учень Євген Ковтуновський у 1989 р. організував у Чернігові самодіяльний єврейський театр «Менч» – «Люди». Так називалася п'єса Шолом-Алейхема, яку грали гуртківці Палацу піонерів до війни.

Будівля зруйнована в роки війни і передана ДТСААФ, пізніше – Палацу піонерів, з 1988 р. – Чернігівському обласному молодіжному театру.

Реконструкція, в основному, торкнулася екстер'єру будівлі, але збережено загальну об'ємно-просторову композицію.

Гонча, 25. Торгова 3-х класна школа, 1903

Споруджена на кошти міста і Опікунської ради.

Гроші на будівництво збирали за передплатою. Серед 96 чернігівців, які зробили пожертвування, більше половини – єврейські купці та підприємці: Володимир Гутман, Максим Маркельс, Ш. Халфін, Б. Зарахович, Палей, Г. Малісов, Данюшевська, Мачерети, Л. Мерпет, І. Шафран, І. Гінзбург, З. Фраткін, брати Кисловські, Файгельсон, М. Фейгін, М. Урінсон...

Багато учнів закінчили школу тільки завдяки благодійній діяльності комерсантів міста. Так, щорічно з коштів фонду, заснованого Володимиром Гутманом (губернський механік, директор міського громадського банку з 1885 по 1904 рр., почесний громадянин Чернігова) оплачувалося навчання 5 хлопчиків: двох православних і трьох юдеїв.

Шкільним лікарем беззмінно працював Аркадій Маркович Утевський, особистий друг і домашній лікар М. М. Коцюбинського.

Школу закрили 1918 року.

У 1930-ті роки в цій будівлі розташовувалася єврейська школа. Пізніше – різні навчальні заклади.

Серед учнів Борис Маркович Гольденберг (1988, Чернігів – 1968, Чернігів), засновник Чернігівської фабрики лозових виробів. Також він закінчив комерційне училище в Києві, у 1932 р. став керівником побудованого за його проєктом першого в СРСР лозопарильного заводу; з 1960 р. – фабрики. У 2015 р. на будівлі фабрики відкрито меморіальну дошку на честь Б. Гольденберга.

З 1903 до 1918 рр. товари для Торгової школи закуповували в Палєя, бакалійні крамнички якого розташовувалися на сучасній вулиці Мазепи та на Красній площі. Палєй вважався підприємцем середньої руки – типовий крамарь провінційного містечка. У видаткових книжках зберігся перелік товарів і цін: 1 пуд картоплі – 10 копійок, пуд цукру – 6 карбованців, пуд солі – 35 коп., пуд рису – 3,40 карбованця, пуд ячної крупи – 75 коп., пуд перлової крупи – 2,20 карбованця, пуд гречки – 1,0 крб., пуд пшеничного борошна – 1,20 крб., пуд квасолі – 1,0 крб., пуд житнього хліба – 58 коп., пуд м'яса – 4 крб., пуд цибулі – 40 коп., 1 яйце – 10 коп., фунт перцю – 8 коп., фунт чаю – 1,40 крб.

Гонча, 92. Будинок Гозенпуда, XIX ст.

У передмісті «Ковалівка» зберігся старовинний будиночок, прикрашений дивовижним мережаним різьбленням. Це пам'ятка архітектури місцевого значення.

Купець Гозенпуд – власник будинка, млина на Стрижні та крамниці. Рекламне оголошення в газеті «Чернігівські губернські відомості» 1896 року: «Хутряна крамниця З. Гозенпуда: сибірські та американські хутра. Депо каракулів».

Перед від'їздом сім'ї до Америки на початку XX ст. подарував будинок Чернігівському дворянському зібранню для розміщення притулку для дітей-сиріт і дітей бідних батьків.

Оборонців Чернігова, 15 (колишня Царська). Будинок О. Саца

Родина Альтера Меєровича Саца переїхала до Чернігова на початку 1880-х років. У першому шлюбі народилося сімєро дітей. У 1900 р. вже овдовілий та охрестившийся Олександр Сац вінчався у м. Носівка Ніжинського повіту. Від другого шлюбу народилося троє дітей. Усі вони росли в домі на Царській. Присяжний повірений Олександр Сац упродовж багатьох років (з 1912 до 1917 рр.) обирався головою ради Судоощадного товариства; головою правління якого був Іцхок Шнеерсон (казенний рабин, у майбутньому творець музею та Єврейського Центру архівних матеріалів у Парижі).

Діти Саца (маємо інформацію не про кожного):

- Ілля Сац (1875 – 1912), композитор, який сформував нову естетичну філософію російського театру;
- Наталія Луначарська-Розенель (1900 – 1962) – акторка німого кіно і театру;

- Леонід Сац (1878 р. н.) – юрист: присяжний повірений у Чернігові, адвокат у Москві; після жовтневого перевороту – викладач, юрисконсульт АН СРСР, працював на Сахаліні, в Калінінграді, у Самарській та Ростовській областях;
- Олександра Сац отримала медичну освіту за кордоном;
- Марія (1873 р. н.) поступила аптекарською ученицею до аптеки Маркельса, далі закінчила Вищі жіночі курси (медичний факультет), у роки Першої світової війни працювала запасним земським лікарем;
- Тетяна Сац-Агамірова (1903 – 1984) – артистка Большого театру, балетмейстер;
- Ігор Сац (1902 – 1980), літератор, критик, літературний секретар наркома освіти А. В. Луначарського.

У 1924 р. у будинку розмістили притулок для дітей.

Після Другої світової війни – військкомат, облтеплокомуненерго.

Ремісничка, 56

Будівля слюсарно-ковальської школи «Юний пролетарій»

Приміщення збудовано і відкрито коштом ДЖОЙНТу в грудні 1922 р.

Перший набір – 52 єврейських хлопчики 1908–1913 років народження; у повних сім'ях зростали лише 32 з них. Очолили школу К. Іоффе і Конторович. Випускали фахівців чотирьох професій: слюсарів, токарів, ковалів, ливарників.

Із заборонаю діяльності ДЖОЙНТу школу перетворили на ФЗУ.

Станом на тепер будівля входить до структури Чернігівського професійного ліцею залізничного транспорту.

Воскресенська (колишня Мурінсона)

№ 23, будинок Соломона Мурінсона, збудований у середині XIX ст. Ім'ям одного з його синів Мусія Мурінсона назвали вулицю в 1922 р. Повернула собі стару назву в 2016 р. – Воскресенська.

№ 9, тут з 1919 р. жила сім'я Рівкіних (переїхали з Ріпок). Борис Рівкін – Герой Радянського Союзу, генерал-майор авіації.

№41. Будівля земського лікаря Ісаака Залкінда. На жаль, про самого І. Залкінда інформації не знайшлося.

Діти: Ілля, Ольга (лікар), Зіна, Таня, Ісаак, Єлизавета.

Онук Григорій Залкінд, син Ісаака (1892 р. н.), режисер, який першим в СРСР ставив вистави за абсурдистськими п'єсами; під час реєстрації народження Григорія було вказано цю адресу як місце проживання його батьків;

Онук Олександр Межиров, поет. Його мати Єлизавета закінчила київську класичну гімназію, вчителька німецької мови. З 1920-х років родина жила в Москві.

О. Межиров залишив чимало поетичних спогадів про Чернігів, де проводив літо в будинку діда. «Я на дитство гляну строго и увижу наяву каменистую дорогу из Чернигова в Москву»; «Я родился за рекою по прозванию Десна, и холодной рукою обняла меня она».

З вірша «Чернигов»:

*Была в Чернигове когда-то
Кривая улица.
Над ней
Дома сутулились горбато,
Перемогая бремя дней.
Вид этой улицы был кроток,
Движенья невысок накал.
Лишь стук извозчичьих пролёток
В дома чуть слышно проникал.*

Це була асимільована єврейська інтелігентна сім'я, в якій розмовляли, читали винятково російською. Освіту дехто з дітей здобув у Цюриху.

Із Чернігова в 1920-ті роки частина родини перебирається до Москви, частина – до Ленінграда. Після Другої світової війни в Чернігові вони не бували.

Музейна, 4. Будівля чоловічої гімназії

Побудована 1803 року за проектом А. Захарова як будинок генерал-губернатора. Передано чоловічій класичній гімназії 1821 року.

Серед учнів гімназії:

- Ілля (Еліаш) Ціон (1842, Паневежис, Литва – 1912, Париж), вчився в гімназії з 1852 по 1858 р. Видатний фізіолог, один із піонерів фізіології вестибулярного лабіринту.
- Ісаак Маркельс (1848, Чернігів – невідомо), підприємець, меценат.
- Мордух (Марк) Гармізе (1870, Кролевець Чернігівської губ. – 1926, Чернігів), навчався в гімназії з 1882 по 1889 рр. Лікар, за участь у боях на російсько-японській війні удостоєний 4-х орденів, 5-й отримав за бої в 1915 р.

- Гірш Брук (Цві Гірш); 1869, Чернігів – 1922, Берлін: один із керівників сіоністського руху в Російській імперії; навчався в гімназії з 1874 по 1887 рік.
 - Авраам Кугель /Олександр Рафаїлович Кугель/; 1864, Мозир Мінської губ. – 1928, Ленінград. Навчався в гімназії в 1880–1882 рр. Театральний критик, режисер, драматург.
 - Єфрем Лазарєв (1871, Глухів – 1943, Тула), лікар-офтальмолог, ім'я якого з 1927 р. носить лікарня м. Тула. Навчався в гімназії в 1881–1890 рр.
 - Яків-Хаїм Курицкес (1893, Чернігів – 1964, Москва), військовий інженер, учений у галузі аеродинаміки і динаміки польоту літаків.
 - Зіновій Давидов (1892, Чернігів – 1957, Москва), письменник.
 - Оскар Зарискі (Ошер Зарицький: 1899, Кобрин Гродненської обл. – 1986, США), навчався в гімназії з 1914 до 1918 р.: американський математик, один із найбільш відомих алгебраїчних геометрів ХХ століття; член Національної академії наук США.
 - Ілля Сац (1875, Радомишль Київської губ. – 1913, Москва), перший театральний композитор, один з засновників єврейської етнографії.
 - Ігор Сац (1903, Чернігів – 1980, Москва), закінчив 5 класів гімназії, продовжив освіту в Києві, навчаючись паралельно в Консерваторії. Дружив з Олексієм Соколовським, слідом за ним вступив до гуртка політичної самоосвіти. Пізніше він говорив, що якби Соколовський був монархістом або анархістом, він все одно був би з ним.
- У 1905 р. учні організували загін єврейської самооборони.

Музейна, 6. Будівля жіночої гімназії

Побудована 1899 року за проектом архітектора Д. Савицького.

У гімназії працювала перша в Чернігові жінка-лікар М. М. Кранц, дочка організатора громадської міської бібліотеки Маркуса Кранца. З адресної книжки 1912 року: «Міхаліна Марківна Кранц, жінка-лікар, Олександрівська вулиця, будинок Ткаченка, проти Державного банку, жіночі хвороби, прийом з 3 до 6 вечора». Після 1917 р. сліди її губляться.

З 1919 р. трудова школа імені Леніна. Випускники школи:

- Рівка Шимоні, уроджена Цивлін (1905, Чернігів – 1979, Ізраїль), навчалася в гімназії, закінчувала радянську школу; 1925 р. виїхала до Палестини, стала одною з засновниць кібуцу «Ашдот Яків».
 - Михайло Черняк (1906, Чернігів – 1992, Москва), композитор.
 - Маргарита Хемлін (1960, Чернігів – 2015, Москва), письменниця, сюжети її книжок пов'язані з історією євреїв Чернігова, Козельця, Остра.
- З 1983 р. – Художній музей імені Г. Галагана.

Музейна/Преображенська, 3. Будівля реального училища (1902)

«Відсоткова норма» на реальні училища не поширювалася, сюди могли вступати юнаки іудейського віросповідання.

У 1910 р. реальне училище закінчив художник А. Ржезніков (1998, Чернігів – 1943, Україна).

У 1919–1933 рр. тут розміщувався інститут народної освіти, випускником якого був майбутній поет і перекладач А. Кацнельсон (1914–2004): навчався на фізико-математичному факультеті.

Мазепи, 1. Старі корпуси міської лікарні

За планом реконструкції міста 1803 р. побудовано 10 корпусів богоугодних закладів на околиці міста (арх. А. Карташевський), збереглося п'ять будівель.

За офіційними даними на 1887 рік лікарі-євреї становили понад шість відсотків від загальної кількості лікарів у країні, а в межах осілости – майже 25%. Вони займалися приватною практикою, оскільки шлях в університети і на державну службу був для них закритий; навіть земства, запрошуючи лікарів на роботу, часом додавали в оголошеннях – «крім євреїв». Стоматологи-євреї становили в 1887 р. 21% від загального числа стоматологів, повивальні бабки – 19%, фельдшери – 22%. Загалом – чи не половина чернігівських лікарів із євреїв. Доктор Коган лікував внутрішні та очні хвороби, доктор Ерліхман – внутрішні та венеричні, Зайдель, Трабер, Гордон, Мачерет – дантисти, серед лікарів також імена Арона Утевського, Абея Сегалья, Йосипа Сікорського, Йосипа Данюшевського.

Вулиця князя Чорного, 4

У 1879 р. біля Єлецького монастиря побудовано корпуси духовного училища. Після подій 1917 р. училище припинило свою діяльність і було закрито. Взимку 1918 р. біля училища чекістами «звичайно проводилися розстріли. Розстрілювали всередині сараю на краю глибокого, порожнього цього року льодовика, так що вбиті падали прямо в льодовик. Трупи не засипали, а залишали в льодовику неприбраними. Перший час у морозні дні запаху від тіл, що розкладаються, не було чути, але перша відлига отруїла всю місцевість» (*Дм. Краинский. Записки тюремного інспектора. М. 2016*).

У будівлі, що належала ЧДУ, в різний час розміщувалися середня школа №2, гуртки палацу піонерів, гуртожиток Облрембудтресту, БК «Будівельників».

До 1935 року в школі №2 навчався Б. Рівкін, генерал-майор авіації, Герой Радянського Союзу.

Школу закінчив Григорій Борисович Порт (10. 06. 1921, Чернігів – 21. 08. 2016, Кір'ят-Ям, Ізраїль), у роки Другої світової війни працював інструктором парашутного спорту в Армавірській льотній школі (як «сина ворога народу» його не взяли на фронт). Серед його учнів Є. М. Андрєєв, знаменитий випробувач, який першим у світі здійснив стрибок зі стратосфери.

Лідія Архангородська: «Я закінчила школу ім. Войкова в 1941 р. 21 червня був випускний бал, а вранці наш клас ухвалив рішення: всі йдуть на фронт. Усі наші хлопчики пішли на війну».

Княжа, 30. Будинок Маркельса

І. Маркельс – відомий у Чернігові громадський діяч, депутат, провізор, купець. Покинув місто незадовго до Першої світової війни, далі його доля нам невідома.

Княжа, 31. Будинок Левітіної

Тут орендував квартиру знаменитий у місті лікар і громадський діяч Аркадій Маркович Утевський. Працював лікарем у Торговій школі; сімейний лікар і друг Коцюбинських. У

середовищі учнівської молоді був відомий лекціями з історії. Обирався уповноваженим єврейського товариства для завідування благодійними установами.

У 1920-ті роки в цьому будинку розміщувалося фотоательє його сина Давида Утевського.

Софії Русової

Колишня 9 січня (1927–2007), колишня Борковського (до 1927). Прокладена в першій половині XIX ст. Довжина 710 м.

Селилися тут люди середнього достатку. Збереглося більше десятка старих одноповерхових, переважно дерев'яних, будинків, прикрашених скромним різьбленням карнизів і фронтонів.

Серед домовласників: доктор Розенель, купці Урін і Абрамов, Сахновський, Пашинський, В. Рашевський, С. Мокієвський-Зубок.

Будинок №5 на початку XX ст. належав фельдшеру Марку Онисимовичу Примаку. У роки громадянської війни він ховав від погромників у своєму будинку сім'ю доктора Олександра Розенталя.

Березовий Рів (Коти)

18 листопада 1941-го міська управа наказала усім євреям зібратися на площі з речами для переселення на нове місце. Зібраних на площі оточили карателі, речі були відібрані, а приречені завантажені в машини, вивезені в с. Коти й розстріляні в урочищі Березовий Рів. Страти проходили протягом тижня.

У перший день тут було розстріляно приблизно 800 євреїв. Після війни рови заросли березами. Відтоді місцевість зветься «Березовий гай».

У Чернігівській обл. з 1941 по 1943 рр. знищено понад 6 – 11 тисяч євреїв (дані неповні й відрізняються в різних дослідників).

У 1963 р. над братськими могилами поставили пам'ятник жертвам нацизму.

Зірка Давида і напис пам'яті загиблих євреїв з'явилася тільки 1990 року турботами єврейської громади. У листопаді 1999 р. вперше відбулися офіційні міські заходи, присвячені пам'яті жертв Голокосту.

Любецька. Єврейський цвинтар

Виник на початку XIX ст. За даними 1908 р. його площа становила 2,5 га (нині – 4,3 га). Офіційно припинив існування 1968 р., хоча продовжували ховати до 1974 р. Найбільш ранні з відомих могил датуються 1889 р.

Пам'ятники у вигляді стел, обелісків, склепів, скульптур у вигляді дерева. Зустрічаються як епітафії на івриті, так і подвійні написи на івриті та російською. Із символіки: зірки Давида, менора, розкрита книжка, дерево з обрубаними гілками. Пам'ятники виготовлені з червоної цегли, привізного мармуру, лабрадориту, граніту.

Під час Другої світової війни нацисти руйнували склепи і надгробки танками. Після війни місцеве населення використовувало плити й обеліски в будівництві.

У 1961 р. місцева газета надрукувала статтю проти ритуального поховання євреїв і згодом в 1968 р. єврейське кладовище було закрито.

ЖИЛИ-БУЛИ...

Лев Ізраїлевич Каценельсон (Іегуда Лейб Беньямін), літературний псевдонім Буки бен Йоглі, – медик, учасник російсько-турецької війни, один із редакторів «Єврейської енциклопедії», автор художніх та філософських творів, писав їдишем, івритом, німецькою, російською мовами.

В останній рік свого життя написав спогади про дитинство, і це єдині у своєму роді відомості про життя євреїв у Чернігові середини ХІХ століття. Населення міста в 1860 році становило 14 000 осіб, з яких майже половина були євреями.

Він народився 1847 року в домі Ізраїля Каценельсона (р. н. невідомий, Бобруйськ – 1858 (1859), Чернігів) і Мір'ям Гальперіної (1824, Каїнськ Красноярського краю – 1864(?), Чернігів). Його оточувала численна рідня: дідуся й бабусі, дядьки, тітки, кузени. Але життя хлопчика не стало безхмарним.

Коли йому виповнився рік, помер батько, мати незабаром вийшла заміж і поїхала до Гомеля, залишивши первістка під опікою своїх батьків. Він жив у великому багатому будинку, оточений коштовними і красивими речами; його цікавили книжкові шафи з книжками, які він поки не вмів читати.

З шести років дитину, як годиться, відправили до хедера вчити Тору та іврит, яким Тора написана (рідною мовою євреїв тієї пори був їдиш). Щотижня діти вивчали той розділ Тори, який читали в синагогах. Але не в кожному хедері був гідний учитель. Каценельсон навчався в маленькій темній – з одним віконцем – кімнатці, де жила сім'я меламеда (вчителя). Головним стимулом навчання цей учитель вважав батіг. Жодного дня не минало без того, щоб малюк не був вишмаганий по плечах тонкою шкіряною пліткою за нетямущість. А по п'ятницях перед шабатом усіх дітей били по дупі як покарання за майбутні проступки. Це називалося «суботніми прочуханками». Діти були впевнені, що виконується релігійний звичай, і хоч і плакали від болю, але не ображались на вчителя. «Я сподівався, – напише через шістьдесят років І. Каценельсон, – що в новому році прийде Месія, і тоді вчителі припинять бити своїх учнів. Але Месія не прийшов, і прочуханки тривали».

З 8 років почалося вивчення Талмуда. «Я нічого не розумів і зрадів, коли бабуся веліла мені не ходити в хедер, а сидіти вдома». Заборона була зумовлена страхом: у місті з'явилися викрадачі дітей у кантоністи. З 1827 р. указом Миколи І єврейські діти підлягали призову з 12 років і до 18 років перебували в батальйонах кантоністів («кантон» – полковий округ, «кантоністи» – неповнолітні, приписані до кантона). Але в реальності нерідко дітей від 7 років записували 12-річними, виконуючи тим самим рознарядку з набору. Кантоністам забороняли розмовляти їдишем (а іншої мови вони не знали), назавжди відлучали від сім'ї, обрізали їм пейси, насильно хрестили... У дитинстві Іегуда не міг собі уявити більшої біди, ніж обрізання пейсів. Тому заборону бабусі виходити навіть на подвір'я радісно виконував. Тримали його вдома всю зиму 1854–1855 року.

Цієї зими хлопчик почав писати вірші їдишем, наслідуючи стиль книжки «Цайна і Райна», виданої їдишем для жінок (історії з Тори та мідрашів) у 1616 р., і дуже популярної в єврейських громадах Європи. Він склав довгу поему про викрадених єврейських дітей і страждання їх у солдатах. Він плакав, коли писав цю довгу поему, плакав, коли читав її своїй тітці, яка, слухаючи, сміялася... Піднесений стиль і поезія були незрозумілі чернігівським євреям середини позаминулого століття, зауважив письменник. Ходили чутки, що у

Вільно були люди, які писали мовою хафтар (висока складна поетична мова), але в це мало хто вірив. І книжок цією мовою до Чернігова не привозили. Світської літератури на їдиш чи івриті теж не було. Римувати вміли бадхани (тамада на весіллі). Каценельсон описує бадхана ребе Йону, який у звичайні дні випікав солодкі булочки (глуски) і розносив їх по домівках, а на весіллях грав на тарілках і складав пісні для молодих. Він був дотепною людиною, ребе Йона, і деякі його рими Каценельсон пам'ятав усе життя.

Одного разу з дідусевої шафи хлопчик дістав двомовну книжку про духів і демонів. Ієгуда вважав за краще читати їдишем, який знав краще. Але один із кузенів дорікнув: читати жіночою мовою не годиться для справжнього чоловіка, і хлопчик відтоді намагався читати на івриті. Він дуже хотів бути як усі чоловіки, але любив їдиш, яким були написані чарівні казки про подорожі Центури Вентури, який умів літати на великому птаку (згадаймо, що далеко ще було до перших цепенів і літаків). Відтоді, – зізнався І. Каценельсон, – я жив у двох світах: світі дії та світі фантазії. Хлопчику ніхто не розповідав, що його батько був із маскілім (їх не поважали у світі Хабаду).

У Чернігові в Гальперіних (родичів матері) було прізвище «сибіряки». Ця велика сім'я втекла з Сибіру, імовірно, наприкінці 1830-х – на початку 1840-х років, коли вийшов указ Миколи I «Про заходи проти переселення євреїв до сибірських губерній і для зменшення кількості оселених уже в Сибіру євреїв» (1837). Зокрема, пропонувалося насильно записувати єврейських дітей у кантоністи або висилати їх до межі осілости. У 1847 р., коли народився І. Каценельсон, вийшов указ про заборону сибірським євреям змінювати місце проживання. Але «сибіряки» Гальперіни встигли виїхати до Чернігова.

Вони вели свій рід від самого Раші. Тобто, були не тільки багатим, а й поважним сімейством. Дід Ієгуда – Аарон Гальперін – мешкав у Каїнську, – сибірському Єрусалимі, – де за його часів перебувала найбільша єврейська громада Західного Сибіру (1827 р. у місті мешкали 327 євреїв). Розповідали, що до Каїнська висилали з прикордонних білоруських міст за контрабанду, а нерідко й за підробленими звинуваченнями. Так потрапив наприкінці XVIII століття до Сибіру Ієхієль Гальперін, меламед із містечка біля Мінська, онук самого рава Ієхієля бен Шломо Гальперіна (1660–1746), кабаліста, який написав книгу «Седер дорот», рабина Мінська. Протягом двох поколінь у Сибіру Гальперіни розбагатіли, онуки Ієхієля стали власниками магазинів і золотих копалень.

Батьки таких родин мали право на гідних зятів. Аарон Гальперін сам вибрав для дочок освічених юнаків: Зеєва Корхіна та Ізраїля Каценельсона. Обидва займалися самоосвітою: вивчали книги РАМБАМа (1138–1204, медика і філософа), РАЛБАГа (1288–1344, математика й астронома) та інших шанованих у єврейському світі філософів. Згодом Зеєв Корхін став прихильником Хабада і обмежив себе читанням Талмуда, а І. Каценельсон залишився маскілем. Маскілім – «освічені», – прихильники поширення світських знань серед євреїв поряд із поглибленим вивченням Тори. Маскілім пропонували вивчати іврит, іноземні мови. Хасидизм відкидав ідеологію маскілім, дотримуючись правила: іврит для богослужіння, їдиш – для повсякденного життя, світські знання – надмірність.

Ізраїль Каценельсон розмовляв їдишем, івритом, французькою, був відомий як знавець усіх пійот (альтернативна версія для молитов, написана високим стилем, поетичною складною мовою), він знав також варіації всіх пійот і міг пояснити значення кожного слова. Із двоюрідним братом Яковом їздив у Вільно познайомитися з Мордехасем Аароном Гінцбургом (1795–1846), письменником і перекладачем, одним із засновників світської літератури на івриті. Яків Каценельсон, бобруйський купець, спонсорував видання деяких книжок М. А. Гінцбурга. Ізраїль Каценельсон заробляв на життя торгівлею зерном, яке возив Дні-

пром. Помер раптово від пневмонії. Спадкоємцем оголосив себе один із його братів – Ісайя, який жив у Паричах недалеко від Могильова. Сім'ї покійного брата він виділив небагато: триста монет вдові, трохи грошей поклав під відсотки до Сирітського суду для того, щоб видати синові померлого, коли йому виповниться 18 років (за кілька років ці гроші зникли внаслідок шахрайства), решту залишив собі. Розширив бізнес. Володів магазинами, де продавали все необхідне матросам і корабелям, почав оптом торгувати м'ясом, зерном, продуктами харчування. І одного разу не прийняв у дім збіднілого племінника, сказавши, що нічого не винен ні йому, ні його матері.

Ізраїль Гальперін, передчуваючи свою раню загибель, просив дружину вчити сина французької, їдишу, івриту та Тори. І мати всупереч волі більшості родичів не заважала синові йти шляхом маскілімів.

Сім'ю переслідували нещастя. Син Аарона Гальперіна, власник парфумерних крамниць у Чернігові, раптово розорився, захворів і помер. Його дружина з сином поїхала до батьків у Прилуки. Незабаром (1860) помер і його батько, Аарон Гальперін. Велика сім'я скоротилася до трьох осіб: вдова Аарона, їхня 17-річна донька Фейга-Рая і 13-річний онук Іегуда. Горда вдова, пам'ятаючи дні свого багатства, відмовилася від допомоги родичів і знайшла собі заробіток у крамниці недалеко від дому. А вдова весь свій час присвячувала онукові. Вона розповідала йому про життя в Сибіру: про морози, за яких не можна було вилити воду з глечика, бо вона одразу ж замерзала. Про чужі народи: тунгусів, киргизів, калмиків і їхні звичаї. Вона переказувала історії, які чула від інших: про людей з одним оком у лобі, про людей із плавниками, які живуть під водою, про людей, що виростають із землі, немов гриби... Усі ці чарівні історії були зрозумілими й захоплювали більше, ніж уроки в хедері... Ці вечори з бабусею 70-річний І. Каценельсон назве кращими у своєму житті.

Утомившись від побутових проблем, бабуся погодилася вийти заміж за власника прибуткового будинку Моше Брагінського, а її дочка стала дружиною сина Брагінського. Два весілля відбулися в один день. Після весілля Іегуду посадили на віз і відправили до Гомеля до матері та вітчима. На прощання бабуся окропила сльозами голову 10-річного онука і вручила йому мішечок із сухариками. Чомусь хлопчикова прийшла думка про те, що його зібралися продати в солдати, і перша в житті подорож була затьмарена цим страхом...

Півтора року Іегуда провів у будинку матері. Він багато чого дізнався за батька, але зрозумів, що в материнському домі йому немає місця: вітчим ревнував Мір'ям до першого чоловіка і недолюбливав їхнього сина. Мати відправила сина до дядьки в Паричи під Могильовом, нагадавши тому, що він успадкував статки брата і має подбати про племінника. Серед безлічі людей у будинку дядька Іегуда вештався без діла, його не відправили вчитися, дядько з ним не обмовився жодним словом, ніхто про нього не піклувався. Він навіть голодував, задовольняючись тим, що приносили добрі служниці. Одного разу йому принесли папір і чорнило й обіцяли відправити лист матері. Незабаром приїхав посильний із Гомеля і відвіз Іегуду до Чернігова.

Хлопчика взяв на виховання Зеєв Корхін, одружений на сестрі його матері. Корхін працював у торговельному домі Ісайї Гальперіна, не гребував таємно приторговувати в шаббат. Був багатий, гарний собою. Коли він співав, під вікнами будинку зупинялися перехожі, які не відмовляли собі в задоволенні послухати чудовий спів. Його дружина була побожною, дбала про племінника, як про рідного сина. «Завдяки їй, я на все життя запам'ятав усю книгу псалмів», – написав пізніше її племінник. Дядько найняв для Іегуди найкращого вчителя в Чернігові – рабі Гершона. Але навчався недовго, раб захворів і повернувся в рідне місто. З'явився новий учитель – 80-річний Ноах Хаор, якого вважали в місті першокласним учи-

телем. Але від слабкості старий засинав на уроках, і заняття не тривали більше години на день. Хлопчик розважав себе читанням релігійних книжок, які знаходив у будинках своїх рідних.

Одного разу він побачив картини, що прикрашали стіни кімнат. Це було незвично. Картин Іегуда не бачив ніколи в житті. Усі вони були на знайомі сюжети з Тори. Хлопчик спробував скопіювати малюнки і побачив, що в нього вийшло! Серед місцевих шевців і кравців у юного живописця знайшлися шанувальники і купили кілька його малюнків. Іегуда придбав собі нові черевики і кілька книжок (які були недешеві). Наближалася бар-міцва: повноліття (13 років). У будинку дядька зібралися родичі, щоб вибрати професію для сироти. Вирішено було віддати хлопчика до софера (переписувач священних текстів).

У Чернігові всі звали вчителя «софер зі Слоніма». Це був чоловік років сорока, товстий, кремезний, з червоним обличчям, світлим волоссям і живими хитрими очима. Щойно Іегуда навчився влучно наслідувати почерк учителя, останній почав доручати хлопчикові свою роботу: переписувати Тору для багатого замовника, виготовляти мезузи й тфіліни. Сам у цей час гайсав по Чернігову, намагаючись зайнятися комерцією. Але торгівля йому не давалася, а дрібні шахрайства не принесли достатку.

Одного разу до дня народження глави канцелярії митниці прикажчики вирішили піднести начальнику подячного листа у віршах. Написати його доручили учневі софера. Іегуда не тільки написав, а й розфарбував лист візерунками. І був викликаний у канцелярію. Іцхак Блумберг поцікавився, для чого хлопчик пішов у писарі, а не в художники, якщо в нього явний талант. І почув запитання: – Хіба ремеслом художника можна прогодуватися? Кому потрібні картини? І софером я не хотів бути, – так вирішила моя сім'я. Я хотів бути ілуєм (вундеркіндом). – Ілуєм? – розреготався Блумберг, – хіба є така професія? – Ілує не потрібні гроші, – почув він у відповідь. – Багач обирає його зятем і повністю забезпечує. Закінчивши навчання, можна стати рабином або суддею.

– Чи вчив ти Талмуд? – Поцікавився Блумберг. – Трохи, у нашому місті немає вчителів. – А чому б тобі не поїхати в єшиву в Литву? – Що таке єшива? – запитав хлопчик.

Так він дізнався про можливість отримати гарну освіту. І значення слова «маскілім», яких так сварили чернігівські (і не тільки) хасиди за пороки (надмірну освіченість) і «відступництво від бога», – так вони розуміли цікавість до отримання знань. Дізнавшись ім'я батька хлопчика, Блумберг заявив, що прекрасно знав братів Ізраеля та Якова, обидва вони були маскілім.

За кілька днів після цієї розмови Іегуда знайшов кілька листів батька до дядька Корхіна і захопився стилем і почерком. І сказав самому собі: маскіль – це ілуй, який вмє красиво і ясно викладати свої думки. Він уже прочитав працю з єврейської етики «Шлях праведних» і подумав, якщо така велика людина, як Рамхаль, писав вірші, – це до вподоби Богові. Він прочитав кілька книжок учителя батька Мордехая Аарона Гінцбурга і був зачарований. Але коли вирішив почитати в сукці (шалаш в дні празника Суккот) повість на івриті «Руїни Бейтара» з історії Ерец-Ізраель, його вигнали з сукки й обурилися, як можна дозволити собі читати книжку еретика Шульмана (1819–1899). Книги Гінцбурга і навіть Рамхалю хасиди також не схвалили.

Навесні 1862 року 14-річний Єгуда втік із Чернігова до Бобруйська, взявши в торбинку дві сорочки, тфілін, кілька книжок і 5 монет. Його наздогнав недалеко від Чернігова «софер зі Слоніма» і змусив повернутися. Друга втеча – влітку – теж не вдалася. Нарешті, рідня вирішила дозволити втікачу вступати до бобруйської єшиви і зібрала в дорогу в день його 15-річчя.

Він ще кілька разів приїде до Чернігова: отримати невеликий спадок своєї матері, відвідати родичів. І місто дитинства залишиться тільки у спогадах. Іегуда стане лікарем, напише книжку про талмудичну медицину, буде популярний як письменник серед євреїв Палестини та діаспори. Спогади про дитинство писав (івритом) в останній рік свого життя і не встиг закінчити...

ІСААК МАРКЕЛЬС – ПІДПРИЄМЕЦЬ І ДЕПУТАТ

Ця неймовірна історія сталася в середині XIX ст. Кальман Маркельс займався купівлею-продажем старих речей та виграв за держпозикою шалені гроші: 200 тисяч рублів! Таких виграшів виявилось тільки два на всю імперію. У ті часи дохід великого чернігівського чиновника, з яким не смів порівняти себе бідняк Маркельс, становив до 250 рублів сріблом.

У банк за виграшем щасливця супроводжували лікарі-добровольці, які боялися, що лахмітник від радості збожеволіє. Але старий виявився міцним, далекоглядним і заповзятливим. Він добре розпорядився багатством: вклав гроші в освіту сина, забезпечив сім'ю, а за духовним заповітом визначив для єврейського притулку для старих щорічний внесок. Виконання цієї благодійної акції доручив синові. Притулок знаходився на розі П'ятницької та Старокиївської: лікарня, пральня, синагога. Одночасно там перебувало до 42 осіб обох статей.

Маркельс-молодший (народився 1848 р.) навчався в Чернігівській класичній гімназії, 1869 р. успішно закінчив медичний факультет Київського Університету св. Володимира та здобув ступінь аптекарського помічника. Через три роки він з відзнакою витримав іспит на звання провізора, що давало право заснувати аптеку. Аптека на Богоявленській відкрилася десь у середині 1870-х років. Ходили чутки, що на аптечній справі Маркельс зробив мільйони. Він активно займався громадською діяльністю та благодійністю. «За нагляд за правильним виробництвом торгівлі та промислів по м. Чернігову» був нагороджений «срібною медаллю на Станіславській стрічці для носіння на шиї». Вже в 27 років стає гласним міської думи (сьогодні це депутат міськради), членом міської Управи. Обраний до торгової депутації Чернігова. Після закінчення 4-х річного терміну повноважень обраний повторно.

У Чернігівському обласному архіві зберігся «Формулярний список члена управи провізора Маркельса Ісаака-Максима» – документ, що дає змогу сьогодні конкретизувати частини біографії одного з найпопулярніших чернігівців минулої епохи. «Звання: з віленських міщан. Маєтків немає. У штрафах, під слідством і судом не був. У відпустках не був. Одружений з дівцею Євгенією уродженою Вільнер. Має дітей: доньку Ольгу, яка народилася 29 травня 1876 року, і сина Мойсея, який народився 22 листопада 1879 року».

Зберігся опис зовнішності Ісаака-Максима Маркельса: на відміну від батька – старозавітного єврея, син був європейцем. Бездоганно одягнений. Носив баки за модою Олександра II. Солідність підкреслювали золотий годинник і золоте пенсне.

Чернігівські газети початку XX ст. часто повідомляють про благодійну діяльність Маркельса. Він бере участь у проведенні благодійних різдвяних свят для дітей міських притулків, ремісничої виправної колонії; як член місцевого відділення Імператорського Російського музичного товариства, пожертвував чернігівським музичним класам у 1910 р. віолончель та скрипку, а також 25 крб. на придбання концертного рояля. У роки неврожай міщанське товариство позичало міській думі капітал на закупівлю хліба для міського за-

пасу з тим, щоб продавати його населенню за зниженими цінами. Готуючись до неврожаю 1892 року, дума вирішила заготовити запас жита в кількості 40 тисяч пудів. Необхідний для цього капітал утворився з таких джерел: запропоновані гласним Думи Маркельсом 5000 крб., капітал міщанського товариства 4762 крб. 46 к., зайняті на будівництво м'ясних крамниць 6482 крб., позика в банку 20000 крб., асигновані на переведення полку 6000 крб., – загалом: 42244 крб. 46 к. («Черниговское слово», № 906, 9. 01. 1910).

Старший науковий співробітник обласного історичного музею ім. В. Тарновського Світлана Половцева на початку 2000-х виявила документи, які уточнили ім'я власника будівлі на розі вулиці Княжої та проспекту Перемоги: будинок належав Маркельсу. Незадовго до Першої світової війни Маркельс продав нерухомість, що належала йому, і поїхав за кордон. Далі про нього нам поки що нічого не відомо.

КУПЕЦЬКА РОДИНА ШЛЕПЯНОВИХ

Михайло Жук, Олена Литвина

«У Соломона Шлепянова було шестеро дітей. Спочатку народилися троє хлопчиків: Мойсей (1863 р.), Вульф (1865 р.) і Юлій (1868 р.), після них – троє дівчаток: Розалія (1870 р.), Цецилія (1872 р.) і Рохель, вона ж – Анна (1884 р.).

Мойсей після закінчення Чернігівської гімназії навчався на природничому відділенні в Петербурзькому університеті і займався в консерваторії по класу скрипки. У 1884 р. на історико-філологічний факультет цього університету вступив В. В. Вересаєв, який потоваришував зі студентом-природознавцем Мойсеєм Шлепяновим, високо оцінив його вірші, і згодом написав про нього цікаві спогади (див. книжку: *В. Вересаєв. Воспоминания. Раздел «II. В студенческие годы. В Петербурге»*).

У Парижі Мойсей, який прийняв ім'я Мішель, з 1894 р. працював лікарем, професію якого він здобув у Швейцарії, товаришував із художником Іллею Лазаревичем Еренбургом і був у дружніх стосунках із його кузенком – майбутнім письменником Іллею Григоровичем Еренбургом, який зупинявся в Парижі в Мішеля і лікувався в нього («Я до одужання перебуваю у д-ра Шлепянова (66, rue Cardinal Lemoine)» – з листа І. Г. Еренбурга до Г. В. Чичеріна близько 20 листопада 1911 р.). Характеристику Мойсея дав у своїх спогадах брат дружини Юлія Шлепянова Давид Заславський, ще до революції відомий журналіст, один із керівників Бунду, а згодом радянський журналіст: «Коли я з ним зустрівся, він був уже лікарем, який нещодавно розпочав свою лікарську діяльність у Парижі. Він увійшов у коло нашої сім'ї як брат чоловіка моєї старшої сестри. Він приїхав на її весілля з Парижа. Його називали там не Мойсей, а Мішель. З першої ж зустрічі він вразив і зачарував мене. Це була зовсім нова для мене людина, з того самого кола, яке було ще не знайоме, але вже хвилювало мене як коло революційних людей. Він був і зовні цікавий і привабливий, – гарний брюнет, з невеликою чорною борідкою, з барвистою промовою, з живими очима. Вміє захоплюватися і захоплювати інших. У всій його фігурі була якась витонченість. Він не тільки чудово говорив французькою, а й здавався природним французом. Для мене це була людина, добре знайома з революціонерами, політичними емігрантами, з відомими соціалістами. Він жив у республіканській країні, від нього, здавалося, віяло такою свободою і незалежністю, про яку ми могли тільки мріяти». (Див. «Спогади» Д. І. Заславського, 1964–1965 рр., РДАЛІ (*Российский государственный архив литературы и искусства*), Ф. 2846). Мішель був одружений з київською студенткою Ганною Гуревич; у Парижі у

*Шлепянова Олена (Льоля),
дочка Мішеля і Ганни, Париж.
Фото із сімейного альбому,
надано В. Жуком
та О. Литвиною*

*Цецилія Шлепянова
(1872 – ?) 1910-ті рр.
Фото із сімейного альбому,
надано В. Жуком
та О. Литвиною*

них народилася дочка Олена (1902), піаністка, яка в 1930-ті роки вийшла заміж і виїхала з Парижа до Бангкока.

Вульф (Володимир) Соломонович продовжив справу батька, очоливши незадовго до Першої світової війни його магазин. На жаль, про нього і його батька більше нічого не відомо.

Про Цецилію теж жодних відомостей не збереглося.

Анна (Хая-Рохель) Шлепянова закінчила медичний факультет Лозаннського університету і склала іспити з природничих наук у Женевському університеті. Потім, у 1909 р. диплом на ступінь доктора наук Лозаннського університету і свідоцтво Женевського університету про складання іспитів з природничих наук, Анна підтвердила на іспитах в Імператорській Військово-медичній Академії в Петербурзі, внаслідок чого отримала диплом цієї академії і дозвіл працювати у «званні лікаря». Приблизно в 1921–1922 рр. Анна (Нюта) та її сестра Розалія (Роза) переїхали з Києва до Москви, де Анна працювала дитячим лікарем і була затребувана. Анна близько 2-х років працювала в унікальній школі – дитячій сільськогосподарській колонії «Тальгрэн», створеній 1920 року, яку очолювала педагог Лідія Маріанівна Арманд, колишня членкиня партії есерів і Лицар Теософського товариства. Колонія розташовувалася під Москвою недалеко від станції Пушкіно Ярославської залізниці і підпорядковувалася Московському відділу народної освіти.

Теософію в ній не вивчали. Але теософські моральні принципи були присутні: справедливість, комуна, праця. Навчання велося за розробленою Наросвітою програмою загальноосвітніх дисциплін.

Син Арманд (див.: Арманд Д. Л. *«Путь теософа в стране Советов: Воспоминания»*, – М.: Аграф, 2009) написав про А. С. Шлепянову: *«Человек живой, прямой, предельно коммуникабельный, она быстро становилась истинным другом самых разных ребят. Многие охотно поверяли ей сердечные тайны, советовались, как им поступить в романтических и драматических ситуациях. Мама не раз просила её побеседовать с тем или другим из захандривших ребят. Взгляды мамы и Анны Соломоновны на мораль полностью совпадали несмотря на то, что они придерживались диаметрально противоположных мировоззрений, – Анна Соломоновна была безнадёжная атеистка. Она постоянно и много играла на пианино (кроме медицинского института, она в своё время окончила консерваторию). Никогда не отказывалась, какой бы усталой ни была. Мы её звали ласково «Саламатовной», по аналогии с любимой нами кашей из муки, саламатой. Она, в свою очередь, называла нас «чертяками». По-видимому, потому что, когда она появлялась у нас, ребята её окружали и от радости прыгали, бесились и громко кричали: «Саламатовна приехала! Сыграйте, сыграйте «Думку», нет Шопена, Грига «Шествие гномов», «Песню Сольвейг». И она играла и играла. Сама она больше всего любила Шопена. В молодости была она красива и смела, одна объездила всю Швейцарию на велосипеде. Однако замуж не вышла, вследствие какой-то печальной истории, и вся отдалась работе и заботам о всякого рода злосчастных людях. Квартира её всегда была полна бедных студентов, которых она приючала, кормила и прятала от полиции. Ей уже и некогда было думать о замужестве».*

Школу закрили 1924 року, Арманд заарештували як членкиню партії есерів, через кілька років вона померла на засланні. Анна Шлепянова працювала лікарем у Москві. У 1941 році сестри евакуювалися. А після повернення до Москви опинилися без житла і поневірялися по родичах. Роза хворіла, майже не ходила. Анна працювала лікарем в управлінні дитячих притулків. Роза померла 1946-го або 1947 року, Анна – 1962-го або 1963 року.

Очільником найвідомішої гілки Шлепянових став Юлій Соломонович, який від 1904 р.

працював у Києві у відомій компанії І. Маршака – виробника предметів розкоші та ювелірних виробів. Наскільки ми розуміємо, він виконував там функції консультанта. У 1895 р. Юлій Шлепянов одружився з Євгенією Заславською. У них було двоє дітей, народжених у Чернігові: старша Мальвіна, названа на честь бабусі (удома – Люся), 1896 р. н. і син Ілля, названий на честь дідуся (удома – Люша).

Ілля став видатним театральним художником і режисером драматичного та оперного театрів, найвищий культурний рівень і таланти якого дали йому змогу працювати в різних видах театрального мистецтва. Учень В. Е. Мейєрхольда, він був художником у Театрі Мейєрхольда, головним художником і режисером Театру Революції в Москві та головним режисером Ленінградського Великого театру опери та балету.

1900 р. Люся закінчила Київське жіноче комерційне училище Л. М. Володкевич, прирівняне до гімназії. У 1914–1917 рр. була в армії сестрою милосердя. До 1924 р. служила в санітарному загоні та дитячому приймальнику для дітей-сиріт, жертв війни в Галичині. Далі в Ленінграді, працювала в Інституті мозку педагогом. У середині 1920-х років, у зв'язку з гонінням на педологію і смертю батька, переїхала до Москви і забрала з собою матір. Перед війною і з кінця війни працювала заступником директора Бауманського будинку піонерів і школярів. А під час війни півтора року працювала в Бійську педагогом. Жила з матір'ю, заміжньою не була, дітей не мала. Дуже любила своїх і чужих племінників та онуків. Померла 1974 р.

Безцінні відомості про цю сім'ю та фотографії з родинного архіву надано їхніми родичами: Михайлом Іллічем Жуком та Оленою Василівною Литвиною.

Кілька доповнень на основі документів і спогадів, які були невідомі родині.

Шлепянови – колись одна з найвідоміших у Чернігові родин. У «Календарі Чернігівської губернії на 1886 рік» серед кандидатів у члени Чернігівської податної присутності згадується купець Шльома Мойсейович Шлепянов. У «Календарі» на 1911 рік Шльома Мойсейович (Соломон Мойсейович) Шлепянов згадується вже як потомствений почесний громадянин, член Міської Думи (1875–1893, 1897–1901, 1909–1913). З реклами тих років: «Магазин годинників. Золотих, діамантових і оптичних речей С. М. Шлепянова. У Чернігові, Шосейна вул. [сучасний проспект Миру], власний будинок. Телефон № 32. Годинник із ручательством за хід».

Зі спогадів В. Пухтинського (підготувала до публікації головний спеціаліст відділу використання інформації документів Держархіву Чернігівської області Людмила Болва): «Ювелірними изделиями снабжал покупателей Шлепянов, сын которого роскошно одевался («Шлепянов – настоящий европеец», говорили о нём евреи), кутил и жировал и, как говорили, по делам отца отъезжал за границу». Також він був членом Вільного пожежного товариства (засноване 1894 року). Імовірно, не пізніше 1909 року Соломон Шлепянов передав справу синові Вульффу.

Мойсей 1863 року народження – старший син Соломона Шлепянова. У збірнику «Діячі революційного руху в Росії» (видання 1930 року) несподіване свідчення: Коган (Коген), Мейер Зальманович, вихованець Київської гімназії. Народився 1859 р. Притягнутий до дізнання, яке виникло 1879 р. у Чернігові, за обвинуваченням у передаванні гімназистові М. Шлепянову земельних видань. Невідомо, чи закінчив Мойсей Шлепянов чернігівську гімназію (1879 року, викритого в поширенні нелегальної літератури, гімназиста могли виключити. Або батько терміново відвіз сина з міста). Згадуючи друга студентських

*Вульф Шлепянов,
Чернігів, 1910.
Фото із сімейного альбому,
надано В. Жуком
та О. Литвиною*

*Зліва направо: Цецилія, Вульф (Володимир), Розалія, Хая-Рохель (Анна) Шлепянови.
Фотоательє В. Гольдфайна, 1910-ті рр.
Фото із сімейного альбому, надано В. Жуком та О. Литвиною.*

*Анна Шлепянова,
1910, Чернігів.
Фото з сімейного альбому,
надано В. Жуком
і О. Литвиною*

*Мальвіна Юліївна Шлепянова
(1896 – 1974) у формі
сестри милосердя. 1915.
Фото із сімейного альбому,
надано В. Жуком
та О. Литвиною*

років, Вересаєв написав, що Мойсей закінчив Новгород-Сіверську гімназію. «Как я с ним познакомился, не помню. Должно быть, встретил случайно у товарища моего Нарыжного-Приходько, – они оба в одно время кончили новгород-северскую гимназию. Шлепянов Моисей Соломонович – худощавый, с чёрненькой бородкой. Студент-естественник. Вытаращив горящие глаза, он расхаживает по своей студенческой каморке, в руках скрипка. И восторженно говорит. Говорит о пятой симфонии Бетховена.

...В соседней с ним комнате жила его землячка, курсистка Бестужевских курсов, Вера Устиновна Дейша [будущая жена писателя Михаила Коцюбинского]. Прекрасный женский лоб, тёмные стриженные волосы до плеч и огромные синие глаза, серьёзные, внимательно взглядывающиеся».

Вона того року дуже цікавила молодого студента, майбутнього письменника Вересаєва, але, на його жаль, анітрохи юнаком не цікавилася. А зі Шлепяновим дружила. «Раза два-три я заставал её у Шлепянова, или она

входила, когда я был там. Она очень скоро уходила, – видно, я ей совсем не был интересен. А у меня после встречи была на душе светлая грусть и радость, что на свете есть такие чудесные девушки». Смідович, учорашній гімназист, зізнавався в невмінні заводити знайомства з дівчатами і заздри Шлепянову, у якого «много было знакомых курсисток, и все с такими славными, хорошими лицами! И отношения Шлепянова с ними были товарищеские, хорошие...»

Юний Смідович (письменником Вересаєвим він стане пізніше) наважився прочитати Шлепянову свої вірші. І, здається, вперше отримав захоплену оцінку і навіть пропозицію надрукувати вірші в студентському збірнику на користь чернігівського земляцтва. 17 листопада 1886 року студенти Петербурзького університету провели демонстрацію в пам'ять про 25-річчя смерті М. О. Добролюбова. Демонстранти були оточені поліцією, переписані і влітку 1887 року виключені з університету. Серед них і Мойсей Шлепянов.

Зі спогадів Марії Черносвитової, опублікованих істориком Ольгою Олександрівною Коваленко: «Был у нас ювелирный и оптический магазин на Шоссе (главная улица в Чернигове) Шлепянова. Это был добродушный и очень общительный старик. Каждый день утром шёл он в банк. До банка было ходьбы минут пять, но шёл он часа полтора – надо же с каждым встречным поговорить по душам. У него было четыре сына: двух он пустил по коммерческой части, другим двум дал университетское образование /тут помилка: три

Юлій Соломонович Шлепянов (1868 – ?),
Київ, 1895 р.

Фото із сімейного альбому,
надано В. Жуком та О. Литвиною

ДИПЛОМЪ.

Предъявительница сего Хая-Рохель Шлюмовна Шлепянова, родившаяся 8-го августа 1884 года, дочь потомственного почетнаго гражданина, іудейскаго вѣроисповѣданія, по представленіи диплома Лозаннскаго университета на степень доктора медицины и свидѣтельства Женевскаго университета о выдержаніи экзамена по естественнымъ наукамъ (philosophicum), подвергалась испытанію въ Испытательной Коммисіи при ИМПЕРАТОРСКОЙ Военно-Медицинской Академіи въ апрѣль, маѣ, сентябрѣ, октябрѣ и ноябрѣ мѣсяцахъ 1909 года, причѣмъ оказала слѣдующіе успѣхи:

№ 312/8771

- По гистологін и эмбриологін удовлетворительные.
- физиологін удовлетворительные.
- общей и экспериментальной патологін удовлетворительные.
- гигіенѣ и медицинской полиціи удовлетворительные.
- медицинской химіи весьма удовлетворительные.
- фармакологін съ бальнеотерапіею и гидротерапіею и рецентурѣ съ ученіемъ о приѣмѣ и формѣ лекарствъ удовлетворительные.
- фармакогнозис и фармаціи удовлетворительные.
- частной патологін и терапіи внутреннихъ болѣзней удовлетворительные.
- ученію о нервныхъ и душевныхъ болѣзняхъ удовлетворительные.
- патологін и терапіи хирургическихъ болѣзней удовлетворительные.
- офтальмологін удовлетворительные.
- десмургін и механургін удовлетворительные.
- ученію о дѣтскихъ болѣзняхъ удовлетворительные.
- судебной медицинѣ съ токсикологіею весьма удовлетворительные.
- ученію объ эпизоотіяхъ и ветеринарной полиціи удовлетворительные.
- нормальной (физиологической) анатоміи весьма удовлетворительные.
- патологической анатоміи съ патологической гистологіею удовлетворительные.
- оперативной хирургіи съ топографической анатоміею весьма удовлетворительные.
- судебно-медицинскому вскрытію и составленію судебно-медицинскаго акта весьма удовлетворительные.
- діагностикѣ съ общей терапіею удовлетворительные.
- клиникѣ душевныхъ и нервныхъ болѣзней удовлетворительные.
- клиникѣ кожныхъ, венерическихъ и сифилитическихъ болѣзней съ ученіемъ объ этихъ болѣзняхъ весьма удовлетворительные.
- клиникѣ ушныхъ, горловыхъ и носовыхъ болѣзней съ ученіемъ объ этихъ болѣзняхъ удовлетворительные.
- теоретическому акушерству съ гинекологіею (академическая акушерская клиника) удовлетворительные.
- глазной клиникѣ удовлетворительные.
- терапевтической клиникѣ удовлетворительные.
- хирургической клиникѣ весьма удовлетворительные.
- клиникѣ акушерства и женскихъ болѣзней удовлетворительные.

Посему и на основаніи Высочайше утвержденного 29-го мая 1890 года положенія объ ИМПЕРАТОРСКОЙ Военно-Медицинской Академіи г-жа Шлепянова 17-го ноября 1909 года удостоена званія **лекаря**, съ присвоенными сему званію правами и преимуществами (Высочайше утвержденныя 9-го марта 1898 г. и 10-го мая 1904 г. мнѣнія Государственнаго Совѣта и ст. 220 т. XIII Св. Зак. уст. врач., изд. 1906 г.). Въ удостовѣреніе чего и данъ сей дипломъ г-жѣ Шлепяновой за надлежащею подписью, съ приложеніемъ академической печати. Городъ С.-Петербургъ, декабря 12-го дня 1909 года.

31

Начальникъ ИМПЕРАТОРСКОЙ Военно-Медицинской Академіи,
Заслуженный Профессоръ, Академикъ, Тайный Совѣтникъ

В. В. Шульцъ

Председатель Испытательной Коммисіи, Заслуженный
Профессоръ, Тайный Совѣтникъ

Н. Курьяновъ

Членъ Президіи Академіи,
Секретарій, Тайный Совѣтникъ

В. Шлепяновъ

Диплом на званія лікаря, виданий Хас-Рохелі Шлемівні Шлепяновій, дочці потомственного почесного громадянина іудейського походження 1909 року, С.-Петербургу. Фото із сімейного альбому, надані В. Жуком та О. Литвиною

сини/. Что было, когда его сын был арестован во время какой-то студенческой манифестации! Шёл он верно тогда не полтора, а два часа – надо же было каждому встречному сказать: «Это не мой сын, это сукин сын».

Незважаючи на ці публічні покаєння, старший Шлепянов допоміг синові виїхати до Парижа вчитися на медичному факультеті.

Дружба зі Смідовичем (Вересаєвим) продовжилася і після від'їзду Шлепянова. 1889 року Смідович публікує в «Книжці тижня» своє перше оповідання «Порив» і незабаром отримує лист друга: «Шлепянов из Парижа писал: «Что я думаю о «Порыве»? Думаю, что просто-таки хорошо. Тут есть всё, что «нужно», хоть по одному этому рассказу загадывать вперёд ещё нельзя. Но я себе воображаю, что вас немного знаю, и настолько, что искренно, положив руку на сердце, говорю: вы парень с «искрой божией», но эту искру нужно вечно раздувать, то есть нужно много работать, чтоб суметь своей искрой разжечь людские сердца... Вы умеете быть с собой искренним, это все. Я давал этот рассказ двоим из литературной среды людям, которых я абсолютно уважаю: это рассказ хороший, симпатичный, автор, должно быть, будет писать, – вот какой приговор получился».

Про листування згадується і в книжці Б. Тебієва «Тайны книжных переплётов»: «Это случилось в начале 1888 года. На памяти у всех ещё были свежи царский суд и казнь участников студенческой революционной группы Александра Ульянова. Полиция неистовствовала в охранном рвении. Для занесения в списки неблагонадёжных было достаточно даже малейшего подозрения. Именно тогда из «чёрного кабинета» петербургского почтамта в департамент полиции было доставлено письмо студента университета Викентия Смидовича, адресованное в Париж студенту Моисею Шлепянову. Весь текст письма заключался в одном большом вопросительном знаке. Он-то и смутил полицейских, которые стали усиленно выяснять, не стоит ли за этим политическое преступление? И хотя ничего предосудительного в поведении и образе жизни студента Смидовича обнаружено не было, полиция взяла его на заметку».

У «Російському медичному списку за 1914 рік» значиться Шлепянова Анна Соломонівна, лікар-екстерн міської Олександрівської лікарні Києва.

В інтернеті знайшлися неопубліковані спогади дочки М. Гершензона, яка деякий час була вихованкою підмосковної колонії «Тальгрэн». «В колонию на протязении всех лет её существования приезжало много интересных людей. Некоторые из них были постоянными, верными её друзьями и воспринимались нами как полноправные члены колонии. Самым верным и самым желанно-любимым другом с первых дней стала Анна Соломоновна Шлепянова – чудесный, яркий и оригинальный человек, оставивший в моей душе неизгладимый след и чувство величайшего уважения, любви и признательности. Анна Соломоновна также была старинным другом Лидии Мариановны. По-видимому, её убеждения не совпадали с теми, которые были свойственны Лидии Мариановне, так как она была принципиальной атеисткой, рационально и трезво смотревшей на жизнь. Но думаю, что разница во взглядах ничуть не мешала их дружбе, чему залогом служило золотое сердце Анны Соломоновны, свойственная ей безграничная любовь к людям и доброта, составлявшая самую суть её натуры. Анна Соломоновна была на несколько лет старше Лидии Мариановны и, мне кажется, относилась к ней как старший друг, с неизменной заботой и нежностью. Впрочем, оттенок заботливой нежности вообще определял отношение Анны Соломоновны к людям. Этому способствовала и её профессия детского врача. Когда Анна Соломоновна впервые появилась в колонии, ей, вероятно, не было ещё 50 лет.

Но нам она казалась старой. Действительно, она была старообразна. Довольно крупная женщина с сильными руками и ногами, с большой, покрытой постоянно растрёпанными, выбивавшимися из высокой причёски седыми волосами, она имела характерное некрасивое скуластое лицо. Но огромные черные, полные огня глаза, которые буквально метали искры, делали это лицо прекрасным. Анна Соломоновна обладала неукротимым темпераментом. Всегда бодрая, весёлая, она всем своим существом утверждала жизнь, которую принимала с её трудностями и горестями радостно и открыто, заражая этим чувством окружающих. Стоило ей появиться среди людей, как жизнь начинала вихрем кружиться вокруг неё, сиять и искриться, не оставляя никого равнодушным. Анна Соломоновна совершенно не думала о том, какое впечатление она производит на людей. Она действовала решительно, согласовывая свои поступки исключительно с теми импульсами, которые возникали у неё в данный момент. По большей части эти импульсы определялись настоящей душевной потребностью сделать что-нибудь хорошее для людей, и тут Анна Соломоновна не считалась ни с какими преградами, условностями или препятствиями: она попросту их не замечала. Одним из самых привлекательных качеств Анны Соломоновны была её исключительная музыкальность, она играла по нотам или по слуху все что угодно, и прекрасно импровизировала на фортепиано. Если требовался аккомпанемент к песне, то стоило кому-нибудь спеть ей несколько первых нот мелодии, как у неё аккомпанимент был готов, к тому же уснащённый разными украшениями. Для нас Анна Соломоновна играла безотказно, целыми часами, все, что мы просили – любые танцы, сопровождения к пению и т.д.».

Після закриття школи Анні Шлепяновій, ймовірно, було заборонено працювати дитячим лікарем. Вона влаштувалася на роботу санітарним лікарем.

Історія закілювалася судьбою одного з правнуків Соломона Шлепянова. Олександр Ілліч Шлепянов (1933–2016), сценарист і колекціонер продовжив справу прадіда. Збирав старовинні речі, живопис модерну. Був одним із засновників Клубу колекціонерів. З 1988 року жив у Лондоні і в Нормандії, став головою російського відділення аукціонного дому «Філіпс». Був співвласником антикварного магазину в Москві та галереї в Лондоні.

УЧЕНЬ МЕЙЄРХОЛЬДА

Віктор Жук, Олена Литвина (родичі І. Ю. Шлепянова)

З Черніговом пов'язане ім'я видатного театрального художника і режисера драматичного та оперного театрів Іллі Юлійовича Шлепянова (1900–1951). Рідкісне поєднання в ньому тонкого художника і талановитого режисера високої культури призвело до створення чудового і неповторного театрального явища, відомого як Ілля Шлепянов. Його творчості присвячена велика і добре ілюстрована збірка (*Ілля Шлепянов. Статті, заметки, висказування. Сучасники о Шлепянове*) / уряд. Б. М. Граєва. – М.: Искусство, 1969. – С.272).

Ілля Юлійович Шлепянов народився 1900 року в Чернігові в родині Юлія Шлепянова та Євгенії Заславської. 1904 року сім'я переїхала до Києва, де 1919 року він закінчив Перше комерційне училище і водночас художню школу Олександра Семеновича Монко, який дуже цінував Іллюшу як талановитого учня – обдарованого художника «з блискучим оригінальним задумом і віртуозною майстерністю», про що він писав у своїх листах Б. М. Граєвій (див. статтю С. Дуніної у збірці «*Ілля Шлепянов...*»).

Тоді ж, у 1914–1917 роках, Ілля почав займатися у петроградських режисерів, учнів В. Е. Мейєрхольда, – О. М. та О. В. Смирнових, які відкрили в Києві театральну студію, що називалася «Студією Олексія Максимовича Смирнова». У згаданій збірці *«Ілля Шлепянов»* опубліковано статтю Олександри Василівни Смирнкової (Іскандер) «Вступ у життя театру», в якій містяться дуже цікаві спогади про їхню з чоловіком театральну студію і про Іллю Шлепянова. А. Смирнова (Іскандер) пише, що в цій студії навчалися майбутні відомі представники російської сцени та кіно (Алла Костянтинівна Тарасова – актриса Художнього театру, співачка О. Н. Бутомо-Названова зі своїм сином Михайлом Названовим, О. Я. Каплер). У цій же студії Ілля познайомився зі своєю першою дружиною акторкою Наталією Світальською.

*Ілля Юлійович Шлепянов, 1950 р.
Фото надано В. Жуком та О. Литвиною
(із сімейного альбому)*

У 1922 році Шлепянов стає учнем Вс. Мейєрхольда в Державних вищих режисерських майстернях (ДВирм), які закінчив 1925 року. З 1923 р. по 1926 р. працював художником у Театрі ім. Вс. Мейєрхольда. Ще під час навчання оформив у цьому театрі три знамениті вистави: «Д. Е.» М. Подгаєцького (1924), «Учитель Бубус» А. Файко і «Мандат» М. Ердмана (1925). Під керівництвом Мейєрхольда розробив для них новаторські прийоми сценічного оформлення: рухомі щити, що трансформують сцену, концентричні кола-кільця, що обертаються, та інші сценічні винаходи. Оскільки в театрі Мейєрхольда вистави міг ставити тільки сам художній керівник, Шлепянов разом із кількома молодими мейєрхольдівцями (М. І. Жаровим, В. Ф. Федоровим, С. А. Майоровим та іншими) 1926 року перейшов до Бакинського Робітничого театру, де до 1928 року працював головним художником та оформлював вистави режисера В. Федорова. «Але ніколи вони не зрікалися свого вчителя – людини складного характеру, неповторного таланту і трагічної долі», – пише театрознавець С. Дуніна у вступній статті «Неуторованою дорогою» у збірці *«Ілля Шлепянов»...*

З 1928 по 1937 р. Ілля Юлійович працює в Москві головним художником і режисером Театру Революції. Тут розгорнулася і його режисерська діяльність. Разом з Олексієм Дмитровичем Поповим він поставив знамениту у ті часи виставу «Ромео і Джульєтта» з геніальними Марією Бабановою і Михайлом Астанговим. Ця вистава, не тільки поставлена, а й дуже цікаво оформлена Шлепяновим, була «однією з блискучих шекспірівських постановок» в історії світового театру (див. статтю С. Дуніної). У 1933 році І. Ю. Шлепянову присвоєно звання заслуженого артиста РРФСР.

З другої половини 1930-х років Ілля Шлепянов займався переважно режисурою. У 1938 р. працював у Москві в Музичному театрі ім. В. І. Данченка художником і режисером. У 1938–1939 роках працював режисером у Ленінградському Малому театрі опери та балету, де поставив, зокрема, оперу Д. Кабалевського «Кола Брюньон». У 1939–1940 роках – художній керівник Великого театру опери та балету БССР (Мінськ), за роботу в якому був у 1940 р. нагороджений орденом Трудового Червоного прапора. У 1940–1942 роках був художнім керівником московського Театру імені Ленсовета, у 1942–1944 роках – Театру Сатири.

З 1944 до 1951 року І. Ю. Шлепянов – головний режисер Ленінградського театру опери та балету ім. С. М. Кірова (Маріїнки). Блискуче поставив там низку опер: «Орлеанська діва» П. Чайковського, «Сім'я Тараса» Д. Кабалевського. У цей самий період поставив у Ленінградському Великому драматичному театрі «Багато галасу з нічого» В. Шекспіра і «Безприданницю» О. Островського.

Особисто його – єврея і безпартійного, торкнулася сталінська антисемітська політика. У грудні 1951 р. його викликали до Москви в Державний комітет у справах мистецтв, де м'яко пояснили, що недобре, коли Ленінградським Великим театром опери та балету керують два євреї: головний диригент Борис Еммануїлович Хайкін і головний режисер Ілля Юлійович Шлепянов. Після цієї розмови він помер від інфаркту в Москві 21 грудня 1951 р. Похований на Донському кладовищі.

Він був дуже сміливою людиною. Вважав себе учнем Мейєрхольда, пишався цим, ніколи цього не приховував і сам нерідко говорив про це – вже після того, як Мейєрхольда заарештували 1939-го і розстріляли 1940 року. І після того, як у центральній пресі з'явилися статті, що засуджують Мейєрхольда. У Ленінграді в його кабінеті на столі стояло унікальне маленьке фаянсове погруддя – голова Мейєрхольда. Ми самі бачили його. Це погруддя молодший син Іллі Юлійовича Олександр відвіз із собою в еміграцію в Лондон.

Ілля Юлійович був надзвичайно цікавою і доброю людиною, яку любили всі. «У будинку батьків, – згадував Олександр Шлепянов, – одразу після війни було багато чудових людей: Борис Михайлович Ейхенбаум, Натан Ісаєвич Альтман зі своєю красунею-дружиною Іриною Валентинівною Щеголевою, Анатолій Борисович Марієнгоф з Ганною Борисівною Нікритиною та багато, багато інших: Охлопков, Штраух, Глієр, Жаров, Акімов, Хайкін, Шостакович, Кабалевський...».

Згодом режисерські роботи Іллі Юлійовича залишаються у спогадах сучасників і публікаціях з історії театру. Але його роботи театрального художника доступні в багатьох публікаціях. І вони дуже цінуються сьгоднішніми театральними художниками. Шлепянова вважав своїм учителем нині покійний видатний театральний художник Давид Боровський, головний художник Театру на Таганці Юрія Любимова. Про це свідчить написана від руки його записка, вміщена на фотостенді в Меморіальному музеї – майстерні Д. Л. Боровського в Москві. І в цій записці Боровський написав про групу мейєрхольдівців, яка пішла разом зі Шлепяновим із ТІМу (Театру ім. Мейєрхольда): «Від Мейєрхольда ніколи не відрікалися».

Першим шлюбом Ілля Юлійович був одружений з Наталією Семенівною Світальською – актрисою Театру російської драми ім. Лесі Українки в Києві. Розійшлися, як кажуть родичі, через ревності Іллі. У 1925 році в них народився син Юра. Він жив із мамою в Києві, але літо проводив із бабусею Женею під Москвою на дачах, разом із батьком, братом Сашком і родичами батька. У 1941 році евакуювався в місто Бійськ із бабусею і тіткою. Навчався в 9-му класі, працював трактористом. У 1942 р. вступив до артилерійського училища в місті Бухарі та з 1943 р. був у діючій армії, дійшов до Берліна і Праги.

Нагороджений бойовими орденами Червоної зірки, Вітчизняної війни 1-го ступеня, чехословацькими та польськими бойовими орденами, медалями за взяття Берліна і Праги. Юрій повернувся з армії в 1948 р. у Ленінград до батька, закінчив екстерном 10-й клас і вступив до Ленінградського військово-механічного інституту на факультет ракетно-космічної техніки. Після його закінчення Юрій Ілліч Шлепянов працював у КБ «Арсенал». Нагороджений орденом «Знак Пошани». Помер у 1985 р. від інфаркту. Його син Сергій, який закінчив Ленінградський кораблебудівний інститут, є останнім чоловіком, який носить прізвище чернігівських Шлепянових.

Другим шлюбом Ілля Юлійович був одружений з відомою акторкою Євгенією Миколаївною Страховою-Шлепяною (1900 – 1972), дуже цікавою, розумною і чарівною. Грала в Театрі Революції (згодом – Театр імені В. Маяковського) головні ролі в низці вистав і в парі з Марією Балабановою, знаменитою мейєрхольдівською актрисою, у виставі «Собака на сні». З кінця 1940-х протягом 20 років була провідною актрисою Драматичного театру ім. В. Ф. Комісаржевської (Ленінград). Заслужена артистка РРФСР (1956 р.).

Їхній син Олександр Ілліч Шлепянов (1933, Москва – 2016, Лондон) – відомий журналіст, сценарист, колекціонер антикваріату та образотворчого мистецтва, зокрема російського авангарду і невідомих художників російської еміграції. Був співвласником антикварного магазину в Москві та галереї в Лондоні. Автор сценаріїв багатьох документальних (зокрема, «Бенні Гудман і джаз-оркестр») та ігрових фільмів. Прославився як автор сценарію (разом із В. Вайнштоком) художнього фільму «Мертвий сезон».

З 1988 року жив у Лондоні та в Нормандії. Був головою російського відділення аукціонного дому «Філіпс». Брав участь у проведенні в Англії багатьох виставок російських художників, зокрема, відкритих ним у еміграції. З 2000 по 2003 рік – видавець і головний редактор лондонського журналу «Колокол». Протягом довгих років підтримував товариські стосунки з відомим філософом Олександром Мойсейовичем П'ятигорським, який жив у Лондоні, і зробив його однією з дійових осіб роману «Згадаєш дивну людину».

9 січня 2017 р. на «Радіо Свобода» відбулася передача Івана Толстого «Формула Шлепянова», присвячена спогадам про Олександра Шлепянова – незвичну, чудову і талановиту людину. У цій передачі Толстой розповів: «Я попросив підшукати формулу Шлепянова одного з його друзів, петербурзького лікаря, есеїста і колекціонера Андрія Васильєва». І він відповів: « Олександр Ілліч був російський європеець».

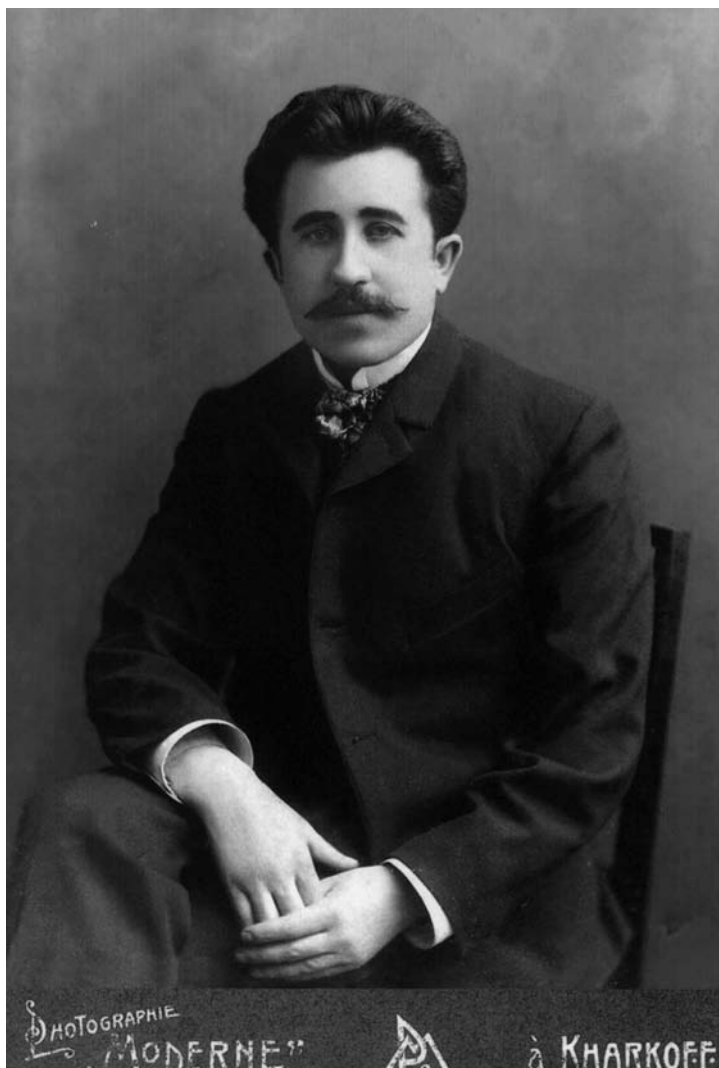
Ілля Юлійович і його сини дуже далеко пішли від чернігівських Шлепянових, але успадкували їхні здібності та найкращі риси. А антикварна крамниця Олександра Шлепянова якоюсь мірою асоціюється зі збиранням старовинних речей у крамниці його прадіда Соломона Шлепянова в Чернігові.

ІСТОРІЯ ЛІКАРЯ РОЗЕНТАЛЯ

Одного разу 70-річну доньку лікаря зупинили на вулиці: «Вибачте, Ви – Розенталь? Я пам'ятаю Вашого тата: він був Бог».

Олександр Якович Розенталь (1877–1942) виріс у бідній багатодітній родині та навчався, як то кажуть, на мідні гроші. Долаючи багато складнощів, закінчив ремісниче училище і чернігівську фельдшерську школу (на території сучасної міськлікарні). У списках учнів школи під №158 проставлено: «Розенталь Хацкель Янкелев. Місце проживання: Чернігівського повіту. Вступив у 1893 р., закінчив у 1897 р.». Трохи пізніше в цій школі навчався

його молодший брат, а старший оплачував навчання. Ще студентом київського медінституту, мав велику практику фельдшером у Чернігові та селі Комарин. Він лікував дітей, і не було сім'ї, в якій не обожнювали б Розенталя. Представник найгуманнішої професії, він сам був мірилом совісті й носієм високої моралі. Олександр Якович залишав гроші на ліки та їжу своїм хворим жебракам. Багато сімей лікував безкоштовно. Вивчив кількох студентів-медиків, видаючи їм стипендію протягом усіх років навчання. Він наполіг на стаціонарному навчанні свого брата Рафаїла в Дніпропетровському медінституті, взявши на себе обов'язок утримувати його сім'ю протягом усіх років навчання.

Олександр Якович Розенталь (1877-1942) Харків, фотоательє «Moderne», 1908 р.

Фото надано Вірою Олександрівною Розенталь, донькою Олександра і Берти Розенталь

Олександр Якович займався приватною благодійністю навіть у роки радянської влади, коли філантропія, м'яко кажучи, не віталася. У роки радянської влади він і його дружина-стоматолог безкоштовно лікували артистів місцевого театру. На знак подяки лікарю виділяли ложу (театр був у сучасному сквері Магдебурзького права) або чотири запрошення в 7-й ряд партеру.

Лікаря не посміли зачепити під час першого в Чернігові погрому 1905 року. До його будинку зайшли погромники і, ніяковіючи, попросили дозволу що-небудь зламати. З вибаченнями розпороли дві подушки, викинули їх на вулицю. «Пристойності» перед соратниками-чорносотенцями було таким чином дотримано, а майно доктора і він сам залишилися неушкодженими. У роки громадянської від денікінських погромів сім'ю колеги ховав фельдшер Марк Онисимович Примак (сьогодні це вулиця імені С. Русової).

Бездомними Розенталі опинилися в перші роки радянської влади. Озброєні солдати революції зайшли до лікарської хати, коли там не було дорослих, вигнали дітей і викинули на вулицю речі. У ті роки власний будинок Розенталя розміщувався недалеко від хоральної

синагоги, там, де тепер музична школа №2 (Мстиславська, 11), вони займали перший поверх. Зняли кімнату в будинку навпроти. Господиня – з люмпенів – зненавиділа лікарську сім'ю. Щоденні скандали і дрібні капості стали буденними. Закінчилося проживання в будинку тим, що Розенталів пограбували, буквально відібравши всі речі. На щастя, з'явилася можливість зняти квартиру. Оселилися на розі нинішніх Гетьмана Полуботка і проспекту Миру. Будинок згорів 1941-го, під час перших бомбардувань у серпні. Місто горіло кілька

днів, на вулицях лежали вбиті, бродили хворі, що розбіглися з психіатричного диспансеру. У квартиру Розенталя забралися дві жінки, викотили на площу білий рояль. Одна грала, інша уважно слухала, спершись на кришку рояля...

Сім'я Розенталя встигла евакуюватися, але до Чернігова лікар більше не повернувся. Вдалося дістати розвалюшку-вантажівку, посадити в неї домочадців, взяти невелику кількість речей. Улюбленого собаку залишили. Але через кілька кілометрів він наздогнав вантажівку і побіг поруч. Зупинилися, взяли пса в машину. Так разом і рятувалися. Олександр Якович повіз, було, сім'ю в Глухів до друзів. Дорогою дізналися, що в Глухові вже німці. До зими дісталися до Куйбишева (Самара). Олександр Розенталь завідував лікарнею і поліклінікою в містечку Вольськ. Він був дуже хворий. Пізно ввечері, а то й уночі, ледь пересуваючи ноги, добирався до квартири. Трохи відпочивав і йшов до хворих. Він так ослаб, що дружина допомагала йому одягатися. Розенталь здійснював ночами обхід хворих, до яких нікому було прийти вдень: дільничних лікарів не вистачало. Він помер в евакуації в Саратові після невдало проведеної операції. Перед смертю журився, що не побачить прекрасного життя після війни. А останні слова були звернені до дружини: «Найстрашніше, що я тебе більше ніколи не побачу». Заплющив очі й помер.

Стосунки Олександра Яковича з дружиною – тема для роману. Він закохався в її фотографію, яку побачив у сімейному альбомі друга (її брата), і кохав усе життя свою єдину жінку. Він не приходив до неї без квітів і подарунків. І завжди казав донькам: «Вгадайте, хто був у театрі найкрасивішою?.. Хто прочитав найцікавішу доповідь?». І сам відповідав:

«Звичайно, ваша матуся».

Берта Розенталь, уроджена Ід-

Молодий лікар Олександр Розенталь побачив цей портрет Берти Ідліс у будинку її брата.

Це було кохання з першого погляду. Незабаром вони одружилися і прожили щасливо понад 30 років.

Фото надано Вірою Олександрівною Розенталь, донькою Олександра і Берти Розенталь

ліс, належала до відомої в Чернігові родини. Її брат став власником книжкової крамниці, відкритої ще Маркусом Кранцем у ХІХ ст. Батько – власник ювелірної крамниці. Берта Ідліс із золотою медаллю закінчила Чернігівську жіночу гімназію. Навчалася в київському університеті. Залишивши під опікою няньок старшу доньку, 1911 р. поїхала вчитися до Берліна. Через три роки змушена була повернутися: у Європі почалася Перша світова війна. Усе своє життя вона пропрацювала в Чернігові стоматологом. У цій родині був культ чоловіка й батька. Олександр Якович у свою чергу віддано служив дружині та донькам.

Віра Розенталь: «Я пам'ятаю, як татко брав мене з собою до хворих. Він садив мене поруч в екіпаж, ми їхали і розмовляли про все на світі. Він завжди називав мене зменшувальними іменами, намагався догодити, чим міг. Якщо ми з сестрою хворіли або прокидалися ночами, ми завжди кликали татка. А він так лякався наших хвороб, що в нього починали тремтіти руки. Боявся сам поставити нам градусник. Тут же викликав лікарів. Він не міг лікувати ні маму, ні дочок. Коли в юності я боялася зайвої ваги і худла, відмовляючись від їжі, він стояв перед моїм ліжком на колінах, благаючи з'їсти шматочок чогось смачненького. Я ніколи не бачила такої любові й ніжності, яка була присутня в нашій родині. У мене були дивовижні батьки».

«МУЗИКА – ЦЕ ВІТЕР І СВИСТ...»

Ілля Сац

Перший театральний композитор народився 130 років тому в Радомишлі Київської губ., музики навчався в Києві, помер у Москві, працюючи над ораторією «Смерть».

Зазвичай у довідниках повідомляють: місце народження – Чорнобиль. Ганна Морозова, співробітниця Чернігівського обласного архіву, кандидатка історичних наук, звернула увагу на помилку, яка тиражується в довідниках та енциклопедіях: за свідченням Анни Сац, сестри композитора, Ілля народився не в Чорнобилі, а в місті Радомишль Київської губ., сучасної Житомирської обл.

Ілля Олександрович Сац (1875–1913) увійшов в історію театру як реформатор. Тим, хто виріс в епоху «музики для театру і кіно», нелегко уявити, що колись вистави йшли без музичного супроводу. Просто перед виставою оркестр грав популярну музику для розваги театральної публіки. Як пізніше перед сеансом у سینематографі. Прем'єра першої вистави, до якої було написано музику, відбулася трохи більше ста років тому. Композитор – Ілля Сац.

Його дитячі роки минули в губернському Чернігові, де з 1885 року жила сім'я і донині зберігся двоповерховий будинок (вулиця Оборонців Чернігова, 15), що належав батькові – присяжному повіреному, купцю 2-ї гільдії Олександровичу Мироновичу (Альтеру Меєровичу) Сацу. Серед його дітей прославилися також Наталія Сац-Розенель-Луначарська – відома акторка епохи німого кіно, одна з наймодніших дам Москви 1920-х років; її молодша сестра Тетяна Сац-Агамірова, балерина; Ігор Сац – літературний критик, який, за свідченням В. Войновича, категорично не бажав писати (так і не написав!) мемуари.

Ілля Сац дуже погано вчився в гімназії. Єдиний педагог, який хвалив Іллю, – учитель співи. Він не переставав повторювати: «У хлопчика видатні музичні здібності», і призначав своїм помічником з навчання учнів, які відстають. Сестра Анна згадувала, що «Ілюша набагато частіше, ніж у гімназії, бував у міському саду, де грав духовий оркестр, знав партії кожного інструмента, особливо захоплювався кларнетом і віолончеллю. У гімназії його

бачили рідко, у кожному класі залишався він на другий рік, а з 15 років був виключений». Найближчий друг, співучасник дитячих пустошів Борис Пронін (майбутній худ.-директор петербурзького «Бродячого собаки» – кабаре для літературної богеми початку ХХ століття, товариш та радник Мейєрхольда) згадував, що єдиною причиною, через яку їх тримали в гімназії, залишивши одного разу на третій рік, були успіхи у вивченні мов. За словами Проніна, ніхто краще в Чернігові не знав латинь і грецьку.

Сац утік із дому в 15 років. Працював у Києві носієм, посильним, жив упроголодь, часто ночував на вулиці. І раптом зрозумів, що не може жити без музики. Вступив до Київського музичного училища, успішно склавши іспит по класу віолончелі. Це примирило його з батьком. Щоб підтримати сина, батьки навіть переїжджають до Києва. Ілля екстерном складає іспити за гімназію, багато і наполегливо займаючись. У щоденнику запише: «Я раболіпствував перед розумом і книжкою». Він легко вступив до Московської консерваторії, навчався у С. Танєєва. У 1899 р. Ілля Сац за дорученням Льва Толстого везе гроші в Поволжя для організації їдалень для голодуючих. Потрапляє під нагляд поліції і за порадою батька їде за кордон.

У Монпельє закохався в красуню генеральську доньку Анну Михайлівну Щасну, яка навчалася співу та медицині. Раптово приймає рішення повернутися до Москви і продовжити навчання в консерваторії. Але поліція проводить обшук у його квартирі: він неблагонадійний, відомий своїми зв'язками з революціонерами. Ображений Сац, не чекаючи наслідків обшуку, сам їде в Іркутськ. У добровільне заслання. До нього приїжджає наречена. Проти шлюбу виступали батьки як нареченого, так і нареченої. Розгніваний генерал прокляв доньку, написавши їй: «Я не для того прожив таке довге життя, щоб віддати кохану доньку єврею, та ще, як кажуть, по матері з циганською кров'ю». Наречений теж позбувся матеріальної допомоги розсердженого батька. Заробляє журналістикою, пише під псевдонімом Ілля Аннін – на честь дружини. «Ілля Аннін – музичний критик і фейлетоніст газети «Іркутские ведомости». Ілля Аннін – талановитий віолончеліст, без участі якого не обходиться жоден «великий» концерт. Ілля Аннін – педагог іркутського відділення Імператорського музичного училища. Ілля Аннін – незгасиме полум'я вічно нових задумів, організатор величезного хору «Іркутськ співає» (зі спогадів дочки Наталії Сац). Хор незвичайний, у ньому об'єдналися засланці й знать, купці й бідняки. Одного разу на словах «*Вырыта заступом яма глубокая*» гігантський хор «*Иркутск поёт*» звалився разом із підмостками, які не витримали власної потужності. Глядачі були приголомшені.

Незабаром Ілля припиняє своє добровільне заслання і повертається до Москви реформувати оперу. Музична Москва прийшла в захват від його «Євгенія Онєгіна». У 1905 р. Сац отримав пропозицію зі студії МХАТ написати музику до драми М. Метерлінка «Смерть Тентажиля» (постановка Мейєрхольда). До Саца ніхто не писав музику до театральної вистави!

У 1906 р. Ілля Олександрович очолив художню частину МХАТу – культового театру початку століття, який сформував нову естетичну філософію театрального мистецтва, уперше, за словами Станіславського, синтезувавши музику і драматичну дію. «Вважаю, – писав Станіславський, – що за все існування театру І. О. Сац уперше явив приклад того, як потрібно ставитися до музики в нашому драматичному мистецтві». Митець умів знаходити неординарні рішення. Наприклад, Станіславський вимагав, щоб в увертюрі звучав дитячий плач. Домогтися необхідного, використовуючи музичні інструменти, Сац не зумів. І тоді приніс на репетицію доньку і вклав її біля диригентського пульта. У потрібний момент батько сунув дівчинці в рот пляшечку з молоком і тут же різко висмикнув. Ображена

дівчинка залилася плачем! Станіславський був у захваті. Він-то немовляти не бачив. Тут у зал увірвалася дружина новатора і забрала дитину. На прем'єрі довелося обійтися без «солістки».

На репетиціях Сац був присутній обов'язково. Писав музику в останній момент, незадовго до прем'єри. Просив, щоб його замкнули, і кілька днів напружено працював. Йому передавали їжу і ніхто не турбував до закінчення роботи. Зі щоденника І. Саца: «Музика – це вітер, і шелест, і говір, і стукіт, і хрустіння, і вереск. Ось симфонія звуків, від яких стискається і плаче, за якою тужить душа моя. Чому немає регістра «вітер», який інтонує десятими тонами?.. Перевлаштування має початися з тембрів. Треба змінити гаму, треба включити нові відтінки, різноманітні забарвлення звуків, такі як сміх, шелест, стогін, дзюрчання, стукіт». Його твори вважалися важкими для виконання. М. Ф. Гнесін, який написав через двадцять років музику до мейєрхольдівського «Ревізора», зізнався, що він перебував під впливом театральної музики Саца. Дослідники вважають, що своєю творчістю він випередив Шостаковича, Прокоф'єва, Кейджа.

Режисер МХАТу в 1905–1916 рр. Л. Сулержицький: «Грав він неважливо, співав сильним фальцетом, витягаючи при цьому губи і зморщивши лоб, трусив головою в такт своїм почуттям, а з-під пальців летіли паралельні секунди, кварта – все те, чого «не можна» за правилами, але що становило саму сутність душі Саца... Він велить хору співати із закритими ротами, приєднує до оркестру шурхіт брезентів, застосовує якимось особливим чином мідні тарілки, ударами повітря з хутряних речей змушує звучати гонг...».

Він написав музику до «Синього птаха» М. Метерлінка, «Життя людини» Л. Андрєєва, «Гамлета» В. Шекспіра, «Драми життя» К. Гамсуна. Писав для знаменитої Надії Плевицької – «Стенька Разін і княжна», «Тихо тягнеться конячка». Виконувалися на музику Саца вірші Пушкіна, Лермонтова, Кольцова, Бальмонта, Фета, Блока, Тютчева.

У 1909 р. з ініціативи Саца створено товариство «Музика народу», серед його однодумців – В. Качалов, В. Немирович-Данченко, К. Станіславський, М. Євреїнов, Н. Плевицька. У зверненні Товариства йшлося: «Нашому поколінню випала на долю гірка насолода: прийняти останню пісню старого мистецтва народу». Сац виїжджав в експедиції на Урал, Кавказ, бував у Поволжі, в Криму.

У фондах ДЦММК зберігаються записи народних пісень, зібраних Сацем в Україні, включно з 13 піснями із с. Полошки Глухівського повіту Чернігівської губернії (там масток його тестя). Збереглися й листи Саца (липень 1910 р.) до дружини в село Полошки. «Дуже хочеться помандрувати по полтавських кобзарях і гомельських євреях», – писав він 1910 р.

Ілля Сац – один з основоположників єврейської етнографії в Росії: зібрані в поїздках єврейські народні наспіви він використовував у музичному супроводі спектаклів.

Сац першим використовував очеретяні гілки на струнах фортепіано. Він брав участь у всіх починаннях кабаре-культури: писав опери-пародії («Помста Любові», «Східні солодощі»), працював у «Летучей мыші», «Кривом зеркале», винаходив номери для капусників.

Як композитор він співпрацював також зі Старовинним театром у Санкт-Петербурзі («Гра про Робена і Маріон», «Дійство про Теофіла», «Теперішні брати», сезон 1907–1908; «Чистилище святого Патрика» Кальдерона, сезон 1911–1912); писав музику для Малого театру, для театру В. Ф. Комісаржевської. 1905 року заснував «Гурток художніх пошуків», члени якого знаходили нові образотворчі можливості в оперній режисурі.

Смерть зірвала поїздку до Мюнхена і Парижа: Макс Рейнгардт просив написати музику до шекспірівських «Макбета» і «Бурі». Сац помер 37-річним, несподівано для сім'ї та

лікарів, які помилилися в діагнозі. За день до смерті хворого лікарі запевнили, що сумнівів у одужанні немає. «Заберіть усю музику, – просив він, – тільки залиште мені життя».

На прощальному вечорі пам'яті Іллі Олександровича Саца оркестр із двохсот музикантів виконував його твори, за диригентським пультом стояв Сергій Рахманінов.

Коли труну з тілом привезли до Художнього театру і гримнув похоронний марш, написаний Іллею Сацем до «Гамлета», коні злетіли, труна піднялася майже вертикально. Присутнім здалося, що покійний диригує оркестром...

СПОЧАТКУ БУВ СИНЕМАТОГРАФ

Наталія Сац-Розенель-Луначарська

Вона на все життя зберегла вдячність німому кіно, будучи впевненою, що звук забрав у кіно «одну з найсильніших його властивостей – його міжнародність».

Таїнство сінематографа Наталія усвідомила в Чернігові в кінотеатрі на Базарній площі. Щасливчикам, до числа яких входили і діти Саца, іноді дозволялося дивитися фільми з будки кіномеханіка. Щоправда, частіше в кінотеатрах міста механік перебував у самому залі. У ті роки привозили фільми про тварин, показували океан, яхти, далекі міста. Першими фільмами для чернігівців виявилися американські детективи та комедії. Любили дивитися італійські з Франческою Бертіні: «Даму з камеліями», «Морфіністку», «Авантюристку з Монте-Карло». Захоплювалися пригодами Фантомаса. Екранізували «Жерміналь» і «Нана» Е. Золя, «Знедолених» і «Собор Паризької богоматері» В. Гюго; популярними були глядацькі та фільми жахів. Користувалися популярністю фільми про поліцейських, причому публіка криками підтримувала злочинців, які тікали, анітрохи не співчуваючи поліцейським. З початком Першої світової війни зникли з прокату німецькі фільми. На деякі сеанси вхід гімназістам був заборонений. Але адміністрація виявляла лояльність до головних своїх відвідувачів. Батьки та педагоги поступово махнули на заборони рукою.

Один із яскравих спогадів її дитинства – фотографія на столі матері. «Молода, зовсім юна жінка сидить, злегка відкинувшись у гойдалці; у неї ніжний дівочий овал обличчя і трохи сумна напівусмішка на губах, очі спрямовані кудись далеко, вони дивляться, не бачачи.

– Хто це? – приставала я до матері.

– Це Андрєєва, знаменита артистка Художнього театру.

Зі слів старших я знала, що в Москві є Художній театр і що мій дорослий брат Ілля складає музику для цього театру. Коли я навчилася читати, прочитала на фотографії вродливої пані в гойдалці: «На добру пам'ять Іллі Олександровичу про спільну роботу. М. Андрєєва».

– Мамо, адже цей портрет вона подарувала Іллі?

Мама сміється:

– А я його забрала в Іллі».

На жаль, ці історії чи не єдині із зафіксованих чернігівських спогадів актриси.

Перший шлюб був недовгим, її чоловік Лев Розенель (1894–1919), син чернігівського лікаря, загинув 1919 року. У 1918–1920 рр. Наталія Олександрівна мешкала в Києві та навчалася одночасно в Університеті (на юридичному факультеті) і в театральній студії. У Києві вона познайомилася з кумиром театральної молоді режисером Костянтином Марджановим (1922 року створив театр ім. Руставелі, ставши основоположником грузинського театру). Одного разу на виставі в підвальчику-кабаре «Кривий Джиммі» відомий київський

журналіст і критик Гарольд під час антракту представив Марджанову сестру композитора Іллі Саца, яка бажає вчитися в театральній студії. Таке представлення було не випадковим: Ілля Олександрович написав музику до кількох марджанівських вистав – «Гамлет» В. Шекспіра, «У лапах життя» К. Гамсуна. Композитор і режисер товаришували. Марджанов запросив сестру друга на іспити в серпні. Але у серпні режисер не повернувся до Києва: у місті були денікінці. У вересні 1919 р. Наталія без протекції вступила до студії «Театральна Академія» і скоро їй пощастило отримати запрошення на зйомки. Вона прогулювалася під наглядом кінокамери Володимирською гіркою над Хрещатиком, у Золотоворітському сквері, причалом. Пишалася, що грає у фільмі за сценарієм популярного тоді А. Вознесенського. Але самого фільму, як і гонорару, не побачила.

Київ визначив усю подальшу долю Наталії Олександрівни. У Києві вона почала працювати в кіно, у Києві познайомила з майбутнім чоловіком. Точніше: раніше, 1919-го року вона побачила фільм, знятий за сценарієм наркома Луначарського. Здивувалася, що нарком виявився хорошим сценаристом. З 1922 року носила подвійне прізвище: Луначарська-Розенель.

Переїхавши до Москви, поступила на службу до Малого театру на запрошення Олександра Южина (князь Сумбатов-Южин – один із акторів і драматургів перших десятиліть ХХ століття, керівник Московського Малого театру). Він підійшов одного разу після вистави до Наталії Розенель і, поцілувавши їй руку, вимовив: «Вас Бог при народженні поцілував у уста...». Між іншим, він добре знав її батька – до революції грав із ним у гвинт у київського адвоката Куперника, був знайомий зі старшим братом Іллею.

До війни Наталія Олександрівна грала у виставах майже щодня, нерідко ночами або зранку до 11-ї години (початок репетицій у театрі) знімалася в кіно.

З листопада 1927 р. до весни 1928 р., а потім зиму 1928–1929 рр. знімалася в Берліні одразу у двох картинах: «Справа прокурора М.» і «Вілла Роде». Одночасно примудрялася брати участь у фільмі «Саламандра» (виробництво «Міжрабпомфільм»). За нею надсилали машину затемна і «їхали крізь сплячий Берлін, коли ще тільки починали мити милом і щітками та шкрябати блискучий, як дзеркало, асфальт. Студії в Штаакені були начебто навмисне створені для загибелі акторів: зі спеки й задухи артистичних вбиралень переходили в неопалювані величезні приміщення ательє. Знімалися при ртутному освітленні, що вимагало спеціального гриму не тільки обличчя, але й шиї, рук, навіть спини у вечірніх відкритих сукнях – все покривалося свинцевими білилами. Щойно грим стирався, тут же приходив обершмінкмейстер і холодним, як лід, тампоном підновляв бузкову фарбу. Робота була виснажливою». У книжці спогадів Луначарської-Розенель чимало сторінок присвячено опису «жахливих капіталістичних звичаїв», але не треба забувати: книжка видана в 1960-х. І все ж час від часу, непомітно для самої себе, актриса проговорюється: «Я згадала звичайну відповідь нашої буфетниці в «Міжрабпромі» на прохання дати сніданок: «Вінегрету немає, «масовка» все з'їла». «А сосиски?». «І сосиски з'їла «масовка». У Штаакені це було б неможливо. З кантіни нам приносили цілком пристойні обіди і сніданки». Крім того, артистам виділяли просторі індивідуальні вбиральні, прикріплювали особисту костюмерку, в обов'язки якої входило також приносити їжу і наповнювати ванну. Її запрошували в Голлівуд (за її словами), але Луначарський заборонив.

Смерть Луначарського 1933 року залишила Наталію Олександрівну осторонь багатьох людей і подій. Можливо, це виявилось на краще. У 1930-ті роки було репресовано багато кого з її рідних, але вдову Луначарського не чіпали, хоча ролі перестали пропонувати. Вона займалася перекладами, писала радіоп'єси.

У 1930-ті заборонені майже всі твори Луначарського, його вдова боялася обшуку, па-лила архіви. У 1960-ті Луначарська-Розенель написала книжку спогадів, присвятивши її чоловікові. Це був останній дар її любові та вдячності. Вона померла за місяць до виходу книжки у світ.

Її доньку Ірину (від першого шлюбу з Л. А. Розенелем) удочерив А. В. Луначарський. Ірина Анатоліївна Луначарська (1918–1991) – військовий інженер-хімік, учасниця Другої світової війни, журналістка. У 1962 р. їй вдалося домогтися згоди М. Хрущова відкрити меморіальний кабінет Луначарського у квартирі, де сім'я Луначарських жила з 1924 по 1933 роки (філія Державного літературного музею).

ШНЕЄРСОН З РОДУ ШНЕЄРСОНІВ

*Розповідь Марголії Львівни Шнеєрсон (8.05.1924 – 29.09.2008),
записана в Чернігові 2000 року В. Кузнєцовою*

...Уночі 8 березня 1939 року о пів на першу ночі у двері нашої кімнати постукали. Ми відчинили. Зі словами: «Зброю на стіл!», – увійшли кілька людей. Зброї у нас не було. Мені запам'ятався довгий стіл, на який під час обшуку склали книжки, багато книжок. Шукали довго. Ретельно перебирали по листочку кожну книжку, перетрусили речі, переглянули спортивне приладдя брата, моє листування з газетою «Піонерська правда». Дивно, що не звернули уваги на вже заборонену книжку репресованого Кольцова «Іспанський щоденник». Військові пішли і забрали з собою мого батька. Вранці ми дізналися, що вночі був заарештований дядько батька Мендель Шнеєрсон, якого ми звали «дядько Фетер». Мендель Шнеєрсон – відомий у Чернігові рабин: «ребе дер Репкер», – рабин із Ріпок.

Уранці мама пішла в НКВС. Їй повідомили: «Ваш чоловік – шпигун». Чернігів місто невелике, звістки поширюються швидко. Ми стали «членами сім'ї ворога народу». Мене довго не приймали до комсомолу, хоча процедуру цю проводили стандартно: приймали одразу весь клас.

Мій брат Абрам у той нещасливий рік закінчив школу. Його не взяли ні у військово училище, ні на факультет журналістики. Того року був ворошиловський призов. Абрам наголо постригся, сподіваючись, що це допоможе йому потрапити на військову службу. У нього у військовому квитку був запис: «придатний до всіх родів військ», він був чудовим спортсменом, але честі служити в армії його не удостоїли. На початку війни, відмовившись від броні, Абрам записався добровольцем, його направили до розвідшколи і... як у воду канув.

Батька вислали до Казахстану: Кзил-Ординська область, станція Чілілі. Йому дали п'ятирічний термін. На початку війни 22 вересня ми приїхали до батька. Чілілі зустрів нас сонячним затемненням. Але ми вже не вірили в погані прикмети. Ми тікали з Чернігова під бомбардуванням 22 серпня, бачили загибель людей, навчилися не боятися вибухів. Головне – ми були поруч із татом! Він утратив багато зубів, був худий, почорнів від азіатського сонця. Працював він спочатку фармацевтом, а з появою в селищі евакуйованих – сторожем у промкомбінаті. Жив у глиняному будиночку. Він мало розповідав про в'язницю. Відмовився назвати ім'я донощика, він знав, хто доніс. І я не стану зараз, через стільки років, називати ім'я зрадника. Не хочу, щоб дізналися його онуки.

Невелике селище Чілілі було заселене в ті роки казахами, корейцями і репресованими різних національностей. Тут були члени Комінтерну, сім'ї «ворогів народу», які отримали «десять років без права листування». Відлучатися з селища засланці не мали права. Пови-

нні були регулярно відзначатися в міліції. Заслані жили дружно. Мені дуже сподобалися ці люди.

Від батька ми дізналися, що дорогою на заслання (до Харкова) помер наш дядько Фетер – рабин Мендель Шнеерсон. У Чіїлі ми зустріли засланих сюди двоюрідного брата батька з дружиною – дніпропетровського рабина Левіка Шнеерсона. Евакуйовані та заслані євреї збиралися для зустрічі шабату, молилися. Не знаю, чи був мін'ян.

Наш батько помер 12 березня 1943 р., не доживши до закінчення заслання одного року. Дочекався звільнення його брат Левик. Він устиг переїхати в Алма-Ату і через три місяці помер. На його могилу донині приїжджають хасиди: вшанувати пам'ять батька Любавицького ребе Менахема Менделя Шнеерсона.

Після смерті батька ми з мамою поїхали з Чіїлі. Я закінчила механічний факультет Ленінградського технологічного інституту, багато років жила в Челябінську. За мною зберігалася репутація «дочки ворога народу». У 1961 р. я звернулася до головного прокурора СРСР Руденка (він, до речі, уродженець Чернігова) з проханням про реабілітацію батька. Відповідь надійшла з прокуратури Чернігівської області: «Шнеерсон Л. А. під виглядом проведення релігійних обрядів займався антидержавною діяльністю. Матеріалами слідства та додатковою перевіркою підстав для реабілітації немає». 17 листопада 1989 р. я знову звернулася до прокуратури Чернігівської області й отримала довідку про реабілітацію. Попросила дозволу ознайомитися зі справою. Співробітник КДБ сказав, що вони не люблять показувати справи родичам, щоб не засмучувати.

Нарешті, мені винесли два томи справи, але в руки не дали. Я того дня уточнила імена донощиків, дізналася, що справа була груповою, засудили чотирьох. Усіх, хто проходив у справі №108076, реабілітували посмертно. У 1994 р. я знову звернулася, уже в СБУ. Протягом двох днів, з ранку до вечора, я читала справу свого тата: доноси, допити, очні ставки, показання свідків. У справі № 108076 за ст. 54-10, ч. 2 і 54-11 КК УРСР обвинувачували: Гавриїла Шлемовича Когана, 1879 р. н., уродженця містечка Антолат (Польща), єврея, безпартійного, шамеса синагоги, мешкав до арешту за адресою: Чернігів, вул. Шевченка, 74-а; Левіка Абрамовича Шнеерсона, 1889 р. н., уродженець містечка Піддабрянк (Білорусь), єврей, безпартійний, працював до арешту забійником птиці, проживав за адресою: м. Чернігів, вулиця Шильмана, 11; Менделя Левіковича Шнеерсона 1864 р. н., уродженця містечка Любавичі, б. Могильовської губернії, єврея, проживав за адресою: м. Чернігів, вул. Чехова, 7; Самуїла Бороховича Шульмана 1877 р. н., уродженця с. Седнів Чернігівського району, єврея, безпартійного, працював забійником птиці, проживав до арешту за адресою: Чернігів, вул. Урицького (сучасна П'ятницька, 1).

Мій дід (по батькові) був сином рабина, почесним громадянином Російської імперії, він рано помер. Батько виховувався в хедері, працював заготівельником, меламедом, навчався в Невелі в ешиві, здобув спеціальність шойхета, працював у радянських установах.

У «Справі» помістили історичну довідку: «У XVIII столітті в Російській імперії в містечку Любавичі виник релігійний рух хасидів. Весь сенс у суворому дотриманні Тори. Зачинателя руху ребе Шнеерсона заарештували 1798 р., ув'язнили як турецького шпигуна (за неправдивим доносом), помістили в Петропавлівську фортецю, засудили до смерті. Цар у костюмі офіцера прийшов до нього, але той віддав йому почесні, впізнав государя. Потім Шнеерсон відзначився у Вітчизняну війну 1812 року, Олександр I пожалував його почесним потомственным громадянином Росії. Відтоді всі любавицькі ребе Шнеерсони (це спадковий титул) були почесними громадянами Росії до 1917 р.»

Людина, яка донесла на мого батька, часто була в нас у домі, приходила зі співчуттям

після смерті батька. Відвідуючи єврейський цвинтар, я проходжу повз його пам'ятник із написом: «Дорогому батькові, дідові від дітей та онуків».

Заарештованих звинуватили у створенні релігійної антирадянської єврейської організації, оскільки вони мали зв'язок із Йосипом Шнеєрсоном із Варшави, Залманом Шнеєрсоном (двоюрідним братом мого батька, сином Менделя Шнеєрсона) з Парижа, колишнім Чернігівським рабином; Лейбом Даніахом із Палестини, «які надсилають значні суми для підривної діяльності в СРСР». Під час обшуку в Менделя Шнеєрсона вилучили 13 доларів і ошадкнижку на 2 тис. рублів, у Самуїла Шульмана – 10 доларів, 3 золоті й 5 срібних монет, у Гавриїла Когана і в нас не знайшли нічого... Їх звинуватили у створенні підпільного благодійного товариства і духовної єврейської школи, закликах до дотримання традицій і релігійних обрядів, організації випікання маци, у небажанні Шнеєрсона і Шульмана працювати по суботах, у протистоянні асиміляції народу, у зв'язках з емігрантами, про повідомлення їм відомостей шпигунського характеру про політичне та економічне становище в СРСР, у закликах до еміграції в Палестину.

«Працювали» із заарештованими слідчі Зотов і Воробйов. Допити велися ночами. Але зізнань не домоглися, матеріалів для суду явно бракувало. Старший слідчий Зотов і прокурор у спецправах Косман передали справу на розгляд Особливої Наради при НКВС СРСР. Рішенням ОСН від 17.11.1939 р. без посилання на норму кримінального закону всіх чотирьох вислали в Казахстан строком на 5 років.

Мій батько помер на засланні. Його брат – дорогою на заслання. С. Шульман, відбувши заслання, звертався із заявою про зняття судимості й отримав відмову. Г. Когана, який хворів на тромбоз нижніх кінцівок, 19 вересня 1940 р. звільнено з-під варті із залишенням заслання за місцем проживання, тобто під нагляд НКВС. У 1947 р. Когану з сім'єю вдалося втекти до Ізраїлю. Мені нічого не відомо більше про цих людей. Син Менделя Шнеєрсона Борис був до війни заступником директора Челябінського тракторного заводу, донька Геся – лікарем у Дніпропетровську, живі доньки Фріда і Юдифь; онук (син Залмана) і двоє правнуків живуть у США.

Останні десять років у Чернігові з'явилося все те, про що мріяли мій батько і його друзі. Легально працює єврейська громада, видається газета, працює недільна школа, є жіночий клуб і молодіжні організації. До Чернігова відкрито приїжджають посланці Любавицького ребе Менахема-Менделя Шнеєрсона (мого троюрідного брата).

«ЖИТТЯ ПРОЖИТЕ ЗАРАДИ ВЕЛИКОЇ СПРАВИ»

Анжеліка Балабанова

1938 року Анжеліка Балабанова написала книжку «Мое життя». Їй шістдесят років. Час підбиття підсумків. У книжці майже немає інформації про особисте життя, книга – про пошук сенсу життя, який авторка бачила в боротьбі за майбутнє робітників. Наприкінці життя Анжеліка Балабанова знищила більшу частину особистих архівів, майже все, що про неї можна розповісти сьогодні – у цій книжці.

У вагоні 3-го класу вона приїхала до Брюсселя, заради навчання в університеті. У готельному номері насамперед заглянула під ліжко: переконалася, що там нікого немає (у газетах писали про напади на сплячих дівчат), і Анжеліка дуже боялася. Їй було 19 років, вона вперше залишилася сама. «Переді мною лежало здійснення всіх моїх дівочих мрій: університет, знання, свобода, можливість надати якогось сенсу моєму життю, хоча я ще й

не знала, що означає останнє». Починалося нове життя, в якому їй належить стати великою діячкою соціал-демократичної партії Італії.

«Щоразу, коли мене запитують, як сталося так, що я відвернулася від своєї сім'ї, від комфорту і розкоші свого будинку на півдні Росії і стала революціонеркою, я гублюся у відповіді. Мені не спадає на думку ніяка певна дата або факт. Усі дитячі роки, наскільки я можу пам'ятати, були роками бунту – бунту проти матері, гувернанток, умовностей і обмежень мого життя і проти уготованої мені долі». Вона зростала наймолодшою у великій родині; брати й сестри вже сімейні люди. На околиці Чернігова стояв їхній величезний (22 кімнати) будинок, оточений парком і фруктовим садом. Про сад Анжеліка писала з ніжністю. Вона більше ніколи не житиме так багато і безтурботно, і свого будинку в неї не буде. У сім'ї говорили іноземними мовами, російську дівчинка вчила потайки, за книжками. Вона виявилася талановитою лінгвісткою. Знала всі основні мови Європи. Багато подорожували, але ці поїздки здавалися Анжеліці продовженням їхнього вільного життя в Чернігові. Самотня дівчинка мріяла про гімназію, але їй не дозволено: від випадкових людей можна набратися поганих манер. Удалося вмовити матір відправити її до Харкова до старшої сестри, там 11-річна Анжеліка вступає до школи для дівчаток, причому «за вражаючі лінгвістичні здібності» її на першому році навчання переводять у старший клас. У 17 років везуть до Швейцарії, де, уникаючи нудьги, Анжеліка записується на мовні курси для дівчат і одного разу проводить урок, замінюючи вчительку. Тепер вона розуміє, що може працювати і бути корисною суспільству! Слово «вчителька» відтепер – синонім слову «втеча».

У Чернігові мати дозволила вчити «дітей бідних» – це притаманна дівчині благодійність. Але Анжеліка таємно займається іноземними мовами з дівчатами, які мріяли про університети. Вони ховаються в далеких куточках парку від очей пильної матері. Від однієї з учениць Анжеліка і дізналася про Новий Університет у Брюсселі, куди з'їжджалися студенти з усієї Європи. Вона переконала брата допомогти їй утекти. Брат пропонував перевести її частину спадщини – відмовилася, переконував приймати від нього солідне утримання, щоб зберегти звичний рівень життя, – відмовилася. Ба більше, вона відмовилася від самої спадщини і збиралася заробляти на життя власною працею. Брат умовив сестричку не гарячкувати і приймати від нього хоч невеликі, але регулярні відрахування. Домовилися: сума має дозволяти утримувати себе скромно: дешеві кімнати, скромна їжа, поїзди третього класу. «Але навіть у холодні зимові дні і в ті дні, коли я хворіла і лежала напівмертва від холоду і недоїдання, я не віддала б і темного кута своєї кімнати за великий, добре опалювальний будинок у Чернігові».

Більше в рідне місто Анжеліка не повернеться. Хоча спроба буде. У 1919 році вона працює в більшовицькому уряді в Києві. З Києва зібралася було поїхати до Чернігова, але подорож у минуле не відбулася. Вона не захотіла повернутися в покинутий одного разу дім, окрім того, вона вже це знала – дім пограбовано, її рідних убито.

Мати прокляла доньку, яка втекла з дому; через десятиліття Анжеліка, яка помирає, у маренні проситиме вибачення.

Новий університет, до якого вона так прагнула, заснували інтелектуали-радикали Бельгії 1894 року для Елізе Реклю, учасника Паризької Комуни, вигнаного з Парижа за анархізм, чиї роботи стали основоположними в історії наукової географії. Він виділяв Анжеліку серед студентів. Але ідеї Реклю не надихнули дівчину, вона відкидала анархізм. У Римі професор Антоніо Лабріола, ватажок італійських синдикалістів, наприкінці курсу подарував студентці свою нову книжку зі словами: «Я – єдиний в Італії марксист. Коли я помру, єдиною залишитеся Ви». Найбільший вплив на неї, за словами самої Анжеліки, справив

Плеханов – філософ і теоретик марксизму. У Берліні вона слухала лекції найвідомішого в ті часи політекономіста Адольфа Вагнера. Два роки навчалася в Лейпцигу, в Англії захистила дисертацію на звання доктора філософії та літератури. І при цьому вважала свою освіту недостатньою.

1900 року вступила до Італійської соціалістичної партії. «Я не знаю іншої країни, де любов до свободи була так сильно розвинена, як в Італії. Я маю на увазі внутрішнє почуття людської гідності, яке може співіснувати з високим ступенем економічного і політичного поневолення. Револьюційна пропаганда розвинула це інтуїтивне почуття в класову свідомість. У жодній іншій країні правлячі класи не усвідомлювали так ясно, наскільки скороминущі їхні привілеї». Її називали найпопулярнішим оратором: вміла пояснити свою позицію представникам різних класів, виступала годинами, легко переходячи з однієї мови на іншу; пізніше стала єдиним перекладачем на з'їздах Комінтерну. Її статті у швейцарських газетах змусили уряд зайнятися проблемами італійських емігрантів. Багато років поспіль вона була редакторкою і співробітницею багатьох італійських газет, членкинею ЦК партії, писала статті та відозви.

У Лозанні на мітингу на честь 33-ї річниці Паризької Комуни відбулася зустріч, що змінила (не на краще) історію Італії. Слово Анжеліці. «...Я виявила, що мою увагу в цій великій аудиторії, яка уважно слухає, протягом усього зібрання відволікає одна фігура. Це був молодий чоловік, якого я ніколи раніше не бачила. Його збуджений стан і неохайний одяг кидалися в очі. Аудиторії, де переважали емігранти, завжди складалися з бідно вдягнених людей, але ця людина була не просто бідною, а надзвичайно брудною. Я ніколи не бачила чоловіка, який виглядав би настільки жалюгідним. Незважаючи на масивну щелепу, гіркоту і занепокоєння в чорних очах, він справляв враження винятково боязкої людини». Боязкий молодий чоловік повідомив, що голодує і не може знайти роботу, тому погодився заради грошей перекласти брошуру Каутського «Прийдешня революція», але не знає німецької. Жаліслива Анжеліка зробила переклад. Молодий чоловік відтоді називав себе письменником. «Якщо я на той час терплячіше ставилася до його пихатого індивідуалізму та його претензій на філософію, ніж інші італійські революціонери, особливо практичніші робітники, то це було, мабуть, тому, що я розуміла те, чого не розуміли вони: його егоїзм, вихвалання сили та фізичної хоробрості були компенсацією його власної слабкості, його жаги до особистого визнання та авторитету. Тільки-но він оговтається розумом і тілом, говорила я собі, тільки-но він по-справжньому відчує себе рівним, а не таким, що стоїть на нижчому щаблі щодо інших людей, тільки-но його уїдливість послабшає завдяки людському розумінню й співчуттю, його самовпевненість, його дитяче прагнення влади і сум'яття в голові минатимуть. Зрештою, адже він був дуже молодий; навчання, досвід роботи в дисциплінованих, організованих робітничих рухах могли б допомогти йому стати успішним агітатором за соціалізм, справжнім революціонером, а не збудженим демагогом». На жаль, її наївні сподівання були марними. Молодий Муссоліні через кілька років стане диктатором. Рабіндранат Тагор сказав їй одного разу, що згоден з її оцінкою Муссоліні: боягуз і позер.

З 1915 року Балабанова – секретар Циммервальдської конференції, організованої соціалістами Європи. «Голос Циммервальда» сповістив: «Ми, представники соціалістичних партій, профспілок, меншин різних країн, що воюють, і нейтральних країн, зібралися, щоб відновити міжнародні зв'язки робітників, звернутися до їхнього розуму і закликати їх до боротьби за мир. Це боротьба за свободу, братерство, соціалізм!».

Про лютневу революцію 1917 р. вона дізналася в Цюриху. Тепер, як і багато російських

революціонерів, вона мріє про якнайшвидше повернення. У Цюріху російських емігрантів того року понад двісті. «Нарешті, за посередництва швейцарських соціалістів про все було домовлено. Поїзди, якими ми мали перетнути територію Німеччини і потрапити до Швеції, не були опломбовані, як стверджує дурний поголос, але нам не було дозволено залишати поїзд на території Німеччини, і з нас узяли слово не робити спроб заговорювати з німецькими громадянами, коли він зупинявся по дорозі на станціях. Серед членів нашої групи, яка зібралася на вокзалі в Цюріху в день нашого від'їзду на початку червня, були Мартов і Аксельрод, Луначарський і Сокольников. Останні двоє в Росії стали більшовиками, а після Жовтневої революції Луначарський призначений комісаром народної освіти, а Сокольников – послом Росії в Англії. Емігранти їхали на батьківщину разом зі своїми сім'ями, включно з дітьми, які народилися на чужині і для яких ця поїздка в Росію була веселою, чудовою пригодою». У цій групі Балабанова єдина, хто брав активну участь у європейському робітничому русі. Очікуючи зустрічі з Росією, вона вишиває на червоному шарфі «Хай живе Циммервальд! Хай живе революція!» і сходить з поїзда на російсько-фінському кордоні, тримаючи в руках шарф як прапор. Їх зустріли співом «Інтернаціоналу». Анжеліці запропонували виступити, але вона відмовилася, пославшись на те, що в групі чимало більш значущих людей. Солдати вирішили, що вона має на увазі свій зріст (150 см), підняли Анжеліку над натовпом, і так, стоячи на їхніх плечах, вона виголосила свою першу промову на Батьківщині, зустрічі з якою чекала 20 років.

Улітку 1917 року Балабанова вступає в партію більшовиків, з якої буде виключена 1922 року. Її ім'я добре відоме в Європі, її репутація – бездоганна. Цим активно користується Ленін. Через Анжеліку підтримуються зв'язки із соціалістами Європи та Америки. «Протягом двох місяців після революції штаб-квартира Циммервальдського руху стала духовною і матеріальною ланкою, яка пов'язувала Росію з іншою Європою, хоча вона мала бути абсолютно автономною і незалежною від Рад».

У лютому 1919 року Ленін відправляє тов. Балабанову до Києва помічницею Раковського – голови Ради народних комісарів (вони знайомі з часів роботи в європейському соціалістичному русі, обидва входили до Виконкому II Інтернаціоналу). Теоретично, напише Балабанова, у Києві більшовики створювали незалежну республіку, фактично, вона управлялася з Москви. «Умови життя широких верств населення [в Україні] були трохи кращими, ніж умови ув'язнених у концентраційних таборах», – вважала вона.

Уже за місяць її відкликають з України (надто принципова) і дають хабар посадою: призначають секретарем нового 3-го Інтернаціоналу. Голова – Зінов'єв. «Після Муссоліні... я вважаю Зінов'єва найпрезирливішою людиною, з якою коли-небудь зустрічалася», – напише Анжеліка 1938 року, застерігши водночас, що Зінов'єв не винен у тому, в чому його звинуватили, «він просто став жертвою маніпуляцій, таких самих безпринципних, як і його колишні власні маніпуляції». А про сам Інтернаціонал не менш хльостко: «Інтернаціонал став бюрократичним апаратом ще до того, як народився справжній комуністичний рух».

Від її імені підписують документи, яких вона не бачила; її ім'ям прикривають політичні інтриги. Анжеліка прямо звинуватила Комінтерн у розколі робітничого руху в Європі та приходу до влади нацистів в Італії.

Вона починає проводити власні розслідування: терор лякає, віра в більшовиків змінюється недовірою і розчаруванням. «Коли більшовики зрозуміли, що я не схвалюю ці методи, грошові кошти, призначені на цю мету, стали розподілятися через інші руки. І хоча я не знала цього на той час, я була свідком виникнення тієї корупції міжнародного руху, яка стала організованою системою при Комінтерні. Моя наївна відповідь, що мені не потрібно

так багато грошей на робітничий рух, відзначила також початок моїх пізніших розбіжностей із вождями російської революції».

Одного разу вартовий не пропустив до Кремля Леніна, – вимагаючи пред'явити перепустку. Не впізнав вождя, але впізнав Анжеліку. «Проходьте, товаришу Балабанова», – гостинно запропонував вартовий. Соратники Леніна добре знали злопам'ятність Ілліча...

Анжеліка насилу вирвалася з радянської Росії наприкінці 1921 року; у Швеції лікар поцікавився, як вона харчувалася, що довела організм до такого жалюгідного стану. Вона зуміла отримати візу в Австрію, оселилася в дешевому пансіоні, заробляла уроками. Від радянського посольства запропонували гроші на лікування, – подякувала і відмовилася. Через кілька днів у «Правде» надрукували про виключення Балабанової з партії комуністів за співпрацю з нацистами.

З 1926 по 1936 роки живе в Парижі, заробляє репетиторством, очолює Італійську соціалістичну партію максималістів.

Після Другої світової війни повернулася зі США до Італії. Але тепер вона підтримувала праве крило соціал-демократичної партії.

У 1962 р. прилітала до Ізраїлю, зустрічалася з Бен-Гуріоном. 1958 року в інтерв'ю «Радіо Визволення» (у майбутньому – «Свобода») вона виголосить вирок: «Усе, що робили більшовики, усе вело до розколу, вони прямо розколювали шляхом наклепу, шляхом підкупів. Принцип Леніна: мета виправдовує засоби».

Більшу частину архіву Анжеліка знищить. Ймовірно, через душевну охайність, не бажаючи розкривати душу перед байдужими нащадками. Останнє її громадянство – австрійське.

Померла в Римі 87-річною, похована на некатолицькому кладовищі для іноземців Тестаччо.

ВУЛИЦЯ ВОСКРЕСЕНСЬКА, КОЛИШНЯ МУРИНСОНА

Назву вулиці дала Воскресенська церква, побудована в 1772–1775 рр. знаменитим київським архітектором Іваном Григоровичем-Барським. Біля церкви розміщувалася Олександрівська площа. Вулиця починається біля Воскресенської церкви, а закінчується біля «Землянок», де вибирали з кар'єру глину для цегельного заводу. Орендарями, а пізніше власниками заводу, була родина купців Туровських. Район у ХХ столітті мав репутацію «єврейського», хоча домовласниками (до перевороту в жовтні 1917 р.) тут були як українці, так і євреї. Можливо, вся справа в перейменуванні: з 1922 до 2016 року вулиця носила ім'я М. Мурина. Мойсей Мурина – один із синів прикажчика Соломона Мурина, який збудував дім наприкінці вулиці (Воскресенська, 23).

Будинок №23 пов'язаний із підпільною діяльністю групи гімназійної молоді: Ю. Коцюбинський, В. Примаков, М. Шильман, Стецький, Імшенецький, М. Мурина, Шафранович, Шаєвич. У 1913–1915 рр. В. Примаков жив на квартирі М. Мурина, де ховали листівки. У лютому 1915 року ці листівки знайдено під час обшуку, майже всіх членів гуртка заарештовано. Більшовик Мойсей Мурина загинув 1 листопада 1918 р. недалеко від свого будинку на розі Гончої та Сіверянської, того ж дня розстріляно голову підпільного ревкому, його товариша Н. Шильмана. В. Примаков і Ю. Коцюбинський розстріляні як «вороги народу» в роки «великого терору». Усі члени соціал-демократичного гімназійного гуртка підпадають під дію Закону про декомунізацію («Про засудження комуністич-

ного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та заборону пропаганди їхньої символіки» 2015 р.). Так було перейменовано вул. В. Примакова, з Алеї Героїв прибрано пам'ятники В. Примакову і Ю. Коцюбинському. У рамках цього закону вулиця Муринсона повернула собі ім'я: Воскресенська.

Видані у 2016 р. «Записки тюремного інспектора» Д. Країнського, свідка перших років революції, дають змогу побачити чернігівських соціал-демократів очима місцевого жителя: «Ця молодь, ще перебуваючи в гімназії, революціонувала і не раз потім робила свої виступи, але батькам міста завжди вдавалося відгородити їх від серйозної відповідальності. У місті наполегливо циркулювали чутки, що розстріляний більшовиками О. О. Бакуринський (у 2016 р. недалеко від Воскресенської з'явилася вул. О. Бакуринського), будучи помічником губернського старости, врятував цю молодь, дозволивши їм заховати в себе вдома нелегальну літературу і компрометуючі документи. Багато разів і мені доводилося давати свій висновок владі і я не наважувався промовити необережного слова, яке могло б призвести до загибелі кого-небудь із них. Тепер вони зраджували тих, хто виховав їх і хто дбайливо ставився до їхньої долі. Вони стали комуністами, які не знали ні почуття справедливості, ні співчуття, ні просто жалю... І ці імена майже хлопчиків, які щойно закінчили гімназію, вимовляли зі страхом. Урінсон, Данюшевський, Коцюбинський вирішували долю всіх шанованих у Чернігові поважних людей». І несподівано про Червоне козацтво, яке очолив Віталій Примаков: «Особливо енергійно виступив проти Червоного терору розташований у Чернігові загін червоного козацтва. Солдати погрожували розгромити Надзвичайку. Розстріли довелося призупинити, але водночас більшовики вжили рішучих заходів до вилучення козаків із Чернігова. Цей кінний загін не одразу погодився підкоритися розпорядженню більшовиків, але щойно він виступив із Чернігова, і масові розстріли набули стихійного характеру... У будинку Посудевського на Воскресенській у 1919 р. розмістили одне з відділень ЧК. У будинку Зароховичів по Олександрівській вулиці – відділ ЧК. У будинку б. Маркельса (б. Державний банк) по Олександрівській – головна Надзвичайка».

Воскресенська № 9 – типовий будинок початку ХХ століття: одноповерховий на високому цегляному цокольному поверсі, прикрашений різьбленням на фасадах. У цьому будинку в 1920-ті роки жив знаменитий льотчик Другої світової війни Борис Миронович Рівкін (19.11.1919, Чернігів – 4.12.2004, Ростов-на-Дону). У довоєнному Чернігові він і його друг Григорій Порт (10.06.1921, Чернігів – 21.08.2016, Кір'ят-Ям, Ізраїль) відомі як перші парашутисти. Але хто з них стрибнув із парашутом першим, вони й самі не пам'ятали. Рівкін став льотчиком, а старшина Порт (син «ворога народу», якому не дозволено було піти на фронт) навчав десантників і льотчиків стрибків з парашутом. Серед його учнів Є. М. Андреев, випробувач, який першим здійснив стрибок зі стратосфери. «Одного разу (1944 р.) я познайомився з Григорієм Портом. На грудях старшини красувався значок парашутиста з підвіскою, на якій стояла цифра 300.

– Це що ж, стільки настрибали? – здивувався я. Старшина ствердно кивнув головою.

– А як би мені стрибнути? – запитав його.

– Почекай, почнемо літати – настрибаєшся. Але мені не терпілося. І я став частим гостем у парашутній кімнаті, розпитував старшину про будову парашута, допомагав розпускати і просушувати в повітрі величезні шовкові куполи. Так почалася наша дружба». (Е. Н. Андреев «Небо вокруг меня». М., Издательство ДОСААФ СССР, 1983).

У 1953 р. Г. Порт переконав міське начальство в необхідності створювати гуртки юних техніків та багато років працював директором станції юних техніків м. Чернігова.

З бесіди (2002 р., записала В. Кузнецова) з Петром Івановичем Вершняком (до пенсії

викладав у чернігівському педінституті): «Восени 1941 року я з другом пішов до Чернігова по сіль (із села Селянська Слобода Михайло-Коцюбинського району), а надвечір Іван запропонував зайти відпочити до його знайомих на вулиці Муринсона. Це була єврейська сім'я – бабуся, мати й онука, чоловіки на фронт пішли. А жінки розповіли нам, що вони бідкаються дуже і бояться, що євреїв кудись відправляти збираються, а куди – незрозуміло і тому страшно. А я їй кажу: «Давайте ми вашу дівчинку до себе в село заберемо, скажемо – рідня нам». Вони погодилися. Ми взяли Асю за руку і пішли. Любецькою пройшли на Подусівку, перейшли залізницю і далі до села. Ася втомилася, їй три роки всього, я її на плечі посадив, вона за вуха тримається, не плаче. У Новому Білоусі ми води попросили. Чоловік, що води нам дав, на дівчинку так уважно подивився і запитав: «А куди ви йдете?». Ми його обдурили, інше село назвали. Коли Ваніна мама Галя Петрушкова Асю побачила, все зрозуміла і веліла нам про дівчинку мовчати. Взяла її у свій дім і всім казала, що це рідня з її рідного села Левоньки. Навесні мене і Ваню німці в Німеччину забрали. А мами наші стали жити в одній хаті. Після визволення Чернігова в наше село приїхала військова машина з червоним хрестом, Асю відвезли, сказали: рідня з'явилася. Батько її, казали, з фронту приїхав сім'ю шукати. Яюсь навесні після війни я йшов вулицею Муринсона і побачив Асю, але посоромився підійти. Що б я сказав? А вона мене, звісно, згадати не могла. Прізвища я не питаю. Пізніше знайти хотів, але не вийшло».

У 2006 р. П. І. Вершняк та його батьки удостоєні звання праведників України.

Пісні ГУЛАГу

Михайло Черняк

16 серпня 1928 року в Москві в трамваї № 14 невідомий двічі вистрілив у військового з трьома ромбами в петлицях. Убитий – заступник начальника РУР РККА Рим Сергійович Шапошников. Той, хто стріляв, зник. Через два дні в ОДПУ в супроводі брата прийшов із повинною Лев Георгійович Любарський, 18 років від роду, уродженець Чернігова. Він зізнався, що мріє померти, але на самогубство духу не вистачає, тому він вирішив убити великого військового чина, щоб бути розстріляним. Дві медичні комісії підтвердили шизофренію Любарського. Третя – визнала здоровим. На підставі свідчень душевнохворого з серпня 1928 по липень 1929 року було підготовлено процес Демократичної спілки.

В організацію включили однокласників Любарського, який 1925 року закінчив школу-семирічку імені Леніна в Чернігові. Виявилось, що підпільний гурток «Демократичний союз», до якого Любарський не належав, у Чернігові справді був. Олександр Селіванов, Веніамін Гордон та Олег Кам'янецький створили гурток і написали програмну статтю «Як і для чого ми повинні боротися з більшовиками». Крім брошури, вони надрукували кілька десятків листівок. Передбачалося скинути владу і передати правління Установчим зборам. Повалення влади не пов'язували з терором, сподіваючись на банкрутство самої партії.

Після закінчення школи О. Кам'янецький навчався в Києві, В. Гордон – у Ленінграді, О. Селіванов (написав роман про селян «Окраїна», який був прийнятий до друку і зник в архівах Луб'янки) підтримував літературні зв'язки в Москві. У цих містах слідчі ОДПУ виявили філії чернігівської підпільної організації. Звісно, головні звинувачення – одночасне проведення терактів у кількох містах, зв'язок із зарубіжними центрами (у Любарського були родичі в Польщі) та українськими націоналістами. Почалися арешти. Брало переважно чернігівців, тобто тих, хто був пов'язаний із названими Любарським родинними або

дружніми стосунками. У заарештованих вимагали докладного списку людей, з якими вони були так чи інакше знайомі.

Вів слідство М. П. Кононович. Із рапорту Кононовича Берії 1938 року: «На чекістській роботі...брав активну участь у розгромі та репресуванні за першою категорією [розстріл] до 7000 осіб... також піддано репресіям за 2-ю категорією до 5000 учасників різних антирадянських груп.... Брав активну участь у розкритті таких справ: контрреволюційної терористичної організації «Демократична спілка» – справа Любарських та інших кількістю 90 осіб, що мала терористичні групи в Москві, Ленінграді, Києві, Харкові, Чернігові, Одесі. У справі відібрано п'ять штук бойових бомб, велику кількість зброї, шопірограф, близько 250 програм організації і близько 500 штук листівок із закликком до терору».

Групу оформили з учнів «школи-семирічки ім. Леніна і місцевої профтехшколи ім. Леніна», які були із синів «колишніх людей: офіцерів, чиновників та інших, батьки яких здебільшого притягувалися в минулому за контрреволюційну діяльність». Керівниками призначили Б. Тусевича і Г. Лундберга, «з дворян». Також до центральної чернігівської групи придумали московський осередок, ленінградський і київський. До терору додали шпигунство, диверсії, задумані на всій території європейської частини СРСР, доповнили планами вбивства Калініна і Бухаріна.

У справі «Демократичного союзу» засуджено 62 осіб (зі списку виключено А. Селіванова, який наклав на себе руки в одиночці Бутирської в'язниці 16.03.1929 р.). Ухвалили: 12 осіб розстріляти, сімох засудити до розстрілу із заміною на 10 років концтабору [так у вироку: концтабір], одинадцятьох – по 10 років концтаборів, дев'ятнадцятьох засуджених – по 5 років концтабору, сімох – по три роки, шістьох – заслання, справу щодо трьох припинити.

У 1937 р. за новими справами розстріляно Ладу Могілянську, Галю Левицьку, Ганну Любарську, Леоніда Брегіна, Василя Любарського (брат Лева Любарського).

У липні 1929 р. слідчого Кононовича «за виняткову ініціативу, наполегливість і винахідливість під час розкриття і ліквідації «Демократичної спілки» нагороджено грамотою ОДПУ і пістолетом «Маузер».

Серед засуджених – композитор Михайло Черняк (1906–1992), заарештований тільки тому, що А. Селіванов любив музику і заходив у Москві до однокашника послухати його нові твори. У своїй передсмертній записці О. Селіванов написав: Черняк невинний. Кілька людей на допитах заявляли, що Черняк в організацію не входив, цікавився тільки містицизмом і богопошукуванням. Михайлу 22 роки. Він навчається в 1-му московському музичному технікумі в Болеслава Яворського, бере уроки вокалу в професора Московської консерваторії М. Дейші-Сіоніцької (родички дружини М. М. Коцюбинського). Засуджений на 5 років таборів, 1929 року він уже на Біломоро-балтійському каналі. У найближчі 10 років його твори носитимуть специфічні назви: «*Боевая каналармейская*», «*Марш экскаваторщикова*»... У 1932 р. він зустрічається з поетесою Ладею Могілянською, переведеною з Соловків на Біломоро-балтійський канал. 1924 року в Чернігові вони вже створили кантату «Пам'яті Леніна», а в таборі пишуть симфонічні поеми «Біломорбуд» і «Карелія». Із цими творами Черняка приймають до Спілки композиторів, створеної 1932 р. Він достроково звільняється 1933 року (не отримавши реабілітації), але майбутнє вже визначене. Черняк влаштовується як вільновизначений у культурно-виховний відділ Дмитлагу на будівництві каналу Москва-Волга (це єдина можливість для «політичного» отримати роботу: залишитися в концтаборі, але отримувати зарплату як вільнонайманий). Там же працює редакторкою табірної газети українською мовою «За нову людину» вільнонаймана Лада. У

неї після звільнення теж небагатий вибір робіт. На будівництві каналу Москва-Волга ім'я поетеси Лади Могилянської відоме всій трасі. Її вірші друкують газети і журнали, її пісні звучать на концертах і по радіо. З маленькою поправкою: це була творчість для внутрішнього вживання в концтаборі.

Серед ув'язнених і вільновизначених Дмитлагу в 1930-ті роки було близько десяти композиторів. До кінця 1934 року в Дмитлазі налічувалося 224 музичних хорових гуртки. На зльоті ударників показали оперету «Від Волги до Москви». «Прекрасний текст оперети і музика, спеціально написані т. Черняком, справили на слухачів величезне враження», – писала табірна газета «Перековка». 1936 року окремою збіркою надруковано твори М. Черняка – «Музика двох каналів». Лада Могилянська стала технічною редакторкою цієї збірки. Роком раніше, 1935-го у видавництві культурно-виховного відділу Дмитлагу НКВС СРСР вийшла друком збірка її поезій «Два канала» російською та українською мовами, а 1938 року – нариси «Табірницькі-стахановки». Ці книжки випускалися з грифом «Не підлягає розповсюдженню за межі табору», але таке правило не поширювалося на музичні твори, майже всі вони були занесені до Нотного літопису 1936 року.

У червні 1936 р. проводять фестиваль найкращих творчих сил Дмитлагу. У журі конкурсу працювали композитори Д. Кабалевський, Д. Шостакович, Л. Дзержинський, М. Старокадомський. Черняк серед лауреатів. Незабаром «Пісня про начальника загону Галину Тасарську», слова В. Калентьєва, музика М. Черняка, здобула третю премію на конкурсі Спілки радянських композиторів.

У 1936 він пише музику на вірші іспанського поета, пісня стане гімном міжнародних бригад в Іспанії – «Сталеві роти».

Улітку 1937 року почалися масові розстріли в'язнів Дмитлагу. Убили Л. Могилянську.

Черняк у 1937–1940 рр. навчається в заочному Музичному інституті.

Під час Другої світової війни живе в Челябінську, працює у філармонії. Пише для уральської філармонії симфонічну поему «Урал», кантату «Ленін»; 1943 р. створив народний ансамбль Південного Уралу (75 хористів, танцювальна група і оркестр народних інструментів), писав пісні для хору. У 1948 р. колектив реорганізовано в Південноуральський ансамбль пісні і танцю під керівництвом А. Кипарисова.

Багато працював із дітьми: очолював дослідницько-експериментальний клуб дошкільнят у Москві. У 1985 р. ініціював створення в Москві Університету музичної культури для робітничої молоді, учнів профтехучилищ і старшокласників, кілька років був керівником цього Університету. Автор дитячих опер: «Казка про мертву царівну» (лібрето М. Черняка), «Червона шапочка» (лібрето Н. Кончаловської), «Небувальщина» тощо.

Ця просвітницька діяльність була, можливо, даниною пам'яті його першого педагога Євгена Васильовича Богословського (1874, Новгород – 8.09.1941, Чернігів), професора Московської консерваторії, волею долі закинутого до Чернігова, який приділяв особливу увагу пропаганді музичної культури. До самої своєї смерті Богословський листувався з улюбленим учнем, не боячись можливих наслідків цього листування.

Михайло Якович прожив із клеймом «ворог народу» все життя. Реабілітацію отримав тільки 1990 року, йому було 84.

«УСІ БАТЬКИ НОЧАМИ СКЛАДАЮТЬ ВІРШІ...»

Альтер Есселін

Альтер Есселін (23.04.1889, Чернігів – 22.11.1974, Мілуокі, США) написав кілька сотень віршів, друкуючи їх у єврейських газетах і літературних журналах. Видав три книжки їдишем (1927 р., 1936 р., 1854 р.); 1969 р. вийшла збірка перекладів англійською, 2017 – українською. Третя збірка віршів отримала престижну премію Гаррі Ковнера як найкраща поетична книжка на їдиші. Вірші Альтера Есселіна 1955-го року передруковували всі єврейські газети Америки. А в рідному місті про нього нічого не знали.

Інтернет змінив наше життя. Син поета Джо-зеф Есселін (3.08.1923, Чикаго – 12.03.2016, Лос-Анджелес), драматург, журналіст, присвятив пам'яті батька сайт <http://www.esselin.com/poetry.htm>, що й дало змогу перекладачці Валерії Богуславській (мешкає та працює у Чернігові) прочитати вірші Альтера на їдиші та перекласти їх українською мовою. Це перший переклад українською мовою і він, напевно, зрадував би поета, який ніжно любив рідний Чернігів («Єлегія дерева», Київ, 2017). А про сайт пам'яті стало відомо завдяки Михайлу Носоновському, який написав про Есселіна в альманасі «Єврейська старовина» у 2013 р. <http://berkovich-zametki.com/2013/Starina/Nomer4/MNosonovsky1.php>

М. Носоновський – професор Вісконсінського університету (США), що цікавиться іудаїкою та гебраїстикою, автор багатьох статей з єврейської історії.

В Україні історія Есселіна вперше була надрукована 26.08.2016 р. в інтернет-виданні «Високий Вал» журналісткою В. Кузнецовою.

У Орке Серебренника – його перше ім'я – була любляча і дружна сім'я. Але бідна. Дід, батьки і п'ятеро дітей (Орке – старший) жили, найімовірніше, на Ліськовиці в маленькому будиночку, де була тільки одна кімната із земляною підлогою. Як писав Гліб Успенський: «Вигнані з сіл, єврейські сім'ї облаштовувалися в найближчому місті. Дорожнеча міської землі робила її недоступною для бідного класу, і в самому місті селилися ті євреї, які могли здолати посилену відерну горілчану торгівлю або цілком організовану майстерність; решта, купуючи спільно міське місце біля підніжжя старовинного валу, селилися тут, відгороджуючи собі клаптик земельки, на якій можна було б поставити хатку на два вікна та бодай щось на кшталт сараю чи корівника. Таким чином, влаштувалася підміська слобідка Лісковича. Населяли її такі ж жебраки, тільки не простягали руки за дармовою милостинею. Кожна копійка, звідки б не приходила в їхні руки, діставалася їм працею, якою б ця праця не була».

У вірші «Автобіографія» спогад про голод: оселедець і трохи хліба, який запивали просто водою. Муки голоду доповнювалися душевними муками: хлопчик соромився злиднів і мріяв про нездійсненне. Не про багатство, ні. На горищі прихований від сторонніх очей томик Горького і прохання на полях: «Боже! Навчи мене писати!». Це була, мабуть, одна з

Малюнок вугіллям, 1923 р., Чикаго.
<http://www.esselin.com/poetry.htm>

трьох книжок першого зібрання творів Горького, видання 1898–1899 рр. Звідки особиста книжка? Згадка. Він напише пізніше у віршах, що тут, над Десною він чув Його голос, як чули цей голос єврейські пророки, але ще не вмів підібрати слова.

... І рани сердечні, і голод мені
Відомі були вже в ті дні.
Країна – згадає навряд чи вона вже,
Як в злиднях для книг на харчах заощаджував.
Окрайчик з «копчушкою», після – водиця.
З бідною, мов зі скорпіоном, водИться.
І мамині сльози, літ юних примара,
І дідова вічна священна Гемара,
Дитя хворобливе у вавках і бруді...
З котом і собакою рідні ми люди;
Біляве дівча із очима, як агрус
(Про мрію цю мамі би знати не праглось);
Горище, де під голубів спраглий туркіт
Був Горький зачитаний до палітурки...
Злодюжка, я на берегах, наче бісером,
Найперший свій вірш, захлинаючись, вписував –
Я бачив талан свій, мов Макбета вислід:
В імлі зал мій тронний, над прірвою звислий,
Хитається трон, долі пересторога...
Пігмей, гірко я позивався до Бога.
Отут я стою – щоб між тисяч тривати.
В канаву плюю – чи на все наплювати?
Пісні мої – щирого болю блавати.

«Автобіографічне»

Улюблений дід Нахман Залман Віленчик – знавець священного писання – за пияцтво позбувся звання вчителя, заробляв тим, що переказував біблійні історії. Це була звичайна практика: для жінок, яких не навчали івриту, створювали їдишем повчальні історії – «байки», за сюжетами П'ятикнижжя. Ще він столярничав. І в майбутніх віршах попливуть у Дніпро плоти, змайстровані дідом. Онук назавжди запам'ятає дідів заповіт: «головне – залишатися євреєм!». Зберігав він «дідівський мішечок для тфілін» чи це був тільки поетичний образ, не знаємо. Але у вірші синові «Для Йоселе» він журився: його син – новий єврей, який шукав свої скарби в інших культурах, іншою мовою і не знав про дідівський спадок, який одного дня забере лахмітник, пов'язавши докупи і тфілін, і талес, і святі книжки. Його син, видавши книжку перекладів віршів батька англійською мовою, сказав, що так він виконав заповіт «залишатися євреєм».

ПАМ'ЯТЬ

Усім своїм синам, дочкам, дорослим внукам
Учетверо чіпку дав силу дід,
На всі чотири вітри по науку

Послав. Та тільки я репрезентую рід.
Можливо, я останній пам'ятаю
Гостинні двері, що підморгували злидням,
Дощатий стіл, як храм, куди дух їжі і не завітає,
Голодну грацію голубників всеїдних;
Вози торговців, кошики натоптани
Селян у кожухах, при лантухах картоплі;
Двох талмудистів, котрі в шаховім гамбіті
Шукають ключ до всіх таїн у світі.
Як споночіє, по молитві, каганець освітлює і книжку,
й склянку чаю,
Й шитво, котре жіноцтво піснею вінчає:
«Ганнусенько, моя душе...» – як вогнем по вовні,
Жіночі голоси запалюють серця.
Сатинові ярмулки на сивинах,
І сміх у закуті, прихований у рюшах комірця.
Шаббат, святá, мов карнавал невинний,
Переконання: «Мудрі пам'яттю освячені».
Дні під егідою страждань і мрій про золото.
І ніжні ночі місячні, красиві й необачні.
І пам'ять, ніби навпіл спалахом розколота:
Путь, що дитинство перекреслює, болюча –
Вагон; галоп хатин, від потяга відлучений,
Крізь сльози – білі верстові стовпи,
І, наче любим наспівом озвучене,
Напучення: «Тримайсь єврейства, ні на крок не відступи!».

Батько – не надто щасливий торговець худобою. Він короткозорий (на окуляри немає грошей), і Орке супроводжував батька до синагоги – читав Тору. Найближчою була Лісковицька синагога биндюжників, збудована у 1880-ті рр. XIX століття під Єлецькою горою (поруч із сучасною СШ №4).

Мати підробляла ворожінням українським сусідкам, азартно торгувала на ринку, складала казки. Вона була вигадниця й артистка. Для ворожінь загорталася в циганську шаль, розігрувала для довірливих наречених цілі вистави, щедро обіцяючи наречених і щастя на все життя; «таємно» продавала любовне зілля (з цукру), яке дівчата підсипали коханим, вигадувала заклинання, пророкувати, залізши на крамничку, як на сцену. Саме тоді хлопчик зрозумів: слова мають таємну владу над людьми.

Безтурботне дитинство закінчилося в день смерті батька, якого вбив бик. Бик перетворився на міфічного лиходія, який перевернув життя поета, він переслідував його як рок. Поет народився під знаком Овна (Бика), його псевдонім починався з літери «алеф»: знак бика, перша буква єврейського алфавіту. Йому – знавцю Тори – була відома символіка цього образу: жертовність, смерть, влада, земна сила. Він напише пізніше про бика, що втік уночі зі стійла і загубився в заметіллі. І про долю свою він скаже: важка, як у цього бика, що покинув рідні пенати.

Дивна річ – світ широкий,
Але в нім його шлях загубився.
Кожен напрям – обман.
... Сам – супроти весилля стихії!
Хоч би рух –
Ні вперед, ні назад.
Тільки сніг йде та йде.

«Бугай у снігу»

Страх раптовості смерті переслідував його з того часу. І він писатиме про цей страх, заглушаючи відчай і передчуття біди. Якщо сміятися над смертю, вона не страшна...

Матері не прогудувати п'ятьох, тому старшенький, 10-річний, іде в учні до кравця. За 25 миль від міста. Із собою мати дає подушку. Хлопчика-лівшу перенавчають: прив'язують до тіла ліву руку так міцно, що залишаються шрами. Через тиждень Орке втік від господаря, прихопивши свою подушку.

Але його знову відправляють «у люди» – на тютюнову фабрику в Прилуки. На фабриці працюють молоді дівчата, вони зацькували хлопчиська, і Орке втік додому. І втретє віддають його в учні з наказом: «Мій любий Орке, не смій повертатися!», – у матері жорсткий характер. П'ять років хлопчик вчиться теслярської справи. Встає на світанку, топить печі, носить воду, підмітає, допомагає на кухні, заточує інструмент... Відпочити мав право тільки після заходу сонця. Як і батько, Орке короткозорий і низько нахиляється, щоб побачити мітку розпилу колоди. У цей момент господар любив різко штовхнути в його бік пилу, і від ударів на грудній клітці назавжди залишилася вм'ятина.

Рабство закінчилося несподівано: мати збрала гроші на квиток до Америки. Тільки на один квиток. Веліла синові їхати до двоюрідного дядька, а пізніше викликати всю родину. На дорогу купила велику головку сиру. Із цим сиром Орке дістався до Амстердама і сів на корабель. Сентиментальний, ніжний хлопчик не посмів їсти сир – єдину пам'ять про дім. Його сусіди по трюму, такі ж жебраки – шукачі щастя, не витримали сирного запаху і запропонували вибір: він або сир відправляються за борт. Так материн подарунок – порятунком від голоду в дорозі, прощальний привіт сім'ї – був втоплений в Атлантичному океані. Нікого з рідних Орке більше не побачить.

У 1904-му році 15-річний Орке зійшов з корабля на американський берег. І змінив ім'я. Відтепер він Артур Соломон. Ім'я – на честь великого Артура Рубінштейна, Соломон – на згадку про найбільшого мудреця, царя Ізраїлю. Коли підліток із бідної провінційної сім'ї дізнався і полюбив музику Рубінштейна? Пізніше він став Альтером Есселіном: «альтер» – «старий», ім'я, що його давали дітям, чий батько рано помер, щоб відвести нове лихо від сім'ї; прізвище склав із тих самих літер, які утворюють ім'я Соломон.

Дядько раптово помер, а родина неохоче прийняла племінника: зайвий рот. Тим паче, що український родич безтурботний і жив «на широку ногу». З першої зарплати Артур купив собі костюм (замість того, щоб віддати гроші рідні); ледь досягнувши 17-річчя, одружився. І невдало. Юна дружина Фейгеле («пташка») так само молода й легковажна. Незабаром вона втекла з цирковим акробатом, назавжди зникнувши з життя чоловіка.

Артур поїхав з міста з приятелем-емігрантом. Йшли пішки, забиралися в порожні вагони. Після того, як їх обстріляли, прийнявши за злодіїв, боялися сідати в потяг, просто йшли залізничними коліями з міста в місто. Кілька років Артур-Орке працював підмайстром тесляра у східній частині країни: Вірджинія, Пенсильванія, Огайо. Він дивний майстровий.

Накопичував гроші, щоб місяць-два не працювати. У всіх містах були бібліотеки. Книжки – його пристрасть. Він читав. Їдишем, російською, івритом, потроху й англійською. Пізніше в його віршах зустрічатимуться імена біблійних пророків, грецьких богів, героїв Толстого і Достоевського; Ван Гог, Дебюссі, Моцарт, Бетховен, Гейне, Кітс, Мільтон. Він став широко освіченою людиною, яка знала історію, літературу, живопис, музику.

Одного разу він прочитав вірші Моше-Лейба Гальперна (1886, Злочів, нині Золочів, Львівська область, Україна – 1932, Нью-Йорк). Орке-Артур доти не знав, що їдишем можна писати вірші про самотність, смерть, страждання. Мало хто з відомих йому поетів їдишем писав про пролетарів, боротьбу робітничого класу, соціальні проблеми. Він переписав вірші Моше-Лейба в зошит і спробував складати свої. Пізніше син запитав: «Чому ти почав писати вірші? І чому вони такі сумні?». Поет задумався і відповів: «Якби я не почав писати, я б покінчив життя самогубством».

Він жив тоді в м. Кантон (штат Огайо), приятелював із польськими євреями. І перший вірш опубліковано в перекладі польською мовою в емігрантській газеті. Надихнувшись публікацією, Артур Соломон надсилає в детройтську газету «Єврейський шлях» (*Der veg*) ще кілька віршів. Після другої публікації редактор заявив про появу нової літературної зірки. Поетові 35 років. Він завжди шкодував, що так пізно почав писати вірші.

Псевдонім – це було модно. На світ з'явився поет Альтер Есселін. Його охоче друкували. Він швидко став популярним. Переїхав до Чикаго, який, поряд із Нью-Йорком, стає центром єврейської культури 1920-х років. У 1924 р. його поема «Пролетарій» перемогла на конкурсі, оголошеному газетою. Переможцю виплатили 100 доларів. Чимала сума. Але Есселін грошей не витрачає, він поміщає чек у красиву рамку і вивішує на стіну. Дізнавшись про це, голова комітету конкурсу Моше-Лейб Гальперн (його кумир і вчитель) обурився: «Ви ідіот! Купіть собі необхідне на ці гроші!».

Він зараховував себе до групи «Ін Зіх» («У собі»), створеної 1919 року. Поезії, вважали інзіхісти, доступні будь-які теми, але писати треба тільки про себе: свої переживання, свої думки. Інзіхісти тяжіли до англійської поезії, вільного вірша. Але своїм учителем Альтер вважав М. Л. Гальперна – поета групи «Ді юнге» («Молоді», створена 1907 р.), які проголосили «мистецтво для мистецтва», тяжіли до російського «срібного віку». Альтер Есселін писав різними віршованими розмірами про все, що його тривожило. Йому тісно в рамках одного напрямку.

Після одруження Есселін переїхав в Мілуокі, ближче до батьків дружини. Та й життя в провінції дешевше. У Мілуокі не читали віршів. Він не міг говорити про вірші з колегами-теслярами, боявся – засміють. Удень заробляв теслярським ремеслом, а ночами писав. Його син так звик бачити батька за письмовим столом, що думав: усі батьки ночами складають вірші. І єдина гідна робота – це писати. А якщо не виходить – шукати інше ремесло. Син Есселіна закінчить університет, стане драматургом. А поки що він щасливий спостерігати, як батько знов і знов править вірш, а потім переписує начисто, і вони разом ідуть до поштової скриньки наприкінці їхньої вулиці, щоб опустити конверт із новими віршами, а потім чекати на газету з публікацією.

У роки Другої світової війни Есселіна призвуть в армію будувати тренувальні бази, військові підприємства в Індіані, Вісконсині. Одного разу отримав лист від сестри і довго плакав над ним. У листі була звістка про смерть матері: вона померла дорогою в евакуацію, у поїзді, похована на якомусь полустанку.

Укладаючи спати сина, поет розповідав йому про чарівне місто дитинства, подібне до едемського саду, де «золоті дні й ніжні місячні ночі». У цьому місті живуть веселі й мудрі

люди, свята-карнавали тривають до ранку; сім'ї добрі й гостинні; озера повноводні, ліси прекрасні... «Я знав околиці Чернігова не гірше за околиці рідного Мілуокі. Ці історії – один із найяскравіших моїх спогадів», – через багато років напише його син. Кілька віршів написані саме про Чернігів.

Наприклад, ось цей – про ринкових торговців.

Ці гострі язички поміж зубів сталевих,
Солоні дотепи – забудеш їх не швидко.
То, може, слід би їм писати мемуари,
Тим жіночкам, базарів королевам?
О Боже, обдаруй мене достатнім даром,
Щоб я зібрав усі ці приповідки,
Щоб розкусив ті натяки і кпини,
Ті шепоти і смішки поза спиною,
Акторство хутірського пліоцену,
Яке, готуючись до виходу на сцену,
Вмить вигулькне – незрозуміло, звідки.

Майже у 60 років поет купив для сім'ї власний будинок із клаптиком землі.

Його багато друкували, але сусіди не цікавилися літературою. Раптово все змінилося, його прийняли в коло найвідоміших городян. Чому раптом? У 1960-ті роки група єврейських лідерів із Мілуокі зустрічалася з президентом Ізраїлю Шнеуром-Залманом Шазаром (уроджений Рубашов, 1889, Мінська губ. – 1974, Ізраїль) відомим також як письменник і перекладач. «Ви з Мілуокі? – зрадив президент. – У вашому місті живе великий поет». Відтоді Есселіном у містечку хвалилися: видатна людина! Сам поет посміювався над раптовою славою. Третя, остання, – найзнаменитіша збірка віршів Альтера Есселіна називається «Пісні відлюдника». Це він про себе.

Есселін на танку свого будинку
<http://www.esselin.com/poetry.htm>

«ВСУПЕРЕЧ НАВІТАМ І ОБРАЗАМ»

Дора Хайкіна

Поетесі Дорі Хайкіній випав нещасливий час.

Перша книжка віршів вийшла 1938 року, коли в СРСР почалося знищення їдишської культури. До 1939 року були закриті всі школи з викладанням їдишем, з одинадцяти їдишських українських театрів залишилося чотири, закрилася центральна єврейська газета.

Набір другої книжки віршів згорів у Львівській друкарні в червні 1941 року. У тій війні загинули її читачі. У серпні 1952 року розстріляно єврейських радянських поетів.

Третя книжка побачила світ 1975 року. У цей час в СРСР виходить єдиний журнал на їдиші («Советіше Хеймлэнд» накладом від 25 тисяч у 1961 до 2 тисяч у 1991 році; в останні

роки роботи до половини журналу займали тексти російською мовою) як доказ дружби і процвітання радянських народів.

Час погано підходив для єврейської поезії їдишем.

Дора (Дебора) народилася в Чернігові 1913 року в дуже бідній родині. У діда була бакалійна крамниця, яка погано годувала сім'ю з десятьма дітьми. Тримали город на клаптику землі, була корова, кури. Шестеро дітей померли протягом тижня – дифтерія. Коли 1915 року перебралися з 4-х кімнатної у двокімнатну квартиру, для Дори з мамою місця не знайшлося. Батько їх покинув, поїхав у Городню та не повернувся. Залишилися вдвох, без житла, без постійного доходу. Жили в чужих людей, винаймаючи куток або ночуючи з милості. Мати заробляла поденною роботою і незабаром захворіла – гостра депресія. Рабин порадив виїхати до родичів у Київ. Там жили сестри матері. Тітка Гірша закінчила чернігівську гімназію із золотою медаллю, а потім і київський університет, працювала в Києві присяжним повіреним. А тітка Естер вдало вийшла заміж і теж не бідувала. Але дорога до Києва випала на кінець осені 1917 року.

Підвозили балагули за добре слово. Їхали довго і приїхали до Києва взимку 1918-го. Часи настали лихі. Родичі зробили все, що могли: виділили їм куточок за фортепіано в одній із кімнат і годували. Це було щастям. Незабаром дівчинку влаштували в денний єврейський дитбудинок. Ночували по домівках, а ось вчилися і харчувалися в дитбудинку. Там Дора пробула з 1919 до 1927 року.

Зі спогадів Д. Хайкіної (записаних і опублікованих О. Бураковським): «Шістдесят дітей нас було в єврейському дитбудинку по Володимирській вулиці, 60. Одна з наших улюблених виховательок Геня Соломонівна (роки потому я дізналася, що вона племінниця Давида Бергельсона і рідна сестра єврейської поетеси Двойри Хорол) якось сказала, що за кілька днів ми підемо до Голосіївського лісу, ми розпалимо там багаття, і було б добре, щоб біля вогню діти читали свої улюблені вірші. Наші виховательки самі, очевидно, любили вірші, і цю любов передали нам. Навколо Гені Соломонівни миттєво зібралося безліч дітей, і кожен із нас назвав вірш, який хотілося б прочитати. Потім стало тихо. Геня Соломонівна посмінулася і сказала: – Знову, як на першотравневому вечорі, – тільки Гофштейн і Фефер!

То хіба я тоді, дванадцятирічна, біля багаття в Голосіївському лісі, могла собі уявити, що я йтиму вулицею поруч із ними, з двома великими єврейськими радянськими поетами, що я зможу дивитися їм у вічі, чути їхні голоси і навіть торкнутися до їхніх рук?.. Усю дорогу Фефер і Гофштейн були настільки захоплені своєю бесідою, що забули про мене. Аж раптом, уже прощаючись, Фефер схаменувся, що і я тут перебуваю, і ніби винувато, і мудро, як Фефер міг, зіщуливши очі за роговими окулярами, весело сказав: – Доро, у своїх мемуарах, щоб ви розділ, у якому опишете сьогоднішній вечір, назвали: «Прогулянка з Давидом Гофштейном та Іциком Фефером сто років тому». Потім повторив: «Сто років тому...».

Вона розповіла про цю зустріч через багато-багато років.

Дора розуміла, що вірші не прогують, тому закінчила технікум. П'ять років працювала бібліографом Київського інституту єврейської пролетарської культури, закритого «за неpotрібністю» 1937 року. У ці роки вона познайомилася з Генахом Казакевичем, редактором біробіджанської газети, який публікував вірші молодої поетеси.

22 червня 1941 року Дора пішла на ринок по полуницю: варити на зиму варення. Коли оголосили тривогу, вона, як і багато хто, вирішила – навчальна. Повернувшись додому, дізналася: війна. Помчала до Спілки письменників. Після мітингу 22 письменники записалися добровольцями на фронт, серед них був і чоловік Дори, письменник Іхл Фалікман (1911–1977). Завдяки Андрію Малишку маму Дори вписали в евакуаційний список.

Чоловік пішов на фронт, а Дора з мамою і дітьми поїхали в Кустанай. Квартирна господиня через кілька днів вимагала з'їхати. Вона думала, що в неї живуть цигани, здавати євреям кімнату не бажала. Так і сказала постояльцям: євреї вбивають дітей.

Повернулися 1944-го. І в супроводі Якова Капера Дора пішла до Бабиного Яру. Капер – один із тих, кого змусили спалювати трупи розстріляних, один із тих, хто втік. Того року під ногами, ледь присипані землею, лежали ще речі загиблих, точніше те, що від них залишилося.

Вона майже не писала віршів про війну: не могла згадувати. Зате дитячі вірші популярні багато років, уже й у новому тисячолітті. Її багато перекладали українською та російською відомі поети: Л. Костенко, Д. Павличко, В. Малишко, Ю. Найман, Лев Озеров (Лев Гольденберг, з яким Дора навчалася в київській єврейській школі №25).

1946 року в Києві ненадовго відкрився Кабінет єврейської культури, куди Дора влаштувалася друкаркою. Під час антисемітської кампанії Кабінет єврейської культури та альманах їдишем «Дер Штерн» закрили. 1950 року в справі Єврейського антинацистського комітету заарештовано її чоловіка. Реабілітований після XX з'їзду 1956 р. Він писав їдишем, разом із дружиною переклав низку своїх творів українською та російською.

Дора Хайкіна приїхала до Ізраїлю 80-річною з трьома дітьми та онуками. Ось вірші, де вона згадує Чернігів.

Чернігів – моя то столиця дитяча,
А мати моя в ній, немов королева.
І пам'ять не все зберігає, неначе
У вітах себе зберігають дерева.
Це все залишилось у мене надовго.
Здавалось в дитинстві: Десна неозора,
Широка, неначе Дніпро а чи Волга,
І навіть безмежна, глибока, як море.
Це все залишилось надовго у мене,
І досі воно ще живе в моїм серці.
А берег у воду дививсь, – наречена
Отак розглядає себе у люстерці.
Той берег здавався для дитячого ока,
Коли понад ним підіймалася хмара,
Таким, як гора, романтично-висока,
Неначе Монблан а чи Кіліманджаро.
І навіть сріблилася сніжна вершина,
Така, як здіймається понад Кавказом.
Здавалась казковим палацом хатина,
Де ми бідували із мамою разом.
Чернігів – моя то столиця дитяча,
А мати моя в ній, немов королева.
І пам'ять це все зберігає, неначе
У вітах себе зберігають дерева.

(Переклад з їдишу Абрама Кацнельсона)

ПО КАКИМ ДОРОГАМ...

По какой дорожке мне пойти сначала,
По пробитой стежке?.. По тропе глухой?..
Где-то я когда-то детство потеряла,
Я рассталась где-то с детской порой.
Может быть, по снежной мне пойти дорожке,
К низенькой калитке, где белым-бело?..
Там стоит девчонка! Посинели ножки.
Губы у ребенка холодом свело.
Я бы ей дыханьем ножки отогрела,
В теплые сапожки их могла обуть,
Нужно, чтоб сапожки в холод были целы,
Чтоб дарил игрушки ей хоть кто-нибудь!..
Но зима исчезла... Солнышка – в избытке.
Веет ветер теплый. Звонко ледоход...
Не найдешь сугробов больше у калитки,
И дитя, синяя на ветру, не ждет...
Может быть, зеленой мне пойти дорогой,
Где Десна лепечет шелковой волной?
Может, там с девчонкой встречу босоногой
И ее за ручку приведу домой?
Мы ее, бедняжку, сразу б посадили
За накрытый стол, в кругу других детей,
Я бы рассказала небыли и были,
Сказку бы за сказкой сочинила ей.
Чтобы веял вечер тишиною сладкой
И казалось небо шторой голубой...
Ты потом легла бы в теплую кроватку,
И тепло-уютно было б нам с тобой!
Ты в окно смотрела б, как блуждают звезды...
Как прекрасны эти звездные пути!..
... Детство, мое детство!.. Видно, слишком поздно,
Видно, не удастся мне тебя найти.
Сколько б ни искала — много или мало, —
Самым ранним утром иль к исходу дня...
Потому что детства я не потеряла,
Потому что не было детства у меня!..

1948

(Переклад Ю. Неймана)

А ВИ ЛЮБИТЕ ЇДИШ?

Поезія дарує безсмертя як людям, так і містам. Один із найкращих віршів, написаний їдишем про місто Ніжин, довго був невідомий широкому загалу, оскільки читачі поезії були загублені в полум'ї Шоа.

Слава перекладачам! Вони допомагають нам почути і зрозуміти одне одного...

Мані Лейб (Мані-Лейб Брагінський 1883–1953), напевно, єдиний поет, якому вдячні читачі подарували будинок біля моря (до 60-річчя). Відверто кажучи, це був маленький будиночок, перший і єдиний власний дім сім'ї поета, який більшу частину життя працював шевцем, бо поезія, як давно відомо, справа не прибуткова.

Народився в Ніжині. В юності він, старший із восьми дітей, спробував змінити світ. По черзі вступав до єврейського БУНДа, української та російської соціал-демократичної партій, був есером, анархістом. Двічі сидів у в'язниці (1904 р.), після другого арешту втік до Англії, де брав участь у революційному русі емігрантської молоді та під впливом письменника І. Х. Бреннера вперше надрукував свої вірші в соціалістичному тижневику «Ді найе цайт».

У 1905 переїхав до США, долучився до групи так званих молодих поетів і незабаром став її лідером. Критики відзначали, що Мані-Лейб був першим у єврейській поезії Америки, що буквально витяг із єврейського слова всю музичну гармонію і подарував її читачам у вигляді віршів і пісень.

Редагував прогресивний журнал «Літератур ун лебн» («Література і життя»), був засновником щомісячника «Інзел» («Острів»), навколо якого гуртувалися ліві письменники. Широко відома казка Мані Лейба у віршах «Інгл-цингл-хват» неодноразово перевидана в СРСР; його вірш «Лід фун бройт» («Пісня про хліб»), покладений на музику, дотепер дуже популярний у репертуарі єврейських шкіл. Перекладав на їдиш вірші Шевченка.

До 63 років працював на взуттєвій фабриці. Захворівши на туберкульоз, залишив у 1946 р. роботу шевця.

З автобіографічного есе «Казка про себе...» (в перекладі М. Лоева): «На Україні є місто Ніжин, що славилася своїми калюжами, вербами, багатими тютюновими купцями, торговцями кіньми і конокрадами. І ще місто славилася могилами цадиків, п'яними шевцями, великим із білосніжним фасадом ліцеєм, у якому вчився Гоголь, і більше за все – солоними огірочками. Прекрасним був Ніжин! Гарним із його перед пасхальними і післяноворічними (за єврейським календарем) калюжами, що доходили іноді до пояса, і ще кращим місто ставало в зимовий час, коли сніги, що випадали тоді, досягали солом'яних дахів і, навіть, димарів. У Ніжині жили колись євреї із єврейкою, що мали восьмеро дітей. Мешкали вони в маленькому будиночку під солом'яним дахом. Євреї і єврейка були шляхетними і чесними людьми, але великими бідняками. Щодня вони спозаранку бігли на базар купувати і продавати. Євреї торгували шкірами. Селяни привозили різні шкіри, а він їх закупував, щоб потім перепродати найбагатшим торговцям міста. Єврейка торгувала гусаками, курками і яйцями; щоранку вона йшла на базар із великим порожнім кошиком, а коли ввечері поверталася назад, її кошик був наповнений картоплею, хлібом і замороженими яблуками. А коли діти приходили ввечері додому з хедера, вони ласували картоплею з хлібом, як найдорожчими ласощами, і закушували замороженими яблуками. Після їжі вони лягали спати. Батько вкладав старших дітей на землю, а молодших – у широке червоне ліжко, що стояло в кутку. Для старших дітей батько клав на землю дві в'язки соломи, які накривав товстою плахтою, а молодших – своїм овечим кожухом, що пахнув потом, тютюном і вулицею... Якщо батько і

мати йшли з будинку на весь день, хто ж доглядав дітей? Ніхто не доглядав, вони доглядали самі себе: старші молодших, а молодші найменших. Але, слава Богу, нічого з ними не сталося, ніяке зле око шкоди їм не зробило. Вони мали хороші голови і в хедері були кращими учнями. Це, між іншим, не завадило їм бути великими бешкетниками в Ніжині. Ще вони мали гарні голоси і були кращими мешойрерами (півчими) у місті. Співати вони навчилися дома, адже з того часу, як себе пам'ятають, завжди співали щосуботи і у свята.

Якщо мама могла присісти від роботи на якийсь час, вона починала співати. Батько сам співати соромився, але залишав молитовник, піднімав голову і слухав маму, щасливо посміхаючись. Якщо ж батько посміхався, діти почували себе вільно і співали разом із мамою. Вся вулиця сходилася, люди слухали їх під вікнами. А коли субота закінчувалася та наставав вечір, у будиночку під солом'яним дахом тихенько збиралися добрі друзі батька: сусіди, торговці конями, волоцюги. Сиділи біля гарячого самовару, пили чай і розповідали страшні історії про розбійників, вовків, покійників, відьом і сиріт. Діти сиділи з відкритими ротами, із задоволенням вислуховували всі ці байки і не хотіли йти спати до пізньої ночі. Ось так жили єврей із єврейкою, і так жили їхні діти, а коли первісткові, старшому сину, виповнилося 11 років, батько і мати стали думати, що з ним робити, чому навчати. Батько вважав, що його треба вчити ремеслу. Одного разу він узяв сина за руку і повів до чоловіка, який робив заготовки для шевців, і там залишив на довгих два з половиною роки. Найперше, чого хлопчик став навчатися у шевця – це носити воду з колодязя, підмітати в будинку і бігти вночі шукати хазяїна, що десь загрався в карти... Правда, він був не тільки картярем, він також любив читати книжки і в нього були шафи з книжками. У такий спосіб хлопчик за ці два з половиною роки навчився робити заготовки, читати книжки і набув негарної звички грати в карти. І ще він там навчився красти в господарки, що була дуже скуппою. А від хазяїна він навчився говорити римами. Хоча рими не стали для нього новиною, їх він знав ще з рідного дому. Його мама теж любила жартувати римами, але її вірші були значно шляхетнішими, ніж у його хазяїна. Від маминих невичерпних римованих жартів сміялися, і за це її любили. Іноді вона такими жартами перекидалася з батьком. Хлопчик, навіть, навчився розмовляти із замовниками і друзями римованими жартами, потім став записувати їх, перетворювати у вірші, які беріг, як зіницю ока. Так хлопчик жив, поки йому не виповнилося 15 років. На той час він прочитав багато книжок, єврейських і російських, став гарним майстром, вважався у місті порядним, роботящим юнаком, подружився з освіченими молодими людьми. А потім сталося от що: один раз уночі його хазяїн і хазяйка втекли в Америку з грошима, які прихопили у своїх замовників. І їхня майстерня з усіма машинами стала нічиєю. От батько хлопчика і взяв її собі з розрахунку, що його щасливий син стане повним власником усього цього багатства. Але син не захотів, і тоді батько дав йому трохи стусанів, після чого син змушений був стати хазяїном. Своїм замовникам – шевцям міста, молодий хазяїн сподобався. Та незабаром він познайомився з одним бунтівником, із яким вони стали разом читати заборонені книжки, ходити на підпільні збори, брати участь у страйках. Закінчилося це тим, що він опинився у в'язниці. Спочатку юнак і там не горював. По-перше, було якось почесно сидіти за бунт проти царського режиму, а по-друге, він мав можливість писати там вірші, що подобалися друзям, які сиділи разом із ним. Стали вони ці твори розспівувати, передали на волю, і ті розлетілися за межі рідного міста. Усе ж вдруге сидіти у в'язниці не хотілося, і він незабаром утік не тільки з міста, але й з країни і благополучно добрався до Америки (з «пересадкою» в Лондоні). Тут він знову сів за заготівельну машину. Заробляв. Привіз батьків, одружився, народив дітей, і коли в нього бував вільний час, писав рими, а з них плів вірші...»

У Ніжин Мані-Лейб повернувся в 2001 р. Перша публікація про його життя і творчість з'явилася у науковому збірнику «Євреї в Ніжині», зініційовану професором Олександром Астаф'євим і видану Центром гуманітарної співпраці з українською діаспорою тодішнього НДПУ імені Миколи Гоголя за підтримки Чернігівської обласної єврейської організації, іудейської релігійної громади Ніжина та Ніжинського міського товариства української мови імені Тараса Шевченка «Просвіта».

НІЖИН

Ніжинські шляхи
сльотаві,
Сіно, верби, огірки!
Під забрьохані халяви,
Під засніжені дахи.
На базарі бандуристи,
Босі, латані, старі,
Гончарі, дівки в намисті,
Бородаті лихварі.
Із-під стріх, брилів
подертих,
Неба синява морська.
Бусли
працьовито-вперті,
Сонце бісики пуска.
Куряви корови сіють,
Батоги, мов коси,
З України на Росію
Гоголь ще не надививсь.
Хресний хід з небес вертає
(З сьомих вод на киселі).
З п'яним святом всіх вітає
Спас із терням на чолі.
В тіняві вербовій пишній
Правовірний іудей,
Кадиша знавець і Мішни
До своїх святих іде.
Куми кумкають на призьбах,
Обмивають кісточки,
Хто й на кому оженився б,
Дбають ревно тіточки.
Яблуко куштує потай,
Вкравши в цуцика ланцюг,
Попід багатійським плотом
Волоцюга з волоцюг.
Ось послухай, п'яний куме,
Кинь варнякання своє.

Як там у Шевченка в думі –
хвись! «Соловейко не дає!»
В зоряну прозору нічку,
Спивши цей солодкий спів,
Волоцюга, наче свічку,
Власну пісню засвітив.

(Переклад з їдишу Валерії Богуславської)

ЗАГИНУВ У БОЯХ ЗА УКРАЇНУ

Арон Ржезніков

У 43 роки художник Арон Ржезніков пішов в ополчення захищати Москву. Воював під Сталінградом (в артилерії). Відмовився від роботи в штабі, вважаючи, що на війні художник має бути на передовій. Загинув у боях за Київ.

«На вечорі в Спілці художників, присвяченому десятій річниці перемоги над нацизмом, були виставлені речі Ржезнікова, особливо виділялися його роботи вхутемасівського періоду, і було ясно видно, якого чудового художника з великим майбутнім ми втратили», – напише його друг, однокашник, художник К. Дорохов.

«В особі Ржезнікова ми мали художника, який мислить історично і вміє об'єктивно дивитися як на устремління сучасності, так і на великі досягнення мистецтва минулого», – сказав про нього мистецтвознавець О. Бескін (1892–1969).

Арон Ржезніков (1899–1943) народився в Чернігові в родині Йосипа Давидовича Резнікова. Змінив прізвище, ймовірно, у 1920-ті роки. У його офіційній біографії зазначено: народився в сім'ї чоботаря. Ймовірно, так він писав у своїй автобіографії відповідно до вимог часу. Це була неповна правда. Батько А. Ржезнікова справді навчався шевської справи, але був підприємцем, господарем магазинів. Йосип виріс у багатодітній родині, де всі хлопчики навчалися традиційних єврейських ремесел. Його брат Янкель, один із найкращих чернігівських чоловічих кравців, освоював (до Жовтневого перевороту 1917 р.) секрети ремесла в Парижі. У радянські часи його клієнтами стало партійне начальство міста. Брат Мендель – перукар, ремесла також навчався за кордоном.

Йосип Резніков (1865–1919), батько художника, – красень і розумник, був обожнюваний жінками. Комерсант, господар шевської майстерні та взуттєвої крамниці в центрі міста, їздив по товару у Прибалтику та Польщу; багата і весела людина. Його характер, його доброзичливість, чарівність і легкість успадкує син. Й. Резніков здобув гарну освіту: закінчив Чернігівську гімназію, навчався музики (грав на скрипці).

Був членом клубу, одним із найвідоміших городян. Під час погромів у Громадянську війну, користуючись доброю репутацією і зв'язками, переховував єврейські сім'ї у своїх друзів-неєвреїв. Серед людей, які обожнювали Йосипа Резнікова, його дружина Берта (1869–1944), родичів якої, серед інших, він зумів врятувати від погромів у 1918–1919 рр.

Берта (Брайна) Лейбова стала другою дружиною Йосипа. Він одружився, маючи на руках восьмимісячну Лізу. Причину самогубства своєї першої дружини Йосип нікому не відкрив. Імовірно, у його дружини-лікаря, професорської доньки, були вагомні підстави для такого жахливого вчинку. Для багатого 30-річного вдівця посватали дівчину-перестарка, доньку поромника, що возив Десною і Дніпром з півдня дині й кавуни, з Новгорода-Сіверського – сіль.

*Йосип Резніков.
Світлина зроблена до 1916 р.
З сімейного архіву.
Фото надано дочкою
двоюрідної сестри
художника Л. А. Рабінович*

Сім'я небагата, Берта – безприданниця. На хорошого нареченого розраховувати не доводилося. Йосип свататися приїхав на фаєтоні, такий шик вразив не тільки наречену, а й сусідів. Призначивши день весілля, наречений надовго поїхав у справах, а повернувся з молодою красивою жінкою... Наречена була на межі відчаю. На її радість, жінка виявилася сестрою Йосипа. Зіграли весілля, і щасливе сімейне життя тривало двадцять років. Берта та Йосип Резнікові виховали трьох дітей: Лізу (1896–1933), Арона (1898–1943), Поліну (1909–1985).

Їхній єдиний син Арон несподівано для родини почав малювати. Стіни квартири юний художник розписав фігурами римських і грецьких воїнів. Паперові шпалери виявилися відповідним полотном. Також він любив розмальовувати вибілені фасади будинків на чернігівських вулицях.

Можливо, батько став його першим учителем, – у гімназіях приділяли належну увагу малюнку. Справжні уроки малювання хлопчик отримав у реальному училищі в класі Миколи Борисовича Тарловського. Кількома роками раніше у цього педагога навчався Володимир Конашевич (1888–1963): у майбутньому ілюстратор найпопулярніших дитячих книжок. Як і Конашевич, Ржезніков перебу-

вав під чарівністю художників «Світу мистецтва». Завдяки цьому захопленню, він старанно опановував безліч художніх технік – олія, акварель, олівці... Закінчивши реальне в 1917 р., вступив до Московського училища живопису, скульптурної майстерності та зодчества, але через три місяці через хворобу батька змушений повернутися. Три роки Чернігів прикрашали до революційних свят стараннями Ржезнікова та його товаришів. Молодих художників захоплювало безліч речей. Та й заробіток був не зайвим у голодні роки війни та розрухи. Художня студія розміщувалася в будинку Мачерета на Шосейній вулиці. Арон Ржезніков викладав живопис і малюнок, Михайло Жук – графіку, Георгій Нерода – скульптуру. Студійців було 50-60 осіб: студенти і старшокласники.

Арон Ржезніков малював плакати для фронту, писав декорації для театральних вистав, обирався старостою учнівського гуртка живопису, брав участь у перших міських виставках. Ржезніков – натхненник і керівник студії творчої молоді. Серед захоплень молодого художника (йому трохи більше двадцяти) музика, філософія, теорія мистецтва. Він захоплений складністю Бетховена, Баха, Скрябіна; читав Гегеля, Канта, Фейєрбаха; цікавився проблемами тону і світла. У 1922 повернувся до Москви. Вступив до ВХУТЕМАСу, вчився у Р. Фалька (1886–1958), Д. Штеренберга (1881–1948).

*Берта Резнікова, мати поета.
З сімейного архіву*

Його називали художником-філософом, однокашники іменували себе «групою Ржезнікова». Так, К. Дорохов пізніше напише, що 2-3 людини визначали творчий рівень майстерні Фалька, серед них – Ржезніков: «зрілий художник, майстер малюнка. Навколо нього завжди натовп шанувальників – його звичайне оточення. Багато хто з нас схильний бачити в ньому мальовничого «месію», та він і сам майже переконаний у цьому. Він добре, впевнено малює і пише, форма в нього міцна, точна. Його портрет «Старий у блакитній сорочці», посланий на паризьку виставку, зміцнив його становище».

Молодий художник послідовно захоплювався реалізмом, абстракціонізмом, імпресіонізмом і, нарешті, створив власний метод: метод живописного натуралізму. Його шанувальники готові бачити в товариші «невизнаного генія, йти за ним хоч на край світу, слідувати його методу, його порадам».

*Арон Ржезніков і його модель Валентина.
Фото надано дочкою двоюрідної сестри
художника Л. А. Рабінович*

Улітку молоді художники їздили на етюди до Чернігова і чернігівські пейзажі ставали темою їхніх робіт. У 1926 р. свою дипломну роботу Ржезніков писав на березі Стрижня, оточений натовпом студентів-шанувальників. К. Дорохов: «Інтерес і повага до Ржезнікова викликані в нас не тільки тим, що він краще за всіх нас, що з'їхалися в чернігівський Барбізон, малює й пише».

Колись, ще до Училища живопису, ліплення та зодчества, де Ржезніков пробув недовго, він займався у занесеного долею до Чернігова художника, який закінчив Академію, художника І. Рашевського, якому і був зобов'язаний міцним малюнком і реалістичністю форми. Деяко пізніше, у 1918–1920 роках, він займався формальними пошуками, був чистої води абстракціоністом і, як стверджував сам Ржезніков, зайшовши в глухий кут, усвідомив необхідність повернення до реалістичної мови вираження. Тепер у Арона Ржезнікова свій метод, названий ним «методом живописного натуралізму». Згадуваний уже В. Конашевич, також випускник чернігівського реального, а пізніше московського Училища живопису, теж писав свою дипломну роботу в Черніго-

ві: подусівський пейзаж, який «чимось нагадував мені ті пейзажі, що писали за плечима своїх мадонн художники італійського кваттроченто». У запасниках Третьяковської галереї зберігаються чернігівські акварелі Ржезнікова «Дрібна річечка» (1928), «Річка Стрижень» (1932), «Десна» (1935), отримані музеєм у дар від однокашника, художника С.Ф. Руцая.

Після закінчення ВХУТЕМАСу в 1927 р. Ржезніков бере участь у всіх московських виставках молодих художників кінця 1920–1930-х років. У книжці «Записки художника» є цікавий епізод. «На одній із рад на Кузнецькому мосту року в 1937–1938, незадовго до війни, А. Ржезніков показував свої роботи. Це були жанрові речі, зроблені на Донбасі, і поряд з ними чудові, сповнені сонця і повітря пейзажі України. Піднявся Кримов і, підносячись над усіма членами ради, звернувся до присутніх:

– Покажіть мені Ржезнікова. Де він?

У задніх рядах, по-пацанячому бентежачись, із пустотливою посмішкою в очах, як зазвичай, прикриваючи рукою нижню частину обличчя, ховаючись за спину товаришів, стояв Ржезніков.

– Ах, ось він який! Я саме таким його й уявляв собі. Дивіться, він навіть зовнішністю своєю схожий на Левітана.

Тут у голосі Кримова почали звучати якісь особливі нотки. Простягнувши до Ржезнікова руку, він сказав приблизно таке:

– У Ржезнікові ми бачимо блискучого живописця, його пейзажі заслуговують на найвищу оцінку. У ньому я бачу продовжувача традицій російської пейзажної школи. І в ньому я маю свого наступника і готовий його від душі вітати.

Протягом низки років Микола Петрович незмінно тепло ставився до Ржезнікова, стежив за його творчістю, а в суворі роки війни, коли Ржезніков був на фронті, листувався з ним».

На дискусії Ржезнікова про живопис збиралася вся творча Москва. Він був відомий як теоретик мистецтва. Серед його робіт про живопис найвідоміша – «Поль Сезанн» (1940). Невдовзі настали часи, коли не заведено було згадувати Сезанна, поступово забулися мистецтвознавчі праці А. Ржезнікова. Після 1940 р. його дослідження не перевидавалися. Усі роботи опинилися в музеях, але в проміжку 1968–2016 рр. не виставлялися.

Він був без залишку відданий мистецтву. Сім'єю не обзавівся. Після війни його друзі, які зберегли роботи Ржезнікова і його речі з майстерні, передали все сестрі Поліні. Частину картин чернігівські родичі передали в Художній музей Чернігова.

У 1930-ті роки А. Ржезніков очолював «Групу п'яти»: Л. Аронов (1909–1972, двоюрідний брат письменника Анатолія Рибаківа), М. Добросердов (1906–1986), Л. Зевін (1904–1942), А. Пейсахович (1905–1983) та А. Ржезніков (1898–1943). На початку нового віку знову спалахнув інтерес до живопису 1920–1930-х років ХХ століття. Двоє художників «Групи п'яти»: Ржезніков і Зевін, – відзначені у виданні «500 художників: Енциклопедія російського живопису ХХ століття», М.: Видавництво «Книги WAM», 2012. У січні 2016 р. у Москві провели виставку «Групи п'яти». Рекламуючи цю подію, організатори зазначили: «Виставка «Групи п'яти» 1940 року стала значним явищем культурного життя Москви, і сьогодні у спогадах, свідоцтвах і мистецтвознавчих дослідженнях до нас доходять відомості про неї, висвітлюючи різні аспекти творчості цих чудових художників. Нам хотілося б підкреслити значущість особистого простору, інтимну, щирі інтонації мистецтва цього об'єднання, яке так контрастувало з інтонацією переважної більшості діячів радянської культури кінця 1930-х років.

...Представлені сьогодні роботи, звісно, не претендують на відтворення великої виставки «Групи п'яти», яка відбулася в Москві 75 років тому. Багато чого відтоді безповоротно загублено, і наша мрія знайти і зібрати більшу частину тієї експозиції навряд чи здійсненна...сьогодні ми прагнемо підкреслити ідею про те, що історія складається з окремих унікальних людських життів і доль, і хай як би не змінювалися політична кон'юнктура та актуальність тієї чи іншої життєвої (або мистецької) концепції, щирість, любов і відповідальність перед часом, перед минулим і майбутнім, завжди дають нам шанс на виживання».

Дисертація мистецтвознавця М. М. Треніхіна присвячена дослідженню творчості художників «Групи п'яти». Автором дисертації було виявлено в сімейному архіві художника Й. М. Рубанова (збереженому його донькою Оленою Рубановою) фотографії Арона Ржезнікова, оригінали його рукописів, зокрема чернеток і розробок 1939–1940 років до опублікованих статей про проблеми мальовничості. У міру того, як ці матеріали будуть опубліковані, ми більше дізнаємося про творчість художника. Можливо, чекають і відкриття. Як розповіла дочка художника Й. М. Рубанова, Олена Йосипівна, її батько був другом п'ятірки. За висловом А. І. Морозова, ці стосунки зміцнювалися «...Особливою близькістю з Ароном Ржезніковим, їхньою спільною позицією в дискусії «про мальовничість», що розгорілася в МосСХі перед війною, – це була одна з останніх зухвалих спроб відстояти принципи перед обличчям свавілля сталінського «соціал-романтизму». Треба сказати, що Арон Ржезніков досить яскраво вирізнявся серед колег по групі. На відміну від інших учасників об'єднання, він був незалежно налаштований ще з часів навчання у ВХУТЕМАСі як у творчому, так і в особистісному плані. Він, вочевидь, відчував себе свого роду гуру. Втім, небезпідставно: до його думки дійсно прислухалися як до думки зрілого художника і майстра малюнка. Ще до того, як він узяв участь у «Групі п'яти», живописець мав учнів – послідовників його творчості, яких так і звали: ржезніковці. Це були художники М. Т. Хазанов, Т. Є. Пустовалов, С. Є. Раєвський, Г. М. Тарасевич і вже згадані Й. М. Рубанов і К. Г. Дорохов».

ХУДОЖНИК НА ВІЙНІ

Ілля Кричевський

Ілля Кричевський народився 26 червня 1907 року в Чернігові. Перші уроки малювання йому викладали в травні 1919 року в міській студії образотворчого мистецтва, що розташовувалася в будинку нотаріуса в Театральному сквері (з 2023 р. – сквер Магдебурзького права). 1925 року вступає до Київського художнього інституту на поліграфічний факультет, з 1927 до 1930 навчається у Вищому художньо-технічному інституті в Москві. Бере участь у всесоюзних виставках з 1930 року.

22 червня 1941 року він прийшов до військкомату. І через кілька днів був на фронті. За зінанням Іллі Давидовича, майбутні фронтовики в червні погано уявляли собі цю війну. Він, наприклад, узяв на фронт альбом для малювання. Але протягом року не зробив жодного малюнка. Під час першого бомбардування під Смоленськом, вистрибнувши з вагона, Кричевський підвернув ногу, і його відразу заарештував завзятий патруль, який вирішив, що перед ним німецький диверсант, який підвернув ногу під час стрибка з парашутом. Вирішено було розстріляти на місці. Врятували товариші по теплушці: довели, що свій. Того дня художнику виповнилося 34 роки.

Два роки він був на війні сапером: комвзводу, комроти, начштабу саперного батальйону. З 1943 року – художник газети «Фронтовик». Він пройшов від Москви до Берліна, брав участь у боях під Смоленськом, Калінінградом, Рігою, Варшавою, Прагою. Під час боїв у Берліні розвідники 52-ї гвардійської дивізії, яких днями малював Кричевський, врятували художника, що потрапив під перехресний вогонь. Начальник політвідділу армії вже отримав повідомлення про загибель капітана і відправив солдатів шукати тіло загиблого.

1 травня художник отримав відрядження до рейхстагу: робити портрети героїв останніх боїв. Ці малюнки через десятиліття увійдуть до альбомів «Дорогами війни», 1969 р. і «Шлях до рейхстагу», 1990 р.

Зі спогадів І. Кричевського: «Звичайно, як завжди в таких урочистих випадках, з'явилися любителі фотографуватися; групами й поодиноці вони позували перед об'єктивами на тлі рейхстагу. Бурхливу діяльність проявляли запізнілі кінооператори і фотокореспонденти, заднім числом намагаючись відновити втрачені історичні кадри. Вони командували масовою, змушуючи скромних героїв знову повторювати те, що вже безповоротно пішло в минуле. Так були зняті епізоди штурму рейхстагу та інші «документальні» кадри, які згодом здобули велику популярність».

Історичним документом став його малюнок Геббельса. «У приміщенні якоїсь школи, на низькому імпровізованому столі лежав напівобгорілий труп того, хто багато років був міністром пропаганди Третього рейху і отруював отрутою нацизму душі своїх співвітчизників. Його висохле обличчя, що нагадувало мумію, було спотворене судомою. Особливо вражала піднята рука з розчепіреними пальцями, застиглими в чіпкому, хижому русі. Видовище доповнювали трупи членів сім'ї Геббельса й останнього начальника штабу сухопутних військ генерала Крепса, які перебували в глибині кімнати... Ці відпущені мені двадцять п'ять хвилин я провів у якомусь гарячковому стані. Ніколи моя рука так точно не працювала: я прагнув гранично правдиво передати вигляд одного з найлютіших ворогів нашої Батьківщини, мені здавалося, що це необхідно зробити для історії. Важко описати, що я тоді відчував. Не вірилося в реальність того, що відбувається, у те, що після всього пройденого на фронті я вцілів і зараз малюю Геббельса, ім'я якого ми з ненавистю і прокляттям вимовляли всі ці роки».

У 1946 р. капітан Кричевський демобілізувався і повернувся до Москви. Був прийнятий до Спілки художників. Оформляв книжки: «Леонардо да Вінчі архитектор» (1952); Е. Кацпржак. «История письменности и книги» (1955); «Антология казахской поэзии» (1958); «Поэзия Калмыкии» (1964); С. Лазутин. «Русские народные песни» (1965); А. Граши. «Деревька меняют листья» (1965); зібрання творів Я. Райніса та інші.

Створив набірний афішно-плакатний шриффт КРІ, 43.

Головною темою його творчості залишилася війна, як у багатьох фронтовиків. Книжку спогадів він присвятив героям своїх малюнків воєнних років.

ПЕРШИЙ РИТУАЛЬНИЙ ПРОЦЕС В УКРАЇНІ

У 1918 р. надруковано статтю про перший відомий випадок кривавого навіту на території Російської імперії, а точніше – в Україні (див. В. Стоклицкая-Терешкович. *Первый ритуальный процесс в России (1702)*. – Журнал «Еврейская старина», 1918. Т. 10. С. 7–26). Авторка (докторка історичних наук, професорка, історик-медієвістка; засновниця наукової школи середньовічної урбаністики) посилається на архівні матеріали, а саме: Книжка

Малоросійських приказів у Московському Архіві Міністерства Юстиції, в якій містилися документи про ритуальний процес 1702 р. (до нашого часу не збереглися).

Стаття вийшла 1918 року в Петрограді, в журналі, який видавало єврейське історико-етнографічне товариство за редакцією С. М. Дубнова (буде вбитий у Ризькому гетто в грудні 1941 р.). У передмові від редакції зазначається, що журнал виходить після 2-річної перерви і змушений зважати на заборону на використання у пресі єврейської мови (від 1915 р.). Журнал відкрився вищезгаданою статтею, яка досліджувала тему кривавого навету в період єврейських погромів по всій території колишньої Російської імперії. Що робило її особливо актуальною в той рік.

Авторка зазначає, що *«обычно история ритуальных процессов в России ведётся с Сененского дела 1799 года. Но мы имеем твёрдое основание думать, что нити кровавого навета восходят к более ранней эпохе – к моменту возникновения постоянных еврейских поселений в пределах Российского государства»*.

«Уже на самой грани двух столетий, XVII–XVIII, мы встречаем заметные еврейские ячейки в крупных центрах малороссийской торговли – Киеве, Нежине и других. Это – купцы, приехавшие с товарами на время ярмарки, но затем осевшие надолго. Одновременно и в остальной Украине, на пространстве сел, деревень и небольших местечек мелкими крупинками вкрапливаются разрозненные еврейские семьи. В громадном большинстве случаев это – арендаторы-шинкари. Начиная с Петра I и вплоть до Елизаветы Петровны, один за другим издаются указы о выселении евреев оттуда. Но местная правящая и землевладельческая знать всеми мерами отстаивает приезжих, открыто – лишь как купцов (также небесполезных для хозяйственного оборота страны), негласно – и как арендаторов. В конечном итоге этой борьбы сил получается такая картина: за каждым царским указом о выселении следует ряд изгнаний из Малороссии, но часть евреев все-таки остаётся, другие вскоре возвращаются или приезжают вновь. De jure евреев – постоянных жителей – в Малороссии нет. De facto они ни на один миг не исчезают всецело из пределов страны».

А зараз – ближче до городнянської справи.

«В местечке Городне, Черниговского полка, жили в самом начале XVIII века две еврейские семьи: шинкаря Давида и шинкаря Якова, женатых на сёстрах. Первый арендовал шинок у местного сотника Андрея Стаховича, второй – у пана Дубовика. Обе семьи мирно занимались своим промыслом, пока над их головой не разразилась беда. В самый канун Рождества, 23 декабря 1701 года, безвестно пропал городнянский житель, некий Сахно. Написанный на малорусском языке документ рисует его, как «в летех подошло-го», т. е. – пожилого человека. В течение целого месяца поиски пропавшего остаются безрезультатными.

Только 4 февраля 1702 года обнаруживают труп Сахно в небольшом расстоянии от местечка, в поле за гумнами. Сотник Андрей Стахович немедленно даёт знать о случившемся ближайшему своему начальнику, черниговскому полковнику Ефиму Лизогубу. По приказанию последнего, в Городню выезжают некоторые представители казацкой старшины: есаул черниговского полка Стефан Бутенков, седневский сотник Фёдор Домонтович, любецкий сотник Василий Полоницкий, городской седневский атаман Фёдор Борецкий и седневский городничий Самойло Стахович. Эти лица образуют, вместе с городнянскими сотником, атаманом и писарем, следственную комиссию. 11 февраля они являються на место нахождения трупа и на основании осмотра устанавливают следующую картину. Тело страшно обезображено. На покойном, одетом в одну только свитку, без рубашки, нельзя заметить никакого кровавого знака. Зато уши надрезаны, язык вырезан,

глаза выколоты, из-под большого пальца правой руки виднеется надрез, откуда как бы вытянуты жилы; на правой ноге вырезана мякоть и тоже вытянуты жилы. Кроме того, заметны ещё и другие повреждения: «пуп до шенту срезан,... самый срамной члонок подрезано, а на всем теле поколотые знаки». Возникает вопрос: кто совершил это зверское убийство? Подозрение падает на местных евреев.

Проследим тот путь, который привёл следственную комиссию к этой непререкаемой уверенности в виновности евреев. Ещё до приезда представителей старшины, вокруг шинкаря Давида стали скапливаться подозрения. Незадолго до того момента, когда найден был изуродованный труп Сахно, в корчме Давида разыгралась следующая сцена. За одним из столов сидела и пила компания местных людей. Здесь были городнянский дьяк, подьячий, пономарь и портной Шендрик. Пока они беседовали между собою, в корчму явилась Орина, деревенская женщина, жившая в услужении у Давида. По её словам, она в этот день уходила на свадьбу к знакомым и провела там немало времени. Хозяин, по-видимому, раздражённый её долгим отсутствием, встретил её недружелюбно и принялся бить палкой. Сцена битья происходила тут же на глазах у публики. Дьяк, возмущённый не столько тем, что бьют человека, сколько тем, что еврей бьёт христианку, обращается к Давиду: «Чи годица тебе, жиду, так христианку бити и мордовати?». Встретив сочувствие, Орина злобно восклицает: говорят, что он и Сахно куда-то девал!..

Итак, вот завязка драмы, вот та искра, от которой должен разгораться ритуальный процесс. В сущности, она уже раньше где-то тихо тлела. В связи с таинственным исчезновением Сахно ходили тёмные слухи, строились смутные предположения, и как-то незаметно поползла молва, связывавшая этот факт с личностью Давида. Дальнейшее следствие выдвинет перед нами то лицо, которое могло быть заинтересовано в распространении таких толков. Это – казак Лаврен Хорошуненко, в обществе которого последний раз видели покойного.

Дьяк даёт ход делу. Явившись в тот же день к атаману, он передаёт ему все происшедшее и слышанное в корчме. Выслушав свидетелей, комиссия призывает Давида с женой. В начале евреи упорно отрицают свою виновность: «Жил, жадною мерою (не смотря ни на какие способы воздействия) не признаючись, запирался, же я о том не ведаю».

То было время, когда пытка, как средство раскрытия истины, в полной мере применялась в судопроизводстве. Ограничение пытки началось со времени Елизаветы Петровны. Однако они не часто применялись в царствование Екатерины II. Официальная отмена пытки заслуга императора Александра I.

Давида и жену его стали пытать и бить канчуками. Однако они твёрдо стояли на своём. Тогда велели привести жену Якова. Надо знать, что Яков поселился в Городне позднее, чем Давид. Сперва устроился Давид в корчме у сотника, затем он соблазнил приехать мужа своей золовки и арендовал для него корчму у местного атамана. Но, по-видимому, Яков вначале жил в Городне один и, лишь обжившись в новом месте, выписал туда семью. В момент убийства Сахно жены Якова не было ещё в Городне. Основываясь на этом, она отказывается давать какие бы то ни было показания: «я де не была того часу и не ведю». Тогда всех евреев заключают в тюрьму, и следствие на время приостанавливается.

Если пытка бессильна вырвать признание и оговор, то не действует ли в этом смысле на евреев, истомлённых тюрьмой и лишениями, обещание свободы? И вот призывают пана Дубовика, собственника корчмы, арендованной Яковым, и поручают ему, отведя тайком в сторону жену Якова, ласково расспросить её о случившемся («секретне и лагодне выпитати»). Пан Дубовик понял намёк и оказался на высоте задачи: вместе с сотником,

паном Самойлом Стаховичем, он берет жену Якова «под полу», отводит в сени, где никого не было, и там заверяет, что если она скажет «правду», то вместе с мужем будет освобождена. Удочка закинута правильно. Жена Якова заявляет: «Да, я кое-что знаю. Хотя меня в то время не было ещё в Городне, но я слышала от сестры своей, Давидихи, что Давид вместе с казаком Лавреном Хорошуненко, на гумне последнего убили Сахно».

Очевидно, жена последнего успела поговорить с мужем до вызова его, ибо, как гласит документ, теперь и Яков перестает «таить мордерство» и в полном согласии с женой объявляет, что хотя он и не присутствовал при убийстве, но слышал о нем от Давида, который ясно сознавал, что не скрыть ему свой злой поступок от свояка, и предпочёл поэтому сам сознаться.

Что же «сам той безбожный и мордерца, жид Давид»? Измученный тюрьмой, обессиленный пыткой, покинутый самыми близкими людьми, которые, из эгоистического желания спастись, всецело принесли его в жертву мрачной молве, со всех сторон охваченный враждебной сетью, из которой он не имел надежды выпутаться, – Давид кончает тем же, чем кончили Яков и жена последнего, т. е. сознанием. Якову улыбалась при этом свобода, а Давиду, по всей вероятности, желание избавиться от дальнейшей пытки. Призванный на суд после Якова, Давид заявляет, что он сам вместе с Лавреном Хорошуненко убили Сахно и что убийство было совершено следующим образом: взяв пьяного Сахно, они оба завели его в гумно Хорошуненко; там Давид держал свечу, а Хорошуненко, повесив Сахно на сохе, убивал его согласно указаниям еврея. За участие в преступлении Давид обещал казаку пять талеров. Убив Сахно, они оставили труп в гумне, пока он не стал разлагаться. Тогда тело вывезли из гумна в поле. Кто произвёл эту последнюю операцию – еврей или казак, осталось невыясненным.

Итак, обвинение готово. Но убийство – это ещё не ритуальное убийство. Пока не будут выяснены мотивы и цель его, задача следствия не может считаться выполненной».

Комісії залишалося ще оглянути те місце, де, за словами Давида, скоєно було вбивство, тобто гумно Хорошуненка. Вирушили туди, бачили соху, на якій помирав покійний, і звернули увагу на соснову дошку, вставлену в тин: вона була зверху до низу порубана частими ударами сокири. Схоже було на те, що зовсім недавно на ній затесали сліди крові.

В. Стоклицька-Терешкович: «К сожалению, имеющийся в наших руках материал оставляет глубоко прикрытыми все промежуточные стадии следствия и процесса, выдвигая наружу лишь два основных момента: следствие в Городне и суд в Чернигове».

Суд у Чернігові засідав у квітні 1702 року. У ньому брали участь: Юрій Затиркевич, суддя чернігівського полку; Симеон Ялинський, Михайло Свободецький, Йосип Евлевич, вїйт чернігівський; Петро Стефанович, сотник російський; Іван Малявка, Федір Якимович, бурмістр того року; Омелян Якимович, чернігівський писар; Аврат і Герасим, ратушні міські чернігівські радці. Закликають Давида. Замість колишньої версії вбивства він викладає тепер нову, поповнену описом епізоду, що нібито передував злочину. У свято Трубки (новий рік), розповідає Давид, з'їхалося чоловік сорок євреїв у село Жуківка. Вони зібралися у шинкаря Шмуля, який орендував корчму в сотника Вендюха, і стали просити Давида, щоб він їм добув крові християнської «на свято жидівський Пейсах». І «піднявся» на цю справу він, Давид, зі своїм свояком Яковом.

«Итак, желанное достигнуто. Евреи сознались, казак устранин из процесса. Гетман Мазепа сообщает о случившемся царю Петру, пересылая ему одновременно самые протоколы следствия.

В этом месте наши материалы обрываются.

Обратим внимание лишь на вопиющие несогласованности и несообразности в обвинительном материале. Показание Орины не совпадает с картиной убийства, нарисованной Давидом в последнем заседании. По словам Орины, Хорошуненко остался в корчме после ухода Сахно, а по словам Давида казак ушёл вместе с покойным. Возникает вопрос как же мог Давид увести с собою Сахно, не будучи замечен казаком? Возникает дальнейший, самый существенный, вопрос: зачем евреям понадобилось отводить свою «жертву» в чужое гумно и там убивать и прятать её, да ещё через два дня возвращаться, чтобы вывезти труп в поле? Разве это не грозило им многочисленными осложнениями? Разве не рисковали они быть накрытыми при этом? Не проще ли было покончить с Сахно у себя дома?

Как долго ни фабриковался этот ритуальный процесс, как много раз ни меняли показания Давид и Яков, против казака осталось неуничтожимое вещественное доказательство: доска в его тыну, носившая следы крови. Несмотря на «успехи» следствия, сам черниговский суд и высшая судебная инстанция – гетман – не считали себя вполне удовлетворёнными его результатами и смотрели на городнянский процесс, как на незаконченный.

Надо полагать, что городнянское дело и в жизни так же оборвалось, как затерялись следы его в актах. Если бы обвинение было доказано и приговор произнесён, тогда оставалось бы непонятным, почему позднейшие указы о выселении евреев из Малороссии не ссылаются на городнянское преступление, как на побудительный мотив, нравственно оправдывающий репрессии? Необходимо отметить, что евреи Шмуль и Иуда, оговоренные Давидом на суде, стойко выдержали пытку и не подтвердили его рассказа.

... Еще евреи не были российскими гражданами, когда вспыхнуло городнянское обвинение. По точному смыслу договора с Польшей 1678 г., само пребывание их в Городне являлось нарушением закона. Тем менее могли они рассчитывать на какую-нибудь специальную правовую охрану. Все время мы встречаемся в нашем документе с обычными в Малороссии судебными учреждениями: вначале комиссия из представителей сотенной старшины, потом полковой суд совместно с членами городского магистрата и, наконец, как высшая инстанция (не вступившая в действие в данном случае) – гетман. Представим себе к тому ещё малочисленность и рассеянность еврейского населения Малороссии. Представим себе весь ужас одиночества и бессилия, который должны были испытывать Давид и Яков среди чуждой и враждебной стихии, все сознание обречённости на верную гибель, которое должно было овладеть ими, – и тогда человеческая слабость, проявленная евреями, потеряет для нас свою болезненную остроту. Зато новым блеском воссияет сила духа тех двух мучеников, которые, сквозь пытку и одиночество, сумели отстоять правду.

...Из тьмы средних веков идёт кровавая легенда, занимающая место в ряду самых отталкивающих измышлений человеческого суеверия и причиняющая столько страданий еврейскому народу. До XIX в. она всплывает почти повсюду, где жили евреи. Но и наше время с его громадным ростом интеллектуальной энергии и технического совершенствования не сумело вполне вырвать у неё почву из-под ног. Кровавой легенде нет места там, где атомы общественного организма, объединённые облагораживающим порывом, устремляются к творческой цели. Ей нет места там, где яркий свет мысли рассеивает неверные тени бессознательного.

Очень возможно, что сама идея кровавого навета, т. е. убеждение, что евреи употребляют кровь для своих религиозных целей, занесена была в Малороссию из пределов её

западной соседки. Прибавим к этому общественное раздражение и волнение, вызванные развёртывавшейся в то время великой Северной войной, и ещё моровое поветрие, распространения которого опасались в Малороссии, и мы получим главные составные элементы той духовной смуты, которая могла вспоить и вскормить нечистое семя городнянского дела. А дальше следует то, что обычно выступает во всех ритуальных процессах; таинственное убийство, личная озлобленность одного или нескольких христиан, почему-либо обиженных евреями, нарушение элементарных требований правильного следствия и беспристрастного суда и т. д. Всеми этими чертами городнянский процесс нисколько не выделяется из длинного ряда других однородных обвинений, предшествовавших ему и следовавших за ним.

...Многовековая жизнь евреев в Польше сумела выработать определённые правовые нормы, до некоторой степени ограждавшая еврейскую нацию от ритуальных наветов. Королевские привилегии, обычно подтверждаемые при новых избраниях, постановляли, что в этих случаях евреи подлежат суду самого монарха и что обвинение должно быть доказано свидетельством не только христиан, но и евреев. Бывало, что эти грамоты нарушались и обвиняемых привлекали к судам низшей инстанции. Но тогда выступала на сцену сплочённая сила еврейской самоуправляющейся организации и, если ей не удавалось спасти жертв клеветы, то самим фактом своей близости и активного сочувствия она оказывала им огромную нравственную поддержку.

...Городнянское дело стало уже однажды предметом изображения в литературе: статья известного историка Н. И. Костомарова «Жидотрепание в начале XVIII века». Хотя Костомаров ссылается на тот же архивный документ, который лёг в основу нашего очерка, однако картина, набросанная им, существенно отличается от нашей. Если сопоставить драматизированный рассказ Костомарова с нашей документальной основой, то окажется, что единственная черта, которая могла быть почерпнута автором из архивных данных, – это краткое упоминание Давида, что на праздник Трубки к Шмулю съезжалось человек сорок знакомых евреев. Все остальное, не исключая личности, цадика и речей его, откуда-то привнесено.

...Мы должны заметить, что архивный документ сохранился в неисправности. Листы его растрепаны и, хотя и вплетены в книгу (в разных местах её), но частью вырваны из переплёта».

Повідомлення про цей процес у єврейських джерелах не виявлено.

ПОГРОМИ ХХ СТОЛІТТЯ

На початку ХХ століття тільки в Російській імперії та Румунії євреї все ще зазнавали дискримінації за національною ознакою.

У ХІХ ст. погроми вперше набули масового характеру, охопивши в 1881–1883 рр. більшу частину території на півдні та південному сході України (територія межі осілости) – загалом близько 150 населених пунктів. Найперші почалися в ніч на 16 квітня 1881 р. – початок Православного Великодня.

Численні утиски євреїв давали привід місцевому населенню припускати, що покарання за переслідування іновірців не буде. Влада не те, щоб ініціювала погроми, але створювала громадську думку. Так, у квітні 1880 р. було розіслано секретний циркуляр міністра внутрішніх справ, у якому повідомлялося, що «согласно полученным сведениям в члены

всемирного єврейського Кагала, учрежденного с целями вполне враждебными для христианского населения, поступили будто бы все евреи капиталисты, внося более или менее крупные денежные взносы, что евреи имеют в своих домах кружки для пожертвований в пользу Кагала и оказывают даже материальную поддержку революционной партии».

Того ж року видавець газети «Новое время» О. С. Суворін опублікував у своїй газеті статтю у вигляді анонімного листа під назвою «Жид идёт!», де висловлював побоювання з приводу великої кількості євреїв, що навчаються в гімназіях та реальних училищах (1887 р. запровадять відсоткову норму). За кілька тижнів до погромів з'явилися чутки про існування царського указу «бити євреїв». Їх поширювали якісь прийшли люди, мандрівники, волюцюги. Популярні газети, зокрема «Киевлянин», вели антисемітську пропаганду, звинувачуючи євреїв в експлуатації місцевого населення, особливо селян, споюванні, лихварстві, шахрайстві. Не забули про кривавий наклеп. У «Киевлянине» помістили статтю про те, що звичай пити кров християнських немовлят невідомий в освічених європейських країнах, але поширений в українських містечках, де живуть неосвічені євреї. Через місяць після вбивства імператора Олександра II (1.03.1882) у кількох містах одночасно спалахнули погроми, що дає підстави припустити їхню організацію зверху.

Після хвилі погромів у травні 1882 р. уряд ухвалив «Тимчасові правила про євреїв», що запроваджували низку обмежень і прямо звинувачували в погромах самих євреїв, які «експлуатують» корінне населення. В. Хижняков, мер Чернігова (1875–1887), активний противник антисемітизму: «В 1882 г. мне пришлось потратить немало времени на совершенно необычное дело – занятия в комиссии по еврейскому вопросу, образованной по предложению Министра внутренних дел, – для ознакомления с видами вредной деятельности евреев и для изыскания мер к обузданию такой деятельности». Запитні листи було переслано в усі губернські установи. «Ответы были однообразные: все почти обвиняли живущих в селах евреев, как шинкарей, ростовщиков, скупщиков...».

У Чернігівській губернії від погромів 1881–1883 рр. постраждали міста, розташовані вздовж залізниці, де активізувалася торгівля і підприємництво: Ніжин, Конотоп, Стародуб. Крім того, у цих містах були великі єврейські громади.

Погрому в Чернігові 1882 р. запобіг міський голова В. Хижняков: «В начале мая произошёл в Нежине довольно жестокий еврейский погром. ... Стало очевидно, что погром в Чернигове может вспыхнуть каждую минуту. Отправляясь однажды утром в городскую управу, я, по возбужденным лицам извозчиков, по таинственным перемигиваниям расхаживавших по улицам и по базару мастеровых, почувствовал, что при первом звоне разбитого стекла начнется ужасный разгром еврейских лавок и домов. Я поехал к Половцеву и сообщил ему свои опасения. Он тотчас пригласил начальника дивизии Полторацкого. Через час небольшие отряды солдат расхаживали по всем улицам и площадям, предупреждая всякие сходки и попытки нарушить порядок. Так продолжалось несколько дней, и погром не был допущен. Еще две недели в Чернигове очень опасались погрома. По настоянию евреев я обратился с письмами к губернатору Шостаку и воинскому начальнику, прося принять решительные меры к недопущению беды. Оба любезно ответили мне о своих распоряжениях».

У цей час з'явилися перші загони самооборони, озброєні, як правило, кийками, сокирами. Звинувачення завжди було стандартним: організація незаконних збройних формувань. Держава відмовляла євреям у праві захищати своє життя.

Почалася еміграція: до Палестини, Південної Африки, Аргентини, європейських країн, США. Євреям, які залишили країну, заборонено було повертатися. У 1882 р. почалася пер-

ша хвиля репатріації (алія), в Ерец-Ізраель і вже у квітні 1882 р. турецький консул в Одесі опублікував офіційне повідомлення про заборону євреям Росії, Румунії, Болгарії купувати землю в Палестині. Тих, хто прибув з Одеси до Яффо, на тому ж пароплаві відправляли назад. У паспорти біженців турецька влада ставила штамп «крім Палестини». Заборона існувала до 1888 року. А в липні 1891 р. саме євреям Російської імперії заборонили жити в Палестині. У відповідь на цю заборону 1882 року виник рух палестинофілів Ховавей Ціон, харківська група молоді створила організацію Білу (назва складена з перших літер біблійного вірша: «Дім Якова! Вставайте і підемо!»). Наприкінці травня 1882 року на пароплаві «Росія» перша група білуїців (14 осіб) прибула в Ерец-Ізраель. 1903 року Ізраель Белкінд привіз в Ерец 50 сиріт Кишинівського погрому, 1920 року – групу дітей, які осиротіли внаслідок погромів, з України.

У 1884 р. у Катовіцах, місті на півдні Польщі (до 1921 р. у складі Пруссії), на з'їзді груп Ховавей Ціон Пінскер висловив ідею про переселення євреїв в Ерец-Ізраель і повернення їх до сільськогосподарської праці.

У 1890 р. Натан Бірнбаум увів у вжиток слово «сіонізм».

У 1897 р. у Базелі відбувся перший сіоністський конгрес. Третина делегатів із Російської імперії. Ті, кого не приваблював сіоністський проєкт, почали боротися за політичні права в Росії. У 1897 р. засновано Загальну єврейську робітничу спілку в Литві, Польщі та Росії: Бунд (Союз), – перша соціал-демократична партія в Росії і найбільша єврейська політична партія. Троє бундівців: Ш. Кац, А. Кремер, А. Мутник – були серед засновників РСДРП.

1903 року Європу приголомшила кишинівська трагедія. Російське слово «погром» увійшло в усі європейські мови і сучасний іврит.

У 1905 р. протягом 4–5 днів погромний рух охопив 690 населених пунктів. Причини погромники пояснювали так: образа євреями царя, православної віри та російського народу. Приводом стало опублікування царського Маніфесту від 17 жовтня 1905 р., який проголосив свободу слова, зібрань і спілок, недоторканність особистості. Поряд із міською черню в погромах активно беруть участь селяни. У православних храмах під час проповідей багато священників налаштовували вірян проти євреїв. Погроми 1905 року були ініційовані зверху, погромників, як правило, не карали. Євреїв оголошено «внутрішніми ворогами». Чорносотенці називали себе «патріотами». Більшість погромів відбулися на території сучасної України, де жило близько половини єврейського населення Російської імперії. У Польщі та Литві погромів не було. У Білорусі зареєстровано поодинокі випадки. 24 погроми сталися за межею осілості. У Дебальцевому, Луганську та Щербинівці шахтарі та робітники припинили спроби погрому. У Кам'янському та Катеринославі групи робітників вступали в сутичку з погромниками. Найбільша кількість погромів серед зафіксованих від жовтня 1905 року до січня 1906 року відбулася в Чернігівській губернії (майже половина – 329 із 657). Вони не були настільки кривавими, як в інших місцях, погромники зосередилися на грабежах. Агітатори-чорносотенці, роз'їжджаючи селами, читали начебто царські укази про дозвіл грабувати євреїв, які експлуатують український народ. Селяни увірували в дозвіл грабувати. 626 погромів відбулися не в містах, а в містечках і селах. Зі спогадів есерки Яценко-Хмелевської, опублікованих у 1925 р.: «На виїзді з міста навпроти міського саду ми зустріли натовп селян, чоловік 15–20, з сокирами, вилами і мішками. Ми вступили з ними в бесіду: виявилось, сільська поліція переконувала їх, що «три дні можна буде грабувати жидів». У жовтневі дні 1905 року відома популярна у селянства приказка «жидами поснідаємо, панами пообідаєм, а попами повечеряєм».

За даними А. Морозової, на Чернігівщині було вбито 10 євреїв і 5 погромників, поранено 29 євреїв і 13 погромників. Загалом під час жовтневих погромів 1905 р. вбито близько 4 тисяч осіб, поранено близько 10 тисяч.

У серпні 1914 р. поштові установи Східної України отримують наказ знищувати листи, в яких знаходять хоча б кілька слів «єврейською мовою», заборонено періодичний друк їдишем та івритом.

У 1915 р. у зв'язку з війною, що розпочалася, євреїв Західних губерній оголошено німецькими шпигунами і депортовано вглиб країни, де їм заборонено було купувати землю і нерухомість.

Зі спогадів М. Полетики: *«Погромная агітація против євреєв почалась на Украине тотчас же после февральской революции. Первые известия о погромной агітації приходяться на март-июнь 1917 г. Погромщики обвинили євреєв в недостатке продовольствия, промышленных товаров, в росте дороговизны ... В городах и местечках, даже в Киеве, толпа избивала євреєв».*

Усі єврейські партії негативно поставилися до більшовицького перевороту в листопаді 1917 р. І тільки після погромів частина бундівців (найбільша єврейська партія) ухвалила рішення про визнання радянської влади на XI конференції в Мінську (березень 1919 р.).

Загалом у 1918–1920 рр. тільки в Україні приблизно в 1 300 населених пунктах зафіксовано понад 1 500 єврейських погромів. Було вбито і померло від ран, за різними оцінками, від 50–60 тисяч до 200 тис. євреїв.

Укладачі збірника «Книга погромів. Погроми на Україні, в Білорусії та європейській частині Росії в період Громадянської війни. 1918–1922 рр.», 2007 р., зазначають, що погроми в період 1918–1922 рр. «не мали аналогів у попередній європейській історії за величезним охопленням території, високою щільністю їхнього розподілу, числом жертв та учасників, розмаїттям застосованих методів насильства, які в низці випадків перетворювалися на акції армійських підрозділів із зачистки території від єврейського населення, а також за появою випадків їхнього ідеологічного обґрунтування». Дослідники відзначають численність погромників та ідеологізацію погромів. Уперше погроми здійснювалися військовими частинами. Навесні 1918 року погроми під гаслом «Бий жидів і буржуїв» влаштовували деякі загони Червоної армії, що відступали з України під натиском німців. Більшість цих погромів сталися в Чернігівській губернії. Євреїв звинувачували в підтримці німців, у тому, що вони «стріляють у спину червоноармійцям».

У Мглині вбили 15 осіб, грабували квартири, десятки були побиті й поранені. Наступного дня зарізали сімох євреїв, зокрема дворічну дівчинку. Дізнавшись про це, червоний командир селянин Зорін застрелив двох своїх бійців, а потім рятувався втечею від решти, яким не сподобалося його заступництво.

У Новгороді-Сіверському 6 квітня 1918 р. протягом чотирьох годин бійці червоноармійського загону чисельністю близько 600 осіб убили 88 євреїв, 11 важко поранили. Розгромлено товару на суму понад 3 мільйони карбованців, кинуто напризволяще майна на суму близько мільйона карбованців. Погром продовжили селяни із Заруччя, Решетилівки та Покровщини. 8 квітня місто зайняли німецькі війська, і євреї, що втекли, повернулися. Але почалися вбивства в селах, що розташовувались на шляхах відступу більшовиків до Погара: у містечку Грем'яч вбито 15 і пограбовано всіх; у сусідніх містечках вбито 24 людини.

У Середині-Буді (єврейська назва містечка Ді Бойд) убили близько 20 осіб. У Глухові більшовики почали безчинствувати 22–23 лютого. «Коли деякі євреї, зі смертельним стра-

хом в очах, намагалися довідатися в п'яних бандитів, за що вбивають, у чому провина, солдати коротко відповідали: «Нам наказано вирізати всіх жидів». Крім євреїв, розстріляли офіцерів Батуринського полку (виступав на боці Центральної Ради, склад – 300 осіб) і українського комісара Дрозда», місцеве населення не чіпали. Розорили синагогу, знищили священні книжки. Селяни приїжджали збирати єврейські товари і грабували трупи. Коли було наказано поховати вбитих, зібрали 140 трупів. Вивезти вбитих із сіл не вдалося. Тих, хто приїжджав за тілами, вбивали селяни. Після різанини наклали на місто контрибуцію в 300 тис. рублів. Перед Великоднем комісар Пільченко зажадав особисто собі ще 10 тисяч, погрожуючи новим погромом.

Зі звернення євреїв м. Гоголів Остерського повіту, де проживало 50 єврейських родин, до Секретаріату з єврейських справ (5 квітня 1918 р., №1085): «У суботу, 23-го березня за новим стилем, загін гайдамаків у 30–40 чоловік, із сотником Ляхневичем на чолі, увійшов у м. Гоголеве, що знаходиться в Остерському повіті. Гоголеве, що в 40 верстах від м. Києва. Своєму вступу в містечко гайдамаки надали характер буйного набігу і, вже наближаючись до базара, вони стали бити нагайками перехожих, які траплялися їм назустріч, тероризуючи, таким чином, населення і наводячи на нього паніку.... Вночі гайдамаки, групами по дві-три людини, стали обходити єврейські квартири і вимагали у вигляді викупу грошей і горілки... Наступного дня, в неділю вранці, євреям-торговцям віддали наказ, під погрозою смерті, відкрити негайно свої магазини і крамниці. Коли цю вимогу було виконано, гайдамаки почали обходити єврейські крамниці й забирати все, що їм подобалося, супроводжуючи свій відкритий грабіж цинічними глузуваннями і знущаннями. Цього ж дня зазнали болісних катувань і нелюдських знущань два бідні євреї, Муня Марголін і Лейба Берман. Першому з них одягли на шию мотузку і під ударами нагайок тягли вулицею, другого єврея почали бити нагайками по обличчю, так що все обличчя вкрилося синцями».... Темні селянські маси, бачачи, з якою легкістю і безкарністю гайдамаки розправилися з євреями, увірували, що гайдамаки надіслані верховною владою України для розправи з євреями і відтоді почали дивитись на останніх, як на таврованих злочинців, які перебувають поза законним захистом. Історик О. Будницький наводить таке свідчення: «У повідомленні начальника розвідувального пункту Донської області штабу Головнокомандувача від 24 травня 1919 р. йшлося про те, що популярності Григор'єва, колишнього червоного командира, який здійняв заколот проти більшовиків, сприяє виставлене ним гасло: «Бий комісарів, бий жидів»...», – крім ненависті до комісарів, серед народу панує страшне збудження до євреїв. Недарма один із комісарів у Чернігові сказав, говорячи про причини популярності Григор'єва, що «зараз народ піде за всяким, хто крикне: «бий жидів!»».

1919 рік – апогей погромів в Україні, пов'язаний із Добровольчим рухом. На Чернігівщині на кожен погромлений населений пункт у середньому припадало до 100 убитих (у Київській губернії від 500 і більше убитих). Пік добровольчих погромів в Україні припав на вересень-початок жовтня 1919 р.; друга хвиля погромів прокотилася взимку 1919–1920 рр., у період відступу денікінців під натиском Червоної армії. Армія Денікіна прийшла ззовні, їй були чужі інтереси України. Сам Денікін не був антисемітом і не вірив у масонську змову, але, як і Петлюра, він не міг зупинити погромні дії добровольців, обмежуючись антипогромними наказами. Ставлення до євреїв у його армії формує відділ пропаганди, в якому працюють праві радикали: Крушеван, Пуришкевич, Бутмі, Дубровін, Замисловський. Відділ пропаганди (Осваг) перевидає і поширює «Протоколи сіонських мудреців», першим видавцем яких був Крушеван. Друкує зображення Троцького у вигляді Сатани із зіркою Да-

вида на грудях, який або сидить на горі черепів, або керує розстрілом російських солдатів. Дослідник цього періоду І. Шехтман: «Майже в кожному погромі повторювалося одне й те саме: «Це вам за Троцького». Троцький персоніфікував собою всю радянську владу; ніяких інших більшовицьких імен для Добровольчої Армії не існувало». Популярними були гасла «всі євреї – комуністи» і «всі комуністи – євреї».

Наприкінці серпня 1919 р. до Ніжина увійшли частини Добровольчої армії. Погром тривав до 9 вересня: знищували крамниці, грабували квартири, гвалтували, розстрілювали та вішали на повітрях, – загалом вбито цими днями понад ста осіб. Коли все було пограбовано, розважалися, підпалюючи будинки євреїв. Місцеве населення в погромі участі не брало, багато хто, зокрема священники, ховали сусідів у своїх будинках. Свідок тих подій розповідав, що солдати під час пограбувань кидали в натовп товари, тільки діти і хулігани підбирали їх.

23 серпня в суботу більшовики залишили Борзну, і в місто увійшли частини Добровольчої армії. Тут же солдати кинулися в єврейські квартали: грабували і вбивали. У вівторок містом пронісся слух: іде Дика дивізія. Міська Дума звернулася до командування з проханням захистити місто. Дивізію в Борзну не пропустили. Замість неї прийшов полк піхоти і почав грабувати виключно євреїв, уточнюючи: «Тут жид живе чи православний?». 2 вересня військові частини пішли з міста і 10 днів усе було спокійно. Увечері в місто увійшли червоноармійці й влаштували розгром, не розрізняючи національностей. Через день вони залишили місто, в яке повторно увійшли добровольчі частини. Двох євреїв убили. 5 вересня білі пішли, увійшли червоноармійці, які, за словами очевидця, «тягали все, що залишалося, ламали і громили». Протрималися вони 10 днів. У суботу 13 вересня увійшла добровольча піхота, грабували, але не вбивали. У понеділок 15 вересня підійшла кавалерія. Ці почали гвалтувати. Вранці вимагали у лікарів видати всіх євреїв; отримавши відмову, почали обшуки квартир. Знайшли п'ятьох чоловіків – розстріляли, жінок повели із собою. Загалом того дня вбили понад 20 осіб: усім зносили шашкою голову. На світанку пішли з міста. 16 вересня місто згоріло. Сестра голови єврейської громади Раїса (вона давала потім свідчення) втекла з невісткою та двома доньками до станції Плиски. Зустрічні селяни до біженців ставилися співчутливо. На станції Плиски вона підійшла до білогвардійського офіцера і попросила допомогти, уточнивши, що вона єврейка. Офіцер влаштував чотирьох жінок на броньовику, так вони доїхали до Ніжина і далі до Києва.

19 вересня добровольча армія почала 5-денний погром у Конотопі. Пограбували всі єврейські хати та крамниці, вбили п'ятьох, 10 осіб поранили, були десятки згвалтованих. Єврейські будинки при відході з міста підпалили.

У вересні були погроми в Бахмачі, Батурині, – загалом у 9 населених пунктах Чернігівської губернії.

Погроми добровольців ставали дедалі жорстокішими. І. Шехтман зазначає, що в червні – липні 1919 р. армія обмежується, переважно, грабежами; у серпні – вересні переважають згвалтування й убивства, які супроводжуються тортурами.

Потребують додаткових досліджень дії Директорії. До уряду Директорії, як колись до Центральної Ради, входили партії Поалей Ціон, Бунд, Фарейнікте. Було сформовано міністерство з єврейських справ. У жовтні – листопаді 1917 р. проти погромів виступили генеральний секретар у внутрішніх справах В. Винниченко і генеральний секретар у військових справах С. Петлюра, який закликав вояків української армії присікати антиєврейські заворушення. Влітку 1919 р. Петлюра видав указ, що забороняє погроми. На надання

допомоги жертвам погромів Директорія виділила 30 липня 1919 р. 11 млн 460 тис. гривень, а в жовтні 1919 р. подвоїла цю суму. Але не зуміла позбавитись погромів.

Укладач «Багряної книги» (1922 р.) С. Гусєв-Оренбурзький попереджав, що всі дані приблизні: у ці роки погроми тривали днями, села нерідко вирізали до останньої людини і нікому було скласти списки загиблих... Сучасник подій, він оцінює загальну кількість загиблих від погромів не менш як 200 тисяч осіб, зазначаючи, що вперше жертв почали роздядати догола перед смертю (це практикуватимуть пізніше чекісти і нацисти), звертаючи увагу на те, що раніше (у царській Росії) погромники користувалися потуранням влади, тепер же вони стали самою владою, яка винаходила дедалі нові способи знущань і вбивств.

В армії Колчака 1919 року агітатори пропонували не обмежуватися погромами, а організувати «хрестовий похід» проти євреїв. До речі, армія Колчака в погромах участі не брала. Не було погромів і в Криму, коли там перебував Врангель. Не було погромів на територіях, які контролювала Українська Галицька Армія Західно-Української Народної Республіки, до того в складі армії воював Єврейський пробойовий курінь Першого Галицького корпусу (1918–1919).

У 1918 році «Протоколи сіонських мудреців» перекладено німецькою мовою. У 1923 р. «Протоколи» видає Розенберг, ідеолог нацистської партії. Ідею «єврейської змови» підхопив Гітлер. Нацистська пропаганда витратила величезні кошти для поширення «Протоколів».

ШОА

Голокост – англійський термін, а Шоа – єврейський; їх використовують для опису геноциду, вчиненого нацистською Німеччиною під час Другої світової війни. «Голокост» походить від грецького слова «всеспалення» і зазвичай визначається як величезні руйнування, спричинені вогнем або іншими стихійними силами. «Шоа» має біблійне походження: у словосполученні *shoah u-meshoah* («спустошення і знищення») зустрічається в Книзі пророка Софонії (1:15) і в Книзі Йова (30:3).

Німецькі нацисти переслідували євреїв не за національною ознакою (як це відбувалося раніше), а за кров'ю (до третього коліна) Голокост відрізняється від погромної практики тим, що вперше в історії людства знищення було обґрунтовано державною політикою і закріплено низкою актів і розпоряджень. У документах і публічних виступах слова «вбивство», «знищення» або «ліквідація» не вживалися: був винайдений евфемізм «остаточне вирішення єврейського питання».

На Чернігівщині, що перебувала в зоні військової адміністрації, єврейське населення почали знищувати одразу після захоплення території. Із загиблих євреїв 2/3 стали жертвами з вересня 1941 р. по січень 1942 р.

Єдине гетто до травня 1942 року перебувало в Прилуках. Кілька місяців євреї Прилук розміщувалися в будівлі школи №4 (колишній будинок купця Шкуратова). Територія гетто включала також прилеглі до будівлі школи вулиці. 20 травня 1942 року зондеркоманда Плата знищила 1290 євреїв – усе населення гетто – у Пліскунівському Яру (Донесення фельдкомендатури №197 від 19 червня 1942 року).

Зі спогадів колишнього в'язня гетто В. Ентіна: «За лиховісним Пліскунівським мостом німці разом із поліціями перекрыли вулицю, передні ряди зупинилися, а задні, підходячи, утворили безладний натовп. Ось тут почалося найстрашніше. Поліцаї відокремили групу людей і погнали їх за поворот на зелену галявину. Тут сховані за поворотом височини, на

беззахисних несподівано накинулися козаки з кийками. Вони нещадно били всіх підряд, наказавши всім роздягатися догола. Оголених людей гнали в яр, до задалегідь викопаного котловану». Інвалідів доставили до яру в машинах, обладнаних як душогубки.

І несподіване свідчення: «Серед розстрільників опинилися поліцаї, зовсім ще хлопчачки. Побачивши таке пекло, якого вони собі не уявляли, опустили свої рушниці й відмовилися стріляти. Німці накинулися на них із криками: «Шисен, шисен, шнель! Стріляти, стріляти. Швидко!». Але вони не стали цього робити. Один із них, дивлячись прямо в очі німецькому офіцеру, сказав: «Ні, я не можу і не буду». За командою офіцер їх обеззброїв. Їм дали лопати і веліли копати собі могилу. Покінчивши з першою партією приречених, нацисти загнали на нещасливий майданчик наступну групу. Це масове винищення тривало весь день.... Молодих хлопців-поліцаїв німці розстріляли, надавши їм честь бути похованими в окремій могилі і не примусивши їх роздягатися... Ціною власних життів вони залишилися людьми, зберігши честь і людську гідність. У п'ятдесяті роки цю могилу зрівняли з землею, нібито через те, що в ній покояться поліцаї. Можливо, комусь було не до душі, що вони відмовилися вбивати євреїв, а, може, намагалися забути сам факт знищення євреїв у місті. За часів радянської влади, коли влаштовували мітинги в пам'ять загиблим, чиясь невидима рука завжди встромляла на місці колишньої могили хрестик із тоненьких гілочок, очищених від листя...».

В архіві Яд-Вашем (Ізраїль) зберігається чимало документів про в'язнів прилуцького гетто. На сайті Всеізраїльської асоціації «Вцілілі в концтаборах і гетто» є публікація спогадів Адель Гервіц: «Уся сім'я моєї мами загинула в Прилуках... Улітку 1941 року мій тато відвіз свого сина Ігоря 3-х років до бабусі в Прилуки на полуницю і свіже повітря. Коли почалася війна, мої батьки отримали листівку з Прилук, щоб вони не хвилювалися, що буде, те буде. Мої батьки не могли поїхати і забрати сина, бо їхній завод перейшов на воєнний стан... Мати моєї мами Софія, її чоловік, мамин вітчим, Хаїм Мотильов, їхня дочка Галя і маленький Ігор загинули. Після війни мій батько і мамин зведений брат Юхим Мотильов їздили в Прилуки, і місцеві жителі їм розповіли про гетто і як засипали ще живих людей».

Зі спогадів актора Валентина Гафта (1935–2020): «Добре пам'ятаю день, який міг стати фатальним у долі нашої родини. 21 червня 1941 року ми мали їхати в Україну, до бабусі в місто Прилуки. Тоді було важко з квитками, хатня робітниця Галя, простоявши на вокзалі цілу ніч, дістала їх, але її обдурили. Я вперше почув тоді слово «аферистка». Квитки поміняли наступного дня, але тут по радію виступив Молотов. Почалася війна».

З 1963 р. від імені держави Ізраїль неєвреям, які під час Голокосту (Шоа) надавали допомогу євреям, присвоюється звання Праведник Миру. В Україні близько 2700 громадян офіційно удостоєні цього звання. Цей перелік, на жаль, ніколи не стане повним. У Чернігівській області відомі близько 30 Праведників.

* * *

Після перемоги Ізраїлю в Шестиденній війні (1967) КДБ санкціонував переклад «Протоколів» арабською мовою і поширював їх в арабських країнах (про це написав у своїй книжці *Disinformation* («Дезінформація») колишній генерал-лейтенант румунської спецслужби Секурітате Іон Міхай Пачепа, який служив у 1951–1978 рр.). Головна мета пропагандистської цієї кампанії, писав Пачепа, полягала в тому, щоб переконати населення арабських країн у реальності змови, здійснюваної Америкою за допомогою Ізраїлю заради перетворення всього світу на «вотчину сіоністів».

Антисемітизм нашого часу в такий спосіб маскується антисіонізмом.

Ілля Григорович Еренбург народився в Києві 1891 року. Василь Семенович Гроссман (Йосип Соломонович) уродженець Бердичева (1905).

У роки Другої світової війни обидва були військовими кореспондентами. В. Гроссман у 1944 р. опублікував нарис «Треблинский ад», відкривши цією публікацією тему Голокосту в СРСР.

Сталін спробував після 1948 р. завершити «остаточне вирішення єврейського питання» на території СРСР. 20 листопада 1948 року Єврейський антинацистський комітет розпустили, закрили єдину газету їдишем «Ейнікайт», знищили набори друкарських єврейських шрифтів, розпустили єврейські письменницькі спілки, ліквідували єврейські театри, закрили останні чотири єврейські середні школи (викладання на їдиші), із січня 1949 року розпочалася пропагандистська кампанія проти «космополітів».

І. Еренбург і В. Гроссман – члени Єврейського антинацистського комітету – збирали матеріали про Голокост, готували до видання «Чорну книгу», набір якої розсипали в 1948 р.

Тему Голокосту в СРСР було закрито.

Илья Эренбург «Немецкие фашисты не должны жить»

(Опубліковано їдишем у газеті «Ейнікайт» 4.11.1943 р., російською мовою – в газеті «Біробіджанська зірка». 26.11.1943 р.)

...Эта земля была для евреев не заезжим двором – родиной. Кто может себе представить украинские и белорусские города и местечки без евреев? Я видел эту пустыню, эти страшные руины. Под ними – море крови. Я должен произнести страшные слова. Пусть все их читают. Пусть никто не посмеет отвернуться от них. Пусть их никто не сможет забыть до последнего дыхания: НА УКРАИНЕ НЕТ БОЛЬШЕ НИ ОДНОГО ЕВРЕЯ. Немцы сделали своё дело. Излишне считать убитых. Я повторяю: в живых не осталось ни одного еврея. Я слышал много рассказов о том, как это произошло. Я не мог их слушать, но слушал.

... Земля вопила. Земля вопила и в Козельцах, и в Лубнах, и в Полтаве, и в Чернигове. Есть ли в мире человек, который может спокойно спать? Есть ли в мире человек, который не слышит, как вопиет земля? Когда в Козельце нагих евреев вели к смерти, слабый старик подошёл к одному из немцев, плюнул ему в лицо и проклял его со страшным проклятием. Что ещё мог сделать старый еврей? У него не было ни бомбы, ни гранаты, ни револьвера. Он плюнул и проклял. Вы, кто имеете винтовки, убивайте! За этого старца. За старую еврейскую мать. За маленьких детей. За киевский Бабий Яр. За ямы смерти в Витебске и Минске. За всё горе наше. Вслушайтесь в проклятье козелецкого старца. Умирая, он кричал: «Кровь невинных падёт на ваши головы!».

Василий Гроссман. Украина без евреев. Сентябрь 1943 год

(Письменник Василь Гроссман писав російською мовою, але його авторський текст «Україна без євреїв» було знищено. Зберігся тільки текст, надрукований у перекладі на їдиш у єврейській газеті «Ейнікайт» (1943, 25.11 і 2.12.). Поетеса Рахіль Баумволь відновила текст Гроссмана у зворотному перекладі з їдишу російською мовою).

Нет евреев на Украине. Всюду – в Полтаве, Харькове, Кременчуге, Борисполе, Яготине – во всех городах и в сотнях местечек, в тысячах сел ты не встретишь чёрных заплаканных девичьих глаз, не услышишь грустного голоса старушки – не увидишь смуглого личика голодного ребенка. Безмолвие. Тишина. Народ злодейски убит.

...И вот, я изъездил и исходил эту землю от Северного Донца до Днепра, от Ворошиловграда в Донбассе до Чернигова на Десне. Я спускался к Днепру и смотрел на Киев. За все время я встретил лишь одного еврея. Это был лейтенант Шломо Киперштейн, который в сентябре 1941 года попал в окружение возле Яготина. Его нынешняя жена, крестьянка Василина Сокур, заявила, что он молдаванин. Не раз её таскали в гестапо. Дважды её избили: немцы подозревали, что её муж еврей. Но она стояла на своём – её мужа зовут Степаном, фамилия его – Новак. Я с ним беседовал, просидел целый вечер, слушая его рассказы, и все мы – Киперштейн, его жена и соседи крестьяне – все мы удивлялись, как это Киперштейн жив, как это его не убили. Больше я не встречал евреев на Украине. Знакомые рассказывали мне, что они видели евреев в Харькове и в Курске. Писатель Эренбург сообщил мне, что встретил еврейскую девушку-партизанку в одном из районов северной Украины. И это все.

Где сотни тысяч евреев, стариков и детей? Куда девался миллион людей, которые три года назад мирно жили вместе с украинцами, жили и трудились на этой земле?..

«МАМА ЗАПОВІЛА: НІКОЛИ НЕ ЗАБУВАЙ ДОБРА, ЯКЕ ЗРОБИЛИ ДЛЯ НАС ЄВРЕЇ...»

Протягом багатьох років Діна Степанівна Корнієвська, не шкодуючи зусиль і часу, розшукувала документи, зустрічалася зі свідками. Вона вважала себе в неоплатному боргу перед єврейським народом.

Її батька репресували наприкінці 1930-х. Звинувачення було безглуздим: підготовка теракту. Доказом стали рушниці, яких у лісника виявилось кілька.

Діна Корнієвська (у дівочтві Назарова) розповідає:

«Нам дуже важко довелося після арешту тата. Мама втратила роботу. Відвернулися знайомі. Ми б, напевно, померли від голоду, якби не сусіди-євреї. Так вийшло, що допомагали нам у ті роки тільки євреї. І мама казала: «Запам'ятай, донечко, цим людям ми завдячуємо життям. Якщо коли-небудь ти зможеш допомогти єврейському народу, зроби все, що від тебе залежить».

...Під час окупації я жила з матір'ю і молодшою сестрою в Корюківці Чернігівської області, пережила трагедію знищення містечка. Тут було вбито більш ніж 7 тисяч жителів, саме місто в 1943-му спалено дотла. У краєзнавчій літературі пишуть, що з жителями Корюківки розправилися в помсту за активну допомогу чернігівському партизанському з'єднанню. Але досі не згадують, що більшу частину населення становили євреї, тож трагедія українського містечка – одна з ненаписаних сторінок історії Голокосту.

...Восени 1941-го року я стояла біля колодязя. Молоденька єврейка каже: «Знаю, що завтра-післязавтра мене розстріляють, але моя маленька дитина повзає по підлозі, і я маю її вимити». Набрала води і пішла купати свого малюка. Востаннє, можливо, востаннє. Я її пам'ятаю все своє життя.

Наш будинок був поруч із поліцією. Я чула жахливі крики єврейських дітей, бачила через вікно, як дітей розлучали з батьками, заганяли в бортову машину. Дівчинка років 13-14 заспокоювала малюків, обіймаючи їх. Вивозили їх із Корюківки нібито в табір під Черніговом. Пізніше виявилось, що десь під Черніговом їх розстрілювали. Я багато років слухала, запам'ятовувала, записувала спогади очевидців.

Після визволення ентузіасти вже з 1944 р. почали складати списки загиблих. Списки складали голова Корюківської селищної ради Данило Іванович Дороней, пенсіонер Митрофан Гнатович Мірошніченко, завідувач плодоовочевої бази Дмитро Сидорович Литвин, робітник рафінадного заводу Юхим Петрович Рачок.

На початку 1990-х я розшукала ці списки в музеї, виписала з них прізвища загиблих євреїв і передала список у музей «Борці гетто».

Усі ці роки я заповнюю аркуші свідчень свідків, отриманих з Яд ва-Шем і передаю в Ізраїль, користуючись допомогою керівництва Чернігівської єврейської громади».

Зі спогадів, зібраних Діною Корнієвською (на 2001 рік під час написання цієї статті).

Спогади Валентини Панькової (м. Корюківка)

Мій дядько Іван Лазарович Паньков, українець, був одружений з єврейкою Єлизаветою Манойленко, вчителькою. У них було четверо дітей: Іра, 14 років – старша, Юля, 7 років – молодший. Дядько працював на цукровому заводі електриком. Евакуюватися сім'я не змогла. За зв'язок із партизанами, передачу їм інформації, почутої через приймач із Москви, Івана Лазаревича заарештували восени 1941 р. і з кількома десятками засуджених у супроводі мадярів повели на розстріл.

Їх вели центральною вулицею містечка, а потім звернули набережною в напрямку лісу. Його наймолодший, Юля, побачив батька в натовпі й пішов за ними спершу на великій відстані, а потім поруч із батьком. Він ішов і плакав: «Тату, візьми мене з собою, тату, підемо додому!». Мадяр, який супроводжував колону, сказав раптом: «Век, век!», – показав рукою вниз, під міст. Іван Лазаревич із сином буквально скотилися вниз, до води, у зарості, переcheкали під мостом і потайки повернулися додому. Дядько Іван пішов у село іншого району, де переховувався до кінця війни.

Його дружину, Єлизавету, з дітьми взимку 1942 р. повантажили на відкриту бортову машину і відвезли. Ліза кричала: «Нелюди! Пийте нашу кров! Вам буде відплата!». Її вдарили прикладом по голові (били мадяри і поліцейські з місцевих), вона впала, знепритомнівши. Кричали на машині діти. Їх відвезли під Щорс чи Чернігів і розстріляли.

Дядькові Іванові про це пізніше розповіли очевидці трагедії. До самої смерті дядько плакав і страчувався: «Юля мене врятував, а я не зумів...».

Спогади Серафими Аринич (Корюківка)

Сім'я Йосипа і Голди Гольшмідтів була заможна. Голда вирішила не евакуюватися, а чекати в Корюківці сина Григорія, призваного на війну. Голда, Йосип, їхні батьки та діти зазнали всіх тягот переслідувань і знущань. Сусіди розповіли мені про загибель сім'ї Гольшмідтів.

Узимку 1942 р. їх повели на розстріл в урочище Гай (ліс біля лісгоспу). Красиву 16-річну Софію вели голою, прив'язавши за косу (довга, чудова коса!) до воза. 20-річна Циля несла свою тримісячну доньку Раю. Раю кинули живою в яму. Решту розстріляли. На місці їхньої загибелі виріс ліс.

Спогади Михайла Менського (Корюківка)

Трагічно загинула вчителька Ольга (Еля) Любінська, у дівочтві Гершкова, з 2-річною донькою Раєю. У січні 1942 р., у день хрещення, вона випадково опинилася на льоду річки біля цукрового заводу. Дитину поліцай ударив голівкою об лід і кинув в ополонку, а потім в ополонку кинув і Ольгу.

Спогади Матвія Кричевського (Корюківка)

Моя мати з трьома дітьми не наважилася евакуюватися на підводі, оскільки частина біженців уже поверталася. Мене, підлітка, ховала на хуторі поблизу Корюківки сім'я Опанасенкових. У грудні 1941 р. вони принесли мені страшну звістку: матір із двома дітьми, бабусю і дідуся німці розстріляли. Я не міг підводити цю добру сім'ю і вирішив сам іти шукати партизанський загін. Опанасенки мені підказали, через які села краще йти. У лісі під селом Рейментарівкою я випадково зустрів партизанську розвідку, яка повірила мені. Так мене прийняли в партизанський загін.

Спогади Віри Остиненко (у дівочтві Якубович) (Корюківка)

У 1941 р. мені було 13 років. Моїм братам Борису і Леоніду – 15 і 17 років. Брати переховувалися, збирали відомості про німців для партизанів. Маму Софію Якубович і мене заарештували, тримали під вартою, домагалися відповіді, де брати. Нам удалося втекти, ми поспішили додому, куди якраз навідалися наші хлопчики.

Мати вийшла вранці по воду до колодязя, а я з братами та їхнім другом Григорієм Гіскінім залишилася вдома. Через якусь господарську потребу я вийшла у двір і побачила, що до нас іде група поліцейських. Борис вибіг з дому і спробував сховатися. Я теж вибігла на вулицю і бачила, як поліцейські стріляли по ньому і вбили біля лісопилки. Я побігла за мамою до колодязя. Ми вирішили тікати негайно. Ми поневірялися по селах, поки нам не допомогли жителі с. Рибінськ сім'ї Юрченкових і Ананенкових знайти партизанів. Сусіди потім розповіли, що через два дні надісланий поліцейськими наряд закопав тіло Бориса в нашому дворі. А Леоніда вбили через кілька днів разом із Григорієм Гіскінім на городі Дмитра Федосійовича Хомка, змусивши їх самим собі рити могильну яму. Там же було розстріляно понад 200 осіб: євреї, комуністи, партизани. Зараз на цьому місці пам'ятник.

Коли ми тікали з Корюківки, я була напівроздягнена, у літніх туфлях; мама була в батьковому кожусі. На околиці містечка жила Ганна Маслак. Вона віддала нам свою велику теплу хустку, сказавши: «Повернете, якщо будемо живі». Ганну було розстріляно взимку 1943 р. Ми зайшли ще до сім'ї Стельмахів. Вони просили нас залишитися, але ми не хотіли наражати їх на ризик.

Уночі ми дісталися до села Милейки, заночували в сні. Рано-рано піднялися, щоб до вечора дійти до Олешні. Там нас пустила на ніч сім'я Піскунів. Вони нас нагодували, обігріли, показали шлях на Камку. У селі Камка ми ночували в сім'ї Мисників, у яких було троє дітей.

Цього дня партизани вели бій недалеко від села, сусіднє село спалили карателі. Син Мисників Микола повів нас у Рибінськ, у сім'ю Юрченкових. Пізніше Миколу вивезли в Німеччину, він кілька разів тікав, був в'язнем концтаборів. Повернувся після війни, вчителював. Він рано помер, наш рятівник.

У сім'ї Юрченкових було п'ятеро маленьких дітей, Мотря Павлівна була вагітна шостим. Хоча карателі жили поруч, Юрченкови нас ховали, ділилися хлібом. Пізніше Михайло Захарович Юрченков перевів нас до своєї рідні Ананенкових, які жили на одній із ними вулиці, майже навпроти.

Ткачова Ірина (м. Макіївка Донецької обл.)

Я няньчила влітку дітей у Євгенії Жукової, єврейки. Чоловік у неї українець, тому йому вдалося врятувати своїх дітей від розстрілу. З машини Євгенія кричала: «Гришо, врятуй мене!» Не зміг...

Сегеда (не пам'ятаю її імені), українка, взяла трьох єврейських дівчаток із м. Щорса, щоб їх урятувати. Але хтось їх видав. Дівчаток забрали й розстріляли. Старшій було 13 років. Двійнятам близько 8-ми.

Тарасевич Ірина (Корюківка)

Біля нас жила родина Кадіних. Ілля, овдовівши, одружився другим шлюбом з Розою. Його старші сини були на фронті. У хаті залишалися діти від другого шлюбу: 8-річна Аня і 5-річний Зяма. Узимку 1942 р. до хати Кадіних під'їхали сани-розвалки, на яких сиділа тепло вдягнена вчителька Хана Ізраїлівна Любінська. Сім'я Кадіних вийшла, всі спокійно сіли в сани, повіривши, що їх везуть на поселення в табір.

Десь дорогою до Чернігова для них уже були приготовлені ями.

* * *

«Покоління тих, хто ще може свідчити про загиблих і не дати їхнім іменам стертися з пам'яті, не вічне. Тому я поспішаю записати якомога більше, зберегти для історії цих людей», – сказала Діна Степанівна.

ЄВРЕЇ НА ФРОНТАХ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Дослідник історії Другої світової війни Павло Леонідович Песаті (Ізраїль) на підставі опублікованих документів у співпраці з А. С. Приблудою і доктором історичних наук Ф. Д. Свердловим склав до 2005 р. кілька списків, що містять статистичні дані про участь євреїв у Другій світовій війні. Національність встановлювали на підставі документів, враховували наявність одного або двох батьків євреїв за національністю. Учасниками війни 1939–1945 рр. в арміях країн антигітлерівської коаліції було близько півтора мільйона євреїв:

- СРСР – 500 000;
- США – 550 000;
- Польща – 150 000;
- Великобританія – 62 000;
- Франція – 35 000;
- Палестина – 32 000;
- Канада – 17 000;
- Греція – 13 000;
- Південна Африка – 10 000;
- Чехословаччина – 7 000;
- Голландія – 7 000;
- Бельгія – 6 000;
- Югославія – 5 000;
- Австралія та Н. Зеландія – 4 000.

Близько 250 000 воїнів-євреїв загинули в боях (з них 200 тисяч у лавах Радянської армії). Десятки тисяч євреїв боролися в русі Опору.

За даними Центрального архіву Міністерства оборони РФ (на початок 2000-х років) у Збройних Силах СРСР у роки війни перебувала 501 тисяча євреїв, серед яких 20 тисяч жінок, 167 тисяч офіцерів. 305 осіб у роки війни отримали генеральські й адміральські звання, 10 із них загинули, троє репресовані й розстріляні.

Близько 40% євреїв, які воювали в Радянській армії, загинули, 32% були нагороджені орденами і медалями. Відомі 14 повних кавалерів Ордена Слави. Звання Героя Радянського Союзу отримав 151 воїн, троє удостоєні цього звання двічі; двоє були репресовані, 59 осіб загинули в боях. Необхідно зазначити, що дані з низки причин неповні (дехто приховував свою національність, національну приналежність у СРСР заведено було визначати за національністю батька).

Чому в СРСР виникла необхідність звернути увагу на участь саме євреїв у війні? У журналі «*Большевик*», січень 1943 р. опубліковано статтю Голови Президії Верховної Ради СРСР А. Є. Бадаєва, в якій він перерахував національності воїнів Червоної Армії, нагороджених бойовими орденами і медалями. Зазначивши конкретно, скільки нагороджено росіян, українців, білорусів, уже без цифр згадав «інші народи», останніми в списку були названі євреї. Керівники ЄАК С. Міхоелс і Ш. Епштейн звернули увагу на тенденційність інформації та надіслали 2 квітня 1943 р. записку секретареві ЦК ВКП(б) О. С. Щербакову, в якій йшлося про те, що подібну інформацію можуть використати «гітлерівські агенти», що поширюють чутки про те, що «євреї не воюють». Однак це звернення залишилося без відповіді.

Ілля Еренбург у своєму виступі на другому пленумі Єврейського антинацистського комітету (ЄАК) у березні 1943 р.: «Ви всі, напевно, чули про євреїв, яких «не видно на передовій». Багато з тих, які воювали, не відчували до певного часу, що вони євреї. Вони це відчули лише тоді, коли стали отримувати від евакуйованих у тил рідних і близьких листи, в яких висловлювалося здивування з приводу поширених розмов про те, що євреїв не видно на фронті, що євреї не воюють....Для того, щоб єврейські бійці і командири могли і далі спокійно робити свою справу, ми зобов'язані розповісти про те, як євреї воюють на фронті. Не для вихвалання, а в інтересах нашої спільної справи... Для цієї мети ми повинні написати книжку і в ній переконливо розповісти про участь євреїв у війні. Однієї статистики замало. Потрібні живі розповіді, живі портрети. Потрібна збірка про євреїв-героїв, учасників Великої Вітчизняної війни. Необхідно розповісти правду, чисту правду». Цю промову було опубліковано їдишем у газеті «Ейнікайт» («Об'єднання») 15.03.1943 р. Газету видавав ЄАК із червня 1942 р. Російською промова Еренбурга надрукована не була.

Офіційно уряд СРСР не проводив антисемітської політики, але існували «закриті» та усні розпорядження, що стосувалися обмеження прав євреїв.

На початку листопада 1942 року Москва надіслала радіограму підпільним партійним органам і командирам партизанських формувань, яка забороняла приймати в загони євреїв.

О. С. Щербаков (секретар ЦК ВКП(б) компартії, з червня 1942 р. – начальник Головного політичного управління Червоної армії та заступник міністра оборони; а також голова Совінформбюро) на початку 1943 р. видав розпорядження: нагороджувати представників усіх національностей, але євреїв – обмежено.

Існувала тенденція не передавати в засоби масової інформації відомості про євреїв, які відзначилися в боях і нагороджених, приховувати їхню справжню кількість, затримувати просування на службі офіцерів єврейської національності. У результаті цієї політики близько сотні воїнів і партизанів, представлених до звання Героя, так і не отримали його. Десятки представлялися до звання Героя двічі – і те саме рішення: відмовити.

У середині 1945 р. журналістка, член ЄАК Мірра Железна (Маріам Соломонівна Айзенштадт) опублікувала в «Ейнікайт» список 135 євреїв – Героїв Радянського Союзу (мовою їдиш). Через кілька років полковника з 7-го нагородного відділу ГоловПУРу, який видав Міррі ці списки, судили і засудили до 25 років таборів суворого режиму «за розголошення державної таємниці».

Під час арешту 4 квітня 1950 р. у Мірри Железної було вилучено 130 машинописних аркушів її майбутньої книжки про євреїв, які воювали на фронті і в партизанських загонах. У її справі лише два аркуші: протокол допиту від 20 травня 1950 року і смертний вирок. Її звинувачували в публікації імен євреїв Героїв Радянського Союзу і укладанні разом із письменником С. Д. Персовим книжки нарисів, героями яких були євреї-інженери. Верстку книжки знищили незабаром після розгрому Єврейського антинацистського комітету. Железна і Персов розстріляні 23.11.1950 р. «за шпигунство і ворожу націоналістичну діяльність».

1970 року історик Абрам Соломонович Приблуда опублікував список євреїв Героїв Радянського Союзу (121 прізвище, список опубліковано в № 5 журналу «Советіш Геймланд» за 1970 рік, з доповненням із ще 12 прізвищ).

Серед наших земляків п'ятеро Героїв Радянського Союзу (детальну історію їхнього життя дивіться у списку «Народилися на Чернігівщині»):

1. Драгунський Д. А. (15.02.1910, Святськ Новозибківського повіту – 12.10.1992, Москва), двічі Герой Радянського Союзу.

2. Рівкін Б. М. (19.11.1919, Чернігів – 4.12.2004, Ростов-на-Дону), нагороду отримав за збиті літаки над Сталінградом.

3. Тарнопольський А. І. (1.05.1912, Ніжин – 27.07.1944, Брест). Командир стрілецької батареї. Звання Героя присвоєно 15.01.1944 р. за форсування Дніпра й утримання плацдарму на схід від м. Чорнобиль. Загинув у боях за Брест.

4. Юдашкін Г. Х. (1905, Чернігів – 26.10.1943). Загинув під час форсування Дніпра. Звання Героя отримав посмертно.

5. Юфа І. С. (17.01.1915, Городня – 7.10.1974, Москва). Звання Героя отримав за звільнення Києва в 1943 р.

Ще в роки Другої світової війни Ілля Еренбург запропонував збирати документи і матеріали, щоб створити не тільки «Чорну книгу» про звірства нацистів і знищення євреїв, а й «Червону книгу» – про мужність і стійкість єврейського народу. «Червона книга» так і не була написана. «Чорна книга» російською мовою видана в Єрусалимі 1980 року.

У КОЖНОГО БУЛА СВОЯ ВІЙНА...

*Записано 2000 року в чернігівському благодійному фонді
«Хесед Естер»*

Ліза Котляр

Я вийшла заміж у Чернігові влітку 1938 року за прикордонника. Наша частина стояла на польському кордоні. Влітку 1941 р., коли армія почала рух на захід, ми – сім'ї комскладу, йшли поруч. Розлучилися на румунському кордоні. Чоловіки вступили в бій, а нас сховали в полі, зарослому люцерною. Коли над нами пролітали літаки, бійці, що охороняли нас, не відкривали вогонь, боячись нас виявити. Ми пролежали в полі до вечора. Вночі нас завантажили в ешелон і відправили в тил. Уранці ми були в Одесі.

Я опинилася серед тих, кого залишили в Ста-лінградській області, в районі Кіквідзе. Там я дізна-лася про загибель чоловіка. Одного разу на станції я побачила знайомих із Чернігова – йшла танкова колона. Знайомі офіцери запропонували мені ви-рушати з ними. Разом із танкістами я дісталася до Ульяновська, далі до Оренбурга. Я змушена була залишитися в Оренбурзі, тому що прийшов час на-роджувати. В Оренбурзі я випадково зустрілася з молодшою сестричкою Риммою. Побачивши мене, вона кинулася мені в ноги з криком: «Мамочка моя!»

Сестра розповіла, що їхній ешелон бомбили, вона відстала від сім'ї. 22 грудня 1941 р. я народила дівчинку. А через кілька днів мені принесли пере-дачу від батька! Батько і моя сестра Анна працю-вали в евакогоспіталі. Вони прийшли на телеграф і побачили Римму! А незабаром виявилось, що в будинку дитини живе мій 2-річний син, якого зна-йшли на вокзалі. Він довго мене не визнавав. Яке щастя було, коли вперше назвав мене не тіткою, а матусею!

Лідія Архангородська

Я закінчила школу №2 ім. Войкова в 1941 р. 21 черв-ня був випускний бал, а вранці наш клас ухвалив рішен-ня: усі йдуть на фронт. Усі наші хлопчики пішли на вій-ну, а долі дівчаток склалися по-різному: хто на фронті, кого вивезли в Німеччину, хто поїхав в евакуацію.

Наша сім'я евакуювалася 22 серпня – останній день, коли можна було піти з міста. Увечері 22 почали дво-денне бомбардування Чернігова. Дороги перекрили. На баржі дісталися до Макошина. Речей везли небагато. Ешелоном нас відправили в місто Курган Кустанайської області.

Удень я вчилася в інституті, вечорами працювала. Щойно ми почули про визволення Чернігова, одразу по-чали збиратися додому. Повернулися 1944-го. Місто не-можливо було впізнати – одні руїни.

Віра Наровлянська

У 1943 р. я була в Казані на курсах телефоністок. Туди приїхав міністр зв'язку, і я по-просила дозволити мені з ним зустрітися. І мені дозволили зустріч. Розмовляли в робочому залі. Я просила його повернути мене в Чернігів. Він тільки запитав: «Чи не боїшся ти їхати одна? Війна йде». «Ні, – відповіла я, – не боюся». Він дістав блокнот і записав моє прізви-ще, адресу нашої контори зв'язку і сказав: «Я все зроблю, тебе викличуть». Я від радості розплакалася, а він: «Не плач, ти вже доросла». Мені було 17 років.

Коли я розповіла татові про обіцянку міністра, тато сказав, що, мовляв, немає чим більше міністру займатися. 10 лютого 1944 року я отримала телеграму за підписом міністра зв'язку відрядити мене до Чернігова в розпорядження начальника управління зв'язку!

Я одна поїхала від Казані до Чернігова. Батьківської хати не було. Її розібрали поліцаї. Переночувала я в сусідів. А наступного дня пішла влаштуватися на роботу.

Есфір Рабінович

Моя перша шкільна вчителька була з родини Корсакових, тих самих, музикантів. У її хорі я виконувала соло (меццо-сопрано). Виконувала народні пісні, часто виступали по Чернігівському радіо. Співачкою я не стала. Через війну. Але 26 років пропрацювала бухгалтером у Чернігівському музичному драматичному театрі. Це були найщасливіші роки мого життя.

Війна почалася, коли я закінчила 9-й клас. 7 липня 1941 р. ми евакуювалися. Спокійно дісталися до Чкалова (м. Оренбург), дорогою наш ешелон жодного разу не бомбили. Два роки наша сім'я: тато з мамою, дві татові сестри з дітьми, – прожили в районному центрі Шарлик. Вчитися я так і не пішла, наївно думаючи, що війна скоро закінчиться, я повернуся до Чернігова і закінчу школу разом зі своїми однокласниками. Я навіть не забрала атестат про закінчення 9 класу.

Працювала в райсобісі. Багато їздила по району. А коли залишалася в Шарлику, сиділа в кабінеті в пальто і рукавицях, бо навіть у 50-ти градусний мороз приміщення не опалювалося.

У 1943 р. наша сім'я вирушила до Фергани на будівництво Фархадської гідроелектростанції. Усю молодь мобілізували на будівництво. Я стала різноробочою: ми на гору несли на плечах ящики із землею, вниз спускалися порожняком. Спека була нестерпна, ми працювали з 6 ранку до 12 дня, і з 5-ї до 10-ї години вечора: по 11 годин щодня. Працювала я азартно, розуміючи, що гідроелектростанція потрібна країні. Коли я захворіла на важку форму малярії, лікарі наполягли на переїзді.

У 1943 р. ми повернулися до Чернігова.

Яків Шульман

Я воював із липня 1941. Моя перша військова спеціальність – командир гармати. У складі 176-ї Червонопрапорної стрілецької дивізії захищав землю України, потім вів бої на підступах до Грозного, під Молгобеком. У новорічну ніч 1943 р. наша дивізія залишила Молгобек і, переваливши через Кабардинський перевал, зупинилася під Геленджиком. Ми завантажили артилерію на мотоботи і вночі рушили до Місхока. Перед нами була стіна загороджувального вогню, але до берега ми дійшли! Стоячи по пояс у холодній воді (йшов лютий), під артогнем ми вивантажили 122-мм гаубиці, зтягли їх на скелястий берег і до ранку привели в повну бойову готовність.

Сім місяців і сім днів ми утримували плацдарм у районі Місхока. Найважчою виявилася друга половина квітня: здавалося, небо і земля горіли. Скинути нас у море гітлерівці не змогли. Я був поранений у ногу, але з поля бою не пішов. За ці бої я був нагороджений медаллю «За відвагу».

Після звільнення Новоросійська, Анапи, Таманського півострова дивізію перекинули в район Києва. У листопаді 1943 року ми зайняли оборону на ділянці шосе Житомир – Київ. Атаки відбивали щодня. Вдень і вночі били прямою наводкою по танках. Коли загинули наш навідник і заряджаючий, я замінив навідника і продовжував командувати гарматою. На нашій ділянці німецькі танки не пройшли.

Після звільнення Дрогобича мене направили в Горьківське артилерійське училище. Там, у Горькому, я і зустрів закінчення війни. Залишився служити в училищі. У 1946 демобілізувався і повернувся до Чернігова.

Рая Трусевич

Ми встигли евакуюватися в Куйбишевську область, але 1942 року, коли оголосили комсомольський набір добровольців на фронт, я пішла до військкомату.

Мене направили в 40-й зенітно-прожекторний полк. Після 2-х місячної підготовки (заняття по 18 годин на добу) ми опинилися на фронті. У нашому полку були переважно дівчата 18–20 років. Вирушаючи на завдання, кожна з нас несла на плечах котушки з дротом по 30-35 кг. У тих місцях, де зв'язку ще не було, ми тягнули дріт через ліс, поле, річку... Це була страшна війна. І нам було зовсім нелегко. Усі ці роки наші дівчатка жили здебільшого в землянках, у яких постійно стояла вода. Ми на власні очі бачили тисячі розстріляних нвцистами наших співгромадян, випалені міста і села. Ми терпіли голод, хвороби, холод.

У Керчі загинуло багато наших дівчат: нацисти замінували всі важливі об'єкти, але зв'язок необхідно було тягнути терміново! Багато хто підірвався на мінах. А бійців у Керчі загинуло стільки, що не встигали ховати. Усе місто було порите окопами. Найстрашніше мені було в Керчі. Там я отримала поранення – осколкове в ногу і струс мозку. У госпіталі мені наклали 11 швів. Через два тижні виписали. Ходити я могла тільки на милицях. Мені пощастило: наш полк ще стояв у Керчі. І я повернулася до своїх.

Пошкодження зв'язку чомусь частіше траплялися вночі.

Ми виходили по двоє: котушки з дротом, автомати. Одного разу поранили мою напарницю. Я зуміла відновити зв'язок, а потім 6 км несла подругу до наших позицій. За цей бій нас нагородили медалями «За відвагу». Але я свою нагороду досі не отримала...

Про капітуляцію гітлерівської Німеччини ми дізналися від командира роти. Ми сміялися і плакали. За нами залишилися 4 роки страшної війни. Вона залишила незагоєну рану в душі кожної з нас.

Хая Левіна–Берлін

Я працювала в прифронтовому військовому госпіталі медсестрою з 16-ти років, в 1942 році під Сталінградом. Легкопораненим ми надавали першу допомогу, і вони поверталися на фронт, тяжкопоранених відправляли до тилу.

Наш госпіталь слідував за армією, що наступала. Перемогу ми зустріли за 90 км від Берліна. На одній зі стін зруйнованого рейхстагу я залишила свій підпис.

Мені було 20 років у рік закінчення війни. Серед моїх нагород: орден «Вітчизняної війни» 2-го ступеня, медалі «За оборону Сталінграда», «За перемогу над Німеччиною».

Бася Розенштраус

Коли почалася війна, мені було 15 років. П'ятеро моїх старших братів і сестер жили далеко від сім'ї, а я залишалася з батьками. Вони були вже немолоді: мамі 53 роки, батькові 64. Вони ростили мене і доглядали за своєю 30-річною паралізованою донькою. Нашу Бессарабію приєднали до СРСР у 1940 р., і в перші дні війни всі радянські керівники залишили місто, кинувши жителів напризволяще. Батьки на руках несли сестру, я несла торбинки. Знайомий перевіз нас через річку. Для сестри ми спорудили ноші і так донесли її до Котовська, де сестра померла. На тих же ношах ми донесли її до кладовища.

Вузлову станцію Котовськ бомбили вдень і вночі. Але поїзди все-таки йшли. В одному з потягів з евакуйованими ми побачили євреїв, підійшли до них у надії поїхати разом. Але нам відповіли, що у вагоні й без нас тісно. Ми бачили у вагоні паперові мішки з продуктами, заготовленими на дорогу. Поїсти нам не запропонували. Допомогли солдати із сусіднього вагона. З ними ми доїхали до Краснодарського краю.

Батьки почали працювати в колгоспі. Батько теслярював. Йому добре платили, ми забули про голод.

У школі я вчилася говорити і писати російською, закінчила рік із похвальною грамотою. В мене з'явилися подружки. Одного разу в сонячний день ми грали в саду з дзеркальцем, пускаючи сонячних зайчиків. Хвіртка відчинилася, до нас підійшли два бійці з автоматами і запитали, кому ми подаємо сигнали? Ми злякалися, заплакали, а вони своє: «Кому сигнал подавали?». На допомогу прийшли наші мами. Їм вдалося переконати солдатів, що ми просто грали...

Фронт наближався до Краснодару. Ми пішли в Новоросійськ. Звідти необхідно було плисти до Батумі. Я дуже боялася плисти морем. Посадка закінчувалася, а я кричала: «Не хочу на пароплав!». Біля трапа стояв офіцер, до речі, єврей. Він підійшов до мене: «Дівчинко, необхідно їхати. Це останній пароплав і останній шанс врятуватися. Якщо зараз не підеш, ви потрапите до німців і загинете». Ми пішли на посадку. Усю ніч нас супроводжували радянські літаки. До Батумі дійшли благополучно. Далі – товарняком на Баку, пароплавом через Каспій, у товарному вагоні до Киргизії. Там ми пробули до кінця війни.

Узіель Мнухін

У 1941 я закінчив 9-й клас. Батько пішов на фронт у перші дні війни. Ми з мамою евакуювалися в Середню Азію. У 1942 році мене призвали в армію і направили в Ташкентське піхотне училище. У 1943 р. у званні молодшого лейтенанта я був направлений на Волховський фронт у 424 стрілецький полк 18 стрілецької дивізії.

Одну з перших своїх розвідок боєм я провів під Мгою. Оволодівши станцією Мга, ми продовжили наступ у напрямку міста Тосно. Наш батальйон був батальйоном прориву. Ми наступали ланцюгом, скандуючи: «Вперед! Вперед!», – і з криком «ура!» вривалися в траншеї. Часто йшли врукопашну. Нацисти чинили жорстокий опір.

Ми звільняли Карелію, билися під Кенігсбергом.

Про капітуляцію Німеччини я дізнався 10 травня, коли до нас приїхав замполіт полку. Полк завантажили на маленькі рибальські шхуни і відправили в Данію на острів Борнхольм. Команда шхуни, на якій плив наш взвод (12 солдатів, озброєні автоматами, із запасом гранат), складалася з чотирьох данців. Почався сильний шторм. Данці одягли рятувальні пояси. Для нас рятувальних плавзасобів не було. Я прийняв рішення зняти з данців рятувальні жилети і викинути за борт, щоб вони нарівні з нами боролися зі штормом за своє і наше життя. Ми благополучно дісталися до порту Рене. Там скупчилася значна кількість військових з'єднань противника, які втекли з-під Кенігсберга. Вони були озброєні, але в бій вступати не стали. Через 12 годин противник почав здавати зброю: артилерія, автомати, боеприпаси. Нам здалися в полон десятки тисяч солдатів і офіцерів гітлерівської армії; завантажили їх на торгові судна і відправили на Велику землю. На острові Борнхольм ми пробули з травня 1945 р. до червня 1946-го.

У 1946 я демобілізувався, навчався в Києві, до 1996 р. працював у Ніжині.

ЄВРЕЙСЬКІ ТЕАТРИ ЧЕРНІГОВА ПРОТЯГОМ СТОРІЧЧЯ

В історії єврейського театру ХХ ст. є кілька імен наших земляків. Дора Вассерман – творець їдишського театру, сьогодні єдиного в Канаді. Бецалель Лондон – актор ізраїльського театру і кіно, Шломо Брук – актор театру «Габіма». Артисти єврейських театрів Америки Майкл Віленський і Віра Розанка. У самому Чернігові в ХХ ст. працювали кілька самодіяльних труп і на початку ХХІ ст. єврейський самодіяльний народний театр.

13.09.1883 видано Указ про заборону «єврейського театру на жаргоні» (тобто мовою їдиш), підписаний товаришем (заступником) міністра внутрішніх справ генерал-лейтенантом Оржевським. Виразних причин заборони викладено не було, але проіснувала вона з невеликою перервою аж до Лютневої революції 1917 року. Але попри заборону, до 1910 р. у межах осілости існувало близько 360 єврейських аматорських гуртків, які давали вистави на їдиші. Зазвичай, час їхньої діяльності був нетривалим. Колективи переїжджали з містечка в містечко, розпадалися, відроджувались знов.

Мені пощастило тримати в руках афішу 1917 р., що запрошувала публіку Чернігова на дві вистави єврейської оперно-драматичної трупи під керуванням Я. С. Гузика: єврейською мовою 24 і 25 листопада і 26 листопада давали п'єсу російською мовою (для розширення публіки Гузик ще з 1912 р. частину вистав давав російською). Вибір п'єс був бездоганний: чи не найпопулярніші на єврейській сцені, створені знаменитими драматургами. Трупа Я. Гузика працювала з 1907 р. і успішно гастролювала протягом 10 років.

25 листопада грали «Міреле Ефрос» Якова Гордіна (1853, Миргород–1909, Нью-Йорк). У 1898 р. прем'єра з успіхом пройшла в Нью-Йорку й ознаменувала нову епоху в єврейському сценічному мистецтві: перехід від ярмаркового театру до класичного з реалістичним сюжетом. Це була одна з найвідоміших п'єс драматурга, її грали як їдишем, так і російською.

26 листопада представляли п'єсу Моше Ріхтера (1871, Лемберг–1939, США) «Реб Герцеле меухес» (Родовитий пан Герцеле): другу п'єсу молодого автора, написану 1899 р. і відкинуту львівським театром. Але після успіху в Америці, опубліковану у Львові 1903 і 1907 р. і відтворену багатьма єврейськими колективами Східної Європи. Історики театру називають цю п'єсу однією з перших соціальних драм єврейського театру і одною з трьох найпопулярніших п'єс Ріхтера.

Мелодрама російською мовою «Мати-страждалиця, або Анна-білошвейка», зіграна в останню неділю листопада 1917 року, була незмінно успішна у публіки. Авторів у неї багато: антрепренери частенько переробляли п'єси, ставлячи своє ім'я замість імені автора.

У 1920-ті роки в Чернігові організовано єврейський драматичний гурток при Єврейському робітничому клубі. Проіснував цей колектив до 1940-го. Постановки деяких вистав здійснили головреж Київського російського драматичного театру Володимир Неллі та режисер московського Малого театру Микола Светловідов. Керував колективом Михайло Ліденталь. Після заборони організації єврейських театральних гуртків і театрів (1948) Михайло Ліденталь керував різноманітними драмгуртками, їдиш поступово забувався. Серед учнів Ліденталю – народний артист Росії Олексій Петренко, Інна Бурдученко (у 1950-ті її прославив фільм «Іванна»), народний артист Росії Володимир Боднарук, заслужений артист України Володимир Бугайов, Валерій Світюк, білоруська кінорежисерка Діамара Нижниковська.

1928, єврейський театральний гурток м. Чернігів. У центрі у другому ряду з «метеликом» – керівник М. Ліденталь. Світлина надана І. Савицькою

У 1989 році при сприянні Чернігівського єврейського культурного центру учнем Михайла Ліденталє Євгенієм Ковтуновським створена театральна студія «Менч», що в перекладі з їдишу означає «Люди». Прем'єра першої вистави відбулася на свято Пурім у філармонії 9 березня 1990 року. За весь час діяльності театру-студії «Менч» були поставлені спектаклі: «Кваліфікаційна комісія» і «Домова охорона» Н. Ердмана, «Агенти» і «Доктора» Шолом-Алейхема. Також театальною студією проводились загальні концерти до різних єврейських свят, Пуримшпілі, капусники з пародіями, анекдотами, піснями та віршами. Артисти один за одним залишали Україну, виїжджаючи в Ізраїль, США, Німеччину... Останньою виставою театру «Менч» був багатоактний спектакль за п'єсою М. Гершензона «Гершеле з Остропілья» – класика єврейської драматургії (20 квітня 1992 року на сцені Чернігівського обласного драматичного театру ім. Шевченка).

Сходив нанівець «Менч», набирав силу колектив, який через кілька років заявив про себе, як єврейський аматорський театр «Шпігл». Дивно, що в кожному з наступних складів грали діти й онуки артистів театру попереднього. Так, в організаторки, керівника та режисерки «Шпігл» Ірини Савицької в драмгуртку 1920-х грали тітка, дядько, дідусь і прадідусь, а в 1980-ті в театрі «Менч» – тітка. У 2007 р. її син, Володимир Міненко, який дебютував колись у «Голому королі» Є. Шварца (роль хлопчика, що сказав головну фразу в п'єсі), закінчив київський інститут театру і кіно ім. Карпенка-Карого, ставши професійним актором.

24 лютого 1990 р. до Чернігівського Палацу дітей та юнацтва Ірина Савицька прийшла працювати керівником театального гуртка. Першими (виставами) гуртківців були ново-

річні ранки, скетчі, мініатюри, інтермедії, фарси. Невдовзі ризикнули поставити музичну казку Веніаміна Смахова «Алі-баба і сорок розбійників» та інсценізацію оповідання Віктора Пелевіна «Бройлерний комбінат ім. Луначарського». Грати великі вистави сподобалося. У репертуарі з'явилися кілька п'єс Євгена Шварца: «Снігова королева», «Голий король», «Два брати», «Дракон». Глядачам дуже подобалися новорічні вистави «Маленька баба-яга» О. Пройслера, «Чудеса з доставкою додому» Е. Успенського, «Зеленими хвилями океану» Сергія Козлова, «Вертайтеся» – за сценарієм гуртківців.

За кілька років гурток оголосив себе міні-театром «Кожен обирає для себе». У 1994 р. відкрили свій «каннський» фестиваль. За жеребом розіграли теми, ролі та режисерів-постановників. Наступного року для фестивалю підготували інсценізації за творами О'Генрі, Соммерсета Моєма, Ремарка, Радзинського, уривки з п'єс Б. Шоу. Найкращим із «каннських» став фестиваль «Відображення» 1997 року. Для проведення фестивалю безоплатно надали приміщення театр ляльок, у друкарні «Десна» надрукували програмки та запрошення. На конкурс представили п'єси Мрожека, К. Чапека, Б. Брехта, Моєма, Шолом-Алейхема, Беккета.

У журі були заслужений артист України С. Гончар, заслужений артист України В. Банюк, режисер ЧОМДТ А. Бакіров, артисти В. Гаркуша, А. Куковеров, Н. Абелева; артисти лялькового театру Т. Кузьміна та В. Коваль, директор лялькового театру В. Мажуга. Репортаж про фестиваль показали по Чернігівському телебаченню.

Керівник благодійного єврейського фонду «Хесед Естер» Ірина Лапко зацікавилася роботами і запропонувала виступити на найближчому святі єврейської громади з постановками «Дружина-єврейка» Б. Брехта і «Царство небесне» Шолом-Алейхема. Так з 1998 р. з'явився аматорський єврейський театр. Продовжуючи традицію ідеї фестивалів «Відображення», театр назвали «Дзеркало», – «Шпігл» (їдишем). Поставили кілька Пурімшпілей, комедію Мойше Гершензона «Гершеле з Остропілья», «Портрет» Фелікса Кривіна, «Казку про чорні крила» Л. Жуховицького, «В очікуванні Годо» С. Беккета і, нарешті, «Перстень Соломона» власного твору. У цій виставі з театром уперше працювали професіонали. Музику написав Олександр Родін – випускник Одеської консерваторії. Виконавцями музики стали О. Родін і його друг Євген Тарунцов, який закінчив Одеську консерваторію одразу за двома класами: вокал і композиція. На початку 2000-х Родін і Тарунцов стали лауреатами фестивалю «Шолом, Україно!», а також авторами і виконавцями музики до вистави Чернігівського драматичного театру «Ідентифікація танго» (режисер Андрій Бакіров). Сьогодні О. Родін – видатний український композитор, Є. Тарунцов – успішний оперний виконавець (баритон), виступає на сцені багатьох європейських театрів.

Декорації до «Соломона» зробив головний художник обласного театру ім. Т. Шевченка Олександр Симоненко. Хореографія – Артем Вінтовка, беззмінний хореограф колективу.

З цією виставою «Шпігл» виступав у різних містах країни: Києві, Житомирі, Мукачеві, Ужгороді, Славутичі, Симферополі та ін. Найвизначнішого успіху вистава «Кільце Соломона» досягла у Львові: на I-му Міжнародному фестивалі єврейського театрального мистецтва «Сузір'я Лева», що проходив з 10 по 14 листопада 2002 року, спектакль визнали одним із трьох найкращих, колектив отримав нагороду: «Великого кришталевого лева». Протягом двох років виставу подивилися майже 4 тисячі глядачів. Відродження єврейських культурних проєктів, зокрема й театрів, за підтримки Джойнта і Сохнута тривало не тільки в Чернігові, а й в інших містах пострадянського простору. Але чернігівський «Шпігл» став першим народним єврейським театром в Україні (2003).

На Всеукраїнському фестивалі аматорських театрів «Театральна осінь» (26–29 жовтня 2005 р., Прилуки) театр «Шпігл» представив трагікомедію Г. Горіна «Чума на обидва ваші

Колектив театру «Шпігл», 2018

доми!» і переміг у номінації «Театральне мистецтво», ставши лауреатом I ступеня. 29 травня 2005 р. «Шпігл» представив нову п'єсу для чернігівської публіки: «Моня Цацкес – прапорносець» за однойменною повістю Ефраїма Севели.

Театр неодноразово був лауреатом фестивалю ім. Шалом Алейхема з виставами «Маленький погром в станційному буфеті» Олега Юр'єва, «Гершеле з Гостропілля» М. Гершензона, «Перстень Соломона», «Моня Цацкес – прапорносець».

Ірина Савицька закінчила Ніжинське училище культури (спеціальність: режисер масових свят) та Академію керівних кадрів освіти України (психолог); навчалася на семінарах Анатолія Васильєва, Бориса Юхананова та ізраїльського режисера Баруха Бренера.

Театральна режисерка, кіносценаристка, заслужена діячка мистецтв Єврейської ради України, відмінниця народної освіти України І. Савицька репатріювалася до Ізраїлю 2015 року. У Єрусалимі працює координатором з культури. Як керівник аматорської театральної студії поставила для російськомовного глядача виставу «Падан Арам, або Зустріч біля колядязя», та «Пурімшпиль в синіх кольорах».

З її від'їздом із Чернігова «Шпігл» припинив своє існування. Але у театральному гуртку (пізніше – театрі) зіграли різні ролі щонайменше тисяча осіб. Багато хто закінчив Київський театральний інститут ім. Карпенка-Карого, Харківське театральне, Ніжинське училище культури, Київське естрадно-циркове училище, Київський інститут культури. Два десятки випускників обрали театральні професії. Троє колишніх студійців працюють у театрах Чернігова.

ПОВОРОТИ ЗІ МНОЮ НА ЇДИШЕ

Марк Браудо

Його батько народився в Сосниці в сім'ї кравця такого бідного, що в односельців була навіть приказка «жебрак, як кравець Залман». Він був красенем зі здібностями артиста, брав участь у Пуримшпілях і звернув до себе увагу дівчини з багатой сім'ї. Настільки побожної сім'ї, що по суботах вони розмовляли тільки на івриті – святій мові. Звісно, її батьки були проти шлюбу з сином кравця, але любов до доньки перемогла. Згоду на шлюб молоді отримали.

Свого сина Марка Браудо в 5 років віддали в талмуд-тору, а диякон із найближчої церкви навчав хлопчика російської. Сім'я Марка винаймала квартиру в господаря книжкової крамниці, який дозволяв хлопчикові читати книжки з крамниці (російською та їдишем), а також навчив підлітка палітурної справи.

Він відвідує кожен виступ гастролерів: аматорських (інших у ті роки не було) єврейських гуртів, які часто приїжджали до Сосниці. Він знає, що одного разу стане артистом. І в 11 років Марк створює свій, дитячий пуримшпільський гурт.

У 14 років хлопчик поїхав у Полтаву до сестри матері. Їхав безквитковим (під полицею), кілька разів контролери його зсаджували з поїзда. Але доїхав. Три роки жив у Полтаві в рідній тітки, працював у книжковому магазині. За цей час самостійно опанував програму російської гімназії, багато читав і намагався не пропускати виступів українських та єврейських театральних гуртків. У Полтаві Марк знайомиться з молодими сіоністами, серед яких його родичі Нахум і Батя Вобель та молодий Віткін (1876–1912, один із духовних лідерів Другої алії). Вивчали іврит, сперечалися про майбутнє. Лідером полтавської громади був Рафаель Віленський, який із сім'єю виїхав до Палестини в 1920-ті роки. Сам Марк поїхав в Ерец 1914 року, там уже жили Сара і Гнеса – його кузини. У четвер 5 січня 1914 року Марк сів на корабель, який з Одеси плыв до Олександрії, а звідти – до Яффо.

Марк влаштувався палітурником на фермі Бен-Шемеш, де навчали молодь основ сільського господарства. Вечорами давав концерти: співав і танцював, був єдиним актором, представляючи виставу за мотивами п'єси «Наталка-Полтавка». Там, у Бен-Шемеші, він закохався в дівчину, яка теж працювала на навчальній фермі. Здавалося, почуття взаємні. У Марка був рахунок в англо-палестинському банку і він влаштував предвесільну подорож Галілеєю. Грошей не шкодував. З Яффо до Хайфи поїхали на диліжансі, дорогою він розважав подругу співом. У Хайфі зняли готель, гуляли Кармелем, відвідали перші кібуци Дганію і Кінерет, зазирали в Тверію та Цфат. Після повернення в Яффо освідчився. Дівчина розсміялася: вона, дочка рабина, не може вийти заміж за сина кравця! Серце Марка було розбито, він довго пам'ятав красуню...

Почалася Перша світова війна. Гроші скінчилися. Пропав хліб. Художник Нахман Зіббель запропонував Марку влаштувати концерт на їдиші, а половину заробітку жертвувати безробітним. Підготували концертну програму і виставу «Єврей» Ежена Скриба. Вистави і концерти збирали повні зали. Але майже на кожній виставі спалахував скандал: сіоністи вимагали говорити на івриті, їдиш називали мовою галуту; учні гімназії «Герцлія» закидали їх камінням. Артистів покликав до себе рабин і попросив не давати вистав «на жаргоні», щоб не провокувати скандали. Зібралися лідери поселення: д-р Баграшов, д-р Шейнкін, д-р Лур'є та ін. і прямо запитали: – Ви принципи їдишисти? – Ні, – відповіли, молоді актори, – багато хто не знає івриту, але всі знають їдиш. Дехто з ними погодився. Але були й ті, хто

заявив: ваша мета – перешкоджати відродження івриту, ми будемо з цим боротися (зривати виступи). Браудо заявив: – Ми не боялися російських хуліганів, не станемо лякатися і єврейських!

Незабаром турецька влада ухвалила рішення про мобілізацію та не випускала з країни чоловіків від 17 до 50 років. Марк тікає на американському кораблі з підробленим паспортом.

В Александрії біженців посадили на 2-тижневий карантин. Але в першу ж ніч Марк пішов у той єврейський район, у якому вже був у попередній приїзд до Єгипту. І раптом знайшов на дорозі 3 шилінги! Один заплатив за нічліг, другий – за вечерю, третій залишився в кишені. Уранці вийшов із гуртожитку на вулицю і раптом почув: – Меїр! Він зустрів дітей своєї двоюрідної сестри, сім'я якої їхала в Уганду, але застрягла в Єгипті. Переїхав до сестри. Познакомився з кантором, який запропонував дати концерт заради заробітку. В Каїр їхали вже з грошима. Виступили з концертом перед послом Російської імперії і несподівано для себе отримали підтримку. Їх як громадян Росії влаштували в гарному готелі, видали трохи грошей... Посол підвіз їх на швейне підприємство і запропонував переодягнутися в нові костюми. Через кілька днів успішно пройшов перший концерт.

Дізнавшись, що біженці з Палестини звільнені від податків, зібрали невелику трупу, але виступали недовго. Більшість акторів виїхала в Америку. Марку запропонували повернутися в Росію. Добравшись до Болгарії, яка до жовтня 1915 року дотримувалася політики нейтралітету, Марк влаштувався на роботу в палітурну майстерню. Його життя воістину було сповнене несподіванок. На вулиці його зупинив незнайомець запитанням: – У Вас є сестра Роа? Ви дуже схожі... Так Браудо познайомився з головою сіоністської організації Болгарії Маргалітом. Нові друзі допомогли з організацією концертів. Браудо виконував пісні Бялика на івриті, читав Жаботинського російською і мелодекламації на їдиші. Незабаром виступав і болгарською. Організував трупу з артистів опери та драми. За три роки з концертами об'їздили всю Болгарію.

У 1919 р. отримав дозвіл на в'їзд в Україну. Приїхав до Полтави, з радістю дізнався, що сім'я ціла. Приєднався до єврейської театральної трупи й гастролював у Полтаві, Ромнах, Києві. Але зупинився у Сновську, де працював єврейський драмгурток, що ставив вистави їдишем. Серед гуртківців – Ілля Епштейн (1903–1990), майбутній Еліягу Ейлат, перший посол Ізраїлю в США. У своїй книжці Браудо зазначив, що у Сновську 1919 р. була інтелектуальна єврейська аудиторія, містечко поповнилося інтернованими з Литви під час війни. У Сновську виступали численні єврейські та українські артисти.

Марк мріяв навчатися акторської майстерності і, переїхавши до Москви, вступив до «Фрайнкусту», керівником якого був С. Марголін (1893–1953) і пізніше Б. Вершилов (1893–1957), обидва – учні Є. Вахтангова. На початку 1930-х працює в Одеській єврейській студії. Запрошений до 1-го радянського театру (Москва). Але за два роки повертається до Одеського театру (організованого 1934 року на базі студії), де грають на їдиші. У 1941 р. евакуйований із сім'єю в Ташкент. Дізнавшись, що його 4 сестри і два брати в Намагані, негайно вирушив до них. Влаштувався в російський театр. З 1942 р. увійшов до єврейської гастрольної групи. Як завжди, працював конферансьє, співав, читав твори єврейських письменників.

У 1948 закрили єврейські театри. На початку 1949 р. Браудо почав працювати в Українському драматичному театрі Львова (асистентом режисера). Але театр, як радянський, бойкотувало місцеве населення. Перейшов до Ужгородського драмтеатру як режисер. Невдовзі був запрошений до Вільнюського російського театру організатором. Литовської він

не знав, а документація велася саме литовською. Друзі допомагали справлятися з документацією, поки не змінилося керівництво театру.

У 1956 р. на засіданні міністерства культури Литви розглядали особисту справу Марка Браудо. Його звільнили без права на пенсію. Марку 64 роки. Директору Вільнюської філармонії та директору кіностудії заборонили брати артиста на роботу. Пощастило в литовському театральному товаристві, де, проігнорувавши заборону міністерства, Браудо дозволили давати концерти. Він провів у Вільнюсі два концерти зі співачками Юлією Флаум і Нехамою Ліфшиц (пісні та читання класиків на їдиш)... І все! Концерти «єврейською мовою» заборонили. За пів року безробіття Марк продав з дому все, що можна було продати. Повернутися до роботи йому допомогла акторка Малого театру О. Яблочкіна – почесний голова Всеросійського театального товариства. Вона звернулася до заступника міністра культури з проханням дозволити працювати концертному гурту Браудо.

Три артисти, дві співачки, піаніст, – у цьому складі концертна бригада в 1957 р. виступала в Ризі та Криму, з аншлагом провела 19 концертів в Одесі. У 1958 р. дали 10 концертів у Ленінграді, виступали у волзьких містах. У газетах не було жодного повідомлення про концерти. У 1959 р. концерти в Білорусі були практично зірвані: до Мінська артистів не пропустили, вдалося отримати дозвіл на два виступи в Бобруйську і по одному у Вітебську, Могильові, Гомелі. Того ж року, незважаючи на заборону міністра культури України Ростислава Бабійчука (міністр з 10.07.1956 до 15.11.1971) виступати єврейським артистам, імпресарію (тоді говорили: організатор концертів) Марк Браудо зумів домогтися проведення восьми концертів у Києві Нехами Лівшиць.

В інтерв'ю, яке Нехама дала через багато років в Ізраїлі, вона розповіла: «столиця України навіть Аркадію Райкіну влаштовувала проблеми, славилася вона цим ставленням. У мене в програмі була пісня «Бабин Яр». Через вісімнадцять років після того, як Бабин Яр став могилою стількох євреїв, я на сцені заспівала про це. Причому самій мені навіть на думку не спало, що з цього може вийти. Заспівала їдишем:

*Я повесила бы колыбельку под притолоку
И качала бы, качала своего мальчика, своего Янкеле.
Но дом сгорел в пламени, дом исчез в пламени пожара.
Как же мне качать моего мальчика?*

*Я повесила бы колыбельку на дерево
И качала бы, качала бы своего Шлоймеле,
Но у меня не осталось ни одной ниточки от наволочки
И не осталось даже шнурка от ботинка.
Я бы срезала свои длинные косы
И на них повесила бы
колыбельку.
Помогите мне, матери, выплакать мой напев,
Помогите мне убаюкать Бабий Яр...
Люленьки-люлю...*

Повна тиша в залі. Раптом піднялася сивочола жінка і сказала: «Що ви сидите? Встаньте!» Зал встав, жодного звуку... Я була в напівнепритомному стані. Тільки в цей момент я по-справжньому усвідомила всю силу, якою володіє мистецтво».

Наступного дня Нехаму викликали в ЦК КПУ. У Вільнюс прийшла телеграма з Міністерства культури, що Нехаму в Києві співала про страждання євреїв, але не виконала жодної пісні про будівників комунізму...

Подальші концерти в Києві заборонені. Нехамі Ліфшиц весь рік не давали виступати. Пісня прозвучала один раз. Пізніше її дозволили виконувати як «Пісню матері». Адже не всі на концертах Нехами знали їдиш.

Концерти, заявлені Браудо на 1960 р., скасовано. Він боровся за своє право працювати в судах, не боявся писати у вищій інстанції, вимагав пояснити: чи не є заборона на його виступи проявами антисемітизму? Нарешті, він отримує право виступати як читець-декламатор. До 1965 р. М. Браудо гастролює від Москонцерту і Ленконцерту в Україні, Молдові, Сочі, Баку, Тбілісі, Грозному. Читає Шолом-Алейхема, радянських єврейських письменників. У березні 1966 р. отримав довгоочікуваний дозвіл на виїзд.

26 березня 1969 р. Браудо з дружиною приїхав до Ізраїлю. Йому вже 77. Він не був у Ерец понад 50 років... Через два місяці країна відзначала День незалежності. Марк побачив парад літаків, дивився на молодь у солдатській формі й плакав від щастя.

Протягом першого року «молодий репатріант» провів 30 концертів у Єрусалимі, Хайфі, Кір'ят-Моцкіні та ін. містах.

У 1974 р. видав книжку (їдишем) «За лаштунками» з присвятою дружині Фанні.

Марк Браудо прожив в Ізраїлі 17 років, помер у Тель-Авіві у віці 94 років.

ЩАСЛИВА СІМА

Вона прожила 100 років. Устигла прочитати книжку про себе. У 1988 р. надіслала архів батька в Чернігівський історичний музей.

Батько – Авраам Ісаакович Айзен (1878, Київ – 8.11.1918, Лідс) – підприємець, видавець, власник книгарні в Чернігові. Його мати з дітьми приїхала до Чернігова з Києва наприкінці XIX, решта Айзенів емігрували до Америки (1900 рік).

Мати – Рива (Раїса) Абелева (1885, Ніжин – 1982, США), дочка рабина – виросла в Ніжині; у Чернігові 15-річна Рива познайомилася зі своїм двоюрідним братом Авраамом і через два роки вийшла за нього заміж.

Обзавелися будинком і фруктовим садом. Народили трьох доньок: Фріду (1903, Чернігів – 1984, США), Сіму (1905, Чернігів – 2006, США), Таму (Тамару, 1906 року народження).

Сіма згадувала чернігівське дитинство як рай. Вона розповідала, що влітку мати виносила на подвір'я триногу і, поставивши на неї великий мідний таз, варила варення зі смородини та полуниці, що росли в тому саду. Дітям дозволялося з'їдати пінки, намазавши їх на скибки хліба. Хліб для родини випікала мама. У будинку був грамофон і безліч платівок. Гості читали вірші, один з яких Сіма запам'ятала на слух (кілька строф із поеми М. Некрасова «Мороз, Красний нос») і любила декламувати. На Хануку сестер одягали в рожевий одяг і дозволяли розносити гостям подарунки. Свою рожеву сукню Сіма докладно описувала через десятиліття.

У 1910 р. Авраам Айзен став власником крамниці в Олексіївському пасажі, в якій торгував книжками – новими та вживаними, підручниками, канцелярським приладдям, фотографіями. Видавав фотолістівки з краєвидами Чернігова, майстерно вирізав фігурки з дерева для прикраси крамниці.

Сестри Айзен, Чернігів, 1910–1912 рр.

Світлина надана Чернігівським історичним музеєм ім. В. В. Тарновського

Раїса та Авраам Айзени.

Світлина надана Чернігівським історичним музеєм ім. В. В. Тарновського

Аби врятувати синів від призову в армію, сім'я матері виїхала до Англії. Слідом за ними наважилися виїхати й Айзени. Батько продав магазин і колекцію антикваріату, сім'я без нічого спробувала нелегально перейти кордон. Це не вдалося, і за три тижні їх повернули до Чернігова в замкненому купе поїзда під конвоєм. Виявилось, що його брат виїхав із країни, не відбувши військової повинності.

Авраам сплатив штраф за брата і отримав закордонний паспорт у травні 1913 року. Через Європу сім'я їхала потягом, потім човном до Англії, і знову потягом до міста Лідс, де розмістилася велика східноєвропейська єврейська громада і старші Абелеви.

Батьки Сіми відкрили овочеву крамницю в центрі міста на Roundhay Road, дівчаток записали в англійську школу. У школі єврейські імена замінили на англійські: Фріду залишили Фрідою, Сіма стала Софі, Тама – Тіллі. Їхній батько торгує нерухомістю, сім'я багатіє. Заповзятливі Айзени знімають великий вікторіанський будинок на Brunswick Place, відкривають континентальний ресторан і готель. У будинку було два фортепіано і дві скляні шафи

для колекцій батька: метеликів і напівдорогоцінного каміння. Батько також вирізав з дерева мініатюрні копії замків Англії й успішно їх продавав. Готель ставав популярним, тут зупинялися артисти їдишських театрів. Подругою Ріви Айзен була Белла Белларіна (1898–1969), актриса з Вільно.

Сім'я Айзен.

Світлина надана Чернігівським історичним музеєм ім. В. В. Тарновського

Коли для вистави «Діббук» знадобилися статисти, запросили сестер Айзен. Дівчата добре знали їдиш, вчили його в недільній школі, читали Шолома Алейхема, Шолома Аша. Сім'я Айзенів не була релігійною. Усі любили театр і музику, вміли співати і грати на фортепіано. Батьки брали з собою дівчаток і на благодійні концерти, і на революційні зібрання. Дівчата вивчали в школі математику та природничі науки, займалися гімнастикою, Сіма грала в шкільній збірній баскетбольній команді, незважаючи на зріст 155 см.

Готель через три роки вдало продають, Авраам вирішує зайнятися продажем тканин. І знову успішно!

*Сім'я Абелевих. По центру батьки Раїси, жінки А. Айзена.
Світлина надана Чернігівським історичним музеєм ім. В. В. Тарновського*

Улітку мати з доньками виїжджали в курортний Ілклі, недалеко від Лідса.

Сіма згадувала, що в їхнє останнє літо 1918 р. Рива вчила квартирну господиню варити борщ, а батько приїжджав на вихідні, і всі разом вони йшли до водоспаду. Восени сім'я захворіла на іспанку, Авраам помер 9 листопада 1918 року. Його вдова продовжила бізнес (торгівля тканинами), їй допомагала старша донька Фріда, якій довелося залишити школу. П'ятничних застіль і гостей у будинку вдови не стало. Рива таємно відправила фото середньої доньки Сіми на конкурс краси. Сіма (їй 15 років) вийшла у фінал конкурсу, але тут їй повідомили, що, не маючи громадянства, вона не має права на перемогу...

Закінчивши школу, Сіма виграє стипендію на навчання в коледжі, але закінчити його не судилося. Криза 1921 р. зруйнувала бізнес матері. У 1923 році, продавши будинок, Рива відвозить дочок у США до родичів чоловіка. Подорож через Атлантику для 17-річної Сіми стала великою пригодою... В її останній квартирі висіла світлина з місцевої газети 1923 року: сестери Айзен на палубі корабля, – юні щасливі емігрантки прибувають до Бостона.

В Америці їх зустрів дядько Адольф і на своєму автомобілі повіз у Роксбері знайомитися з родичами. Сім'я Айзенів налічувала понад 20 осіб. З кузенами дівчатка зустрілися вперше. Вони навчалися в Бостонському коледжі, Гарварді, Масачусетському технологічному інституті. Сіма раптом зрозуміла, що навчання потребує грошей.

Їй було 17 років, маленького зросту... Коли у своїй найкращій шовковій сукні, капелюшку і в туфлях на високих підборах вона прийшла у фотолабораторію, її негайно відправили додому по дозвіл від батьків на роботу. На роботу її все ж таки взяли, але довіряли тільки сушити знімки. Дівчині хотілося більшого. Сіма – найрадикальніша з сестер. Вона першою, ще в Лідсі, зробила коротку стрижку, і сестри – на жах матері – наслідували її приклад. Сіма навчилася курити. Під впливом кузенів у 1925 році вступила до комуністичної ліги молоді. Їй доручили організацію концертів. Бажаючи позбутися материнської опіки, вийшла заміж за літнього бостонського ірландця Джима Лейсі, активіста компартії. Її запросили до фотолабораторії сусіднього штату. Партійний осередок проти переїзду, чоловік – згоден. Робота для Сіми виявилася важливішою за партійну дисципліну, вона переїжджає. Але сімейні стосунки не склалися. Зокрема, тому що Сіма ніколи не вміла розпоряджатися грошима, не вчилася готувати, нехтувала веденням домашнього господарства.

У 1930 р. приєдналася до Ліги працівників кіно та фото, яка знімала фільми про соціальні проблеми в суспільстві. Вона дружила з Сером Ланселотом (1902–2001), чорношкірим актором і співаком каліпсо. Зробила перші рекламні фото тоді ще нікому не відомого музиканта.

Робота на студії добре оплачувалася, але в розпал депресії Сіма залишила роботу і поїхала з новим коханим. Вона завжди оптимістично дивилася у майбутнє. Кларенс був гарний собою, добродушний, добре заробляв; після армії він служив моряком торгового флоту, купив ділянку землі на острові, побудував там дім, заклав сад. На острів Муреа в липні 1931 р. він поїхав із Сімою. Кілька місяців Сіма насолоджувалася екзотикою і благополуччям. Кларенс опікувався будинком, садом і городом. Сіма навчилася ловити креветок, готувати плоди хлібного дерева. Раз на тиждень ходили до сусіднього гаю по банани, апельсини, авокадо, кокоси... Вони купували рис і качині яйця у китайських фермерів, м'ясо та хліб привозили до пристані, рибалки пропонували рибу на продаж. Кларенс і Сіма каталися на велосипедах, вивчаючи острів. Раз на місяць привозили пошту. Так Сіма дізналася, що вітчизняний бізнес (продовольчі магазини), сестра Фреда з чоловіком заробляють вуличними розпродажами; дві сім'ї жили на заробітки матері, працівниці в універсамі. Сіма задумалася про роботу. Тим паче, що піврічний відпочинок їй набрид. Вона відкриває фотомагазин на Таїті (Кларенс у всьому і завжди її підтримував). На острів приїжджає кіногрупа, яка знімала «Робінзона Крузо» з Дугласом Фербенксом у головній ролі. Сіма отримує роботу, вона виявилася єдиною на острові, хто вмів обробляти фотоплівки. Коли закінчився термін візи, необхідно було обирати: отримати французьке громадянство і залишитися на островах або повернутися в США.

Кларенс продає свій будинок і в 1932 р. вони повертаються. Сіма легко знаходить роботу за фахом на кіностудії, Кларенс наймається робітником будувати акведуки. Одного разу він у позаурочний час повернувся додому... Кларенс до самої своєї смерті підтримував теплі стосунки з сім'єю Айзенів, а ось Сіма уникала відтоді зустрічей із ним.

У 1934 році вона приєдналася до лос-анджелеського відділення Ліги кіно і фотографії та познайомилася з Чендлером Вестоном, сином фотографа Едварда Вестона. Едвард познайомив її з Анселем Адамсом, якому був потрібен помічник у Йосиміті, і Сіма почала працювати там 1938 року. Анселя Адамса в ті роки вважали в Америці головним пейзажистом. Він цінував свою помічницю як технічного виконавця, але не цікавився Сімою як фотографом. У ті роки ніхто з них не міг уявити, що у 2024 р. на виставці американської фотографії 1929–1941 рр. публіці представлять поряд роботи А. Адамса, Е. Вестона і Сіми Айзен-Везервакс.

У 1942 р. вона покинула Йосиміті, вийшла заміж за письменника Джека Везервакса і щасливо прожила з ним 44 роки. І Сіма, і Джек були політичними активістами. Подружжя разом боролось за права людини, виступало проти сегрегації, підтримувало робітничий рух, організовувало демонстрації та благодійні вечори. Вони підтримували тісні зв'язки з афроамериканським суспільством, стали прийомними дідусем і бабусею філіппінській родині. Політичну діяльність Сіма розглядала як налагодження зв'язків, а не руйнування системи. Джек дружив із Льюїсом Сінклером і Дієго Ріверою.

Подружжя переїхало в Санта-Крус 1984 року, щоб «піти на пенсію». Через три тижні після переїзду Джек помер від раку. Сімі виповнилося 79. Після року скорботи вона повернулася до громадської діяльності: брала участь у роботі місцевих відділень Міжнародної жіночої ліги за мир і свободу (WILPF) і Національної асоціації сприяння прогресу кольорового населення (NAACP).

З 1950 року вона перестала фотографувати, але, на щастя, зберігала архів. У 94 роки зважилася надрукувати свої давні фото (1931–1950 рр.) і вперше показати їх публіці. Сімі допомагав правнук Едварда Вестона. На відкриття виставки приїхали нащадки друзів Сіми 1920–1940-х років. У свої 99 років Сіма представила свою 5-ту фотовиставку.

Автору біографічної книжки сказала: «Ви можете написати: вона була занадто зайнята, щоб померти».

ПРИГОДИ АВАНТЮРИСТА

В історію деякі потрапляють найбезглуздішим чином. Як, наприклад, герой радянської ленініани Йосип Славкін.

З книжки Г. Андріївського «Повсякденне життя Москви у сталінську добу. 1930–1940 роки»: «Йосип Арійович Славкін був міщанином міста Стародуба Чернігівської губернії... Зросту він був невисокий, мав різкі манери та велику лисину. Ось ця сама лисина і штовхнула його на слизьку дорогу. Надивившись фільмів про революцію, про Володимира Ілліча Леніна, Славкін став уважно придивлятися до себе. Він довго стояв біля дзеркала, приймаючи різні пози, помічені їм під час кіносеансів, і непомітно для себе втягнувся в образ великого вождя. Прагнення подібності вимагало жертв. Славкіна це не зупиняло. На гонорари від своєї адвокатської практики він замовив костюм, пальто та кепку по ленінському крою, розшукав краватку, як у Леніна, купив туфлі на два номери більші, щоб їхні носи загиналися вгору. Він став навіть грасувати, як Ленін, і навіть більше. Покінчивши із зовнішньою подібністю, Йосип Арійович узявся за схожість внутрішню. Комуністом він не був і ставати їм не збирався. Але він намагався перекопати себе в тому, що є співчутливим, правда, і це у нього не дуже виходило. Скільки б Йосип Арійович не намагався, він ніяк не міг відірвати від себе частину гонорару на допомогу голодуючим англійським шахтарям. І не міг він це зробити не від жадібності, а тому, що англійські шахтарі, на його думку, самі могли надати йому матеріальну допомогу. Не такі вони бідні. Болісно-боляче проходила для нього і кожна кампанія підписки на державну грошову позику. «Чому б державі не взяти собі всі гроші, які вона роздає у вигляді вигравів, і не дати мені спокою?», – питав він себе. І не знаходив відповіді.

Єдиною втіхою в цій даремній боротьбі із самим собою служили йому власні біографічні дані. Зокрема, наявність єврейської крові, юридична освіта, адвокатська діяльність і, нарешті те, що його дружина, Ванда Казимирівна, була, як і Крупська, полячка (за батьківською лінією)».

Художник Амшей Нюрнберг першим помітив дивовижну схожість адвоката з вождем пролетаріату. У 1931–1933 році він написав 3 картини, використовуючи Славкіна як натурника. Обмиваючи свій успіх, проговорився комусь із приятелів. Відтоді Славкін був нарозхват (портрети вождя добре оплачувалися). Він позував Б. Йогансону для картини «Вожді Жовтня», Д. Налбандяну («Приїзд Сталіна до В. І. Леніна»), П. Котову: «У хворого Леніна», П. Васильєву: серія «Портрети Леніна»; А. Герасимову – «Портрет Леніна» та багатьом іншим. Скульптор Андріанов ліпить з нього скульптуру «Ленін–вождь».

Невдовзі Славкін відчув, що його починають впізнавати на вулиці. Окрилений успіхами, він покинув свою адвокатську діяльність і повністю перемикнувся на мистецтво. Перш за все, він з метою, як сам говорив, «поповнення документальних ленінських поз», починає сам їх вигадувати та фотографуватися. Ці фотографії він продає художникам по десять рублів за штуку, а за годину позування бере з них по двадцять-сорок рублів. Але йому хочеться більшого... Він мріє зіграти роль Леніна в кіно, видати альбом своїх фотографій в образі Леніна, випускати листівки серії «Ленін». Йосип Арійович дедалі більше вживався у прибутковий йому образ. Він навіть дружину став називати Надюшею, а ненависного сусіда по квартирі на Першій Міщанській «Іудушкою» або «повією Троцьким». Сусід же шипів подумки: «німецький шпигун», але вимовити це вголос боявся, замикався в кімнаті та заводив платівку зі співом хору імені П'ятницького, чого Йосип Арійович, дарма що інтернаціоналіст, зовсім не переносив.

Поки Славкін упивався своєю подібністю із засновником першої у світі держави робітників і селян, чутки про те, що Надія Костянтинівна Крупська перестала впізнавати свого чоловіка на портретах радянських художників, поширилися Москвою. 1940 року натурником зацікавився ЦК ВКП(б). Працівники Управління пропаганди стали викликати до себе художників, яким позував Славкін, і допитувати з питання про спотворення ними великого образу. Потім у ЦК викликали самого Славкіна. Його попередили про те, що якщо він і надалі вдаватиме із себе вождя світового пролетаріату, то буде притягнутий до відповідальності. До якої, щоправда, не сказали, але Славкін зрозумів. У Комітеті у справах мистецтв він дав письмову обіцянку про припинення своєї діяльності, а, прийшовши додому, поголив вуса та борідку, сховав у скриню партійну кепку та влаштувався на роботу до контори «М'ясопобут».

Але серед художників з 1940-х почали поширюватися дуже дорогі «посмертні маски Леніна». Відомо, що єдину маску зняв Меркуров і зберігали її в сейфі Центрального музею В. І. Леніна. Всі маски у художників і скульпторів, звичайно, вилучили, а щоб уникнути всяких непорозумінь і сумнівів, Главліт (цензура) за вказівкою Управління пропаганди ЦК ВКП(б) 13 червня 1941 року видав наказ про те, що випуск фотопортретів, картин, малюнків, плакатів, має суспільно-політичний характер, у кількості більш як десять примірників дозволяється тільки Головлітом у Москві. Цим же наказом контроль над усіма витворами мистецтва, у тому числі й над фотографією, було покладено на головного цензора. «Маски Леніна», всупереч забороні, все одно продовжували ходити в середовищі художників, але тільки в провінції, де цензурна заборона була не така сувора, як у Москві та Ленінграді.

На початку 1970-х з'ясувалося, що це були маски того ж таки Йосипа Арійовича Славкіна, оригінал з якого зняв художник Нюрнберг і розповсюджував копії.

Таким чином І. Славкін (1885 – 1974) зберіг себе для історії на багатьох полотнах радянських художників, які втілювали «образ Ілліча».

«Я ТОРУ ЗБЕРІГАВ ЯК ПАРТКВИТОК...»

Яків Борисович Шахнович перед від'їздом до Ізраїлю передав релігійній громаді Чернігова Тору, що належала в XIX столітті його дідові, рабину громади міста Мена Арону Ліфшицу.

У Якова Шахновича, який народився вже за радянської влади, звичайна доля тієї пори: комсомол, фронт, партія. На фронт пішов добровольцем. Перші бої і перше поранення на Орловсько-Курській дузі. Партквиток отримав на Білоруському фронті 1943-го. Після війни Яків Шахнович будував на Чернігівщині заводи, директорствував. І всі ці десятиліття комуніст і атеїст Шахнович зберігав сувій Тори. «Чому?» – здивувалася я. «Дитинко, – нахилився він до самого мого вуха, щоб не почули інші, – я Тору зберігав усе життя, як зараз зберігаю партквиток».

Яків Борисович не змінював національності в паспорті, не проклинав сіоністів. Він був вірний своєму народу, ризикуючи життям і кар'єрою. Він зберігав Тору, що дісталася від діда, Тору, яку батьки відвозили в евакуацію в 1941-му і привезли в 1943-му. Коли помер дід, хранителем дорогоцінного сувію став онук, – відповідальний працівник і член бюро райкому партії.

Він не зрадив і пам'яті своєї юності. Партквиток, отриманий перед боєм, давав Шахновичу єдине право: першим підніматися в атаку. Так він це відчував.

Яків Борисович передав громаді Тору в перший день каяття напередодні Йом Кіпур 1999 року.

Я. Б. Шахнович, 1999 р.

НАРОДИЛИСЬ НА ЧЕРНІГІВШИНІ

На основі інформації, представленої Єврейською Енциклопедією, Краткою ЄЕ, ЗМІ, краєзнавчою літературою, довідниками, архівними документами, зроблено спробу доповнити краєзнавчу інформацію короткою біографічною довідкою про уродженців Чернігівської області єврейського походження (один з батьків або обидва – євреї).

До земляків включені й ті, хто народився на території Чернігівської губернії, частина земель якої пізніше була включена до складу Київської, Сумської, Брянської областей. Додатковий список містить тих, чії біографічні дані вимагають уточнення.

В окремому списку зібрано історії земляків, які пов'язали свою долю з Ізраїлем («Чернігівці в Ерец-Ізраель»).

Деякі імена, можливо, підпадають під закон «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» від 9 квітня 2015 року, але дане біографічне дослідження не є предметом пропаганди, а лише спроба зрозуміти історію людини в заданих історичних умовах.

АВРУЩЕНКО ВОЛОДИМИР ІЗРАЇЛЕВИЧ

17.07.1908, с. Ямпіль Чернігівської губ., сучасна Сумська обл. –
загинув у вересні 1941 біля Пирятина Полтавської обл.),
журналіст, поет.

1919 р. родина переїжджає до Полтави, там Володимир закінчив середню школу. Вступає в Москві на Вищі літературні курси та пізніше – в Літературний інститут. Був в одному з В. Шаламовим літературному гуртку – за часів журналу «Червоне студентство»; гуртку, де старостою був Василь Цвелєв, а керівником Ілля Сельвінський. На творчість молодого поета звернув увагу Максим Горький, незаперечний авторитет тих часів. Вірші, нариси, статті, переклади Володимира Аврущенко друкувалися у найвідоміших періодичних виданнях того часу. Випустив кілька поетичних збірок, одну із них назвав «Полтава». Одним із перших перекладав українського поета Володимира Сосюру, осетинського Косту Хетагурова. До 1941 р. було опубліковано понад 100 віршів та понад 50 перекладів.

У 1936 році прийнятий до Спілки письменників.

Протягом усієї служби в армії (1930–1931) був членом редакційної ради Державного військового видавництва, редактором «Червоноармійської радіогазети».

Добровольцем пішов на фронт (25 червня 1941). Журналістам присвоювали звання політрука. У вересні 1941 р. був визнаний зниклим без вісти. Восени 1941 року В. Аврущенко увійшов до групи бійців, яка прикривала відхід 5-ї армії Південно-Західного фронту. Був поранений, потрапив у полон. Німці дізналися, що він журналіст (але не знали, що євреї), запропонували співпрацю, отримали відмову. Жорстоко стратили: розірвали, прив'язавши до двох танків. Похований у братській могилі у селі Кейбалівка Пирятинського району Полтавської області.

Ім'я поета В. Аврущенко вибито на меморіальній дошці, розташованій у вестибюлі Центрального Будинку літераторів, у списку загиблих на Другій світовій війні членів Московської письменницької організації.

АГРАНОВИЧ-ШУЛЬМАН КЛАРА ОЛЕКСАНДРІВНА (Хая Аронівна)

16.06.1895, Ніжин Чернігівської губ. – після 1980 р., США;

актриса.

Батько – Арон Авраамович Агранович, керував тютюновими складами свого батька. Мати – Буня Агранович (уроджена Лев'ян). Сестра Фаїна та брати: Єня, Яків, Липа, Зяма (у хрещенні Микола), Ошер-Оскар.

У 1914 р. Хая вступає на курси медсестер, її брат Яків і сестра Фаїна емігрують до США (вірогідно 1913 р.), інші брати мобілізовані, відправлені на фронт. Хая працює у шпиталі. Переїжджає з Ніжина до Києва, живе в сім'ї двоюрідного брата, працює кравчиною, натурницею. Вступає до театральної студії В. В. Сладкопєвцева, водночас – до єврейської студії «Культурної Ліги» при Київській театральной академії. Знялася у фільмі «Бог землі». Вийшла заміж за інженера-підприємця Іллю Глузмана і поїхала з ним до Одеси, а згодом до Москви. В Одесі вона навчалася у студії актора та режисера М. О. Салтикова (1886–1927), у Москві – в студії акторської майстерності Ю. О. Завадського (1894–1977). Працювала акторкою у театрі Ф. А. Корша (з 1920 р. театр називався «3-й театр РРФСР. Комедія», з 1925 р. входив до числа державних театрів Мосради під назвою «Комедія (колишній Корш)», у театрі Маяковського. Розлучилася і вдруге вийшла заміж за підприємця Б. С. Ріссовера в 1925 р. Дружила з Луначарськими, Хаммерами.

У 1931 р. заарештована разом з чоловіком і відправлена до Бутирки. Єдина вимога на допитах – віддати ОГПУ коштовності. Після передачі всіх цінностей подружжя етапом відправлено на 3 роки в Томськ. У Томську Б. Ріссовер працював фармацевтом, Клару прийняли у театральну трупу, через рік їй скасували заслання, дозволили повернутися до Москви. З перших днів перебування в Москві вона боролася за повернення чоловіка з заслання. У 1942 р. він загине в Ленінграді, де був у відрядженні.

У 1932–1937 роках працювала адміністратором Червоноармійського ансамблю пісні та танцю ім. Александра, конференсьє, у Московській філармонії, Мосестраді, директором концертних бригад. Була визнана найкращим адміністратором Москви. Коли відома балерина Катерина Гельцер (1876–1962) залишила сцену Большого театру та розпочала концертну діяльність, то запросила Клару Агранович працювати у неї директором та конференсьє.

У 1947 р. на запрошення (наказ) начальника Дальстрою І. Ф. Нікішова відвідує з концертами магаданські табори, зустрічається з ув'язненими Лідією Руслановою та Вадимом Козиним. За рік вона сама стає в'язнем ГУЛАГу, отримавши «за шпигунську діяльність» 10 років. Свідчень не давала; сидячи у Лефортовській в'язниці, оголошувала голодування. У «Дубровлазі» (Мордовія) працювала на прокладці залізниці, після чого потрапила до інвалідного табору; там виготовляла паливні брикети для табірної електростанції; працювала в табірній лікарні, в цеху швейного виробництва, завідувала пральною та лазнею. Знайшла нову подругу – племінницю Леоніда Андрєєва Олександрю Федорівну.

Звільнена 1956 р. Жила у Москві у брата Оскара. Продовжила працювати у Мосестраді, на Мосфільмі, у філармонії. Після реабілітації отримала кімнату у комунальній квартирі.

1966 р. померла в Америці її сестра Фаїна. Вдівець рабин Філіп Шульман запропонував Кларі вийти за нього заміж (щоб отримати право на еміграцію). У 1967 р. Клара залишила СРСР. У 1968 р. розлучилась та переїхала до Нью-Йорка. Працювала в союзі швейників, доглядала літніх жінок (доглядальниця, компаньйонка). У 1975 р. відвідала Ізраїль та СРСР.

У 1981 р. видала книжку спогадів (англійською мовою): Агранович-Шульман К. А. Незвичайне життя однієї жінки: (Мемуари). – Нью-Йорк: Б-ї, 1981. – С. 163.

АГРАНОВСЬКИЙ АБРАМ ДАВИДОВИЧ

(1896, Мена Чернігівської губ. – 17.06.1951, Москва),

медик, журналіст та письменник.

Навчався у варшавській гімназії, мобілізований у 1915 р. Учасник Першої світової війни. Перший фейлетон написав 1922 р. Працював у газетах «Коммунист», «Правда», «Известия». Заарештований у 1937 р. З 1937 по 1941 рік – у висновку, жодних звинувачень не підписав, свідчень на знайомих не давав. Вирок: 10 років виправно-трудового табору з поразкою у правах на 5 років.

Його звинувачували в контрреволюційній змові, учасниками якої нібито були Примаков В. М. (колишній комкор), Брік Л. Ю. (громадянська дружина Примакова), Толстой О. М. (письменник), Еренбург І. Г. (письменник) та ін. Провів вісім місяців наодинці в підземній в'язниці Красноярська; працював медиком у Норильлазі; 1942 року повністю реабілітований. Його дружина Фаня Абрамівна Аграновська провела 5 років у таборах як «член сім'ї ворога народу». Після звільнення (1942) працював лікарем у Красноярському краї, в газеті «Красноярский рабочий», потім у журналі «Огонёк» у Москві. Його синові В. Аграновському було дозволено прочитати «Справу» батька у листопаді 1989 р., написав книжку про батьків.

Сини – письменники та публіцисти Валерій Аграновський (1929–2000) та Анатолій Аграновський (1922–1984), якого називали «журналіст №1» у 1970-ті роки; багато відомих журналістів часів перебудови були його учнями.

АЙЗЕН-ВЕЗЕРВАКС СИМА /Seema Aissen-Weatherwax/

(25.08.1905, Чернігів – 25.06.2006 р., Санта Крус, Каліфорнія, США),

американський фотограф.

Її батьки Авраам та Ріва Айсен (Айзен) у 1912 році з трьома дочками поїхали до Англії, а у 1922 р. після смерті Авраама – до родичів у Бостон. Дівчинка збиралась вступити до університету, але грошей не вистачило. Знайшла роботу за оголошенням: сушити фотоплівки у лабораторії. Незабаром навчилася друкувати знімки та займалася цим ремеслом все життя: у Бостоні, Нью-Джерсі, Нью-Мексико, Каліфорнії та на Таїті. Працювала із кількома відомими фотографами Америки. Навчилася знімати сама, але соромилася показувати власні роботи.

У 1930-ті роки приєдналася до Ліги працівників кіно та фото (спонсорувалася Комінтерном), знімала фільми про робітничий рух США. 1940 року вона зробила перші рекламні фото Сера Ланселота (Ланселот Віктор Едвард Пінар, 1902–2001) – у майбутньому знаменитого американського співака та актора.

1942 р. вийшла заміж за журналіста Джека Везервакса, політичного активіста, друга Льюїса Сінклера (1885–1951, письменник, перший у США лауреат Нобелівської премії) та Дієго Рівера (1886–1957, мураліст, мексиканський художник). Подружжя організували демонстрації та благодійні вечори на підтримку афроамериканської громади (часи расової сегрегації у США).

Після смерті чоловіка в 1984 р. оселилася в будинку для людей похилого віку в Санта-Круз (Каліфорнія). Після року жалоби повернулася до активного життя.

Уступила в НААСР, – Національну асоціацію сприяння прогресу кольорового населен-

ня, та WILPF – Міжнародну жіночу лігу за мир та свободу; була обрана до ради директорів обох організацій. У 1999 році обрана «Жінкою року Каліфорнії».

Уперше вона презентувала публіці свої світлини на рік свого 95-річчя. І це стало сенсацією. Протягом десятиріч негативи зберігалися у коробках. Чарльз Хенсон, архіваріус Каліфорнійського університету Санта-Круз, допомагав архівувати цю колекцію і переконав Сіму підготувати виставку. Допомагав їй також Джейсон Вестон – правнук фотографа Едварда Вестона (1886–1958), чії знімки Сіма друкувала у 1930-ті роки.

Вони підготували виставку «Унікальна історія дружби та співпраці».

У рік століття Сіми пройшла її п'ята виставка в Каліфорнійському університеті, а письменниця Сара Халпрін до ювілею опублікувала книжку спогадів Сіми про її життя та друзів: Sara Halprin. «Seema's Show: A Life on the Left». У 2010 р. видано книжку «Ukrainian Photographers: Elena Filatova, Alexander Sirota, Anton Solomoukha, Jury Rupin, Boris Mikhailov, Seema Aissen Weatherwax», – Books Llc., 2010.

АЙЗЕНБЕРГ ВАЛЕРІЙ ХАРИТОНОВИЧ

(9.09.1947, Бахмач Чернігівської обл. – 31.01.2020, Тель-Авів),

художник, письменник.

1971 року закінчив Харківський політехнічний інститут. 1984 року переїхав до Москви. З 1986 до 1988 року був членом творчого об'єднання «Ермітаж». У 1999 році заснував програму ESCAPE та однойменну галерею, що працювала за принципом Artist-run space.

З 1993 по 1996 рік жив та працював у Нью-Йорку. У 2005 році члени Програми ESCAPE (Валерій Айзенберг, Богдан Мамонов, Антон Литвин та Ліза Морозова) представляли Росію на Бієнале у Венеції. У 2007 році брав участь у виставці «Зроблено в СРСР – після СРСР» (Санкт-Петербург, галерея «Білка та Стрілка»). Айзенберг визначав себе як художник, який «мігрує» між різними галузями культури. Займався фотографією, відео, перформансами, інсталяціями, писав тексти. 1997 – три перформанси. Міжнародний фестиваль «КУКАРТ», Царське село, Ленінградська обл.; галерея «Спайдермаус», Москва; некомерційна програма «Артманеж-97». У 2014 році роман В. Айзенберга «Квартирант» був номінований на премію НОС («Нова словесність»). В останні роки жив у Москві, Нью-Йорку та Тель-Авіві.

Його роботи знаходяться у зібраннях Третяковської галереї (Москва), Російського музею (Санкт-Петербург), Центру сучасного мистецтва та галереї «Велта» (Москва), галереї «Форум-Лінденталь» (Кельн) та ін.

Про нього:

Валерий Айзенберг. CV Иллюстрированное. Москва: 2017, – С.256.

АЙЗЕНШТАДТ МОЇСЕЙ САМУЇЛОВИЧ

(27.09.1897, Новгород-Сіверський Чернігівської обл. – 1966, Москва),

бібліограф.

Навчався у МДУ за фахом бібліотекар. Перший директор Наукової педагогічної бібліотеки імені К. Д. Ушинського з 1925 по 1944 роки з перервою на війну. У 1941 р. М. Айзенштадт пішов добровольцем у народне ополчення. З 20 березня 1942 року був демобілізований з лав Червоної армії і знову став директором бібліотеки. З червня 1944 р. – завідувач бібліотеки-музею В. В. Маяковського (з 1966 р. – Державний музей В. В. Маяковського).

Помер 1966 р. Урна з прахом похована в колумбарії Донського кладовища.

Видання: М. С. Айзенштадт. Революция 1848 года во Франции. История Франции 1-й половины XIX в. (под редакцией К. В. Сивкова). – Л.: Издательство «Брокгауз-Ефрон». 1927.

АКСЕЛЬРОД ПАВЛО БОРИСОВИЧ

(Борух-Пінхус Йоселевич Аксельрод)

(12/25.08.1850, Почеп Мглинський повіт Чернігівської губ.,
сучасна Брянська обл. – 16.04.1928, Берлін),
марксист, соратник Г. В. Плеханова.

Закінчив гімназію м. Могильов, навчався у Ніжинському ліцеї та Київському університеті.

Революційну діяльність розпочав у 1872 р. серед єврейських студентів Києва, пізніше, захоплений ідеями народництва, працював серед селян (Полтавська, Чернігівська, Могилівська губ.). У 1881 р. під час погромів підготував памфлет, що описував розчарування молодих єврейських радикалів ставленням революційного руху до специфічних проблем російського єврейства. Згодом виступив противником Бунда та сіонізму.

У 1883 р. разом із В. Плехановим створив першу російську марксистську групу «*Освобождение труда*». З 1902 р. один із редакторів газети «Іскра». З 1903 р. – лідер меншовицького руху. У 1908–1911 рр. редактор газети «Голос социал-демократа». Повернувся до Росії після лютневої революції разом із групою емігрантів. Член виконкому Петроградської ради. У серпні 1917 р. обраний на з'їзді РСДРП головою партії та головою її закордонного представництва. Переобраний у грудні 1917 р. після засудження жовтневого більшовицького перевороту. Став членом бюро II-го соціалістичного інтернаціоналу та непримиреним ворогом радянської влади. Автор праць з ідеології та тактики соціал-демократії.

У 1919 р. у брошурі «*Кто изменил социализму?*» (1919, Нью-Йорк) дасть оцінку революційним подіям у Росії: «... більшовицький переворот був лише колосальним злочином і нічим іншим».

Ніколи не жив на «гроші партії». У 1880-х роках створив ферму з виробництва кефіру, яка дозволяла йому утримувати сім'ю та надавати матеріальну допомогу товаришам по партії. У 1908 р. ферма, що мала філії в Цюриху, Женеві та Базелі, була успішно продана. Спогади «*Пережитое и передуманное*» опубліковані в 1923 р.

АМІТІН-ШАПРО ЗАЛМАН ЛЬВОВИЧ

(1893, Сосниця Чернігівської губ. – 7.05.1968, Бішкек /Фрунзе/, Киргизстан),
етнограф, бібліограф.

Народився у традиційній сім'ї, закінчив ешиву. Приблизно 1912 р. вступив до Московського народного університету ім. А. Л. Шанявського, куди приймали всіх охочих, незалежно від національності та релігійної приналежності. Закінчив університет у 1916 р. Працював учителем у Смоленську. Після 1917 р. переїхав до Середньої Азії. З 1920 р. у Туркестані відкрилися єврейські школи. У 1921 р. видано його підручник «Загальна географія» для середньоазіатських єврейських шкіл, де навчання йшло на івриті (з 1922 р. викладання на івриті заборонено).

У 1927 р. закінчив відділення сходознавства Туркестанського університету (пізніше називався Середньоазіатський, Ташкентський університет) за спеціальністю етнографія. Потім навчався ще і на відділенні правознавства; у 1930 р. отримав диплом юриста.

У 1931 було заарештовано 11 професорів університету, – еліту світової орієнталістики, – репресовано та вислано до різних регіонів на довге поселення. То справді був розгром класичного сходознавства у Середній Азії. Залман Амітін-Шапіро – їхній учень.

Був головою студентського наукового товариства, опублікував першу наукову статтю у 1924 р. у «*Известиях*» Туркестанського відділу Російського географічного товариства». Його наукові інтереси пов'язані з вивченням діаспор Середньої Азії. Його перші публікації – про історію бухарських євреїв; одним із перших у світовій науці вивчав історію євреїв у Сіньцзяні (Китай). Наукові праці писав російською, івритом, їдишем, таджицькою та таджицько-єврейською. Сім робіт присвячено питанням географії. З 1924 р. З. Л. Амітін-Шапіро був дійсним членом Географічного товариства СРСР та одним із засновників його киргизької філії у 1947 р.

У 1937 р. переїжджає до Киргизії та стає професором місцевого педінституту, починає займатися історією киргизів. У березні 1939 р. справу Амітіна-Шапіро, виконуючого обов'язки професора з давньої історії у Фрунзенському педагогічному інституті, за звинуваченням у сіонізмі та контрреволюційній діяльності було направлено на розгляд Особливої наради НКВС. У в'язницях та таборах учений перебував з 1938 по 1944 рік.

Після арешту роботи вченого про бухарських євреїв було вилучено та трималися у спецхронах. Вони досі залишаються недоступними для читача, залишаючись бібліографічною рідкістю і не перевидаються. Повернувся він у Фрунзе в 1946 р. і, згідно з наказом Киргизької філії АН СРСР, був зарахований на посаду старшого наукового співробітника Музею національної культури.

Каторга змінила характер та наукові інтереси вченого, він більше не опублікував жодного рядка з етнографії, цілком присвятивши себе складанню анотованих покажчиків літератури з історії Киргизії дореволюційного та радянського періодів.

«Сходознавство? Тоді це теж називалося фронтом», – приблизно так відповів професор близькому другові наприкінці 1950-х років, пояснюючи свою незрозумілу для колег зміну наукових занять.

У Киргизії Амітін-Шапіро працював у різних наукових та педагогічних установах: у Киргизькому педінституті, музеї Киргизької філії АН СРСР, Пржевальському інституті, Інституті історії АН Киргизької РСР, Киргизькому науково-дослідному інституті педагогіки, – у шістьдесят п'ять років пішов на пенсію. Але до кінця днів він займався бібліографією Киргизії. Найбільш значуща його праця – вичерпно повний «*Аннотированный указатель литературы по истории, археологии и этнографии Киргизии (1750–1917 гг.)*», випущений видавництвом «Літм» у 1958 р. Потім вийшли інші томи покажчика «*Литература о Киргизии (1918–1924 гг.)*». – Фрунзе, 1963; «*Литература о Киргизии (1925–1936 гг.)*». – Фрунзе, 1965.

Його вважають засновником та класиком сучасної киргизької наукової бібліографії.

На єврейській частині мусульманського цвинтаря, що знаходиться зараз у центрі міста Бішкека, височіє невеликий надгробок із гранітно-мармурової крихти, на якому позначена книжка з написом «*Библиография Киргизии*». Вище її – овальний портрет на емалі та напис: «*Амитин-Шапиро З. Л. 1893–1968*».

АРОНСОН БОРИС (Борух-Бер) СОЛОМОНОВИЧ
(15.10.1889, Ніжин Чернігівської губ. – 16.11.1980, Нью-Йорк),
американський театральний художник, скульптор.

Син рабина Шломо Аронсона.

У 1916 р. закінчив Київське художнє училище. У 1917–1918 рр. відвідував студію Олек-

сандри Екстер. Брав участь в організації Музею сучасного мистецтва (Київ, 1917), секретар Виставкової комісії Культур-ліги. Наприкінці 1920 року Центральний комітет Культур-ліги переїхав до Москви, поїхав і Аронсон. Оформлював спектаклі Камерного театру та ГОСЕТУ. Наприкінці 1922 р. виїхав до Польщі, звідти до Берліна, де з 1921 р. його батько був рабином громади вихідців з Російської імперії. У 1923 р. переїхав до Парижа, потім до Нью-Йорка.

Його перша робота в Америці – ескізи декорацій та костюмів до вистави за п'єсою С. Анського «Діббук» в «Унзер театер» у Бронксі. З 1926 року працював у «Ідиш кунст-театер» М. Шварца і незабаром став його головним художником. Оформляв вистави на Бродвеї (понад 100 спектаклів). Також здійснював оперні та балетні постановки.

Перші роки наслідував кубофутуристичну манеру, згодом не дотримувався певного стилю, вільно оперуючи різними способами. Працював у галузі паркової скульптури. У скульптурі створював абстрактні та сюрреалістичні композиції. У 1956 р. у Нью-Йорку відбулася персональна виставка абстрактного живопису. У 1959 р. оформив інтер'єри синагог у Вашингтоні та Лонг-Айленді. Шість разів був удостоєний премії «Тоні» як найкращий художник сцени.

Визнаний одним із найкращих театральних художників США.

АРРАГО (ЛЕВІТІН) РОМАН СЕМЕНОВИЧ

(18.09.1883, Конотоп Чернігівської губ., сучасна Сумська обл. – 29.11.1949, Ленінград),
артист естради.

З дитинства відрізнявся неабиякою пам'яттю та здатністю виконувати подумки операції з багатозначними числами. Здобув традиційну єврейську освіту. Закінчив реальне училище у м. Ромни. Рік працював у конторі оптового торговця мануфактурою, де перевіряв рахунки-фактури.

У 1901 р. поїхав до Парижа, щоб вступити до університету. Для вивчення французької мови вступив до лицю Генріха IV і вже через шість із половиною місяців склав іспити на атестат зрілості. У 1902–1906 рр. навчався на математичному факультеті Сорбонни. Щоб заробити на навчання, підробляв репетиторством. Його вражаюче вміння рахувати було добре відомо професорам університету, які нерідко запрошували юнака продемонструвати свої вміння в салонах. Роботу математика у Парижі знайти не вдавалося, і Левітін переїхав до Бельгії. У 1908 р. закінчив біологічне відділення природничого факультету інституту Монтефіоре (Льєж, Бельгія), навчався у вищій політехнічній школі (Гент, Бельгія). Один із професорів Гента порадив йому шукати заробіток на естраді.

Як обчислювальник-моменталіст під псевдонімом Арраго 25-річний Левітін уперше виступив 23 листопада 1908 року у брюссельському театрі «Скеля» (Бельгія). У 1908–1912 рр. гастролював Європою, Південною Америкою та Австралією. Виконував складні обчислення та номери мнемоніки, у тому числі робив усно всі види арифметичних дій на багатозначних числах, вирішував завдання щодо зведення у ступінь та вилучення кореня з десятизначних чисел, відповідав на питання глядачів про точні дати народження знаменитих людей, про дати історичних подій. Левітін знав багато мов: їдиш, іврит, російську, польську, німецьку, французьку, англійську, іспанську, італійську, португальську та голландську.

1912 р. приїхав відвідати родину в Конотопі. Уклав контракт для виступу у московському ресторані «Яр». Після неймовірного успіху гастролював у Києві та багатьох інших містах Російської імперії.

Паризьке знайомство з А. Луначарським дозволило Арраго отримати роботу за радянської влади. Гастролював по всій країні, виїжджав за кордон. Якось, коли він виступав у Берліні, йому запропонували змагання з арифмометром. При зведенні числа у квадрат Арраго випередив свого механічного конкурента на вісім секунд.

У роки Другої світової війни виступав на заводах, у військових частинах, шпиталях, а після війни – у театрах та цирках. Співпрацював із вченими (математик Я. Перельман, лікарі-психіатри Н. Баженов, В. Бехтерев); заповів свій мозок Інституту вивчення мозку імені академіка Бехтерева.

Похований на Преображенському цвинтарі Санкт-Петербурга.

АШКЕНАЗІ МЕЇР

(26.12.1891, Чернігів – 25.08.1954, США),
відомий рабин ХАБАДа.

Рав Меїр Ашкеназі народився в сім'ї хасидів ХАБАД. У віці 15 років поступив учитися до єшиви «Томхей Тмімім» у Любавичах, яку за рік був змушений залишити через хворобу. Призваний до армії під час Першої світової війни. Служив рабином Владивостока 1918–1926 рр.

Після отримання дозволу залишити Росію р. Ашкеназі був запрошений стати ашкеназьким рабином у Шанхаї, де на той час було дві громади. За вказівкою ребе РАЯЦа (ребе Йосеф-Іцхак Шнеерсон – шостий Любавицький ребе), він налагодив з ними добрі стосунки й також збирав гроші для єшив у Росії. Очолив у Шанхаї єшиву «Томхей Тмімім», багато допомагав біженцям, особливо учням єшив Варшави. Тільки після того, як останні біженці залишили Шанхай, в 1949 р. Ашкеназі переїхав до Америки, в Бруклін. Там він обіймав важливі посади в організаціях ХАБАД.

У 1933 р. батьки рабина та його син Моше поїхали на Святу Землю. Зв'язок із сім'єю перервався на багато років.

Р. Ашкеназі помер у Брукліні після тяжкої хвороби.

БАЛАБАНОВ МИХАЙЛО (Самуїл) СОЛОМОНОВИЧ

(9.01.1873, Чернігів – після 1939, Казахстан (?),
літератор, меншовик, член Центральної Ради.

Навчався у Чернігівській та Новгород-Сіверській гімназіях, у 1892 р. вступив до Київського університету (природне відділення фізико-математичного ф-ту, юридичний ф-т). Виключений з університету у 1897 р. за участь у «Ветровській демонстрації». /Марія Ветрова (1870–1897), випускниця Чернігівської гімназії, член «Народної волі», наклала на себе руки в Петропавлівській фортеці/.

У 1892 р. вступив у соціалістичний гурток. Брав активну участь у студентському русі, брав участь у рефератному гуртку (разом з Н. А. Бердяєвим, А. В. Луначарським та ін.), їздив до Чернігова для організації гуртків молоді. Професійним журналістом став після закінчення Одеського університету 1899 р. Разом з І. М. Мошинським організував Донецький союз гірничозаводських робітників, був його членом та редактором усіх його видань, також автором більшості з них. У 1903 р. приєднався до партії меншовиків. З 1906 р. – секретар соціал-демократичної фракції першої Державної Думи, на виборах до Другої Думи (результати якої були скасовані) пройшов як виборець від Чернігова. Після лютневої

революції – у Всеукраїнському об'єднанні меншовиків, член Центральної Ради (від партії меншовиків), міської Думи, член редакції газети «Прапор праці».

Заарештовано 15.03.1920. Засуджено: 23.03.1920. Звинувачено в організації легальних спілок. Звільнений із в'язниці, але, як й інші меншовики, позбавлений громадянських прав. Професор Ленінградського інституту народного господарства (1920–1930). Займався питаннями робітничого руху та кооперації. У 1930 р. змушений виїхати до Ташкента, того ж року заарештований. Засуджений до 3 років політизолятора.

У 1938 році жив у Ленінграді, науковий співробітник Академії наук. Повторно заарештовано 18.04.1938. Як учасника контрреволюційної меншовицької організації засуджено Особливою нарадою НКВС СРСР 26.07.1939 до висилки у Казахстан на 5 років; 03.09.1939 з-під варти звільнено. Подальша доля нам невідома.

Реабілітовано 28.03.1957 (за відсутністю складу злочину).

БАЛАБАНОВА АНЖЕЛІКА ІСААКІВНА

(7.05.1877, Чернігів – 25.11.1965, Рим),

діяч соціалістичного руху.

Народилася в асимільованій родині багатого чернігівського купця та землевласника. Розмовними мовами в сім'ї були німецька та французька, російській тайно вчилася у прислугі. Досконало володіла російською, німецькою, італійською, французькою та англійською мовами. Наймолодша в сім'ї з дев'яти дітей. До 1894 року навчалася у домашніх учителів. Розірвавши стосунки з родиною, поїхала до Брюсселя продовжувати освіту у Новому університеті. Вступила до «Союзу російських соціал-демократів за кордоном», в 1900 р., ще студенткою Римського університету, стала членом Італійської соціалістичної партії.

Займалася пропагандистською роботою серед емігрантів у Швейцарії. З 1912 член ЦК Компартії (Італія). Зблизилась з Б. Муссоліні, допомагала йому у виданні газети. На початку Першої світової війни припинила співпрацю з Муссоліні через розбіжності з низки ідеологічних питань. Можливо, була присутня на 5-му з'їзді РСДРП у Лондоні (1907). Приєдналася до меншовиків, на початку світової війни зблизилась з більшовиками. На 1-й Циммервальдській конференції обрано головою Міжнародної соціалістичної комісії.

Після лютневої революції повернулася до Росії, вступила до партії більшовиків. У 1918 – помічник наркома закордонних справ України Ж. Раковського. У 1919–1920 рр. працювала в секретаріаті Комінтерну, брала участь у підготовці двох його перших конгресів. У 1922 р. порвала з комунізмом і залишила Росію.

Роки Другої світової війни провела у США, потім повернулася до Італії. Займалася політичною діяльністю соціалістичної партії, боролася з комуністичним рухом.

У жодній зі своїх книжок не згадувала про своє єврейське походження та не торкалася єврейської проблематики.

БАНУ СЕСІЛІЯ

(Цецилія Бану, Сесілія Бану-Лохуті, уроджена Бакалійник Сесілія Бенціанівна);

(13.03.1911, Любеч Чернігівської губ. – 11.01.1998, Москва),

іраністка, поетка та перекладачка з фарсі.

Навчалася у Київському університеті за спеціальністю іраністика. Перси називали її Бану – пані, що стало пізніше літературним псевдонімом.

У 18 років приїхала до Самарканда, познайомилася з А. Лахуті (іранець, перекладач класичної перської літератури, автор гімну Таджикиської РСР) і незабаром вийшла за нього заміж. У Самарканді працювала дикторкою на радіо (таджицькою мовою), під впливом чоловіка почала перекладати з фарсі. З 1934 року жили у Москві.

У її перекладі відомі 38 рубаї Хайяма; також перекладала Рудакі, Румі, Гафіза, Сааді Ширазі. «Отелло» В. Шекспіра в перекладі Бану таджицькою мовою було поставлено в 1941 р. Серед її перекладів на їдиш – «Король Лір». У 1938 р. її чоловік А. Лахуті написав листа Сталіну на підтримку Єврейського театру та С. Міхоелса, за що потрапив в опалу. Його перестали друкувати. Лише після його смерті зусиллями вдови з 1960 по 1963 рр. було видано шість томів віршів А. Лахуті у перекладах (з фарсі та таджицької) російською мовою (перекладач С. Бану).

Найвідоміший переклад, що отримав високу оцінку фахівців, – «Шахнаме»: національний епос Персії, складений Фірдоусі між 980 і 1010 роками. Інститут сходознавства Московської академії наук був проти роботи, оскільки більшість учених віддали перевагу прозовому перекладу аніж поетичному. Проте С. Бану розпочала роботу. Переклад «Шахнаме» (Книга Царів) був ініційований А. Лахуті, він редагував 1-й том. Дослідники припускають, що переклад з'явився після візиту Джавахарлала Неру до Радянського Союзу в 1955 році. Під час візиту Дж. Неру з подивом зауважив, що немає жодного перекладу епосу російською мовою. Бану знадобилося 25 років, щоб перекласти 50 тисяч двовіршів російською мовою, а видавництву «Наука» 32 роки, щоб випустити у світ шість важких томів (з 1957 по 1989 рр.). Абулькасим Лахуті помер у 1957 році, коли вийшов перший том російського видання «Шахнаме», решту Сесілія допрацьовувала сама і дочекалася видання останнього – шостого тому – у 1989 році.

Діти: Делір Гасемович Лахуті (1934–2022) – кібернетик, лінгвіст, перекладач, Гев (Гів) – журналіст і перекладач; дочки Хотія (Атея) та Лейла – іраністки, перекладачки.

БАСИНА МАРІАННА ЯКІВНА

(24.02.1916, Стародуб Чернігівської губ.,
сучасна Брянська обл. – 4.01.1994, Санкт-Петербург),
письменниця, філологиня.

Батьки – лікарі. Батько мобілізований до армії 1915 р. як військовий лікар, загинув 1919 р., не побачивши новонароджену дочку. Коли у Стародубі встановилася радянська влада, у бабусі Ворочич Марії Львівни експропрійовано склад борошна. Родину оголошено «лишенцями», це означало поразку у цивільних правах і скасування права на продуктові картки. Переїхали до Миколаєва, пізніше – до Ленінграда. Маріанна закінчила школу-семирічку, у 16 років почала працювати вчителькою молодших класів. Домоглася реабілітації сім'ї. Закінчила вечірнє відділення історико-педагогічного факультету ленінградського університету. Вийшла заміж за однокашника, майбутнього пушкініста А. М. Гордіна (1913–1997). Навчалася в аспірантурі, писала дисертацію про творчість Ф. М. Достоєвського, але не завершила через війну. З двома синами (1935 та 1941 років народження) поїхала в евакуацію до Нижнього Тагіла. Чоловік залишився у Ленінграді, учасник оборони міста. У 1945 р. сім'ю без пояснення причин позбавляють ленінградської прописки та на п'ять років висилають у Псковську область. Можливо (за версією сина, яку він озвучив в інтерв'ю 2017 р.), причиною були споріднені зв'язки: два брати Гордіна репресовані в 1930-х рр.

А. Гордін як відомий вже пушкініст отримує посаду заступника директора Держав-

ного Пушкінського заповідника з наукової частини. До середини 1950-х років М. Басина складає підручники з російської мови та літератури, хрестоматії для шкіл Ненецького та Ямало-Ненецького округів. У 1957 р. виходить її перша книжка: збірка оповідань про Ленінград для молодших школярів. У 1962 р. видано першу книжку тетралогії про Пушкіна. Їх високо оцінив Д. Лихачов і написав передмову до перевидання тетралогії у 1990-ті роки. У 1970-ті роки виходять до друку повісті про Гоголя, Достоєвського, Некрасова.

Діти: Яків (1935) та Михайло (1941–2018) – письменники, історики, літературознавці.

БАСС ГРИГОРІЙ ЕММАНУЇЛОВИЧ

(15.03.1902, Корюківка Чернігівської губ. – 23.12.1975, Одеса),
інженер, педагог.

Батько – службовець місцевого цукрового заводу. Навчався у Новгород-Сіверській та Київській гімназіях, але завершив середню освіту лише у 1919 році на загальноосвітніх курсах для дорослих. Закінчив у 1924 р. інженерно-будівельний факультет київського Політехнічного інституту, після цього рік стажувався в управлінні Київської міської каналізації. З 1925 по 1941 р. працював у Одесі. У 1925–1930 рр. паралельно з роботою у Водоканалтресті був асистентом Одеського політехнічного інституту, потім – доцентом Одеського інституту цивільного та комунального будівництва, куди перейшов у 1930 році відразу після його створення.

У 1937 році Басс за доносом заарештований і майже два роки провів в ув'язненні. Його дружину з маленькою донькою виселили із квартири. У 1939 році звільнений та відновлений на посаді інженера. Перші місяці після початку війни забезпечував роботу міської каналізації в умовах облоги міста, нестачі матеріалів та дефіциті кадрів. Пізніше його нагороджено медаллю «За оборону Одеси».

8 жовтня 1941 р. евакуйовано до Ташкента і призначено заступником головного інженера міської каналізації. У травні 1944 року відкликано до Одеси на довоєнну посаду.

З 1946 р. перейшов до Одеського інженерно-будівельного інституту, де пропрацював до останнього дня свого життя. Заснував кафедру водопостачання. 1947 року в Московському інженерно-будівельному інституті захистив кандидатську дисертацію. У 1970 році Г. Басс склав і опублікував «Короткий англо-російський словник з водопостачання», він приділяв велику увагу вивченню нових досягнень вітчизняної та закордонної науки, перекладу важкодоступних на той час іноземних книжок та журналів. За його ініціативою на кафедрі було створено методичний кабінет із великим фондом типових проєктів водопровідних споруд, якого не було в жодному вищій країні.

Опублікував 19 наукових праць, серед яких монографія «Вулична каналізація» обсягом 27 друкованих аркушів. За його редакцією видано перший у СРСР навчальний посібник із грифом Мінвузу «Водопостачання. Техніко-економічні розрахунки». З 1959 року займався безреагентним очищенням води для питних цілей – мікрофільтрами, повільними фільтрами; потім сферою його наукових інтересів стали дренажі та промивання фільтрувальних споруд.

Упроваджуючи наукові розробки на Одеському водопроводі, Григорій Еммануїлович зацікавився його історією. Результатом стало видання тритомного фотоальбому, 1965 р. надруковано його «Історія водопостачання Одеси», а 1973 р. у видавництві «Маяк» вийшла книжка «Одеському водопроводу – 100 років», проілюстрована великою кількістю унікальних фотографій.

Г. М. Басс помер на робочому місці: на засіданні ради факультету.

БЕЙЛІН ІСААК ГРИГОРОВИЧ

(9.05.1883, Крути Полтавської губ., сучасна Чернігівська обл. – 9.03.1965, Москва),
фітопатолог, один із основоположників вітчизняної епіфітотіології.

Його батько був палітурником книжок і хлопчику вдалося закінчити лише три класи безкоштовної початкової школи в Пирятині. З 12 років працював репетитором (родина переїхала до Прилук). У 1901 р. склав екстерном іспити за 8 класів гімназії. Кілька років присвятив революції: поширював листівки, брав участь у демонстраціях, був заарештований, член партії меншовиків.

У 1904 р. мобілізований, отримав завдання навчати солдатів грамоти. У 1906 р. отримав річну відпустку за станом здоров'я, в 1907 р. звільнений у запас. У серпні 1907 р. склав іспит з латинської мови і вступив на природне відділення фізико-математичного факультету Казанського університету, де одразу долучився до наукової роботи кафедри ботаніки. Щоб заробити гроші на навчання, Бейліну доводилося пропускати лекції іноді по кілька місяців, а потім готуватися до іспитів з чужих конспектів і підручників. Але він добре навчався і був незмінним старостою курсу. Влітку брав участь в експедиціях.

У 1914 р. мобілізований та відправлений на фронт, був нагороджений двома Георгіївськими хрестами. Після демобілізації намагався влаштуватися на роботу до Казанського, потім до Воронежського сільськогосподарського університетів, куди його запрошував Б. А. Келлер (з 1931 р. – академік АН СРСР), але йому відмовили через політичну неблагонадійність. Восени 1915 р. І. Бейлін працював практикантом на Воронежській станції захисту рослин від шкідників та хвороб, а в 1918 р. призначений завідувачем цієї станції. Того ж року організував фітопатологічний відділ. У 1919 р. ним було розроблено методику та техніку обліку масових захворювань культурних рослин. Проводив мікологічні збори, що зберігалися у гербарії Воронежської станції захисту рослин. Описав новий вид гриба *Peronospora scutellariae* Beilin на квітках *Scutellaria galericulata* (1924).

Його дослідження лягли в основу науки про закони виникнення, поширення та згасання хвороб рослин, їх попередження та заходи боротьби з ними – епіфітотіології. Також учений став великим фахівцем із паразитизму квіткових рослин. Проводив експедиції на всій території країни.

У 1931 р. колегією Воронежського ОГПУ його засуджено у сфабрикованій справі так званої Трудової селянської партії (5 років Карагандинських таборів). 28 травня 1957 р. справу припинено з повною реабілітацією.

У 1936 р. (після звільнення з табору) йому надали науковий ступінь кандидата сільськогосподарських наук за сукупністю робіт без захисту дисертації. На запрошення Б. Келлера приїхав у 1940 р. працювати в московському Ботанічному саду. Під час війни зі співробітниками був евакуйований до Туркменії. 2 березня 1943 р. в Ашхабаді він захистив докторську дисертацію, основою для якої послужила монографія «Заразихові СРСР», що вийшла того ж року. Після війни працював в Інституті лісу (1945–1959) АН СРСР.

Опублікував понад сто наукових праць. У 1962 р. опубліковано науково-популярну книжку «Нариси з історії лісових товариств дореволюційної Росії». Спільно зі своєю ученицею А. Парнес видав біографії трьох учених: А. Є. Теплоухова (1811–1885), основоположника вітчизняного лісівництва; Г. Ф. Морозова (1867–1920), творця наукової школи лісівників; О. М. Краснова (1862–1914), ботаніка та мандрівника. Його улюбленою приказкою було: «Нехай криве обличчя, але своє».

Про нього: Парнес В. А. Ісаак Григорович Бейлін (1883–1965). – М., Наука, 1983 р. У жовтні 1983 р. у журналі «Наука и жизнь», № 10, виходить рецензія Анастасії Цвєтаєвої на книжку про Бейліна: «Он называл себя врачом растений».

БЕЛІНСЬКИЙ ЯКІВ ЛЬВОВИЧ

(1.05.1909, Кролевець Чернігівської губ, сучасна Сумська обл. – 22.05.1988, Москва), поет.

Народився у сім'ї земського лікаря. Дитинство провів у Володимирі-на-Клязьмі, з 1920 р. жив із батьками у Москві. Закінчив Московський архітектурний інститут. З початку війни пішов у народне ополчення, але незабаром був відкликаний та направлений до піхотного училища, з якого був випущений лейтенантом наприкінці 1941 року. Аж до демобілізації у липні 1946 року – спецкор армійських та фронткових газет на Сталінградському, Донському, 3-му Українському фронтах.

Перший вірш надрукував 1932 р. у журналі «Зміна». Автор колись популярної пісні «Не старіють душею ветерани...». Займався перекладами з румунської, угорської, монгольської, польської та інших мов.

Збірники поезій видавалися з 1947 року з перервою на 1948–1956: «Взятые города», 1947; «Бой и любовь», 1957; «Звездный час: книга новых стихов», 1961; «Шаги», 1964; «Потому что люблю», 1968; «Талант любит: книга стихов», 1969; «Лирика», 1973; «Ярмарка чудес», 1975; «День, равный жизни», 1979; «Избранные произведения в 2-х томах», 1981; «Неистовый саксофонист: поэма, стихи, эссе», 1986 та ін.

БЕРЛІН АВРААМ ІОСИФОВИЧ /Берлін Абрам Йозеф

(6.10.1893, Ніжин Чернігівської губ. – 1943, концтабір Аушвіц), художник.

У 1912 році емігрував до Парижа, щоб вступити до Національної школи образотворчих мистецтв. Щоб оплачувати навчання, ночами працював таксистом. Берлін намагався триматися ближче до Монпарнасу, мешкав біля площі Данфер-Рошро. Швидко став популярним художником. Писав переважно міські краєвиди Парижа.

Брав участь у «Першій російській виставці мистецтв і ремесел» (Лондон, галерея Whitechapel. 28 червня–16 липня 1921 р.), «Виставці живопису та скульптури: 33 російські художники» (Париж, кафе La Rotonde. 7–21 березня 1925 р.). Щорічно його роботи виставлялися в Осінньому салоні, Салоні незалежних, Салоні Тюїльрі, Галереї Поля Апеля, у приватних галереях.

У 1940 р., коли Францію окупували нацисти, приєднався до Опору. 21 травня 1940 року в ході операції нацистів «Зелений квиток» кілька єврейських художників російського походження отримали наказ з'явитися до поліційної дільниці, звідки їх відправили до табору для інтернованих Руальє в Комп'єні.

Художники Абрам Йозеф Берлін (табірний номер 944), Жак Готко (1899, Одеса – 2.01.1944, Аушвіц), Давид Гойхман (табірний номер 356; 1900, Вятка – 1942, Аушвіц) та Ізіс Кішка (табірний номер 787; 1908, Париж – 1973) організували у травні 1942 року в таборі художню виставку. Збереглося близько 33 робіт.

І. Кішка, який вижив у Шоа, в 1969 році подарував дому-меморіалу борців гетто «Бейт Лохамей ха-гетаот» в Ізраїлі малюнок з видом на табір у Комп'єні.

Через 7 місяців ув'язнення в таборі Руальє А. Берлін та його дружина Дуся були відправлені до транзитного табору Дрансі, а у вересні 1942 р. – до Аушвіца.

Завдяки друзям, які вижили в концтаборах, деякі роботи А. Берліна збереглися та входять до колекції творів мистецтва в Будинку-музеї борців гетто (Ізраїль), музею Гехта (на території Університету Хайфи, Ізраїль) та Музею сучасної історії в Парижі.

БЕРМАН САМУЇЛ ДАВИДОВИЧ

(3.01.1922, Сновськ Чернігівської обл. – 18.02.1987, Харків),
математик.

Студент мехмату МДУ, він у 1942 р. добровольцем пішов на фронт. Після важкого поранення під Сталінградом повернувся та у складі військ 3-го Українського фронту воював за Україну, Болгарію, Угорщину.

1949 р. закінчив з відзнакою Львівський університет, 1952 р. захистив кандидатську дисертацію. З 1952 по 1967 р. працював в Ужгородському університеті, створив там кафедру алгебри та став засновником школи алгебри. З 1967 р. і до смерті С. Д. Берман працював у Харківському інституті радіоелектроніки.

Автор роботи «Групові алгебри рахункових абелевих р-груп». Теорема Бермана-Вітта принесла йому популярність у світовій спільноті. Досліджував теорію алгебри кодування, порогову логіку. Протягом двадцяти років С. Д. Берман керував Харківським міським семінаром алгебри. В університеті регулярно проходять берманівські математичні читання.

Був завідувачем кафедри у Харківському інституті радіоелектроніки, коли на нього донесли, що він читає «Архіпелаг ГУЛАГ». Бермана виключили із партії. Не зважили й на те, що партквиток вручили йому на фронті. ЦК КПРС це виключення не затвердив. Проте від студентів професора відлучили: він не мав права читати лекції. Берман намагався протестувати, і тоді йому заявили: «Добре. Ви читатимете лекції, але перша з них має бути про шкоду сіонізму». Він відмовився від цієї принизливої пропозиції, сказавши просто, що він математик, а не політик.

За 15 хвилин до раптової смерті Берман почав записувати формулювання нової теореми, яка залишилася незавершеною.

БЕРМАН ШЛОМО

(1857, Чернігівська губ. – лютий 1927, Гомель),
письменник, викладач.

Народився у чернігівському містечку, мати сама навчала його івриту. Коли переїхали до Козельця, хлопчика віддали до міської школи. З 19 років викладав іврит (у Гомелі) та публікувався в єврейській пресі. У 1896 р. у Варшаві молодий письменник Бен Авігдор заснував видавництво «Тушія» для публікації винятково івритських книжок. Він навіть платив завищені гонорари молодим, зазвичай бідним письменникам (у нього видавалися **Гнесін, Бреннер, Кацнельсон** та ін.) задля популяризації літератури на івриті.

До Ш. Бермана видавець звернувся з проханням перекластись на іврит казки братів Грімм. У 1897 р. казки було опубліковано у 15 окремих брошурах. То були перші переклади казок братів Грімм на іврит. Починаючи з 1898 р. видав 80 брошур для молодіжної серії «Герої нації»: історія Ізраїлю в біографіях видатних діячів, починаючи з біблійних часів.

Серія цих книжок була перевидана у 1950-х роках (у 4-х томах). Останні історії, підготовлені для продовження серії, були надруковані вже після смерті автора.

Він викладав історію єврейських громад Білорусі, був відомий як сіоністський активіст. Автор кількох книжок та посібників з єврейської історії. Автор популярної свого часу книжки для читання на івриті для дітей від 6 до 8 років «Садок», уперше опублікованої в 1900 р. У 1902 р. він опублікував перший переклад на іврит «Червоної шапочки» Шарля Перро в рамках проекту «Бібліотека для молоді» видавництва «Тушія» (Варшава). Запропоноване ім'я «Кіпа адума» стало канонічним.

Туберкульоз, на який він довго хворів, дав ускладнення: Шломо осліп і оглух. Але він устиг у короткий термін записати свої мемуари «Спогади» обсягом в 400 сторінок. З невідомої причини книжку він вирішив спалити, але в останній момент близьким удалося врятувати частину «Спогадів».

21.02.1927 р. у газеті ішува Палестини «Доар ха-йом» з'явився некролог: «З СРСР надійшла звістка про смерть відомого письменника...».

БЕРНЕС МАРК (Нейман Марк Наумович)

(25.09./5.10./1911, Ніжин Чернігівської губ. – 16.08.1969, Москва),
актор.

Став зіркою екрана, зігравши лише 2 головні ролі. Був знаменитим співаком, не маючи музичної освіти. Крім роботи в кіно, займався концертною діяльністю. Перший його концертний виступ відбувся у Свердловську 30 грудня 1943 р.

Фільмографія: 75 робіт у 66 проєктах. Найбільш відомі його ролі у фільмах «Винищувачі», «Два бійці», «Нічний патруль», «Максимка». Заслужений артист РРФСР (1956). Народний артист РРФСР (1965).

У 1978 році радянський астроном М. І. Черник назвав його ім'ям одну з малих планет Сонячної системи – 3038 р. Bernes.

1 квітня 2002 року в Одесі в саду скульптур Літературного музею (вул. Ланжеронівська, 2) відкрито скульптурну композицію «Шаланди, повні кефалі...» (скульптор Т. Судьїна), що зображує героїв однойменної пісні з кінофільму «Два бійці» – рибачку та моряка.

7 жовтня 2011 року в Ніжині на будинку №70 по вул. Авдіївській (колишній Мільйонній), де він народився, відкрито оновлену меморіальну дошку (на жаль, з помилковою датою народження — 7 жовтня), а 13 жовтня 2011 року в Театральному сквері – бронзовий пам'ятник (скульптори Володимир та Олександр Чепелики, архітектор Володимир Павленко) в основі якого – кадр із кінофільму «Два бійці»: Аркадій Дзюбін сидить із гітарою в руках.

БЕРНСТАЙН ДЖОН /John L. Bernstein/

(5.03.1873, Ніжин Чернігівської губ. – 22.08.1952, Нью-Йорк),
адвокат, громадський діяч.

Емігрував до США в 1890 р. Оселився в Нижньому Іст-Сайді (Нью-Йорк). Став адвокатом. Один із творців HIAS (Hebrew Immigrant Aid Society – Товариство допомоги єврейським іммігрантам). У 1917–1926 рр. був президентом HIAS, у ці роки відкрито нові представництва у Східній Європі та на Далекому Сході для допомоги жертвам війни та погромів. До 1952 р. був головою Виконавчої ради HIAS та членом Виконавчої ради Американського єврейського комітету.

На початок 1960-х років державну школу №137 у Нижньому Іст-Сайді вирішили назвати на честь Бернстайна. Церемонія перейменування відбулася 28 жовтня 1966 р. (школу було закрито 2018 р.).

БЕРХІН МИХАЙЛО МИКОЛАЙОВИЧ /Залман Нехемієвич/

(1880, Стародуб Чернігівської губ., сучасна Брянська обл. – 22.01.1943, Ульяновськ (Росія), інженер.

Його батько Наум (Нехемій) Ізраїлевич Берхін походив із бідної єврейської родини. Одружився у 18 років з 16-річною красунею Анною. Анна – Сарра Залманівна Епштейн – походила з родини середнього достатку. Жили вони в Стародубі й там народили трьох синів і п'ятьох дочок. Наум Ізраїлевич не мав спеціальності. То робив і сам продавав про-стенькі цукерки, то ваксу, то чорнило, то щось перепродував і небагато годував свою сім'ю. Батьки були грамотними, багато читали, привчили до читання і дітей. Переїхали до Катеринослава (Дніпро). Усі діти вчилися. Після закінчення міського училища Залман уступив учнем у слюсарну майстерню. І, звісно, захопився революційними ідеями. Батько Наум Ізраїлевич допомагав дітям ховати нелегальну літературу, прокламації. 1898 року Залман уступив до РСДРП (після розколу 1903 р. приєднався до крила меншовиків). Перебував на обліку жандармерії як учасник «Київського союзу боротьби за визволення робітничого класу» і «Групи робочої газети» з 1898 р. Того ж року його, 18-річного, заарештували в Києві за участь у революційному гуртку і вислали під нагляд поліції в Гомель. 1902 року другий арешт за поширення нелегальної літератури, ув'язнення відбував у київській, а потім московській в'язницях. У 1901 році до винесення вироку його випустили з в'язниці і відправили під нагляд поліції на батьківщину, де йому вдалося спочатку перейти на нелегальне становище, емігрувати. У 1906 році повернувся під прізвищем Беккер, оселився в Петербурзі. 1908 року арешт і заслання в Яренськ (Вологодська губернія). Втік. Найнявся кочегаром на французьке судно, яке йшло з Батума до Марселя.

У 1910 році вступив до Політехнічного інституту у Фрідберзі (Німеччина), який закінчив 1913 року. Потім повернувся до Парижа, де навчався моторобудуванню у Вищій національній школі інженерів і авіаконструкторів, працював на різних заводах інженером.

Після лютневої революції Берхін повернувся в Росію і змінив ім'я, ставши Михайлом Миколайовичем. Із сім'єю – дружиною Зінаїдою Якимівною Гольдберг і трирічним сином Олександром – жив у різних місцях: спочатку в Катеринославі, де Михайл працював інженером на механічному заводі, потім у Криму, де з братом Володимиром орендували, а потім викупили (під час НЕПу) невеликий завод сільськогосподарських виробів у Сарабузі. НЕП закінчився в 1929 р. Підприємство закрили. Берхін поїхав до Москви і з 1929 року працював у системі військової промисловості (на вагоноремонтних заводах, як називали танкові підприємства) інженером.

17 квітня 1937 року його заарештували за обвинуваченням у «контрреволюційній діяльності» і членстві в «антирадянській шкідницькій і шпигунській організації в танковій промисловості», що проводила «за завданням іноземних розвідувальних органів активну підривно шпигунську діяльність у військовій промисловості». Згідно з обвинувальним висновком, організацію було розгромлено 1934 року, але «нерепресовані учасники цієї організації, що залишилися, контрреволюційні елементи, пов'язані з цією організацією, почали поступово відновлювати свою шкідницьку і шпигунську діяльність». До них слідчі віднесли і Берхіна, який здобув освіту в Німеччині та Франції.

Берхін винним себе не визнав. 4 липня 1937 року був засуджений до п'яти років виправно-трудових таборів (ВТТ). Ці п'ять років він провів на Колімі в бухті Нагаєво. Звільнившись у 1942, продовжив працювати в Магадані слюсарем автобази. Отримав дозвіл на виїзд до Ульяновська, де помер 22 січня 1943 року від крововиливу в мозок.

Посмертно реабілітований 1957 року «за відсутністю складу злочину».

БЕЛКІН РАФАЇЛ САМУЇЛОВИЧ

(11.07.1922, Чернігів – 3.02.2001, Москва),

юрист.

Батько – Белкін Самуїл Рафаїлович – уродженець м. Почепа, з бідної родини; без освіти, працював у артілі з виготовлення мотузок і канатів. Мати – Ескіна Іда Хононівна – народилася в Конотопі у заможній родині; закінчила фізико-математичний факультет Вищих жіночих курсів у Києві. Батьки одружилися 1921 р. У Чернігові прожили кілька років, переїхали в Орел, а 1925 р. – до Москви.

Закінчив із золотою медаллю середню школу в 1940 р. Призваний до армії, почав службу в 11-му полку зв'язку 25-ї армії Далекосхідного округу. У лютому 1941 р. його, який закінчив 10 класів, направили вчитися на курси молодших політруків. 3 липня 1941 р. курсантів у зв'язку з воєнним становищем випустили достроково. У листопаді 1941 р. брав участь у боях під Москвою. Закінчив війну на Ельбі.

Із золотою медаллю закінчив Військово-юридичну академію Радянської Армії. Після закінчення академії працював слідчим, потім старшим слідчим, помічником військового прокурора з керівництва слідством і дізнанням Військової прокуратури 42-ї повітряної армії Бакинського округу ППО. Заочно навчався в ад'юнктурі, достроково на початок 1954 р. захистив кандидатську дисертацію на тему «Огляд місця події. Кримінально-процесуальні та криміналістичні аспекти».

У 1961 р. захистив докторську дисертацію на тему «Експериментальний метод дослідження у радянському кримінальному процесі та криміналістиці». З 1955 по 1985 викладав в Академії МВС СРСР. Вийшовши у відставку 1985 р., три роки завідував відділом теорії Всесоюзного НДІ судових експертиз МЮ СРСР.

З кінця 1960-х років ХХ століття почала формуватись наукова криміналістична школа професора Р. С. Белкіна. Ним створено концепцію загальної теорії криміналістики, запропоновано сучасне визначення предмета науки, сформульовано низку концептуальних понять криміналістичної тактики. Професор Р. Белкін – один із творців загальної теорії судової експертизи.

У 1977–1979 роках побачив світ 3-х важкий «Курс радянської криміналістики». У 1999 р. – «Історія вітчизняної криміналістики» (російською мовою).

Р. С. Белкіним у співавторстві та за його редакцією написано 23 підручники з курсу «Криміналістика» для вищих та середніх спеціальних навчальних закладів. Опублікував понад 300 наукових праць. Читав лекції з криміналістики в закордонних університетах, в Інституті кримінальної поліції Китаю.

Багато часу приділяв популяризації науки. Ним написано (російською мовою) «Ведеться розслідування»; «Не переступи межу» (1976), «Репортаж із майстерні слідчого» (1998); «Криміналістичний буквар» (1997) для школярів молодших класів.

Ім'я професора Р. С. Белкіна присвоєно кафедрі криміналістики МФПА («Московська

фінансово-промислова академія»). В Академії управління МВС РФ створено меморіальний кабінет-музей Р. С. Белкіна. У Казахському Національному університеті та в Академії управління МВС Росії проводяться Белкінські криміналістичні читання (інформація дійсна на 2019 рік).

БИХОВСЬКИЙ АРОН ІЗРАЇЛЕВИЧ

(13.08.1929, Сновськ Чернігівської обл. – 4.05.1994, Київ),
фізик, педагог, доктор наук.

У 1944 р. закінчив середню школу №131 м. Києва із золотою медаллю. У 1946–1951 рр. навчається у Київському національному університеті ім. Т. Г. Шевченка на факультеті фізики, закінчив навчання із червоним дипломом. Професор кафедри фізики (з 13 березня 1981 р.) в Українській сільськогосподарській академії. Основні роботи у галузі фізичної хімії. Також сферою його інтересів було дослідження поверхневих явищ, капілярності та поверхневого натягу.

У 1960 роки цікавився проблемою існування та еволюції живих систем у зв'язку з другим законом термодинаміки. Досліджував питання про причини збігу математичних формул для негентропії та кількості інформації. Він висунув гіпотезу, що це викликано зв'язком між цими двома величинами, оскільки обидві величини є мірою організованості фізичної системи, що розглядається. Досліджував питання зниження ентропії від покоління до покоління, обговорював вплив «озвучування» рослин з їхнього зростання і доводив, що це відбувається на молекулярному рівні.

Автор низки монографій та публікацій у профільних журналах.

БИХОВСЬКИЙ ГРИГОРІЙ БОРИСОВИЧ

(1861, Новгород-Сіверський Чернігівської губ. – 1936, Київ),
хірург-онколог.

Закінчив Київський університет у 1889 р. Студентом працював у хірургічній клініці Ф. К. Борнгаупта і протягом кількох років був його помічником. Самостійну хірургічну діяльність розпочав у єврейській Київській благодійній лікарні Іони Зайцева, де працював головним лікарем 25 років.

У списку лікарів у доповідній записці до Президії ГПУ особливо уповноваженого Я. С. Агранова про II Всеросійський з'їзд лікарських секцій та секції лікарів Всемедико-сантроду від 5 червня 1922 згадується як «колишній меншовик». У 1922 р. брав активну участь в організації Київського інституту удосконалення лікарів і очолював у ньому до 1931 р. хірургічну клініку. 1932 р. організував при Київському рентгенологічному інституті онкологічний диспансер, а 1934 р. – онкологічну клініку. Голова єврейського благодійного товариства, голова хірургічної секції Єдиного наукового медичного товариства; член правління, а згодом і голова Медичної ради київського товариства «Меддопомога», товариш голови Київського хірургічного товариства (з 1930 р.).

У книжці «Злоякісні новоутворення» (патогенез, профілактика, рання діагностика), що вийшла за його редакцією (разом з проф. П. А. Кучеренко), їм написано низку основних розділів.

БІНОВ ЛЕВ ІСААКОВИЧ

(22.02.1909, Яриловичі Чернігівської губ., сучасний Ріпкинський р-н – 19.01.1943),
льотчик.

Наразі точно невідомо, народився Л. Бінов у Нових чи Старих Яриловичах. В одному з документів (див. сайт «Пам'ять народу») названо Нові Яриловичі, в інших – просто с. Яриловичі.

Відомо, що у 1935 р. Бінов закінчив льотну школу у Ленінграді. На фронті з 27 серпня 1942 р.

19.02.1942 р. під Сталінградом літаком ЯК-1 збив винищувач Ме-110 над станцією Котлубань біля Сталінграда; розстрілявши боєприпаси, здійснив таран та збив другий Ме-110. Зумів довести літак до свого аеродрому та здійснити посадку. 29.10.1942 р. призначений командиром 512 авіаційного полку (220-а винищувальна авіаційна дивізія, 16-та повітряна армія, Донський фронт).

19 січня 1943 р. майор Бінов та сержант Моросников вилетіли на супровід штурмовиків. Підійшовши до Орлівки, «Іли» стали обстрілювати ворожі машини та скинули на них бомби. Із землі відповіли вогнем. Майор Бінов подав команду «Атакуємо» і кинувся вниз. Прикриваючи командира, Моросников теж увів свій літак у піке. Обидва врізалися в німецькі зенітки.

На особистому рахунку 6 збитих літаків та один – у групі.

Нагороджений орденом Червоної Зірки (наказ від 23.10.1942), орденом Великої Вітчизняної війни (посмертно).

Місце поховання – Мамаєв курган (Волгоград).

БЛАНТЕР МАТВІЙ ІСААКОВИЧ

(23.02.1903, Почеп Чернігівської губернії, сучасна Брянська обл. – 29.09.1990, Москва),
композитор.

Один із чотирьох дітей купця Ісаака Боруховича Блантера та актриси Тетяни Вовсі, родички актора С. Міхоелса та лікаря академіка М. Вовсі.

Навчався грати на скрипці в А. Єгудкіна та фортепіано в А. Даугуля у Курському музичному училищі (1915–1917). У 1920-ті роки – завідувач музичної частини студії балетмейстера Н. Форрегера (1920–1921), Ленінградського театру сатири (1926–1927), Магнітогорського театру драми (1930-1931), Пересувного театру журналу «Крокодил» (1932). У 1936 р. призначений художнім керівником Державного джаз-оркестру СРСР.

Був відомий як автор блюзів, чарльстонів та фокстротів (найвідомішим став фокстрот «Джон Грей»), які пізніше були розкритиковані комуністичними ідеологами.

Автор понад 200 пісень. Серед популярних радянських пісень були: «Катюша» (1939), «До свидання, города и хаты», вальс «В лесу прифронтовом» (сл. М. В. Исаковского); «Моя любимая» (сл. Е.А. Долматовського), «Враги сожгли родную хату», «Лучше нету того цвету», «Летят перелетные птицы», «В городском саду играет духовой оркестр».

Інші твори: оперети «Сорок палиць», 1924; «Ніс президента», 1925; «На березі Амурса», 1939; циганські пісні на вірші І. Сельвінського, дитячі пісні на вірші С. Маршака, С. Михалкова та ін.

БЛЮМ ІЗРАЇЛЬ

(11.04.1879, Ніжин Чернігівської губ. – грудень 1932, Чикаго, США),
поет.

З Ніжина сім'я виїхала до США 1887 року. Спочатку він жив зі своїми батьками у Нью-Йорку, пізніше у Філадельфії, де навчався у державній школі. Працював на швейній фабриці, де в ті роки були дуже погані умови та низька зарплата. 1910 року переїхав до Чикаго, де спочатку продовжив працювати на швейній фабриці, а потім зайнявся бізнесом. І приєднався до анархістського руху.

Під впливом американських єврейських робітників-поетів почав писати вірші на їдиш, які були опубліковані в таких виданнях, як «Frage arbeter shtime» («Вільний голос праці»), «Obend blat» («Вечірня газета»), «Forverts» («Вперед»), «Idisher rekord» («Єврейська платівка»), «Їдіше арбетер вельт» («Світ єврейської праці») та інші. 1922 року група друзів опублікувала збірку його віршів під назвою «Grine tsvaygn, gezamlte lider. 1904–1914» («Зелені гілки», збірка віршів, 1904–1914), Чикаго. С. 83.

У Чикаго він був відомий під прізвиськом «комерсант-поет». Під час економічної кризи кінця 1920-х років утратив бізнес. Після тривалої хвороби помер у Чикаго у грудні 1932 року.

БОЛЬШАКОВ (Грейсерман) ЛЕОНІД НАУМОВИЧ

(1.01.1924, Сновськ Чернігівської обл. – 09.08.2004, Оренбург),
письменник.

Навчався у чернігівській школі ім. Горького, працював у обласній газеті.

З 1941 жив та працював в Оренбурзі. Протягом 30 років займався журналістикою, випустив понад двадцять книжок про сучасників; створив та очолював обласну студію телебачення. Основні твори присвячені Т. Г. Шевченку, Л. М. Толстому, Г. С. Вінському, декабристам.

Завдяки йому в Оренбурзькій обл. з 1970-х років проводились «Шевченківські березні», відкриті два музеї Т. Шевченка в Орську та Оренбурзі. Засновник та перший директор інституту Тараса Шевченка в Оренбурзі (1993 р.).

Про Тараса Шевченка їм написано близько 20 книжок: «По следам оренбургской зимы» (Чел., 1969), «Літа невольничі» (К., 1971), «Їхав поет із заслання» (К., 1977), «Все он изведдал» (К., 1988), «Повість про вічне життя» (К., 1990), «Быль о Тарасе» в 3 томах (М., 1993).

Засновник свята «Шевченківський березень» (1977). Автор-упорядник «Оренбурзької Шевченківської енциклопедії», «Оренбурзької Пушкінської енциклопедії», «Оренбурзької Толстовської енциклопедії» (усі видані 1997 р.). Ініціатор випуску «Оренбурзької біографічної енциклопедії» (з 1995 року).

Кандидат філологічних наук (1969), професор (1980), академік Міжнародної академії гуманізації освіти (1995) та член-кореспондент Російської академії природничих наук (1997). Перший Почесний професор Оренбурзького державного університету (1998). Почесний громадянин Оренбурга (1993).

БОНДІ АЛІНА /Бонді-Гласова Хелен/

8.01.1865, Стародуб Чернігівської губ., сучасна Брянська обл. – 20.02.1935, Варшава),
художниця.

З 1904 по 1909 р. навчається живопису у Варшавському художньому училищі, продовжує навчання у Парижі у символіста Моріса Дені. Була відома як майстер портретів та пей-

зажного живопису. Улюблені техніки – пастель та олія, малювала також вугіллям. З 1909 по 1927 р. було проведено 6 виставок у Варшаві та одна у Познані.

Портрети А. Бонді писали Конрад Кшижановський (1903) та Ян Рембовський (поч. ХХ ст.), – полотна знаходяться у зборах Національного музею у Варшаві.

Разом із чоловіком, адвокатом Якубом Глассом, збирала колекцію польських художників ХІХ-ХХ ст. та предметів мистецтва, яку заповіла Варшавському національному музею.

БРЕГМАН СОЛОМОН ЛЕОНТІЙОВИЧ

(1895, посад Злинка Чернігівської губ., сучасне м.

Злинка Брянської обл. – січень 1953, Москва, Бутирська в'язниця),
член президії Єврейського антинацистського комітету, профспілковий функціонер.

З дитинства добре знав їдиш, українську та російську мови. З 13 років працював прасувальником у кравецькій майстерні в Катеринославі (Дніпро). У 16 років вступив до профспілки шкірників, у 17 – до партії більшовиків (1912).

У 1920-ті роки Соломон Брегман входить до складу керівних органів різних профспілкових організацій. У другій половині 1930-х років – голова ЦК профспілки, а потім секретар ВЦРПС (Всесоюзна центральна рада професійних спілок), він входив до одного зі списків сталінської номенклатури.

У 1944 році з ініціативи С. А. Лозовського Брегмана було введено до складу президії Єврейського антинацистського комітету (ЄАК). Він став головою редколегії з випуску книжки про євреїв-героїв у боротьбі з нацизмом, брав участь у комісії з «Чорної книги» (про злочини нацизму проти єврейського народу), основні упорядники якої Ілля Еренбург і Василь Гроссман.

У 1946 році після перетворення наркоматів на міністерства Брегмана призначають заступником міністра державного контролю СРСР. На цій посаді він продовжує брати участь у справах ЄАК, що після розгрому комітету й арешту його членів стає основним пунктом обвинувачення.

Заарештований 28 січня 1949 року разом з іншими членами ЄАК за звинуваченням в антирадянській, націоналістичній і шпигунській діяльності.

На перших допитах усі заарештовані заперечували свою провину. Під тортурами надалі всі провину визнали, але під кінець попереднього слідства четверо з 15 обвинувачених, і серед них С. Брегман, відмовилися від попередніх свідчень. На початку липня 1952 року Брегмана помістили в тюремну лікарню в несвідомому стані. Його справу – «до одужання» – виділили в окреме провадження. Помер у Бутирській в'язниці в січні 1953 р. від наслідків тортур. Ліквідація ЄАК послужила сигналом згори до повного розгрому в Радянському Союзі єврейської культури та її установ. Історики розглядають ці події як доказ антисемітської політики сталінського СРСР.

У 1955 році С. Л. Брегмана разом з іншими засудженими у справі ЄАК було реабілітовано.

1983 року до тридцятиріччя розстрілу діячів ЄАК у Єрусалимі поставили пам'ятний камінь з іменами страчених і померлих в ув'язненні.

3.10.2021 р. на будинку в Москві, в якому С. Брегман жив до арешту, встановлено пам'ятну табличку «Остання адреса».

БРУК АВРААМ ЯКОВИЧ

(1866, Чернігів – 1941),
офтальмолог.

Народився в родині залізничного інженера. Ймовірно, навчався у чернігівській чоловічій гімназії. У 1891 р. закінчив медичний факультет Віденського університету і того ж року приїхав до Гомеля, відкрив медичну практику. У Гомелі з 1893 року також працював лікарем його брат Григорій, майбутній депутат Державної Думи.

А. Брук не цікавився політикою, але його дружина Роза Володимирівна Коробочкіна була однією із керівниць міського осередку «Бунда».

У 1904 р. очолив у Гомелі Федоро-Іринінську очну лікарню (ініціаторами та меценатами виступили Федір та Ірина Паскевичі). Лікарня обслуговувала населення Могилівської, Чернігівської, Мінської губерній і, турботами Брука, не припиняла роботу навіть у буремні 1918–1920 роки.

У 1917 р. доктора Брука обрано членом Гомельської міської думи, призначено головою міського продовольчого комітету. Харчування хворих завідувач лікарні забезпечував частково власним коштом, що дозволило годувати двічі на день та двічі давати гарячий чай. Так, у 1922 році за свої гроші Брук закупив для лікарні та здав за квитанціями понад 11 пудів хліба, 61 пуд борошна житнього та 5 пудів пшеничного, 4 пудів м'яса, 14 – крупи, 3 – цукру, 6 – сиру, 27 – картоплі, 270 яєць. Організував підсобне господарство.

У 1923 р. очна лікарня отримала від АРА (Американська організація допомоги голодуючим у Росії) медикаменти 127 найменувань. У тому ж році ДЖОЙНТ закупив у Німеччині 48 найменувань інструментів як допомогу для лікарні згідно зі списком, складеним Бруком.

До 1937 року він регулярно виїжджав із науковими доповідями до закордонних відряджень, забезпечуючи лікарню обладнанням.

У 1934 р. з ініціативи та за активного сприяння **С. Камінського** лікарня перетворена на Білоруський науково-дослідний трахоматозно-офтальмологічний інститут. А. Бруку надано звання доктора наук та професора. У 1937 р. його стараннями відкрито дитячу трахоматозну лікарню на 65 місць. Ця лікарня працювала до 1941 р., після Другої світової війни свою діяльність не відновила.

Працю в клініці завжди поєднував із приватною практикою. На його утриманні перебували батьки дружини, діти сестри, виховував приймального сина.

Помер в евакуації 1941 року.

Сестри: Софія (Сара) Бірнштейн (1880–1980), офтальмолог;

Ривка, у заміжжі Кассель, поїхала до Палестини.

Брати: Григорій (Цві Гірш), 1869–1922, депутат Державної Думи;

Павло, голова банку у Харкові, емігрував до Парижа.

БУНІН ЗУСМАН

(13.06.1890, Мена Чернігівської обл. – 11.11.1987, Каліфорнія, США),
поет (їдиш).

До дванадцяти років навчався у релігійній початковій школі. Був клезмером та теслею. Емігрував до США 1911 року. Жив у Лос-Анджелесі, працював директором місцевої єврейської середньої школи.

Уперше опублікував у «Кундесі» («Жартівник») у 1915 році два вірші. Став популярним. Публікувався в журналах «Майрев» («Захід»), «Байм пасифік» («Тихий океан»), «Літераріше хефтн» («Літературні зошити») та в «Лідер-замлунзі» («Збірник пісень») музиканта Янкева Вайнштока. Видавалися платівки з піснями на його вірші.

Видано 2 збірки віршів та пісень (на їдиші):

Gezang fun mayne teg (Пісні мого життя) (Лос-Анджелес, 1950), С. 159;

Fun friling biz harbst (З весни до осені), Тель-Авів: Хаменора, 1965, С. 299.

ВАЙНШТЕЙН МАРК ГРИГОРОВИЧ

(20.08.1894, Конотоп Чернігівської губ., сучасна Сумська обл. – 7.08.1952, Москва),
художник, директор Чернігівського історичного музею.

Старший із шістьох дітей. Батько заробляв на життя палітуркою книжок, мати була швачкою. Завдяки підтримці меценатів у 1917 році Марк закінчив Київське художнє училище та був рекомендований для продовження навчання до Академії мистецтв. Через політичні події в країні змушений повернутися до Конотопа. 1918 р. помирає його мати, 1923 р. – батько.

Викладав у школі, у 1923–1924 рр. очолив Конотопський історичний музей (у якому на той момент було два наукові співробітники). Було досліджено села Шабалинове (садиба В. Богданівської-Попової) та Костиреве Коропського району. Зібрано речі, що належали історичу А. М. Лазаревському (ім'я якого свого часу носив музей у Конотопі). З ініціативи Вайнштейна відремонтовано будинок Василя Кочубея в Батурині, взято на облік 5 цивільних споруд, 5 церковних, три могили, два парки.

З 1925 по 1931 р. очолював Чернігівський історичний музей. При ньому було досліджено муміфіковані поховання XVII–XIX ст. у Седневі, збережені від утилізації дзвони чернігівських церков. У 1931 р. звільнений за звинуваченням в антирадянській діяльності.

Переїхав до Києва, працював у реставраційних майстернях Києво-Печерської лаври (1931–1934). У 1934 р. поїхав до Москви. У 1929 р. Марк Григорович овдовів, на руках у нього залишилися дві дочки. Одружився другим шлюбом зі своєю давньою знайомою Олександрою Гуревською, корінною москвичкою.

Кілька років працював в Антирадянському музеї, потім влаштувався викладачем у відділення живопису «Московського академічного художнього училища пам'яті 1905 року». Член Московської спілки художників.

У 1941 році училище закрилося, сім'я Вайнштейнів змушена евакуюватися до села Домашки Куйбишевської (Самарської) області. Олександра працювала директором сільської школи, Марк та його старша дочка викладали у сусідньому селі. Жили у тяжких умовах, митець продавав свої роботи за мішок картоплі чи пів літра молока, малював портрети із фотографій.

У 1945 р. отримали дозвіл на повернення до Москви.

Художник багато писав, щоліта Марк та Олександра проводили у Підмосков'ї. Під приводом боротьби з космополітизмом, попри заступництва колег та учнів, Марка Вайнштейна звільнили з училища. Одночасно виключили з Спілки художників.

Він повернувся до викладання у школі, малював ілюстрації до книжок. У 1945–1952 рр. виконав серію малюнків-акварелей за мотивами творів Н. В. Гоголя, А. П. Чехова, А. С. Пушкіна, М. Є. Салтикова-Щедріна та ін. Він використовував будь-який клаптик полотна, з будь-яких дощок бив підрамники, щоб зобразити те, що любив. З допомогою живопису

зображував світ, де він хотів би жити: ідеальний світлий затишний двір, чудова природа, спокійні добрі люди.

Уже помертно, в епоху «відлиги», роботи Марка Вайнштейна брали участь у кількох виставках, які проводило Училище пам'яті 1905 року (з 2016 р. училище перейменовано на «Московське академічне художнє училище»).

1994 року Тамара, молодша дочка художника, організувала першу персональну виставку батька, через 42 роки від дня смерті художника.

ВАССЕРМАН ДОРА (уроджена Гольдфарб)

(15 або 30.06.1919, Чернігів – 15.12.2003, Монреаль, Канада),
засновниця їдишського театру Канади.

Вона була молодшою з п'яти доньок Мотла та Брехі Гольдфарб (уродженою Резник). Її батько працював слюсарем, мати – домогосподарка. Із Чернігова переїхали до Житомира. Сім'я не була релігійною, вдома розмовляли їдишем. Дора вчила російську в середній школі, де захопилася театром. Після закінчення школи вступила до театального технікуму при ГОСЕТі (Державний єврейський театр), який закінчила в 1939 році після 4 років навчання у великих майстрів, у тому числі у Соломона Міхоелса. До війни працювала у Києві, мабуть, у ГОСЕТі.

Під час Другої світової війни була в евакуації в Узбекистані, працювала у театрі. Там познайомилася з польським біженцем Шурою (Семом) Вассерманом, одружилися 8.03.1943 р.; перша дочка народилася в Джамбулі у січні 1944, друга – у Відні 1947 р. Відразу після війни Сем та Дора втекли з СРСР. Сім'я Сема загинула у Польщі. Про свою родину, що залишилася в Житомирі, Дора не мала жодних відомостей, зв'язок з родиною назавжди виявився втраченим.

З 1950 року Вассермани жили у Монреалі. Дора працювала у громадських організаціях, давала уроки їдиша, виступала як співачка, піаністка та гітаристка. У 1956 р. вона створила їдишську драматичну аматорську групу, яка пізніше стала їдишським театром. Перший спектакль поставлено 1957 року. А за сорок років роботи – понад 70 п'єс.

Серед постановок театру – класичні твори відомих їдишських письменників, таких як Шолом Алейхем та Шолом Аш; сучасні твори, перекладені Дорою на їдиш для її трупи. З 1974 по 1988 Вассерман працювала з Нобелівським лауреатом Ісааком Башевісом Зінгером, адаптувавши шість його творів для свого театру; це був єдиний театр, який одержав дозвіл автора ставити п'єси за його творами. У 1973 році трупа переїхала до Центру Сейді Бронфмана в Монреалі та з того часу це єдиний стаціонарний театр на їдиш в Північній Америці. Це також один із чотирьох їдишських театрів у світі: інші знаходяться у Нью-Йорку, Варшаві та Тель-Авіві.

21 квітня 1993 року Дора Вассерман була відзначена найвищою нагородою уряду Канади для цивільних осіб – Орденом Канади. До свого 70-річчя створила шоу Just Dora і зіграла саму себе.

Дора керувала своїм театром до 1996 р. та гастролювала з ним до США, Австрії, Росії. Після інсульту (1996) вона передала керівництво театром доньці Брайне (Бріні). Її дочка – магістр у галузі режисури у Школі образотворчих мистецтв Тіш (NYU), ставила п'єси англійською у великих театрах Нью-Йорка, в оперній трупі Ванкувера, а також на їдиші у театрі Folksbiene Playhouse (Нью-Йорк). З 2002 року Монреальський їдишський театр має ім'я Дори Вассерман.

Сестри Брайна Вассерман, художній керівник Segal Centre for Performing Arts та Елла Вассерман-Гаффен – дочки покійної Дори Вассерман – організатори міжнародного фестивалю єврейських театрів у Монреалі.

Дора всього на три тижні пережила свого чоловіка та вірного помічника Шуру (Сема) Вассермана (1918, Польща – 2003, Канада).

ВЕЙЛЕР ДЖЕК Д.

Jack D. Weiler

(30.05.1904, посад Свяцьке Суразького повіту Чернігівської губ. – 1995, Нью-Рошель, штат Нью-Йорк),
інвестор, ріелтор, філантроп.

Про чернігівських Вейлерів ХІХ ст. нам майже нічого не відомо.

Равін Файвел Вейлер (1870, Чернігів – 1959, Нью-Йорк), одружившись із Ханною Коен (1870, Катеринослав – 1937, США), виїхав до посаду Свяцьке Суразького повіту Чернігівської губернії. У ті часи посад (населення близько 4 тисяч) був одним із великих населених пунктів, більшим за повітовий Сураж.

Після аварії в Чорнобилі (1986) населення Свяцька переселено, у 2006 р. селище скасовано.

Дев'ятеро з 11 дітей Вейлерів народилися в посаді Свяцьке. Жила сім'я в півтора кімнатах. Одного зі старших синів – Рубена – відправили до Америки, щоб забезпечити виїзд усієї родини. Так у 1910 р. Вейлери перебралися до США (з десятьма дітьми). Їхали 3-м класом. Оселилися на Мангеттені, де знайшли перший заробіток: пришивали стрічки до корсетів. Пізніше сім'я переїхала в Бронкс, де рав Файвел отримав роботу в ешиві.

Сьомим у родині народився Джек. Він був активістом у середній школі: писав статті для шкільного журналу, був секретарем відділу розповсюдження журналу. Став кореспондентом New York Call, соціалістичної газети, де друкував статті про «шкільні новини та шкільну легку атлетику».

Він став першим у сім'ї, хто вступив до коледжу, але навчався лише один рік: дізнавшись, що заради оплати навчання батько взяв кредит, Джек почав працювати.

У коледжі хлопець навчився стенографії, діловодства, набору тексту й отримав посаду клерка в офісі з нерухомості. Першу ліцензію на нерухомість йому було видано 1925 року. У 1936 році (Джеку 32 роки) став партнером Бенджаміна Свіга з Бостона і заснував компанію з нерухомості, яка тоді називалася Swig & Weiler, пізніше – Swig, Weiler and Arnow. Їхнє перше придбання – готель Fairmont San Francisco, що згодом став мережею готелів. Вейлер керував Східним офісом фірми в Нью-Йорку, Свіг – на Західному узбережжі із Сан-Франциско. Протягом сорока чотирьох років Джек і Бенджамін укладали угоди на основі «рукостискання». Вони розширили бізнес на національному рівні, включно з понад 5 мільйонами квадратних футів у Нью-Йорку і 1,5 мільйона квадратних футів у Каліфорнії. Статки сім'ї в 1986 р. оцінювали у понад 450 млн \$.

Компанія Swig, Weiler and Arnow виділяла величезні суми на благодійність, будуючи не тільки хмарочоси, а й житлові комплекси. «Благодійність вище мого бізнесу», – говорив Джек Вейлер. Він витрачав на благодійність мільйони, але відмовлявся називати пресі точну суму пожертвувань.

18.11.1932 р. сім'я (з ініціативи Фейвела Вейлера) створила сімейний клуб «Weiler Sheves Achim»: парафраз 133 псалма «...як добре братам жити разом». Сімейний клуб ор-

ганізував касу взаємодопомоги: кожен жертвував щонайменше 100 \$ на рік для допомоги батькам. Будь-хто з членів сім'ї міг позичити до 200 \$ на рік, виплачуючи щомісяця по 2 \$. Коли в 1936 р. Хана тяжко захворіла, гроші фонду допомогли оплачувати лікарів. Овдовілий батько завжди жив з кимось із дітей. Сімейний фонд продовжував оплачувати лікарняні рахунки. У 1995 р. фонд розділився на підрозділи Східного і Західного узбережжя.

З 1949 р. Дж. Вейлер неодноразово приїжджав до Ізраїлю, допомагаючи як голова Житлового комітету будувати житло для репатріантів. У 1975–1977 рр. очолював ДЖОЙНТ. За його активної участі в Ізраїль перевезено близько 50 тисяч євреїв, побудовано 12 тисяч квартир.

У 1983 р. у Гіло (біля Ієрусалима) з'явився район Кір'ят Джек Вейлер з населенням 5000 жителів. Одну з ділянок району названо на честь Файвела Вейлера, сад присвячений Доріс Вейлер і Бенджаміну Свінгу, дитячий садок імені Бена (на згадку про Б. Свіга).

Архітектурну школу Академії мистецтв і дизайну Бецалель в Єрусалимі перейменовано на Архітектурний коледж Джека Д. Вейлера; він також фінансував будівлю медичної освіти Вейлера-Арноу в університеті Бен-Гуріона в Негеві; Єрусалимський технологічний коледж назвав свою ешиву на честь його батька, Файвела.

Вейлер був національним скарбником і президентом Century Club Організації облігацій держави Ізраїль; колишній президент і голова ради директорів лікарні Бронкс-Ліван; член правління Медичного центру Монтефіоре; член правління Єврейської теологічної семінарії Америки; президент фонду нерухомості Великого Нью-Йорка; і президент UJA-Федерації Нью-Йорка.

Лікарня в Бронксі (Нью-Йорк), яку він спонсорував багато років, носить ім'я Джека Д. Вейлера.

У 1927 році одружився з Доріс Персон; їхні діти: Алан Вейлер і Джоан Вейлер-Арноу (її чоловіком став племінник Б. Свіга).

На честь Джека і Доріс їхні діти 1987 року ініціювали пожертвування в розмірі 1,5 мільйона доларів на користь Центрального парку Нью-Йорка. У кількох кварталах від першого будинку Вейлерів в Америці було відкрито сад Доріс і Джека Вейлерів.

Джек Девід Вейлер помер 13 жовтня 1994 року у своєму будинку в Нью-Рошель, штат Нью-Йорк. Доріс померла 2009 року у віці 106 років.

Ісаак Башевіс Зінгер (лауреат Нобелівської премії з літератури) написав «Спогади про сина рабина» – Remembrances of a Rabbi's Son – історію життя Джека Д. Вейлера. На сторінці присвяти написано: «Від людини слова людині справи, 25 жовтня 1984 року».

Його син Алан Вейлер став юристом і якийсь час був помічником генерального прокурора Нью-Йорка.

Брат Сем-молодший став менеджером у Голлівуді.

Брат Абрахам (10.12.1908, Свяцьке – 22.01.2002, Нью-Йорк), кінокритик, голова Асоціації кінокритиків Нью-Йорка.

ВЕНГРОВ НАТАН (Мойсей Файвелевич Вейнгрів)

(16.04.1894, Прилуки Полтавської губ., сучасна Чернігівська обл. – 21.08.1962, Москва), літературний критик, дитячий поет, редактор.

Народився у родині лікаря Файвеля Давидовича Вейнгорова. 1912 року зі срібною медаллю закінчив гімназію в Могильові. До Петербурзького університету його не прийняли, оскільки право на вступ для єврея давала лише золота медаль. З 1912 р. у Петербурзі за-

ймався репетиторством, публікував (з серпня 1913 р.) ліричні вірші, рецензії, нотатки з літератури та мистецтва, слухав лекції у Психоневрологічному інституті. Петербурзький період виявився найнасиченішим періодом його віршованої творчості. У 1915 р. познайомився з О. М. Горьким, під впливом якого та за його сприяння співпрацював у журналах «Летопись», «Новая жизнь». У 1915–1916 рр. його вірші публікують у щомісячнику «Новый журнал для всех», де друкувалися молоді письменники всіх напрямків; середами збиралися для читання віршів. У ці роки він познайомився з В. Маяковським, Р. Івановим, Ек. Нізен, М. Кузьмінім. У березні 1917 року разом із художниками Єрмолаєвою, Альтманом, Анненковим, Любавіним створює товариство «Зелений птах», яке невдовзі увійшло до складу спілки «Свободу мистецтву!»; до цього союзу (зокрема інших) входили Маяковський, Кузьмін, Пунін, Мейерхольд.

Літературознавчі статті підписував як «Мойсей Венгров». Псевдонім «Натан Венгров» використовує з 1918 р., коли випускає першу книжку дитячих віршів. Усього вийшло 8 книжок дитячих віршів, популярних у 1920–1930-ті роки. Л. К. Чуковська згадувала серед книжок, які у сім'ї читали дітям, вірші Натана Венгрова.

У лютому 1918 р. Венгров входить до групи художників «лівого напрямку», які організували випуск книжок і проводили театралізовані вистави для дітей. Для такого виступу композиторка І. Міклашевська написала свою першу пісеньку на вірші Венгрова. У 1925 р. вийшла пісенна збірка Ірини Міклашевської «Дитячі пісні (на вірші М. Венгрова)». Для дорослих слухачів Венгров пропонує організувати «Живий журнал»: зал декорують художники, а запрошені поети та письменники читають публіці свої твори.

Його дитячі книжки ілюстрували художники Н. Альтман, Ю. Анненков, В. Єрмолаєва, Н. Любавіна, Є. Турова, В. Конашевич, М. Генке, Н. Шифрін. Валентина Ходасевич 1916 р. написала портрет Натана Венгрова. Зберігся також портрет поета у чорно-білих тонах роботи Н. Любавіної. Зінаїда Гіппіус подарувала йому свій щоденник, виданий під псевдонімом Антон Крайній, із автографом.

У 1918 р. він – один з учасників літературної збірки «Єврейський світ».

Захворівши на туберкульоз, переїхав до батьків до Могильова. Його дядько І. Я. Хургін – член Центральної Ради – запрошує у грудні 1918 р. племінника до Києва, де Венгров працює у системі Народного Комісаріату Просвітництва. У 1919 році він ініціював проведення «Дня дитячої книги», до якого відвідувачі арт-кафе Х.Л.А.М. прикрасили Хрещатик величезними панно та фігурами тварин. Про це свято через роки написав один із його учасників – І. Еренбург.

У 1921–1923 Венгров – редактор журналу «Народна освіта». У 1925 р. заснував та очолив Сибірське крайове видавництво; став редактором «Сибірського педагогічного журналу», співавтором букваря та книжки для читання «Ми в школі» для сибірських шкіл, що витримала до 1930 р. 9 видань.

У 1926–1929 роках – завідувач відділу дитячої літератури Держвидання. Спільно з Маршаком організував та редагував (1928–1929), журнал «ЕЖ», у якому публікувалися оберіути, Б. Житков, Є. Шварц, С. Маршак, К. Чуковський, М. Пришвін, В. Біанкі, О. Толстой, Г. Белих, Л. Пантелєєв, В. Маяковський, А. Барто, О. Берггольц, А. Беляєв, Я. Перельман... «Ніколи в Росії, ні до, ні після, не було таких щиро веселих, істинно літературних, бешкетних дитячих журналів», – писав пізніше К. Чуковський.

У 1933–1937 роках – редактор російського дитячого журналу «Мурзилка».

Його кар'єрне зростання було завершено «за не викриття ворога народу». Залишили

на волі, але в 1938 перевели (з великим зниженням на посаді) в Інститут світової літератури, де він працював до кінця життя (вчений секретар, молодший науковий співробітник, старший науковий співробітник). У липні 1941 року захистив кандидатську дисертацію «Ранній Блок». У 1945 році прочитав спеціальний курс, присвячений А. Блоку в Літературному інституті. 1963 року, помертпно, у видавництві АН СРСР видана монографія «Шлях Олександра Блока».

У співпраці з Л. Тимофесвим у 1952 р. видав «Короткий словник літературознавчих термінів: посібник для учнів середньої школи», перевиданий кілька разів (російською мовою).

У 1959 р. Венгрова відряджено до Туви. За його сприяння видано збірку тувинських казок.

Важливу роль він надавав роботі дитячих бібліотек: організації зустрічей з письменниками, обговоренню прочитаних книжок, збору відгуків читачів.

Його дружина Кобелева Олександра Михайлівна (1897–1982), завідувачка дитячої бібліотеки.

Син: Венгров Рем Мойсейович (1926–2003) – літературознавець.

ВІЛЛЕНС ГАРОЛЬД

WILLENS HAROLD

(26.04.1914, Чернігів – 17.03.2003, Лос-Анджелес),
бізнесмен, політик, філінтроп.

Народився в сім'ї кравця Самуїла (Сема) Віленського і Бадани Хескін (1895 р. н.). У липні 1914 р. батько та його молодший брат емігрували до США. Дружина із сином Гарольдом зуміли виїхати у 1922 р. До 1927 р. жили в Бронксі (Нью-Йорк), переїхали до Лос-Анджелеса до брата батька Бена. Мати працювала швачкою, батько – агентом у профспілці швейної промисловості. Гарольд закінчив середню школу (1932). Одружився у 18 років. Заробляв продажем приправ у ресторани і вчився. У 1939 р. закінчив Каліфорнійський університет у Лос-Анджелесі з відзнакою (факультет англійської літератури).

Під час Другої світової війни служив у Корпусі морської піхоти США. Капітан. Перекладач з японської. Відвідав японські міста Нагасакі та Хіросіма після того, як вони були зруйновані ядерними боєголовками. Побачене визначило його майбутню діяльність.

Перш ніж вирушити на військову службу в 1943 році, він купив два невеликих продовольчих магазини на бульварі Вілшир у Санта-Моніці, щоб залишити родині на випадок, якщо загине. Після війни бульвар розширили, він став однією з головних магістралей ділового району. Вдало продавши нерухомість, Вілленс заробив мільйони.

Заснував і керував Wilshop Corp., що постачав приправи в ресторани, був президентом і головою ради директорів компанії до 1975 року. У 1949 році він заснував компанію з виробництва текстильного обладнання Factory Equipment Corp. у Лос-Анджелесі, керував цією компанією до 1982 року.

З 1961 р. зайнявся благодійністю. Заснував наукову стипендію «Стипендіант миру Гарольда Вілленса». Починаючи з середини 1960-х років, працював на кандидатів у президенти, які підтримували ядерне роззброєння. Був головним збирачем коштів у Каліфорнії для Юджина Маккарті в його невдалих президентських перегонах 1968 року, для Джорджа Макговерна 1972 року, агітував за Джиммі Картера 1976 року. У 1978 р. Дж. Картер призначив Вілленса делегатом спеціальної сесії Організації Об'єднаних Націй з роззброєння.

У 1967 р. створив організацію «Рух керівників бізнесу за мир у В'єтнамі». Брав участь у створенні Центру оборонної інформації у Вашингтоні та допоміг заснувати Міжконфесійний центр по боротьбі з перегонами озброєнь. Автор ініціативи щодо заморожування ядерної зброї в Каліфорнії 1981 року, яку було ухвалено 1982 р. У 1984 р. видав книжку «Фактор Тримбата: як керівники підприємств можуть допомогти розв'язати кризу ядерних озброєнь»: про небезпеку ядерної війни між СРСР і США. У книжці описав фінансові й політичні ризики, механізм поступового роззброєння, небезпеку психологічних наслідків війни, розповів про свій досвід у Японії. Пояснив назву своєї книжки: тримбат – невеликий механізм, під час переміщення якого змінюється курс корабля.

У 1989 р. разом із партнером по бізнесу Велсі Білсоном написав відкритого листа до газети «АіФ» (найбільший тираж у СРСР того часу) із пропозицією допомогти перебудові: безкоштовні консультації новим комерційним підприємствам. Спонсорували модернізацію двох швейних фабрик у Москві та Молдавії, перетворення військової бази під Ленінградом на підприємство з виробництва дитячого одягу. Незабаром ці підприємства були закриті.

У Вілленса залишилися троє дітей: Лоуренс, Мішель, Рональд і семеро онуків. Його молодша сестра Доріс (1924–2021), яка народилася у США, відома як журналістка, драматургиня, співачка.

ВІЛЕНСЬКИЙ ЗИНОВІЙ (Залман) МОЙСЕЙОВИЧ
(3.10.1899, Корюківка Чернігівської губ. – 13.10.1984, Москва),
скульптор.

Закінчивши заводську школу при цукровому заводі у Корюківці, вступив до відділення малювання Київського художнього училища (1914–1919), навчався у Ф. Г. Кричевського, В. К. Менко, М. І. Струннікова. На початку 1919 р., не закінчивши навчання, змушений був повернутися додому. Працював декоратором при театрі цукрового заводу, учителем креслення та малювання у Корюківському технікумі.

Наприкінці 1922 р. вступив на скульптурний факультет Московського Вхутемаса (через відсутність місць відділення живопису). Навчався у І. С. Єфімова, І. М. Чайкова, В. І. Мухоміної. Відвідував майстерню Р. Р. Фалька. Працював у жанрі монументальної скульптури та скульптурного портрета.

У роки Другої світової війни був у евакуації у місті Чермоз Пермського краю. Там експериментував з виробничою вогнетривкою глиною шамот. Привіз з евакуації понад сто робіт, виготовлених у цій техніці.

Народний художник РРФСР (1969), член-кореспондент АХ СРСР (1954).

ВІЛЕНСЬКИЙ МАЙКЛ
(18.09.1880, Прилуки Полтавської губ., сучасна Чернігівська обл. –
дата смерті невідома, США),
театральний артист, режисер.

Батьки були дрібними крамарями, більше про сім'ю нічого не відомо. До 8 років відвідував хедер, пізніше працював на тютюновій фабриці та допомагав артистам місцевої театральної трупи.

Сім'я емігрувала до США 1892 р. Майкл розносив газети, працював на фабриці. Разом з Абе Когутом (1878, Галичина) створює «Клуб молодих зірок», де самодіяльні актори

грають сценки на їдиші. Працює у різних трупах суфлером, актором, режисером, автором текстів. З 1912 року виступає в епізодичних ролях в англомовних американських театрах. З 1923 р. працює режисером у популярному естрадному музичному театрі Сан-Франциско «Warfield», де виступали багато зірок, серед яких Луї Армстронг та Чарлі Чаплін. Інші відомості про його життя нам невідомі.

ВОЛОВИЧ ХАВА ВІЛЬКІВНА

(25.12.1916 /7. 01.1917/ Сосниця Чернігівської губернії –
14.02.2000, Мена Чернігівської обл.),
автор спогадів про ГУЛАГ.

Народилася у бідній родині. У 1931 році закінчила семирічну школу і вступила працювати набірницею до друкарні. На момент арешту служила літературним коректором у редакції газети «Колгоспна праця». Заарештована 14.08.1933 р. за доносом: відкрито заявила, що зустрічні плани шкодять колгоспному будівництву. 20.03.1938 за звинуваченням в «антирадянській агітації» засуджена до 15 років таборів та 5 років позбавлення прав. Термін відбувала у Севжелдорлазі (лісоповал), у Маріїнських таборах (сільгоспроботи), в Озерлазі, в Джекказгані. У 1942 народила дочку, яка померла у тюремному дитячому будинку (1944). Багато років була акторкою табірних театрів.

Звільнена 20.04.1953. Реабілітована 28.12.1963 року. Після табору жила на засланні в Красноярському краї (до 1956). 1957 повернулася в Україну. Керувала ляльковим театром у м. Мена.

Хава Волович відома своїми спогадами. Її мемуари відзначені дослідниками, які стоять окремо серед інших, цінні тексти як в історичному, так і в літературному сенсі. Нею написані оповідання та повісті, які досі не опубліковані. Примірник спогадів «Повість без назви», оповідання та документи Х. В. Волович зберігались в архіві Міжнародного товариства «Меморіал» (діяльність заборонена російськими властями у 2023 р. «за пропаганду нацизму»).

ВІННІКОВ ЯКІВ АБРАМОВИЧ

(29.08.1910/12.09.1910, Чернігів – 8.12.1997, Петербург),
біолог.

Батьки: Авраам-Довід Мойсей-Йосифов і Тема-Гінда Мойсеївна, чернігівські міщани, виховали 7 дітей. Збереглася книжка народжень 1910 р., де записано про народження «немовляти Якова Віннікова» 29.08.1910 р. (7 елуля за єврейським календарем).

Батько був сином фінансиста, працював у нього. Після перевороту 1917 р. у сім'ї конфіскували майно, довелося жити городом. Батько влаштувався на роботу мірошником. Яків підлітком працював улітку на будівництві залізниці Чернігів – Овруч: рив котловани, тягав рейки. Батьки дали йому гарне домашнє виховання: багато разом читали, навчили німецької мови. У листах до чернігівського історичного музею написав: «Усі книжки читали й обговорювали ми разом з **І. А. Рапопортом**. Ми познайомилися, напевно, у 2-3 роки. У 9 років прочитали «Війну і мир», а в 12 років Дарвіна. Хороша вроджена пам'ять, прекрасні вчителі, що збереглися після закритих гімназій, мене любили, підбирали книжки для читання з літератури, з природознавства».

У шкільні роки почав писати вірші українською та німецькою. З останнього класу школи (1921) його вигнали як «сина позбавленця». Поїхав на Донбас заробляти «робочу біографію». У 1931 р. вступив на біологічний факультет Ленінградського університету. Двічі намагалися виключити через соціальне походження, але Вінніков закінчив і університет, і аспірантуру.

У роки війни призваний як медик, мобілізований у 1945 р. Того ж року захистив докторську дисертацію й одночасно отримав звання професора. Працював в Інституті неврології Академії медичних наук у Москві. У період «боротьби з космополітами» був висланий в Ашхабад. Працював різноробочим, відновлюючи зруйноване землетрусом місто. Згодом його запросили читати лекції та очолити кафедру в Медичному інституті.

1956 року на запрошення академіка Орбелі з великими труднощами звільнився з ашхабатського заслання і вступив до новоствореного Інституту еволюційної фізіології ім. І. М. Сеченова АН у Ленінграді.

Ще на студентській лаві Вінніков познайомився зі своєю майбутньою дружиною і співавтором найважливіших робіт Лідією Костянтинівною Титовою. Матері, випускниці Смольного інституту, Л. К. Титова була зобов'язана своїм вихованням і знанням німецької та французької мов. Народження поспіль двох синів, Михайла і Костянтина (у 1937 і 1939 роках) завадило їй закінчити дисертацію, і вона перейшла на викладацьку роботу в Педагогічний інститут імені О. І. Герцена. З цього часу вона почала активно допомагати своєму чоловікові в його науковій роботі, консультуючи його з питань ембріології та генетики. Пріоритетним став цикл робіт з вивчення розвитку рецепторів гравітації в умовах невагомості, виконаних на зорі розвитку рецепторів космічної біології Яковом Абрамовичем і його колективом. А наприкінці 1980-х років він стояв біля витоків нового напрямку – молекулярної морфології. Написав 8 книжок, з яких 6 опубліковано і 4 перекладено англійською мовою в Америці та Німеччині; у вітчизняних і в зарубіжних журналах опубліковано понад 300 наукових праць. Отримав у Німеччині звання академіка натуралістів «Леопольдіна», став доктором *Honoris causa* у двох університетах: Іспанії та Італії; отримав медаль Гольдджі в Італії, нагороджений медаллю Свободи в США. У СРСР нагородами був обійдений, перше закордонне відрядження дозволили в роки перебудови, коли вченому було понад 80 років. Ніколи не був членом партії.

Батько Аврам Мойсейович Вінніков загинув у Чернігові в перші дні окупації. Він відмовився від евакуації, зберігши спогади про німців минулої війни. Мати померла задовго до Другої світової війни.

Брат Лазар Аврамович (1912–1943), інженер, відмовившись від броні, пішов добровольцем на фронт; старший сержант 33-го окремого танкового батальйону, загинув 14 серпня 1943 року під час Орловської операції.

Сестра Сара Лібенсон, лікарка, з липня 1941 р. працювала в госпіталі м. Чкалов (Оренбург).

ВОРОВИЧ ІОСИФ ІЗРАЇЛЕВИЧ

(21.06.1920 Стародуб Чернігівської губ., сучасна Брянська обл. –
6.09.2001, Ростов-на-Дону),
математик.

Закінчив у 1941 р. чотири курси механіко-математичного факультету Московського державного університету, у 1944 р. з відзнакою військово-математичного факультету Мос-

ковського державного університету, в 1944 р. з відзнакою Військово-Повітряну академію ім. Н. Є. Жуковського. До 1950 служив у Радянській Армії.

У 1950 р. захистив кандидатську дисертацію та почав працювати у Ростовському держуніверситеті. 1958 р. захистив докторську дисертацію, а з 1961 і до кінця свого життя – завідувач створеної ним кафедри теорії пружності Ростовського державного університету.

З моменту створення у 1971 р. – директор НДІ механіки та прикладної математики Ростовського державного університету.

1970 р. – член-кореспондент АН СРСР (відділення проблем машинобудування, механіки та управління); 1990 р. – дійсний член АН СРСР із того ж відділення. 1992 – дійсний член Міжнародної інженерної академії; 1994 – почесний член Міжнародної Академії наук вищої школи; член Міжнародного товариства математики у Штутгарті.

Автор та співавтор понад 300 опублікованих праць та 14 монографій у галузі механіки, машинобудування, прикладної математики. Наукові інтереси – математичні питання механіки суцільних середовищ, нелінійна теорія оболонки, проблеми концентрації напружки, математичної екології.

У 2000 році на його честь був названий астероїд 10049 «Ворович».

ГАЛАНТ ІЛЛЯ (Еліягу) ВОЛОДИМИРОВИЧ

(25.11.1867, Ніжин Чернігівської губ. – 1941, Київ, Бабин Яр),
історик.

Здобув традиційну єврейську освіту. За сприяння професорів Ніжинського історико-філологічного інституту займався самоосвітою, користуючись книжками бібліотеки інституту. Був прийнятий до членів Історико-філологічного товариства міста Ніжин.

До 1917 р. викладав у єврейських навчальних закладах Києва. Писав статті на тему єврейської історії, публікувався у журналах «Київська старовина», «Схід» та «Майбутність». У 1910 р. надрукував книжку «Характеристика єврейської осілості».

У 1919 р. І. В. Галант був ініціатором створення, а з 1924 до 1929 року очолив єврейську історико-археографічну комісію при Всеукраїнській академії наук (ВУАН), відому як «комісія Галанта». Підготував та видав два випуски «Збірників праць» комісії українською мовою (1928–1929).

Наприкінці 1920-х років І. В. Галант та діяльність його комісії піддавалися критиці з боку єврейської секції ВКП(б) та кафедри єврейської культури ВУАН. У 1929 р. у зв'язку з ліквідацією комісії звільнено з академії.

Розстріляний 29 або 30.09.1941 р. в урочищі Бабин Яр у Києві.

ГАНКІН ЕММАНУЇЛ БЕРОВИЧ

(20.11.1922, Новгород-Сіверський Чернігівської губ. – 3.02.2014, Москва),
сходознавець, африканіст, лексикограф та перекладач.

Упорядник навчальних посібників та перших словників з амхарської мови (офіційна мова Ефіопії).

З 21 серпня 1941 року по 10 травня 1945 р. в армії, лейтенант. Нагорода: медаль «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.».

1949 р. закінчив іранське відділення Московського інституту сходознавства. Працював перекладачем з перської, англійської та амхарської мов. У 1953 р. звільнений у зв'язку з

антисемітською кампанією («боротьба з космополітами»). У 1953–1956 рр. викладав англійську мову у середній школі. У МДІМВ амхарську мову почали вивчати з 1959 року. Першим викладачем амхарської мови став кандидат філологічних наук, доцент Е. Ганкін. Працював також в Інституті Східних мов (з 1958), де у 1980–1990-х роках завідував кафедрою африканістики. Нагороджений золотою медаллю Ефіопії.

Бібліографія: *Золотая земля: Сказки, легенды, пословицы, поговорки Эфиопии*. М. 1960. *Амхарские народные сказки*, М., 1979 (перевод, предисловие, комментарии).

Русско-амхарский словарь. Москва. 1965 (23000 слов).

Амхарско-русский словарь. М. 1969.

Учебник амхарского языка для I и II курсов, ч. 1, М., 1970 (в соавторстве). *Грамматические основы перевода с амхарского языка на русский.*, М., 1972.

ГАРМІЗЕ МАРК ЯКОВИЧ (Горміз Мордух Янкелевич)

(15.01./27.01/1870, Кролевець Чернігівської губ.,

сучасна Сумська обл. – 14.03.1929, Чернігів),

лікар, учасник двох війн.

Народився у сім'ї лікаря. З 1882 по 1889 р. навчався у Чернігівській гімназії. Закінчив три курси медичного факультету Київського університету, перевівся 1897 р. на 4-й курс Харківського університету. У 1898 представив на університетський конкурс роботу на тему, запропоновану факультетом по розділу «Гігієна» – «Про умови, що сприяють споротворенню в мікробах», яка згодом була відзначена золотою медаллю. Роботу рецензував професор І. П. Скворцов. 16 жовтня 1899 року надано ступінь лікаря з відзнакою з усіма правами та перевагами.

З 1900 р. вважається вільнопрактикуючим лікарем-окулістом у м. Грозове Слуцького повіту Мінської губернії. 12 квітня 1901 р. подав прохання про призначення на вакантну посаду губернатора для доручень у єврейських справах. 12 жовтня 1901 р. призначений на посаду вченого єврея (радник по єврейським справам) при губернаторі Чернігова Є. К. Андреєвському. Також займається медичною практикою.

28 квітня 1904 р. призваний з запасу на дійсну службу, призначений до 1-го Читинського полку Забайкальського Козачого війська. 13 червня 1904 року прибув у розташування полку. Призначений виконуючим посаду молодшого полкового лікаря. Брав участь у боях. Нагороди: орден Св. Станіслава 3 ступеня з мечами, орден Св. Станіслава 2 ступеня з мечами, орден св. Анни 3 ступеня з мечами, орден Св. Анни 2 ступеня з мечами.

5 червня 1905 р. призначений на посаду старшого лікаря. 20 травня 1906 р. найвищим наказом перерахований в запас чиновників військово-медичного відомства. 15 липня 1907 р. призначений виконуючим посаду міського лікаря м. Чернігова. У 1907–1909 рр. вважається таким, що перебуває при губернаторі для доручень з єврейських справ, міським лікарем у Чернігові за адресою: Богоявленська вул. У 1908–1912 рр. викладав у Чернігівській громаді сестер милосердя Св. Феодосія, приблизно в цей же період приймав пацієнтів в амбулаторії при громаді за спеціалізаціями внутрішні та дитячі хвороби. 1910–1914 рр. – дійсний член опікунської ради чернігівської громади сестер милосердя Св. Феодосія.

17 липня 1914 р. призваний з запасу, призначений молодшим лікарем 176-го піхотного Переволочанського полку. 29 березня 1915 року нагороджений орденом Св. Князя Володимира 4-го ступеня з мечами та бантом. 15 жовтня 1917 р. взято в полон німцями на о. Езель. Перебував у таборі для полонених офіцерів «Ханн-Мюнден» у Нижній Саксонії.

15 жовтня 1918 р. повернувся з полону. У листопаді 1919 р. визваний з мобілізації Чернігівським Губвійськкоматом (ГВК) і призначений завідувачем санітарного відділу. У 1920–1921 рр. – терапевт та судовий лікар у м. Чернігові. Станом на 1 січня 1924 р. вважався завідувачем лікувального підвідділу Губернського відділу охорони здоров'я (Губздрав). Разом із другою дружиною виховував трьох дітей.

Перший шлюб 14 грудня 1899: дружина – Фрума-Злата Янкелівна Фундилер (Фунділер). Народилася приблизно 1876 р., померла від запалення легень у Чернігові 16 вересня 1915 р.

Діти: Марія (18 березня 1902 р., Чернігів – померла після 1926 р.), Берта (Єлизавета), народилася 26 серпня 1907 р. у Чернігові – померла 23.07.1985 р.

Другий шлюб з Ніною Митрофанівною Рівньовою, 1891 р. н. Спільний син Юрій (8 липня 1918 – близько 1944, Москва).

ГЕНДЛІНА РЕВВЕКА ФАУСТІВНА (Рита Міндліна)
(3.10.1917, с. Семенівка Глухівського повіту Чернігівської губ.,
сучасна Сумська обл. – 9.05.1992, Одеса),
актриса.

Її батько Файбус Абрамович Гендлін (1873–1941) торгував у Семенівці морозивом, грав на шарманці, складав пісеньки – був творчою особистістю. Навесні 1941 р. Ф. Гендлін гостював у родичів у Підмосков'ї, його просили залишитися: боялися війни, знали, що нацисти знищують євреїв. Файбус не погодився: він бачив німців у 1918 р. 30 листопада 1941 р. його розстріляли разом з іншими євреями Семенівки.

Реввека поїхала з села після закінчення семирічної школи до старшої сестри Есфіри в Москву. Есфір Гендліна – учениця І. С. Козловського, виступала з ним у концертах; співачка і музичний педагог.

Реввека влаштувалася секретарем-друкаркою в Наркоматі шляхів сполучення, грала в самодіяльній театральній групі. У 1939 р. зіграла епізодичну роль продавчині у фільмі «Дівчина з характером». Інших кіноролей у неї не сталося, але згодом Ревекка стала театральною актрисою. Співробітників Наркомату евакуювали в Ташкент, там же опинилися Московський ГОСЕТ і Московське єврейське театральне училище (директор М. Біленький). У 1942 р. С. Міхоелс оголосив набір. Ревека стала студенткою. Тепер вона Рита Фаустівна. Училище закінчила вже в Москві (1946) і була направлена до Львова в єврейський музично-драматичний ансамбль актрисою 2-ї категорії. Директор ансамблю – Аксельрод, художній керівник – Г. Друзь. У грудні 1947 р. виїхала до Одеси і з березня 1948 р. працювала в Одеському пересувному єврейському театрі. Одеський ГОСЕТ став пересувним театром з 1944 р., коли його сцену передали Театру Червоної Армії; потім філіалом Київського ГОСЕТу, вже позбавленого приміщення та відправленого до Чернівців; одеситів відправили до Балти (200 км від Одеси). Не маючи постійної сцени, вони гастролювали по всій Україні. У квітні 1949 р. театр закрили. Так і записали в трудовій книжці актриси: «Звільнена у зв'язку з ліквідацією театру 15.04.1949 р.». Останні вистави трупа грала в Кривому Розі. Для прощання з глядачем обрали «Фрейлекс» З. Шнеєра-Окуня, весільний карнавал у 3-х діях. Серед артистів вистави Йосип Міндлін, Рита Гендлін, Марк Браудо. У 1950 заарештовано групу акторів, серед них режисер і актор Йосип Михайлович Міндлін (1894–1959), який отримав за «єврейський буржуазний націоналізм» 10 років таборів. Звільнений після смерті Сталіна 1954 р., реабілітований 1989 р.

У грудні 1949 р. Рита вийшла заміж за його сина Петра Міндліна (1923–1993). Війну розпочав 18-річним під Мінськом командиром кулеметного взводу, воював у Сталінграді, 4-те поранення дістав під час форсування Дніпра, його комісували за інвалідністю. «За станом здоров'я» на жодну роботу не брали. Став художником-оформлювачем. Після ліквідації театру Рита повернулася до старої роботи друкаркою. Постійної роботи довго не було. З 1960-х рр. грала в Народному театрі при БК будівельників ім. Лесі Українки.

Петро і Рита Міндліни поховані поруч із батьком і тестем Йосипом Міндліним на 3-му єврейському кладовищі Одеси.

У подружжя було двоє дітей. Син Фауст (1951 р. н.) – артист Одеського державного театру ляльок (1977–2005), Одеського театру юного глядача, кіноактор.

ГЕРШАНОВИЧ МИХАЙЛО ЛАЗАРЕВИЧ

(18.09.1924, Прилуки Чернігівської обл. – 16.12.2013, Санкт-Петербург), академік, провідний спеціаліст у галузі клінічної онкології та хіміотерапії.

У 1928 р. сім'я переїхала до Ленінграда. Родичі, що залишилися в Прилуках, загинули під час нацистської окупації.

Пережив блокаду. Він розповідав, що «у школі під час блокади Ленінграда залишилося лише 30 осіб з усіх, навчалися у підвалі. У вересні 1941 р. вибухом бомби було вбито 3 однокласників. У школі лежали трупи загиблих від голоду людей. Ми займалися поруч, були одягнені, у рукавичках писали олівцями та дуже чекали на весну. Були випадки, коли на уроках помирали учні. Я пам'ятаю, у печі знайшов засохлий батон, і з яким задоволенням ми його поділили по шматочку. Ми скидали запальні бомби з дахів разом із викладачем літератури. Під звуки бомб він читав Маяковського та Блока». Був евакуйований улітку 1942 року. У 1947 р. закінчив Військово-морську медичну академію, 14 років служив лікарем у головному шпиталі Балтійського флоту.

Вийшовши у відставку, вступив молодшим науковим співробітником до Інституту онкології. Дружив із М. Талем та А. Карповим, тому в 1978 році ЦК КПРС призначив його лікарем спортивної команди: доручили медичне забезпечення команди А. Карпова на матчі з В. Корчним за звання чемпіона світу з шахів.

2001 року М. Л. Гершанович серед восьми співробітників Інституту онкології за розробку методів хіміотерапії пухлин став лауреатом Державної премії Російської Федерації. Він – автор монографій, присвячених використанню терапевтичних хіміопрепаратів в онкології. М. Гершанович фактично є родоначальником та першим виконавцем і керівником міжнародних програм з клінічних випробувань в інституті, що дав старт такому виду досліджень по всій країні. Автор науково-практичної школи хіміотерапевтів.

ГЕРШМАН МИХАЙЛО МИХАЙЛОВИЧ (Мойсей Хононович)

(24. 08.1899, Сосниця Чернігівської губ. – 17.08.1984, Ленінград), фотограф.

У дитинстві навчався ретушування фотографій у батька. Заради вивчення мистецтва фотографії підлітком поїхав до Петербурга, працював ретушером в аса фотографії Мойсея Наппельбаума на Невському проспекті. Незабаром зрозумів, що може і повинен працювати самостійно і, набравшись сміливості, відкрив власне ательє поруч із майстернею метра. Вступив до Політехнічного інституту вивчати хімію, щоб усі операції з фотознімками ро-

бити самому. Ходив до Ермітажу, з лупою розглядав картини майстрів Відродження (особливо любив Веласкеса). Хотів зрозуміти, як їм удавалося передати гру світла. Брав уроки малюнок, вивчав анатомію людини, м'язи обличчя. Читав книжки з психології та думав, як передати у фотопортреті особистість людини.

У 1930-х працював у журналі «Огонёк» у Михайла Кольцова. 1934 року роботи Гершмана відзначені дипломом міжнародної виставки фотографії у Стокгольмі. У 1937 році його «Портрет Стаханова» було визнано найкращою фотографією року в СРСР та відзначено дипломом першої всесоюзної виставки фотографії у Москві. Його запрошували до Кремля, він робив портрети Крупської, Орджонікідзе, Сталіна. Воєначальники 1930-х років прагнули сфотографуватися у Гершмана, щоб потім відправити свої офіційні знімки до всесоюзних газет. Більшість негативів невдовзі вилучило НКВС. Інші знищила дружина фотохудожника.

Улітку 1941 Гершман йде на фронт, де знімає для військових газет Ленінградського фронту. У 1942 році він освоює військову аерофотографію. Лютчикам зараховували лише ті збиті літаки, які було сфотографовано. Робота майора Гершмана набуває важливого значення.

Отримавши тижневу відпустку, поїхав до Ташкента відвідати дружину. Місцеве керівництво, яке забажало зніматися у відомого фотомайстра, відправило телеграму до штабу Ленінградського фронту з проханням дозволити продовжити відпустку на кілька днів. Телеграма загубилася, і Гершмана звинуватили в дезертирстві, розжалували і відправили до штрафбату на Невський п'ятачок – ділянку, на якій точилися найзапекліші бої. В одному з них Гершман опинився серед небагатьох, що вижили, крім того, ще виніс з поля бою пораненого командира. Був нагороджений орденом Червоного Прапора. 1943 року отримав медаль «За оборону Ленінграда».

Після війни Гершман продовжив роботу, тепер головним чином над фотопортретами майстрів мистецтва, віддаючи перевагу балету. Велика балерина Наталія Дудинська згадувала: «Краще за Гершмана мене ніхто ніколи не знімав. Я при кожній нагоді намагалася знятися в нього. Кожен його знімок був як нова поема». Його фотографії тиражували мільйонами копій. Більшість негативів та карток зберігаються у Центральному державному архіві кінофотофонодокументів.

ГІНДІН ЛАЗАР БОРИСОВИЧ

(23.09.1893, с. Машеве Семенівського повіту Чернігівської губ. – 14.10.1977, Москва), лікар.

Навчався у хедері в свого батька, із 13 років заробляв уроками. Навчався екстерном у гімназії Новгород-Сіверського Чернігівської губернії, закінчив приватну єврейську школу в Гомелі. У березні 1914 р. вступив до університету у Швейцарії, але повернувся через три місяці, оскільки закінчилися гроші.

У 1915 р. вступив до Психоневрологічного інституту проф. Бехтерева в Петербурзі, закінчив його в 1919, пішов на фронт: старший лікар 160 полку 18 дивізії 6 армії РСЧА.

З 1937 року директор Об'єднання державного венерологічного інституту (ОДВІ), заступник редактора журналу «Вісник дерматології та венерології». 1941 р. – начальник госпіталю в Москві, 1942 р. – головний лікар евакогоспіталю в Тамбові, 1946 р. – демобілізований як інвалід 3-ї групи. Працював лікарем у Москві.

ГОЛОС ЙОСЕФ-ЄРЕМІЄ

(1870, Чернігівська губ. – 26 квітня 1933, Литва),
педагог, журналіст.

Народився в хасидській рабинській родині, здобув як єврейську, так і загальну освіту. Відомостей про його життя небагато.

Був прихильником створення єврейських світських шкіл, які дозволили лише 1914 р. (після закону, ухваленого Державною Думою). Працював у єшиві Одеси, середній школі у Вільні, у єврейській школі Лодзі, викладав іврит у Гродно, керував талмуд-торою у Москві. Жив у Лондоні, США, Польщі, Литві.

Він писав на педагогічні теми (на їдиші, івриті) для газет «Єврей» у Лондоні, «Час» та «День Вільно» у Вільно, у газети Ковно, Риги, Варшави. Нерідко користувався псевдонімом «Йоселе». Автор книжок з педагогіки на івриті, перекладав праці з педагогіки з інших мов івритом.

ГОРЛИК ГАРРІ (Гіла) Harry Horlick

(20.07.1896, Конотоп Чернігівської губ., сучасна Сумська обл. – липень 1970, США),
американський скрипаль, диригент, керівник оркестру.

Народився в Конотопі (згідно з даними його призовної картки 1942 р.). Його доамериканська історія рясніє суперечливими даними, чи то він любив містифікації, чи то американські журналісти плуталися в історії та географії. Наприклад, в одній зі статей про музиканта в 1929 р. автор зауважив: «Місцем його народження був Чернігів, село настільки маленьке, що вислизало від уваги більшості картографів...».

Брат працював концертмейстером Імператорської оперної трупи Тифліса. Гіла закінчив Тифліську консерваторію за класом скрипки. Мобілізований у 1914 р., відправлений у Баку на 2-місячну підготовку, воював на Кавказькому фронті. Перехворівши на жовту лихоманку, залишився санітаром при госпіталі. Після закінчення війни поїхав на перекладних, без грошей у Тифліс, добрався понад 2 місяці. Бездомний, зголоднілий, обірваний, він стояв біля афіші оперного театру, коли до нього підійшов однокашник Лазар Ступель. Через короткозорість Лазар уникнув мобілізації, грав у симфонічному оркестрі. Він запросив Горлика у свій родинний дім, викликав лікаря, одягнув і нагодував друга. Спробувавши зіграти на скрипці, Горлик жажнувся: за три роки він розучився грати. Л. Ступель наполіг на щоденних репетиціях і через деякий час відвів товариша до керівника оркестру. Горлик був прийнятий. Усе життя Горлик називав Лазаря своїм рятівником. В інтерв'ю 1936 р. поскаржився, що неодноразово надсилав гроші в Тифліс, але перекази поверталися; розповів про мрію поїхати в СРСР і вивезти сім'ю Лазаря в Америку...

Із Тифліса Г. Горлик утік до Константинополя, де прожив 8 місяців. Там він об'єднався з такими ж біженцями-музикантами, вони давали концерти, заробляючи на квиток до США. Американський консул, почувши гру гурту, допоміг їм із візами. Музиканти продовжували працювати разом понад 20 років.

20 січня 1922 р., приїхавши до США, Горлик возз'єднався зі своєю сім'єю, яка іммігрувала ще до війни. Його музичну групу (5 осіб) запросили грати в міський оркестр, пізніше – у клубі «Петрушка» (Нью-Йорк). Виконували російські, циганські, угорські мелодії.

Ансамбль Горлика виступав без спонсорської підтримки на нью-йоркській радіостанції WEAФ взимку 1923 року. А через рік з'явився спонсор: мережа продуктових магазинів

A&P, і гурт відтепер відомий як A&P Gypsies (Цигани). Оркестр Гаррі Горлика став першим комерційно спонсорованим у США музичним колективом. Вони виступали протягом 8 років вечорами в понеділок, починаючи з 17 березня 1924 року. Найпопулярнішим форматом програм кінця 1920-х років стали спонсоровані музичні передачі.

Фаворитами в 1924 р. були «Очі чорні» і «Тіні минулого»; у 1925 р. – «Дубинушка»; у 1926 р. – «Очі чорні»; у 1927 р. – угорські пісні; візитівкою ансамблю було виконання композиції «Дві гітари».

У 1933 році A&P брала участь у Всесвітній виставці в Чикаго. Тисячі слухачів The A&P Gypsies прийшли в амфітеатр на 2000 місць, де проходили шоу A&P Marionette Revue, Harry Horlick and A&P Gypsies та інші розваги. Музиканти виступали в циганських костюмах.

Дік О'Коннор у книжці «Популярна музика для оркестру»: «Можливо, саме деякі з ранніх експериментів у симфонічному джазі надихнули скрипаля Гаррі Горлика включити концертні версії популярних хітів до свого шоу A&P Gypsies. The Gypsies починали як салонний гурт із шести осіб із репертуаром, що варіювався від класичної та напівкласичної до народної та циганської музики. З 1923–1924 до 1930-х років це була найпопулярніша програма інструментальної музики в ефірі. Геній Горлика полягав у простих, логічних і лаконічних аранжуваннях мелодій, які додавали життєво важливі оповідні, драматичні та яскраві оркестрові елементи, ефективно перетворюючи їх на легкі класичні композиції. Його дуже мелодійні обробки, то піднесені, то запальні, то сентиментальні, надали слухачам довгоочікувану альтернативу більш шаленій і ритмічній танцювальній музиці того періоду. До кінця десятиліття «Цигани», зберігши той самий стиль, зміст і характеристики, розширилися до модного ансамблю з 30 осіб, який Горлик записав у манері театрального оркестру».

Нові мелодії Горлик привозив із подорожей Європою та Південною Америкою. Так, подорожуючи Бразилією та Аргентиною, він домовився з музикантами надсилати йому записи нових мелодій, які він представляв публіці США. Пізніше Горлик перетворив більшу частину цієї музики на партитури, але ніколи не публікував їх. Деякі композиції так і не були записані на папері, оркестранти грали їх без використання нот.

«Оркестр Гаррі Горлика» записав кілька платівок на Десса з 1938 до 1940 р. р. У 1950–1951 р. р. компанія перевидала ці записи: майже 20 наборів по 78 платівок. У квітні 1940 р. радіослухачам презентували 56 передач «Гаррі Горлик представляє» за участю його оркестру та чоловічого хору.

Його музика продовжує жити завдяки перезаписам платівок зі швидкістю 78 об./хв. на більш сучасні компакт-диски швейцарською Guild Records та іншими компаніями.

«Завдяки скрипці мені належить увесь світ», – говорив Гаррі (Гіла) Горлик. Крім музики, він любив спорт: відмінно плавав і керував яхтою. Не був одружений. Нам не вдалося знайти даних про нього після Другої світової війни.

ГРИН СОНЯ

**/Шафіркіна Софія Симонівна, Соня Хафт-Шафіркіна/
(16.03.1883, Ічня Чернігівської губ. – 26.12.1972, США),
американська видавчиня та письменниця.**

Президентка Асоціації аматорської преси. Дружина письменника Говарда Філіпса Лавкрафта.

У 1892 р. сім'я емігрувала до Англії, потім – до Америки. В Америці 16-річна Соня вийшла заміж за Самуеля Шекендорфа і народила сина, який помер через три місяці, в 1902 народила дочку Флоренс, яка стала відомою журналісткою під ім'ям Керол Велд. Коли чоловік американізував прізвище, Соня почала писати «Грін». У 1916 р. помер її чоловік. Соня закінчила Колумбійський університет, стала співвласницею магазину жіночого одягу на П'ятій авеню. Соня належала до незалежного середнього класу, що було незвично для початку ХХ століття. Цікавилася літературою, писала оповідання, матеріально підтримувала видання, що друкували наукову фантастику. 1921-го року на одному із засідань клубу любителів фантастики вона зустрілася з Лавкрафтом. Вона одразу оцінила його талант і називала генієм. Соня почала випускати свій журнал *Rainbow*, для першого номера якого Лавкрафт написав есе «Ніцшеїзм і реалізм». Спільно вони написали кілька оповідань. Найвідоміше оповідання Соні «Жахливий випадок у Мартінз-Біч» («*The Horror at Martin's Beach*»), відредаговане Лавкрафтом і опубліковане в листопаді 1923 р. Друге оповідання «Чотири години» («*Four O'Clock*») з'явилося у пресі тільки в 1949 р.

Пізніше під ім'ям Соня Г. Девіс видала мемуари «Приватне життя Г. Лавкрафта» (1969 та 1985). Але про себе там, мабуть, нічого не написала. Вони познайомилися в 1921 р., одружилися в 1924, розлучилися в 1926. Навіть після розлучання Соня продовжувала забезпечувати грошима свого непрактичного чоловіка. Листування тривало до 1932 р. У 1936 р. вийшла заміж, що стало двоєшлюбністю, оскільки Лавкрафт не потурбувався оформити документи про розлучення. Соня знищила листування, не афішувала свою участь у творчості Лавкрафта. Американські дослідники творчості письменника шкодують про це, вважаючи, що Соня Грін справила величезний вплив на розвиток таланту Лавкрафта та незаслужено забута біографами.

ГУРЕВИЧ МИХАЙЛО ОСИПОВИЧ (Йосифович)
(18.09.1878, Сосниця Чернігівської губ. – 16.11.1953, Москва),
психіатр, академік.

Класичною стала історія, що сталася на одній з лекцій професора Гуревича. На лекції про хворобу Альцгеймера демонструвалася хвора на це важке захворювання. Вона не могла назвати ні свого імені, ні числа, ні пори року, але на запитання, хто її привіз до лікарні, з несподіваною злістю відповіла: «Жиди». Професор повернувся до аудиторії: «Ось бачите, як мало потрібно розуму, щоб бути антисемітом».

Після закінчення 1902 р. медичного факультету Московського університету працював там ординатором психіатричної клініки під керівництвом В. П. Сербського. Проходив стажування в Італії та Німеччині. Як військовий лікар брав участь у російсько-японській війні 1904-1905 років. З 1907 – на кафедрі психіатрії у Військово-медичній академії у Петербурзі, де у 1908 захистив докторську дисертацію під керівництвом В. М. Бехтерева. У роки Першої світової війни служив лікарем в армії. Після 1918 р. викладав, обирався головою Московського та заступником голови Всесоюзних товариств невропатологів та психіатрів. Він – один із організаторів дитячої психіатричної допомоги в країні.

У роки Другої світової війни працював консультантом цілого ряду евакошпиталів; накопичений досвід вивчення нервових та психічних розладів при закритих травмах черепа був опублікований як монографія. Автор близько 120 значних наукових праць, трьох монографій та двох посібників, неодноразово перевиданих.

На Павлівській сесії 1951 р. у ході кампанії по «боротьбі з космополітизмом» був підданий різкій критиці за «методологічні помилки» та «ідеалістичні позиції, запозичені у за-

рубіжних учених»; його змусили піти з університету. З 13 засуджених в інституті психіатрії 11 були євреями. Невдовзі Гуревич захворів. Виноградов розмістив його в окремій палаті. Коли Виноградова заарештували разом із Коганом, Василенком та багатьма іншими професорами, Гуревича перевели до спільної палати. Знаючи, що скоро помре, він сказав лікарю: «Не засмучуйтесь, дорогий – я пожив достатньо». А у відповідь на м'який докір – мовляв, як можна таке говорити – відповів: «Колега, я знаю, що говорю. Я пережив лиходія. Повірте, цього достатньо».

Ховали його учні.

ГУРШТЕЙН АРОН

(1895, Кролевець Чернігівської губ., сучасна Сумська обл. – 1941?),
історик літератури на їдиші.

У 1913 р. закінчив єврейську гімназію у Вільно, з 1916 до 1920 року вивчав літературу на івриті в Петроградському університеті. У 1920 р. пішов добровольцем до Червоної армії. Після демобілізації працював у Наркоматі по справах євреїв.

Доцент кафедри єврейської літератури 2-го Московського університету (1926), професор історії єврейської літератури (1931). Гурштейн був центральною фігурою в літературознавстві їдиш у Радянській Росії.

Написав понад 150 статей та досліджень. Частина статей увійшла до посмертної збірки російською: «Вибрані статті» (М., 1959).

Редагував видання на їдиші Менделя Мохер Сфоріма, склав бібліографію І. Переца.

У 1941 р. пішов у ополчення, загинув у битві під Москвою.

ГУТЕРМАН ІСАЙ (Ісаак) ГРИГОРОВИЧ

(1911, Почеп Чернігівської губ., сучасна Брянська обл. – 1981, Москва),
аерокліматолог.

Підлітком захопився спостереженнями за природою. У 15 років почав працювати на місцевій метеостанції, студентом Московського гідрометеорологічного інституту отримав відпустку для участі у програмі Міжнародного полярного року – до обсерваторії на Землі Франца Йосипа (начальник обсерваторії – І. Д. Папанін). У 1932 р. в обсерваторії працювала третя зміна полярників – 24 особи. Більшість із них – студенти. Гутерману лише 21 рік. У 1931–1932 рр. вивчав висоту стратосфери в Арктиці (на висоті 15-18 км), уперше за умов полярної ночі організував випуск зондів в атмосферу. То були ще експериментальні прилади. І. Гутерман особисто перевіряв та налагоджував кожен перед випуском.

У 1934 р. бере участь у порятунку челюскінців. У 1935 р. запрошений працювати у першій у СРСР високоширотній експедиції на криголамному пароплаві «Садко», що стартувала 8 липня 1935 р. Для проведення наукових спостережень криголам був оснащений найсучаснішими приладами, на його борту обладнали п'ять науково-дослідних лабораторій. Науковий склад експедиції називали тоді «збірною СРСР», – зібрані були найкращі фахівці. Необхідно було провести дослідження в Гренландському морі, обстежити «білі плями» на північ від Шпіцбергена, Землі Франца-Йосифа та північну частину Карського моря, забезпечити зведеннями погоди переліт льотчика С. Леваневського через Північний полюс до Америки, запланований на літо 1935 р. (З технічних причин цей переліт було перервано).

У 1937 р. І. Гутерман закінчив Московський гідрометеорологічний інститут. 1938 року – доктор географічних наук. Підсумовуючи дослідження, видає того ж року книжку «Особливості будови атмосфери над полярними областями». У НДІ аерокліматології очолив сектор аерокліматології.

У 1941–1944 роках служив у Червоній Армії: інженер-майор у центральній аерологічній обсерваторії ГУДМС, у гідрометеорологічному відділенні оперативного відділу штабу 9 армії, оперативного відділу штабу Закавказького фронту. З 1944 р. – начальник відділу спостережень Центральної аерологічної обсерваторії (заснована у 1941 р. на базі аерологічної обсерваторії та Центрального інституту прогнозів).

З 1955 р. працював у НДІ аерокліматології в Москві. У 1965 р. видає книжку «Розподіл вітру над північною півкулею». З 1968 року – професор.

Засновник радянської аерокліматології; першим розпочав вивчення високих шарів атмосфери, вітрового режиму вільної атмосфери над полярними областями та систематичного запуску радіозондів в атмосферу в умовах полярної ночі.

ГУШАНСЬКИЙ СЕМЕН ХАНААНОВИЧ

(4/17.06.1904, Сосниця Чернігівської губ. – 08.10.1981, Москва),
актор, режисер.

1922 р. закінчив Київську театральну студію.

Протягом 20 років працював у московських театрах для дітей. У 1927–1930 рр. працював у Першому державному педагогічному театрі, один з організаторів у 1930 р. Бауманського театру робітників (з 1936 р. – Третій московський театр для дітей, з 1938 р. – Московський театр для дітей). Артист, директор, художній керівник цього театру до 1941 р. Артист Ю. Нікулін: «До війни (1941–1945) ми ходили до театру спеціально «на Гушанського»».

З 1946 р. – педагог ГПТІСа (акторський та режисерський факультети) та актор у Театрі ім. Єрмолової. Залишив мемуари (не опубліковано). Дружина – артистка Московського театру оперети Ірина Семенова.

У Гушанських жив після ув'язнення Ярослав Смеляков (якому було заборонено перебувати у Москві). Дружив з поетом Світловим, першим поставив його п'єси «Казка» (1938), «Двадцять років потому» (1941). Вони народилися одного дня з різницею на рік. Якщо обидва були у Москві, святкували день народження разом. Серед численних історій про Михайла Світлова є і невесела: коли до лікарні його прийшов відвідати актор Семен Гушанський, Світлов вказав на пляшку «Боржомі»: «Ну ось, Семенушка, і я скоро буду так...». «Як?» – не зрозумів Гушанський. – «Зберігати у темному та прохолодному місці, в положенні лежачи...».

У своїх спогадах Шварц приділив главу Гушанському (написано 1956 р.): «Гушанський Семен Хананович, один із багатьох неспокійних артистів. Він прагне чого? Навряд чи він може пояснити. Чогось такого. Піднесеного. І це водночас приносить і театру, і йому успіх. Люди подібного складу добрі дріжджі театру. ... Гушанський ніяк не схожий на актора: товстощокий, сірий, недбало зодягнений. Голос – тьмяний. Носить окуляри. На сцені – гарнішає, змінюється, як усі талановиті артисти. Придивившись, я зрозумів, що в нього в душі завжди звучить певна нота для налаштування. Він її чує. Походить вона із сучасного становища театру. За допомогою цієї ноти він вгадує, що співзвучно йому, а що ні. Що дасть можливість прийти у натхненний стан, тобто дасть змогу зіграти з успіхом, а що завадить».

ДАВИДОВ ЗИНОВІЙ САМІЙЛОВИЧ
(28.03.1892, Чернігів – 7.10.1957, Москва),
письменник.

Навчався у Чернігівській гімназії, перше оповідання надрукував у журналі «Волна», будучи гімназистом. У 1912–1917 рр. навчався у Київському університеті на юридичному та історико-філологічному факультетах. Продовжив навчання в Російському інституті історії мистецтв. У 1919 р. редагував журнал «Освіта» (Чернігів). Автор історичних романів та повістей. В евакуації (Казань) перекладав татарських поетів. З 1943 р. після повернення до Москви працював у Радінформбюро.

Архів письменника зберігається у Чернігівському обласному історичному музеї ім. В. Тарновського.

Видано: збірку поезій «Ветер» (російською мовою), 1918 р., Чернігів; романи «Веруны», 1933, «Из Гоци гость», 1939; повісті «Русские Робинзоны», 1940, «Корабельная сторона», 1955 та ін.

ДАВИДОФФ ЗІНО /Давидов Зуся-Мейєр/
(11.03.1906, Новгород-Сіверський Чернігівської губ. – 14.01.1994, Женева),
підприємець, засновник бренду «Davidoff».

Батько Хіллель Давидов – власник тютюнової лавки у Києві. У 1911 р. Давидови виїхали до Німеччини, переїхали до Швейцарії і знову відкрили тютюновий магазин у 1912 р. Діти допомагали сортувати листя тютюну. Зіно Давідофф в 1924 р. закінчив коледж і в 1926 р. вирушив до Парижа а потім до Аргентини (єдину країну Америки, куди він міг в'їхати з паспортом біженця). Крім російської та їдишу, він знав іспанську, італійську, англійську, французьку. Виїхав на Кубу, працював на тютюнових плантаціях. Поки навчався, заробляв на життя виконанням танго і чарльстону.

У 1929 р. повернувся до Швейцарії і першим у Європі побудував для зберігання тютюну кімнату, в якій регулювалися температура та вологість. Першим почав пакувати сигари у дерев'яні коробки. У Базелі розташувався головний офіс майбутньої імперії Davidoff. Напередодні Другої світової війни представники найбільших кубинських компаній запропонували Зіно займатися розповсюдженням усіх кубинських сигар, які перебували в Європі, боячись, щоб товар зі складів не дістався німцям. Швейцарські банки видали йому під слово кредит у 100.000 франків. Кубинські сигари було перевезено до Женеви. Протягом усієї війни жодної сигари через океан не доставили. Після війни кубинські господарі фабрик та плантацій звернулися до Зіно за порадою: як увияти на європейському післявоєнному ринку їхню продукцію?

Він вигдав новий бренд: називати сигари ім'ям відомого французького вина. Майже всі виробники французьких вин погодилися пов'язати своє ім'я з новим брендом.

До 1969 року бізнес залишався сімейним. У 1970 році промисловець Давідофф об'єднав капітали зі своїм давнім другом і любителем сигар Ернстом Шнайдером – головою великої швейцарської фірми з імпорту тютюну. В результаті цього злиття було розроблено філософію компанії «Давідофф оф Женева». Філософія ця проста: «Компанія виробляє найкращі у світі сигари незалежно від того, скільки їй це обходиться». Сьогодні компанія також виготовляє парфумерію, коньяк, одяг, аксесуари.

ДАЯН МОЙСЕЙ ІСААКОВИЧ /Гінцбург/

(1.02.1877, Ніжин Чернігівської губ. – 1940, Москва),

філософ, критик, професор психології, автор статей з єврейської історії, організатор музейної справи.

Нащадок Симона Гінцбурга – придворного лікаря польського короля (XVII ст.), правнук Мойсея Гінцбурга – пропагандиста хасидизму, онук фінансиста Симона Гінцбурга, який помер у 1895 р. у Ризі; один із його предків – аскет-містик Іешуа Горовиць (к. XVI – поч. XVII ст.).

Не пройшовши «відсоткову норму», здав екстерном іспит за курс реального училища, продовжив освіту у Берліні (курс філософії), з 1899 по 1902 рр. навчався на історико-філологічному та медичному факультеті Імператорського Харківського університету. З 1901 р. – у Бунді. Заарештований у Москві 1902 р., висланий 1904 в Архангельську губернію, звідки незабаром утік. У грудні 1905 бере участь у збройному повстанні на Донбасі, повторно заарештований та у справі «Загального єврейського робітничого союзу» висланий до Сибіру. Після лютневої революції 1917 р. приєднався до радикальної лівої фракції – Єврейської комуністичної партії, в 1922 р. перейшов у РКП(б). Даян – його партійний псевдонім. Писав під іменами Г-р. М; Даїн М., Даїн Н., І-ч М, Міг-ъ, Надеждін М.

Активний учасник літературно-аристократичного гуртка Феодосії (ФЛАК), який виник після лютневої революції 1917 р. і проіснував до встановлення радянської влади в Криму. Член підпілля Даян ховається в Коктебелі в будинку свого друга М. Волошина, там же в цей час ховався від денікінської влади О. Мандельштам, усі троє – феодосійські учасники ФЛАКу.

Після встановлення у Криму радянської влади переїхав до Москви. Написав низку теоретичних робіт, у яких позитивно висловився про Троцького, що і стало причиною звинувачення у 1930-ті роки. У 1925 р. отримав звання професора 1-го московського університету. У листопаді 1934 р. його перевели на роботу до Криму: директором Севастопольського музейного об'єднання та Херсонеського історико-археологічного музею.

У 1935 році він «за приховування своїх помилок і невикриття контрреволюційної сутності троцькізму» був виключений з ВКП(б) і звільнений з усіх посад. Йому дозволили вийти на пенсію. Жив у Москві за адресою, М. Луб'янка, буд. 16, кв. 99.

Його дочка Раїса (Араніта) Мойсіївна Гінцбург (1907–1965) – дитячий поет (писала також під псевдонімом Надеждіна).

ДОБРУШИН ІСХЕЗКЕЛЬ МОЙСЕЙОВИЧ

(1883, дер. Мутін, біля Кролевця Чернігівської губ., сучасна Сумська обл. –

11.08.1953, ст. Абезь, Комі АРСР),

драматург, театрознавець та педагог, писав на їдиші.

Народився у заможній родині лісоторговця. Здобув традиційну єврейську та світську освіту у приватних учителів. У 1902 році поїхав до Парижа, де навчався в Російській вищій школі суспільних наук (лекції читалися російською та іноді французькою мовами), потім у Сорбонні на юридичному факультеті. Коли жив і навчався у Парижі (1902–1909), очолював місцеву організацію сіоністів-соціалістів.

1909 року повернувся до Києва. Хворіючи на кістковий туберкульоз, три роки був прикутий до ліжка. 1912 р. поїхав на лікування до Криму, з 1916 р. – у Києві. Внаслідок своєї

тяжкої хвороби утратив ліву ногу, мав протез і не розлучався з дерев'яною тростиною. Перша його книжка з оповіданнями, віршами та п'єсами «Скорботні душі» вийшла 1912 року у Вільні, слідом за нею 1914 року була надрукована повість «Есерка» та драма «Коли почуття чуйні». Писав на їдиші. 1915 року з'явилася його перша літературно-критична робота про творчість І. Л. Переця.

У 1917 р. вступив до Об'єднаної єврейської робочої соціалістичної партії. У 1918–1919 роки був головою Художньої секції Єврейської культур-ліги. В квітні 1919 р. брав участь у створенні 1-ї єврейської театральної студії в Україні. Керівник і режисер – Ефраїм Лайнер, 80 студійців. Вистави грали на клубних сценах Києва, Чернігова, ін. У 1921 р. студія переїхала до Москви, з ними у свій останній рік життя працював Є. Вахтангов. У 1925 р. студія стала основою 1-го Всеукраїнського єврейського театру в Харкові, що працював до 1930 р.

Був співредактором та учасником збірок «Ейгнс» (1918–1920), «Ойфганг» (1919), «Штром» (1922–1923). З 1920 – у Москві, де в 1922 виходить його збірка літературно-критичних статей «Роздуми». В той час він стає одним із редакторів першого московського літературно-мистецького журналу «Штром» та керівником літературної частини московського ГОСЕТу.

Викладав історію єврейської літератури у низці ВНЗ. Робив сценічні обробки п'єс А. Гольдфадена, Шолом-Алейхема. Автор досліджень про класиків єврейської драматургії, про Д. Бергельсона, Б. Зускіна, Ш. Міхоелса; статей про єврейських письменників, які загинули на фронті; упорядник збірки єврейських народних пісень. Перекладав на їдиш О. Блока, В. Гюго, А. Франса та ін. Вважається одним із засновників єврейської дитячої літератури в СРСР. Опублікував понад 40 томів художньої літератури на їдиші. До 15-томного зібрання творів Шолом-Алейхема, випущеного видавництвом «Дер емес» у 1935–1938 роках, він написав вступні статті – до 1, 2, 3, 9, 14 та 15 томів.

У 1927 р. одне з нових єврейських селищ у Криму назвали на його честь: Добрушино (Сакський р-н).

З 1942 р. співробітник історичної комісії Антинацистського єврейського комітету та член редакційної колегії газети «Ейнікайт». Після війни письменник опублікував роботи «Драматургія класиків» та «Давид Бергельсон».

Тяжко хворого письменника заарештували у лютому 1949 р., як члена Єврейського антинацистського комітету. Провів три роки у в'язниці. Помер 11 серпня 1953 року в табірній лікарні на станції Абезь. Письменник Шмуел Гордон (1909–1999), відправлений по етапу до сибірського табору Абезь (Комі АРСР) разом з Добрушиним, пізніше відшукав могилу свого друга і вчителя.

Реабілітований посмертно.

ДОКШИЦЕР ТИМОФІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ

(13.12.1921, Ніжин Чернігівської обл. – 16.03.2005, Вільнюс),

музикант.

Трубач-віртуоз. Його батько – музикант Ніжинського духового оркестру. Серед його перших вчителів Борис Леонтійович Манілов – викладач Чернігівської музичної студії при Палаці піонерів та школярів. У 1932 р. сім'я переїхала до Москви, де Докшицера взяли на виховання в оркестр 62-го кавалерійського полку і він почав вчитися грати на трубі в дитячих класах музичного училища ім. Глазунова у соліста оркестру Великого театру І. А. Василевського.

Артист Зразкового оркестру Московського військового округу (1941–1945), соліст оркестру ГАБТ (Державний академічний «Большой театр», 1950). З 1950 – викладач музичного училища, з 1971 – професор Музичного педагогічного інституту ім. Гнесіних. За роки педагогічної роботи Докшицера в інституті його класу вийшло понад 100 висококласних музикантів, у тому числі 15 лауреатів міжнародних конкурсів. Народний артист РРФСР (1976). Як музикант оркестру штабу Московського військового округу брав участь у параді на Червоній площі 7 листопада 1941 року.

Виконавча діяльність Докшицера багато в чому стимулювала інструментальну творчість радянських композиторів: йому присвятили свої твори для труби В. Крюков, М. Крейн, В. Пескін, М. Вайнберг, Е. Тамберг. На «Познанській весні» 1976 року – щорічному фестивалі сучасної музики – Докшицер блискуче виконав написаний спеціально для нього концерт польського композитора Кшиштофа Майєра.

Навесні 1977 року на запрошення міжнародної гільдії трубачів Докшицер побував у США, де виступив з концертами та прочитав у Принстонському університеті (штат Іллінойс) доповідь «Радянська школа гри на трубі», що викликала велику цікавість. За рішенням гільдії музиканта обрали почесним членом і включили до ради директорів. «...Кожен раз мене глибоко захоплює не лише блискуча техніка виконання, а й високо інтелектуальний внутрішній зміст, а також сама культура гри на цьому інструменті», – писав про виступ Докшицера німецький диригент Курт Мазур.

Автор книжок «Система комплексних вправ скрипаля», «Шлях до творчості», «З записника трубача» та «Трубач на коні» (М., 2008).

У 1990-х роках отримав литовське підданство. Помер у Вільнюсі. Похований на Донському цвинтарі у Москві.

Молодший брат – Володимир Докшицер (1938, Москва) – трубач та музичний педагог, професор. Викладач Державного музичного училища імені Гнесіних.

ДРАГУНСЬКИЙ ДАВИД АБРАМОВИЧ

(15.02.1910, Святськ (Свяцьк) Суразького повіту Чернігівської губ.,
сучасна Брянська обл. – 12.10.1992, Москва),

двічі Герой Радянського Союзу, радянський військовий та політичний діяч.

З 1933 служив в армії. Закінчив Саратовську бронетанкову школу (1936), Військову Академію ім. М. Фрунзе (1941), Академію генерального штабу (1949). Брав участь у боях біля озера Хасан, у Другій світовій війні. Танкіст, комбриг. На параді Перемоги очолював батальйон танкістів у складі зведеного полку 1-го Українського фронту. З 1949 до 1965 рр. командував військовим з'єднанням у Забайкаллі, в Україні, у Вірменії. 1965–1969 рр. – перший заступник командувача військ Закавказького військового округу. 1969–1985 рр. – начальник вищих офіцерських курсів «Постріл».

У виданій 1947 р. на їдиші біографії Драгунського (автор О. Безименський, 1898–1973) підкреслювався особливий «єврейський рахунок» Драгунського до фашизму. Наприкінці війни брав участь у роботі Єврейського антифашистського комітету ЄАК. Давид Драгунський ще 1945 року ставив перед ЕАК завдання увічнити пам'ять своїх загиблих рідних та земляків на Брянщині, а також встановити пам'ятники та меморіали в інших містах СРСР. Його підпис стоїть під більшістю звернень ЄАК, хоча він не входив до президії. У 1956 р. Драгунський представляв радянське єврейство у Парижі на церемонії відкриття меморіалу на згадку про загиблих євреїв – жертв фашизму.

З 1983 р. по 1992 р. очолював АКСО (Антисіоністський комітет радянської громадськості). Драгунський зумів відстояти АКСО, незважаючи на те, що Політбюро ЦК КПРС двічі піднімало питання про його закриття. Після розвалу СРСР він вирішив залишатися на своїй посаді. Драгунський багато разів говорив, що щиро вважає сіонізм небезпечною людиноненависницькою ідеологією з нацистськими практиками; що сіонізм сильно зашкодив євреям СРСР, розвалив їхнє соціальне та культурне життя, зашкодив євреям у розвитку. 1 вересня 1992 року Драгунський звернувся з листом до мера Москви Ю. Лужкова з вимогою скасувати постанову уряду Москви про передачу приміщення, яке займає АКСО, в оренду Московському єврейському культурно-просвітницькому товариству.

Опублікував книжку спогадів «Роки у броні».

Рідне село Драгунського Святськ після чорнобильської трагедії 1986 р. підлягало негайній евакуації (яка почалася лише у 1990-ті роки). У 1995 р. по груддя Драгунського зі Святська було перенесено до м. Новозибків. У 2006 р. село Святськ офіційно скасовано. Територію заборонено використовувати для сільського господарства.

ДРІЗЕ ІСААК ДАВИДОВИЧ

(23.01.1909, Почеп Чернігівської губ., сучасна Брянська обл. – 9.10.2010, Москва),
художник.

Народився у сім'ї купця Давида Дрізе. В наш час в одному з будинків Дрізе розташований красназнавчий музей. Ісаак Дрізе почав малювати з чотирьох років. Закінчивши школу, у вісімнадцять років уступив до училища при Академії мистецтв у Ленінграді, а з 1936 по 1939 рік навчався в Інституті підвищення кваліфікації при Московському художньому інституті у Бориса Йогансона та Лева Крамаренка. На початку 1950-х навчався у Р. Фалька і успадкував від нього традиції учасників «Бубнового валета». Але імпресіонізм – індивідуальний спосіб відображення реальності – не пасував радянській ідеології.

Він був майстром портрета, але замовлення епохи (портрети героїв праці та партійців) йому не подобалися. Написав сотні портретів друзів та сусідів, дітей та випадкових знайомих. Йому позували фізик Л. Ландау, конструктори М. Полікарпов та С. Іллюшин, клоуни Олег Попов та М. Румянцев (Карандаш), композитор Д. Шостакович. Він не виставлявся, не продавав своїх картин (за законом покупцем картин могла виступати лише держава). Заробляв замовленнями від Комбінату художників, працював у газетах та писав для душі «у стіл». Багато замовлених робіт не приймалися – портрети не відповідали казенному мистецтву.

Евакуйований був у Свердловську область у селище Верхня Салда. Працював на заводі художником. Практично у кожному номері газети «Стахановець» друкувалися його малюнки. Після війни повернувся до Москви. Роберт Фальк радив йому еміграцію. Але Дрізе залишився. З 1957 р. він брав участь лише у групових виставках Московського відділення Спілки художників.

У 2005 році в ЦБХ (Центральний будинок художників) було відкрито виставку двох художників: І. Дрізе та А. Софронової (1892–1966), яка також не прийняла естетику соціалістичного реалізму. Дрізу в рік його першої виставки виповнилося 96 років. На цій виставці творчість художника була представлена переважно пейзажами та натюрмортами. 27.09.2010 р. відбулася його друга виставка в бібліотеці МЄОЦ (Московський єврейський громадський центр), де вперше було представлено портретний живопис. Багато робіт тоді придбали до приватних колекцій різних країн. Через дванадцять днів після відкриття своєї другої виставки у віці 101 року митець помер.

ЄВЗЕР МОРДХЕ

(18.07.1883, Ніжин Чернігівської губ. – серпень 1941, Понари, Литва),
бібліограф, громадський діяч.

Навчався у гімназії, 1900 року переїхав до Вільно і став активним учасником Бунда. Жив нелегально, був відомий під назвою «Володя», зазнавав арештів.

У 1906–1907 працював у редакції бундівських щоденних газет «Дер векер» («Тривога») та «Фолькссайтунг» («Народна газета») у Вільно. З 1907 до Першої світової війни жив у Женеві (Швейцарія), де працював в іноземному комітеті Бунда, а потім повернувся до Росії, щоб допомагати єврейським біженцям від «Єврейського комітету допомоги жертвам війни». 1919 року оселився у Вільно.

У 1927–1940 роках був службовцем та деякий час директором єврейського кооперативного народного банку у Вільно. Відомий як «бібліограф Бунда». Зібрав майже 10 тисяч бібліографічних записів про бундівську пресу. Влітку 1941 року сховав свою колекцію десь під Вільнюсом. Був ув'язнений у гетто. Вбитий нацистами в Понарах, неподалік від Вільнюса.

З його бібліографічних робіт опубліковано: «Єврейський робітничий рух у цифрах, 1876–1922»; «Преса Бунда, 1896–1922» у збірці «25 років» (Варшава, 1922); «До бібліографії Бунда» у збірці «Арбетерлуех» (Варшава, 1923).

ЗАЛЕСІН МИХАЙЛО МАРКОВИЧ (Мойсей Меєрович)

(15.08.1902, Козелець Чернігівської губ. – 26.09.1982, Нижній Новгород),
директор книжкового видавництва.

Навчався в єврейській школі, де викладав його батько – Залесін Меєр Янкелевич. Готувався стати рабином. Але на початку Першої світової війни в 12 років уступає в кравецьку майстерню, в 1919 мобілізований до Червоної армії, служив зв'язківцем. Демобілізувався у жовтні 1920 р., навчав грамоті дорослих. Був направлений навчатися до Москви. У 1920–1934 рр. на партійній та профспілковій роботі у Харкові та Горькому. У 1934–1943 рр. директор Горьківського обласного книжкового видавництва.

Улітку 1943 року органами НКВС було ініційовано так звану «Справу горьківських письменників». Серед обвинувачених і директор видавництва. Його заарештували 5 листопада 1943 р., а 23 грудня 1943 р. засудили до 7 років позбавлення волі. Звинувачення традиційні на той час: участь у антирадянському угрупованні разом із письменниками М. Кочіним, О. Патреєвим і П. Штатновим. У Сполучених Штатах Америки жили його брат та сестра, цього було досить для додаткового обвинувачення. У Центральному архіві Нижньгородської області зберігається 5 томів цієї справи (антирадянської організації письменників).

До січня 1951 р. був ув'язнений у Мордовії, потім – до серпня 1955 р. на засланні. У листопаді 1956 р. реабілітовано «за відсутністю складу злочину». З 1956 р. до виходу на пенсію працював товарознавцем у Горьківському облкниготорзі.

ЗАЛКІНД ГРИГОРІЙ ІСААКОВИЧ

(2.12.1922, Чернігів – 1980, Москва),
режисер.

У Чернігівському архіві збереглися записи актів цивільного стану за 1922 р. Запис №0211 про реєстрацію народження Залкінда Григорія Ісааковича, першої дитини в сім'ї.

Батьки: Залкінд Ісаак Семенович, 1892 р. н., завідувач «Чернігівлісу»; мати – Катерина Юхимівна, 27.01.1891 р. н., зубний лікар. Проживали за адресою: м. Чернігів, вул. Воскресенська, будинок 41 (будівля збереглася). Сім'я жила в будинку батька, земського лікаря. Асимільована сім'я, в якій розмовляли і читали російською. Деякі з дітей здобули освіту в Цюриху. У 1920-ті рр. діти виїхали, хто до Москви, хто до Ленінграда, до 1941 р. приїжджали до Чернігова в будинок батька зі своїми дітьми.

У 1945–1950 навчався на першому повоєнному курсі Бориса Захави в ГПТІСі. За розподілом деякий час працював у Ташкенті. Недовго (1957–1958) працював у міському театрі Дзержинська (Горьківська обл.), там зустрів починаючого актора Олексія Зайцева, який відтоді грав у всіх виставах Г. Залкінда. Наприкінці 1950-х повернувся до Москви.

Залкінда запросили до літературно-драматичної редакції Держтелерадіо. Його дружина акторка Олена Сміла теж почала працювати на телебаченні – помічником режисера в дитячій редакції (пізніше вона закінчила режисерський факультет ВДІКа).

Поворотним моментом для режисера була купівля з-під поли на Тишинському ринку передрукованої п'єси «Стільці» Ежена Іонеско. Так почалася андерграундна історія Г. Залкінда. Він першим (і єдиним на той час) ставив у СРСР Іонеско, Беккета, Пінтера, але ці вистави в 1970-ті роки грали підпільно в клубах і НДІ (науково-дослідних інститутах), і вони стали причиною звільнення режисера з телебачення. Став безробітним і незабаром помер від хвороби серця.

Після 1985 року, дякуючи змінам, що почалися в країні, вистави Залкінда Зайцев грав уже відкрито, з новим успіхом, хоча і у власній редакції.

Юрій Погребничко, який також грав у підпільних виставах, поставив у 1989 р. «Сторожа» Пінтера у своєму театрі «Біля будинку Станіславського». Ця версія присвячена пам'яті Григорія Ісааковича Залкінда.

Телевистави:

1967 – Женька-навпаки (фільм-вистава); 1968 – Чорнобура лисиця (фільм-вистава); 1969 – Б. Брехт. Гвинтівки Тереси Каррар (фільм-вистава); 1970 – Чарівна калоша (фільм-вистава); 1971 – Д.Фонвізін. Недоросль (фільм-вистава); 1972 – В. Медведєв. Баранкін, будь людиною! (фільм-вистава); 1972 – Денис Іванович Фонвізін (фільм-вистава); 1972 – Г. Пінтер. Сторож.; 1973 – А. П. Чехов. Вишневий сад; 1974 – Е. Іонеско. Стільці.

ЗАМСЬКИЙ ХАНАНІЙ САМСОНОВИЧ

(30.05.1913, Сураж Чернігівської губ., сучасна Брянська обл. – 8.03.1998, Москва),
дефектолог, спеціаліст з олігофренічної педагогіки.

У 1939 року закінчив Московський педагогічний дефектологічний інститут. Працював у науково-практичному інституті спеціальних шкіл (сучасний Інститут корекційної педагогіки).

Під час Другої світової війни мобілізований і як помічник начальника штабу бригади брав участь у війні з Японією на Хінганському напрямку. Війну завершив у званні лейтенанта у травні 1946 року в Маньчжурії.

Демобілізувавшись у 1947, відновив заняття в аспірантурі та викладання у школі. 1950 р. захистив кандидатську дисертацію. Близько року завідував кафедрою загальної педагогіки Педагогічного інституту у Барановичах (Білорусь). З 1951 р. завідував кафедрою олігофренії Московського державного педагогічного інституту, а з 1951 до 1974 р. був деканом факультету дефектології. Створив наукову школу. З його ініціативи та за його участі у пе-

дагогічних інститутах Свердловська, Іркутська та Ташкента були відкриті факультети спеціальної освіти.

Керував науково-методичною комісією з олігофренопедагогіки при ГУВНЗ Міністерства освіти СРСР, був членом президії Науково-методичної ради з дефектології при Міністерстві освіти.

Автор понад 60 наукових праць, багато з яких перекладено німецькою, англійською, японською, іспанською, словацькою та норвезькою мовами.

У 1974 р. видано монографію Замського «Історія олігофренопедагогіки». Друге видання було здійснено у 1980 р. Пізніше її переклали багатьма мовами. За минулі роки книжка вийшла у перекладі на низку іноземних мов. За свою останню монографію «Розумово відсталі діти. Історія їх вивчення, виховання та навчання з давніх-давен до середини ХХ століття» отримав першу премію на конкурсі науково-дослідних робіт МПГУ 1995 р.

ЗЕЛІКСОН ЄЛІЗАРІЙ ЮЛІЙОВИЧ

(1.08.1892, Глухів Чернігівської губ., сучасна Сумська обл. – 7.10.1964, Ленінград),
лікар та організатор охорони здоров'я.

У низці довідників пишуть «Зеліксон Єлізарій Юрійович». У тому числі напис на могильному пам'ятнику: «Заслуженный деятель науки Зеліксон Елиазарий Юрьевич». Однак його дружина С. А. Бортфельд писала ім'я чоловіка «Єлізарій Юлійович». Вважаємо за краще зберегти саме це написання.

Закінчивши гімназію у Глухові, спробував вступити на медичний факультет Київського університету, але не пройшов «відсоткової норми». Заробив гроші репетиторством і разом з гімназичним другом виїхав до Цюриха. Вступив на медичний факультет. Весь час навчання працював: на тютюновій фабриці, санітаром у шпиталі. Після закінчення університету прийнятий помічником до клініки. Тісно був зв'язаний із російськими емігрантами: брав участь у роботі емігрантської їдальні. Там зблизився з більшовиками. Під їхнім впливом у 1920 р. приїхав до Петрограда. Нарком охорони здоров'я М. О. Семашко направив його на посаду заступника народного комісара охорони здоров'я Білорусі. Невдовзі очолив Наркомздоров'я БРСР. Редагував журнал «Білоруська медична думка». По мобілізації з 1922 по 1926 рр. працював у Якутії у сфері охорони здоров'я.

У 1926–1937 рр. – ректор інституту фізосвіти ім. П. Ф. Лесгафта (Ленінград). Теоретик розвитку соціальної гігієни, фізичної культури та удосконалення лікарів. Лікар медичних наук, професор.

У 1937 р. був заарештований, згодом відпустили, але понизили у посаді. Був із колективом інституту в евакуації у м. Фрунзе (Бішкек). Після повернення до Ленінграда (1947) призначений директором Ленінградського науково-дослідного інституту фізичної культури. Він створив при інституті музей та кафедру історії фізичної культури, незабаром історію фізкультури при багатьох спортивних ВУЗах країни. Створив клініку соціального здоров'я, на основі якої виник ЛНДІФК (Ленінградський науково-дослідний інститут фізичної культури). За його участю у 1934 р. організовано вищу школу художнього руху, де викладали гімнастику та танець. Одним із звинувачень при арешті стало навчання дівчат художній гімнастиці, яка нібито шкодить молодому організму.

У 1949 р. заарештований за звинуваченням у шкідництві та космополітизмі, засуджений до 10 років позбавлення волі з конфіскацією майна, у тому числі всіх наукових праць та бібліотеки (які згодом не були повернуті). У 1952 р. в ув'язненні переніс інсульт, ставши

інвалідом (майже не пересувався самостійно). Актований із табору. 1954 р. реабілітований, отримав персональну пенсію республіканського значення. Помер у 1964 р.

Дружина – Бортфельд Серафима Олександрівна (1903–1988), професорка кафедри спортивної медицини в інституті ім. Лесгафта, спеціалістка у галузі ЛФК та лікувального масажу. Розробила методику точкового масажу та лікувальної фізкультури при дитячих церебральних паралічах.

ЗЕЛЬЦЕР СОФІЯ ДАВИДІВНА

(1890, Новозибків Чернігівської губ, сучасна Брянська обл. – 1972),
дитяча письменниця, драматургиня, перекладачка.

Після закінчення школи виїхала до Швейцарії. Навчалася у Лозанському університеті на літературному факультеті. У 1912 році повернулася до Росії: жила за рахунок літературної праці (переважно переклади). З 1933 керувала літературною частиною Ленінградського театру юних глядачів, де було поставлено кілька її п'єс. Разом із колективом ТЮГу була в евакуації в Пермському краї (м. Березники).

П'єси: «Самсон», «Переможець левів», «Туфелька Дін» та ін. Авторка повісті «Ніна Полозова» (1953). Авторка спогадів про актора і режисера ТЮГу: «Олександр Олександрович Брянцев» / Заг. ред. і вступ. ст. С. Д. Дрейден / М.: СОР, 1962. З. 292.

ЗУБРЄЄВА МАРІЯ АБРАМІВНА (Авраамівна)

(21.08.1900, Корюківка Чернігівської губ. – 8.10.1991, Санкт-Петербург),
художниця, представниця ленінградської школи.

Після закінчення гімназії працювала сільською вчителькою. У 1923–1927 рр. навчалася на графічному факультеті Ленінградського вищого художньо-промислового училища, (Санкт-Петербурзька художньо-промислова академія, до 1918 року Вище художнє училище при Імператорській Академії мистецтв; з 1944 року – Репіна). Її педагоги – Володимир Конашевич та Дмитро Митрохін. Дипломною роботою було оформлення книжки Юрія Лібединського «Тиждень».

З 1928 брала участь у художніх виставках. Писала краєвиди, портрети, натюрморти, жанрові сцени. Найбільшу популярність їй принесли акварельні портрети сучасників. Займалася станковим і монументальним живописом, оформленням інтер'єрів, книжковою ілюстрацією. Працювала переважно в техніці акварелі та темперного живопису.

У 1938 році Марія Зубрєєва разом із чоловіком Сергієм Захаровим (1900–1993) оформили павільйон «Бавовна» на Всесоюзній сільськогосподарській виставці в Москві. У 1941–1944 роках разом із Захаровим працювала в Таджикистані, створювала настінні розписи, працювала над інтер'єром театру опери та балету в Душанбе, займалася станковим і монументальним живописом.

У 1944 році подружжя повертається до Ленінграда. З'ясувалося, що станкові роботи, створені до Другої світової війни, загинули під час блокади. У 1945 році разом із Захаровим бере участь у відновленні будівлі Маріїнського палацу, де для зали прийомів Ленінградського виконкомом ними було виконано велике панно «Салют Перемоги в Ленінграді» та низку творів, присвячених місту.

У 1947–1951 роках Марія Зубрєєва як художник-монументаліст бере участь у будівництві Будинку уряду Таджицької РСР та Публічної бібліотеки ім. Фірдоусі в Душанбе, виконує роботи з внутрішнього оздоблення та оформлення інтер'єрів будівель.

Персональні виставки проходили в Ленінграді (1951, 1980, 1984), Санкт-Петербурзі (1996), Москві (1961, 1965). Її картини знаходяться у Державному Російському музеї (Санкт-Петербург), Державній Третьяковській галереї (Москва), а також у музеях та приватних колекціях у Росії та за кордоном.

ІОФЕ ВІКТОР КИВОВИЧ

(9.08.1907, Чернігів – 2000, Санкт-Петербург),
інженер-радіотехнік, спеціаліст у галузі електроакустики.

Закінчив у 1930 р. Ленінградський електротехнічний інститут. З 1930 – лаборант відділу акустики Центральної радіолабораторії, потім інженер, завідувач лабораторії аероакустики. У 1946–1973 рр. начальник відділу акустики, з 1973 р. – науковий консультант.

Одночасно з 1930 р. викладав у Ленінградських вишах: Електротехнічному інституті зв'язку, Військовій академії зв'язку та інших з питаннями теорії та розрахунку електроакустичної апаратури, озвучування відкритих просторів та приміщень, акустичних вимірювань розбірливості мовлення (з 1936). З групою фахівців у 1936 р. був на стажуванні в США, працював у лабораторії електроакустики фірми RCA під керівництвом професора Гаррі Олсона. Після повернення призначений керівником групи, яка зайнялася мікрофонною технікою. З 1937 по 1941 група під керівництвом В. К. Іофе розробила 3 моделі ненаправлених динамічних мікрофонів, 2 моделі стрічкових мікрофонів з косинусоїдальними характеристиками спрямованості, динамічний телефон ТД–6 (використовувався до 1995 р.), ларингофон, танковий та авіаційний шоломофони, штучне вухо для вимірювання частотних характеристик телефонів. Група провела перевірку якості звукопередачі мікрофонів у студіях Ленінградського радіодому та «Ленфільму».

Розробки В. Іофе стали основою створення перших в СРСР гучномовців. Доктор технічних наук (1970).

З 1980-х років займався дослідженням, розрахунком та конструюванням акустичних систем. У кожному з цих напрямів запропонував ряд оригінальних методик розрахунку та вимірів.

Автор 80 наукових друкованих праць, 45 винаходів.

Син – Іофе Веніамін Вікторович (1938–2002), дисидент, правозахисник. З 1965 по 1968 р. відбував термін у Мордовських таборах. Після звільнення займався історією політичної опозиції у СРСР. З 1989 року В. В. Іофе очолював Ленінградський науково-інформаційний центр «Меморіал». Організував перші експедиції на Соловки з метою дослідження СЛОНу (Соловецького табору особливого призначення), за картами визначив місце поховання в Сандармосі (розкопки підтвердили точність його дослідження). Автор понад 100 статей з історії ГУЛАГу, громадських та політичних об'єднань у СРСР.

ІОФФЕ ВОЛОДИМИР ІЛЛІЧ /Єрахміель-Зеєв Гігель-Меєрович/,

(14.02.1898, Мглин Чернігівської губ., сучасна Брянська обл. – 1.04.1979, Ленінград),
мікробіолог та імунолог, родоначальник радянської школи імунології.

Його батько Гігель-Меєр Іоффе був родом із Двінська (Даугавпілс, Латвія), підтримував торговельні зв'язки з Мглином. Одружився з місцевою жителькою (Сарра Ісаківна Ісакович), час від часу переїжджав із родиною із Мглина до Двінська та назад. Народженого в Мглині сина реєструють у Двінську, де до місцевого міщанського товариства приписано батька. Згодом В. І. Іоффе вказуватиме в анкетах місцем народження то Мглин, то Двінськ.

У 1899 р. сім'я переїхала до Пермі. Вирватися за межу осілості допомогло включення старшого Іоффе до числа майстрів Мглина: «міщанин, єврей Гілель-Меєр Шаевич Іоффе з випробування у знанні палітурно-книжкового ремесла і за ковальсько-гончарним цехом записаний до числа майстрів містечка Мглина». Завдяки цьому документу сім'я опинилась у Пермі, де жодних єврейських установ, крім синагоги, не було. У місті трохи більше 900 євреїв на 45 000 населення.

З ініціативи старшого Іоффе (його почали називати Ілля Ісаєвич) єврейська громада запросила вчителя з межі осілості та організувала початкову школу. Домашнє виховання дітей було єврейським. За досить обмежених коштів сім'я виписувала дитячі та юнацькі журнали, художню літературу, книжки з єврейської історії з Варшави, Вільно, Одеси, Петербурга, книжки переважно на івриті, на їдиші. Брати Іоффе (Нахум, Єгуда та Єрахміель) видавали сімейний журнал на івриті: «Чорнильні плями»: 32 сторінки із прозою, віршами, ребусами, загадками, малюнками.

Бібліотека, що включала 16-томну Єврейську енциклопедію російською мовою та перші переклади з Йосипа Флавія – все це буде перевезено до Петрограда у 1923 році.

В. Іоффе навчався у талмуд-торі та місцевій гімназії, яку закінчив із золотою медаллю (як і його брати). Директором гімназії був Герман Генкель, відомий семітолог, один із редакторів Єврейської енциклопедії.

З 1915 по 1921 р. навчався у Казанському університеті на медичному факультеті. Два роки працював у міській лікарні Пермі. Одночасно організував гуртки з вивчення івриту, літератури, а також драматичний, де став і головним режисером, і провідним актором. З 1923 р. почав працювати у Державному інституті експериментальної медицини під керівництвом великого бактеріолога Оскара Гартоха (розстріляний на початку 1941 р. як «ворог народу»; його реабілітації довгі роки добиватиметься і доб'ється В. Іоффе).

Крім наукової медичної діяльності, активно займався єврейською культурою: склав іврит-російський медичний словник, брав участь у семінарах з історії єврейської медицини, писав статті до журналу «Харефуа» («Медицина»), що видавався у 1920-ті роки, дружив із єврейськими поетами. У 1930 одружився з дочкою головного рабина Ленінграда Бертою Давидівною Каценеленбоген. Двох братів його дружини було розстріляно, третій у 1932 р. поїхав до Палестини; іврит у СРСР заборонено, але в сім'ї Іоффе дітей навчали івриту, Та-наху, єврейській історії, відзначали єврейські свята.

У жовтні 1941 р., вже професором, був призваний на флот і в званні військового лікаря 1 рангу призначений на посаду консультанта-епідеміолога, а через рік флагманського епідеміолога медико-санітарного відділу Балтійського флоту. Зусиллями керованої ним служби за роки війни на флоті не сталося жодного значного спалаху інфекції серед особового складу кораблів, а незначні осередки були швидко локалізовані.

Сім'я перебувала в евакуації у Пермі. Листування з дружиною велося російською, але листи, що доставляють «з рук у руки» написані на івриті. Під час справи лікарів збиралися закрити і відділ інституту В. Іоффе. Від арешту врятувала лише смерть Сталіна.

Першим у СРСР Іоффе запропонував методи активної імунізації проти кору, отримавши у своєму відділі апатогенний штам корового вірусу. За монографію «Імунологія ревматизму» (1962) Володимир Ілліч був удостоєний премії ім. М. Д. Стражеско. Загальним результатом діяльності В. І. Іоффе стало створення визнаних і високо оцінених також і за кордоном наукових шкіл: експериментальної імунології та клінічної імунології та алергології. У 1969 р. був обраний академіком Академії медичних наук СРСР.

Помер напередодні Песаха 1979 р. Вдова із сім'єю сина в 1989 р. репатріювалася в Ізраїль.

На одній із будівель Інституту експериментальної медицини є меморіальна дошка з барельєфом та написом: «Тут працював з 1924 по 1979 рік видатний мікробіолог, імунолог, епідеміолог академік АМН СРСР Володимир Ілліч Іоффе». У 1998 р. у Санкт-Петербурзі до 100-річчя від дня народження видано монографію «В. І. Йоффе в інституті експериментальної медицини (1923–1979)».

ІОФФЕ ІЄРЕМІЯ ІСАЄВИЧ

(13.08.1891, Ніжин Чернігівської губ. – 1947, Булдурі, Латвія),

музикознавець та мистецтвознавець, один із батьків-засновників російської культурології.

1922 р. закінчив філологічне відділення Педагогічного інституту ім. А. І. Герцена у Петрограді; викладав там само (1923–1938), пізніше – в Ленінградському університеті (з 1942 – професор). У 1935–1941 рр. – науковий співробітник Ленінградського інституту театру та музики. Лікар мистецтвознавства (1940). Тема дисертації: «Синтетична історія мистецтв». І. Йоффе виявився одним із найзначніших теоретиків мистецтва свого покоління. Його роботи публікувалися в 1920–1930-і роки, і є рівноцінними монографіям видатних західних мистецтвознавців цього періоду. Але після смерті вченого його творчу спадщину з ідеологічних причин було цензуровано та викреслено з історії вітчизняної теоретичної думки. І. Йоффе не вдалося залишити по собі повноцінної наукової школи. Реабілітація ідей І. І. Йоффе почалася в 1980–1990-і роки. Але досі не вирішеною залишилася ключова проблема «синтетичної історії мистецтв» І. І. Йоффе.

У роки війни в евакуації у Саратові І. Йоффе виступав із доповіддю «Тарас Шевченко як живописець». Інтерес до українських художників, письменників та поетів був не випадковим: він добре знав українську мову і на все життя зберіг любов до української природи та культурної спадщини.

Автор робіт про музичне мистецтво XVI–XVIII ст., а також про музику радянського кіно. Значне місце у працях Йоффе займають теми зв'язку музики з іншими видами мистецтв. Серед робіт: «Від побутової комедії до історичної трагедії» (у книжці: «Війна буфонів і боротьба за реалізм у французькій музиці XVIII ст.», Л., 1933); «Містерія та опера» (у зб.: «Німецьке мистецтво XVI – XVIII ст.», Л., 1937); «Музика радянського кіно. Основи музичної драматургії» (Л., 1938).

ІОФФЕ МИХАЙЛО ФАДДЕЄВИЧ

(27.04.1907, Прилуки Полтавської губ., сучасна Чернігівська обл. – 14.01.1985, Москва), генерал-лейтенант інженерних військ.

В армії з 1930 р. У 1937 р. закінчив Військово-електротехнічну академію.

У науково-дослідному інституті інженерної техніки РККА (Червоної армії) було створено електротехнічний відділ, першим начальником якого призначений військовий інженер М. Йоффе. Працювали над створенням та вдосконаленням радіокерованих мінно-вибухових загороджень, які використовувалися до літа 1943 року.

У серпні 1941 р. керував будівництвом під Москвою кордону електризованих загороджень. До жовтня 1941 р. було збудовано 212 км електризованих перешкод, що включали 189 км повітряних високовольтних ліній, 287 км високовольтних кабельних ліній, 40 трансформаторних підстанцій. Одночасно організував на московських підприємствах масове виробництво осколково-загороджувальних мін та встановлення їх на шляхах підходу против-

ника. Загалом у смузі загородження було встановлено понад 5000 керованих осколково-загороджувальних мін. 25.02.1942 р. був нагороджений за це орденом Червоної Зірки. У 2013 р. у підмосковному селі Нефедьєво відкрито пам'ятник творцям електрозагороджень.

У 1942 брав участь у створенні інженерної бригади спеціального призначення і був призначений її командиром. Бригада під керівництвом Іоффе воювала під Харковом, Сталінградом, Курськом, Варшавою, Берліном. Війну Михайло Іоффе закінчив у званні генерал-майора інженерних військ. Нагороджений шістьма орденами.

До 1951 р. працював у штабі Північно-Кавказького військового округу.

1951–1953 – начальник інженерних військ Східно-Сибірського військового округу. Закінчив Військову академію Генерального штабу (1955).

1955–1962 – начальник кафедри Військово-інженерної академії. З 1962 р. до відставки 1970 р. – голова науково-технічного комітету інженерних військ РА. Генерал-лейтенант інженерних військ (1963).

ІОФФЕ ЮДЛ ГЕРШЕВИЧ

(1882, Борзна Чернігівської губ. – 1941, Москва),
прозаїк (їдиш).

Рано залишився сиротою та виховувався у сестри матері у Ніжині. За традицією був відданий у підмайстри до кравця. Незабаром приєднується до революціонерів і роз'їжджає єврейськими містечками України та Бессарабії як агітатор. Зблизився з анархістами (один із перших гуртків анархістів був створений у Ніжині). У 1903 р. опублікував свій перший нарис у нелегальній газеті у Кишиневі. Друкувався у єврейській періодиці. У 1915 р. видав першу повість у журналі «Ді ідіше велт».

З 1921 р. жив у Москві, співпрацював із єврейськими газетами. Майже щороку видавав нові повісті. Займався перекладами на їдиш російських класиків. Як хобі займався скульптурою. Інші дані про нього нам не відомі.

ІЦЕ (ІТСЕ, ІСААК) З ЧЕРНІГОВА

Учений XII ст. Один із перших євреїв Київської Русі, згаданих у єврейській літературі. Учень Юди Хасида. У Словнику Мойсея бен-Ісаака з Лондона наводяться тлумачення Іце одного зі слів на івриті та вказівки на подібні слов'янські вислови, що дало привід дослідникам Цунцу, а потім А. Гаркаві стверджувати, що євреї, які жили в Київській Русі, говорили місцевою мовою.

Жив в Англії, переселився до Німеччини або Богемії, де (за Цунцем) жив той анонімний автор, з яким листувався Ісаак.

КАГАНОВА ПОЛІНА ІСАЇВНА

(8.10.1911, Ніжин – 12.10.1972, Ленінград),
поетка, дитяча письменниця.

У 1924 р. сім'я переїхала до Ленінграда. Після закінчення середньої школи Поліна вступила до педагогічного училища, почала працювати вчителькою молодших класів.

У 1931 р. вийшла заміж за військовослужбовця Сергія Волокітіна. Виїхали до Харкова, де 1933 року народився син Станіслав. У 1937 р. чоловік був репресований і розстріляний.

Повернулася із сином до Ленінграда. Вийшла 1941 року вдруге заміж за Лева Савранського, кінооператора документального кіно Ленфільму. З перших днів війни її чоловік пішов на фронт. Поліна із сином залишилися у Ленінграді. Працювала на радіо, а в червні 1942 р. пішла на фронт рядовою 791 окремого артилерійського дивізіону 23 армії Ленінградського фронту. Почала писати вірші. Редакція армійської газети помітила талант поетки. Невдовзі Поліна Каганова стала співробітницею дивізійної багатотиражної газети, де працювали поети Михайло Дудін, Микола Глейзаров, Вадим Шефнер. Вірші Каганової були премійовані на конкурсі письменників та поетів Ленфронту та включені до збірки «В бій за Батьківщину!», яку редагували В. Саянов та М. Тихонов (1943). Тоді ж вона була відряджена до ансамблю пісні та танцю 23-ї армії «для участі у створенні репертуару» (писала вірші, тексти пісень, куплети). Нагороджена медаллю «За оборону Ленінграда».

Демобілізувалася 1944 р., народила другого сина. Їй пощастило особисто зустрітися з Анною Ахматовою та Михайлом Зощенком. Михайло Михайлович сказав захоплено, прочитавши її вірші: «Так, Поліна – поетеса!» «Ні, – поправила Ахматова, – Поліна поет». Анна Андріївна не поважала фемінітивів. Сама Каганова все життя вважала цю оцінку знаковою для себе.

Після війни П. Каганова цілком віддалася поетичній творчості, співпрацюючи з багатьма редакціями центральних видань. На її вірші створили музику композитори З. Вольфензон, Ю. Корнаков, Б. Кравченко, Б. Фогельсон, В. Вітлін. У 1962 р. на «Лентелефільмі» було знято фільм за оперетою П. Каганової для дітей «Я – добрий учень» (муз. В. Вітліна). Перекладала вірші поетів Абхазії, Естонії, Якутії, Югославії.

1969 року після другого інфаркту помер її чоловік М. Савранський (1906–1969). Потім загинув старший син Станіслав. У 1972 р. П. Каганова наклала на себе руки.

В останні роки вона готувала свою першу збірку віршів «Солдат запасу» (1975), вступну статтю до якої написав М. Дудін.

Родич Поліни Каганової з боку матері диригент **Натан Рахлін**.

Син – Фелікс Львович Савранський (1944–1991), працював головним режисером ЦПКіО.

КАЗАКЕВИЧ АБРАМ (Авром)

(1880, Новозибків Чернігівської губ., сучасна Брянська обл. –
1960, Фастів Київської обл.),
журналіст, редактор.

Він здобув традиційну єврейську освіту та навчався у світській школі. Жив в Одесі, Вільно, Бердичеві та Санкт-Петербурзі, провів кілька років у Німеччині та США. За часів уряду Керенського працював у Комітеті з організації Всеросійської єврейської конференції (єдина легальна сіоністська конференція в Росії відбулася 24–31.05/6–13.06/1917 р.). Був літературним керівником театру єврейського ревію «Безкер» у Києві. Написав комедію: «Нехтіге тег» («Минули дні»), яку ставили єврейські театри.

У 1903 він почав писати нариси на івриті, але швидко перейшов на їдиш.

Писав під псевдонімами А. Шнейфал та А. Хіндес. У 1905 році поїхав до США, жив у Нью-Йорку, публікував нариси та художні замальовки у «Forverts» («Форвард»). Для інших видань на їдиші писав статті про політику, театр та літературу. Два роки він був помічником редактора журналу «Цукунфт» (Майбутнє). Редагував «Дер тог» («День») у Вільно та «Фольксштимі» («Голос народу») у Бердичеві.

У 1908 році повернувся до Російської імперії, оселився у Варшаві, працював у газеті

«Фрайнд» («Друг») та інших виданнях, як кореспондент у 1909 році подорожував Литвою, Польщею та Росією.

З 1925 р. став співробітником харківської газети «Дер Штерн» («Зірка»), публікуючи статті, нотатки, рецензії, мемуари, в основному під псевдонімом А. Хіндес. Під час Другої світової війни жив у Дагестані, а потім у Чувашії та Південному Казахстані. З 1945 р. працював співробітником «Ейнікейт» («Єдність») у Москві. Після того, як газету закрили у 1948 році, переїхав до Фастова під Києвом, більше ніколи не публікувався.

КАЗАКЕВИЧ ГЕНАХ (Генріх) ЛЬВОВИЧ

(1883, Ялівка Чернігівської губ.: сучасна Ялівка Красногірського р-ну
Брянської обл. – 22.12.1935, Біробіджан),
журналіст.

Навчався у хедері, за вільнодумство був вигнаний з єшиви (12 років), займався самоосвітою, з 15 років заробляв репетиторством. Навчаючись у єшиві м. Ветка (Білорусь), познайомився з двома майбутніми письменниками: **Урі-Нісаном Гнесіним** та **Йосефом-Хаїмом Бреннером**. Під їхнім впливом зблизився з сіоністами, поступово став активним членом гуртка у Новозибкові. Закінчив екстерном гімназію в Новозибкові. Одружився з дівчиною з багатого сім'ї, яка позбавила матеріальної підтримки молоду сім'ю за те, що дочка «вийшла за голоту». Молодята поїхали до Києва, Генах вступив до Київського технологічного інституту, був заарештований, але одразу випущений і, про всяк випадок, поїхав якомога далі – до Гродно, де закінчив педагогічні курси (1910–1912), отримавши диплом вчителя початкових класів шкіл для бідних дітей. Вийхав із родиною (дочці рік) до Кременчука, працював у єврейських народних школах. На фронт у 1914 р. через сильну короткозорість не призвали. У 1916 р. на вимогу дружини переїхали до Катеринослава (Дніпро). Євгенія Брук вступила до Учительського інституту, чоловік викладав у приватній гімназії.

Почав публікувати статті влітку 1917 р. в катеринославській газеті «Дер кемфер» («Борець»). У 1919 відряджений до Гомеля редагувати газету «Горепашник» («Трудівник»). Засновник та редактор ряду періодичних видань на їдиші у Києві та Харкові. Редактор єврейського відділу РОСТу у Москві, директор Всеукраїнського єврейського державного театру (УкрГОСЕТ).

У 1920-х роках він – один із відомих єврейських літературних критиків, перекладачів, редактор низки підручників та довідників. Самостійно вивчив німецьку та французьку мови. 1930-го року переїхав до Біробіджану (вслід за сином) і очолив газету «Біробіджан штерн». Свої статті, написані в Біробіджані, він підписував псевдонімом Алтер Юнг. Завдяки його зусиллям у Біробіджані відкрилася центральна бібліотека, за його участі у травні 1934 року запрацював Державний єврейський театр, до якого з Москви та інших міст прибули професійні актори на чолі з художнім керівником Марком Рубінштейном.

Постановою президії облвиконкому Єврейської автономної області від 23 грудня 1935 року з метою увічнення пам'яті Генаха Казакевича його ім'ям було названо перший у місті кінотеатр звукового кіно та одну з центральних вулиць (колишня Валдгеймська), а також провулок. Але невдовзі ухвалою президії біробіджанського міськвиконкому від 8 травня 1938 року і вулиця, і заразом провулок Генаха Казакевича («націоналіста», як його тепер називали крайові та обласні газети) були перейменовані. Пізніше було перейменовано і звуковий кінотеатр.

Батько письменника Еммануїла Казакевича (1913–1962).

КАЛМАНОВИЧ ЛАЗАР (Лейзер) МОЙСЕЙОВИЧ
(1883, Козелець Чернігівської губ. – 8.03.1946, Чернівці),
актор.

Його батько був кантором в одній із синагог Козельця, і Лейзер змалку співав у хорі. 1898 р. їде до Києва вступати до Музичного училища. Відсоткової норми в училищі не було, але приймалися іногородні євреї за умови, що жити у Києві вони будуть одні, без членів своєї родини.

Закінчивши училище, через два роки 17-річний Калманович уступає хористом до трупи Аврама Камінського, яка гастролювала територією «межі осілості». З 1901 по 1906 р. Калманович, виявивши акторські здібності, грав головні ролі, переважно у п'єсах А. Гольдфадена. У наступні роки він працював в трупі М. Генфера (1906–1910), у Рудольфа Заславського в Мінську, Переца Гіршбейна у Варшаві, Раделя в Одесі, Браславського.

У 1918 р. переходить до Полтавського єврейського театру, організованого «Культур-лігою». З 1920 р. він знову працює у Р. Заславського, який створив у Полтаві єврейський театр «Кунст-Вінкл» («Куточок мистецтва»); з 1922 р. театр працював у Києві, ставши першим стаціонарним єврейським театром України. У цьому ж театрі працювала його дружина Розалія. Актор прославився як найкращий виконавець комічних ролей. 1928 р. театр позбавляють статусу стаціонарного. Восени 1928 р. у Києві відкривають стаціонарний театр Київський ГОСЕТ (Державний єврейський театр), до якого переходить Калманович. 1930-ті роки – вершина його творчості. Серед найкращих ролей – Тев'є-молочник. У 1937 р. випущено дві грамплатівки: дует Л. Калманович та Н. Віняр виконують пісні на їдиші.

У липні 1941 р. усі театри Києва відправляють до евакуації. З 1942 р. ГОСЕТ працює в Джамбулі (сучасне місто Тараз) у приміщенні казахського театру. Гастролюють у Фергані, Куйбишеві (Самарі), Кустанаї, Ульяновську. Крім вистав на їдиші, театр ставить п'єси російською мовою. Концертні програми показували російською, українською, їдиші. У 1944 р. театр повертається з евакуації, але в Києві місця для нього вже немає. Переїжджають до Чернівців, восени 1945 р. їдуть на гастролі до Києва, акторів нагороджують званнями та почесними грамотами, а взимку 1950 р. театр (як і всі єврейські театри СРСР) закривають. У день останньої вистави – «Мандрівні зірки» – був аншлаґ: попрощатися з улюбленим театром прийшло все місто. До цього розгрому Калманович не дожив, він помер на початку 1946 р., похований на міському цвинтарі у Чернівцях.

КАПЛАН МАРК ЯКОВИЧ
(1905, с. Красне Чернігівської губ. – 10.10.1990, Харків),
художник.

Його батьки Яків та Рива жили та померли в селі Красне. Вони народили сімох дітей. Шостим був Мордехай, Мотя, Марк. Малював із дитинства. Випускник Чернігівської студії мистецтв.

Навчався у Київському художньому інституті (1926–1930). Учень Ф. Кричевського, В. Пальмова, М. Бернштейна. Працював у техніці станкового живопису. Член Харківського відділення Спілки художників України з 1939 р. Учасник всесоюзних та регіональних виставок з 1929 р.

Учасник Другої світової війни; в армії з 17 липня 1941 р., рядовий, безпартійний. Нагороди: медалі «За бойові заслуги», «За оборону Сталінграда», орден Вітчизняної війни II

ступеня. Протягом років війни у складі групи художників займався класифікацією трофейних картин, зокрема з Дрезденської галереї.

Своїх дітей не було, став батьком дочці своєї дружини Раїси.

Картини Каплана зберігаються у державних музеях Києва, Харкова та Москви.

КАУФМАН ЗАЛМАН САМУЇЛОВИЧ

(10.01.1921, Чернігів – 20.02.2019, Петрозаводськ),

біолог, професор біологічних наук.

Навчався у зразковій українській школі №8 (Чернігів). Першу статтю опублікував у журналі «Юний натураліст», будучи учнем 6 класу. На неї звернув увагу професор Московського університету Олександр Миколайович Формозов. Він написав доброзичливу рецензію у журналі та надіслав юному авторові листа. Почалося листування. З. Кауфман говорив, що саме Формозов сформував його як ученого.

Студентом 1-го курсу Ленінградського університету був призваний до армії, йшла війна з Фінляндією. «Нас, новобранців, одягли у валянки, теплі фуфайки, видали білі маскхалати та зброю. Мені дістався ручний кулемет із двома дисками набоїв, але я не тільки не стріляв, але так й не дізнався, як стріляють. Відправили на Карельський перешийок. Ми залягли в глибокому снігу холодного похмурого лісу. Десь стріляли, нічне небо на мить спалахнуло від розривів снарядів. Панувала моторошна невідомість. Уранці ми мали висунутися на передній край і піти в наступ. До мене підійшов командир взводу і показав, як заправляти в кулемет диски та як стріляти. Але стріляти так і не довелося. Назавтра війна припинилася, був укладений мир із фінами. Це було 12 березня 1940 року».

Брав участь у Другій світовій війні з першого дня. «Війна розпочалася у неділю. Офіцери пішли до польського села дивитися кіно, а мене залишили головним на батареї. Ми жили у наметах. Снився мені ескадрон коней, цокających підковами по бруківці. Постовий не дав доглянути сон – розбудив. Я вийшов із намету, але цокання так і не припинилося. Це бомбили Гродно та прилеглу станцію Мости. Війна! Ми прибрали білі намети, що демаскують, і не знали, що робити. Стріляти? Але в кого, куди, чим? Новобранців навіть ще не переодягнули у військову форму. Командири були відсутні, зброї не було. Навколо рвалися бомби, снаряди... Я лежав у вирві, гриз землю і плакав: «Мамо, спаси мене!». Дуже страшно було. Потім пішли танки. Вони просто давили всіх поспіль. У нашій бригаді, яка спочатку налічувала 11 000 чоловік, після першої години боїв залишилося 26. З комскладу залишилися я, старшина і два лейтенанти, один з яких збожеволів, кудись утік і не повернувся. Потім другий кудись подівся, і лишилися я та старшина. З шести гармат залишилося дві, які ми встигли причепити до машин та вивезти. Почали відступати через Гродно».

Як командир відділення розвідки та артилерійський коригувальник брав участь у боях на Волховському та Ленінградському фронтах. Після поранення в 1944 року демобілізований за інвалідністю.

Повернувся до університету. 1948 року за доносом заарештовано і засуджено на 25 років таборів. На лісоповалі деякий час працював у парі з есесівцем, який служив в особистій охороні Гімлера. Після смерті Сталіна реабілітовано та відновлено в університеті, який закінчив у 1956 р.

Ленінградської прописки не давали, роботи не було. Якийсь час жив у Чернігові у дружини, намагаючись знайти будь-яку роботу. Виїхав на Північ – на біологічну станцію. Понад 20 років працював у Петрозаводську.

У 1982 захистив докторську дисертацію. 15 березня 1996 р. отримав звання члена-кореспондента Російської Академії Природознавства.

Автор понад 150 публікацій, 10 монографій, зокрема таких фундаментальних, як «Ембріологія риб» (1990); «Еволюція розмноження та статі» у 2 т. (1993-1994); «Походження біоти континентальних водоймів» (2005).

Наукові праці пов'язані з лімнологією, наукою про водойми та види, що мешкають у них. Розробник заходів щодо стабілізації поголів'я біломорського оселедця, що знизився внаслідок зникнення морської трави – зоостери – субстрату для нересту.

Свою унікальну колекцію метеликів та жуків передав до Національного музею Карелії, а зібрання книжок – до бібліотеки Карельського наукового центру РАН.

В останні роки життя захопився юдаїкою, зібрав колекцію прислів'їв та приказок на їдиші (понад три тисячі), яка зберігається у відділі рукописів Національної бібліотеки Ізраїлю. За чотири дні до смерті відредагував останню свою роботу, присвячену пам'яті дружини Ревеки Соломонівни Кауфман («Єврейські зигзаги російської словесності»); в рукописі залишається робота, присвячена рослинам, що згадуються в Танаху.

Заслужений діяч науки Республіки Карелія.

Художні книжки:

- З. Кауфман. Зяма. Еврейская религиозная община. – Петрозаводск: Принт, 2005. С.64. (Библиотечка газеты «Общинный вестник»; вып. 9).
- З. Кауфман. Краткий очерк истории еврейского искусства. – Петрозаводск, 2012.

КАУФМАН ІСААК МИХАЙЛОВИЧ

(20.10.1887, за іншими даними 1892, Новгород-Сіверський Чернігівської губ. – 18.12.1971, Москва),
бібліограф.

У середині 1890-х років сім'я з Новгорода-Сіверського переїхала до Гомеля.

У 9 років Ісаака віддали учнем у книгарню. Якийсь час він відвідував училище, а потім продовжив освіту самостійно. У 1911 р. у чоловічій гімназії склав екстерном іспити на атестат зрілості. У 1915 р. вступив на медичний факультет Московського університету, через деякий час перевівся на історико-філологічний, але в 1919 р. пішов із четвертого курсу. Закінчив Московський університет 1920 р. У 1921 р. прийшов працювати до Держвидання. У 1942–1959 рр. працював у Державній бібліотеці СРСР.

Брав участь у створенні та роботі журналу «Книжкові новини», зібрав на додаток до словника псевдонімів російського історика та бібліографа Івана Пилиповича Масанова близько двох тисяч псевдонімів російських письменників, діячів науки та культури.

Першу велику популярність І. М. Кауфману приніс складений ним покажчик «Словники та енциклопедії», присвячений дореволюційним виданням (М., 1937). І. М. Кауфман – упорядник низки цінних бібліографічних робіт, зокрема «Російські енциклопедії» (Випуск 1: Загальні енциклопедії, 1960), «Термінологічні словники» (1961), «Географічні словники: Бібліографія» (1964). Найбільшою популярністю користується покажчик «Російські біографічні та біобібліографічні словники». Остання незавершена робота Ісаака Михайловича – попередній список для словника діячів книжки Росії та СРСР. У робочій картотеці було близько шести тисяч карток.

КАМИНСЬКИЙ СЕМЕН ДАВИДОВИЧ

(1861, Борзна Чернігівської губ. – 15.05.1939, Мінськ),
лікар-офтальмолог.

По закінченні в 1889 р. медичного факультету Київського університету працює у Київській клініці очних хвороб професора Мандельштама, а потім переїжджає до Мінська. У 1903 р. за власний кошт відкрив платну офтальмологічну лікарню. Два роки заслання за відмову лікувати губернатора, який наказав стріляти по демонстрації робітників (1905). Протягом кількох років він обирався секретарем Товариства мінських лікарів, виступав з доповідями, брав активну участь у роботі Пирогівських з'їздів та 1-го З'їзду російських лікарів офтальмологів (28–30 грудня 1913 р.). Працював у лікарні єврейського благодійного товариства (1909–1914). У 1920 (з липня до жовтня) – нарком охорони здоров'я республіки. С. Каминський започаткував виділення офтальмології в Мінську в самостійну галузь лікарської діяльності. У 1921 р. – член комісії з організації Білоруського державного університету (БДУ). Засновник клініки очних хвороб, перший завідувач кафедри хвороб очей медичного факультету БДУ, Білоруського медичного інституту (1923–1932). Звання професора С. Каминський отримав у 1923 р. Голова комісії по боротьбі з трахомою (1924–1939), поширеною в ті роки, що доводила до сліпоти тисячі хворих. Основні наукові праці присвячені проблемі боротьби із трахомою.

З його ініціативи в 1929 р. організовано трахоматозну лікарню в Мінську, в 1934 р. створено Науково-дослідний трахоматозно-окулістичний інститут у Гомелі. У 1934 р. залишив науково-педагогічну роботу, продовжуючи очолювати комісію з трахоми; працював буквально до останніх днів життя.

КАНТОР ДАВИД ІСАКОВИЧ

(5.12.1914, с. Парафіївка Борзнянського повіту Чернігівська губ.,
сучасний Ічнянський р-н Чернігівської обл. – 26.06.1996, Жуковський Московської обл.),
авіаконструктор.

У 1930–1932 рр. працював учнем слюсаря, електромонтером, мотористом. У 1936–1941 рр. студент МАІ. У роки Другої світової війни випробовував бойові літаки Іл-2, Ту-2, Іл-4, Ер-2. Займався відпрацюванням флюгерних гвинтів. Брав участь у випробуванні та доведенні реверсивних гвинтів. Брав участь у льотних випробуваннях головної партії Ту-4. У ОКБ О. М. Туполева працював з 1951 р. Випробовував на Ту-4ЛЛ перші вітчизняні турбогвинтові двигуни. Був провідним інженером та керівником випробувань літаків Ту-96 та Ту-95 різних модифікацій. Провідний інженер та технічний керівник з авіаційного ракетного комплексу Ту-95К-20. Провів випробування та доведення авіаційного ракетного комплексу далекого перехоплення, авіаційних протичовнових комплексів та іншого озброєння.

КАРЛИНСЬКИЙ АВРААМ ЄФРЕМОВИЧ

(18.09.1923, Козелець Чернігівської обл. – 31.05.2015, Алмати, Казахстан),
лінгвіст.

Після закінчення школи у 1941 р. мобілізований, відправлений на фронт; сержант, нагороджений орденом Вітчизняної війни II ступеня, медалями «За відвагу» та «За оборону Ленінграда». Демобілізований після війни.

У 1952 р. закінчив Київський університет, до 1957 р. працював учителем у бурятському селі Амурської обл.

У 1967 р. в Мінську захистив кандидатську дисертацію «Нарис німецько-слов'янських мовних контактів: IX-XI століття» та через тринадцять років у Києві – докторську дисертацію «Основи теорії взаємодії мов та проблема інтерференції». Доктор філологічних наук (1982), професор (1985). З 1957 до кінця свого життя працював у Казахському університеті (Казахський університет міжнародних відносин та світових мов). Дослідження взаємодії мов сприяли формуванню власної теорії лінгводидактики. Він займався загальним мовознавством, соціолінгвістикою, теорією мовних контактів.

У травні 2018 р. Казахський університет міжнародних відносин та світових мов ім. Абилай хана провів міжнародну наукову конференцію «Мова та суспільство», присвячену 95-річчю професора О. Є. Карлінського.

Праці:

- *Карлинский А. Е. «Сравнительно-сопоставительное изучение языков: интерференция».* – Алма-Ата, 1989;
- *«Основы теории взаимодействия языков».* – Алматы, 1990;
- *«Принципы, методы и приемы лингвистических исследований».* – Алматы, 2003;
- *«Избранные труды по теории языка и лингводидактике».* – Алматы, 2007;
- *«Методология и парадигмы современной лингвистики».* – Алматы, 2009;
- *«Взаимодействие языков: билингвизм и языковые контакты».* – Алматы, 2011.

КАУН ОЛЕКСАНДР (Самуель, Шмуель) ДАВИДОВИЧ

(11.11.1889, Чернігів – 22.06.1944, США),

американський літературознавець, професор.

Зустрічається написання його імені Олександр Самойлович. Ймовірно тому, що на англомовних виданнях ім'я автора позначалося як Каун, Alexander Samuel або Alexander S. Швидше за все, Самуель, Шмуель було його другим ім'ям.

Батька звали Давид Каун, мати Єва Слуцька. Дід був директором рабинського училища у Вільні (Вільнюс), батько викладав іврит у приватних школах. Олександр навчався у приватних школах, з 1905 по 1907 рр. в університеті (Петербург).

Ймовірно, 1908 р. емігрував до США. Заробляючи на життя, викладав іврит у Чиказькому єврейському інституті з 1909 по 1916 рік. Вступив до університету Чикаго в 1913 р., а влітку 1916 р. вже читав там лекції з російської літератури. З 1912 р. друкував оповідання, рецензії та есе в англомовній пресі. У 1917 р. опублікував у перекладі англійською мовою двотомний курс російської історії XIX століття О. О. Корнілова.

У січні 1916 року він одружився з Валерією Гретхен Трейсвелл (1881, Канзас – 1949). У 1917 році переїхав до Берклі, штат Каліфорнія (лікарі рекомендували м'який клімат) та читав лекції з російської літератури в літній школі Каліфорнійського університету. У 1917–1918 рр. призначений асистентом з російської мови в Каліфорнійському університеті, там же вступив до аспірантури. В 1918 здобув ступінь магістра слов'янських мов, а в 1923 – ступінь доктора філософії. 1927 р. був призначений завідувачем кафедри слов'янських мов, 1943 р. став професором, 22 червня 1944 року раптово помер від серцевої недостатності.

Репутація Кауна як вченого була заснована на трьох книжках: «Леонід Андреев. Критичне дослідження» («Leonid Andreyev, a Critical Study», 1924), «Максим Горький та його Росія» («Maxim Gorky and His Russia», 1931) та «Радянські поети та поезія» («Soviet Poets and Poetry», 1943). Основою книжки про Леоніда Андреева стала докторська дисертація.

Збираючи матеріали для монографії про Горького, він приїхав у 1925 р. в Сорренто взяти інтерв'ю у письменника. Дружина-скульптор О. Кауна тим часом працювала над бюстом М. Горького. О. Каун з 1922 р. листувався з І. Буніним, регулярно пересилав йому пожертвування (зазвичай у розмірі 100 \$) від американських шанувальників. Двічі звертався з листом до Нобелівського комітету (1931 і 1932 рр.) про присудження премії Буніну.

Професор Каун був членом Асоціації сучасної мови, Американської асоціації розвитку науки та Консультативної ради Російсько-американського інституту у Нью-Йорку, членом-кореспондентом Школи слов'янських досліджень Лондонського університету. Як почесний радник Музею М. Рериха в Нью-Йорку листувався зі співробітниками Музею і безпосередньо з Миколою та Оленою Рерихами. Переклав англійською мовою статтю Л. Андрєєва «Держава Рериха». Цей переклад неодноразово публікувався у західних виданнях.

У 1935 р. став помічником редактора «Книги за кордоном», відповідаючи за рецензування поточних російських публікацій. Він читав російською, англійською, французькою, італійською, німецькою, на їдиші, польською, богемською, сербохорватською, церковнослов'янською та івриті; вивчав грецьку та латину.

КАЦЕНЕЛЬСОН ЛЕВ ІЗРАЇЛЕВИЧ

(Каценельсон Єгуда-Лейб-Вільямін)

(1847, Чернігів – 1917, Петроград),

лікар, літератор (псевдонім Буки Бен-Йоглі).

До 10 років навчався у чернігівському хедері, навчався на софера (переписувача святого писання та філактерій). У 15 років уступив до єшиви міста Бобруйска. Самостійно почав вивчати німецьку та російську мови.

У 1866 р. в Житомирі почав навчання в рабинському училищі.

У 1872 р. вступив до медико-хірургічної академії (Петербург). Військовий лікар під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Після повернення з війни склав іспит на лікаря медицини і вступив до Петербурзької Олександрівської лікарні, де перебував на службі практично до кінця свого життя.

Редактор Єврейської енциклопедії (1908–1913).

Публіцист. Літературний псевдонім Буки Бен-Йоглі (ім'я глави коліна Дана). Фейлетони під цим псевдонімом опубліковані 1902 р. Художні твори писав, переважно, на івриті. Вивчав Талмудичну медицину, зробивши чимало відкриттів. Видав працю «Медичні засади Терєфот», частину якої було надруковано у перекладі російською мовою.

З 1892 року – член ЦК Єврейського колоніального товариства. Член Комітету товариства розповсюдження освіти між євреями. З 1908 викладав на Курсах сходознавства, заснованих спільно з бароном Д. Гінцбургом, з 1910 очолив ці курси.

До відвідування Палестини в 1909 році не поділяв поглядів сіоністів на майбутнє країни, але пізніше став пропагандистом відродження іврити. Похований на Преображенському єврейському цвинтарі м. Санкт-Петербург.

КАЦЕНЕЛЬСОН АБРАМ ІСААКОВИЧ

(1.01.1914, Городня Чернігівської губ. – 21.08.2003 р., Лос-Анджелес, США),

український поет, перекладач.

У будинку Каценельсонів розмовляли українською, перші вірші хлопчик написав українською мовою. Закінчив Городнянський педтехнікум та Чернігівський інститут народної

освіти. З 1929 р. працював у Чернігівській обласній газеті. У 1939 р. закінчив аспірантуру з теорії літератури (Київ). Учасник Другої світової війни – літпрацівник газети «Захисник Вітчизни» 17-ї Повітряної армії. Нагороджений двома орденами Вітчизняної війни II ступеня, орденом Червоної Зірки, медалями. За переклади з літератури народів СРСР та книжку «З єврейської радянської поезії» (1983) удостоєний премії М. Рильського (1984). З 1994 року – заслужений діяч України. Член Міжнародного ПЕН-клубу.

У ніч на 20 березня 1992 р. на його життя було скоєно замах: облили бензином та підпалили вхідні двері київської квартири. Біля дверей залишили напис: «Жиди, на вас чекає Ізраїль». Наступні погрози телефоном прискорили еміграцію до США.

Понад 20 збірок поезій: «Краплі сонця», 1935; «Ряст», 1940; «Передній край», 1947; «Відчуття орбіти», 1981; «Монологи», 1981; «Вибране. Поезії», 1983; «Очима пам'яті. Поезії», 1986; «Лирика», 2002 та ін. Вірші перекладені мовами народів СРСР, англійською, німецькою, болгарською, чеською, словацькою, угорською та ін.

КЕРБЕЛЬ ЛЕВ ЄФИМОВИЧ

(25.10 /7.11/.1917, Семенівка Глухівського р-н Чернігівської губ.,
сучасна Сумська обл. – 14.08.2003, Москва),
скульптор.

Перші роки після народження хлопчик переїжджав з батьками з Семенівки до Ново-збикова, далі до Симбірська та Смоленська. Дитинство та юність пройшли у Смоленську.

Узимку 1934 року приїхав до Москви на конкурс за путівкою обласного комітету ВЛКСМ і зустрівся з Н. К. Крупською, якій показав барельєфний портрет В. І. Леніна. Крупська направила його з рекомендацією до директора ленінградської Всеросійської академії мистецтв І. Бродського, який рекомендував юнака С. Меркурову. Останній дав дуже гарний відгук про конкурсний барельєф Кербеля. Так Лев Кербель став студентом Всеросійської академії мистецтв.

Улітку 1941 р. разом з іншими студентами та старшокласниками був відправлений на копання окопів; під час бомбардування був контужений, кілька місяців не чув, не бачив, не говорив. Лікувався в Ленінградському шпиталі, евакуйований до Узбекистану.

1942 року добровольцем пішов на фронт. Служив військовим художником на Північному флоті, брав участь у бойових походах на міноносцях «Розумний» та «Грум». 1945-го командування радянських військ у Німеччині викликає Л. Є. Кербеля до Берліна, де його у співавторстві з товаришем та колегою В. Є. Цигал чекала робота над монументом на згадку про героїв штурму Берліна, пам'ятників, встановлених у м. Кюстрині та на Зеєловських висотах. Потім Кербель повернувся до Московського художнього інституту, який успішно закінчив у 1948 р. Спільно з віце-президентом Академії мистецтв Матвієм Манізером зробив посмертну маску Сталіна. З 1962 професор Л. Кербель вів майстерню скульптури в Московському художньому інституті імені В. І. Сурікова.

Кербель створив понад 70 пам'яток, зокрема: Ю. А. Гагаріну в Смоленську; підводникам затонулого атомохода «Курськ» (Москва); пам'ятник першому прем'єр-міністру Республіки Шрі Ланка Соломону Бандаранаїці – у Коломбо, скульптурне оформлення храму Santa Maria de Cervellon у Мадриді.

Серед його робіт ціла низка надгробних пам'яток: Є. Фурцевій, М. Бабановій, Б. Лавреньову, двічі Герою Радянського Союзу Драгунському, Д. Ойстраху та багатьом іншим відомим діячам.

На могилі скульптора у вигляді надгробка встановлено копію його пам'ятника «Скорбота» (Новодівиче кладовище, Москва).

КИСІЛЬ ААРОН МОШЕ

(18.09.1866, Сураж Чернігівської губ., сучасна Брянська обл. – 9.09.1949, Харбін),
рабин, сіоніст.

Навчався у Воложинській єшиві у рава Хаїма Соловейчика, з 1900 по 1913 рр. служив рабином у м. Борисові (Білорусь). У 1913 р. був запрошений єврейською громадою Харбіна та очолив Головну синагогу. Духовний лідер громади до 1949 року.

У роки Першої та Другої світових війн активно займався проблемою біженців.

У грудні 1937 р. на 1-й єврейській конференції Далекого Сходу оголошено головним рабином Далекого Сходу.

Був широко освіченою людиною, вивчав світову літературу та філософію. Гарячий прихильник релігійного сіонізму. У 1943 р. для російськомовної молоді Харбіна видав збірку лекцій та статей «Націоналізм та єврейство». Автор кількох галахічних праць.

6.08.2005 р. в ізраїльському місті Кір'ят-Оно зібралися нащадки рава – понад 70 осіб. Для спілкування їм знадобився перекладач, оскільки онуки та правнуки, які живуть у різних країнах, говорили англійською, івритом, російською.

КІРНАРСЬКИЙ МАРК АБРАМОВИЧ

(8.06.1893, Погар Чернігівської губ., сучасна Сумська обл. – 1941 /1942/, Ленінград),
художник.

Народився в купецькій сім'ї. У 1912–1913 рр. навчався у Вищій спеціальній архітектурній школі у Парижі.

У 1917–1919 рр. навчався у Петроградській академії мистецтв у І. А. Фоміна.

У 1919–1922 рр. – в Українській академії мистецтв (Київ) у Г. І. Нарбути. Уперше виставлявся у Києві 1921 року на Осінній виставці Української академії мистецтв. У 1923 р. – на Виставці картин петроградських художників усіх напрямків. У 1924 р. вступив у товариство «Спільнота художників». З 1924 працює як майстер художнього шрифту. З 1920-х років оформляв та ілюстрував книжки для видавництва письменників у Ленінграді, Держвидаву РРФСР, видавництва «Час». У 1927 р. брав участь у виставці «Мистецтво книги» в Лейпцигу, 1929 р. – у П'ятій міжнародній виставці художніх книжкових знаків у Лос-Анджелесі, Каліфорнія. У 1931 р. – учасник виставки «Мистецтво книги» у Парижі.

У 1938 р. у Ленінграді пройшла персональна виставка М. Кірнарського та його творчий вечір. Художник належав до представників так званої «петроградської школи», яка відрізнялася рисами висококультурного, послідовно та логічно опрацьованого до дрібниць стилю. Кірнарський був майстром обкладинки, в оформленні якої віддавав перевагу площинно-декоративному принципу із симетричною композицією та різного роду обрамленнями на кшталт неокласичних традицій художників «Світу мистецтва». У 1930-х роках займався також друком, переважно декоруванням. Особливу увагу художник приділяв оформленню обкладинок книжок, вирішуючи їх у площинно-декоративному стилі. Ілюстрував книги А. Ахматової, М. Заболоцького, В. Шкловського та ін.

Загинув з голоду під час блокади Ленінграда, дата смерті достеменно невідома, приблизно зима 1941–1942.

КОВАРСЬКИЙ АНАТОЛІЙ СЕРГІЙОВИЧ

(23.01.1904, Попівка Чернігівської губ., сучасна Сумська обл. – 31.01.1974, Кишинів), селекціонер, агроном, генетик.

Народився в багатодітній родині Фроїма Хацкелевича (Єфима Харитоновича) Коварського (1866–1943) з містечка Свенціани Віленської губернії та Рахілі Ейзерівни (Раїси Ісааківни) Гурвич (померла 1945), дочки власника фабрики щіток.

Закінчив Харківський сільськогосподарський інститут (1924). У 1924–1930 роках працював у заповіднику Асканія-Нова.

З 1931 року – доцент кафедри рослинництва Харківського інституту механізації та електрифікації сільського господарства. 1933 року очолив роботу опорного пункту Інституту сої та нових культур у Харкові.

З 1935 року – в Херсонському сільськогосподарському інституті (з 1938 року, завідувач кафедри селекції та насінництва, з 1940 року – професор). Лікарська дисертація (1940) присвячена диким сортам пшениці в Криму. У роки Другої світової війни працював в Узбекистані. З 1944 року і до кінця життя (1974) очолював кафедру селекції та насінництва у Кишинівському сільськогосподарському інституті. Організував та очолив навчальне господарство сільськогосподарського інституту в Котюжинах під Кишиневом. У 1957–1974 роках керував відділом генетики Академії наук Молдавської РСР. З 1968 року – президент Молдавського товариства генетиків та селекціонерів. Академік АН Молдавської РСР (з 1965).

Основні праці А. С. Коварського у галузі селекції пшениці (Асканія-Нова, 1926–1929), ячменю (1924–1930), арахісу (1933–1940), а також у галузі насінництва, технології вирощування сільськогосподарських культур, їх біології, цвітіння та плодоутворення. Займався впровадженням нових культур пшениці, квасолі та кукурудзи в умовах Молдови та на півдні України. Вивів нові мутантні сорти кукурудзи.

Був одружений з агрономом-мікробіологом Дорою Абрамівною Клейман (1903–1978). Їхні сини:

Віктор Коварський (1929–2000), фізик-теоретик, біофізик, академік Академії наук Молдови, доктор фізико-математичних наук, професор;

Валентин та Володимир – агрономи.

Старший брат Михайло Юхимович Коварський (1899–1933) – агроном, один з організаторів перших машинно-тракторних станцій (МТС) у СРСР; 12 березня 1933 року розстріляний за звинуваченням у шкідництві.

Троюрідний брат Лев Миколайович Коварський (1907–1979), французький фізик, один із піонерів ядерної фізики, який зробив істотний внесок у дослідження ядерної ланцюгової реакції, професор.

Троюрідна сестра Берта Михайлівна Коварська (1912–2006), російський хімік-органік, професорка, авторка книжки «Термічна стабільність гетероцепних полімерів»;

Двоюрідні дядьки:

Ілля Матвійович (Матісович) Коварський (1856–1955), засновник Першої московської зуболікарської школи (1892);

Михайло Йосипович (Ошерович) Коварський (1875–1954), директор Московської зуботехнічної школи (1919–1923);

Мордехай Менахем Каплан (1881–1983), засновник напрямку реконструктивістського юдаїзму (США).

КОЗИНЦЕВ МОЙСЕЙ ІСААКОВИЧ

(1859, Стародуб Чернігівської губ., сучасна Брянська обл. – 1930, Київ),
лікар, доктор медицини.

Брати Козинцови були добре відомі у Стародубі. Одному належала друкарня, другий був приватним повіреним при окружному суді, третій, Мойсей – лікар.

Служив окружним санітарним лікарем Новозибкова та лікарем жіночої гімназії. З 26 липня 1895 року призначений головним піклувальником Київського навчального округу. 16 листопада 1896 року захистив дисертацію доктора медицини (санітарно-статистичне дослідження сірникових фабрик Новозибківського повіту Чернігівської губернії), того ж року вона була опублікована окремою монографією. Тема дисертації обрана не випадково: у Новозибківському повіті виготовляли найбільшу кількість сірників у Російській імперії. У цехах стояв задушливий запах сірки. Зберігся акт 1895 року, де санітарний лікар Козинцов записав: «Покалічений рот, змертвілі щелепи, запалі груди, підозрілий кашель, тремтіння рук, притуплений погляд – ось емблема робітника сірчано-сірникової фабрики».

Займався просвітницькою та краєзнавчою публіцистикою, зокрема був автором книжок «Алкоголізм та громадська боротьба з ним» (щодо піклування про тверезість, 1896) та «Князь Микола Дмитрович Долгоруков» (матеріали до біографії, 1903). Його дослідження з різних медичних проблем друкували у російських та німецьких медичних журналах. Автор підручника з гігієни (1909).

Одружився у вересні 1898 р. з дочкою київського рабина Ганною Лур'є. Дитинство їхніх дітей пройшло у Новозибкові, дочка кілька років навчалася у місцевій гімназії.

1913 року переїхав із сім'єю до Києва, приймав хворих у комерційній клініці «Квисисана» на Великій Житомирській вулиці та у безоплатній амбулаторії філантропів Бабушкіних на Тверській.

Дружина Ганна Григорівна Лур'є – двоюрідна сестра І. Г. Еренбурга.

Дочка – Любов Козинцова (1899–1970), художниця, була одружена з письменником І. Г. Еренбургом.

Син – Григорій Козинцов (1905–1973), режисер.

У 1930-х роках Григорій Козинцов став відомим радянським кінорежисером, його ім'я виявилось на слуху, а часто вимовлялося з помилкою. І за порадою свого друга письменника Юрія Тинянова він змінив «о» на «е» – «Козинцев». Через якийсь час його приклад наслідувала і сестра Любов Михайлівна.

КОЙФМАН ГЕНАХ (Генріх)

(1915, Чернігів – 1942, загинув під Києвом),
журналіст, поет.

Про Койфмана відомо мало. Називають два міста його народження, невідомо де та як він загинув. Місце народження Чернігів чи Черняхів Житомирської обл. Можливо, плутанина через співзвучність назв. В «Біографічному словнику сучасної літератури на їдиш» та книжці спогадів друга Койфмана Б. Брандта місцем народження вказано Чернігів.

Закінчив чернігівську єврейську школу, вступив до київського єврейського технікуму, де вивчав слюсарну справу. Але вірші захоплювали його більше – 1933 р. вступив до Харківського журналістського технікуму на єврейське відділення. Відразу почав друкуватися у

місцевих газетах (на їдиші). До літературної студії, організованої студентами, приїжджали з виступами найвідоміші єврейські письменники та поети з Києва, Мінська, Москви, Харкова.

1.09.1936 р. після закінчення технікуму Генах Койфман отримав призначення до обласної газети «Біробіджанер штерн». Друкував не лише нариси, а й вірші. Біробіджанський літературний альманах «Форпост» (№6, 1938) та київський альманах «Онґейб» («Початок», 1940) опублікували цикли його віршів.

Мобілізований у 1937 р., служив у прикордонних військах на Далекому Сході. Відслуживши, Койфман поїхав до Києва, де мешкали його батьки, працював у редакції газети «Дер штерн» («Зірка»). У 1940 р. здав у видавництво «Укрдержнацменвидів» збірку поезій. Рукопис отримав від видавництва позитивний відгук, але книжці так і не судилося побачити світ. Почалась війна. Далі про Койфмана майже нічого не відомо.

Журналіст Л. Флят зі слів онукової племінниці Койфмана повідомив, що у 1940 рр. після операції Генах отримав звільнення від військової служби та був мобілізований на будівництво окопів. Його друг Б. Бранд улітку 1941 р. отримав від нього листа, в якому той писав, що зайнятий копанням окопів, і похвалився, що брав участь у боях. «Біографічний словник» повідомляє, що Койфман був призваний до чинної армії і загинув у бою 1942 р. Його батьки, ймовірно, загинули у Києві в роки окупації.

Журнал «Советиш Геймланд» («Радянська батьківщина») у кількох номерах за 1963, 1965, 1984 та 1985 рр. помістив поетові вірші. В антології загиблих єврейських поетів (збірка «Ді ліре», «Радянський письменник», Москва, 1985) опубліковано 18 віршів Генаха Койфмана.

**КОМПАНІЗ ЖАК /Компанієць Яків Володимирович/
(5.03.1906, Ніжин Чернігівської губ. – 15.09.1959, Париж),
сценарист.**

Батько Якова – доктор медицини, це буржуазна родина середнього достатку. У Санкт-Петербурзі Яків закінчив гімназію та вступив до університету. Не провчився й року: нова влада вимагає від студентів підтвердження пролетарського походження.

Батько допоміг Якову отримати закордонний паспорт, і з 1925 року вони ніколи більше не зустрінуться: син поїхав до Німеччини. Навчався в Політехнічному інституті та в 1929 р. отримав диплом інженера-електрика. У 1930 р. одружився з Тамарою Штейн (26.08.1906 – 27.07.1993), біженкою з Радянської Росії, яка отримала паспорт Нансена. Їхня перша дочка Ірина народилася в Німеччині, друга – у Франції. Яків (тепер він Джейкоб Компанеїзефф) відповідно до антиєврейських законів звільнений з роботи інженера. Він пробує себе сценаристом кіно. За його першим сценарієм (у складі групи з 3-х сценаристів) знято чесько-німецький фільм «Тисяча за одну ніч» режисером Максом Маком у 1933 р. Які сценарії Яків писав у 1933 – 1935 роках, невідомо: через расові закони він змушений користуватися псевдонімом. У вересні 1935 р. студія UFA розриває з Компанійцем договір.

Дізнавшись, що батько наклав на себе руки, Яків приймає рішення не повертатися в СРСР.

На початку 1936 року залишає Німеччину. З його сім'єю їдуть до Франції батьки дружини. У Парижі разом із Євгеном Зам'ятіним пише сценарій за п'єсою М. Горького «На дні». Прем'єра відбулася 5.12.1936 р., фільм (режисер Жан Ренуар) став першим лауреатом премії Луї Деллюка: найкращий фільм року.

Жак Компаніз працював сценаристом для продюсерської компанії Continental під псевдонімом; з 1940 по 1944 р. працював, перебуваючи на нелегальному становищі в Німці та Жуанле-Пен. Потрапляє до в'язниці, з якої його визволили метри французького кінематографа. Невдачею закінчилися спроби дістати візи до США чи Мексики. Припив отримувати гононари, в титрах фільмів немає його імені. Його теща Ольга Штерн зуміла нелегально перейти кордон зі Швейцарією та підготувала виїзд усієї родини. Але Жак програв у казино гроші, відкладені для провідника; сім'я залишилася у Франції. Друзі допомогли Жаку з дружиною влаштуватися в Німці, дочки виїхали до французької родини на околицях Тулузи.

У Париж сім'я повернулася після звільнення міста від нацистів у серпні 1944 р. Жак Компаніз продовжував зберігати свій радянський паспорт, сподіваючись на те, що вдасться викликати до Франції матір. Коли зрозумів, що будь-які контакти з матір'ю це небезпека для неї, – відмовляється від спроб зустрітися. Подає прохання про громадянство. У 1951 р. він набуває статусу біженця. Громадянство його сім'я отримує за рік після смерті Жака.

Не будучи громадянином Франції, він написав понад 80 сценаріїв. Останні вісім отримали екранне життя вже після його смерті, починаючи з франко-шведського драматичного фільму «Чаклунка» (1956) з Мариною Владі у головній жіночій ролі.

Його донька Ніна Компаніз (26.08.1937 – 9.04.2015) стала відомим сценаристом та режисером-постановником; у кількох фільмах співала власні пісні. Творчих псевдонімів за життя Ніна Компаніз не мала. Але, досягнувши найбільших успіхів на телебаченні, у по смертних некрологах отримала статуси «велика телевізійна леді» та «визначна особистість громадського телебачення» (від France Télévisions). Молода Фанні Ардан здобула популярність після виконання ролі в телесеріалі Ніни Компаніз «Дама з узбережжя»; 1979 р. Бриджит Бардо, яка заявила про закінчення своєї кар'єри, погодилася ще раз знятися у фільмі своєї подруги «Повчальна та весела історія Коліно, любителя смикати» за 1973 р. Остання режисерська та сценарна робота Ніни – телевізійний історичний художній фільм «Генерал короля» (2014) вийшов у французький телеэфір за рік до її смерті. На основі біографії своєї сім'ї вона зняла франко-бельгійський 3-х серійний телефільм «А ось і буря» (2008). У світовому телепрокаті відомий як «Доля Олени, російська сага».

Ірен Компаніз (1931, Берлін –?), французька оперна співачка, контральто, записала платівку з Марією Каллас, була одружена з великим італійським баритоном Діно Донді. Її сліпуча кар'єра, що почалася 1954-го року, обірвалася 1966-го: у 35 років Ірен втратила голос. Після багатьох років подорожей світом у пошуках лікаря, який допоміг їй повернути голос, вона, нарешті, втрачає надію і переїжджає з континентальної Франції на її заморські території – на острів Гваделупа. 2009-го року на французькому ТБ вийшов документальний фільм про її трагічну долю.

КОШМАН ІУДА АНТОНОВИЧ

(1838, Чернігівська губ. – 1935, с. Солохаул Краснодарського краю, Росія),
селекціонер, «батько російського чаю».

Перші шість десятиліть його життя сповнені загадок. Народився у єврейській родині у Чернігівській губернії. За однією з версій маленького сироту взяв на виховання місцевий священник, хрестив, виростив. Кошман був записаний у селянський стан. Але, оскільки землі у нього не було, працював за наймом. За деякими відомостями, у Туреччині працював на чайних плантаціях, бурлаком на Волзі, будував залізницю в центральних губерніях Росії.

Історію його життя напевно можна простежити лише з 1890-х років.

Одружився з селянкою Мотроною Іванівною. 1891 р. всиновили хлопчика Івана. У 1894 р. родина переїжджає до Аджарії, подружжя працює на чайних плантаціях у Чакві біля Батума (насіння сюди було привезене з Китаю). У 1900 р. Кошман звільняється і, скориставшись програмою переселення сімей на Чорноморське узбережжя, бере позику і намагається оселитися в Дагомисі. Йому відмовляють і вони оселяються в маленькому поселенні Солох-Аул, де на той момент проживало кілька сімей переселенців. Місцеве населення – адигейці – залишили рідні місця після російсько-турецької війни 1877–1878 років. Перед виходом вони вирубили сади та зруйнували будинки.

За рік Кошман поставив будинок 5х5 м на три кімнати, розчистив 0,4 га землі під посадки. З собою він привіз із Чакви насіння китайського чаю і 1901 р. висадив 800 кущів на своїй ділянці. Перший урожай зібрав за три роки. Кошману вже 66 років.

На рік він збирав по 50 кг чаю, продавав дешево. Чайна монополія із Чакви не захотіла терпіти конкурента. На Іуду Антоновича писалися доноси із звинуваченням у фальшуванні продукції. Двічі він був побитий (його били найняті бандити), одного разу як «шахрай» потрапив до в'язниці. Дружині довелося віддати на хабарі всі накопичення, що були в сім'ї, заради порятунку чоловіка. Підтримали Кошмана місцеві журналісти, які розмістили статті про його чай у місцевих газетах.

Перші роки селекціонер кутав на зиму чайні кущі, але згодом йому вдалося виростити холодостійкі сорти. Температура взимку в Солохаулі, розташованому на висоті майже 400 м над рівнем моря, досягає -5 градусів. Чаївництвом займалася вся сім'я: спочатку подружжя з сином-підлітком, пізніше і сім'я сина, в якій народилися три дочки. Згодом почали наймати підсобних працівників. Під «фабрику» пристосували одну з кімнат сімейного будинку. Туди не дозволялося заходити курцям, перед роботою обов'язково милися у лазні. Так чай оберігали від сторонніх запахів.

У 1910 році він демонстрував три сорти чаю на Сочинській сільськогосподарській виставці. У 1913 р. представляв свою продукцію на виставці «Російська Рів'єра» у Санкт-Петербурзі. Чай одержав медаль якості від Міністерства землеробства, а його автор премію в розмірі 200 рублів. 1923 року на сільськогосподарській виставці в Москві Кошман отримав золоту медаль «За найпівнічніший у світі чай».

Його плантація поступово стала насінницькою. Перші посадки чаю у Краснодарському краї було зроблено насінням з плантації Кошмана 1925 року, а 1939 р. побудовано першу в Сочі чайну фабрику.

Помер Іуда Антонович у 1935 році у віці 97 років. Похований поряд із дружиною на чайній плантації.

Їхній син Іван працював разом з батьками; у 1941 або 1942 р. був призваний до армії у віці 50 років. Направлений до робочої колони Чорноморської групи військ Закавказького фронту. 7-9 грудня (у різних документах різні дати) 1942 р. помер у шпиталі м. Сочі від гастроентериту. Похований на сочинському цвинтарі. Сім'я, не отримавши повідомлення про смерть, вважала Івана зниклим безвісти. Документи госпіталю розсекретили у травні 2007 р. Сочинський пошуковик Артур Григорович Варваштян уточнив місце смерті та поховання червоноармійця, рядового І. І. Кошмана, та повідомив про це онукам загиблого у 2020 р.

У селищі Солохаул (Солох-Аул) Лазаревського району м. Сочі по вулиці Кошмана, 29 розташований Будинок-музей часевода.

КРАМЕР ДЖЕЙКОБ (Крамер Яків)

(27.02.1892, посад Клинци Суразького повіту Чернігівської губ., сучасна Брянська обл. – 4.02.1962, Лідс, Великобританія),
художник.

Яків – старший із семи дітей у сім'ї Крамерів. Незабаром після народження хлопчика вони переїхали до Санкт-Петербурга. Батько – учень І. Рєпіна, випускник Академії мистецтв, придворний художник банкіра Гінцбурга; мати Сесілія Крамер – співачка.

Погроми кінця XIX століття змусили сім'ю емігрувати. У США їм не дозволили виїхати тому, що Макс Крамер не пройшов медичного обстеження. У 1900 р. Крамери приїхали до Англії, зупинилися у місті Лідс, де у них були знайомі. Глава сім'ї почав працювати фотографом. Спочатку сім'я жила в нетрях, де зупинялися бідні єврейські емігранти. Діти відвідували місцеву школу.

Яків вирізнявся складним характером і кілька разів тікав з дому, вперше у 10 років. З 13 років збігав до сусідніх міст: працював ретушером, помічником садівника, працівником друкарні, одного разу на кілька місяців пішов у море. На свій перший зароблений шилінг (допоміг комівояжеру піднести товар) вирушив до мюзик-холу. Іноді брав уроки малювання.

З 1907 по 1913 р. навчається у художній школі Лідса. Директор школи та вчитель малювання за талант прощали підлітку погану поведінку, а 1912 р. організували у школі його персональну виставку. У ці роки він, натхненний творчістю Кандинського, стверджує, що митець має зображати не фізичний образ, а духовний. Здобувши стипендію від Єврейського товариства допомоги в галузі освіти, Крамер два роки навчався у Художній школі Слейда (1913–1914). Брав участь у русі вортицистів (англійський варіант футуризму). Провів свою першу виставку в Бредфорді в 1915 році, потім відбулися виставки в Лондоні, Глазго, Лідсі. Художник набув популярності як авангардист та портретист. Увійшов до знаменитої групи «уайчепельських хлопчиків» – дітей східноєвропейських єврейських емігрантів, які очолили авангардне мистецтво Англії 1920–1930-х років.

Йому позували Махатма Ганді, Анна Павлова, культовий англійський композитор Фредерік Деміус, артисти, письменники, художники Англії. Я. Крамеру подобалося богемне життя, він відвідував модні клуби зі скандальною репутацією, дивно одягався, писав дивні картини. Але в 1916 р. померли його улюблений батько і молодший брат, Яків як старший син мав утримувати сім'ю і повернувся до Лідса.

З 1917 по 1919 на військовій службі.

У 1919 р. єврейська громада Лідса замовила йому дві картини на єврейські теми та у 1921 році, коли художня галерея Лідса знову відкрилася після Першої світової війни, ці картини викликали суперечки та захоплення художників. Єврейська громада подарувала їх Галереї, і майже через століття вони залишаються одними з кращих полотен у колекції міста. Крамер пишався своїм єврейством та багато писав на теми єврейської історії. Пам'ять про погроми, про які розповідали йому батьки та сусіди, стала однією з тем його творчості. Його біограф Девід Менсон писав: боксер і скандаліст, у барах і бійках він проводив більше часу, ніж у молитві та пості, наполягав на тому, що він єврейський художник.

Він так і не приєднався до жодної з художніх течій. Його називали «Модільяні Півночі», одним із найкращих художників Англії 1920–1930-х років, порівнювали з Рембрандтом, імпресіоністами. Кілька років викладав живопис у Школі мистецтв Лідса, яку перейменували на коледж Джейкоба Крамера (1968–1993 рр.), з 1993 р. – Лідський коледж мистецтва та дизайну, з 2017 р. – Університет мистецтв.

Згодом він почав пити більше, ніж працювати, помер у злиднях. Був похований на єврейському цвинтарі Лідса.

КРИЧЕВСЬКИЙ ІЛЛЯ ДАВИДОВИЧ

(26.06.1907, Чернігів – 2002, Москва),

художник.

Навчався малюванню у Чернігівській студії образотворчого мистецтва (у травні 1919 р. студія знаходилась у будинку нотаріуса Зубка (на території сучасного скверу Магдебургського права).

1925 р. – вступає до Київського поліграфічного інституту, в 1927–1930 роках навчається у Вищому художньо-технічному інституті (Москва). Педагоги: Н. М. Купріянов, Д. С. Моор, П. І. Львів.

У перший день війни добровольцем пішов на фронт, сапер: від комвзводу до начштабу батальйону; згодом – художник газети «Фронтовик». Головною темою творчості стала Друга світова війна. У роки війни Кричевський створив цілу галерею портретних образів воїнів, у тому числі героїв взяття рейхстагу, зобразив руїни поваленого Берліна.

Демобілізований 1946 р. Нагороджений двома орденами Вітчизняної війни II ступеня, орденом Червоної Зірки та медалями СРСР. Повернувся до Москви, був прийнятий до членів Спілки художників СРСР, працював у станковій та книжковій графіці. Набірний афішно-плакатний шрифт, створений І. Кричевським, називається КРГ 43. Ілюстрував «Історію писемності» та книжки» Є. Кацпржака, 1955; «Російські народні пісні» С. Лагутіна, 1965; «Антологію казахської поезії», 1958; «Поезію Калмикії», 1964; зібрання творів Я. Райніса, 1955; «Леонардо да Вінчі архітектор», 1952.

Написав книжку спогадів «Шлях до рейхстагу: Фронтові малюнки» (1990). Альбом, – вид-во «Образотворче мистецтво». 1960 року вийшла у державному видавництві «Мистецтво» його основна монографія «Мистецтво шрифту».

Його роботи зберігаються у багатьох музеях.

КРУГЛІКОВ АРОН АБРАМОВИЧ

(м. Мглин Чернігівської губ. – невідомо),

Георгіївський кавалер.

Учасник Першої світової війни. За успішну розвідку нагороджений Георгіївським Хрестом та Георгіївською медаллю 4-го ступеня.

КУРІЦКЕС ЯКІВ МОЙСЕЙОВИЧ

(12.05.1893, Чернігів – 1964, Москва),

військовий інженер, професор, генерал-майор.

Закінчив у 1912 році Чернігівську чоловічу гімназію, фізичний факультет Київського університету (1923), академію ім. Н. Є. Жуковського (1926). Доктор технічних наук (1947), професор. Працював у галузі аеродинаміки та динаміки польоту літаків.

Після закінчення академії – ад'юнкт, викладач. У 1931–1932 рр. тимчасово виконуючий посаду начальника інженерного факультету, в 1942–1943 рр. – начальник інженерного

факультету, у періоди 1933–1942 років і з 1943 р. – викладач та старший викладач кафедри «Динаміка польоту», у створенні та становленні якої він брав безпосередню участь.

Я. М. Куріцкес брав активну участь у розробці методів розрахунку дальності та тривалості польотів літаків, які встановили низку світових рекордів; пізніше очолював роботи з дослідження впливу пружних деформацій на показники стійкості та керованості, а з початком 1960-х рр. був одним із керівників наукового колективу з досліджень у галузі космічної тематики.

Співавтор підручника «Практична аеродинаміка літака», який витримав кілька перевидань. У 1954 р. їм було випущено підручник «Аеродинаміка літака. Прямолінійний політ, що встановився».

ЛАЗАРЄВ ЄФРЕМ ГРИГОРОВИЧ

(1871, Глухів Чернігівської губ., сучасна Сумська обл. – 1943, Казань),
лікар, одна з лікарень Тули носить його ім'я.

Народився у сім'ї бухгалтера та акушерки. Закінчивши Чернігівську гімназію, вступив на медичний факультет Київського університету та з 1895 р. працював у Київській клініці.

Практикувався у клініках Європи. З 1896 року працював лікарем Белівської земської лікарні Тульської губернії. 1902 року Тульська міська Дума запропонувала Є. Г. Лазареву очолити Тульську земську лікарню очей. Освітленням служили гасові лампи, вода привізна, медсестер не було. За матеріальної підтримки друзів та використовуючи свої заощадження Лазарєв розпочав будівництво нового корпусу, до 1903 р. провів водопровід та електрифікував лікарню. У 1908 році на пожертвування лікаря Ю. П. Цейтліна збудували відділення для хворих на трахому та інші інфекційні захворювання.

У листопаді 1927 року очній лікарні присвоєно назву «Лікарня імені доктора Лазарєва». З жовтня 2016 р. – «Міська клінічна лікарня №2 м. Тули імені Є. Г. Лазарєва».

Є. Г. Лазарєв першим у Тулі зробив пересадку рогівки (у Франції було надруковано статтю доктора Карно про операції з пересадки рогівки за методом професора Лазарєва). Проводив складні на ті часи дослідження: перевірка гостроти зору, кольоро- та світловідчуття, периметрія, офтальмоскопія, офтальмометрія. Багато років обирався головою Загальноросійського бюро земських лікарів. У 1930-ті роки за його кресленнями виготовляли нові операційні інструменти. Запропонував оригінальні методики навчання сліпих дітей. Автор понад 60 наукових праць. 40 років професор Лазарєв очолював міську лікарню.

Помер у 1943 р. в евакуації, похований у Казані.

ЛЕВІН БОРИС НАУМОВИЧ

(5.05.1919, Чернігів – 28.06.2002, Полтава),
письменник.

Народився у Чернігові у родині коваля. Навчався у Чернігівському учительському інституті (1933–1938), Ніжинському педінституті (1941), працював у редакції чернігівської газети «Більшовик» (1938–1939). У червні 1941 року, після складання держекзаменів, пішов добровольцем на фронт. Проте замість передової ешелон доставив колишніх студентів до Гороховецьких таборів. Ті, хто закінчив фізмат, були зараховані на курси артилеристів, філологи в піхоту, окремо відібрали хороших спортсменів, які володіють німецькою мовою. Серед них був і Борис Левін. Після курсів був направлений у повітряно-десантні частини, що формувалися в Підмосков'ї.

Воював на Калінінському, Воронежському фронтах, звільняв рідну Чернігівщину, потім Угорщину, Австрію, Чехословаччину. Двічі був поранений та контужений. Закінчив війну в Чехословаччині офіцером розвідвідділу 5-го гвардійського Віденського повітрянодесантного корпусу. Нагороджений двома орденами Вітчизняної війни II ступеня, медалями «За відвагу», «За взяття Відня», «За визволення Києва», «За перемогу над Німеччиною» та ін.

З 1953 року жив у Полтаві. Писав російською та українською мовами. Написав кілька повістей про Гоголя та Котляревського. Восени 2001 р. вийшла його остання книжка – про Вл. Короленка «Великий Праведник».

Видання: «Сходить сонце», 1948 р.; «Золоті зерна», 1950 р.; «Егорка», 1956 г.; «В дороге», «В начале лета», 1957 г.; «По затерянным следам», «Фляга войны», 1958 г.; «Возмездие», «Когда человеку семнадцать», 1961 г.; «Сердце не знает покоя», 1962 г.; «Добрые люди», 1963 г.; «Еще один шаг», 1964 г.; «Весёлый мудрец», кн.1–1972 г.; кн. 2-я – 1978 г., «Роса на рябине», 1980 г., «В доме врага своего», 1996 и др.

ЛЕВИНА РОЗА ЄФИМІВНА

(26.08.1908, Ніжин Чернігівської губ. – 10.01.1987, Ульяновськ, Росія),
ботаніко-географія, систематикця, професорка кафедри ботаніки
Ульянівського державного педагогічного інституту.

У 1927 р. закінчила середню школу в Ніжині, у 1931 році – Воронежський державний університет, у 1931–1933 роках викладала на робітфаку та в педагогічному технікумі в Новозибкові. З 1933 по 1941 р. працювала у Воронежському університеті.

У 1941 р. евакуювалася до Куйбишева (сучасна Самара), де працювала контролеркою на авіаційному заводі, вже будучи кандидаткою біологічних наук. З січня 1943 викладала в Ульяновському педінституті. Стала першою професоркою та докторкою наук, що захистилась на кафедрі інституту (1959). У 1959 році заснувала дослідницьку лабораторію насінневого розмноження, яка з 1987 року носить ім'я Левіної, та наукову школу, яку називають карпологічним центром країни. Розроблена нею 1961 року ієрархічна класифікація плодів увійшла до класичного підручника ботаніки Жуковського та інших навчальних посібників.

Вона стала ініціаторкою першої Всесоюзної школи з теоретичної морфології рослин, що почалася в Ульяновську 1977 року. Багато років виконувала обов'язки членкині Ради Всесоюзного ботанічного товариства та Ради АН СРСР щодо проблеми раціонального використання та охорони рослин, організувала в УДПІ Всесоюзні координаційні наради з проблем насінневого розмноження рослин.

Опублікувала понад 130 наукових праць. З 1988 проходять Всеросійські наукові читання пам'яті Р. Левіної (інформація дійсна на 2019 рік).

ЛЕВИТАНСЬКИЙ ЮРІЙ ДАВИДОВИЧ

(22.01.1922, Козелець Чернігівської обл. – 25.01.1997, Москва),
поет, перекладач.

У Козельці мешкали кілька поколінь Левитанських. Дідусь Ісай Левитанський був можним купцем. У великій єврейській родині росло десять дітей, зокрема й батько поета – Давид.

1925 р. родина переїхала до Києва, потім – до Сталіно (Донецьк). Навчався в одній школі та ходив у драмгурток із **Семеном Соколовським**, майбутнім актором кіно та теа-

тру. Середню школу закінчив у 1938 р. у Сталіно (Донецьк). У 1939 р. вступає до ІФЛІ. Як студент-третьокурсник був звільнений з військової служби, проте вже 22 червня 1941 р. разом із іншими студентами записується до армії добровольцем. Наприкінці червня складає останній іспит і йде на фронт. З 1943 – воєнний кореспондент. Учасник бойових дій у Маньчжурії. Демобілізувався 1947 р.

Після війни жив в Іркутську (перевіз до себе батьків), тут надруковано перші три книжки його віршів. У 1955 р. поет повернувся до Москви і вступив на Вищі літературні курси при Спілці письменників СРСР, які закінчив у 1957 р.

У 1970-ті та 1980-ті рр. Левітанський підписував безліч листів на захист дисидентів (починаючи з процесу Синявського та Данієля, лист на захист яких підписав першим), після чого його на деякий час переставали друкувати, закривали можливість зустрічей із читачами.

1995 року на церемонії вручення Державної премії Левітанський звернувся до Президента Росії Єльцина із закликом припинити війну в Чечні.

Юрій Левітанський помер 25 січня 1996 р. раптово, від серцевого нападу, виступаючи на «круглому столі» московської інтелігенції, що проходив у мерії. Він говорив про трагедію чеченської війни.

Видано 24 збірки його віршів.

У 2016 р. вулиця Щорса у Козельці перейменована на вулицю Левітанського. У 2013 році на будівлі Управління Донецької залізниці, де раніше була школа, встановили меморіальну дошку з написом: «Тут у СШ №3 у 1930-ті роки навчався відомий російський радянський поет Юрій Левітанський (1922–1996 рр.)» та рядок з вірша поета: «*Что из этого следует? Следует жить...*».

ЛЕВІТІН БЕНДЖАМІН (Беньямін)

(25.09.1890 (або 25.05.1887), Почеп Чернігівської губ.,
сучасна Сумська обл. – 3.08. 1943, Нью-Йорк),
журналіст, політичний активіст.

Батько – Моше (Мойсей) Левітін, мати – Реббека (Фрідман). У чотири роки переїхав із батьками з Почепа до Литви. Навчався в хедерах і єшивах, пізніше закінчив Віленське торгове училище.

У 1906 році приїхав до США. Навчався в підготовчій школі, де його вчителем англійської мови був Гілель Рогофф (1882–1971), уродженець Білорусі, журналіст (їдиш, англійська), працював у газеті «Форвертс». Вивчивши англійську, Левітін вступив до інженерної школи при Університеті штату Огайо.

Працював інженером у Колумбусі (штат Огайо), в Детройті, де став активним учасником американського єврейського соціалістичного руху. Змінив професію 1914 року і почав працювати репортером «Тог» (День) у Нью-Йорку. З 1916 р. постійно друкується у «Форвертс» («Вперед»). Писав статті на економічні та політичні теми. У 1923–1929 роках був редактором новин, а потім, до кінця свого життя, театральним редактором газети «Форвертс».

Також обирався керівником Віленського (Вільнюського) відділення гуртка робітників, і він був одним із провідних членів Єврейської соціалістичної спілки.

Він здійснив мандрівку в Радянську Росію і після повернення опублікував у «Forverts» та інших періодичних виданнях статті про злочини більшовицького режиму. У 1943 р. ви-

дав книжку (їдишем) про профспілкову боротьбу емігрантів, які працювали в легкій промисловості Америки.

Помер у лікарні Маунт Синай, похований на єврейському кладовищі Маунт Кармель у Нью-Йорку.

Троє дітей: Мільтон (1918–2005), Норман-Гарольд (1921–2006), Говард (1928–2010).

ЛЕВІТІНА СОФІЯ МАРКІВНА /Софієва Софія Марківна/

(15.07.1891, Новгород-Сіверський Чернігівської губ. – 6.11.1957, Ялта),
драматург (їдиш).

З учительської родини. Навчалася в Петербурзькому жіночому медінституті. Писала їдишем.

У 1936 р. у Києві вийшли окремою збіркою «П'єси». Автор-упорядник видання творів Х. Хамзи – основоположника сучасної узбецької літератури. У перекладі російською мовою видано п'єси: «Марийка», «Котловина», 1925 г.; «Приговор», 1926 г.; «Товарищ», «Банкрот», 1927 г.; «Эта», 1932 г.; «Наступление», 1936 г.; «Великая граница», 1940 г.; «Ровный пульс», 1941 г.; «Огни жизни», 1945 г. Сборники повестей и рассказов: «Этапы», 1927 г.; «Пирожки», 1928 г.; «Голос сердца», 1942 г.

ЛЕЩИНСЬКИЙ ОСКАР (Захар) МОЙСЕЙОВИЧ

(1892, Новозибків Чернігівської губ., сучасна Брянська обл. –
19.09.1919, Буйнакс Дагестанської обл.),
поет.

Поет «Срібного віку», декадент, художник. Загинув у 27 років. Його біографія вмістила багато суперечливих подій, відомості не завжди точні.

У справах фірми, в якій працював батько Оскара, родина переїхала з Новозибкова до Ростова. У 1902 р. через знайдені у квартирі нелегальну літературу, листівки і патрони сім'ю вислали на три роки до Іркутська. Хто все це приніс до будинку, залишається невідомим. Повернулися 1905-го, і 13-річний Оскар опинився на барикадах, виконуючи різні доручення старших. Заарештований і висланий 1906 р. до Архангельської губернії. Втік із групою засланих через 5 місяців. 1909 р. знову висланий, цього разу – до Єнісейської губернії. Але вже влітку 1909 року Оскар у Парижі. Його знають під ім'ям «Захар». Трохи згодом, закінчивши гімназію, до нього приїжджає молодший брат Марк. Незабаром до Франції приїхали й батьки. Про старшого брата нам нічого не відомо.

У Парижі Оскар познайомився з В. Старосельським (1860, Чернігів – 1916, Париж) – головою товариства політемігрантів. Коштів на життя не було, батьки допомагати не могли, Оскар жорстоко голодував. Нарешті, він найнявся мити посуд в одному з ресторанів, а 18 березня 1911 заарештований на три місяці за участь у демонстрації (40-річчя Паризької комуни). У в'язниці написав свої перші поезії.

Вийшовши з в'язниці, вирушив до школи Лонжюмо. Невідомо, чи він став членом партії, але вважав себе більшовиком. І поетом. Дружив з Іллею Еренбургом (який різко негативно ставився до більшовизму), разом вони видавали (1913) літературно-мистецький журнал «Геліос», де друкували лише вірші. З журналом співпрацювала юна художниця Лідія Мямліна, яка стала дружиною О. Лещинського. З 1912 року займався живописом у студії, яку голосно назвали «Академія». Політемігранти зняли на паях майстерню у знаме-

нитому «Уллі» – притулок молодих художників із різних країн, – де навчалися живопису та суботами проводили поетичні вечори. Приходили туди і брати Лещинські. Видав книжку віршів (Лещинський О. Срібний попіл. Париж, 1914), обкладинку оформив сам поет, він же – художник. Написав книжку про французьких художників «Від імпресіоністів до наших днів», що залишилася не опублікованою.

У 1915 р., відправивши дружину з дітьми до Росії, Оскар їде до Леніна в Швейцарію, як зв'язковий відвідує Іспанію та Швецію. Після лютневої революції навесні 1917 р. приїжджає до Росії. Зближується з меншовиками, друкує вірші у газеті «Доброволець», входить до складу виборчого комітету меншовиків-оборонців.

Серго Орджонікідзе, який знав Оскара зі школи Лонжюмо, навесні 1918 р. відправляє його до Кірова на південь Росії. Член РВС XI армії Каспійсько-Кавказького фронту О. Лещинський у квітні 1919 р. відправлений С. Кіровим на допомогу підпіллю.

Матильда Кшесинська у своїх спогадах писала, що Великих Князів Бориса Володимировича та Андрія Володимировича врятував від розстрілу комісар Оскар Лещинський. У спогадах Великого Князя Олександра Михайловича про це докладніше: В. Кн. Борис якось у Латинському кварталі придбав у художника оригінально розмальовані подушки; саме цей художник урятував його та брата 1919-го.

У травні 1919 р. заарештований разом з іншими підпільниками денікінцями. Закінчив життя самогубством (через жорстокі тортури протягом усього часу ув'язнення) у вересні 1919 року. За іншою версією – розстріляно. Загинув під чужим ім'ям: під час арешту видав себе за брата Бориса Савинкова.

У столиці Республіки Дагестан є вулиця імені Оскара Лещинського. Образ його втілено в одній із шести скульптурних постатей пам'ятника революціонерам у центрі Махачкалі. Пам'ятник було встановлено у 1980 році.

У 2019 році приватним видавництвом перевидана його єдина поетична збірка: *Лещинський О. М. «Серебряный пепел», Б. м.: Salamandra P.V.V., 2019.*

Молодший брат Марк Лещинський – поет, видав три книжки поезій, загинув у блокадному Ленінграді. Перша збірка поезій «*Сожженный сад*» видана 1920 року в Парижі, вийшла під псевдонімом Лін Еваріст. Друга «*Стихи. Книга вторая*» – у Петрограді: 1922. У 1932 р. видано «*Отто Ранке социал-демократ, поэма*».

Дружина – Лідія Миколаївна Лещинська (1891–1966), художниця.

ЛІБЕРМАН ОЛЕКСАНДР БОРИСОВИЧ

(31.07.1896, Стародуб Чернігівської губ., сучасна Брянська обл. – 1978, Окленд, США),
піаніст, педагог.

Старший син купця 1-ї гільдії Бера Єселевича Лібермана, який займався бакалійною торгівлею. Навчався в музичній школі, 2.06.1914 р. з відзнакою закінчив місцеву гімназію. В архівах збереглася його особова справа.

Навчався в Київській консерваторії у професорів Беклемішева і Блюменфельда. 24.06.1920 р. з відзнакою закінчив консерваторію і отримав диплом на звання вільного художника. Працював асистентом на факультеті фортепіано.

У 1921 р. з дружиною Стефою Ліберман (уроджена Сура Колерштейн, 1899–1983), своєю колишньою студенткою, виїхав до Німеччини. У Берліні навчався у видатного італійського композитора, піаніста і педагога Ферруччо Бузоні (1866–1924). Потоваришував з учнем Ф. Бузоні, німецьким піаністом Егоном Петрі (1881–1962), у якого брав уроки, і незабаром пра-

цює асистентом Петрі в берлінській Вищій музичній школі. Отримав посаду позаштатного професора. Став популярним викладачем музики в середовищі заможних берлінців. Також з осені 1921 р. до літа 1925 р. вивчав правознавство в Берлінському університеті.

Улітку 1935 р. йому як єврею заборонили займатися професійною діяльністю. За допомогою хірурга В. А. Маршака сім'я виїжджає до Парижа, але, отримавши посвідку на проживання, Ліберман не отримав права на роботу. Протягом двох років жили на заощадження. Він (попри заборони) почав концертувати і читати лекції, але в 1940 р. змушений тікати на південь країни в італійську зону окупації. Олексій Гольденвейзер, колишній киянин, юрист, який перебрався на той час із Німеччини до Америки, намагався дістати Ліберманам візу для в'їзду до США, але безрезультатно.

У Ніцці, за посередництва Артура Рубінштейна, відкрив свою музичну школу. У 1942 р. на Новий рік був запрошений грати в сім'ю Буніних. З 25 серпня до 5 вересня 1942 р. з ініціативи Івана Буніна подружжя Ліберманів ховалося на орендованій віллі Буніних у Грассі (у серпні почалася депортація євреїв до таборів смерті). Перечекавши небезпечний час, Лібермани повернулися в Канни.

У вересні 1943 р., коли німецькі війська зайняли італійську зону, Ліберман перейшов на нелегальне становище. Його дружина дістала фальшиві документи про своє арійське походження і винаймала кімнату, в якій протягом року переховувала чоловіка.

У вересні 1944 року повернулися до звільненого Парижа. Роботи не було. Егон Петрі запросив Ліберманів до США. Позичивши у знайомих гроші, А. Ліберман приїхав до старого друга і вчителя в Окленд. З 1947 року, практично не знаючи англійської, А. Ліберман почав викладати в одній із престижних музичних шкіл Каліфорнії. Міллс коледжі і працював там до виходу на пенсію 1962 р. Продовжував давати приватні уроки, і багато концертних виконавців приходили до нього на репетиції.

Громадянство США отримав у 1953 р.

Усі роки Лібермани листуються з родиною Буніних. У 1978 р. А. Ліберман помер після важкої хвороби. Його архів не виявлено. У 1984 р. його учні, використовуючи конспекти лекцій професора, опублікували книжку «Комплексний підхід до фортепіано»: Libermann, Alexander. A Comprehensive Approach to the Piano. Elinor Armer Ed. Berkeley: The Arif Press, 1984.

1 березня 1942 р. в урочищі Білівщина були розстріляні євреї міста, серед них – усі члени сім'ї А. Лібермана, які залишилися в Стародубі.

4 грудня 2016 р. на будівлі колишньої чоловічої гімназії Стародуба відкрили меморіальну дошку: «У цій будівлі з 1906 до 1914 рр. навчався відомий піаніст і педагог Олександр Борисович Ліберман (1876, Стародуб – 1978, Окленд, США), врятований у Франції в роки Голокосту лауреатом Нобелівської премії письменником І. О. Буніним».

ЛІВШИЦЬ МЕЙТЕ

(близько 1889, Глухів Чернігівської губ., сучасна Сумська обл. – 1.11.1918, США),
бібліотекар, перекладач.

Даних про сім'ю немає. Закінчив російську школу (або гімназію) в Глухові. Приблизно 1910 року він переїхав до США і закінчив школу бібліотекарів в Інституті Пратта. Потім працював у відділі російської книжки у відділенні Чаттем-сквер Нью-Йоркської публічної бібліотеки, а пізніше перейшов у філію бібліотеки Сьюард-Парк, яка на той час була центром єврейського життя Нью-Йорка. Читав там публічні лекції, а також запрошував як

доповідачів видатних письменників на їдиші для читання лекцій з літератури та загальних питань єврейської культури.

Разом із Хаїмом Ліbermanом переклав з російської мови глави з історії євреїв Шимона Дубнова, яку використовували як підручник (їдиш): «Єврейська історія для школи і народних мас».

У 1915–1917 рр. видав у Нью-Йорку три томи перекладеної (спільно з Х. Ліbermanом) «Історії єврейського народу на Сході» Ш. Дубнова: т. 1 «Біблійний період»; т. 2 «Маккавеї та період Талмуда»; т. 3 «Середні віки та сучасність».

М. Ліфшиц помер у віці двадцяти дев'яти років під час епідемії іспанського грипу в Нью-Йорку.

ЛІН (Рахлін) ІЛЛЯ ЗОСИМОВИЧ

(1898, Борзна Чернігівської губ. – 1946, Москва),
журналіст.

Народився в сім'ї кравця і з малих років навчався професії. У 1918 р. втік від погромів до Гомеля. Працював кореспондентом газети «Поліська правда». Наприкінці 1918-го в лавах робітничого батальйону був відправлений воювати з поляками. Через три місяці демобілізований через хворобу і відправлений спочатку до Мінська, а потім до Москви, де він став завідувачем відділу плакатів РОСТА (Російського телеграфного агентства). Його співробітниками тоді були Черемних, Моор, Маяковський.

Наприкінці 1919 р. йому доручили почати видання молодіжної газети, і перший номер газети «*Юный коммунар*», з 1929 р. – «*Московский комсомолец*», – було випущено 11 грудня 1919 р. Невеликий аркуш сірого, мало не обгорткового паперу. Бляклі, важко читабельні рядки. Першим редактором став Ілля Лін (1919–1924).

Ілля Лін писав, згадуючи той час: «...Доводилося друкувати газету без грошей, на краденому папері, часто поцупивши в того чи іншого замовника в друкарні зайві 2-3 аркуші паперу, знаючи, наскільки справа ця пахне криміналом, зізнаюся: так, винен, але іншого виходу не було.... Передплатників платних не було, треба було дати газету молоді безплатно». Перші номери «Юнправди» тиражували в друкарні московської Таганської в'язниці. Перший рік газета виходила нерегулярно, розповсюджувалась безоплатно.

Працював в «*Известиях*» (1924–1928), навчався в МДУ на факультеті суспільних наук і одночасно працював у «*Комсомольской правде*». У 1929 р. очолив редакцію заводської багатотиражки «*Красный богатырь*». За модою 1920–1930-х років на псевдоніми змінив прізвище Рахлін на Лін.

Другу світову війну пройшов кореспондентом фронтової газети «За Батьківщину!» Північно-Західного фронту. Після повернення з діючої армії тяжко хворів і помер узимку 1946-го.

ЛІПНИЦЬКИЙ БОРИС (Хаїм-Єфим)

(4.02.1887, Остер Чернігівської губ. – 6.07.1971, Париж, Франція),
французький фотохудожник, музикант.

Про його український період життя ми мало знаємо: навчався в Київському художньому училищі та в Київській консерваторії (за класом скрипки). Працював фотографом в Одесі, відкрив своє фотоательє в маленькому містечку Пултуськ Варшавської губернії. Учасник Першої світової війни. У 1919 емігрував до Туреччини.

У 1921 р. приїхав до Парижа, де відкрив свою студію художньої фотографії. Тоді ж змінив ім'я: Борис Ліпницький.

Відомий кутюр'є Поль Пуаре (1879–1944) пропонує Ліпницькому стати офіційним фотографом свого модного дому. Ця посада дозволила фотохудожнику познайомитися з богомодою Парижа. У наступні роки фотографував для будинків моди Коко Шанель і Мадлен Віонне. У 1925 працював у кінорежисера Абея Ганса. У 1926 виконав серію знімків ню знаменитої танцівниці Жозефіни Бейкер.

Створив художні фотопортрети багатьох видатних діячів культури. Фотографії Ліпницького публікувалися в найвпливовіших журналах Франції. Усі відомі представники світу моди, кіно, театру, балету 1920–1960 рр. на його знімках. Серед моделей було багато діячів російського мистецтва: В. Кандинський, С. Лифар, С. Прокоф'єв, О. Спесивцева, І. Стравінський, М. Фокін та ін.

Йому вдалося втекти з Франції на початку Другої світової війни, жив на Кубі, на острові Тринідад; у Нью-Йорку зустрівся з Марком Шагалом, – війна, мова, вигнання зблизили їх. У 1945 р. повернувся в Париж. Дізнався, що родичі, які залишилися в окупації, були вбиті нацистами.

Після війни брати Ліпницькі заснували сімейну студію «Le Studio Lipnitzky», яка до кінця 1960-х років висвітлювала театральні, балетні та оперні події Парижа. У середині 1950-х його племінник Бернар Ліпницький долучився до роботи в студії на три роки, пізніше працював самостійно в щотижневому журналі France Dimanche, для якого він фотографував Селін Монсарра, Франсуазу Саган, Сальвадора Далі та ін. Після смерті дядька Бернар викупив і заархівував його фотороботи: понад мільйон негативів і 600 тисяч відбитків. Тисячі довоєнних негативів зникли під час війни.

Також фотохудожник був автором музичних творів: романсів, прелюдій для фортепіано, сонати для скрипки та фортепіано.

У 1998 виставка фотографій Бориса Ліпницького відбулася в Одеському музеї О. С. Пушкіна.

Про нього: Boris Lipnitzki le magnifique par Françoise Denoyelle, éditions Nicolas Chaudun, 2013, 208 p. / Франсуаза Денуаель. Борис Ліпницький Чудовий, 2013/.

ЛІФШИЦ МИХАЙЛО ІЛІЧ

(20.04.1905, Конотоп Чернігівської губ., сучасна Сумська обл. – 25.11.1986, Москва),
оператор і режисер документального кіно.

З 19 років працював кіномеханіком. Закінчив електротехнічний технікум. У документальному кіно – з 1930 року. Зняв понад 500 сюжетів для кінолітопису і кіножурналів: «Союзкіножурнал», «Радянський спорт», «Новини дня», «Північний Кавказ», «Східний Сибір» та ін. З 1932 по 1934 рр. – оператор кінопоїзда «Союзкінохроніки»: робив зйомки на всіх найбільших будівництвах країни. Працював в Арктиці.

Фронтний кінооператор у роки Другої світової війни. Із серпня 1943 року – оператор кіногрупи Чорноморського флоту. З травня 1944 – оператор кіногрупи Північного флоту, 3-го Прибалтійського фронту. Брав участь у створенні фільмів і сюжетів «Штурм Новоросійська», «Битва за Севастополь», «Визволення Пскова», «Штурм і висадка десанту в Петсамо», «Рейд підводного човна і потоплення ворожого транспорту», «День Перемоги на Північному флоті» та ін. Серед військових нагород – орден Червоної Зірки. У 1945–1950 рр. – оператор Центральної студії документальних фільмів (ЦСДФ). З 1950 по 1952 рр. – на

Махачкалинському корпункті Північно-Кавказької студії кінохроніки. У 1953 р. – на Іркутській студії кінохроніки (корпункти в Хакасії і Туві). У 1954–1959 рр. – на Магаданському корпункті Далекосхідної студії кінохроніки.

З 72 років жив у Будинку ветеранів кіно. Про сім'ю відомостей немає.

МАЗІН ЯНКЕВ

(20.09.1910, Бобровиця Чернігівської губ. – невідомо, Монтевідео, Уругвай),
журналіст, педагог.

1919 року переїхав із батьками до Києва, де навчався в середній школі та вивчав єврейські предмети з приватними репетиторами. 1921 року розпочав навчання в ешиві руху «мусар» – мораль – «Бейт Йосеф» («Дім Йосипа») у Києві. Цей рух практикував моральне вдосконалення особистості. Окрім вивчення традиційних предметів, щодня по годині студенти займалися самоаналізом. Наприкінці 1922 року, коли радянська влада закрила релігійні навчальні заклади, виїхав до Польщі, щоб продовжити навчання в ешиві. У 1929 році емігрував до Уругваю. У цей час у країні близько 5 тисяч євреїв.

Дебютував у пресі в «Uruguayer tog» («Уругвайський день») 1933 року під псевдонімом Бен-Гершон. Публікував репортажі, вірші, оповідання, дитячі казки, а також статті в південноамериканській їдишській та івритській пресі: «Фолкс-блат» («Народна газета»), «Бейс-Ісроель» («Дім Ізраїлю»), «Унзер хінех» («Наша освіта»), «Unzer morgn» («Наш Ранок»), «Кіндер-вінкл» («Дитячий куточок»), «Semanario Hebreo» (тижневик на івриті), «Di idische tsaytung» («Єврейська газета»), «Дорем» («Південь»); а також тель-авівській газеті «Naboker» («Сьогодні вранці»), що виходила на івриті. Серед його псевдонімів: Бен-Гершон, Гершензон, Фрейліховський, Мознаїм, Мозне Цедек, Я. Нізам, А. Торем, Штот-Балібос.

Протягом одинадцяти років працював учителем івриту, а згодом став виконавчим директором Єврейського національного фонду в Уругваї та секретарем Освітньої ради організації єврейських учителів і сіоністської школи ім. Герцля.

Рік його смерті уточнити поки що не вдалося.

МАЛКІН БОРИС ЄВСІЙОВИЧ

(26.01.1908, Прилуки Полтавської губ., сучасна Чернігівська обл. –
20.11.1972, Мінськ, Білорусь),
графік, живописець, театральний художник.

Народився в сім'ї поліграфіста. Навчався в студії образотворчого мистецтва в Прилуках (1923–1925), потім у Київській єврейській художньо-промисловій школі (1925–1929).

З 1929 року жив у Мінську. Працював у Державному видавництві БРСР (1929–1936). Перебуваючи під впливом майстрів графіки, представників вітебської художньої школи, став займатися станковою графікою, ксилографією і ліногравюрою. Брав участь у художніх виставках з 1929 року. Чотири з 20 виставок – персональні. Створив графічну серію про життя єврейських містечок. Працював у книжковій графіці. Оформляв книжки (поєми Я. Купали «Над річкою Аресою», О. Пушкіна «Свгеній Онегін», збірка віршів Елоїзи Тьотки), посідав чільне місце серед найкращих робіт графіків Білорусі. Керував відділом художнього оформлення Білоруського видавництва, видавав журнал «Чырвоная Беларусь». Багато робіт цього періоду знаходяться в Білоруському Державному музеї. З 1937 року працював у театрах, загалом оформив 75 вистав.

У 1941 році, в перші дні війни, пішов на фронт. У званні капітана танкових військ брав участь у боях під Смоленськом і Москвою, був поранений. Його дружина актриса Віра Полло в ці роки працювала у фронтових театральних бригадах. Батькам довго була невідома доля доньки (1936 р. н.), яку вони розшукали в одному з сіл після звільнення Мінська. У 1944 році художник повернувся до роботи в театрі. Перший директор Білоруського художнього фонду в повоєнні роки.

Наприкінці 1940-х рр. був підданий громадському цькуванню через газету «Известия», звинувачувався у формалізмі та космополітизмі. Не було видано жодної монографії про творчість художника, його фотографію зірвали зі стенда, присвяченого художникам-фронтовикам.

Оформляв інтер'єри громадських будівель Мінська, створив етикетку горілки «Кристал», емблеми Мінського тракторного і велозаводів. Працюючи в стилі монотиpii, створив лаки, секрет яких залишається невідомим. Мистецтвознавець Лариса Фінкельштейн: «Ім'я Бориса Малкіна було оповите таємницею і захопленням колег. Воно не сходило з вуст мистецтвознавців, художників, акторів і режисерів театру».

Покінчив життя самогубством у 64 роки, 20 листопада 1972 року.

МАКСИМОВ МАРК ДАВИДОВИЧ (Липович)
(27.12.1918, Сновськ Чернігівської губ. – 20.11.1986, Москва),
поет, перекладач, драматург, публіцист.

Закінчив у 1940 р. Київський педагогічний інститут, факультет філології. Перша публікація в «Новому світі» (1939). Був призваний до армії в перший день війни. Полон, втеча, партизанський загін «Тринадцять», що воював на Смоленщині, пізніше – у Білорусі.

Був розвідником, редактором партизанської газети. Командир загону Герой Радянського Союзу С. В. Гришин відстояв його перед СМЕРШом у 1944 р., і М. Липовича просто відрядили до Омська спецкором газети «Гудок». Того року він узяв собі псевдонім Максимов, на честь героя довоєнної кінодилогії про Максима.

Учасник 1-го Всеросійського семінару молодих письменників у Москві в 1947 р. Відмовився вступити в партію, коли це було поставлено умовою нового призначення: головним редактором журналу «Знамя».

Відмовився вступити до Комітету з боротьби із сіонізмом. Багато перекладав з української, вірменської, грузинської та литовської.

Його син Андрій Максимов (1958, Москва) – російський письменник і телеведучий.

МАНІ ЛЕЙБ /повне ім'я Мані-Лейб Брагінський/
(1883, Ніжин Чернігівської губ. – 1953, Нью-Йорк),
поет (їдиш).

Старший із восьми дітей. Глава сім'ї був торговцем худобою, та майже не приносив грошей у сім'ю. Мати торгувала на ринку, складала вірші та співала. Її талант успадкував старший син. Жили в хаті під солом'яним дахом, діти спали на підлозі, на овчині. Мані-Лейб навчався в хедері, в 11 років вступив в учні до шевця. З юності брав участь у революційному русі: українська соціалістична партія, есер, анархіст, соціал-демократ. Заарештований 1904 р., кілька місяців сидів у в'язниці. Після другого арешту втік до Англії (1904 р.), де взяв участь у революційному русі емігрантської молоді та під впливом **І. Х. Бреннера** вперше надрукував свої вірші в соціалістичному тижневику «Ді найе цайт».

У 1905 переїхав до США, долучився до групи так званих молодих поетів і незабаром став її лідером. Один із редакторів прогресивного журналу «Літератур ун лебн» («Література і життя»), засновник щомісячника «Інзел» («Острів»), навколо якого гуртувалися ліві письменники.

З 1905 по 1946 рр. працював на взуттєвій фабриці. Захворівши на туберкульоз, залишив роботу шевця і став співробітником газети.

1918 року в Нью-Йорку вийшли друком кілька збірок поезій Мані Лейба: «Лідер» («Вірші»), «Баладн» («Балади»), «Ідіше ун славіше мотивн» («Єврейські та слов'янські мотиви»). Найбільш тривалою була співпраця поета з газетою «Форвертс»: тут надруковано його перший після приїзду до США вірш.

Перекладав російських поетів.

У 1955 р. вийшов двотомник «Лідер ун баладн» («Вірші та балади», Нью-Йорк), а 1963 р. (Тель-Авів) – збірка під тією самою назвою з паралельним перекладом на іврит Ш. Мельцера та з передмовою І. Мангера, друга та однодумця Мані Лейба.

Широко відома казка Мані Лейба у віршах «Інгл-цингл-хват», неодноразово перевидана в СРСР; його вірш «Лід фун бройт» («Пісня про хліб»), покладений на музику, дотепер дуже популярний у репертуарі єврейських шкіл.

Удячні шанувальники його поезії зібрали гроші, на які поет побудував собі будиночок біля моря.

МАРГОЛІС МЕЙЄР

(1864, містечко біля Чернігова – США),
тесля, письменник (їдиш).

Народився в якомусь містечку недалеко від Чернігова. Точних даних ми не маємо. До шістнадцяти років жив у селі й брав уроки у роз'їзних шкільних учителів, також навчався теслярської справи. Поїхав до Миколаєва, а потім до Києва, де працював теслею.

У 40 років був призваний рядовим на російсько-японську війну в 1904 р.

Наприкінці 1905 року емігрував до США й оселився в Сент-Луїсі. Його дружина Естер також з України. У сім'ї народилося 11 дітей.

Написав і видав кілька збірок оповідань (1906–1908) та п'єсу (їдиш) «Di knyaginye golitsin oder di natur-kind lilye krantsberg, an ibergelebte pasirung fun a idishen stalyer bashriben fun im aleyn» (Княгиня Голіцина або дитя природи Ліллі Кранцберг. Випадок, який пережив єврейський тесля, написаний ним самим), три акти (Сент-Луїс, 1918), С. 168. У передмові помістив автобіографію.

МАШАНСЬКИЙ ФЕДІР ІСААКОВИЧ

(1894, Сураж Чернігівської губ., сучасна Брянська обл. – 1991, Ленінград),
лікар, організатор охорони здоров'я.

Інформації про його життя дуже мало. В основному – анкетні дані. Батько його був шевцем. Машанський закінчив гімназію. У 1912–1915 рр. був учнем аптекаря в Пермі та Саратові. 1915–1916 рр. служив в армії.

1917–1919 працював в аптеках (Казань, Пермь, Харбін, Владивосток). 1920–1921 жив у Шанхаї та Читі. Переміщення з міста в місто, можливо, пов'язане з його участю в революційній діяльності тих років.

З 1922 р. жив у Петрограді. У 1928 р. закінчив 1-й Ленінградський медінститут, одночасно працюючи в райздороввідділі. З 1931 р. – директор Травматологічного інституту. Розвивав мережу травматологічних пунктів по всій країні. У 1938 р. захистив докторську дисертацію з нейрохірургії. Отримав звання професора.

У березні 1942 року професор Федір Машанський очолив Ленінградський районний відділ (1942–1944). Він заборонив підлеглим приходити на роботу неголеними, без краватки і чистого комірця, пояснюючи, що зовнішній вигляд впливає на самопочуття. Сам він узимку 1942 р. був украй виснажений. Одночасно продовжував керувати нейрохірургічним відділенням інституту, з 1944 р. читав лекції на кафедрі рідкісних хвороб.

Узимку 1941 і 1942 років замерз водопровід і закрилися всі лазні. Почалася навала вошей. Щоб запобігти спалаху висипного тифу, Машанський створив дезінфекційні бригади, які проводили санобробку одягу і квартир. Незважаючи на заборону вакцинувати дітей від висипного тифу, таємно провів дослідження і почав вакцинацію. У результаті навіть хворі діти одужували.

За відсутності протихолерних препаратів у підвальній інститутській лабораторії синтезували холерний бактеріофаг (знову таємно, партійне керівництво міста заборонило дослідження) і почали його застосовувати, рятуючи від холери місто.

Для боротьби зі щурами (рознощиками чуми) було запропоновано заразити відловлених щурів тифом, небезпечним тільки для тварин, і випустити в популяцію. Блокадний Ленінград зумів уникнути епідемій.

У повоєнні роки він був депутатом Верховної Ради СРСР від Ленінграда, згадував, що під час засідань Верховної Ради СРСР від Ленінграда було тільки два депутати: він і Шостакович. Решту було розстріляно або заарештовано. Машанського врятував випадок. Незадовго до цих подій він зробив успішну операцію дружині одного з високих чинів НКВС. Лікаря попередили про необхідність терміново покинути місто. Це врятувало від арешту.

З 1949 по 1954 рр. жив у Новосибірську. У 1955 році повернувся до Ленінграда, призначений завідувачем нейрохірургічного відділення Ленінградського науково-дослідного психоневрологічного інституту ім. Бехтерєва, займався дослідженнями епілепсії та її зв'язку з пухлинами мозку.

Син Віктор Машанський – лікар. Після його смерті в 1995 р. дружина і дочка виїхали до США.

МЕНДЕЛЄВА ЮЛІЯ АРОНІВНА

(29.09.1883, Стародуб Чернігівської губ., сучасна Брянська обл. – 18.09.1959, Ленінград),
педіатр і організаторка охорони здоров'я, докторка медичних наук, професорка.

У 1900 р. із золотою медаллю закінчила жіночу гімназію Новозибкова.

Після закінчення акушерських курсів у Петербурзі (1901 р.) працювала акушеркою і займалася революційною діяльністю. З 1905 р. член партії РСДРП, того ж року вступила до Жіночого медичного інституту. У 1928–1942 рр. редагувала журнал «*Вопросы педиатрии, педологии и охраны материнства и детства*» (з 1936 року «*Вопросы педиатрии и охраны материнства и детства*»). Засновниця і перша ректорка Ленінградського педіатричного медичного інституту (1925–1949). Інститут був єдиним вишм, що працював під час блокади, припинивши роботу тільки на кілька зимових місяців 1941–1942 рр. Співробітники інституту розробляли рецептуру страв із заміників, режими харчування дітей. Менделєва Ю. А. організувала підсобне господарство і молочну ферму, де працювали

співробітники інституту. Під час блокади жоден зі співробітників інституту не загинув ні від голоду, ні від обстрілів. За час блокади підготовлено і випущено 947 лікарів, сотні медсестер.

У 1949 році заарештована і засуджена за «Ленінградською справою». Сім років провела в таборах, реабілітована 1957 року. Похована на Преображенському єврейському кладовищі в Ленінграді.

Її дочка Анна Стешенко – дружина Олександра Фурманова, другим чоловіком став комбриг Лайош Гавро. Онука Кіра Людвігівна Менделєва (1934–2013), була дружиною письменника Василя Аксьонова.

МЕНІНСЬКИЙ БЕРНАРД /Менушкін, Bernard Meninsky/
(21.07.1891, Конотоп, сучасна Сумська обл. – 12.02.1950, Лондон),
англійський художник.

Сім'я емігрувала невдовзі після народження сина, тобто 1891 року. Оселилися в Ліверпулі. У 1906 р. Бернад вступив до місцевої художньої школи. У 1911 р. був нагороджений Королівською медаллю і вступив до Королівського художнього коледжу, а згодом – до Академії Жюліана в Парижі. На стипендію, виділену йому єврейською громадою, навчався в Школі витончених мистецтв Слейда (1912–1913 рр.), у 1913 р. працював у Едварда Гордона Крейга в його театральній школі у Флоренції. Повернувшись до Англії, викладав живопис і малюнок у Центральній школі мистецтв і ремесел.

Пів року служив у Королівських стрільцях генерала Алленбі в Палестині як військовий художник. Він був уражений сценами війни і звільнений через пів року зі служби після нервового зриву. У 1918 р. отримав громадянство Великої Британії. У 1919 році художник провів першу персональну виставку і одружився з ірландкою Маргарет О'Коннор. З 1920 р. викладав у Вестмінстерській школі мистецтв. Був дружний із богемною групою Блумсбері та скандально відомими сестрами Гарман. У 1928 р. представив публіці серію з 28 картин «Мати і дитя». Ілюстрував збірку віршів Мільтона.

У 1935 році створив декорації та костюми до першого балету («Давид») трупи Маркової-Доліної. У лютому 1949 року оформив обкладинку першого номера Art News and Review (пізніше став називатися ArtReview), – міжнародного журналу про сучасне мистецтво.

Він так і не оговтався від військової травми: у 1950 р. покінчив життя самогубством.

Англійські музеї продовжують проводити виставки Б. Менінського, одного з видатних англійських художників: меморіальна виставка Художньої ради (1951–1952), ретроспективна виставка в галереї Адамс (1958, 1981). У 2000–2001 роках Колекції творів мистецтва Ліверпульського університету організували пересувну виставку «Унікальне бачення: малюнки і картини». Галерея Белгрейв провела свою п'яту виставку Менінського 2003 року.

Картини Бернарда Менінського перебувають у багатьох музеях Великої Британії. Кілька його робіт придбані музеєм кібуца Ейн-Харод (Ізраїль).

Син Філіп (1919–2007) – художник, учасник Другої світової війни. Його малюнки, таємно зроблені в японському полоні, використовували як докази на суді над військовими злочинцями; у грудні 1995 р. на спільній виставці в Імперському військовому музеї демонстрували роботи батька і сина Менінських. З 1990 р. Філіп Менінський працював головним художником Королівського балету. Його картини в музеях і приватних колекціях, зокрема, особистій колекції герцога Единбурзького.

МІЛІН ІСААК МОЙСЕЙОВИЧ

(16.02.1919, Остер, Чернігівської обл. – 17.11.1992, Санкт-Петербург),
математик.

Середню школу закінчив у Ленінграді 1937 року, того ж року вступив до університету на математико-механічний факультет. У зв'язку з початком війни з Німеччиною, його перевели навчатися до Ленінградської Військово-повітряної Академії Червоної Армії, яку він закінчив із відзнакою в 1944 році, отримавши спеціальності математика та інженера-механіка. З 1944 р. викладав вищу математику і працював з прикладної тематики в цій Ленінградській академії та інших військово-навчальних закладах. У 1950 році захистив кандидатську, а в 1964 – докторську дисертації. Обидві його дисертації присвячені розвитку і застосуванню методів геометричної теорії функцій комплексного змінного. Після демобілізації зі Збройних Сил 1976 року очолив лабораторію алгоритмізації та автоматизації технологічних процесів у Ленінградському НДІ «Механобр» (Інститут механічного оброблення корисних копалин).

Міліна вважали фахівцем у галузі геометричної теорії функцій комплексного змінного і прикладної математики. Протягом багатьох років активно займався розвитком і застосуванням методів аналізу та оптимізації до розв'язання інженерних проблем. Він зробив істотний внесок у практичне застосування математичних методів для розв'язання задач автоматизованого керування технологічними процесами збагачення руд. Відомі теорема площі Міліна та оцінки коефіцієнтів, а також функціональність Міліна, теорема Таубера Міліна, постійна Міліна, нерівність серця Міліна. Друга гіпотеза Міліна про логарифмічні коефіцієнти, опублікована 1983 р., досі залишається відкритою проблемою. Є автором кількох навчальних посібників для інженерів.

МИРИМСЬКИЙ ІЗРАЇЛЬ ВОЛОДИМИРОВИЧ

(17/30.11.1908, Жудилово Мглинської повіту Чернігівської губ.,
сучасна Брянська обл. – 27.09.1962, Москва),
літературознавець, перекладач.

У його перекладах російською читають Шиллера, Гете, Петефі, Ло Гуаньчжуна (1330–1400).

Народився в бідній багатодітній родині. Батько, Веле Миримський (1857–1937), працював вантажником лісового складу і, за деякими даними, був рабином. Мати, Фрума Миримська (1869–1955), народила тринадцять дітей, вижило вісім.

У 1926 закінчив школу в місті Почепі, літературі та російської мови навчався у народного вчителя О. Дмитровської. Працював бібліотекарем в хаті-читальні, сільським учителем. Писав вірші, друкував їх у повітовій почепській газеті. У 1936 році закінчив літературний факультет МДП ім. Бубнова (нині – МПГУ). Під керівництвом Ф. П. Шиллера 1936 року захистив кандидатську дисертацію за темою: «Романтизм Е. Т. А. Гофмана». Перекладав поезію з німецької, угорської, румунської та китайської мов.

Мобілізований 26 липня 1942 р. Рядовий. Нагороджений медалями «За бойові заслуги», «За оборону Москви».

Під час Другої світової війни загинув на фронті його брат Наум Миримський (1910–1944), а в Унеченському гетто в 1942 році було розстріляно іншого його брата Якова Миримського (1897–1942) з дружиною Софією та двома доньками: Зінаїдою (1924) і Галиною (1930). Їхні імена занесені в базу даних музею Яд ва-Шем (Ізраїль).

Після війни викладав на заочному відділенні МДП, одночасно був редактором іноземної літератури в Державному видавництві художньої літератури.

Посмертно 1966 р. видано збірку «*Статті о класиках*», для якої відібрано найкращі його роботи, присвячені зарубіжним письменникам. До книжки увійшли статті про Дефо, Вольтера, Гете, Гофмана, Гейне, німецьку поезію революції 1848 року, Генріха Манна.

Дочка Марина Миримська (1938–2009) перекладачка із французької.

МОЦКІН ЛЕО (Моцкін Ар'є-Лейб)

(6.12.1869, Бровари Чернігівської губ., сучасна Київська обл. – 6.11.1933, Париж),
письменник, діяч сіоністського руху.

Учасник 1-го і наступних Сіоністських з'їздів. Брав участь у розробці Базельської програми. Один з організаторів «Демократичної фракції» сіоністів. Депутат 2-ї і 3-ї Державної Думи від євреїв Київської губернії. Випустив 2-х томник «Єврейські погроми в Росії», Берлін, 1910 (німецькою мовою). Один із перших ораторів, які виступали на івриті. Відвідав за дорученням комітету Палестину для обстеження колоній.

З приходом до влади в Німеччині націонал-соціалістів Моцкін одним із перших долучився до боротьби проти нацизму і поставив на розгляд Ліги Націй питання про дискримінацію німецьких євреїв. Коли під тиском представників німецьких етнічних меншин у різних країнах Конгрес із національних меншин зняв із порядку денного питання про становище євреїв Німеччини, Моцкін вийшов із цієї організації. Помер у розпал активної діяльності з надання політичної та фінансової допомоги німецькому єврейству.

Засноване 1934 року, невдовзі після смерті Лео Моцкіна, нове селище біля Хайфи було названо його засновниками в пам'ять про нього: Кир'ят-Моцкін.

Теодор Шмуель (1908–1970), син Лео Моцкіна, – математик і викладач Єврейського університету в Єрусалимі (1936–1948), професор Каліфорнійського університету (1950–1970).

НАЙШУЛЕР ЯКІВ (Янкель) ІЗРАЇЛЕВИЧ

(24.11.1906, Сосниця Чернігівської губ. – 4.03.1984, Ленінград),
каскадер, тренер.

У сім'ї було три брати і дві сестри, Янкель – старший із братів. У 1924 р. сім'я переїхала із Сосниці до Ленінграда.

Професією його стала фотографія (павільйонний фотограф, роз'їзний фотограф, завідувач фотоательє). У 1936-му почав займатися в кінноспортивній секції ТСОАВІАХІМу. Коні стояли в імператорській стайні Зимового палацу. Старшим конюхом був імператорський кучер.

У березні 1942 року призваний у кавалерію рядовим, служив у різних частинах, у складі кавалерійського полку проїхав Берлінською бруківкою і фотографував однополчан біля Бранденбурзьких воріт. Демобілізувався в грудні 1945 року. Військові нагороди: орден Червоної Зірки (1944), медалі: «За бойові заслуги» (1945), «За визволення Варшави», «За взяття Берліна», «За перемогу над Німеччиною».

Після війни керував кінноспортивною секцією товариства «Спартак». Працював у спортивній школі молоді при виконкомі Ленради. Наприкінці 1960-х працював тренером військового факультету Інституту фізичної культури.

У січні 1967 р. вихід на пенсію сприйняв як можливість без перешкод займатися улюбленою справою: одразу поїхав до Естонії на зйомки фільму «Даурія», де керував кінною групою, навчав верхової їзди акторів. У 1967–1968 роках працював тренером на військовому факультеті при Інституті фізичної культури імені П. Ф. Лесгафта, нинішньому ВІФКу.

На початку 1970-х років Яків Ізраїлевич брав участь у створенні школи верхової їзди при дирекції палаців-музеїв і парків міста Пушкіна. У 1971 році працював на кіностудії «Ленфільм» у цеху підготовки зйомок. 1972 року управління культури створило в зоопарку стайню для обслуговування кінозйомок, масових міських свят, маніфестацій, карнавалів. Основним завданням стайні була підготовка упряжок, організувати її доручили Найшулеру. 16 лютого 1972 року він очолив стайню, на якій пропрацював до самої смерті.

У його фільмографії 10 епізодичних робіт у кіно: «Євгеній Онегін», 1958; «Три товстуни», 1966; «Браслет-2», 1967; «Злочин і покарання», 1969; кучер у «Пригодах принца Флоризеля», 1979; роль кебмена в «Пригодах Шерлока Холмса і доктора Ватсона» (1979) стала останньою в житті актора.

Його прихильницею стала філолог з Англії Вів'єн Будон, яка надрукувала в аристократичному виданні «Верхова їзда» статтю про стайню з Ленінградського зоопарку – «Коні в Театрі опери та балету ім. Кірова».

У 1978 р. режисер В. Виноградов зняв документальний фільм «Старий і кінь» про дружбу Я. Найшулера і його коня на прізвисько Бюджет (жеребець Будьонівської породи), їхню незвичайну роботу – участь у балеті Л. Мінкуса «Дон Кіхот» на сцені Кіровського театру в Ленінграді.

1983 року Яків Ізраїлевич укотре переміг у конкурсі ветеранів-кавалеристів у Сестрорецьку.

Зі спогадів однієї з його учениць (Н. Н. Стекольников. Конюшня як спосіб життя. На чкон Янкель Ізраїлевич Найшулер, – Зооргісе №5, травень 2007): «Дядя Яша чудово знаходив спільну мову зі знаменитостями і з двірником, задіяним в епізоді. Міг показати, як просити милостиню і кланятися; актрисі – як підібрати спідниці, виходячи з карети, хлопчикам-гусарам – як притримати шаблю, зняти й тримати ківер, цілує ручки дам. Він любив буріме – грати словами і римами, цитувати вірші, складати епіграми. Наспівував, сидячи на козлах, коням це подобалося, у нього був ледь деренчливий, приємний тенор і хороший слух. Сидячи на козлах упряжки десь на набережних або біля Смольного монастиря, вітав туристів їхньою рідною французькою або італійською, відповідав на запитання «Сінема!», німцям міг проспівати приємним тенорком про Августина».

На стрілці Василівського острова похоронному автобусу відсалютували вершники.

НЕПОМНЯЩИЙ ШЛОМО

(10.12.1896, Кролевець Чернігівської губ., сучасна Сумська обл. – 13.01.1930, Москва), публіцист, колекціонер, дослідник єврейської літератури.

До шістнадцяти років він навчався в єшивах, 1912 року виїхав до Ерец-Ізраель, де два роки навчався в гімназії Герцлія (Тель-Авів).

Улітку 1914 р. поїхав до батьків у Полтаву провести канікули і не зміг повернутися до Палестини, яка була під протекторатом Туреччини (противником Російської імперії в період Першої світової війни).

Після лютневої революції 1917 року став секретарем обласного сіоністського комітету в Полтаві й писав звернення комітету їдишем, івритом, українською та російською мовами.

1918 року разом із братами Рабіновичами видавав гумористичну газету їдишем під назвою «Дер мазек» («Пустотлива дитина») – вийшло два номери.

Писав російською для «Полтавських новин», їдишем для газети «Ерд ун арбет» («Земля і праця»), на івриті для Цеірей Ціон.

У збірнику (їдишем) «Єврейська автономія і національний секретаріат в Україні, матеріали і документи» (Київ, 1920) він опублікував докладну бібліографію з питань автономії та ради єврейської громади. Брав участь у роботі редакційного колективу, відповідального за збір і редакцію матеріалів, пов'язаних із погромами, під керівництвом Елі Чериковера. На підставі зібраних матеріалів Чериковер опублікував у Берліні (1923) збірку «Антисемітизм і погроми в Україні 1917–1918 рр.» із введенням С. Дубнова на їдиші і російською мовою.

Під враженням про погроми Ш. Непомнящий вступив до комуністичної партії. Як рядовий служив у Червоній Армії, брав участь у польській військовій кампанії.

У 1922 р. призначений керуючим Українським телеграфним агентством. У 1923 році переїхав із Києва до Москви, щоб працювати у відділі преси ЦК КПРС у журналі «Красная печать». Водночас він публікував статті та нариси в щоденних газетах: «Дер емес» («Правда») у Москві, «Штерн» («Зірка») у Харкові та «Октябрь» у Мінську, здебільшого використовуючи псевдонім Ш. Йолкін. Того ж 1923 р. керував бібліографічним оглядом книжок їдишем у бібліографічному тижневику державного видавництва «Книгоноша».

1926 р. підготував до друку у співредакції (разом із З. Островським і М. Кацем) «Стенографічний звіт про Першу Всесоюзну конференцію «Гезерд» (Всесоюзне об'єднання сільськогосподарських поселень єврейських робітників СРСР), опубліковано 1927 р. (251 стор.).

З 1927 р. – секретар редакції російськомовного щомісячного журналу «Трибуна» органу «ОЗЕТ» (Товариства розселення трудящих євреїв на землі) у Москві.

У 1929 р. з'явилися дві важливі його дослідницькі праці (їдишем): «Зауваження до листів Шолом-Алейхема» і «Бунд у 1915 р.». Його остання праця – «Нові матеріали щодо Шолом-Алейхема» – опублікована в Харківській газеті «Ройт вельт» (січень-лютий 1930 р.).

Незважаючи на членство в компартії, що боролася із сіоністами як буржуазними націоналістами і мовою іврит, Ш. Непомнящий був палким любителем івриту, колекціонером рукописів і рідкісних видань, допомагав колегам, які пишуть івритом. Даніель Чарні, журналіст (їдиш), згадував пізніше: «Коли я їхав з Москви до Берліна, Непомнящий засипав мене листами і проханнями про нові книжки на івриті й періодичні видання, які він мав мати, і я відчував, що ця допитлива людина отримувала задоволення значно більше від культурного світу івриту Варшави, Берліна, Тель-Авіва та Нью-Йорка, ніж від радянської їдишської культури в самій Росії».

НІКРИТІН СОЛОМОН БОРИСОВИЧ

(30.11. /12.12./1898, Чернігів – 3.12.1965, Москва),

художник, представник постфутуристичного авангарду.

У 1902 р. сім'я переїхала з Чернігова до Києва. Займався в київському Художньому училищі (1909–1914), у приватній школі Л. О. Пастернака в Москві та майстерні А. Є. Яковлева в Петрограді. Лютневу революцію 1917 року Нікритін прийняв як довгоочікуване «звільнення від загальної вульгарності». Повернувся до Києва, відвідував школу-студію А. А. Екстер, де вивчав прийоми сучасної французької школи, основи вітчизняного авангар-

ду. Як монументаліст займався святковими панно для оформлення Хрещатика, Театральної площі та будівлі Оперного театру в Києві (1919 – початок 1920). Як художник-оформлювач працював над виставою «Зорі» Емілія Верхарна і балетами Б. Ф. Ніжинської (1920).

У травні 1920 під час наступу поляків Нікритін евакуюється з Києва. За письмовою рекомендацією Д. П. Штеренберга і А. В. Луначарського їде до Москви, де вступає до Вхутемасу. Навчався в майстерні В. В. Кандинського (1920–1921), потім у Штеренберга (1921–1922). Брав участь у конкурсі на оформлення Красної площі до III конгресу Комуністичного Інтернаціоналу (спільно з П. В. Вільямсом, Ю. А. Меркуловим). Проєкт був удостоєний першої премії (1920–1921).

У 1921 формулює оригінальну теорію проєкціонізму, протиставивши новий напрямок футуризму, супрематизму і конструктивізму. Група проєкціоністів під його керівництвом отримала назву «Метод». Тоді ж у стінах Вхутемасу Нікритін організував Проєкційний театр (один із перших абстрактних театрів у Росії), яким керував до 1926 року. Студентом брав участь у пересувній виставці радянських художників у Москві, Берліні, Амстердамі.

У 1932 теоретично обґрунтував принципи поліреалізму – цей вигаданий Нікритіним термін позначав багатомоментність, відображену в живописі або графіці. Працював керівником відділу образотворчого мистецтва Політехнічного музею (1932–1934), входив до методичного бюро та експозиційної комісії, а також брав участь у реорганізації роботи музею, створив новий метод оформлення виставок (за принципом сценарію). У 1933 оформляв Центральний музей праці в Москві. У 1934 вступив до МосХ. У 1936 після гучної критики Союзом його роботи «Старе і нове» свої експериментальні речі 1920–1930-х не виставляв.

З 1936 по 1941 рік Нікритін – головний художник ВСХВ. Брав участь в оформленні московського ЦПКО ім. М. Горького, низки фізкультурних парадів на Красній площі в Москві. Разом із В. П. Ахметьевим і Л. М. Лисицьким як автор-проєктувальник працював для Міжнародної виставки в Нью-Йорку (1939).

Створював картини в дусі сюрреалізму («Прощання з мертвими», 1926, Третьяковська галерея) і напіваабстрактного експресіонізму («Композиція», 1930, Російський музей; «Людина і хмара», 1930, Фонд Г. Д. Костакі, Афіни). Переносив свої «проєкціоністські» ідеї в музейну практику, обґрунтувавши їх у циклі статей у «Комсомольській правді» (1929) і здійснивши на ділі, будучи головним художником Політехнічного музею (перша половина 1930-х років). Написав у цей період низку експресивних настінних панно, зокрема монументальну композицію «Старе і нове» (1930, Музей мистецтв Каракалпакії, Нукус).

З 1920 р. жив у Москві, за винятком 1929–1930, коли викладав у Художньо-педагогічному училищі в Рязані, і періоду Другої світової війни. На початку війни евакуювався з Москви на Волгу в Куйбишев (нині Самара), де працював у «Окнах ТАСС» (1941). У 1942 році Нікритін – молодший сержант авіаційно-технічної частини діючої армії (мобілізований 29.10.1942, безпартійний, придатний до нестройової служби).

Працював у майстерні наочної агітації. Після війни спроектував оформлення низки павільйонів ВСХВ.

НІКРИТІНА АННА БОРИСІВНА
(5.10.1900, Чернігів – 10.12.1982, Ленінград),
актриса.

Заслужена артистка РРФСР (1934). Сестра художника **С. Нікритіна**, дружина письменника А. Марієнгофа.

Закінчила театральну студію в Києві (1919). У 1920–1928 у трупі московського Камерного театру, БДТ у Ленінграді (1928–1962).

У Києві називали її «українською Комісаржевською». Коли вона вступала до московського Камерного театру, після іспиту Таїров і Якулов назвали її «Бердслеївською Саломеєю».

Знімалася в кіно: «Вороги», 1953; «Людина-амфібія», 1961; «Зелена карета», 1967 та ін.

Михайло Козаков згадував: «Марієнгоф, коли Товстоногов перевів Нікритіну на пенсію (вона ще цілком могла грати, але не стала товстоногівською акторкою нового БДТ), писав для неї «маленькі п'єски»: «Зозуля», «Мама» тощо. Нікритіна з молодістю тоді Ніною Ольхіною і молодим Ігорем Горбачовим їх грали на естраді. Наприкінці 1950-х років і я грав із тіткою Ньюшею «Зозулю» в Москві на різних концертних майданчиках, ставши популярним актором після фільму Ромма «Вбивство на вулиці Данте», возив її із собою містами і селами нашої неосяжної...».

НОВАКОВСЬКИЙ ІЄГУДА ЗАЛМАНОВИЧ

(Юда Семенович, Юда Соломонович, Юда-Шмайя Мордух-Залманович),

(1879, Чернігівська губ., можливо Ніжин – 4 червня 1933, Москва),

публіцист, член Центральної Ради.

Навчався в Ніжинській єшиві, а також у свого батька, рабина Залмана-Мордке Новаківського. У 1879 р. склав іспит на звання рабина. Самостійно вивчав математику та економічні науки. Сіоніст, один із керівників «сеймістів»: прихильників єврейської автономії. Почав друкуватися в газеті сеймістів «Фолксштіме». У 1905–1906 рр. кілька разів зазнавав арештів. У 1908 р. вступає до єврейської соціалістичної партії. У 1912 р. працював у Кривому Розі на вугільній шахті. Під час процесу над М. Бейлісом (1913) допомагав Я. Мазі в зборі матеріалів для захисту. У роки Першої світової війни організовував єврейські школи в Києві.

Восени 1917 р. на виборах до Всеросійських установчих зборів був у списках Об'єднаної єврейської соціалістичної партії від Петрограда. З 1917 р. пише своє ім'я як Юда Соломонович.

У 1917–1918 роках – член Української Центральної Ради від національних меншин.

У 1918–1920 рр. працював у міністерстві фінансів України, у 1919 р. – міністр фінансів.

У 1921–1926 рр. – торговий аташе в Празі, Берліні, Лондоні.

Після 1926 р. викладав у МДУ. Співпрацював із харківськими газетами і журналами (їдишем).

НОСОВИЦЬКИЙ ГРИГОРІЙ ЄВСІЙОВИЧ

(21.01.1923, Сновськ Чернігівська обл. – 7.01.2011, Москва),

інженер-ракетник.

До 1940 р. більшовики розгромили вітчизняне ракетобудівництво, фізично знищивши чи репресувавши як «ворогів народу» перших ракетників. Тому в лютому 1946 року в Артилерійській академії відбувся перший випуск (12 осіб) інженерів-ракетників, серед них – Г. Носовицький.

Служив у Головному артилерійському управлінні Збройних сил і брав участь у створенні реактивної системи залпового вогню МД-20, яку прийняли на озброєння 1952 р. Після

чого призначений військовим представником на завод у Челябінську, де організували серійне виробництво снарядів МД-20-Ф. У зв'язку зі скороченням армії і на власне прохання його звільнили з кадрів армії, після чого він працював у КБ авіапромисловості на посадах начальника бригад аеродинаміки і балістики та провідного конструктора з особливо складних розробок. Був провідним конструктором самонавідних ракет класу «повітря-повітря» К-80 (Р-4Р і Р-4Т) для авіакомплексу перехоплення повітряних цілей Ту-28-80 (Ту-128С-4), ухваленого 1965-го на озброєння Військ ППО. У 1966-му захистив кандидатську.

З 1973 року працював у галузі досліджень і створення інформаційних систем та АСУ підприємствами і галузями промисловості. Автор понад 60 опублікованих праць і винаходів.

З 2004 року – на пенсії. Написав книжку про історію ракетобудування в СРСР «Продолжение «Катюши», що вийшла 2005 року.

ОЛІЦКІ ДЖУЛС /Jules Olitski, Євель Деміковський/
(27.03.1922, Сновськ Чернігівської обл. – 4.02.2007, Нью-Йорк),
художник і скульптор, класик сучасного мистецтва.

Його батько був убитий незадовго до народження сина. Мати й бабуся тікають із немовлям до Америки. Живуть у Брукліні. Мати виходить заміж за Г. Олицького в 1926 р.

У 1935 р. починає брати уроки малювання, виграв стипендію для вивчення мистецтва в Інституті Пратта. У 1939–1942 рр. навчається в Національній академії дизайну в Нью-Йорку, і в Нью-йоркському Інституті мистецтв.

Після служби в армії США в роки Другої світової війни отримав американське громадянство.

У 1949 році приїжджає до Парижа вчитися в Осипа Цадкіна. Його перша персональна виставка відбулася в Парижі (1950).

Завершує навчання в Нью-Йоркському університеті, отримавши звання бакалавра гуманітарних наук (1952) і магістра мистецтв (1954).

Дж. Оліцкі – представник багатьох мистецьких напрямів: абстрактний експресіонізм, лірична абстракція і живопис колірного поля. Він наносив на полотна фарбу за допомогою щіток, валиків, губок. З 1965 року першим використовував розпилювачі. Мета його методу – показати ефект чистого кольору, що ніби плаває в повітрі. Перші роботи в цій техніці (1965-1966 рр.) були названі ним «Патуцкі в раю». Патуцкі – його дитяче прізвище.

У 1966 р. став одним із чотирьох американських художників, показаних на Венеціанському біенале. У 1969 р. – перший художник, який отримав право прижиттєвої персональної виставки в музеї Метрополітен (Нью-Йорк). В останні роки життя створював картини на органічному склі. Його роботи зібрані в багатьох державних музеях США.

ОРЛОВ НАУМ ЮРІЙОВИЧ
(20.02.1924, Чернігів – 1.08.2003, Челябінськ),
театральний режисер, почесний громадянин Челябінська.

У 1942 р. Київський медичний інститут, у якому працювали батьки Н. Орлова, було евакуйовано до Челябінська. У 1943 р. до театральної студії при Челябінському драматичному театрі вступив Наум Орлов. Але провчився недовго через хворобу. Через 60 років Челябінському драматичному театру буде присвоєно ім'я режисера Наума Орлова.

Закінчив Київський інститут театрального мистецтва ім. Карпенка-Карого за спеціальностями «режисер» і «театрознавець» (1949, курс В. А. Неллі, педагоги К. П. Хохлов, М. А. Соколов). У 1952–1957 рр. – режисер Одеського ТЮГу. У 1957–1964 рр. – головний режисер Одеського українського театру і, паралельно, в 1962–1965 рр. – художній керівник Студії-кіноактора при Одеській кіностудії.

У 1965–1973 рр. – головний режисер Казанського російського драмтеатру; у 1973–2003 рр. – головний режисер Челябінського драмтеатру. Першим його спектаклем на цій сцені був мюзикл «Йосип Швейк проти Франца Йосипа», який протримався в репертуарі театру 17 років. При ньому театр 1986 року став академічним, вирушив на єдині у своїй історії зарубіжні гастролі і додав до списку нагород премію імені Федора Волкова за виставу за мотивами п'єси Г. Горіна «Чума на обидва ваші будинки!». У 2000 році поставив у Челябінській опері ораторію А. Онеггера «Жанна д'Арк на багатті».

Н. Орлов входив до комісії з присудження держнагород при президентові Росії. Коли вирішувалося питання: кому дати звання народного артиста – Науму Орлову чи Аллі Пугачовій, – Наум Юрійович запропонував Пугачову. Так він позбавив себе можливості стати останнім народним артистом СРСР (який незабаром розпався).

Про нього: *Легенда театра. Життя і творчість Н. Ю. Орлова (1924–2003): биобібліографічний указатель / под научной редакцией Г.А. Губановой; Челябинская государственная академия культуры и искусств, кафедра информатики и библиографии, 2007. – С.240.*

ПАНКОВ ЖАК ІСААК

(Панчешников Яків-Ісаак, Jacques Isaac Pankove)

(23.11.1922, Чернігів – 12.07.2016, Принстон),

американський інженер, фізик і винахідник,

піонер створення ранніх транзисторів і світлодіодів.

Коваль Овсій Панчешников (1895–1981) і його дружина Мір'ям Сімкіна (1899–1988) втекли з СРСР після того, як хтось із впливових друзів сім'ї визволив Євсея з в'язниці й порадив негайно виїжджати.

1923 рік провели в Константинополі. Накопичивши грошей, вирушили до Марселя, де жили до німецької окупації.

Овсій Панчешников – винахідник і підприємець, ремонтував кріплення на кораблях, що заходили в порт Марселя. Через кілька років він став власником двох сталеливарних підприємств. Навчив сина і його друзів будувати парусні яхти та керувати ними. Влітку відправляв сім'ю в Альпи.

Зуміли втекти з Франції в 1942 р.: батькові брати надіслали візи й квитки на всю сім'ю (у Панчешникових двоє дітей: Жак і Ліля). Пливли без комфорту на португальському вантажному судні *Serra Pinto*, перебудованому для евакуації людей. У роки Другої світової війни «Джойнт» фінансував або брав участь у фінансуванні цих поїздок шляхом купівлі квитків і надання гарантій, що дало змогу тисячам біженців дістатися до безпечного місця. Одного разу судно зупинив німецький підводний човен, але якось порозумілися і отримали дозвіл слідувати своїм курсом.

Старші брати виїхали з Чернігова ще до жовтневого перевороту, стали відомими в Окленді хутовиками. Сім'я молодшого брата також оселилася в Окленді. Пізніше Жак зізнався, що йому важко було жити в орендованих квартирах, він звик до особняка в Марселі.

Глава сім'ї продовжив займатися підприємництвом, відкрив магазин будівельних матеріалів.

Його син, який закінчив середню школу у Франції, вступив на навчання. Диплом бакалавра Каліфорнійського університету в Берклі він отримав у 1944 р., а магістра (інженер-електрик) – у 1948 р. У 1944–1945 рр. служив у військах зв'язку на Філіппінах.

У 1949 р. вступив на роботу в компанію RCA (Радіокорпорація Америки), у 1970–1985 рр. був членом ради компанії.

У середині 1950-х років, на стипендію засновника компанії Девіда Сарнова (1891, Мінська губ. – 1971, Нью-Йорк, – один із творців радіо- і телемовлення в США), Панков вступив до докторантури Паризького університету, де 1960 року захистив дисертацію, присвячену випусканню інфрачервоного випромінювання з поверхні германію. Основні наукові праці Панкова присвячені фізиці напівпровідників. Ним було розроблено прототип першого комерційного транзистора, перший світлодіод на арсеніді галію в ГЧ-діапазоні і перший інжекційний лазер на фосфіді арсеніду галію у видимому діапазоні. У 1971 році створив перший в історії світлодіод синього кольору. Заснував компанію з використання сонячної енергії Astralux Power Systems. Працював запрошеним професором у низці університетів США.

Автор понад 90 американських патентів, монографій: «Study of an Electronic Morse Code Translator» (під ім'ям Jacques Isaac Pantchechnikoff, 1948) і «Optical Processes in Semiconductors» (1971, низка перевидань).

Премія Еберса (1975).

ПЕВЗНЕР МЕЄР ШОЛОМОВИЧ

(1882, Новгород-Сіверський Чернігівської губ. – 1949?),
рабин.

До 24 років жив у Новгороді-Сіверському, 1906 р. виїхав до Петербурга, де закінчив рабинське училище, отримавши право викладання в єврейській гімназії. Працював учителем до початку війни 1914 р.

Переїхав до Томська, був обраний головою громади і рабином синагоги (1915–1929). Під час правління Колчака Певзнер видав у Томську дві свої книжки. Одна з них була присвячена єврейським законам, а друга – святим і постам. Певзнер залишався на своїй посаді і з приходом нової влади. Як служитель релігійного культу, він зі своєю дружиною Ханою позбувся виборчих прав. У 1920-ті рр. потрапив під слідство Томського ДПУ, але народним судом був звільнений.

Будучи уповноваженим від усіх єврейських громад (вони владою були розділені), усіх трьох синагог, Певзнер став свідком поступового розгрому єврейської громади. Його змусили підписувати документи про націоналізацію синагог та їхнього майна на користь держави, а потім договори про право безоплатного користування цим же майном, за якими громади всіх трьох синагог повинні були відповідати за його збереження, забезпечувати утримання. Але охороняти вже не було чого. Усе цінне розкрадалося виконкомівськими чиновниками, списувалося «на допомогу голодуючим Поволжя».

У 1929 р. томська синагога закрита владою, і рав із сім'єю виїжджає до Москви. Прийнятий на роботу вченим секретарем у Московську хоральну синагогу. Восени 1948 р. цю синагогу кілька разів відвідала Голда Меїр, зокрема на Рош-а-Шана і Йом-Кіпур.

У 1948 р. почалася антисемітська кампанія «боротьби з космополітами». Цього року за доносом одного з колишніх керівників Московської єврейської релігійної громади його заарештували і засудили до 10 років виправно-трудоваї колонії. Імовірно, був убитий або помер в ув'язненні.

ПЕРСОВ ШМУЕЛЬ (Персов Самуїл Давидович)

(1889, Почеп Чернігівської губ., сучасна Брянська обл. – ймовірно 23.09.1950, Москва),
письменник (їдиш).

Народився в сім'ї меламеда. До 13 років навчався в місцевій єшиві у рабина Гнесіна. Дружив з його сином **Урі Нісаном Гнесіним**, майбутнім письменником.

1905–1907 рр. – активний член Бунду.

1907–1917 – жив у США, працював у пральні. Його перші нариси опубліковані в газеті «Фрае арбетер штіме» 1909 року.

Після лютневої революції повернувся в Росію. Друкував статті з економічних питань у єврейських газетах. Першу книжку оповідань «Черепки» Персов випустив 1922 року. Того ж року разом із групою молодих літераторів створив асоціацію єврейських пролетарських письменників, друкувався в журналі «Штром».

Член Єврейського антинацистського комітету. За його завданням письменник збирав для американської преси матеріали про життя дочки Сталіна Світлани Аллїлуєвої. Ці матеріали, як і біографічні нариси про авіаконструктора С. А. Лавочкіна, директора артилерійського заводу А. І. Биховського і керівника тресту «Запоріжсталь» В. Е. Димшиця, органи держбезпеки визнали закодованою шпигунською інформацією про оборонно-промисловий потенціал Радянського Союзу. 22 листопада 1950 р. на закритому судовому процесі засуджений до розстрілу. Імовірно, разом із ним розстріляли і Мірру Железнову, у співавторстві з якою він писав книжку про євреїв-інженерів. Верстку книжки знищили. У 1957 р. реабілітований посмертно.

Була заарештована і його дружина Поліна Федорівна, звільнена з табору після смерті Сталіна.

Твори: збірка оповідань «Черепки», 1922; роман «День і ніч», 1933; «Яків Смушкевич. Двічі Герой Радянського Союзу», М., 1941; «Твоє ім'я – народ. Замальовки про єврейських партизанів», 1944; «Вибране», М., 1957; «Нариси про героїв», М., 1959.

ПНТУСЕВИЧ-БЛОК ЖАННА (Тарнапольська)

(6.07.1972, Ніжин Чернігівської обл.),
спортсменка, спринтерка.

Чемпіонка світу в бігу на 200 м (1997). Чемпіонка світу в бігу на дистанції 100 м (2001 р. Чемпіонат світу з легкої атлетики в Едмонтоні, Канада). Також завоювала 4 срібні медалі на чемпіонатах світу та Європи. 6 серпня 2001 року встановила особистий рекорд у бігу на 100 м – 10,82 секунди. Учасниця Олімпійських ігор 1996 і 2000 років, де виходила на дистанції 100 і 200 м і тричі виходила у фінал. На Олімпійських іграх 2004 року брала участь в естафеті 4 по 100 метрів. Найвищим досягненням Блок на Олімпійських іграх є четверте місце, яке вона посіла в Сідней на 100-метровій дистанції. Живе в США.

ПНХАСОВИЧ БОРИС ОНИСИМОВИЧ

(1910, Почеп Чернігівської губ., сучасна Брянська обл. – 1993, Москва),
художник.

Батьки уважно поставилися до захоплення сина живописом і повезли його в Москву до художника Леоніда Пастернака. Сімейна легенда свідчить: подивившись роботи підлітка,

Пастернак вигукнув: «Ця дитина – Моцарт, її нема чому вчити». Тишлер називав Пінхасовича генієм.

Закінчив ВХУТЕМАС. Навчався у Роберта Фалька, Д. Кардовського, І. Машкова, К. Істоміна. Як і його друг ще з почепського дитинства **І. Дризе**, тяжів до Сезанна, який заперечувався соцреалізмом. Він не міг продавати свої роботи, але не хотів бути бідним художником. Багато років поспіль брав участь у святковому оформленні Москви, виконував агітаційні плакати і портрети політичних діячів. Він став автором ленініани, виконавцем замовних портретів. Найграндіозніший з них – «Маршал Жуков приймає парад Перемоги», що увійшов до книжки рекордів Гіннеса. Картина написана спільно з В. Бродським. На Сотбісі її продали за 550 тисяч фунтів стерлінгів.

«Цей неймовірний майстер за одну ніч писав статевими і шевськими щітками величезні портрети померлих вождів для парадного фасаду Колонного залу», – згадував Валентин Хромов (1933–2020).

Живописець-монументаліст, портретист, який писав вождів, він з травня по вересень працював для себе. Їхав на пленери в Крим, район Коктебеля; у Тарту; Карпати; а після війни – ще й у Калінінград. Писав олією, дуже швидко, дуже багато. Ці картини не продавалися, не виставлялися, були відомі вузькому колу.

ПЛИСЕЦЬКИЙ МАРК СОЛОМОНОВИЧ

(9.07.1881, Корюківка Чернігівської губ. – 3.07.1957, Москва),
антрополог, кандидат історичних наук.

Про перші 33 роки його життя нам нічого невідомо, ймовірно, були причини приховувати частину своєї біографії в радянських анкетах. У роки Першої світової війни перебував на нелегальному становищі, брав участь у революційних виступах солдатів. У 1924–1927 рр. завідувач Центрвидаву народів СРСР при Президії ВЦВК, у 1927–1931 рр. – голова бюро просвітницької роботи. У 1931–1957 рр. співробітник Інституту антропології Московського державного інституту: директор Музею антропології (1931–1950), НДІ антропології (1935–1950), НДІ та музею антропології (1950–1957).

Сфера наукових інтересів: антропогенез, етномузезнавство, історія релігії, науково-просвітницька і політико-просвітницька робота в галузі етнографії та антропології. У 1932–1937 рр. один із засновників і головний редактор «Антропологічного журналу».

Основні праці присвячені етнографічним особливостям башкир, горян Дагестану, грузинським євреям, спірним проблемам антропології, музейному будівництву і питанням теорії расового походження людей. Брав участь в експедиціях з метою збору відомостей про життєвий уклад і звичаї особливої етнічної групи – грузинських євреїв, як співробітник Центрального музею народознавства (1929) і етнологічного факультету (1930). Матеріали увійшли до монографії «Релігійні вірування народів СРСР» (1931), у якій брали участь також С. А. Токарев і С. П. Толстов. Як директор Інституту антропології та Музею антропології об'єднав їхню наукову, експедиційну та просвітницьку діяльність. Найактивніший період припав на довоєнні роки. Були проведені розкопки в Калінінській області в місцях поселення неолітичної людини (1935); поблизу Симферополя біля печери «Вовчий грот», де виявили стоянку неандертальської людини (1937–1940); споряджено Островську експедицію з метою розкопки найпівнічнішої у світі палеолітичної стоянки поблизу Пермі (1940, гирло р. Чусової) і Деснінську експедицію з метою розкопки найпівнічнішої в світі палеолітичної стоянки поблизу Пермі (1940, гирло р. Чусової); в Середню Азію в ра-

йон Сурхан-Дар'я з метою пошуку залишків стародавньої людини (1946). У 1938 р. музей отримав для дослідження найціннішу знахідку – череп людини Мустьєрського часу з печери Тешик-Таш (Узбецька РСР, археолог О. П. Окладников).

У 1938 р. було видано книжку «Наука про раси і расизм». Відповідальний редактор М. С. Плісецький / Праці НДІ Антропології Московського державного університету. Випуск IV. М.-Л., видавництво Академії наук СРСР, 1938. Тираж 4000 примірників. Після виходу видання вилучено передмову редактора М. Плісецького. У цій передмові автор засудив нацизм як ідеологію расової переваги і знищення євреїв, оцінив антиєврейські закони в Німеччині «як повернення до похмурого середньовіччя, як канібалізм». Він написав, що расове насильство в таких масштабах не мало аналогії в усьому минулому людства. Редактор написав, що радянські вчені й надалі непримиренно боротимуться з расизмом, і немає сумніву, що вони у своїй боротьбі «зустрінуть живий відгук серед передових і прогресивних учених усього світу». Випустити книжку з такою передмовою визнали неможливим.

У зв'язку з поширенням і зміцненням нацистської ідеології, почав боротьбу з расизмом у всіх його проявах. У музеї було відкрито виставку «Расові теорії і нацизм» (1938), а потім новий зал «Культура і раса» (1941). У 1941–1943 рр. перебував в евакуації в Уфі.

У його біографії багато «білих плям». У статті, присвяченій 130-річчю Музею антропології, зазначено: «Ми занадто мало знаємо про цю людину. Знаємо, що він був чудовим менеджером; знаємо, що він був активним популяризатором науки і постійно публікував праці з антропології для широкого кола читачів. І це, мабуть, усе....Однак, саме завдяки активній громадській позиції М. Плісецького та його постійній турботі про розвиток музею і популяризацію антропології, стало можливим подальше існування антропологічних закладів у стінах Московського університету й активна експедиційна та наукова діяльність».

Основні праці: «Религия и быт грузинских евреев» (1931), «Наука о происхождении человека. Альбом наглядных пособий» (1946), «Классовая борьба в науке о человеке» (1951), «Как в борьбе с религией развивалась наука о происхождении человека» (1955), «Человек и его расы» (1956).

ПЛОТКІН МИХАЙЛО МИКОЛАЙОВИЧ

(Плоткін Меїр Нісонович)

(2.05.1912, село Ардонь Суразького повіту Чернігівської губ.,
сучасна Брянська обл. – 7.03.1942, Ленінград),
військовий льотчик, майор.

До 1922 р. навчався в хедері, де викладав його батько. Закінчив семирічку в м. Клинці, поїхав до Москви. Навчався у ФЗУ, працював на заводі, токарь. Навчався на вечірніх курсах авіатехніків. У РСЧА з 1931 року, закінчив Школу морських льотчиків у місті Єйську.

У 1941 р. – командир ланки авіагрупи. У складі 1-го мінно-торпедного авіаполку 8-ї авіабригади ВПС Балтійського флоту в серпні брав участь у бомбардуваннях Берліна. Перший виліт – у ніч на 8 серпня 1941 р. Як цілі було обрано військові об'єкти: заводи «Даймлер-Бенц», «Хейнкель», «Фокке-Вульф», «Цепелін», електростанції, залізничні вузли. Долетіли до Берліна 5 літаків, повернулися на базу (о. Езель) три. За ніч пролетіли 1800 км на висоті до 7 км. Над Берліном полк утратив один екіпаж, друга втрата сталася під час посадки бомбардувальника. Літак вибухнув, не дотягнувши до смуги якихось ста метрів.

Балтійські льотчики в серпні-вересні 1941 р. здійснили 8 польотів на Берлін, екіпаж Плоткіна брав участь у чотирьох. Було втрачено 18 літаків. Загинули 7 екіпажів. 13.08.1941 р. четверо льотчиків, серед них і Плоткін, удостоєні звання Героя Радянського Союзу. Тих, хто з польотів не повернувся, не нагороджували.

У 1941 р. Плоткін здійснив 56 бойових вильотів. 7 березня 1942 р. в умовах поганої видимості зіткнулися два бомбардувальники ДБ-3Ф, екіпаж Плоткіна загинув. Похований майор Плоткін (і члени його екіпажу) в Ленінграді на Козачому кладовищі Свято-Троїцької Олександро-Невської лаври.

Його ім'ям названо вулиці в м. Всеволожськ Ленінградської обл. і в м. Клинці Брянської обл. У лютому 2013 р. видано маркований поштовий конверт із портретом М. Плоткіна (номер за каталогом 2013-039; художник В. М. Чекарьков).

ПОЛЯКОВ БОРИС ІСААКОВИЧ

(19.05.1911, Ніжин Чернігівської губ. – 1994, Москва),
радіоінженер.

Теми його досліджень у СРСР були закритими і про самого Б. Полякова відомо небагато.

Закінчив у 1941 р. Московський інститут інженерів зв'язку, захистив диплом у 1947 р. З липня 1941 по січень 1947 р. – в армії: інженер-майор, помічник начальника 1 відділу управління зв'язку Центрального фронту, помічник начальника 1 відділу управління зв'язку 1-го Білоруського фронту. Воював під Сталінградом, Варшавою, Берліном. Нагороджений сімома орденами і медалями. Із нагородного листа 1945 р: «Працював у штабах з'єднань під артогнем противника, забезпечив чітке виконання поставленого бойового завдання».

Із 1947 року працював у Радіотехнічному інституті АН СРСР. За участь у проектуванні, розробці та виготовленні елементів потужного синхроциклотрона був у складі колективу удостоєний Сталінської премії 1951 року.

За розроблення, спорудження і введення в дію лінійного прискорювача протонів на енергію 100 Мев був у складі колективу удостоєний Державної премії в галузі техніки 1970 року.

ПОЛЯНОВСЬКИЙ МИХАЙЛО ПАВЛОВИЧ

(1842, Чернігівська губернія – 28.08.1929, Бела Црква, Сербія),
геодезист, астроном.

Хлопчика семирічним вилучили з сім'ї, записали в кантоністи, хрестили. Помітивши здібності до навчання, відправили вчитися: початкова школа в Казані, середня школа, військове училище. У 1862 р. по закінченні училища військового відомства призначений у роту топографів на зйомку Царства Польського. У 1863 р. переведений на зйомку Саратовської губернії, а потім на Оренбурзьку триангуляцію. У 1864 р. призначений на топографічне знімання земель Уральських гірничих заводів, 1865 р. – на рекогносцировку Ковенської губернії, 1866 р. – на рекогносцировку Лівонської губернії.

У 1867–1868 рр. навчався у Військово-топографічному училищі із занесенням на дошку пошани. Після закінчення направлений на топографічну зйомку Царства Польського, а в 1869 р. – на триангуляцію земель Війська Донського.

З 1871 по 1874 рр. пройшов теоретичний курс Геодезичного відділення Академії Генерального штабу і практичний курс на Пулковській обсерваторії. У 1875 р. призначений на нівелювання залізниць. У 1878 р. переведений у ВТО Східно-Сибірського військового округу штаб-офіцером для доручень і астрономічних робіт. У 1890 р. відряджений для проведення астрономічних спостережень на градусний вимір за паралеллю 52° пн. ш. У 1892 р. разом із Міончинським визначив координати низки пунктів під Москвою. У 1893 р. очолював великі астрономо-геодезичні роботи вздовж проєктованої Сибірської залізниці.

Брав активну участь у діяльності Російського Географічного товариства, будучи членом ради його Приамурського відділу, а також у діяльності Російського Астрономічного товариства. З 1900 р. – начальник Приамурського військового округу. Полковник генштабу.

У 1901 і 1903 роках виконував астрономічні спостереження в Кореї і Маньчжурії, став першим європейським геодезистом, який визначив точні географічні координати низки міст Кореї. Автор проєкту широкомасштабних топографічних зйомок території Північної Маньчжурії.

У 1904 р. – вийшов у відставку (за сімейними обставинами) у чині генерал-майора. Відвідав свою родину на Чернігівщині, але подробиці цієї зустрічі нам невідомі.

У Петербурзі він зустрівся зі знаменитим отцем Сергієм Слепяном (1852–1912) і, за спогадами архієпископа Іоанна (Шаховського), «ці два євреї-християнина», які мали міцне суспільне становище в Росії, мріяли про час, коли творчим словом Божим буде воззвана до буття Православна Іудейська Церква, яку вони іменували «Новий Ізраїль». Утік від радянської влади до Сербії, останні роки життя провів у православному притулку.

Його син Поляновський Зиновій Михайлович (серпень 1877, Большая Іжора Петербурзького уїзду – місце і дата смерті нам не відомі), дипломат-китаїст, віце-консул у Сеулі (1901), консул у Кенігсберзі (1909–1914).

ПРОНИЧЕВА ДІНА МИРОНІВНА (уроджена Мстиславська)

(7.01.1911, Чернігів – 1977, Київ),

свідок на процесах над убивцями в Бабиному Яру.

У 1946-му Діна Пронічева виступила на Київському процесі проти нацистів. Через двадцять років, 1968-го – у Дармштадті (Німеччина), де відбувався суд над колишніми членами зондеркоманди 4-а, які уникли вироку на Нюрнберзькому процесі.

Сім'я переїхала з Чернігова до Києва в 1916 р. Перед війною Діна працювала в ляльковому театрі. Вийшла заміж за Віктора Пронічева (росіянин). На початку війни чоловік і брати Діни пішли на фронт. Чоловік, потрапивши в оточення, повернувся до Києва. Діна з дітьми жила у свекрухи.

До Бабиного Яру Діна пішла разом із батьками та молодшою сестрою. Незабаром рідних відтіснили, Діна більше їх не бачила. Зрозумівши, що відбувається, викинула паспорт, де вказувалася національність, і звернулася українською мовою до поліція, заявивши, що вона тільки проводжала знайомих. Її відвели в сторону, пообіцявши пізніше відпустити додому. Але свідків увечері теж розстріляли. Діна Пронічева впала в рів раніше, ніж у неї влучили кулі. Вночі зуміла вибратися з-під тіл загиблих. Через три дні її видала нацистам господиня сараю, де Діна намагалася сховатися. З групою інших євреїв її знову повезли до Бабиного Яру. Вистрибнула з вантажівки. Ховалася у дружини двоюрідного брата полячки Тосі Фалінської.

У лютому 1943 року її знову видали, і жінка провела майже місяць у Лук'янівській

в'язниці. Поліцейський, який виявився партизаном, урятував Діну від розстрілу, вивів її з в'язниці. А чоловіка Віктора Пронічева розстріляли за небажання співпрацювати і переховування дружини-єврейки (сусіди знали, що Пронічева жива).

У 1943 р. вона приєдналася до бродячої групи артистів у Білій Церкві. Знайшлися недоволені. Але під захист жінку взяв Григорій Афанасьєв, на очах якого розстріляли його дружину-єврейку і дитину. Після звільнення Білої Церкви Афанасьєв пішов на фронт, а по закінченні війни вони з Діною одружилися. Після визволення Києва Діна почала пошук дітей, яких знайшла в 1944 р. у різних дитячих будинках.

Щороку 29 вересня Діна Пронічева ходила до Бабиного Яру разом із колишніми в'язнями Сирецького концтабору, яких нацисти змусили «зачищати» місце масових розстрілів.

Про долю Д. Пронічевої першим написав А. Кузнецов у книжці «Бабин Яр».

ПУГАЧ ІСАЙ МАРКОВИЧ

(22.08.1894, Чернігів – 5.05.1954, Москва),

один з засновників та перший ректор Донецького гірничого інституту.

З бідної сім'ї маляра і білошвейки, старший із семи дітей. У 13 років після смерті батька взяв на себе турботи про сім'ю. Виїхав на Донбас, уступив працювати на шахту, був коногоном, саночником, кріпильником. Щомісяця висилав матері кілька рублів. У 1913 р. закінчив гірниче училище (Горлівка), у 1917 р. вступив на інженерні курси. З 1920 року працював заступником головного інженера Юзівсько-Макіївського вугільного району. У 1921 р. створив перший на Донбасі вищий навчальний заклад: гірничий технікум для підготовки інженерів вузького профілю, реорганізований 1926 року в Донецький гірничий інститут, призначений ректором. Сьогодні це Донецький національний технічний університет. Налагодивши зв'язки з німецьким Технічним університетом (Фрайберзькою гірничою академією), закупив для інституту моделі гірничого та лабораторного обладнання, організував співпрацю науковців.

Брав участь у розробці перших радянських вугільних комбайнів. Як фахівець гірничої справи запрошений до Москви і в 1931 р. призначений першим заступником начальника Метробуду. Запатентував новий метод прокладання станційних тунелів і осушення пливунів.

У роки Другої світової війни керував воєнізованою гірничорятувальною частиною. У другій половині 1940-х років призначений керівником головних управлінь кадрів і навчальних закладів Міністерств вугільної та важкої промисловості СРСР. Написав кілька підручників із гірничої справи.

Співпрацював із Єврейським антинацистським комітетом (ЄАК), збираючи і передаючи туди інформацію про знищення євреїв на Донбасі.

ПУЛЬНЕР ІСАЙ (Єгошуа) МЕНДЕЛЕВИЧ

(18.08.1900, Сновськ Чернігівської губ. – 12.01.1942, Ленінград),

етнограф, бібліограф.

Із хасидської родини. 1918 рік – учасник молодіжної єврейської спортивної організації «Маккабі» (у 1923 році опублікував у пресі заяву про вихід із неї). 1919 року закінчив Гомельську єврейську чоловічу гімназію А. Є. Ратнера, працював діловодом довідково-

інформаційного відділу губвиконкому, начальником загального відділу Сожського району Дніпровського управління водного транспорту. У 1923–1925 рр. – студент Інституту вищих єврейських знань, у 1925–1929 рр. студент етнографічного відділення географічного факультету ЛДУ за кавказьким циклом етнографічного відділення (навчався у В. Г. Богораза, Є. Г. Кагарова, Л. Я. Штернберга).

У 1924 році брав участь в експедиції з вивчення євреїв-ашкеназів, яку організували Л. Я. Штернберг і В. Г. Богораз. Надалі – організатор і учасник численних етнографічних експедицій у Грузії, Білорусі, Україні та в Єврейській автономній області. Він став першим радянським ученим, який, ще будучи студентом, вирушив до Кутаїсі описувати побут євреїв Грузії. Пульнер провів у єврейському кварталі Кутаїсі літній сезон 1927 р., залишивши докладний польовий щоденник. 1930 року від Центрального музею народознавства в Москві очолював білорусько-єврейську експедицію. У 1930 р. – творець відділу «Іудаїзм» на Антираелігійній виставці АН СРСР у Зимовому палаці. У 1939 р. спільно зі співробітником Музею історії релігії АН СРСР М. І. Шахновичем і художником Г. М. Трауготом створив виставку «Євреї в царській Росії і СРСР» у Державному етнографічному музеї.

Завідувач єврейським відділом Державної публічної бібліотеки (1931–1937). У 1935 році бібліотека звернулася до Наркомпросу з клопотанням про присвоєння І. М. Пульнеру вченого ступеня кандидата історичних наук (етнографа) без захисту дисертації, однак, це клопотання, як і щодо всіх інших співробітників бібліотеки, позитивного дозволу не отримало. У 1937 році звільнився.

Здійснив етнографічну експедицію до Біробіджана. Надалі працював у Музеї етнографії народів СРСР, де завідував на посаді старшого наукового працівника єврейською секцією. Завдяки його ініціативі після закриття ТЗЕТу (Товариство землеустрою єврейських трудящих) і розстрілів керівників єврейських організацій 1938 р. до Музею етнографії було передано фонди ТЗЕТу, в яких, зокрема, містилася колекція картин і скульптур американських митців, переданих у дар музею Біробіджана. Також фонд містив фототеку, у якій знаходились тисячі негативів, діапозитивів і фотографій, що закарбували події єврейської хліборобської колонізації в Криму, Південній Україні, Біробіджані та на Кавказі, катушки з фільмами тощо. Фонд розібрано тільки частково (починаючи з 2005 р.)

Непризовний Пульнер залишився в блокадному Ленінграді, продовжуючи працювати в музеї. Зі своєї квартири на вулиці Жуковського, 52 він перебрався жити в музей, де і помер від голоду в січні 1942 року. Місце поховання невідоме. Того ж січня померла його дружина Пульнер Хая Менделівна (1898–1942). Зі смертю Пульнера припинила свою роботу Єврейська секція.

РАБІНКОВ ГЕССЕЛЬ БЕРКОВИЧ / Григорій Борисович /
(26.07.1908, Сосниця Чернігівської губ. – 12.05.1981, Москва),
журналіст, педагог.

Народився в патріархальній єврейській родині, батько – друкарський робітник. У сім'ї дуже пишалися «дядьком Бонею» – **Залманом Рабінковим**, талмудистом і філософом. У 1915 р. батько помер, і сім'я перебралася до батьків матері в Середину Буду (сучасна Сумська обл.). У 1921 р. хлопчик поїхав на заробітки до Москви, безпритульний, поки не вдалося розшукати родичів. Працював муляром на будівництві Мавзолею.

У 1930 р. після закінчення робітфаку вступив на єврейське відділення факультету мови і літератури 2-го МДУ. Серед його викладачів Д. Гофштейн, М. Литвинов, І. Добрушин та

ін. У 1935 р. вирушив до Біробіджана, працював в середній школі викладачем єврейської мови та літератури (їдиш). Також займався і літературною діяльністю, публікуючи в обласних газетах оповідання, нариси та рецензії як єврейською, так і російською мовами. П'єсу «Рувн Бурлес» ставив з великим успіхом Біробіджанський ГОСЕТ. Драматургічні дослідження Г. Рабінкова заохочував С. Міхоелс. У роки війни Біробіджанська держрада поставила його п'єсу «В горах Криму», нав'язну історією двоюрідних братів, які воювали і загинули в партизанському загоні в Криму. Під час війни всіх літераторів регіону прикрипили до Далекосхідної Армії і видали бронь. Рабінков Г. продовжував викладати. Написав кілька повістей і п'єс. У 1949 році – літспівробітник і перекладач редакції газети «Біробіджанер штерн».

У липні-жовтні 1949 року органи МДБ «розкрили і ліквідували групу активних єврейських буржуазних націоналістів» – у двох групових справах заарештували 9 осіб, 4.07.1949 р. і Рабінкова. 31 травня 1950 року був засуджений ОСО (Особливою нарадою) на 10 років за статтею 58-10 КК РРФСР. Та ж доля спіткала і його колег.

У 1956 р. реабілітований, повернувся в Біробіджан. Їдиш у школах уже не вивчали, тому викладав німецьку мову, естетику та історію мистецтв. Публікував оповідання, нариси, рецензії їдишем і російською мовою в обласних газетах. Останніми роками разом із колегами Х. Бейдером, С. Сандлером і Н. Кравецьом Рабінков створив перший за повоєнні роки буквар мови їдиш (Хабаровськ, 1982). 1977 року Московське видавництво «Советский писатель» випускає російською мовою книжку оповідань Рабінкова «Земляки».

Його єдиний син Аарон Рабінков – біохімік і фармаколог, доктор наук, з 1990 р. працював в Інституті ім. Вейцмана в Реховоті (Ізраїль).

РАБІНКОВ ЗАЛМАН БАРУХ

(1882, Сосниця Чернігівської губ. – 1941, Нідерланди),
філософ, засновник гейдельберзької талмудичної школи.

Навчався в Сосниці у місцевого рабина, з 13 років – у ешиві Тельші в Еліезера Гордона. Відмовився від звання рабина, займався самоосвітою.

З 1907 р. жив у Німеччині. Вивчав право в Гельденберзі, філософію в Берліні. Безкоштовно навчав студентів Талмуду. Розробляв гуманістичне розуміння іудаїзму. Він був життєрадісною людиною, фізично активною; мало їв і спав, крім вивчення іудаїзму, цікавився музикою, любив співати, не цурався відвідин концертів і кабаре. Наприкінці 1920-х років повернувся до Литви і кілька років очолював ешиву в Ковно (Каунас). Йому пропонували посаду в Єврейському університеті (Єрусалим), але він не бажав обіймати офіційних посад. Перед Другою світовою війною учні допомогли йому втекти до Нідерландів, приблизно через рік після німецької окупації вчений помер від хвороби. Рав Рабінков не залишив після себе рукописів.

Серед його учнів Мартін Бубер, філософ; Еріх Фромм, психоаналітик і філософ; Залман Рубашов (Залман Шазар), третій президент Ізраїлю; Аарон Барт, голова Державного банку Ізраїлю; Нахум Гольдман, президент Всесвітнього єврейського конгресу; Ізраель Змора, голова Вищого суду справедливості; Оскар Вольфаберг, рабин; математик, педагог і філософ Ернст Симон; Ервін Фейст, письменник; Авраам Френкель, професор Єврейського університету; Іцхак Штейнберг, міністр юстиції в першому ленінському уряді; Аарон Штейнберг, філософ, голова Департаменту культури Всесвітнього єврейського конгресу; художник Герман Штрук та ін.

Фромм у своїх неопублікованих «Спогадах про ребе Залмана Баруха Рабінкова» (1971): «Для його вчення було дуже типово, що він шукав радикально-гуманістичну позицію в іудейській традиції і знаходив її...».

РАММ БОРИС ЯКОВИЧ

(1902, Стародуб Чернігівської губ., сучасна Брянська обл. – 1998, Москва),
історик-медієвіст, фахівець з історії католицизму.

Про нього відомі тільки офіційні анкетні дані. Жодних інтерв'ю та спогадів. Невідомо, чи мав він якийсь стосунок до знаменитої родини **Рамм** зі Стародуба.

У 1920 р. закінчив Ленінградський університет, історичний факультет. 1924–1937 рр. – лектор у відділі масової роботи в Ленграді; закінчив аспірантуру. У 1937–1939 рр. – викладач кафедри загальної історії Воронежського державного педагогічного інституту. 1938 року в ЛДУ захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за темою «Світські та церковні начала в культурі раннього Середньовіччя».

З жовтня 1939 р. до березня 1942 р. – доцент кафедри історії середніх віків, виконував обов'язків декана історичного факультету Ленінградського державного педагогічного інституту. З 1942 по 1943 р. – в евакуації в м. Кіров (Вятка), працював у педагогічному інституті.

У 1944 р. повернувся до Ленінграда. Викладав, читав лекції. З 1950 по 1964 р. – науковий співробітник Музею історії релігії АН СРСР. У 1964 р. став доктором історичних наук, тема дисертації «Папство і Русь в XI – XV ст.». З 1973 р. повернувся до Державного музею історії релігії, де працював консультантом аж до своєї 1989 р.

Основна сфера його наукових інтересів – історія католицизму в Середні віки. Був автором праць з історії світської освіченості в період раннього Середньовіччя в Західній Європі, досліджував папство як особливий соціально-політичний інститут.

РАММ СЕМЕН НАУМОВИЧ

(1890, Стародуб Чернігівської губ., сучасна Брянська обл. –
1941, полігон Комунарка, Москва),
економіст-нафтовик.

Син купця 2-ї гільдії, безпартійний, юрист. Працював довіреним акціонерних нафтових товариств «Бакинського-Астраханського» і «Петроль».

У 1920 р. – секретар торгового відділу Азербайджанської ради народного господарства. Заарештовувався 1921 р., справу було закрито, але з роботи звільнили. У середині 1920-х років – редактор газети «Красный нефтерабочий» (Баку). У 1930 р. – член редколегії журналу «Азербайджанське нафтове господарство», публікувався в «Нафтовому господарстві», «Нафтовому бюлетені», «Нафта». З листа відповідального редактора журналу «Нафтове господарство» В. Н. Якубова бакинському представнику редакції А. В. Булгакову, 3 лютого 1926 р.: «Крім того, нас цікавить можливість залучення Рамма як автора великих економічних статей з основних і найактуальніших питань сучасності, що друкуються зазвичай на перших місцях «Нефтяного Хозяйства». Прохання повідомити Вашу думку, чи вважаєте Ви його придатним для цього амплуа, а саме залучення його до цієї роботи здійсненним» (з фондів Російського державного архіву економіки). Наприкінці 1930-х років – старший економіст в Азгоспроекті. 1932 року його заарештувала Азербайджанська ДПУ за підозрою в шпигунстві, але звільнили за недостатністю зібраних доказів.

Третій арешт 8 грудня 1939 р. Звинувачення: антирадянська агітація, агент англійської розвідки з 1921 року; 1939 року готував диверсійний акт із виведення з ладу нафтопереробного заводу ім. Будьонного в Баку. Засуджений до розстрілу 6 липня 1941 р. Розстріляний 30 липня 1941 р. на полігоні Комунарка (Московська обл.). Реабілітований 25 червня 1957 р.

РАММ-ПФЕМФЕРТ ОЛЕКСАНДРА ІЛЛІВНА
(31.01. /12.02. /1883, Стародуб Чернігівської губ.,
сучасна Брянська обл. – 17.06.1963, Західний Берлін),
перекладач, видавець, галерист.

Батько – Гіллель Рамм, ортодоксальний єврей, підприємець. Олександра була п'ятою з дев'яти дітей. Старші брати і сестри повстали проти релігійного виховання і домоглися права вчитися у світських школах. Олександра закінчила гімназію і в 18 років залишила дім. З 1901 р. вона в Берліні. Як вільна слухачка відвідує філологічні курси в університеті Гумбольта. Познайомилася з Іоанном Хольцманом (Сенна Хой, 1882–1914) – письменником, засновником анархістського журналу «Der Kampf», де працював Франц Пфемферт, майбутній чоловік Олександри. Вони познайомилися 1903 р., одружилися 1912-го. Коли Ф. Пфемферт (1879–1954) заснував свій журнал «Aktion» (1911–1932), Олександра стала найактивнішою його помічницею. Вона перекладала для журналу з російської літературні та політичні тексти. Проводила «бали» і «відкриті вечори», де збирали гроші для журналу. У 1917 р. відкриває книжкову крамницю (працювала до 1927 р.), у якій проводила виставки молодих художників-авангардистів. Вона відкрила для публіки майбутніх класиків експресіонізму: Карла Шмідта-Ротлуффа – німецького живописця, графіка, скульптора; Егона Шіле – австрійського художника, одного з яскравих представників модернізму та ін.

Разом із «Der Sturm» журнал був одним із двох головних видань німецьких та австрійських експресіоністів. Авторам не платили гонорарів, але найкращі молоді письменники приносили свої рукописи. Серед авторів були Генріх Манн, Андре Жид, Макс Брод, Карл Штейнхейм; друкувалися твори Льва Толстого, Віктора Гюго. Журнал відкрив Німеччині експресіоністів, редактор став покровителем молодих талантів. За нацистів архів журналу знищено.

З 1914 р. журнал дедалі більше політизується. У 1915 р. Франц Пфемферт створює нелегальну анти-націонал-соціалістичну партію, в якій, напевно, брала участь Олександра. Радянська преса називала подружжя Пфемфертів троцькістами, але вони до кінця життя не приєдналися до жодної з партій, називаючи себе «недогматичними лівими».

Після Першої світової війни доходи подружжя від журналу і магазину зменшилися, обидва підробляли. Франц відкрив фотомайстерню, Олександра перекладала для різних видавництв твори В. Розанова, А. Новикова-Прибоя, Вл. Арсеньєва.

У 1929 р. Троцький запропонував їй стати літературним агентом. Вони жодного разу не зустрілися, але листувалися до самої смерті Троцького (з Олександрою листування тривало російською мовою, з її чоловіком – німецькою); Троцькому пересилали німецькі газети; 1931 р. Олександра допомогла Льву Седову (син Троцького) оформити в'їзну візу; 1933 р. організувала похорон доньки Троцького Зінаїди Волкової, яка покінчила життя самогубством у Берліні. Відома як перекладачка праць Троцького німецькою.

На початку березня 1933 р. Пфемферти втекли з Берліна, з 1936 р. жили в Парижі (де перебували сестра Надя з чоловіком). У 1940 р. обох інтернували як громадян Німеччини, розмістили в різних таборах. Обоє втекли, за кілька місяців відшукали одне одного і че-

рез Марсель, Лісабон та Нью-Йорк прибули до Мексики. Вони не говорили іспанською, зі знайомих була тільки вдова Троцького, у них не було грошей. Незважаючи на клопотання Альберта Ейнштейна, вони не отримали візи в Америку.

Франц відкриває фотостудію, але доходи невеликі. Їм допомагає Міжнародний комітет порятунку. У 1955 р. Франц помирає від раку печінки. Олександра повертається в Західний Берлін. Живе в одній квартирі з сестрою Марією, теж вдовою. Заробляє перекладами. Відновила співпрацю з колишніми співробітниками журналу «Aktion».

Похована на єврейському кладовищі Берліна. На її прохання на могильній плиті вигравіровано також ім'я її чоловіка Франца Пфферфорта.

РАПОПОРТ ІОСИФ АБРАМОВИЧ

(14.03.1912, Чернігів – 31.12.1990, Москва),

генетик.

Народився в родині лікаря-терапевта. У 1913 р. сім'я переїхала до Слов'янська. Навчався у школі м. Слов'янськ, закінчив школу в Чернігові, куди сім'я повернулася 1922 р. Жив на вулиці Переца (сучасна пр. Перемоги), будинок стояв на місці нинішнього головноштамту. У 1930 р. закінчив Агрономічний технікум і почав працювати на посаді старшого зоотехніка в Куликівському районі Чернігівської області. Закінчив біологічний факультет Ленінградського університету (1935), аспірантуру інституту експериментальної біології АН СРСР (ступінь кандидата здобув 1939 року, захист докторської було призначено на останні числа червня 1941 р.).

У 1941 р. добровольцем пішов на фронт. Воював до 1945 р. командиром батальйону. Тричі представлявся до звання Герой Радянського Союзу, але нагороди не отримав. Серед бойових нагород – орден Суворова та американський орден «За заслуги».

У 1948 р. виявився єдиним із генетиків, хто відкрито виступив проти Лисенка. У стенограмі цієї ганебної сесії зазначено, що «доктор біологічних наук Рапопорт, захищаючи генетику, відпускав образливі репліки, допускав викрики на кшталт – вона є кращою теорією, ніж ваша. Обскуранти». У вересні 1948 року його звільнили з інституту, а на початку січня 1949 року виключили з партії.

Рапопорт намагався влаштуватися на роботу в метро, але йому відмовили.

Під чужим прізвищем робив переклади для інституту наукової інформації. Зрештою, влаштувався на посаду палеонтолога в геологічну експедицію, яка працювала в Сибіру. Начальство побоювалося приймати його на постійну роботу, і щороку його звільняли, а потім зараховували знову. У 1948–1957 рр. працював у геологічних експедиціях (період заборони на заняття генетикою в СРСР).

З 1957 по 1965 напівлегально проводив дослідження в лабораторії Інституту хімічної фізики АН СРСР. Довів можливість генних мутацій і хромосомних перебудов унаслідок впливу на клітину хімічних речовин. Відкрив явище супермутагенезу, один із засновників теорії хімічного мутагенезу. За деякими відомостями, кандидатуру Рапопорта в 1962 р. висували на Нобелівську премію, але через відмову Рапопорта відновити членство в комуністичній партії, радянське керівництво дало негативну відповідь на запит Нобелівського комітету.

Членкор АН СРСР (1979), лауреат Ленінської премії (1984), Герой Соціалістичної Праці (1990).

РАТНЕР ЄВСЕЙ (Ієгошуа) ІДЕЛЕВИЧ

(18.04.1900, Почеп Чернігівської губ., сучасна Брянська обл. – 26.12.1978, Реховот, Ізраїль), агрохімік, біолог.

Народився в багатодітній родині, яка ледве зводила кінці з кінцями. Але всі сини відвідували хедер. З 1905 р. сім'я жила в Гомелі. З 13 років Ієгошуа (пізніше він стане Євсеєм) почав працювати.

Його старші сестри емігрували до США, а Ієгошуа вирушив до Москви, вступив до сільськогосподарського технікуму, підробляв приватними уроками. 1920 року вступив до Тимірязівської академії на факультет ґрунтознавства. Його вчителями були академік В. Р. Вільямс – автор травопольної системи землеробства, засновник агрохімічної школи академік Д. М. Прянишников, фізико-хімік академік І. О. Каблуков. Відмовившись від пропозиції залишитися в академії, Ратнер виїжджає до Миколаївської області, де в 1924 р. при радгоспі створено Новополтавський єврейський сільськогосподарський технікум, перший навчальний заклад такого профілю в середовищі національних меншин України. Одним із викладачів став Є. Ратнер. Деякий час він жив у свого брата Мойсея, який хворів на туберкульоз. Доглядаючи за братом, Ієгошуа заразився сам. Повернувся в Москву, займався наукою.

1933 року в підмосковному Інституті овочевого господарства, де Є. Ратнер був завідувачем лабораторії, він зустрів свою майбутню дружину Кцію Марголіну (25.03.1905 – 8.12.1999), яка приїхала з Німеччини допомагати будівництву соціалізму в СРСР.

Кандидат сільськогосподарських наук (1937), доктор біологічних наук (1947), професор (1948). Публічно виступав проти академіка Лисенка і підтримував затаврованого офіційною пропагандою вченого-генетика академіка Дубініна. Кілька разів Ратнера висували в академіки, але відсутність партійного квитка і «неправильна» національність «переважали» наукові заслуги.

Він пропрацював у науці 45 років, з них 35 – в академічному Інституті фізіології рослин ім. Тимірязєва, 15 років завідував лабораторією живлення рослин. Видав 150 наукових статей і 5 монографій. Найдорожчою для себе вчений назвав ту книжку, яку написав на івриті.

Сім'я подала документи на виїзд до Ізраїлю 1971 року і після цього ще три роки пробула «у відмові». У 1971 р. виїхала їхня донька Марина, батькам дозволили виїзд у 1973-му, а старшій доньці Юлії (Юдифі) тільки у 1988 році.

Ратнеру було 73 роки, коли він приїхав до Ізраїлю і почав працювати в сільськогосподарському НДІ Вулкані. За п'ять років життя в країні написав на івриті п'ять наукових статей, випустив книжку, двічі публікувався в англійському журналі «Soil and Plant».

Після його смерті інститут Вулкані заснував премію ім. Ієгошуа Ратнера, яка щорічно вручається за найкращі наукові досягнення в галузі живлення рослин. У бібліотеці інституту є куточок, присвячений Ратнеру. Там висить його портрет, на полиці стоять його праці, а в день його народження з'являються квіти.

Дочки: Юдифь Ратнер (1935–2017), хімік, кандидат наук, в Ізраїлі працювала в Інституті Вейцмана в лабораторії органічної хімії в галузі фотохімії органічних сполук.

Марина Ратнер (1938–2017) з 1971 по 1975 рік викладала в Єрусалимському університеті, з 1975 року працювала в США. Видатний математик, член Американської Академії мистецтв і наук, а також Національної Академії наук США. 1994 року НАН України нагородило її орденом Іоанна. Сформулювала і довела «теорему Ратнера» про замикання орбіт.

РАХЛІН ІЛЛЯ ЯКОВИЧ

(27.09./10.10./ 1917, Клинці Суразького повіту Чернігівської губернії, сучасна Брянська обл. – 15.08.2002, Санкт-Петербург),
актор, режисер, художній керівник Ленінградського мюзик-холу.

Рахлін стверджував, що він народився в 1922 р., але в усіх документах стоїть 1917-й.

Його дядько Павло Рахлін був заступником директора драматичного театру в м. Клинці, і племінник безперешкодно відвідував вистави. Всупереч волі батьків поїхав після школи вступати до театрального училища. Уже на другому курсі училища отримав пропозицію працювати в Ленінградському драмтеатрі. У 1940 р. закінчив Ленінградський державний театральний інститут (нині Академія Театрального мистецтва).

У 1941 р. направлений на короткострокові курси командирів мінометного взводу. Важко контужений у своєму першому бою під Москвою, відправлений на лікування до Ново-сібірська. Після госпіталю працював у фронтовій бригаді артистів, у 1943–1946 рр. працює в Театрі Тихоокеанського флоту (Владивосток); військове звання – капітан.

У 1946–1949 рр. – артист Ленінградського Нового театру (Театр імені Ленсовета). Творець і керівник Ансамблю комедії (1950–1960). У 1962–1963 рр. – головний режисер масових вистав Всеросійського гастрольно-концертного об'єднання. У 1963–1965 рр. – директор і художній керівник Театру масових вистав у Москві.

У 1966-му він створив Ленінградський мюзик-хол і відтоді залишався його незмінним художнім керівником. Першу виставу назвали «Немає тебе прекраснішого». Мався на увазі Ленінград. Був приголомшливий успіх, мюзик-хол одразу ж запросили до Парижа брати участь у ювілейному сезоні залу «Олімпія».

Довгий час Ілля Рахлін усе робив сам: збирав артистів, співаків, танцюристів, акробатів, жонглерів, сам писав сценарії для ревію. Зірок мюзик-холу знала вся країна. Свою останню виставу-ревію «Освідчення в коханні», присвячену Ленінграду, Ілля Рахлін поставив 1999 року.

Створив у 1976 року школу-студію при Мюзик-холі і протягом 20 років був художнім керівником і педагогом цієї студії.

І. Я. Рахлін – організатор і постановник Першого Міжнародного кінофестивалю в Москві та першого Дня кіно; головний режисер свята-фєєрії «290 років Санкт-Петербургу»; постановник вистави «Разом», зіграної двома трупами мюзик-холів Ленінграда і Берліна (Фридрихштадтпалас) на честь 750-річчя Берліна.

10 жовтня 2017 року на великій сцені театру «Мюзік-Хол» поставили концерт «Театр радості Іллі Рахліна», присвячений 100-річчю від дня народження засновника театру.

Син – театральний режисер Лев Рахлін з 1996 до 2009 року був головним режисером «Мюзік-Холу».

РАХЛІН НАТАН ГРИГОРОВИЧ

(28.12.1905 /10.01.1906/, Сновськ Чернігівської губ. – 28.06.1979, Казань),
диригент.

Син капельмейстера. Із семи років працював музикантом у місцевому кінотеатрі. В юності був трубачем у бригаді Котовського. Навчався грі на скрипці та диригуванню в Києві. Лауреат 1-го Всесоюзного конкурсу диригентів (1938). Лауреат Сталінської премії (1952).

Диригент першого симфонічного оркестру і радіо в Харкові (1932–1934), працював у Куйбишеві (Самара) 1934–1935 рр., 1935–1937 рр. – ініціатор створення, художній керівник і головний диригент симфонічного оркестру в Сталінській філармонії (нині Донецька філармонія). У 1937–1941 і 1946–1962 роках – головний диригент Державного симфонічного оркестру Української РСР у Києві.

У 1941–1945 роках – головний диригент Державного академічного симфонічного оркестру СРСР (Москва). У 1957–1960 роках – головний диригент Академічного симфонічного оркестру Московської державної філармонії.

У 1966 на запрошення Н. Г. Жиганова переїхав до Казані, ставши головним диригентом і художнім керівником щойно створеного Державного симфонічного оркестру Татарської АРСР Татарської філармонії, де працював до кінця життя.

Професор по класу диригування, викладав у Київській (1946–1966), Казанській (1967–1979) консерваторіях. Перший виконавець 11-ї симфонії Д. Д. Шостаковича.

Помер у Казані. Похований у Києві на Байковому кладовищі.

РЖЕЗНІКОВ АРОН ІОСИФОВИЧ

(1898, Чернігів – 1943, Україна),

художник.

У 1910 р. вступив до Чернігівського реального училища (учитель малювання М. Тарловський). Будучи у шостому класі реального училища, вісімнадцятирічний художник брав участь у міській виставці чернігівських художників. В огляді виставки місцева преса добре відгукнулася про його роботи. Закінчивши реальне, вступає до Московського училища живопису, ліплення і зодчества, але через три місяці через смерть батька змушений повернутися. Очолює майстерню, що займалася оформлювальними роботами, малює плакати для фронту, пише декорації для театральних вистав, обирається старостою учнівського гуртка живопису, бере участь у перших міських виставках.

1922–1927 рр. навчався у ВХУТЕМАСі (майстерня Фалька). Наприкінці 1930-х входив до мистецького об'єднання «Група п'яти» разом із художниками Львом Зевіним, Львом Ароновим, Михайлом Добросердовим і Абрамом Пейсаховичем. Восени 1940 року в Москві відбулася виставка «Групи п'яти». Двоє художників цього об'єднання, Зевін і Ржезніков, потрапили до видання «500 художників: Енциклопедія російського живопису ХХ століття» М.: Видавництво «Книги WAM», 2012.

1939–1940 рр. – автор дослідницьких статей про імпресіонізм, Сезанна і старих майстрів, у яких прагнув довести необхідність синтезу імпресіоністичної непосредності сприйняття природи, сезаннівської композиційної конструктивності і тонально-світлової узагальненості, і предметності старих майстрів.

У 1941 р. пішов в ополчення. Загинув 1943 року в боях за Україну.

Більшість зі збережених його робіт зберігаються в Чернігівському художньому музеї, а також у Третьяковській галереї (Москва).

РИБАКОВ (Аронов) АНАТОЛІЙ НАУМОВИЧ

(14.01.1911, Чернігів – 23.12.1998, Нью-Йорк),

письменник.

Дитинство провів у Сновську, потім сім'я переїхала до Москви. Після закінчення школи в 1928 р. працював на заводі, не закінчив вишу через арешт у 1937 р. і висилку з Москви

(ст. 58-10). Учасник Другої світової війни, з 1941 р. майор, мав нагороди. Брав участь у боях на різних фронтах, починаючи від оборони Москви і закінчуючи штурмом Берліна. Остання посада – начальник автослужби 4-го Гвардійського стрілецького корпусу, звання – гвардії інженер-майор. «За відзнаку в боях з німецько-нацистськими загарбниками» знята судимість. У 1960 році повністю реабілітований. Ніколи не перебував у жодних партіях і політичних течіях.

Першу повість «Кортік» написав після війни, опублікував 1948 р. За роман «Водії» 1951 р. отримав Сталінську премію. Літературний псевдонім Рибаків (прізвище матері) став його прізвищем.

Повість «Діти Арбата», написана 1958 р., опублікована з купюрами 1987 р. За нею послідували «Страх», 1991; «Прах і попіл», 1994. Ці повісті склали трилогію про долю покоління Рибаків.

На іврит перекладено «Важкий пісок», 1980; «Діти Арбата», 1989; «Тридцять п'ятий та інші роки», 1992; «Страх», 1992.

Роман «Важкий пісок» російською мовою надруковано (з купюрами) 1978 року в журналі «Жовтень», ідишем – у журналі «Советіш геймланд» 1979 року; окрема книжка (російською мовою) вийшла в 1982 р. Роман став для російсько-єврейського читача літературною сенсацією: вперше в російській літературі після 1930-х рр. з'явився роман, присвячений майже виключно єврейському життю. Повністю роман опубліковано 1995 р. За цей твір А. Рибаків удостоєний диплома почесного доктора філософії Тель-Авівського університету. Деякі матеріали і варіанти роману, а також листи читачів Рибаків передав у 1991 р. Тель-Авівському університету.

Більшість його повістей екранізовано. Написав автобіографічний «Роман-спогад». Останні роки свого життя письменник читав лекції в університетах США. Помер у Нью-Йорку, похований у Москві.

Син Олексій Аронов (1960 р. н.) – письменник, літературознавець; псевдонім Олексій Макушинський.

РІВКІН БОРИС МИРОНОВИЧ

(19.11.1919, Чернігів – 4.12.2004, Ростов-на-Дону),
генерал-майор авіації, Герой Радянського Союзу.

Мешкав до 1937 р. за адресою: Чернігів, вул. Мурина (сучасна Воскресенська), 7. Навчався у школі №10 ім. Войкова (по вул. Князя Чорного). Рекордсмен України з авіамоделного спорту.

Воював із травня 1942 року в 237-му винищувальному полку. У першому повітряному бою збив два німецькі літаки в районі Керченської протоки, 5 літаків були збиті ним особисто в боях за Сталінград. Золотою Зіркою Героя Радянського Союзу нагороджений у 1942 р. До партії вступив тільки в 1943 р.

Заслужений льотчик СРСР. У відставці з 1975 р.

РІВКІНА-БРІК АННА

(23.06.1908, Сураж Чернігівської губ., сучасна Брянська обл. – 19.12.1970, Тель-Авів),
фотографин.

Народилася в Суражі, з 1912 по 1915 (або 1916) роки сім'я жила в Гомелі, потім переїхали до Швеції. Кілька років провели в Німеччині. Отримавши посвідку на проживання, повернулися до Стокгольма.

Анна навчалася в балетній школі у Віри Александрової (1924–1927 рр.), але через травму ноги залишила балет. Рік працювала помічником фотографа і відкриває в 1928 р. власну студію портретної фотографії. У 1932 р. вона проілюструвала книжку про шведський балет, у 1933 р. її фото представлені на міжнародній виставці «Танець і рух у Парижі». У 1960 р. її фото проілюстрували книжку про балет «Balettskolan».

У 1929 р. вийшла заміж за друга брата Даниеля Бріка (1903–1987), юриста, перекладача з російської, їдишу, чеської; представника Єврейського агентства у Швеції, редактора і засновника газети «Zionist Jewish».

З 1930-х років працює як фотограф і журналістка у найзнаменитішому у Швеції авангардному журналі «Spektrum», а 1962 року видає фотокнижку «Товариші» про своїх друзів 1920–1930-х років.

У 1933 році вона проводить літо в Парижі і фотографує тоді вже відомих сюрреалістів Сальвадора Далі, Ман Рея і Макса Ернста. Ці фотографії прикрашають багато видань про мистецтво.

З 1940-х займається документальним фото. Їздить у відрядження по всьому світу: США, Європа, Близький Схід. У 1942 р. з журналісткою Еллі Яннес видає книжку про життя саамів Швеції, яку незабаром перекладають 9 мовами. 1955 року вийшла її спільна з Іваром Ло-Юхансоном книжка про життя циган у Швеції.

Спільно з чоловіком видала шведською 1948 року книжку «Палестина», наступного року книжка перевидается англійською; 1955 року надрукувала нову фотокнижку – «Ізраїль».

У 1955 р. одну з ізраїльських фотографій Анни Ривкіної відібрав для своєї (у майбутньому всесвітньо відомої) Нью-Йоркської виставки «Сім'я людини» Едвард Стайхен.

Одним із найуспішніших її проєктів стала серія книжок про життя дітей у різних країнах, проілюстровані не картинками, а фотографіями. Першу замовило ЮНЕСКО в 1950 р. У серії 19 книжок, історії для 9 із них писала Астрід Ліндгрен, на іврит переклала знаменита Леа Голдберг, на англійську – сестра Анни Ежені Сьодерберг (Євгенія Ривкіна: 1903, Німеччина – 1973, США). Тиражі книжок сягнули 900 тисяч примірників. У 2014 р. ізраїльська режисерка Доріт Шаргал розшукала дітей – героїв цих книжок, і зняла документальний фільм «Де Еллі Карі та що сталося з Норіко-сан?».

У 1963 р. вперше медаль Ельзи Бесков було вручено фотографу, а не художнику-ілюстратору.

Персональні виставки Анни Ривкіної-Брік відбувалися у Стокгольмі (1936, 1938, 1953, 1968, 1972), у Тель-Авіві (1954, 1969); посмертні – у Музеї сучасного мистецтва (Стокгольм) 1978 і 2004 р. До останньої виставки у Швеції виходить книжка «Анна Ривкін. Портрет фотографа»: 272 сторінки з 200 фото. 1969 року музей Тель-Авіва видає фотобльом «Анна Ривкін-Брік: подорож навколо світу з фотокамерою», передмову написав мистецтвознавець і директор музею **Хаїм Гамзу**.

1970 року Анна в 17-й і останній раз відвідала Ізраїль. Похована в Тель-Авіві (де померла від раку), на пам'ятнику чомусь написали, що народилася вона в Гомелі. В енциклопедії Швеції місцем народження називають Сураж.

Фотоархів Анна Ривкін заповідала шведському Музею сучасного мистецтва, десятки тисяч робіт згідно з її волею передані в Центральний сіоністський архів.

У 1973 р. Асоціація шведських фотографів заснувала щорічну премію імені Анни Ривкіної-Брік.

РИВКІН ЙОСЕФ

(23.04.1909, Сураж Чернігівської губ., сучасна Брянська обл. – 2.10.1965, Париж),
перекладач, видавець, підприємець.

Його батько, Шолом-Шендер Вольфович Ривкін (1878, Гомель – 1930, Стокгольм), вивчав філософію в Гейдельберзькому університеті; студентом 1897 р. його обрали делегатом на 1-й Сіоністський конгрес; писав оповідання їдишем і російською, читав лекції. Одружився з Фрейдою Перельман (1881–1944) уродженкою Кобрини. У них було п'ятеро дітей: Ежені /Євгенія/ Сьодерберг (1903, Гейдельберг – 1973, США), Амінодав (7.04.1904, Гейдельберг – 3.10.1980), Анна Ривкіна-Брік (1908, Сураж – 1970, Тель-Авів), Йосеф (1909, Сураж – 1965, Париж), Марк (Мотя) (8.06.1911, Сураж – 4.09.1970).

З Німеччини приїхали в м. Сураж, імовірно, до брата Янкеля Ривкіна, який мав статус «суразького міщанина». У Суражі працювала картонна фабрика, і старший Ривкін зайнявся бізнесом у целюлозній промисловості, це заняття в 1916 р. привело сім'ю до Швеції.

Йосеф навчався в Німеччині та Швеції, вільно говорив російською, шведською, німецькою, французькою.

Наприкінці 1920-х рр. сім'я Ривкіних у Стокгольмі була дуже популярна в середовищі молодих інтелектуалів. У 1931 р. 22-х річний Йосеф організував і очолив журнал «Спектрум» (з 1933 р. «Архітектура і суспільство»), який об'єднав молодих радикалів. З 1932 по 1935 рр. він же керував однойменним видавництвом. Молодих людей цікавив психоаналіз, модернізм, нове майбутнє Швеції. Низка ідей, пропонувані ідеологами «Спектруму», створили так звану «шведську модель» розвитку суспільства.

Разом із Йосефом працювала його дружина Естер, старші сестри Євгенія та Анна, чоловік Анни перекладач Даніель Брік. Вони переклали шведською І. Бабеля («Одеські оповідання» та «Конармію»), «12 стільців» І. Ільфа та Є. Петрова, Михайла Осоргіна, В. Інбер, І. Еренбурга, М. Зоценка, Б. Пильняка, Вс. Іванова, А. Платонова, Л. Леонова. Кошти для журналу і видавництва зазвичай добував Ривкін, який виявився вмілим фінансовим авантюристом. У 2011 р. у шведському видавництві «Wahlström & Widstrand» вийшов роман «Спектрум: шведська мрія» – Spektrum. Den svenska drömmen. Юхана Сведьєдаля /Johan Svedjedal, що розповідає про культурний авангард Швеції 1920–1930-х рр. Книжку ілюстровано фотографіями **Анни Ривкін-Брік**.

У 1939 р. Й. Ривкін із дружиною та його брат Марк переїжджають до США. У Нью-Йорку брати працювали психологами, видавцями.

З 1940 р. у США живе їхня старша сестра Євгенія – репортер скандинавських газет. Вона вже відома як письменниця: її перший роман «Фабрика студентів», написаний у 1930 р., було перекладено 14 мовами та екранізовано в Голлівуді.

Після Другої світової війни Й. Ривкін переїжджає до Парижа, де відкриває ексклюзивний нічний клуб Franc Pinot.

Ні в кого з братів і сестер Ривкіних не було дітей, історія їхніх сімей залишилася без продовження.

РИЖСЬКИЙ МИХАЙЛО (Мойсей) ЙОСИПОВИЧ

(30.10.1911, м. Воронеж Чернігівської губ. – 19.08.2000, Новосибірськ),
історик, педагог, гебраїст, археолог.

Народився в релігійній єврейській родині. Початкову освіту здобув у хедері. У 1928 р. закінчив школу-десятирічку. Після школи працював шахтарем у Донбасі, робітником Невсько-

го машинобудівного заводу в Ленінграді. У 1931–1933 рр. навчався в Ленінградському фізико-механічному інституті, потім призваний до армії і до 1935 р. служив на Далекому Сході.

У 1935 році після демобілізації приїхав до Москви, де його прийняли в МДУ на фізико-математичний факультет на другий курс заочного відділення. У цей час в інститутах і університетах країни стали знову відкривати історичні факультети. Коли 1936 року в МДУ відкрився історичний факультет, і Ризький звернувся до ректора з проханням перевести його туди, ректор-математик довго не погоджувався. Але врешті-решт дозволив, хоча і з умовою скласти всі іспити за перший курс істфаку екстерном не нижче, ніж на відмінно. Тоді Мойсей Рижський вивчив латинську мову протягом двох тижнів. 1941 року він закінчив університет з червоним дипломом і вступив до аспірантури Московського державного університету.

Добровольцем пішов на фронт. Командир роти окремого інженерно-будівельного батальйону.

Після закінчення війни повернувся в МДУ вже як викладач. Паралельно працював у Московському педагогічному інституті. У 1950 році захищає дисертацію, присвячену дослідженню трактатів агрономів Стародавнього Риму «Рабство в сільському господарстві стародавньої Італії за творами римських агрономів». Починається кампанія проти «космополітів», і Ризького відправляють на викладацьку роботу до Читинського педагогічного інституту, де його невдовзі було призначено завідувачем кафедри загальної історії. У цей же час він починає глибоко вивчати латину і перекладати давньоримські тексти. Широко відомі й високо оцінені в науковому світі його переклади філософських праць Цицерона (видані 1985 року).

З 1952 р. бере активну участь у розкопках сибірських археологічних пам'яток. Спільно з відомим дослідником О. П. Окладниковим він 10 років провів в археологічних експедиціях. Підсумком цієї роботи стала серія наукових і науково-популярних книжок і низка нарисів з археології Забайкалля в багатотомній «Історії Сибіру». Працюючи в Читинському педагогічному інституті, Рижський 1960 року публікує свої перші книжки на біблійну тему: «*Что такое Библия?*» і «*Беседы о религии*».

У 1962 році О. П. Окладников запрошує Рижського на гуманітарний факультет Новосибірського державного університету, який щойно відкрився. Він переїжджає в академістечко і на багато років стає незмінним викладачем латині та історії Стародавнього світу в Новосибірському університеті. Також веде спецкурси і спецсемінари з історії релігії та біблеїстики, керує дипломниками та аспірантами з проблем біблеїстики, історії християнства, історії світових релігій.

1978 року в Новосибірську опубліковано наукову монографію Мойсея Рижського «Історія перекладів Біблії в Росії», єдину в країні, присвячену цій темі. У 1985 році в кількох номерах журналу «*Наука и религия*» виходить цикл науково-популярних статей Рижського з біблеїстики. У 1987 році видано монографію «Біблійні пророки і біблійні пророцтва». У 1992 році виходить велика праця «Біблійні вільнодумці». Його книжки піддавалися ретельній ідеологічній цензурі, тому вихід у світ багатьох із них затримувався роками. Головною працею вченого стала «Книга Йова», яку він самостійно переклав (з івриту) і забезпечив всебічними науковими історико-лінгвістичними коментарями. Мойсею Рижському так і не вдалося захистити докторську дисертацію. За працю з перекладу та історико-філологічного аналізу тексту «Книги Йова», йому було присвоєно звання професора Новосибірського університету *honoris causa*, але до кінця життя він так і залишався кандидатом наук.

Останньою виданою роботою Рижського стала «Книга Екклезіяста. У пошуках сенсу життя». В останні роки життя вчений працював над перекладом «Книги Пророка Даниїла».

З 2001 року в Новосибірську проводяться наукові конференції, присвячені пам'яті Мойсея Рижського.

РИКЛІН ГРИГОРІЙ ЮХИМОВИЧ

(2 /14/. 02. 1894, село Литовськ Стародубського повіту Чернігівської губ.,
сучасна Брянська обл. – 6.03.1975, Москва),
письменник-сатирик.

1918 р. – співробітник Стародубської газети. Друкував вірші, нариси, статті в єврейській комуністичній пресі Білорусі. Був співробітником, потім редактором гомельської газети «Комуністішер вег». Один з авторів виданої (1921) у Гомелі збірки віршів на їдиші «Лідер». Пізніше працював у «Правде», «Известиях». Протягом 10 років редактор журналу «Крокодил» (1938–1948). Завліт Театру Сатири (Москва). Автор книжки про І. І. Скворцова-Степанова. На їдиші видав збірки «Дерцейлунген вегн гренецлер» («Оповідання про прикордонників», М., 1938), «Ді соснове шишці» («Соснова шишка», Мінськ, 1939).

Від його друга **А. Аграновського** домагалися зізнання в тому, що Риклін також перебуває в «троцькістській організації». Можливо, саме відмова Аграновського від свідчень дала змогу Г. Рикліну залишитися на волі.

РІДНЯНСЬКИЙ ЗІНОВІЙ БОРИСОВИЧ

(17.09.1900, Сураж Чернігівської губ., сучасна Брянська обл. – 15.07.1982, Київ),
сценарист.

Навчався в Харківському сільськогосподарському інституті (1921–1924). Працював агітатором у політвідділі Південно-Західного фронту (1919–1921), репортером РАТАУ (1925–1937), з 1936 до 1941 р. (з перервою на арешт у 1937 р.) – редактором студії «Укркінохроніка». У 1941 р. евакуйований із сім'єю в Ташкент. У 1941–1943 рр. працював заступником директора Ташкентської студії кінохроніки.

Після війни йому і ще кільком авторитетним кінодіячам М. Хрущов доручив відновлення «Укркінохроніки».

З Роднянський залучив для роботи на студії як авторів відомих українських письменників Василя Кучера, Андрія Малишка, Миколу Нагнибиду, Максима Рильського, Миколу Бажана, Віктора Некрасова. Автор сценаріїв понад ста документальних і науково-популярних фільмів.

Відмовився вступати в партію.

Племінник – авіаконструктор Лазар Маркович Роднянський.

Двоюрідна сестра – кінематографіст **Есфір Іллівна Шуб**.

онук – продюсер кіно, режисер Олександр Юхимович Роднянський.

РОЗАНКА ВІРА / Вінер Шифра /

(4.11.1893, Конотоп Чернігівської губ.,
сучасна Сумська обл. – 27.08.1985, Нью-Йорк, США),
актриса, радіоведуча, письменниця.

Інформації про її особисте життя небагато. Зростала в сім'ї підприємця, закінчила школу (у Конотопі була єврейська школа для дівчат). З дитинства співала в синагогах і виступала на єврейській сцені, граючи дитячі ролі.

У 1914 р. вийшла заміж у Варшаві за відомого актора Ізраеля Розенберга (1895, Люблін, Польща – 1963, Нью-Йорк, США), разом емігрували до Канади 1917 р. У вересні 1918 р. в Торонто народилася їхня єдина дочка. З 1919 р. дебютувала в єврейській пресі з віршами та оповіданнями. У 1934 р. видала книжку оповідань (200 сторінок).

У 1921 р. сім'я переїхала до Нью-Йорка. І. Розенберг перекладав українські та російські п'єси, в яких грала його дружина, що взяла сценічний псевдонім Віра Розанка. Ставили «Наталку-Полтавку» М. Котляревського, «Циганку Азу» М. Старицького, «Іудейку» за лібрето Е. Скріба тощо. Віра співала в цих виставах російською та українською (сопрано), заслуживши прізвисько «їдише шиксе». У 1930-ті рр. обоє працювали на їдишському радіо: Розенберг як диктор, Віра як співачка. Випустила в 1930–1940-ті рр. кілька дисків із записами пісень їдишем і російською. З 1949 р. Віра очолила власний театр – «Національний театр Віри Розанки», – продовжуючи виступати на сцені театру Клінтона. Працювала як актриса до кінця 1970-х років.

Дочка Реббека (Бетті) Розенберг-Перлова – акторка, у свої 96 років видала дитячу книжку (англійською): спогади про їдишський театр (2013).

Сестра: Соня Вінер (1885, Конотоп – 1924, Ленінград), актриса. Дівчинку вчили шиття, але коли артист Давид Шаравнер (1860–1923) виступав у Конотопі, закохалася, втекла з ним із містечка, вийшла за нього заміж, стала актрисою його трупи. У свій час І. Розенберг працював у трупі Шаравнера, можливо, саме Соня познайомила молодшу сестру з її майбутнім чоловіком. У 1924 р. Соня, за словами Марка Лейпцикера, померла в лікарні Ленінграда. Її чоловік Давид Шаравнер помер у божевільні Києва в 1923 р.

Їхня донька Єва Давидівна Шаравнер – акторка їдишського театру «Гезкульт» (Харків, 1929), у 1930-ті рр. грала в театрі ГОСЕТ в Одесі. Більше інформації ми не маємо.

РОХЛЕНКО АВРААМ (Альоша) НАТАНОВИЧ
(31.01.1904, Сосниця Чернігівської губ. – 11.01.1966, Брюссель),
рисувальник, ілюстратор.

Художню освіту здобув у Росії (де точно – невідомо). У 1929 емігрував до Німеччини, де добре заробляв як малювальник. З приходом до влади нацистів був заарештований, сильно побитий, після чого в 1933 перебрався до рідних у Париж. Не знайшовши там роботи, приїхав у 1935 до Брюсселя. Влаштувався малювальником у рекламній агенції, тримав невелику крамницю перфораторів (пристроїв для промислового виробництва пошуара) на rue de Stassart, виконував художні перфорації за своїми малюнками. Наприкінці 1930-х видавав листівки зі своїми гумористичними малюнками, де персонажі – «олюднені» тварини (листівки підфарбовував вручну).

Виконав у техніці пошуара портрет великого формату президента США Ф. Рузвельта для міжнародної виставки в Брюсселі (1935).

Входив до кола знаменитого бельгійського художника і теософа Марселя Астіра (Marcel Nastir, 22.03.1906 – 2.07.2011), навчався в його майстерні на rue de Commerce 51 та ілюстрував журнал майстерні. Під час окупації під виглядом занять у майстерні збиралися учасники Опору. Був заарештований і провів кілька тижнів у в'язниці м. Малін (Малехен).

Ілюстратор книжки Андре Струббе «Як я став пілотом», що вийшла 1944 року в Антверпені нідерландською мовою.

РОШАЛЬ ГРИГОРІЙ ЛЬВОВИЧ

(1899, Новозибків Чернігівської губ., сучасна Брянська обл. – 1899, Москва),
режисер театру і кіно, педагог.

Навчався в хедері, знав іврит, їдиш, працював у театрі «Габима».

У 1918–1919 рр. – співробітник Наркомпросу України і Криму, з 1919 – інструктор Наркомпросу Азербайджану, завідувач художньо-виховною частиною дитячого містечка в Железноводську. З 1923-го – театральний режисер, з 1925-го – режисер 3-ї фабрики Держкіно, кіностудії «Белгоскіно», «Міжрабпомфільм».

У 1921–1923 роках навчався у Вищих режисерських майстернях Вс. Мейерхольда (ГВиРМ). Перший фільм Рошалья «Панове Скотініні» (1927) – «марксистська» переробка комедії Фонвізіна «Недоук», здійснена під редакцією А. Луначарського.

У 1930-х рр. важливе місце у творчості Рошалья займають екранізації літературних творів: «Петербурзька ніч» (1934, спільно з В. Строевою), «Білі ночі» і «Неточка Незванова». Викриттю нацистського антисемітизму був присвячений фільм «Сім'я Оппенгейм» (1939) за романом Л. Фейхтвангера (роль професора Якобі виконував С. Міхоелс). У 1941 р. Рошаль екранізував роман М. Горького «Справа Артамонових».

У повоєнні роки Рошаль став одним із провідних представників жанру історико-біографічного фільму, який заохочувала влада («Академік Іван Павлов», 1949; «Мусоргський», 1950; «Римський-Корсаков», 1953; «Сестри» (1957), «Вісімнадцятий рік» (1958), «Похмурий ранок» (1959) за трилогією О. Толстого «Ходіння по муках» (1958), «Похмурий ранок» (1959) за трилогією О. Толстого «Ходіння по муках». У 1962 р. поставив публіцистичний фільм «Суд божевільних», а в 1966 р. – біографічний фільм про К. Маркса «Рік як життя».

Співавтор сценаріїв: «Новий Гуллівер», «Букет фіалок», «Алеко» та інших. З 1931 – режисер кіностудії «Мосфільм», у 1947–1954 рр. – кіностудії «Ленфільм».

Керував режисерською майстернею у Всесоюзному інституті кінематографії. Автор низки статей з питань кіномистецтва.

Лауреат Державної премії СРСР (1950, 1951). Народний артист СРСР (1967).

У 1985 р. його ім'ям назвали вулицю в Новозибкові.

РУБАНОВ ЙОСИП МИХАЙЛОВИЧ (Менделевич)

(7.11.1903, Новозибків Чернігівської губ., сучасна Брянська обл. – 19.02.1988, Москва),
художник.

Батько художника в молодості був військовим музикантом, грав на флейті та скрипці. Йосип – старший із п'ятьох дітей. У дитинстві почав писати вірші і з успіхом читав їх у колі близьких. Його сестри пізніше стали актрисами, одна з них навіть грала в Таїрова в Камерному театрі – до 1940 р.

У 1907 р. сім'я переїхала до Могильова. Вчиться в хедері, потім у школі 1 ступеня. Першим учителем малювання був шкільний учитель Алексєєв, випускник Імператорської академії мистецтв.

У 1918 р. змушений залишити школу і в пошуках заробітку поїхати в Петроград, де захворів на тиф. Після лікування повертається до Могильова і йде (у 16 років) добровольцем на фронт у Червону Армію. Працює в політвідділі 16-ї армії кур'єром і помічником декоратора в декораторських майстернях.

Узимку 1919 року, не доживши до сорока років, помирає від голоду мати. У 1928 році від наслідків фронтового поранення у віці 54-х років – батько.

У 1920–1922 рр. Рубанов навчався і закінчив з відзнакою Відділ мистецтва Червоноармійського університету в Могильові у М.М. Цехановського, випускника Імператорської академії мистецтв. Разом з Цехановським їздив до Москви, де вивчав колекції Третьяковської галереї та зібрання картин Щукіна. Вступив до ВХУТЕМАСу в Петрограді, де навчався в майстерні А. Є. Карева, але після пів року занять через хворобу суглобів змушений був переїхати з сирого Петрограда до Москви. Закінчив Єдиний художній робітфак ім. Покровського при Першому МДУ. У 1925–1930 роках у московському ВХУТЕМАСі-ВХУТЕІНі його вчителями були знамениті майстри живопису і графіки К. М. Істомін, О. Д. Древін, Н. А. Удальцова, О. О. Осмьоркін, Р. Р. Фальк, Д. П. Штеренберг, О. В. Шевченко, І. І. Машков, В. О. Фаворський. Наставником і другом Йосипа Рубанова став **Арон Ржезніков**, художник, дослідник мистецтва французьких імпресіоністів і творчості Сезанна, який дуже вплинув на студентів ВХУТЕМАСу своїми філософськими і теоретичними роздумами. Разом із Ржезніковим їздив до Чернігова на етюди. Збереглося полотно «Чернігів. Дерева» (1925). Пізніше, у 1960-ті роки, у своєму «програмному» живописному творі «Італійський дворик у Музеї імені О. С. Пушкіна» Рубанов створив груповий портрет сучасників – видатних художників першої половини ХХ століття: Фалька, Осмьоркіна, Машкова, Кончаловського, Ржезнікова, Фаворського.

Пік творчої біографії Рубанова припадає на 1938–1939 роки. Це час двох його персональних виставок. Після війни, до самого кінця життя, виставок уже не було.

Улітку 1941 р. разом з іншими художниками пішов у народне ополчення (з короткозорістю 20 діоптрій). Дійшов до Волоколамська, але медики змусили повернутися. Зі спогадів доньки Олени Рубанової: «Татові друзі-ополченці майже всі загинули, а тато місця собі не знаходив до останніх своїх днів. Цим пояснюється зміна його характеру після війни – занурення в себе, замкнутість, навіть відгородженість. Тим паче що 1943 року загинув у боях на Дніпрі Арон Ржезніков».

Молодшого сина з дитячим садком Худфонду відправили в Чувашію. Сім'я поїхала за сином. Рубанов працював на судноверфі на Волзі, тягав колоди в крижаній воді та посилив свій давній поліартрит до повної непрацездатності. Тоді його поставили начальником відділу організації праці судноверфі. Займався оформлювальними роботами. У 1943 р. повертаються до Москви. Сім'я з 4-х осіб тулиться в 10-ти метровій кімнаті. У 1956 р. у тому ж будинку Рубанов отримує 12-метрову кімнату, а колишню залишають під майстерню. Замовлень від Худфонду мало, художник заробляє викладанням в ізо студіях. До 1982 р. майже щорічно бере участь у московських виставках.

Його картини знаходяться в Державній Третьяковській галереї, Державному Російському музеї, Державному Історичному музеї, Чуваському державному художньому музеї, а також у приватних колекціях.

РУБАНОВА-СОФІНСЬКА РЕВЕККА МИХАЙЛІВНА

(1905, Новозибків Чернігівська губ., сучасна Брянська обл. – 1968, Камишин, Росія),
актриса.

Працювала в Білоруському єврейському театрі з першого року його існування (1926). Можливо, раніше навчалася в Мінській єврейській театральній студії, створеній майбутнім режисером БелГОСЕТу Рафальським М. (1889, Київ – розстріляний 7.12.1937). У Білорусі

не було навчальних закладів, де вони могли б освоїти акторську майстерність. Тому в Москві створили єврейську секцію при Білоруській драматичній студії. Через чотири роки, успішно закінчивши навчання, всі студенти повернулися до Мінська і склали основу трупі Державного єврейського театру БРСР – БелГОСЕТу.

У 1937 р. знялася в кінофільмі «Дніпро у вогні» виробництва Белгоскіно (плівка не збереглася).

19 липня 1940 р. знята з поїзда, на якому артисти їхали на відпочинок до Криму, і заарештована. Приводом стала образа високого чину з НКВС, у домаганнях якому актриса відмовила. Але в обвинувальному висновку актрису звинуватили в найтяжчих політичних гріхах: розголошення державної таємниці, участь у сіоністських організаціях, зберігання зброї... Після її арешту чоловік, теж артист, подав на розлучення і позбавив колишню дружину батьківських прав.

22 квітня 1941 р. засуджена на 8 років ВТТЛ. Відбувала ув'язнення в Північно-східному виправному трудовому таборі та Каргапольлазі Архангельської обл. Звільнена 1 травня 1948 р., реабілітована 23.12.1955 р.

Вижила завдяки табірному лікареві ув'язненому Софінському Віктору Нилловичу (1894–1970, заарештований у 1938 р.). Вони зустрілися 1941 року в табірній лікарні, де актриса вмирала. Заради її порятунку лікар домігся відкриття в таборі курсів медсестер. Після закінчення цих курсів Ревекка працювала асистенткою лікаря. Це допомогло дожити до звільнення.

Вони одружилися 1949 року. Софінський до 1953 р. залишався на засланні з дружиною, якій для проживання призначили Красноярську область. У 1953 р. виїхали на його батьківщину в місто Камишин. У колишніх політв'язнів були проблеми з роботою. Зрештою, Рубанова влаштувалася на роботу художнім керівником Палацу культури «Текстильник» у Камишині, чоловік – лікарем здоров'я пункту на Камишинському бавовняному комбінаті.

РУДІНОВ МОШЕ ЕЛІ

(1890, Любеч Чернігівської губ. (за іншими даними Чернігів) –
1953, Окленд, штат Каліфорнія),
кантор.

З 4-х років навчався в хедері. Після смерті батька 1898 р. 8-річного Моше віддали на навчання місцевому кантору Гедальє Вейнхаузу, під керівництвом якого вивчав ази теорії музики, співав у місцевих синагогах. У 1904 р. хлопчика відправили до родичів у Київ, де його прийняли в хор синагоги Бродського. У 1913 р. вступає до Одеської консерваторії і закінчує її 1918 р. з перервою на війну (мобілізований 1915 р.).

Співає в Одеській опері, працює диригентом Товариства «Соловей» в Одесі. Перекладав російські пісні на іврит та їдиш, а також виконував музику єврейських композиторів, таких як Енгель, Смінський і Мільнер.

У лютому 1917 р. одружується зі співачкою Рут Левіаш (24.07.1890, Одеса – 10.04.1990, Окленд, штат Каліфорнія). Син народився в Одесі в серпні 1919 р., а дочка – в Тель-Авіві в липні 1925 р. Молода пара виступає в селах, поїздах, де тільки можливо. У 1921 р. переходять кордон із Польщею і до 1925 р. концертують у Польщі, Румунії, країнах Балтії.

З 1925 по 1927 рр. працюють у Тель-Авіві. З 1923 р. у Тель-Авіві була створена «Ерец Ізраель Опера». Її засновник і головний диригент Мордехай Голінкін (1875, колонія Випромініста Херсонської губернії – 1963, Рішон-ле-Ціон, Ізраїль), до цього – диригент оперної

групи Народного дому в Петербурзі. Серед солістів Ізраїльської опери не було запрошених виконавців. Серед солістів Моше Рудінов (бас-баритон) і його дружина Рут Левіаш (сопрано).

У 1927 р. вони виїжджають до Нью-Йорка: Рудінова запрошують кантором у синагогу Еммануеля, яка в 1927-му році відкрила свої двері на П'ятій авеню і 65-й вулиці. З цієї посади він вийшов на пенсію у 1948 році.

Виступав із сольними та оперними концертами. Як композитор написав літургійний твір суботньої вечірньої молитви, який уперше виконав у Синайській синагозі в Окленді, куди переїхав у 1949 р.

САЛІТА ЮХИМ ГРИГОРОВИЧ

(3.10.1924, Новгород-Сіверський – 21.08. 2017, Меріленд, США),
письменник, журналіст.

Наприкінці 1920-х сім'я переїхала до Ленінграда. У 1941 р., коли на двох старших братів прийшли похоронки, 17-річний Юхим добровольцем пішов на фронт. Після двох місяців навчання в кулеметно-мінометному училищі був відправлений під Сталінград. На передовій гвардії молодший сержант Саліта командував кулеметним розрахунком. Отримав перше (з трьох) поранення і першу нагороду – медаль «За відвагу». Медична комісія визнала його «придатним до нестройової служби». Відмовившись від демобілізації, вступив на службу в кавалерійський полк і повернувся на передову командиром гарматного розрахунку в 40-му козачому полку кавалерійського корпусу генерала І. О. Плієва. Пам'ятаючи, що не закінчив середньої школи, в Армавірі на штовханні виміняв за сіль підручники для 9-10-х класів – «Хімію» Верховського, «Геометрію» Кисельова і двотомник Данте. У боях за Угорщину ці книжки врятували йому життя: прийняли на себе осколки гранати. У бою за визволення міста Брно молодший сержант гвардії Ю. Г. Саліта нагороджений другою медаллю «За відвагу».

У грудні 1945 року він демобілізувався, закінчив десятий клас вечірньої школи і вступив на відділення журналістики філологічного факультету Ленінградського університету.

Після закінчення університету (1951 р.) направлений на роботу в республіканську газету «Советская Мордовия». Повернувся в Ленінград 1954 р. (після смерті Сталіна) і 45 років очолював засновану ним же газету, що стала найпопулярнішою в Ленінграді, – «Телевидение. Радио».

У 2000 р. емігрував до США.

САЦ ІГОР ОЛЕКСАНДРОВИЧ

(2 (15). 05. 1902, Чернігів – 1980, Москва),

літератор, критик, літературний секретар наркома освіти А. В. Луначарського.

Дату народження: 1902, а не 1903, як показують біографічні довідники, уточнила А. Морозова.

Перша світова війна застала його з батьком у мандрівці; зі Швейцарії через Францію та Грецію дісталися батьківщини. Закінчивши 5-й клас чернігівської гімназії, поїхав до Києва, навчався там одночасно в гімназії, завершуючи курс, і в консерваторії.

Воював з 1918 (з 16 років) року, служив у Богунському полку (вступив до полку «за компанію» з гімназійним другом А. Соколовським), був поранений і контужений під Про-

скуровом 1920 року. Тяжке ушкодження хребта призвело до паралічу і прикувало до ліжка на півтора року.

10 років працював літературним секретарем А. В. Луначарського, який помер у нього на руках у Франції. Багато зробив для видання праць А. В. Луначарського, якого дуже високо цінував.

У роки Другої світової війни служив у розвідувальному підрозділі, оскільки знав німецьку, польську та французьку мови. Закінчив війну капітаном 1-ї Польської армії.

У 1953–1964 рр. – завідувач відділу критики, у 1965–1970 – член редколегії журналу «Новый мир».

Дружина – Раїса Ісаївна Лінцер (3.12. 1905, Єлисаветград (Кропивницький) – 1990-ті, Грац, Австрія) – перекладачка художніх творів з французької та іспанської мов. П'єса «Чудовий роконосець» Кроммелінка в перекладі Р. Лінцер йшла в кількох театрах Росії, в Ризькому російському театрі. У 1995 п'єсу в цьому перекладі поставив Петро Фоменко в Московському театрі «Сатирикон», постановка отримала премію «Золота маска».

Син – Олександр Ігорович Сац (31.01. 1941–18.01. 2007), піаніст, музикант, педагог.

Сестри: Наталія Луначарська-Розенель, Тетяна Сац.

САЦ (ЛУНАЧАРСЬКА-РОЗЕНЕЛЬ) НАТАЛІЯ ОЛЕКСАНДРІВНА

(1900, Чернігів – 1962, Москва),
актриса театру і кіно.

Зведена сестра композитора Іллі Саца, сестра Ігоря Саца.

Перший чоловік Лев Розенель загинув у 1918 чи 1919 році. Другий чоловік – Анатолій Луначарський. Дочка Ірина від першого шлюбу.

Перші фільми побачила в чернігівському кінематографі, тоді ж вирішила стати актрисою. Дебютувала в театрі «Романекс», грала на сцені Малого театру (1923–1939), у театрі Корша, театрі ім. МГРПС (театр робітників Московської губернської ради професійних союзів), ленинградському театрі «Комедія». У багатьох театрах країни ставилися перекладені нею п'єси французьких і німецьких драматургів.

Актриса німого кіно. Успіх прийшов після роботи у фільмі «Ведмеже весілля» (сценарій А. Луначарського і Г. Гребнера; режисер В. Гардін) і «Міс Менд» (1926 р., 3-х серійний фільм, режисери: Ф. Оцеп і Б. Барнет; грали: І. Іллінський, М. Розен-Санін, І. Коваль-Самборський). Зіграла ролі у фільмах «Справа прокурора М.», «Вілла Роде», «Саламандра» (виробництво «Міжрабпомфільм»).

Книжка спогадів «Пам'ять серця» витримала кілька видань.

САЦ ТЕТЯНА ОЛЕКСАНДРІВНА

(23.10.1906, Чернігів – 20.04.1984, Москва),
балерина, балетмейстер.

Зведена сестра Іллі Саца, рідна сестра Наталії Сац (Розенель-Луначарської).

У 1925 р. закінчила балетну школу під керівництвом В. Тихомирова, запрошена до Великого театру, де танцювала до 1948 року. До 1956 р. там же працювала балетмейстером. Головні балетмейстер ЦСЦІ, бере участь у створенні таких проєктів як «Балет на льоду», «Цирк на льоду», «Цирк на воді».

Багато років Т. О. Сац була також балетмейстером пари олімпійських чемпіонів-фігу-

ристів Ірини Родніної та Олексія Уланова (пізніше – Олександра Зайцева) і пари Тетяна Жук – Ол. Горелік (бронзові медалі 1965 року і срібло 1966 року на чемпіонатах Європи, срібні медалі на Олімпіаді 1968 року).

Чоловік С. Агаміров (1898, Баку – 19.03. 1938), радянський діяч, репресований.

Син Ан. Агаміров (1937, Москва – 2006, Москва), мистецтвознавець.

СИМХОВИЧ СИМХА ФАЙБУСОВИЧ

(8.05.1885, Новозибків Чернігівської губ., сучасна Брянська обл. –
25.02.1949, Грінвіч, штат Коннектикут, США),
живописець, графік.

Сім'я була традиційною і не бідною: батько – власник магазину. Захворівши на кір у віці 7 років, хлопчик спробував намалювати краєвид за вікном і тоді ж твердо вирішив стати художником, незважаючи на заборони батька (іудаїзм забороняє малювати обличчя та фігури людей). У 1905–1911 навчався в Одеській художній школі, після закінчення якої отримав рекомендацію для вступу до Імператорської академії мистецтв. У вересні того ж року прийнятий до Вищого художнього училища живопису, скульптури та архітектури при академії, але вже в грудні виключений через процентну норму: не більше 3% євреїв від загального числа слухачів.

Призваний до армії, служив рядовим 175-го Батуринаського полку. Після демобілізації 1912 року, знову зарахований до Академії як вільний слухач. У 1918 р. брав участь у виставці картин і скульптур художників-євреїв у Москві, у 1919 р. здобув першу премію на художньому конкурсі «Велика російська революція». У 1922 р. експонував роботи на Міжнародній книжковій виставці у Флоренції.

1924 року Симхович приїхав до Сполучених Штатів під приводом зробити ілюстрації для шкільних підручників, і в СРСР не повернувся. Швидко став відомим як художник. На початку своєї кар'єри малював театральні декорації. Провів персональні виставки в галереях «Марі Стернер» (1927, 1928, 1929, 1931) і «Мідлтаун» (1940) у Нью-Йорку. Писав пейзажі, портрети, жанрові сцени. Входив до Бруклінського товариства художників. Робив розписи будівель, малював рекламні плакати. У 1930-х викладав у власній школі-студії.

За свою мистецьку діяльність був нагороджений 2-ю премією Харіса і бронзовою медаллю Інституту мистецтв у Чикаго (1932), 3-ю премією музею Ворчестер (1933).

У лютому 1949 року Симхович і його дружина купили новий будинок у Мілфордї, штат Коннектикут, але під час переїзду Симхович заразився пневмонією. Він помер після нетривалої хвороби 25 лютого 1949 року.

Творчість Симховича представлена в низці музейних зібрань, зокрема в Музеї американського мистецтва Вітні в Нью-Йорку, Національному музеї в Кракові та інших.

СКЛЯР ЯКІВ

(1897, Радуль Чернігівської губ. – 1971, Буенос-Айрес, Аргентина),
американський композитор, диригент.

Сім'я часто переїжджала з міста в місто, тож Яків розпочав навчання в Катеринославській ешиві, а закінчив у Кременчузі. Співав у хорі м. Маріуполь, у синагозі Катеринослава. У професорів Соколовського і Чигринського вивчав теорію музики, сольфеджіо і закінчив навчання в Імператорській музичній школі.

У 1915 році диригував хором синагоги, місцевим єврейським театральним оркестром; працював із кантором Іртчанським. Під час служби в армії був диригентом 271-го полку.

У 1924 році виїхав до Аргентини, де став кантором синагоги «Езра де Авелланеда» в Буенос-Айресі.

У 1926 році працює органістом і диригентом хору для синагоги Kehila Yehudit (Congregacion Israelita de la Republica Argentina), «Храм свободи», – першої синагоги Буенос-Айреса.

З 1932 по 1958 рік Скляр керував хором Великої синагоги «Шалом» у Буенос-Айресі. Під його керівництвом, у хорі співали такі видатні хазани, як Девід Ройтман, Еліас Крічмер, Семюел Вігода, П'єр Пінчик, Мойше Ойшер і Давид Кусевицький.

Протягом сорока років диригував оркестром єврейського театру в Аргентині. Писав єврейську літургійну музику, музику для оперет для єврейського театру, пісні іспанською, їдишем, івритом, написав дві симфонічні п'єси.

СЛАВКІН ВІКТОР ЙОСИПОВИЧ

(1.08.1935, Сновськ Чернігівської обл. (місцем народження в документах записано місто Москва) – 16.03.2014, Москва),
драматург.

Про те, що він народився у Сновську, В. І. Славкін повідомив у листі В. Кузнецовій (електронною поштою) від 12 червня 2001 р.: «...з приводу мого сновського походження. Це справді так, незважаючи на те, що в моєму паспорті стоїть: «Место рождения – Москва». Мої батьки, корінні сновчани, у тридцятих роках жили вже в Москві, але мама поїхала народжувати мене до бабусі в Сновськ (Щорс), там я і з'явився на світ 1 серпня 1935 року. Дідусь займався чимось, пов'язаним із лісом, тата 1918 року забрали до армії, потім поїхав працювати до Москви, закінчив Верстатойнструментальний інститут і все життя працював у системі Трудових резервів у ремісничих і залізничних училищах. Адреси будинку моєї бабусі не знаю, знаю тільки, що в нього влучила бомба. Після того, як у Сновську під час війни зникла наша рідня, ніхто з московських сновчан туди не їздив – Сновськ став для них табу. Наприкінці сімдесятих я вирішив туди з'їздити. Мені показали місце, де була хата моєї бабусі, мене вразило, що це місце так і залишилося не забудованим: **Анатолій Наумович Рибак** є моїм троюрідним дядьком, що ми встановили з ним років двадцять тому й відтоді міцно товаришували. Пам'ятаю, як на п'ятдесятиріччя мого тата до нас приїхав **Натан Рахлін**».

Закінчив МПТ (1958). Писав п'єси, мініатюри, скетчі для театру-студії МДУ «Наш дім», якою керував М. А. Розовський. З 1966 постійний автор журналу «Юність». Автор культової п'єси «Дочка стилиаги» (інша назва «Доросла дочка молодої людини»; у постановці А. А. Васильєва йшла в Московському драматичному театрі ім. К. А. Розовського). Вистава була визнана критиками найкращою виставою сезону 1979–1980. П'єсу «Серсо» (1987) Васильєв поставив на сцені Театру на Таганці і показав на сценах багатьох театрів світу.

СЛОНІМ МАРК ЛЬВОВИЧ

(4.04.1894, Новгород-Сіверський Чернігівської губ. – 8.04.1976, Женева),
літературознавець, публіцист.

Племінник Юлія Айхенвальда (1872–1928, відомий літературний «критик-імпресіоніст», перекладач Шопенгауера, висланий 1922 року на «філософському пароплаві»).

Закінчив класичну гімназію в Одесі, Петербурзький університет та Інститут Вищих наук у Флоренції (історико-філологічний факультет). Емігрував із Росії в 1919 р. Жив у Флоренції, Празі, Парижі. З 1941 р. – у США. Викладав російську та європейську літературу в американських коледжах.

Російською мовою видано книжки: «Російські предтечі більшовизму», «Золотою стежкою», «Портрети радянських письменників», переклади Стендаля, Дюамеля, Казанови та ін. Автор статті «Письменники-євреї в радянській літературі» (перша спроба такого огляду).

У Московському видавництві 1991 р. вийшла повість М. Слоніма «Три любви Достоевского» (за виданням: Нью-Йорк, 1953). Англійською, французькою, італійською та іншими європейськими мовами видано: «Більшовизм з точки зору росіянина», «Від Петра Великого до Леніна. Історія російської суспільної думки», «Радянська література» (у співавторстві з Д. Ріві), «Спогади авантюристички 30-х років» та ін.

Написав «Історію російської літератури» англійською мовою (1-й том видано 1950 р.: від найдавніших часів до Л. Толстого; 2-й том – 1953 р.: від Чехова до середини ХХ ст., – видавництво Оксфордського університету).

СЛУЦЬКИЙ АВРОМ-ІЦХОК

(30.01.1876 містечко Монастирище

Ніжинського повіту Чернігівської губ. – 1936, Україна),

педагог, історик, публіцист.

Навчався в хедері, а після переїзду сім'ї до Ніжина – у гімназії, яку закінчив 1890 року. Готувався до вступу в університет і заробляв собі на життя уроками. 1902 року він переїхав до Києва, де працював викладачем їдишу. Був прихильником «Товариства сприяння освіті серед населення (єврейського)», яке боролось за створення шкіл з викладанням на їдиші. Брав участь у сіоністських соціалістичних групах «Відродження» і «Соціалістичні сіоністи». У 1904 р. вступив до Бунду. У 1908 році він став одним із засновників об'єднаної вчительської організації в Києві та співзасновником історико-етнографічної комісії. З 1909 року – учасник зібрань, присвячених питанням професійної освіти єврейських жінок, використанню їдишу як мови навчання за всіма темами в єврейських школах, що створювалися на той час у різних громадах. З 1906 року починає писати статті для Віленської бундівської газети «Folkstsaytung» («Народна газета»); використовував такі псевдоніми, як: Avrom, Am і Der Zelber. З 1910 р. друкується в київських газетах (їдиш). Разом із М. Литваковим і Ю. Лещинським редагує київську газету «Київер ворт».

Під час Першої світової війни працював серед жертв війни, а також в ОРТ (Товариство ремісничої та землеробської праці серед євреїв у Росії). У 1917 році він був членом Київського комітету Бунду і членом ради нової демократичної єврейської громади Києва. Працював у відділі освіти єврейського міністерства, а потім єврейського комісаріату. До 1926 року був депутатом Київської міськради, директором обласного відділу соціальної освіти, вченим секретарем і завідувачем кафедри соціальної педагогіки Київської педагогічної станції, директором Київського єврейського педагогічного технікуму.

З 1922 р. він співредактор «Педагогічного бюлетеня» в Києві. Опублікував серію дослідницьких робіт на педагогічні теми в російських та українських періодичних виданнях: «Радянська освіта», «Радянська школа» та інші. Протягом 1923–1928 років працював над історією революційного руху та разом із Цві Фрідландом опублікував книжку в чотирьох

частинах (їдишем): «Історія революційного руху у Західній Європі 1789–1923 рр.», підручник і хрестоматія.

У 1935 р., коли почалися арешти бундівців, Слуцький був попереджений і сховався. Помер 1936 року, можливо, у Києві.

СОКОЛОВСЬКИЙ СЕМЕН ГРИГОРОВИЧ /Соломон Гершевич/

(25.12.1921, Ніжин Чернігівської обл. – 28.09.1995, Москва),

актор театру і кіно.

Його дитинство і юність пройшли в Донецьку. Разом із другом **Юрієм Левитанським** грав у драмгуртку. У 1939 році вступив на акторський факультет Московського міського театального училища.

1942 року Краснопресненським райкомом комсомолу мобілізовано на термінову евакуацію обладнання 21-го авіаційного заводу у Філях, а потім у складі добровольчого комсомольського загону направлено на будівництво оборонних споруд у місто Єльня під Смоленськом. У 1942–1943-х роках, продовжуючи навчання, працював у Москві у складі фронтової театральної бригади, брав участь в обслуговуванні діючих армійських підрозділів і населення Москви.

Після закінчення училища в 1943 році прийнятий до Московського театру імені Ленінського комсомолу. З 1945 року – в Московському драматичному театрі (з 1968 року – Театр на Малой Бронной). На п'ять років переходив до Юрія Завадського в театр імені Моссовета.

У кіно з 1953 року, перша роль – Гамза у фільмі Сергія Юткевича «Великий воїн Албанії Скандербег», усього зіграно понад 30 кіноролей.

У 1990 році пішов на пенсію. Останні роки життя провів у Московському будинку ветеранів сцени в Матвіївському, де і помер 28 вересня 1995 року. Похований на Донському кладовищі Москви.

СПЕРТУС ГЕРМАН

SPERTUS HERMAN

(25.12.1901, Чернігів – 4.04.2006, США),

бізнесмен, філантроп, художник.

Брат **Моріса Спертуса**. Після більшовицького перевороту сім'я виїхала до США, але брати Герман і Моріс дозволу на виїзд не отримали. У 1923 р. вони зуміли втекти з СРСР і возз'єднатися з сім'єю.

Працювали в Чикаго на ламповому заводі. У 1925 р. брати відкрили свій бізнес: виготовлення кованих виробів ручної роботи, – пізніше організували виробництво ламп, але розорилися в роки Великої депресії.

У 1933 році Герман і Моріс зрозуміли, що зростаюча популярність нової камери Kodak Brownie означає, що ринок фоторамок також зростає. Вони відкрили підприємство Metalcraft Corp., яке стало першим у країні, що почало масове виробництво рамок для фотографій. Компанія процвітала і згодом під назвою Intercraft Industries Corp. стала найбільшим виробником рамок для фотографій у світі, в якому працювало понад 1800 осіб. У роки Другої світової війни підприємство випускало оптичні прилади для ВМС США. Під час і після Другої світової війни на підприємстві працювали багато відомих учених-біженців з

окупованої нацистами Європи. Серед них були Саймон Равидович і Наум Н. Глатцер, які заснували факультет юдаїки в Університеті Брандейса; доктор Фріц Бамбергер, який після десятиліть викладання філософії та порівняльної літератури залишив академічні кола, щоб вести журнал «Esquire».

Після війни зацікавився юдаїкою. Разом з братом спонсорував розвиток школи юдаїки та її музею (у майбутньому – Spertus Institute). З 1959 р. працював у Єврейському об'єднаному фонді Чикаго, а 1980 р. був обраний генеральним головою JUF (Jewish United Fond), що акумулював кошти для допомоги Ізраїлю. Фінансував першу галерею Музею Ізраїлю в Єрусалимі і багато років входив до її правління. Збирав кошти для ХАГАНИ, пізніше – для Ізраїлю, який воював у 6-денній війні. Був засновником і президентом Чиказького відділення Американсько-ізраїльського культурного фонду, а також засновником чиказької школи навчання ОРТ.

У 1932 р. Герман навчався живопису в Інституті мистецтв Чикаго, писав у стилі абстракціонізму; збирав авангард і абстрактний експресіонізм. Брав участь у художніх виставках у Чикаго. Дружив із багатьма видатними художниками свого часу.

Через три роки після смерті дружини Сари Левін (1907–1978) одружився другим шлюбом (йому 80 років) та прожив у цьому шлюбі 25 років.

До самої смерті він водив машину, грав у гольф, малював, починав ранкову зарядку з 12 віджимань.

Помер у 105 років, залишивши дружину, трьох дітей, 13 онуків, 14 правнуків.

СПЕРТУС МОРИС SPERTUS MAURICE

(16.11.1902, Чернігів – червень 1986, Чикаго, США),
бізнесмен, меценат, скульптор.

Брат Германа Спертуса. Заснував разом з братом компанію Intercraft Industries Corp.

У 1968 р. подарував Коледжу юдаїки (з 1970 р. Коледж юдаїки імені братів Спертусів, з 1993 р. Spertus Institute) свою колекцію, що стала початком музею. Музей юдаїки носить ім'я Моріса Спертуса.

Заснував Американське товариство Техніона, яке збирало кошти для Техніона в Ізраїлі.

У 1974 р. спільно з професором Бецалелем Наркісом заснував «Журнал єврейського мистецтва» (1974–1985), з 1986 р. журнал «Єврейське мистецтво», щорічне видання Центру «Єврейське мистецтво». У статтях розглядалися історичні зв'язки єврейського мистецтва з християнським та ісламським мистецтвом, а також з місцевими стилями і культурами. Кожен том також містить річний календар подій і список публікацій, присвячених єврейському мистецтву в усьому світі.

У 1994 р. у видавництві коледжу Спертус видано дослідження Елліот Б. Лефкович «Пристрасть до життя: історія Германа і Моріса Спертус».

СРІБНИЙ ЙОСИП ОЛЕКСАНДРОВИЧ

(25.04.1907, Городня Чернігівської губ. – 1979, Ленінград),
художник.

Народний художник СРСР, представник ленінградського живопису. Навчався в Полтаві в студії М. Гужавіна (1922–1924), у Ленінградському художньо-педагогічному техні-

кумі (1924–1927) у А. Рилова. 1927 року вступив на факультет живопису лєнінградського ВХУТЕІНу. Займався у В. Савинського, А. Рилова, М. Бобишова, В. Бєляєва. У 1931 році закінчив інститут із присвоєнням звання художника-декоратора театру. Учасник виставок з 1925 року. Після закінчення інституту в 1931–1934 працював як художник-оформлювач і театральний художник. У 1935–1941 роках писав картини переважно в історико-революційному жанрі.

У роки блокади залишався в Ленінграді. Вхидив до створеної в Ленінграді бригади плакатистів, які працювали всю блокаду за завданнями політуправління Ленінградського фронту. Плакати І. Срібного стали широко відомими: «Бий міцніше, синку!», «Будь пильним!», «Ворог біля воріт!», «Ану ж бо, взяли!..».

У 1942 році І. Срібний відряджається в партизанський загін. Він пише серію портретів партизанів. З цієї роботи народився задум групового портрета партизанів-лесгафтівців. У 1943 році спільно з художниками В. Сєровим і А. Казанцевим Срібний пише велику картину «Прорив блокади 18 січня 1943 року».

У 1947 році обирається членом-кореспондентом Всеросійської академії мистецтв. Викладає в Ленінградському інституті живопису, скульптури та архітектури імені І. Є. Рєпіна (1948–1979).

Твори митця зберігаються в Державному Російському музеї, Третьяковській галереї, в музеях і приватних зібраннях Росії, України, Франції, Великої Британії, Італії та інших країнах.

СТЕРЛІНГ МАРК СИГІЗМУНДОВИЧ

(1895, Прилуки Полтавської губ., сучасна Чернігівська обл. – 7.09.1976, Париж),
французький живописець.

Син торговця зерном, він навчався живопису в іконописній майстерні, а 1909 року вступив до Одеського художнього училища. У 1916 році, після смерті матері, вступив до Московського училища живопису, ліплення та зодчества, яке потім було перетворено на ВХУТЕМАС. Навчався у Давида Штеренберга і Володимира Татліна, під впливом якого став близьким до конструктивізму.

Під час навчання познайомився з Володимиром Маяковським, з яким став дружний і разом створював плакати. У 1922 році разом із поетом виїхав до Берліна, але в СРСР не повернувся.

У 1923 провів першу персональну виставку в Лодзі (Польща), звідки родом була його дружина Базія. Того ж року приїхав з нею до Парижа, оселився в *Médical Hôtel* на вулиці Сан-Жак, і незабаром увійшов у коло художників, яке назвуть «*École de Paris*» – «Паризькою школою». Працював у різних техніках: олія, гуаш, малюнок, туш, гравюра. Писав портрети, жанрові сцени та натюрморти.

Під час Другої світової війни сім'ю Стерлінга переховували друзі в провінції.

У 1947 році повернувся до Парижа і отримав французьке громадянство. З початку 1950-х років з'являються нові кольори і нові сюжети сповнені спокою і ніжності – ню, портрети. Також звернувся до єврейської тематики.

У 1953–1956 рр. жив у Швейцарії, повернувся до Парижа. Подорожував Італією, Іспанією, Голландією, Ізраїлем. Незважаючи на наступаючу сліпоту, продовжував працювати до самої своєї смерті.

1972 року у зв'язку з 75-річчям від дня народження художника в галереї *Motte* в Парижі

відбулася ретроспективна виставка. У 1978 році його ретроспектива відбулася в Невшателі (Швейцарія).

Твори художника зберігаються в Національному музеї сучасного мистецтва – Центрі Помпиду (Париж), Муніципальному фонді сучасного мистецтва Парижа, Музеї Тель-Авіва, Національній бібліотеці Франції, у приватних зібраннях.

СТИСКІН ДАВИД МИХАЙЛОВИЧ

(1909, Мена Чернігівської губ. – 1982, США),
кантор.

Працював інженером на «Лененерго». У середині 1950-х років виступав у концертах із виконанням народних пісень на їдиші. Став популярним. Був запрошений кантором у Ленінградську синагогу. З 17 червня до 3 липня 1968 року (за рік після Шестиденної війни) разом із московським рабином Єгудю-Лейбом Левіним він як кантор Ленінградської хоральної синагоги здійснив перший за роки радянської влади офіційний візит до США. З метою, як свідчив звіт ради у справах релігій, «розповсюдження правди про становище євреїв у СРСР і викриття ворожої пропаганди, яку ведуть у США з цього приводу». Ініціатором запрошення делегації до США стала Американська рада іудаїзму.

Після подання заяви на виїзд із СРСР Стискіна відсторонили від проведення синагогальних служб. У 1971 році емігрував до США.

СТРУГАЦЬКИЙ НАТАН ЗАЛМАНОВИЧ

(1892, с. Дубовичі Глухівського повіту Чернігівської губ.,
сучасна Сумська обл. – 7.02.1942, Вологда),
мистецтвознавець, бібліограф, іконограф.

Один із трьох синів адвоката Залмана Стругацького. Служив у Червоній армії, обіймав низку партійних посад. У 1930 році вступив до аспірантури Інституту історії мистецтв при Комуністичній академії, опублікував дві роботи (зокрема монографію) з дослідження творчості художника Олександра Самохвалова. У жовтні 1932 р. поступив на роботу в Державний Російський музей. У 1937 році був прийнятий в Ленінградську публічну бібліотеку ім. М. Є. Салтикова головним бібліотекарем відділу естампів, а пізніше – завідувачем відділу. Опублікував низку бібліографічних робіт, вступних статей до каталогів виставок, дослідження ілюстрацій до творів М. Салтикова-Щедріна. У 1941 р. вступив до загону народного ополчення, комісований через ваду серця. Помер дорогою в евакуацію, похований у братській могилі.

Його діти Аркадій Натанович (1925–1991) і Борис Натанович (1933–2012) – класики російської фантастики.

В одному з інтерв'ю Борис Стругацький розповів про батьків: «Батько наш – фігура у своєму роді чудова і найхарактерніша для свого часу. Херсонський адвокат Залман Стругацький мав трьох синів: Олександра, Натана й Арона. Усі троє стали більшовиками, усі троє брали участь у громадянській. Арон, молодший, загинув у боях під Херсоном. Старший, Олександр, був інженером, винахідником. Після громадянської став директором заводу, впроваджував якийсь надекономічний вітряний двигун, узимку 1937-го його заарештували і розстріляли («десять років без права листування»). Натан, середній, під час громадянської був комісаром, на початку 1920-х його демобілізували і він опинився в

містечку Середина-Буда, в гостях у далеких своїх родичів. Середина-Буда – це Чернігівщина, чудовий стик Росії, України та Білорусі. Там він і побачив нашу маму, Олександрю Іванівну Литвинчеву, доньку прасола, дрібного торговця, який вибився із селян. А красуня Саша побачила Натана – комісара, більшовика, в усьому ореолі війни і революції. Сталася романтична історія: батько маму викрав і відвіз, бо ні про який законний шлюб із комуністом, та ще й євреєм, і мови бути не могло. Дід наш, Іван Павлович, мужик крутий і твердокам'яних переконань, прокляв свою улюбленицю, молодшеньку Сашеньку, найстрашнішим прокляттям».

ТАЛАЛАЙ ВОЛОДИМИР ЛЬВОВИЧ

(6.12.1908, Новгород-Сіверський – 1996, Москва),
театральний художник, графік.

У шкільні роки захопився малюванням. Театральним художником вирішив стати після гастролей московських артистів. У липні-серпні 1921 р. у Новгороді-Сіверському гастролювали артисти Камерного і Художнього театрів за участю акторів Новгород-Сіверського театру ім. І. М. Уралова. Гастролі організував А. А. Ассінг (1872–1934), ентузіаст, який долучав жителів містечка до театрального мистецтва. Глядачі побачили п'єси за творами Діккенса, Чехова, Горького, Я. Гордіна, Дж. Сінга. 13-річний хлопчик допомагав художникам, чим міг; саме тоді він отримав перші професійні уроки живопису. Пізніше працював у місцевому театрі помічником декоратора, плакатником; з 1925 р. – художником-декоратором; одночасно був художником і режисером в аматорських колективах «Промкульт», «Синя блуза», Театру робітничої молоді.

У 1932 закінчив Одеський художній інститут, працював в Іванівському драматичному театрі, потім у театрі музичної комедії. У 1936–1945 роках – головний художник Челябінського драматичного театру імені С. Цвілінга, у 1941–1945 одночасно оформляв вистави в Магнітогорському театрі. У роки Другої світової війни виконав ескізи кількох бойових прапорів для частин, що вирушали на фронт; оформляв «бойові листки», малював плакати. Брав участь у художніх виставках. З 1945 р. жив у Москві.

У 1946–1988 рр. – головний художник Московського ТЮГу (театр юного глядача). Також оформляв вистави в різних театрах Москви, Горьківському і Пермському театрах опери та балету. З 1960 викладав на Вищих режисерських курсах при ГТІСі.

Твори В. Л. Талалая зберігаються в Державному центральному театральному музеї ім. О. О. Бахрушина, Державному центральному музеї музичної культури ім. М. І. Глінки (Москва), Державному центральному музеї опери та балету (Москва), у Челябінському державному музеї образотворчих мистецтв та ін.

ТАЛАЛАЙ ЮХИМ ЛЬВОВИЧ

(25.12.1923, Новгород-Сіверський – 6.11.1992, Шадринськ Курганської обл.),
педагог.

Народився в Новгороді-Сіверському, але сім'я переїхала, і восьмий клас Юхим закінчив у м. Ромни Сумської обл. Влітку 1941 р. батька і двох старших братів мобілізували, сам Юхим, додавши собі 2 роки, пішов на фронт добровольцем у серпні 1941 р.

Воював на Південно-Західному фронті стрільцем особливого батальйону зв'язку. У серпні 1942 р., отримавши важкі поранення в обидві ноги, потрапив у полон. Назвався та-

таринном, завдяки цьому вижив. Пройшов концтабори в Польщі, у 1944 р. переведений до трудового табору міста Ле-Пюї (Франція), де був звільнений американськими військами.

У серпні 1944 року вивезений у штат Луїзіана. Приїхали радянські емісари, агітували повернутися на батьківщину. Із кількох тисяч колишніх військовополонених охочих виявилося близько 120 осіб. Поверталися в трюмі корабля, співали радянських пісень. У Владивостоці тих, хто повернувся, зустрів конвой із собаками. Майже всі потрапили до таборів ГУЛАГу, Талалаю «пощастило» після дев'яти місяців фільтраційного табору у Владивостоці бути відправленим на спецпоселення в м. Артем Приморського краю. Звільнили його після смерті Сталіна.

У 1953 р. розшукав батьків і поїхав до них у м. Алапаєвськ Свердловської обл. Після закінчення фізико-математичного факультету Шадринського педінституту з 1959 по 1992 р. працював на кафедрі фізики цього ж інституту. У 1961 р. він створив в інституті астрономічний центр і планетарій. Майже через 30 років, у 1987 р., Юхим Талалай за створення астрономічного центру та розробку методики викладання астрономії на базі цього центру був нагороджений бронзовою медаллю ВДНГ СРСР і грошовою винагородою в сумі 50 рублів.

На свята на честь Дня Перемоги, які влаштовували в інституті, Талалай, як ветерана війни, жодного разу не запросили (бо був репресований).

У Шадринську в 2012 р. одну з вулиць назвали його ім'ям.

ТАМАРКІН ЯКІВ ДАВИДОВИЧ

(11.07.1888, Чернігів – 18.02.1945, Вашингтон),

математик.

Був єдиною дитиною в родині фізика (за іншими джерелами – лікаря) Давида Тамаркіна. Коли сім'я переїхала до Петербурга, вступив до 2-ї петербурзької гімназії, де потоваришував зі своїм однокласником О. Фрідманом, майбутнім знаменитим ученим. Результати, отримані ними в 1905 р., виявилися настільки серйозними, що їхню спільну статтю про числа Бернуллі опублікували в німецькому журналі «*Mathematische Annalen*» (1906), а молодих авторів нагородили гімназійною золотою медаллю.

У 1910 р. закінчив фізико-математичний факультет Петербурзького університету і був залишений при університеті для отримання професорського звання. Паралельно викладав у Політехнічному, Інституті інженерів шляхів сполучення та Електротехнічному інституті. У 1912 р. він увійшов до Російського державного комітету з вивчення залізничних аварій. У Політехнічному інституті навесні 1921 р. став завідувачем кафедри математики. Одночасно був консультантом у Центральному бюро погоди, у Фізико-технічному інституті, в атомній комісії при Державному оптичному інституті, а також брав участь у розробленні проекту математичного інституту, брав участь у математичному гуртку при Педагогічному інституті, на базі якого 1921 року було організовано Петроградське фізико-математичне товариство.

У 1914 р. опублікував «Курс математичного аналізу». Разом із В. І. Смирновим написав 2 томи «Курсу вищої математики для інженерів і фізиків» (Пт., 1924), а у співавторстві з В. Булігіним, В. Смирновим і О. Фрідманом – задачник з вищої математики.

Утік із радянської Росії, з 1925 р. жив у США.

У 1927 р. став професором Браунівського університету в місті Провіденс (штат Род-Айленд), де і працював до кінця життя. Співвидавець основних американських математич-

них журналів, таких як «Труди Американського математичного товариства» (з 1928 р.). Був активним членом ради Американського математичного товариства (з 1931 р.) і його віцепрезидентом (1942–1943); був членом Американської математичної асоціації, його обрали до Американської академії мистецтв і наук.

ТАМКІН ДАВИД

(28.08.1906, Чернігів – 21.06.1975, Лос-Анджелес),
американський композитор, аранжувальник.

Старший син у родині чернігівського теслі. Сім'я емігрувала до Портленда (штат Орегон) невдовзі після народження сина (та серії погромів у Чернігові) і прибула до США 1 січня 1907 р. Є деякі неясності з прізвищем. Сам Давид Тамкін припускав, що він має писатися як Тьомкін. Його батько Моше знав тільки їдиш і не помітив, що після прибуття в Америку митний чиновник написав сім'ю як Tjonkin. Але вже в школі Давид записаний як Tamkin.

Навчався грати на скрипці в класі Генрі Бетмана, його однокласником був у майбутньому видатний скрипаль-концертувальник Луї Кауфман (1905–1994), який став його другом на все життя. Тамкін вивчав композицію у Френсіса Ріхтера, а потім у низки вчителів у Нью-Йорку. Навчався в Орегонському університеті.

З 1939 по 1960 написав музику більш ніж до 40 голлівудських фільмів, зокрема: «The Fighting O'Flynn» з Дугласом Фербенксом-молодшим, «You Gotta Stay Happy» з Едді Альбертом і «Сінгапур» з Фредом Мак Мюрреєм і Авою Гарднер. Співпрацював з композитором Дмитром Тьомкіним (1894, Кременчук Полтавської губ. – 1979, Лондон; 4-х кратний володар премії «Оскар»). У титрах фільмів його ім'я з'являлося рідко, – звичайна доля музикантів тієї епохи. На студії Universal film у 1950-х роках він був головним диригентом більшості фільмів. Орестрував партитури Дм. Тьомкіна, Дж. Голдсміда та ін.

Його друг Луї Кауфман видав книжку про своє життя «Казка скрипаля», присвятивши кілька сторінок історії Давида, зазначивши, що Тамкіну судилося бути великим композитором, але необхідність заробляти на життя змушувала занадто багато часу приділяти ремісничим практикам: викладати у студіях, правити опуси музикантів-аматорів.

У 1931 р. Д. Тамкін закінчив партитуру опери «Діббук» на лібрето свого брата Алекса за мотивами твору Анського. Знавці назвали цю оперу найвдалішою версією «Діббука».

У 1949 р. Тамкін зробив концертну версію опери для тенора з оркестром, яку виконали кілька разів. Лише в жовтні 1951 р. у Нью-Йоркській опері відбулась прем'єра «Діббука». У 1962 р. на лібрето Алекса Тамкіна композитор написав 3-х актну американську фольклорну оперу «Блакитна слива Ісаї».

Коли 1972 року Тамкін тяжко хворів (серцева недостатність), друзі-музиканти зробили йому подарунок до дня народження: по радіо транслювали концертну версію «Діббука» та інтерв'ю з друзями, було видано платівки з творами композитора.

ТАРНОПОЛЬСЬКИЙ АБРАМ ІСААКОВИЧ

(1.05.1912, Ніжин Чернігівської губ. – 27.07.1944, Брестська обл., Білорусь),
гвардії капітан, Герой Радянського Союзу.

Закінчив 9 класів (у Ніжині). У 1930-му вся сім'я переїхала до Москви, де 18-річний Абрам влаштувався учнем токаря на завод «Червоний металіст». Пізніше він закінчив кур-

си шоферів і працював водієм. З 1934 року по 1936-й служив у Червоній армії, а після повернення працював інструктором з водіння, інспектором у московській Державтоінспекції.

У грудні 1941 року його мобілізували. У лютому 1942-го після курсів удосконалення командного складу призначений командиром кулеметної роти окремого стрілецького батальйону 257-ї стрілецької бригади.

Командував десантом при форсуванні Дніпра 28 вересня 1943 року в районі села Миси Ріпкинського району Чернігівської області. Оволодівши ворожими траншеями, Тарнопольський дав можливість переправитися через Дніпро іншим підрозділам дивізії. За цей подвиг Указом Президії Верховної Ради СРСР від 15 січня 1944 року йому було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Комбат Абрам Тарнопольський загинув 27 липня 1944 року в районі польської станції Малашевичі недалеко від Бреста, який звільнили наступного дня. Тарнопольського поховали в Бресті в братській могилі. Посмертно нагородили орденом Вітчизняної війни 1 ступеня.

У місті Бресті встановлено погруддя О. Тарнопольського, його ім'ям названо вулицю в Бресті (2005 р.). На будівлі школи, в якій він навчався (Ніжин) встановлено меморіальну дошку.

ТИРАСПОЛЬСЬКИЙ ГРИГОРІЙ ЛЬВОВИЧ

(10 /22/.02.1870, Прилуки Полтавської губ.,
сучасна Чернігівська обл. – 21.02.1947, Париж),
інженер, професор.

1890 року закінчив Херсонське реальне училище і того ж року став студентом механічного відділення Московського технічного училища, яке 1897 року закінчив з відзнакою і з присвоєнням звання інженера-механіка.

З 01.01.1899 р. – штатний викладач Харківського технологічного інституту, проводив заняття з геодезії та креслення, одночасно – з малювання та креслення на недільних курсах при Херсонському ремісничому училищі. З 28.04. по 01.09.1900 р. перебував у науковому закордонному відрядженні.

За поданням директора Томського технологічного інституту професора Є. Л. Зубашева його зарахували стипендіатом Міністерства народної освіти і направили для наукової роботи до Німеччини.

На механічному відділенні Штутгартського політехнікуму (інституту) прослухав курс лекцій з підймальних машин професора Ернста, займався в лабораторії професора Баха, під керівництвом якого виконав три роботи (опубліковані в бюлетенях Московського технічного училища). Крім того, ознайомився з викладанням у технічних вишах Берліна і Карлсруе.

На підставі звіту про зарубіжне відрядження та відгуків на наукові роботи професорів І. І. Бобарикова і М. І. Карташева був затверджений радою Томського технологічного інституту в.о. екстраординарного професора по кафедрі прикладної механіки і машинобудування з 01.09.1902 р.

У 1902–1904 рр. читав курси лекцій студентам механічного відділення з графічної статистики і керував проєктуванням. У 1905 р. нагороджений орденом Святої Анни 3 ступеня. Підтримав студентські виступи 1905 р. За це постановою Томського губернатора від 29.01.1906 р. його тимчасово відсторонили від викладацької діяльності і вислали за межі Сибіру. Згідно з проханням, з 1908 р. звільнений у відставку.

Брав участь у роботі XII з'їзду російських натуралістів і лікарів у Москві (1909–1910). У 1910 р. видав книжку: «Воздухоплавание и воздухолетание», 1910 (Санкт-Петербург).

Переїхав до Петербурга, працював у держбанку. У 1909 р. вступив у масонську ложу «Северная Звезда».

Емігрував у 1920 р. Жив у Парижі, брат у масонських ложах «Северная Звезда», «Герой Человечества», 1926 р.; «Лотос», 1933 р.; брат-секретар ложі «Рыцари Красной Розы».

УТЕВСЬКИЙ АРОН МИХАЙЛОВИЧ

(3.07.1904, Конотоп, Чернігівської губ., сучасна Сумська обл. – 3.09.1988, Київ),
біохімік, засновник наукової школи біохімії гормонів.

Здобувши диплом про вищу освіту, глава сім'ї влаштувався провізором у Білопільці Харківської губернії (сучасна Сумська область), розташованому за межею осілости, куди сім'я й переїхала 1906 р. Сини вступили до місцевої гімназії, де встигли закінчити 5 класів. З 1918 року сім'я кочує в пошуках більш спокійного місця для життя, зупиняються в Харкові у родичів. У 1922 р. брати вступили до університету: Арон на біологічний, Семен (Соломон) на філологічний факультет. Як пізніше зізнавався А. Утевський, він мріяв стати літератором, а біологію вирішив вивчати для повнішого розуміння життя. Але головною справою його життя стала біологія.

У 1935 р. він стає доктором наук, у 1939 – членом-кореспондентом Академії Наук України. У 1975 році створив і очолив Інститут проблем кріобіології та кріомедицини АН УРСР. Основні роботи Арона Утевського присвячені біохімії внутрішньоклітинного обміну, біохімії ферментів і гормонів. Він обґрунтував нову концепцію ролі продуктів обміну гормонів (медіаторів) у механізмі їхньої дії.

Продовжував писати оповідання і вірші, публікував їх у газетах і журналах. Після виходу повісті «Чорна вода» був прийнятий до Спілки письменників. П'єсою А. Утевського «Пам'ятні зустрічі» (присвячена героям війни, яка щойно завершилася) відкрив свій перший театральний сезон Хабаровський крайовий театр драми (1946), нині Хабаровський крайовий театр драми і комедії. Загалом п'єсу поставили понад 100 театрів країни. Після смерті доньки Утевського Лідії квартиру було продано, сімейні архіви загинули.

Брат: Семен (Соломон) Утевський (1902, Конотоп – 1981, Харків), літературознавець. Учасник Другої світової війни. Професора С. Утевського, поліглот, який знав 14 іноземних мов, направили до VII Відділу політуправління Червоної Армії: «пропаганда серед військ і населення противника». Викладав зарубіжну літературу в Харківському університеті та Харківському педагогічному інституті ім. Г. Сковороди.

ФАЙБІСОВИЧ ЗАЛМАН ІЗРАЙЛЕВИЧ

(Погар Чернігівської губ. – невідомо),
Гергіївський кавалер.

Воював у роки Першої світової війни, солдат. За бої під Вітебськом нагороджений Гергіївським хрестом 4-го ступеня. За бої біля річки Піни 22.02.1915 р. – Гергіївським хрестом 3-го ступеня. Був поранений і захоплений у полон. Інших даних немає.

ФЕЙГІН ЯКІВ ГРИГОРОВИЧ

(12.05. 1903, с. Лісконоги Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губ. –
19. 08. 1974, Москва),
учений-економіст, агроном.

У 1931 р. закінчив МДУ. У 1932–1941 рр. працював в Інституті економіки АН СРСР. Пішов добровольцем на фронт 5 липня 1941 р., будучи вже членом-кореспондентом Академії

Наук і професором. Пройшов бойовий шлях від командира взводу до командира батареї і заступника командира з політчастини полку і бригади. Війну закінчив у Берліні. Військове звання підполковник.

Директор Інституту економіки АН УРСР у 1947–1948 рр. Член-кореспондент АН України, доктор економічних наук, професор.

ФІНК ЖАК (Якоб-Ізраель Фінкельштейн)

(1894, Новгород-Сіверський Чернігівської губ. – 26.10.1955, Париж, Франція),
письменник, редактор, учасник Опору.

Народився в рабинській родині. Здобув і єврейську, і загальну освіту. У 1918 (або 1920-ті роки) переїхав із сім'єю до Парижа, у 1930 р. отримав французьке громадянство. Закінчив політехнічний інститут і до 39 років (до 1933) працював інженером. Одночасно займався юдаїкою. Знав іврит, їдиш, російську, французьку, німецьку, англійську, іспанську, португальську. Цікавився єврейською літературою Іспанії і переклав – за відгуками фахівців, блискуче – з кастильської на іврит роман Фердинандо де Рохаса (бл.1470–1541) «Селестина». Дружив з Ісааком Шнеєрсоном, користувався його бібліотекою (у 1940-ті роки знищеною нацистами). Брав активну участь у житті єврейської громади Франції. Він був членом центрального комітету «Поалей-Ціон» у Франції, членом президії Федерації єврейських громад у Парижі та заступником голови Гістадрут (профспілка). Фінк став засновником і президентом організації «Всесвітня ліга іврити» в Парижі, мріючи створити громаду, в якій розмовлятимуть стародавньою мовою євреїв. Він опублікував праці Ахада Хаама і 1951 р. збірку оповідань (івритом) «Євреї Франції», присвячену видатним французьким діячам іудаїзму і неєврейським письменникам, які цікавилися єврейськими проблемами.

У Лондоні самотужки створив журнал «Цитадель», який, утім, виходив недовго. Заснував у Парижі журнал на івриті «Іскри», стиль і зміст якого викликали в Ізраїлі схвалення найкращих фахівців у цій царині. І. Шнеєрсон писав: «У нього не було особистих амбіцій, а його терпимість до опонентів досягала досконалості». У роки окупації через свого сина Мішеля підтримував зв'язок з Опором, редагував підпільну газету (1941–1944).

Працював у Центрі сучасної єврейської документації, створеному 1943 р. І. Шнеєрсон (творець і керівник Центру) говорив, що жодної книжки Центр не випустив без того, щоб отримати консультацію Жака Фінка. Після світової війни йому запропонували очолити найбільшу у Франції газету на їдиші «Наше слово». Як редактор він домігся того, що щотижнева газета стала щоденною. Після його смерті на посаді редактора його змінив І. Шнеєрсон.

Єдиний син Мішель (Моше) Фінк (1919–1945) був молодим художником, який подавав надії; навчався в ліцеї Мішле, університеті, педагогічній школі. У 1940 році вступив в Опір. Рятував одновірців, переправляючи їх до Іспанії та Швейцарії. Заарештований у травні 1944 року, відправлений у табір Дрансі, переведений в Аушвіц; переніс «марш смерті» в січні 1945 року, помер від наслідків виснаження в госпіталі за кілька днів до капітуляції Німеччини.

ФРАДКІН БЕНЦІОН

(1870, містечко Воронеж Чернігівської губ., сучасна Сумська обл. – 1938, Харків),
поет, драматург, перекладач.

Писав на івриті, їдиші. Жив у Конотопі, викладав у талмуд-тора і давав приватні уроки іврити. 1908 року брав участь у нелегальному всеросійському з'їзді вчителів іврити. В ама-

торському театрі Конотопа йшли його п'єси на їдиші. Добре грав на скрипці, писав музику на свої вірші. У 1908 р. в Луганську надруковано його п'єсу для дітей «Ханукальні гроші», у 1912 р. у Варшаві актуальну для свого часу повість «Кайдани». У співавторстві з Ш. Айзіковим видав у Вільні «Російсько-єврейський кишеньковий словник» (близько 25 тисяч слів), того ж року у Варшаві видано книжку для дітей «Агадичні історії». У Тель-Авіві 1929 року видано в перекладі Фрадкіна на іврит роман Ф. Гладкова «Цемент», популярну серед соціалістів ішува.

Багато рукописів загублені. У листуванні з друзями Фрадкін повідомляв, що ним перекладено на іврит оповідання К. Федіна, В. Лідіна, І. Еренбурга, І. Бабеля, О. Купріна, А. Чехова та інших, а також, що завершив роботу над першим томом історико-філософського дослідження «Іудаїзм» та склав оригінальний підручник граматики івриту, але ці праці Фрадкіна зникли. У 1993 р. його онука видала збірку віршів Фрадкіна («Возвращение», Харків, изд. «Прапор» за редакцією М. Янкельзона).

Репресований і розстріляний як член терористичної сіоністської групи. Реабілітований помертвостю.

Дореволюційні видання:

Sh Sh Kantorovits; H Dubnikov; Ben-Zion Fradkin ha-Moreh ha-'Ivri: kurs shalem le-limud ha-safah ha-'Ivrit ve-shimushah le-talmidim ule-mitlamdim / Varshah: Tushiyah, 1891 (та інші видання).

Бен-Зіон Фрадкін, «Нер нешамах» / Варшава: Бібліотека Мікра, 1910.

Бен-Зіон Фрадкін, ха-Кевалим / Варшава: Тушия, 1912.

ФРАДКІН МОЙСЕЙ ЗАЛМАНОВИЧ

(28.09.1904, Борзна Чернігівської губ. – 11.08.1974, Харків),

український художник-графік.

Працював у жанрі станкової та книжкової графіки, здебільшого в техніці ксилографії та ліногравюри.

Навчався в гімназії, педагогічному технікумі. У 1927 р. закінчив Харківський художній інститут (майстерня Івана Падалки). Починаючи з 1927 р., ще студентом, Фрадкін брав участь у численних виставках, зокрема й міжнародних (у Швеції, США, Італії, Польщі, Фінляндії, Чехословаччині тощо), співпрацював з видавництвами. Як диплом у 1929 р. Б. Бланк і М. Фрадкін представляють спільну роботу – ілюстрації до «Альманаху єврейської секції ВУСПП» («Всеукраїнська спілка пролетарських письменників»). У 1937 р. був розстріляний як ворог народу його вчитель І. Падалка.

У 1931–1971 рр. викладав (з перервами) у Харківському художньому інституті (доцент з 1935 р.), у 1934–1936 рр. у Харківському поліграфічному інституті. Працював у видавництвах (1937–1941), торговій палаті та Харківському художньо-промислому підприємстві Художнього фонду УРСР (1949–1953). Член Харківського відділення Української академії мистецтв з 1938 р.

Створив ілюстрації до «Вибраних творів» Шолом-Алейхема (1939); «Легенди про Тіля Уленшпігеля» Шарля де Костера (1935, у співавторстві), до казок І. Франка (1947), Менделєва Мойхер-Сфоріма «Фішка Кривий», «Мандрівка Веніаміна Третього» і «Чарівна обручка»; цикл пейзажів (1956–1960), серію ліногравюр за мотивами українських та російських народних пісень і казок (1960–1961) та ін.

ФРЕЙЛКОФФ МОРИС (Morris Freilicoff, Моше Фрейліков),
(1885 або 1886, Чернігів – 30.01.1981, Бетесда, Меріленд, США),
письменник (їдиш).

Через рік після його народження сім'я виїхала до Лондона. Глава сім'ї Ісаак (Іцхак-Цві) Фрейліков (1859–1962) працював переписувачем Тори і знав текст напам'ять. В Англії його старший син здобув єврейську і загальну освіту; 1900 року заснував один із перших єврейських молодіжних клубів в Англії.

Наприкінці 1902 року сім'я переїжджає до США. Дебютував у пресі на їдиші з віршем «Травень» у щотижневій газеті «Лондонський єврей» 1904 року. У 1911 році здобув ступінь у галузі права в Національній юридичній школі (Вашингтон). Активно друкувався в американських газетах (вірші їдишем, статті англійською). У 1920–1922 роках писав для щоденної газети. З 1925 до 1963 року працював у Day-Morning Journal, нью-йоркській газеті на їдиші.

Брав участь у редагуванні робіт Нахмана Сиркіна – першого ідеолога і лідера соціалістичного сіонізму. У 1924 р. у Вашингтоні видається його перша книжка «Джузеппе Мадзіні, мислитель і визволитель», С.349. Пізніше – «Вибрані твори» (Атланта, 1938), С.256.

Лідер сіоністської партії «Поалей Ціон». У 1929 р. (погроми в Палестині) виступив із різкою критикою позиції комуністів Америки і «Freiheit», комуністичної щоденної газети Нью-Йорка за висловлювання співчуття арабам у їхніх атаках на євреїв.

Познайомив свого батька з Д. Бен-Гуріоном, і 80-річний Ісаак поїхав помирати до Святої Землі. Через 10 років виявив себе живим і повернувся до США, де дожив до 103-х років.

Моріс прожив 94 роки, помер у лікарні Університету Джорджа Вашингтона. У нього було четверо дітей.

Молодший брат – рабин Соломон Фріхоф (1892, Лондон – 1990, США), президент Всесвітньої спілки прогресивного іудаїзму; його ім'я носить Інститут прогресивної галахи (США).

ФРЕНКЕЛЬ ГУТА МАРКІВНА

(1896, Новгород-Сіверський Чернігівської губ. – 23.08.1959),
мікробіолог, академік.

У 1916 р. закінчила Новгород-Сіверську гімназію, вступила на природознавче відділення фізмату Київських Вищих жіночих курсів (пізніше – біологічне відділення Київського Інституту народної освіти). У 1921–1925 рр. працювала бактеріологом у Центральній робітничій поліклініці м. Києва.

Автор 72 наукових праць з мікробіології.

Академік АН УРСР, докторка біологічних наук, професорка.

ФРЕНКЕЛЬ ЗАХАРІЙ ГРИГОРОВИЧ

(12 /25/.12.1869, с. Борки Козелецького повіту Чернігівської губ. –
25. 08.1970, Ленінград),
гігієніст, геронтолог, демограф.

У 1881–1889 рр. навчався в Ніжинській гімназії, яку закінчив із золотою медаллю. У 1890 р. виключений з Московського університету як учасник студентських сходок і відправлений на заслання до батьків.

1890–1895 рр. – навчався в університеті Дерпта (Юр'єв, Тарту), працював ординатором терапевтичного відділення Обухівської лікарні Петербурга, почав педагогічну діяльність.

Член «Союзу Визволення»; член кадетської партії від початку її організації, член її ЦК (1905–1918), один з засновників і керівників Костромського відділення партії. Депутат 1-ї Державної Думи від Костромської губернії. Член земських з'їздів, співробітник журналів «Начало», «Новое Слово», «Жизнь», «Мир Божий». Друкувався в журналах «Земское дело» і «Городское дело».

У 1909 переїхав до Петербурга. З 1910 р. головний редактор журналу «Земское дело». У 1911 р. у Німеччині (місто Дрезден) на Всесвітній гігієнічній виставці удостоївся її вищої нагороди – почесного диплома. У 1913 – один з організаторів Російської гігієнічної виставки, випустив працю «Нариси земської лікарсько-санітарної справи». У 1915-1916 роках завідував санітарно-технічним бюро Петербурзького обласного комітету союзу міст.

Після лютого 1917 року входив до складу Центральної лікарсько-санітарної ради при Тимчасовому уряді (заступник голови), член Передпарламенту.

У 1919 році організував у Державному інституті медичних знань (тепер – ДМА ім. І. І. Мечникова), кафедру громадської медицини, яку 1922 року було перейменовано на кафедру соціальної гігієни. Завідував цією кафедрою протягом 30 років (до 1949 року). Усю блокаду не виїжджав із Ленінграда, продовжуючи працювати. У 1945 році Френкель став дійсним членом Академії медичних наук. Основні праці з проблем комунальної та соціальної гігієни, геронтології, санітарної статистики.

На гонорар від випущеної книжки побудував будинок у м. Пушкіні (вул. Жуковського-Волинського). Будучи сліпим, майже столітнім, продовжував займатися науковою діяльністю та обробляти сад. Прожив 101 рік.

ХАЗАНОВ БОРИС АБРАМОВИЧ

(13.04.1903, Новгород-Сіверський Чернігівської губ. – 1995, Москва),
військовий інженер.

Народився в сім'ї мідника-котельника і з 10 років почав працювати учнем котельника. У 1920–1923 рр. працював у сільгоспмайстернях Новгорода-Сіверського. Закінчивши робітфак Київського політехнічного інституту, став студентом механічного факультету і в 1931 р. закінчив інститут. Того ж року призваний до армії, закінчив Військово-морську академію в Ленінграді, проходив службу на різних посадах у Наркоматі оборонної промисловості. До 1940 р. отримав звання військового інженера 1-го рангу.

З червня 1941 р. займався евакуацією підприємств оборонного призначення. Брав участь у боях під Ленінградом.

У 1942–1946 рр. – директор артилерійського заводу в Красноярську з виробництва далекобійних морських гармат. У 1944 році був удостоєний звання генерал-майора інженерно-артилерійської служби.

У 1947–1950 рр. – заступник начальника технічного управління Міністерства озброєнь СРСР. У 1951–1957 рр. – начальник Центральної бази бойового майна гвардійських мінометних частин. У 1957–1971 рр. – заступник начальника відділу Держплану РРФСР. З 1971 року Б. Хазанов – заступник головного інженера конструкторського бюро А. Нудельмана (у КБ розробляли авіаційні гармати, зенітно-ракетні комплекси тощо).

Часто відвідував м. Новгород-Сіверський (востаннє 1985 р.) Рішенням Новгород-Сіверського районного комітету народних депутатів від 4 листопада 1977 р. як уродженець

міста генерал-майор Б. О. Хазанов удостоєний звання «Почесний громадянин м. Новгород-Сіверського».

Син – Хазанов Ісаак Борисович (1928–1994), інженер-конструктор, заступник генерального директора заводу експериментального машинобудування ракетно-космічної корпорації «Енергія» (Московська область, м. Корольов); брав участь у створенні орбітальних станцій «Салют» та «Мир» і багаторазової транспортної космічної системи «Енергія-Буран».

ХАЙКІНА ДОРА ГІРШІВНА /Хайкіна Дебора Гірш-Калманівна/

(8 /21/.10.1913, Чернігів – 2006, Хайфа),

поетка.

Перші роки жила з матір'ю в Чернігові, з 1918 р. у родичів у Києві. 1919–1927 виховувалася в київському єврейському дитячому будинку. У 1932 р. закінчила Київський планово-економічний інститут, працювала в текстильній промисловості. Член СП УРСР із 1938 р.

Друкуватися почала 1931 року в єврейському журналі «Проліт». Писала їдишем. Перекладала з російської та української. З 1993 р. жила в Ізраїлі.

На їдиші видані збірки віршів: «Вірші», 1938 р.; «Вірші та балади», 1941 р.; «Всіма моїми дорогами», 1975 р.; збірки прози «Кохання Люції», 1983 р., «Листи до майбутніх поколінь», збірка нарисів, 1988.

У перекладі українською мовою: «Життя іде», 1962; «Кінець літа», 1968; «Квіти засніжених гір», 1975; «Поезії», 1979; «Вдячність», 1984; «Поезії (вибране)», 1983; «Мрійниця» (проза), 1981.

У перекладі російською мовою: «Вірність», 1964; «З ким таке не буває», «Чарівні сходи», 1979, «Вибране», 1983, «Вдячність», 1984.

ХАЙМОВИЧ ЄФРЕМ МОЙСЕЙОВИЧ

(01.04.1900 с. Нехаївка Сосницького повіту Чернігівської губ. – 16.07. 1980, Київ),

учений-механік, основоположник української школи гідроприводу

і гідропневмоавтоматики.

У 1905 р. сім'я переїхала до Житомира. У 1919 р. Єфрем закінчив Житомирське комерційне училище, працював викладачем. У 1922 р. був направлений на навчання до КПІ, який закінчив у 1926 р. за спеціальністю «Металорізальні верстати». Почав працювати на суднобудівному заводі в Миколаєві, одночасно викладав у Суднобудівному інституті. Після захисту дисертації викладав у Київському індустріальному інституті.

Був одним із перших викладачів на кафедрі верстатів у КПІ. Декан механіко-машинобудівного факультету КПІ (1938–1941), завідувач кафедри верстатів (1941–1976). Вільно володів українською, російською, івритом, німецькою, англійською, чеською мовами. Усе життя був «невиїзним».

Працював над проблемами теорії та конструкцій механізмів гідроприводів і гідроавтоматики верстатів. У 1939 р захистив докторську дисертацію. Разом з інститутом був евакуйований до Ташкента. У 1942 р. у Ташкенті помер його батько (мати померла 1952 р.).

Ніколи не писав книжок (монографії та підручники) у співавторстві, крім довідкової літератури. Став ініціатором створення в 1965 р. у КПІ кафедри гідропневоавтоматики. Він мав понад 100 опублікованих праць, зокрема понад 20 книжок, виданих у СРСР і за кордоном.

ХАЛУШАКОВ РУВИМ БОРИСОВИЧ /Халуша Рувим Аронович/

(5.03.1912, посад Клинець Суразького повіту Чернігівської губ.,

сучасна Брянська обл. – 26.09.1964, Москва),

звукооператор, оператор.

Дату народження уточнив учитель історії МБОУ ЗОШ № 4 м. Клинець О. О. Шестак за даними метричної книжки про народження за 1908–1918 рр. (синагога м. Клинець).

Народився в сім'ї стародубського міщанина Арона Рувіма Халуші та його дружини Песі Мойсеївни. У 1928 році закінчив школу-дев'ятирічку, курси радіотехніків. У 1930–1932 рр. навчався в Ленінградському інституті кіноінженерів. Одночасно працював звукооператором кінофабрики «Белгоскіно». У 1934 р. – асистент звукооператора кінофабрики «Мостехфільм». У 1934 р. призваний до РСЧА (молодший командир взводу зенітної артилерії). Після демобілізації з вересня 1936 року – звукооператор Московської студії кінохроніки.

У 1939–1964 рр. – оператор Московської студії кінохроніки. Учень Романа Кармена. Уперше вони робили звуковий репортаж у 1940 р. під час рятувальної операції криголама «Георгій Седов» в умовах полярної ночі на 82-й паралелі. Робота зі звуковою камерою в ті роки була новинкою.

З липня 1941 р. – на фронті: звукооператор і кінооператор фронтових кіногруп Північно-Західного і Західного фронтів. Працював у кіногрупі Р. Кармена. У 1941 р. Р. Кармен знімає звуковий кінонарис про бойові дії пікіруючих бомбардувальників. Вони зміцнили камеру в бомболюці, під'єднали мотор до акумулятора, пускову кнопку вивели до штурманського сидіння, яке під час бойового польоту «займав» сам Р. Кармен.

З червня 1942 року – кінооператор у кіногрупі для особливих доручень при Головному управлінні з виробництва хронікально-документальних фільмів Комітету у справах кінематографії. У листопаді 1942 – квітні 1943 року з групою радянських кінооператорів (В. Микоша, В. Соловйов, М. Литкін) перебував у Великій Британії та США. В очікуванні каравану до Англії знімали прихід і розвантаження суден у порту, вели репортажі-спостереження на вулицях і набережних... З Архангельська до Англії йшли у важких умовах у конвої QR-15.

Із серпня 1943 року – оператор кіногрупи ППО. Брав участь у створенні фільмів «Розгром німецьких військ під Москвою», «Трофеї великих перемог», «Кримська конференція», «У День Перемоги», «Берлінська конференція» тощо.

Загалом у роки війни працювали 258 фронтових операторів: кожен другий дістав важке поранення, кожен четвертий був убитий.

Після закінчення війни продовжив роботу на Центральній студії документальних фільмів (ЦСДФ). Знімав сюжети для кіножурналів, зокрема: «Союзкиножурнал», «Новості дня», «Советский спорт». Лауреат трьох Сталінських премій (1948, 1949, 1951).

Дружина – Маркелова Іда Михайлівна, працювала монтажером на ЦСДФ.

ХАРШАК ОЛЕКСАНДР ІСААКОВИЧ

(21.01.1908, Новгород-Сіверський Чернігівської губ. –14.09.1989, Ленінград),
художник-графік.

Після смерті батька переїхав до Ленінграда. У 1925–1929 рр. навчався в Ленінградському художньо-промисловому технікумі, після закінчення якого направлений до редакції «Красной газеты» на посаду художнього редактора.

У 1936 році, не перериваючи роботу у видавництві, О. Харшак відвідує вечірній Інститут підвищення кваліфікації художників, де викладали такі майстри, як В. В. Воїнов і О. Є. Карев, а 1937 року, після закриття інституту, О. Харшак вступає на III курс графічної майстерні Інституту живопису, скульптури та архітектури Всеросійської академії мистецтв. Керівником майстерні був П. О. Шилінговський, а викладачами – К. І. Рудаков, І. Я. Білібін і М. О. Павлов.

У червні 1941 року, перервавши роботу над дипломом, пішов добровольцем до Червоної Армії. Воював на Ленінградському фронті, брав участь у боях за Пулковські висоти, потім працював у газеті 42-ї армії «Удар по ворогу». За роки війни створив понад 400 малюнків, плакатів, карикатур.

У 1946 році повернувся до навчання в Академії мистецтв, а 1947 року захистив диплом з відзнакою серією офортів «У боротьбі за Ленінград».

Найзначнішою роботою Харшака в галузі книжкової графіки стали ілюстрації до роману Л. М. Толстого «Воскресіння». Близько п'ятдесяти аркушів ілюстрацій, малюнків, акварелей (1951–1957). Твори художника зберігаються в Музеї історії міста (СПб.), Державному меморіальному музеї оборони і блокади, у багатьох музеях Росії та республік колишнього СРСР.

ХЕМЛІН МАРГАРИТА МИХАЙЛІВНА

(6.07.1960, Чернігів – 24.10.2015, Москва),
письменниця (писала російською мовою).

Закінчила чернігівську школу №2. Перша художня публікація – повість «Заборонений прийом» у збірці «Заборонений прийом: Спортивний детектив» (випуск 3, 1991, спільно з Анатолієм Беліковим).

Дебютувала самостійно 2005 року циклом оповідань «Прощання єврейки» в журналі «Знамя» (№ 10), лауреатка щорічної премії «Знамени» за підсумками 2007 року за повісті з цього циклу «Про Бертю» та «Про Йосипа» (премію «Глобус» призначила Всеросійська бібліотека іноземної літератури ім. М. І. Рудоміна).

Дебютна збірка оповідань «Жива черга» увійшла до шорт-листа премії «Велика книга» (2008). Повість «Третя світова Басі Соломонівни» була включена в складену Асаром Еппелем і названу за нею антологію «Третя світова Басі Соломонівни» (серія «Проза єврейського життя», видавництво «Текст», 2008).

Автор романів «Клоцвог» (2009, шорт-лист премії «Російський Буккер» 2010 року), «Крайній» (2010, лонг-лист премії «Велика книжка» 2011 року) та «Дізнавач» (2012, у лонг-листі премії «Велика книжка» 2013 року, шорт-листі премії «Російський Буккер» 2103 року, шорт-листі премії НГС 2013 року, лауреатка спеціальної премії «Інспектор НГС» 2014 року за найкращий пострадянський детектив).

З 2012 року член журі премії О. Генрі «Дари волхвів» (Нью-Йорк).

Герої її творів живуть в Острі, Києві, Чернігові. 2017 року вийшов останній роман Маргарити Хемлін «Шукач», редактором якого стала сестра-близнюк Маргарити, Алла Хемлін.

ХЕН (ХЕЙН) ШЛОМО-МЕНАХЕМ-МЕНДЛ
(1879, Чернігів – 1.09.1919, Ніжин),
рабин.

Онук чернігівського рабина Переца Хейна, син рабина Давида Цві Хена (РаДаЦ Хен).

У 6 років він знав ТаНаХ, у 8 років – Вавилонський Талмуд і книги Рамбама; у 26 призначений рабином Ніжина. Його вважали «правою рукою» любавицького ребе, жителі Ніжина навіть скаржилися на те, що їхній рабин так часто залишає місто за різними дорученнями любавицького ребе, але Ребе РаШаБ сказав їм, що такого другого, як р. Мендл, йому не знайти. Як представник любавицького ребе був присутній на першому всеросійському з'їзді рабинів у 1910 р. (Петербург). У 1912 р. був відправлений любавицьким ребе допомагати раву Мазе у справі Бейліса.

29 серпня 1919 року в Ніжин увійшли війська Денікіна. Одразу почався погром, після якого зібрали делегацію до барона Штакельберга з проханням припинити злочинства. До неї входило троє – рабин міста Мендл Хен, представник місцевого капіталу єврей Заславський і православний священник Андрієвський. Барон делегацію прийняв, але невідомо, яку саме відповідь вони отримали, оскільки коли вони центральною вулицею Ніжина поверталися додому, на них уже котилася хвиля погрому. Андрієвський тут же сказав, що єдиним безпечним місцем для них буде церква. Заславський погодився, але рабин відмовився від пропозиції і сховався за дверима єврейського готелю, який уже був заповнений переляканими євреями Ніжина.

Що саме сталося там, ми знаємо від єдиного вцілілого, який врятувався, прикинувшись мертвим. Він розповів, що за кілька хвилин, як до будинку увійшов рабин, туди увірвалися погромники і почали вбивати всіх підряд. Рабин голосно наказав усім сказати відуй (сповідувальна молитва, яку читають у Йом-Кіпур) і попросив, що якщо хто-небудь залишиться живим, нехай розповість усім про їхню відданість Богові і Його Торі. Наступної секунди куля влучила раву в потилицю. Його дочка Шошана розповідала, що після погрому євреям дозволили ховати своїх убитих. Тіла збирали на підводі під наглядом козаків, які «охороняли» євреїв від натопту. Похоронна процесія рушила на єврейський цвинтар, де спочиває Мітелер Ребе, а на всі боки стояли жителі міста і вигукували погрози на адресу євреїв. Поруч із могилою Мітелер Ребе більше 50-ти тіл загиблих виклали рядами на землі (загалом за два місяці перебування денікінців у Ніжині було вбито понад сто осіб; згвалтованих і покалічених ніхто не рахував).

Рава Шломо Менахем Мендела Хена поховали першим у траншеї, його могильний камінь і зараз знаходиться поруч зі склепом Мітелер Ребе. Загинув він на 41-му році свого життя.

Ніжинський шойхет р. Мойше Лейб, близький друг р. Мендела, попросив залишити біля рабина місце, де він хоче бути похований, коли прийде і його час. Його вбили через тиждень і поховали поруч із рабином.

У листопаді 1919 року червоноармійці зайняли Ніжин і Чернігів. Батько р. Мендела разом зі своєю донькою Рахелью та її чоловіком р. Шаломом Шломо Шнеерсоном, взявши з собою дітей загиблого р. Мендела, змогли втекти до Чернігова і далі до Святої Землі. Туди вони прибули тільки 1925 року й оселилися в Єрусалимі. Там незабаром померли Давид Цві Хен (1925 р.) і за місяць його зять Шалом Шломо Шнеерсон (правнук 3-го любавицького ребе Цемах Цадека, батько поетеси Зельди). Через брак вибору кадиш за батьком і дідом читала Зельда.

ХЕНДІН АВРОМ-ЛЕЙБ

(25.11.1895, Сураж Чернігівської губ., сучасна Брянська обл. – 22.05.1989, Нью-Йорк),
журналіст (їдиш).

У Суражі його батько, Хенех Хендін, був помічником юриста. Про інших членів сім'ї нам нічого не відомо. Навчався в гімназії, здобув і традиційну освіту в хедері.

У 1913 році емігрував до США. Закінчив стоматологічну школу в Балтіморі. Почав свою журналістську діяльність у єврейській соціалістичній пресі. Писав їдишем під ім'ям Л. Хендін.

З 1934 року він був постійним автором однієї з найвпливовіших у ті роки їдишських газет «Forverts» («Форвард») у Нью-Йорку, для якої писав про економічні та політичні проблеми. Написав також серію брошур на ці теми, зокрема книжку «Важливі проблеми робітничого руху» (1940).

У 1942–1951 роках був президентом Спілки письменників їдишем ім. Я.-Л. Переца. У 1956 р. вдруге обраний президентом Спілки.

Як представник їдишських журналістів в Америці в 1950 р. відвідав державу Ізраїль з метою ведення переговорів про створення всесвітньої спілки єврейських журналістів.

ХЕНСОН ЕЛЬХАНАН

(20.11.1888, Попова Гора Суразького повіту Чернігівської губ.,
сучасна Брянська обл. – 17.07.1956, Едмонтон, Канада),
журналіст, письменник (їдиш).

Народився в сім'ї єврейських селян. Навчався у мандрівних єврейських учителів і приватних репетиторів. 1906 року емігрував до Канади, оселившись у Калгарі, де спочатку працював на будівництві нових залізничних ліній і тунелів, а потім 1909 року переїхав на ферму в Кокрейн, Альберта.

З 1914 року він жив в Едмонтоні, де став одним із лідерів місцевої єврейської громади. Активіст сіоністського робітничого руху Західної Канади, Соціалістичної партії Канади і Ради профспілок. Писав публіцистичні статті та розповіді про подорожі, деякі з них були відзначені літературними нагородами.

Отримав нагороду від YIVO (Науково-дослідний інститут їдишу) за свою роботу «Чому я покинув стару країну», Нью-Йорк (1943). За оповідання «Торговець Ед» отримав перший приз у конкурсі на найкраще оповідання 1945 року. Хенсон також публікувався в англійських єврейських газетах «The Jewish Post» і «Israelite Press» у Канаді.

Збірку «Торговець Ед» опубліковано посмертно (Вінніпег, 1957. С. 206) з передмовою Ш.-М. Зельшина. До книжки увійшли розповіді про життя людей півночі Канади, єврейських фермерів, які допомогли побудувати місцеву громаду. До книжки увійшли також серії «З оповідань мого батька» та «Відступники».

ХЕРШМАН МОРДЕХАЙ

(1886 (або 1988), Чернігів – 1940 (або 1941), США),
кантор (тенор).

Входить до числа великих канторів ХХ століття. З дитинства співав у чернігівській синагозі. Після смерті батьків (йому було 6 років) узятий у прийомну сім'ю, в якій пристрась

до співу не заохочувалася. З 12 років жив у сім'ї діда і вчився співу. Почав кар'єру співочим у М. Бельзера і З. Ровенського в Бердичеві та у Ш. Равиця в Кременчуці. Служив кантором у Житомирі та Вільно.

Під час Першої світової війни призваний в армію. Після війни повернувся до Вільно. Громада збрала гроші для його гастролей Європою. Виконував як літургійні твори, так і оперні партії. Двічі виступав як соліст із симфонічним оркестром Варшави.

З 1920 р. жив у США, працював у синагозі Бейт-Ель (Бруклін). Домігся популярності, займаючись гастрольною діяльністю (США, Європа, Палестина). Випустив кілька грамофонних платівок: канторські твори, пісні на їдиш, оперні арії. Неодноразово приїжджав до Палестини.

У 1925 р. Пінхас Ясиновський склав для Хершмана п'єсу «Наприкінці дня» для урочистого відкриття Єврейського університету в Єрусалимі.

У 1933 р. брав участь у похороні Хаїма Арлозорова в Тель-Авіві.

ХІНОЙ МАРК САМІЙЛОВИЧ

(21.10. 1884, Суразький повіт Чернігівської губ.,
сучасна Брянська обл. – 18.04.1968, Нью-Йорк),
публіцист, громадський діяч.

Його батько працював службовцем у лісовому господарстві, Марк народився в селі недалеко від Суража. Сім'я часто переїжджала. Навчався в хедерах міст Чечерськ, Журавичі, Білиця Могильовського району. Після закінчення російської школи в селі Новобілице під Гомелем працював помічником аптекаря.

У 1899 році він переїхав до Вільно, де став друкарським складачем, і за завданням соціал-демократичної партії організував нелегальні друкарні в низці міст на півдні Росії. Він обіймав різні посади в партії і писав для її нелегальних органів преси (їдишем і російською). У 1905 р. – член Катеринославської ради робітничих депутатів; у 1906 р. – секретар юридичної асоціації міських робітників і службовців у Москві. Піддавався арештам у Катеринославі, Москві й востаннє (1908 р.) у Санкт-Петербурзі. Двічі його відправляли до Сибіру, і обидва рази він тікав.

Наприкінці 1908 року емігрував до Парижа, де працював спершу за професією, а потім перекладачем із французької на російську. Водночас був активним членом Російської соціал-демократичної партії (з 1903 р. – меншовик) і писав статті для французької профспілкової преси.

У 1913 році він переїхав до Сполучених Штатів і оселився в Чикаго. Після російської революції (лютий 1917 р.) його обрали виконавчим секретарем Середньозахідної конференції емігрантських організацій (росіян, євреїв, поляків, латишів, литовців і фінів) і він брав активну участь в організації повернення в Росію політичних засланих, але після Жовтневого перевороту 1917 року перервав усі контакти як із газетою «Новый мир», так і з Російською федерацією Американської соціалістичної партії, коли федерація потрапила під контроль більшовиків. У 1918 р. він працював у меншовицькому тижневику «Народна газета» в Нью-Йорку, а в 1919 р. – у недержавній російській газеті «Свободная Россия», що виходила в Чикаго.

У 1921 році переїхав до Нью-Йорка і почав писати їдишем. Використовуючи псевдонім «S. Мидович», опублікував у «Forverts» («Форвард») серію статей про стан соціалістичного і комуністичного руху в усіх країнах, і відтоді він став постійним автором газети, а також

одним із редакторів. Він також був (до березня 1923 р.) постійним співробітником «Der veker» («Тривога»), органу Єврейського соціалістичного союзу в Америці. Хіной писав про міжнародну політику, проблеми робітничого руху в усьому світі, соціально-економічні та політичні умови в Росії, а також про теорію і практику комунізму. Він часто поміщав нариси в газеті «Цукунфт» («Майбутнє») в Нью-Йорку, писав для нью-йоркського соціалістичного щотижневика «New Leader», в якому він був (1933-1938) постійним співробітником; регулярно розміщував статті в російськомовному меншовицькому журналі «Социалистический вестник» у Нью-Йорку, що писав про американські проблеми.

У 1934 році він здійснив поїздку в СРСР і пізніше описав свої враження від поїздки у «Форвертсі» в кількох десятках статей, які, крім їдишської преси в низці країн, були перекладані англійською, шведською, німецькою мовами. Писав і про організований радянською владою голод в Україні.

Його псевдоніми: Лемберг, Л. Маркін, М. Самойлов, Л. Берг, S. Мідович.

Написав мемуари: Fun tsarishn un sovetishn untergrunt, politishe un byografishe etapn in maun lebn (З історії царського і радянського підпілля, політичних і біографічних етапів мого життя). Нью-Йорк: Векер, 1965, 274 с.

Похований на єврейському кладовищі Нью-Йорка: Гора Кармель.

Дружина – Дуня (Дена) Хіной, уроджена Заржевська (1891–9.02.1941, Нью-Йорк).

Один із синів – Ендрю Хіной (1916–2010), очолював профспілку журналістів, працював журналістом і заступником редактора щоденної демократичної газети «The Philadelphia Inquirer», викладав в університеті Пенсільванії.

ХРАКОВСЬКИЙ ВОЛОДИМИР ЛЬВОВИЧ

(17.11.1894, містечко Понорниця Кролевецького повіту,
сучасний Новгород-Сіверський р-н Чернігівської обл. – 1984, Москва),
живописець, художник-оформлювач, педагог.

Після єврейського погрому в містечку сім'я переїхала до м. Глазов Вятської губернії. Нерідко в довідниках згадується м. Глазов як місце народження художника. У 1913 р. закінчив Пермське реальне училище і вступив до Одеського художнього училища (1913–1917); поїхав до Москви і став студентом Московського училища живопису, ліплення і зодчества. Одночасно відвідував живописний факультет Державних вільних художніх майстерень. Учень Володимира Татліна, соратник Роберта Фалька, Олександра Осмьоркіна, Олександра Древіна і Надії Удальцової. Дружив із В. Маяковським, який подарував Храковському поему «Хмара в штанях» з написом «На згадку про Марію» (Марія Денисова), з якою вони обидва познайомилися в Одесі. У 1921 році разом із художниками А. М. Лавинським і В. П. Кисельовим оформляв виставу В. Маяковського «Містерія-Буфф» у постановці В. Мейєрхольда і В. Бебутова. Був близький до «Бубнового валета».

З 1920 року В. Храковський – викладач живопису Основного відділення ВХУТЕМАСу, у 1920–1923 рр. викладав на Випробувально-підготовчому відділенні ВХУТЕМАСу. У 1924 році за ініціативою В. А. Фаворського, ректора ВХУТЕМАСу, Храковському було присвоєно звання професора. З 1926 р., після перетворення ВХУТЕМАСу на ВХУТЕІН – доцент живопису на основному факультеті. 1926 року керівництво ВХУТЕМАСу зазнало жорстоких звинувачень в ідеологічному та організаційному розвалі, у пропаганді «віджилого станкового живопису». Одним із найзавзятіших викривачів ВХУТЕМАСу став Осип Брік, який на той час обіймав посаду голови Інституту художньої культури.

У 1925–1928 рр. Храковський захоплено працював як живописець і брав активну участь у мистецьких виставках «Товариства московських живописців»; був одним із членів-засновників об'єднання «Московські художники» (1927–1931), куди входили І. Грабар, А. Древін, О. Лентулов, Р. Фальк та ін. Його картини отримували високу оцінку провідних критиків тих років, ставилися нарівні з роботами європейських майстрів, але водночас звинувачувалися в ухилі до імпресіонізму, у пристрасності до «сезаннізму», у «розпилюванні форми у фарбі», у прагненні до «чистого живопису».

Критика такої властивості, звинувачення у формалізмі, безідейності та політичній відсталості трагічно позначилася на творчій долі художника. У 1930 році він припинив викладання, у 1932 році знищив свої роботи: спалив їх у дворі будинку на М'ясицькій і на кілька років покинув Москву.

У 1937–1938 рр., як і багато художників, Храковського залучено до оформлення павільйонів Всесоюзної сільськогосподарської виставки, зокрема головного павільйону. Храковський відповідав за художнє оформлення залу сільськогосподарського виробництва і науки. До наших днів павільйон не зберігся, на його місці побудовано фонтан «Дружба народів».

1941 року Храковський добровольцем іде в ополчення, через хворобу переведений на військову службу в тил, у Підмосков'я. Працював у Вікнах ТАСС.

У 1950-ті роки повернувся до викладацької діяльності, був викладачем-консультантом на заочних курсах малюнка і живопису всесоюзного будинку народної творчості ім. Н. К. Крупської. Працював художником-оформлювачем. Після трагедії 1930-х років він писав важко і мало, ставився до своїх мальовничих робіт із хворобливою суворістю, нерідко знищував майже готові роботи. Він так і не зміг повернути віру у свій талант, яким широко захоплювалися чудові майстри та його сучасники: Р. Фальк, А. Осмьоркін, П. Митурич.

Храковський був членом Спілки Художників СРСР і членом МОСГА, але ніколи не вступав до партії. Від його творчої спадщини залишилося менше 20 живописних робіт і кілька малюнків.

Дружина художника Елла Брагінська (1926–2010), відома перекладачка з іспанської та каталонської мов. Перекладала книжки Габрієля Гарсія Маркеса і Хуліо Кортасара, Хорхе Луїса Борхеса, Габрієлі Містраль, Пабло Неруди і Рафаеля Альберті.

ЦИПІН МЕНАХЕМ-МЕНДЛ

(11.07.1874, Чернігів – 30.11.1925, Нью-Йорк),
американський журналіст.

Отримав світське та релігійне виховання. Писав вірші на івриті та співпрацював із російськомовною пресою. У 1902 році йому довелося покинути Російську імперію, і він виїхав до США.

Займався організацією профспілок і якийсь час очолював їх. Почав публікуватися в єврейській пресі. Став анархістом. У Філадельфії був одним із редакторів анархістського тижневика «Хліб і свобода».

Після лютневої революції 1917 р. повернувся в Росію. З Москви він надсилав кореспонденції в американські газети. Повернувся до Філадельфії і продовжив писати для газет (англійською та їдишем). У 1925 році він знову виїхав до Росії. Невідомо, що з ним сталося, але того ж року він повернувся до США і незабаром помер у Нью-Йорку.

ЦИРЕЛЬСОН ІЄГУДА ЛЕЙБ

(1859, Козелець Чернігівської губ. – жовтень 1942, Кишинів),
галахіст, рабин, громадський діяч і письменник.

1879 року очолив громаду в м. Прилуки, з 1907 р. – казенний рабин. Перебував у листуванні з багатьма рабинами Росії та Західної Європи з питань галахи. Відомий оратор. Публікував статті, есе, вірші в газетах і журналах на івриті та статті на їдиші.

У серпні 1898 р. брав участь у 1-й Всеросійській сіоністській конференції у Варшаві. У 1902 р. приєднався до релігійних сіоністів, які заснували у Вільні організацію «Мізрахі». Розчарувавшись у сіонізмі, брав участь у створенні ортодоксального руху «Агуддат Ізраель».

З 1908 р. – духовний і казенний рабин Кишинева. З початку Першої світової війни очолив філантропічну діяльність з організації допомоги жертвам воєнних дій і погромів. З 1918 фактично виконував обов'язки головного рабина Бессарабії. Видав кілька збірок респонсів. Президент правління Великої синагоги у Відні. Загинув у жовтні 1942 року від рук нацистів.

ЧЕРНЄВ ІРВІНГ

(20.01.1900, Прилуки Полтавської губ., сучасна Чернігівська обл. –
29.09.1981, Сан-Франциско, США),
шахіст, автор книжок про шахи.

Сім'я приїхала в Бруклін, штат Нью-Йорк, 1905 року (цю дату уточнив його онук Мелвін у публікації для журналу «Chess Life», жовтень, 2018 р.).

Написав понад 20 книжок англійською мовою про шахи, деякі десятиліттями входять до числа бестселерів («Invitation to Chess», написана спільно з Кеннет Харкнесс, «Logical Chess: Move By Move», перекладені багатьма мовами. Одна з найвідоміших: «Основи шахів. Крок за кроком». Протягом 60 років він викладав, читав лекції про шахову гру, брав участь у шахових турнірах. Заробляв на життя виробництвом паперу, працюючи у компанії «Marquardt & Company Inc.», Нью-Йорк (1957–1968).

ЧЕРНЯК МИХАЛО ЯКОВИЧ

(14.02.1906, Чернігів – 3.03.1992, Москва),
композитор.

Навчався в трудовій школі №2 (закінчив навчання 1922 р.), у музичній школі в класі Є. Богословського. Одночасно навчався на курсах учителів хорового співу, працював учителем у приміському селі Бобровиця.

У 1925–1929 навчався в Москві у професора Б. Яворницького (який викладав ще одному чернігівцю **Ігореві Сацу**), брав уроки вокалу в професора московської консерваторії Марії Дейші-Сіоніцької (родички дружини М. Коцюбинського).

Заарештований 30.04.1929 р., засуджений за ст.58/8 і 58/2 до 5 років ВТТЛ (справа «Демократичної спілки»). В ув'язненні зустрівся з Ладодою Могилянською (1899, Чернігів–1937), засудженою у тій самій справі. У 1924 р. вони в Чернігові написали кантату «Пам'яті Леніна». Тепер, у таборах, написали симфонічні поеми «Карелія» і «Біломорбуд».

Звільнений 9.06.1933 р. з Белбалтлагу (Карелія), реабілітований у грудні 1990 р. У 1933 р. прийнятий до Спілки композиторів. На роботу влаштуватися не зміг. Був змушений повернутися до ГУЛАГу як вільнонайманий: працював на будівництві каналу Москва-Волга, 1936 р. його табірні твори видано в окремій збірці Дмитлагу «Музика двох каналів».

Його пісня «*Стальные роты*» (1936 р.) на слова іспанського поета Луїса де Талія (переклад російською мовою С. Кірсанова) стала гімном інтернаціональних бригад в Іспанії.

Багато років очолював експериментальний клуб дошкільнят у Москві. У 1985 р. ініціював створення в Москві Університету музичної культури для робітничої молоді, учнів профтехучилищ і старшокласників, кілька років був керівником цього університету. Автор опер для дітей: «Казка про мертву царівну», «Червона шапочка», «Небувальщина».

ЧЕРНЯКОВ НАУМ СЕМЕНОВИЧ

(1915, селище Климов Чернігівської губ.,
сучасне селище Климове Брянської обл. – 1998, Москва),
конструктор військових літаків і ракетної зброї.

Онук рабина. Закінчив Московський авіаційний інститут (1939). У 1939–1941 і 1946–1960 рр. працював із С. О. Лавочкіним. У 1941–1946 рр. керував конструкторським відділом на авіаційних заводах.

Створив перший радянський цільнометалевий тролейбус (1946).

З 1946 – заступник головного (з 1957 – генерального) конструктора (Лавочкіна); з 1957 – головний конструктор. У 1960–1961 рр. – заступник генерального конструктора академіка В. М. Челомея. У 1961–1995 рр. заступник генерального конструктора на секретному військовому заводі «Кулон», у конструкторському бюро П. О. Сухого. У 1966 удостоєний звання професора.

Брав участь у конструюванні винищувачів Ла-9 і Ла-11, очолював проєктування і розробку надзвукового стратегічного бомбардувальника-ракетоносця «Чао», ракет класу «повітря-земля» тощо. У 1950–1960-х рр. керував створенням надзвукових крилатих ракет, зокрема першої у світі ракети класу «земля-земля» системи «Буря».

ЧЛЕНОВ ІСИДОР МИКОЛАЙОВИЧ

(1897, Новозибків Чернігівської губ., сучасна Брянська обл. – 9.05.1938, Калінін (Твер), жертва «великого терору».

Ісидор був четвертою дитиною (після нього в сім'ї народилося ще четверо дітей) у багатодітній родині. Його батько Нисон Шевелевич був службовцем із лісового господарства, мати Сіма (Софія) – домашньою господинею.

З 1911 по 1918 рік навчався в залізничному училищі Новозибкова. З 1913 по 1918 роки займався репетиторством; знав російську, їдиш, німецьку та французьку мови. У 1918 році вступив до Київського інституту інженерів шляхів сполучення, але провчився там лише кілька місяців. За гетьмана працював у якомусь журналі, наприкінці 1918 року повернувся до Новозибкова.

У 1919 році він уступив до Єврейської соціал-демократичної робітничої партії «Поалей Ціон», був завідувачем оргвідділу повітового продовольчого комітету. 1920 року він знову виїхав до Києва, де працював у комісії з постачання продовольства армії. Протягом двох

років був уповноваженим із постачання військ. Далі працював як управлінець у Харкові, Москві, Калініні. Остання посада – начальник управління зв'язку в м. Калінін.

У 1937 р. знятий з роботи як «активний учасник контрреволюційної організації» правих, за завданням якої він «займався шкідницькою діяльністю». Його утримували у в'язниці Калініна, де неодноразово поміщали в карцер за те, що він «систематично займається перестукуванням і тим самим порушує режим», «під час конвоювання на допит намагається заговорити з конвойним», «кричить, щоб його почули інші заарештовані». Слідство тривало півтора року, провину він не визнавав, його катували, і в результаті Членов зізнався у всіх інкримінованих йому злочинах.

Його розстріляли 9 травня 1938 року в Калініні за ст. 58-7, 58-8, 58-11. Судячи з усього, він похований у Мідному на території полігону, де були дачі НКВС.

1956 року Ісидора Миколайовича Членова реабілітували, заяву про реабілітацію подавав його молодший брат Єлізар Миколайович. У постанові про реабілітацію особливо наголошувалося, що «колишні працівники УНКВС Калінінської області Гумінський, Лістенгурт, Сікорський, Філімонов, які брали участь в арешті та слідстві у справі Членова, за необґрунтовані арешти радянських громадян, фальсифікацію слідчих справ та застосування до заарештованих незаконних методів слідства засуджені».

16.06.2019 на згадку про нього встановлено табличку «остання адреса» на будинку, де І. М. Членов деякий час жив у Москві (Тверська, 6).

ШАПІРО ОЛЕКСАНДР (Шасв Йосель)

(1889, Новозибків або Сураж Чернігівської губ., сучасна Брянська обл. – 1942, Аушвіц),
учасник європейського анархістського руху.

Він устиг закінчити в Суражі курс міського училища і здобув професію слюсаря. Більше вчитися не довелося.

У 18 років вступає в анархістську групу, яка діяла в Суражі та Клинцях. Відтоді життя його оповите таємницею, збереглося не багато документів і суперечливі спогади його двох дружин.

Він часто змінював своє ім'я: Олександр Петрович, Йосип Ісаєвич, Саша-Пьотр. Щонайменше шість разів був під судом. Участь його в тюремних бунтах зафіксовано в Мглині, Орлі, Ярославлі, Могильові. У 1910–1911 рр. відбував каторжні роботи на кам'яновугільному руднику в Катерининській губ. У 1914 рік сидів в одиночній камері. Під час одного з арештів був поранений і втратив ліву руку.

Улітку 1917 р. одружився з анархісткою Рахіллю Хаймович.

Невідомо точно, на чиєму боці воював у 1918–1920 рр. У серпні 1921 року більшовики почали розгром анархістського підпілля. Рахіль заарештована в Суражі, де вона з сином мешкала в батьків О. Шапіро, і відправлена на заслання (Архангельськ). Ілля Шапіро (брат), учасник Першої світової війни, заарештований і висланий; подальша доля його нам не відома. Сам О. Шапіро заарештований у листопаді 1921 р., втік і в 1923 р. опинився в Берліні. У нього документи на ім'я Олександра Танарова. Живе в Німеччині, Франції, Бельгії. У Парижі він дружив із письменником Шолемом Ашем, художником і журналістом Ароном Бжезинським. Можливо, підтримував контакти з Махном і його оточенням. У Бельгії навчився фотографії, купив апаратуру і почав працювати вуличним фотографом. Пише роман про революцію в Росії (російською мовою), але рукопис пропав, коли його вислали з Бельгії, не дозволивши забрати особисті речі. Він знову повертається до Берліна, де прожив до приходу до влади нацистів (1925–1933).

В одній із компаній анархістів зустрічає Ханку (Джоану) Гротендік і того ж дня оголошує їй чоловікові, що обов'язково одружиться з Ханкою. Це була ексцентрична пара, яка сповідувала схожі погляди на життя і політику. У 1928 р. у них народився син Олександр, якому дали голландське прізвище матері.

Протягом 1920-х років був активним учасником європейського анархічного руху під псевдонімом Саша-Пьотр. Дружив з іспанським анархо-синдикалістом Буенавентура Дурруті (1896–1936, загинув під Мадридом), італійським анархістом Франческо Гецці (1893, Мілан–1942, Воркута, концтабір) та німецьким письменником Теодором Плів'є (1892, Берлін–1955, Швейцарія).

Разом із дружиною Ханкою брав участь у Громадянській війні в Іспанії в 1936–1939 роках, воюючи до поразки Другої Іспанської республіки, після чого з товаришами пішли до Франції. Друзі, у яких у Берліні жив їхній син, відправили хлопчика до батьків (присутність у сім'ї єврейської дитини ставала в Німеччині небезпечною).

У 1940 році Ханку та її сина інтернували в таборі Рьйокро недалеко від Менде. Пізніше вони сховалися в горах Севенни на півдні Франції. Ханка померла 1957 року від туберкульозу легенів, на який захворіла в концтаборі. Вона написала роман «Жінка» (неопублікований), у якому описувала своє життя із Сашею в Берліні.

О. Шапіро як єврей ув'язнений у концтабір Верне в 1939 р. Анархістка Мей Піккері описувала у своїй автобіографії, як вона відвідала Верне, щоб підтримати свого друга, скульптора-анархіста Фернандо Гуальді. І побачивши там Сашу зуміла передати йому їжу. Вона сфотографувала Сашу і після війни передала фотографію його синові в Парижі. О. Шапіро під ім'ям «Олександр Танаров /Tanaroff/» загинув в Аушвіц-Біркенау в серпні 1942 р.

У 1991 році його син Олександр спалив свій архів і деякі збережені рукописи батька.

2018 р. дочка й онука Давида Шапіро відвідали могилу О. Гротендіка (село Лассер у Піренеях) і познайомилися з його дітьми.

Діти:

Давид Олександрович Шапіро (4.11.1918, Київ – серпень 1997, Бугульма) – доктор наук, закінчив фізико-математичний факультет ЛДУ за фахом молекулярна фізика, але вимушено займався петрофізикою і промисловою геофізикою.

Олександр Гротендік (28.03.1928, Берлін – 13.11.2014, Сен-Жирон, Франція) – світово відомий математик, який створив багато розділів сучасної геометрії; останні роки життя провів у самотництві, вважається одним із найзначніших і найзагадковіших діячів науки ХХ століття.

ШЕЙНІН СЕМЕН АЛЬТЕРОВИЧ

(12.12.1907, Держанівка Чернігівської губ., сучасний Носівський р-н Чернігівської обл. – 14.10.1994, Москва),
кінооператор.

У 1932 році закінчив Державний технікум кінематографії (ВДІК). З 1931 р. працював на Московській кінофабриці «Союзкіно» («Союзфільм»). З 1937 р. – оператор-постановник кіностудії «Мосфільм».

У 1930-ті роки було репресовано двох його старших братів – більшовиків із дореволюційним стажем. Розстріляли батька, дядька і старшого брата його дружини.

На фронті з червня 1941 року, двічі тяжко поранений. Фронтний оператор. Вступив до лав КПРС у 1942 році. У 1946-1947 рр. – оператор Центральної студії документальних фільмів (ЦСДФ). У 1948–1979 працював оператором кіностудії «Мосфільм». З 1967 року займався відновленням старих фільмів.

У його фільмографії «Зорі Парижа», 1936; «Підкидьок», 1939; «Пригоди Корзинкіної», 1941; «Анна Кареніна», 1953; «Весілля з посагом», 1953; «Крила», 1956; «Північна повість», 1960; «Постріл», 1966 – загалом 20 робіт.

Один з його двох синів – Віктор Шейнін (16.08.1938 – 13.11.2014) – кінооператор, у фільмографії якого 40 художніх фільмів. Серед них «Версія полковника Зоріна», «Гардемарины, вперед», «Пан або пропав», «Кадети».

ШИПЛАКОВ АВРААМ /ЕЙБ/ ІСААК

(13.12.1877, Чернігів – 7.02.1934, Бруклін, штат Нью-Йорк),
американський політик, лідер лейбористської партії.

Іммігрував до США зі своїми батьками 1891 року. Працював у швейному магазині та навчався ночами. У 1893 році 16-річний Шиплаков приєднався до соціалістичної групи, відомої як «Голос праці».

З 1905 року викладав у школі, працював клерком у митній службі, деякий час був редактором газети «Jewish Daily Forward». На початку 1915 року обраний секретарем United Jewish Trades, муніципальної федерації профспілок, що базується в Нью-Йорку.

Обирався до законодавчих зборів штату Нью-Йорк від Соціалістичної партії. Він був членом 139-го, 140-го і 141-го законодавчих зборів штату Нью-Йорк від 23-го округу. Округ Кінгс, що представляв Браунсвілл, Бруклін. Серед законів, запропонованих Шиплаковим, були: надання компенсацій працівникам, які отримали інвалідність на роботі, заборона на працевлаштування дітей віком до 16 років на фабриках, встановлення обов'язкового вихідного дня тощо. Виступав проти вступу США в Першу світову війну.

Восени 1918 року Шиплаков балотувався як кандидат від соціалістів до Палати представників Сполучених Штатів. Залишався членом Соціалістичної партії після її розколу 1919 року на соціалістичну і комуністичну організації. На початку 1920-х років він став членом міської ради Нью-Йорка й активно виступав проти комуністів.

У двадцяті та на початку тридцятих років обіймав посаду генерального директора Об'єднаної ради робітників швейної промисловості Америки та Міжнародної спілки видавців покетбуків (книжок у м'якій обкладинці, які вміщують у кишеню).

Він брав активну участь у багатьох єврейських благодійних і культурних організаціях, і 1933 року його було обрано головою Національного комітету праці Палестини; також обіймав посаду виконавчого директора санаторію «Дебора» в Браунс-Міллс, штат Нью-Джерсі.

Після довгої боротьби із захворюванням нирок він помер у лікарні Ізраїль-Сіон у Брукліні.

Дружина: Генрієтта (Йетта) Цвікель; троє дітей – Фредерік Енгельс Шиплаков, Вільям Морріс Шиплаков і Лідія Шиплакофф-Грін.

Документи Шиплакова зберігаються в бібліотеці Тамімента та архіві Роберта Ф. Вагнера Нью-Йоркського університету.

ШКЛОВСЬКИЙ ЙОСИП САМУЇЛОВИЧ

(18.06 /1.07/ 1916, Глухів Чернігівської губ., сучасна Сумська обл. – 3.03. 1985, Москва),
засновник школи сучасної астрофізики.

Член-кореспондент АН СРСР (1966), автор дев'яти книжок і понад трьохсот наукових публікацій, лауреат Ленінської премії (1960, за концепцію штучної комети), засновник школи сучасної астрофізики – відділу радіоастрономії Державного астрономічного інституту ім. П. К. Штернберга (ДАШ) Московського університету, Астрокосмічного центру ФІАН (в ті роки – відділу астрофізики Інституту космічних досліджень АН СРСР). Увів в обіг термін «реліктове випромінювання» і «презумпція природності».

Відомий також як автор робіт із проблем існування позаземних цивілізацій і науково-популярних статей. Його книжка «Всесвіт, життя, розум», що витримала кілька видань, привернула широку увагу до проблеми існування розумного життя за межами Землі.

Виступав на захист прав людини, підтримував дисидента астрофізика С. Любарського, академіка О. Сахарова. Довгі роки був невийзним (до «хрущовської відлиги», після 1968 р.). У 1979 році, в останній момент йому дають візу в Канаду, на симпозіум у Монреалі. Після засідання ізраїльський учений Юваль Нейман запропонував Шкловському полетіти до Ізраїлю на літаку авіакомпанії Ель-Аль, але отримав відмову вченого.

На честь Й. С. Шкловського було названо: астероїд (2849) Шкловський, відкритий 1 квітня 1976 року М. С. Черних у Кримській астрофізичній обсерваторії, назву присвоєно 17 лютого 1984 року; кратер на супутнику планети Марс Фобосі; вулицю на його батьківщині у місті Глухові.

ШКУНДІН ЗИНОВІЙ ІСААКОВИЧ (Шкундін Зуся Іцкович)

(1.02.1896, посад Климов Новозибківського повіту Чернігівської губ.,
сучасне селище міського типу Климове Брянської обл. – 1953 або 1954, Москва),
секретар Сибірської обласної Думи (1918),
редактор першої сибірської сіоністської газети.

Народився в сім'ї мстиславського міщанина Іцки Лейбова Шкундіна і його дружини Риви Залманівни. Шкундіни були добре відомі в посаді. На вулиці Калініна, 12 зберігся будинок, що належав колись братам Шкундіним. У грудні 1918 р. у цьому будинку розташовувався ревком, пізніше – різні установи. Доля власників будинку невідома.

Із серпня 1911 р. по 6.06.1913 р. Зуся Шкундін навчався в Тульському реальному училищі, отримавши право вступати до вишу. У серпні 1915 року визнаний непридатним до військової служби. У вересні 1915 р. вступає до Ризького політехнічного інституту. Можливо, йому не довелося розпочати навчання, оскільки 1915 року почалося примусове виселення євреїв із прифронтової смуги. Зуся переїжджає до Томська, де вже пишеться як Зиновій Ісаакович.

У 1916 р. вступає на юридичний факультет Томського університету. Вступив до партії Цейрей Ціон і увійшов до складу міського сіоністського комітету, обраного 22.11.1917 р. Наприкінці 1917-го – початку 1918 рр. спільно зі студентом Олександром Євзеровим Шкундін редагував першу сибірську сіоністську газету, що виходила в Томську, – «Вісті Західно-Сибірського комітету сіоністських організацій», перший номер якої виходить 25 жовтня 1917 р. Газета мала чіткий сіоністський напрямок: у її заголовку зліва шестикутна зірка, у центрі якої зображено слово «Сіон» на івриті, а праворуч – цитата з матеріалів пер-

шого сіоністського конгресу в Базелі 1897 року: «Сіонізм прагне створити правоохоронний притулок для єврейського народу в Палестині». Пізніше газета перетворена на журнал «Сіоністська думка». Рік народження і завершення «Сіоністської думки» – 1918-й, журнал закритий більшовиками після розгону в Петербурзі Установчих зборів. Вийшло всього шість номерів. У 1919–1920 рр. обидва стали членами редколегії журналу «Єврейське життя» (Іркутськ). Подобиці закриття журналу «Єврейське життя» невідомі. Але після його закриття О. Євзеров їде в Палестину, З. Шкундін залишається.

У грудні 1917 р. обраний делегатом II Сибірського обласного з'їзду від районного комітету сіоністських організацій Західного Сибіру. На початку 1918 р. Шкундіна обрали депутатом Сибоблдуми від того ж комітету, він став членом комісії з національних справ приватної наради обласної Думи, а потім – одним із її секретарів, а під час її серпневої сесії обійняв посаду секретаря президії Думи. У тому ж лютому 1918 року в журналі «Сіоністська думка» (Томськ, № 5-6) Зіновій Шкундін опублікував програмну статтю сибірської сіоністської організації: «Автономний Сибір у складі Російської Федерації, автономія Сибірського єврейства».

5–9 листопада 1918 р. у Томську відбувся 1-й Всесибірський сіоністський з'їзд за участю представників Уралу. Наприкінці листопада 1918 року на з'їзді єврейських громад (Іркутськ) Шкундіна обрано в Національну раду євреїв Сибіру та Уралу. На III Всесибірському сіоністському з'їзді (листопад 1918 р.) увійшов до складу центрального виконавчого бюро сіоністських організацій на території Всеросійського тимчасового уряду. Зі встановленням радянської влади в місті (грудень 1919 р.) діяльність єврейських політичних партій і обштинних організацій було припинено.

На підставі записів в адресних книжках Москви можна стверджувати, що з 1924 р. Шкундін живе в Москві. У 1926 р. працює в юридичному відділі Всесоюзного металургійного комбінату, далі – в Інституті права. Займався науковими дослідженнями в галузі права, написав кілька книжок і підручників, зокрема 2-х томний підручник «Цивільне право» (колективна праця), у якому Шкундіну належать глави, присвячені всій загальній частині зобов'язального права та договорам, а також майже всі договори, крім перевезення, поклажі та страхування.

Його минув 1937 рік, але в період боротьби з «космополітами» Шкундін був позбавлений роботи. Заробляв тим, що писав кандидатські дисертації. Помер несподівано від розриву серця.

Син: Марк Зусійович Шкундін (6.06.1946–12.12.2010), професор кафедри світової політики Національного університету «Вища школа економіки», Москва.

ШЛЕПЯНОВ ІЛЛЯ ЮЛІЙОВИЧ

(27.10./9.11./1900, Чернігів – 21.12.1951, Москва),
театральний художник і режисер.

1904 року сім'я переїхала до Києва, де він закінчив одночасно комерційне училище і школу живопису О. С. Монко, продовжив заняття в О. М. і О. В. Смирнових – учнів В. Е. Мейерхольда. З 1919 по 1921 служив у Червоній Армії.

У 1922–1925 рр. навчався у Мейерхольда на створених ним Державних вищих режисерських майстернях як художник і одночасно навчався на режисерському факультеті, вже в 1923 р. Мейерхольд запрошує його до свого театру. Поставив із Вс. Мейерхольдом як художник-конструктор кілька вистав. Під керівництвом Мейерхольда Шлепянов розробив для цих вистав різноманітні прийоми сценічного оформлення (рухомі щити, що трансфор-

мують сценічний майданчик, рухомі концентричні кола-кільця сцени, які рухаються, поєднуючись із системою щитів, та ін.).

У 1926–1928 рр. – головний художник Бакинського робітничого театру, який завдяки Шлепянову і його однокурсникові режисерові В. Ф. Федорову перетворився на один із найяскравіших лівих театрів у країні.

У 1928–1937 рр. – головний художник і режисер московського Театру Революції. Режисер (1938–1939) у ленінградському Малому театрі опери та балету, у 1940–1944 рр. – у Новому театрі (Ленінград) і Московському театрі сатири.

У період з 1944 по 1951 рік – головний режисер і художній керівник Ленінградського академічного (Маріїнського) театру опери та балету. З режисурою Іллі Шлепянова пов'язують найкраще сценічне прочитання пушкінських оперних постановок: «Євгенія Онегіна», «Полтави».

Про нього: «Ілля Шлепянов. Статті, замітки, висловлювання. Сучасники про Шлепянова». – Видавництво: «Искусство», 1969.

ШЛОМА МИХАЙЛО ВАСИЛЬОВИЧ

(1916, с. Вертіївка Ніжинського повіту Чернігівської губ. – січень, 1944, Чехословаччина),
журналіст, український поет.

Народився в родині вчителів. Закінчив Харківський інститут журналістики та Запорізький педінститут (1939). Працював у газеті політвідділу МТС у м. Новомосковськ і в газеті «Червоне Запоріжжя».

Добровольцем пішов на фронт, потрапив в оточення, повернувся до Ніжина, де воював у підпіллі. Заарештований, у камері смертників писав вірші про мужність і вірність («Я народився в бурю», «Дівчині», «Друзі мої, друзі», «Зазрю зорям»: усі написані в серпні-вересні 1943 р.). Утік із гестапівської катівні, став партизаном. Після з'єднання з Радянською Армією посланий на фронт кореспондентом; у складі диверсійної групи був закинутий до Чехословаччини, загинув у бою.

Збірки: «Молодість моя» (1934), «Жінки» (1936). Посмертно прийнятий до СП СРСР у 1985 р.

ШМАРУК ІСААК ПЕТРОВИЧ

(22. 08. 1910, Ніжин Чернігівської губ. – 2. 08. 1986, Київ),
кінорежисер.

Закінчив факультет режисури кіноінституту в Києві (1934). Починав як асистент О. Довженка.

У роки Другої світової війни – лейтенант військово-будівельного загону. У його фільмі «Доля Марини» дебютував у кіно Леонід Биков одразу після закінчення Харківського театального інституту. Фільм «Доля Марини» 1954 року номінований на Гран-прі 7-го Каннського кінофестивалю. У 1950-ті роки його фільми входили до числа найкасовіших.

Працював на кіностудії ім. Довженка в Києві. Фільми «Украдене щастя» (1952), «Доля Марини» (1953), «Зірки на крилах» (1955), «Сейм виходить із берегів» (1962), «Мир хатам – війна палацам» (1970), «Віра, Надія, Любов» (1972), «Стратити не видається можливим» (1982), «Твоє мирне небо» (1984), – загалом 19 кінофільмів. Ставив фільми-вистави за творами Тобілевича, Корнійчука та ін.

Похований у Києві на Байковому кладовищі.

Дружина: Суламифа Мойсіївна Цибульник, режисер.

ШМІДТ ДМИТРО АРКАДІЙОВИЧ /Гутман Давид Аронович/

(1896, Прилуки Полтавської губ., сучасна Чернігівська обл. – страчений 20.07.1937),
учасник двох війн, повний Георгіївський кавалер, комдив.

Батько – швець, мати – набивальниця цигарок на тютюновій фабриці. Прізвище Гутман на Шмідт змінив на честь П. П. Шмідта – керівника повстання на кораблі «Очаков» у 1905 р.

В юності працював землекопом, слюсарем, кіномеханіком. Але створений він був для війни. З початком Першої світової війни мобілізований на службу в царську армію. У 1916 році отримав звання прапорщика. За бойові заслуги нагороджений Георгіївськими хрестами чотирьох ступенів, ставши повним Георгіївським кавалером у 20 років.

Звичайно, він прийняв радянську владу. До 24 років пережив полон, розстріл, підпілля, дев'ять поранень, став комдивом. До Георгіївських хрестів додав два ордени Червоного Прапора. Нікулін Л. «Спогади про Бабеля»: «Про війну і свої подвиги він не говорив ніколи, тільки якось сказав, що всі війни (він був Георгіївським кавалером у Першу світову війну) «гнів у бинтах». Радянський дипломат О. Бармін, неповерненець, залишив про нього спогади: «Шмідт провчився в академії два роки, і це були роки наполегливих занять. Ми стали великими друзями. Він вирізнявся безмежною хоробрістю, був скромний, цілеспрямований, любив жарти, був по-дитячому сентиментальний. Його характер склався в суворій військовій обстановці, і таким він залишився до кінця своїх днів... У період 1925–1927 років Шмідт приєднався до опозиції. Він приїхав до Москви на з'їзд партії якраз у той момент, коли було оголошено про виключення з партії троцькістської опозиції. ...Виходячи разом із Радеком із Кремля, він зіткнувся зі Сталіним. Шмідт підійшов до нього і почав напівжартома-напівсерйозно паплюжити його, як тільки може робити це справжній солдат, тобто такими словами, які треба чути, щоб повірити в це. А під кінець зробив вигляд, що оголює шашку, і пообіцяв Генеральному секретареві коли-небудь відрубати йому вуха. Сталін вислухав образу, не промовивши ні слова, з блідим обличчям».

Дмитро Шмідт визнавався обдарованим оповідачем, дружив із письменниками. Розповідь Бабеля «Життєпис Павлюченки» присвячена Д. Шмідту. Говорили, що «Лист» і «Сіль» із «Конармії» розказані саме Шмідтом. Е. Багрицький присвятив своєму другу Шмідту «Думу про Опанаса».

У 1933 р. закінчив Військову академію, остання посада – командир 2-ї окремої механізованої бригади в Київському військовому окрузі.

Заарештований 5.07.1936 року, відправлений під конвоєм до Москви. Тільки за рік тортур 1.06.1937 року від нього домоглися зізнавальних свідчень. На суді Шмідт відмовився від своїх свідчень, заявивши, що вони здобуті за допомогою тортур. 19 липня 1937 р. засуджений до розстрілу. 20 липня вирок приведено у виконання. Реабілітований у 1957 р.

ШТРАССЕР НАДЯ (Рамм Ноєма)

(25.09.1871, Стародуб Чернігівської губ., сучасна Брянська обл. –
19.08.1955, Західний Берлін),
письменниця, перекладачка, феміністка.

Старша сестра **Олександри Рамм-Пфемфер**.

Їде до Варшави. Імовірно, приєднується там до Бунду. З 1896 р. живе у Відні, працює

журналісткою, їй 25 років. Вступає до університету. Вийшла заміж за видного австрійського соціал-демократа Йозефа Штрассера, народжує сина Алекса (1898). У 1901 році їй довелося кинути навчання і переїхати з сім'єю до Чехії, де Штрассер став редактором журналу. У 1906 р. розлучається з чоловіком. У 1935 р. Штрассера застрелить у Відні співробітник ЧК.

У 1911 р. Надя переїжджає до Берліна, де з 1908 р. живуть її сестри Олександра і Марія. Друкується в журналі «Aktion». 1917 року опублікувала збірку історичних портретів видатних жінок Росії (від Ек. Дашкової до Віри Фігнер). У 1919 р. видає дослідження про необхідність емансипації жінок.

Вийшла заміж за архітектора Олександра Леві (1883–1942), у 1921 р. їде з ним до Палестини. О. Леві працює в Тель-Авіві архітектором, створює будівельні компанії, побудував кілька десятків будівель. У 1927 р. повертається до Берліна, змінює прізвище на Lee. У Німеччині та за її межами багато будують за проектами О. Лі, він популярний. З приходом до влади нацистів Олександр Леві отримав запрошення від приятеля – паризького банкіра, і переїхав із сім'єю до Франції. Леві був заарештований як іноземний підданий і в серпні 1942 р. депортований в Освенцим. Свою останню записку дружині написав 25 серпня. Через три дні був убитий. Надя вижила завдяки допомозі друзів. У 1948 р. вона виїжджає з Франції до Лондона до сина. У 1951 р. повертається до сестер у Західний Берлін. Похована на єврейському кладовищі. Через 20 років у її могилі поховують сестру Марію.

Серед її перекладів німецькою твори В. Брюсова, А. Білого, Л. Шестова, Ф. Достоєвського. В архіві Міжнародного інституту соціальної історії в Амстердамі зберігається рукопис (німецькою мовою) її незакінченої автобіографічної повісті «Von Etappe zu Etappe» («Від етапу до етапу»).

Алекс Штрассер, її син (1898, Відень – 03.09.1974, Лондон) кінорежисер (документальні та навчальні фільми), оператор, фотограф; працював у Німеччині та Великій Британії (з 1934 р.).

ШУБ ЕСФІР ІЛЛІВНА

(16.03.1894, Сураж, Чернігівської губ., сучасна Брянська обл. – 21.09.1959, Москва),
кінорежисерка, сценаристка, кіномонтажерка.

У 1918 році в пошуках роботи випадково опинилася в штаті ТЕО (Театральний відділ Наркомосу), працювала особистим секретарем завідувача ТЕО В. Мейерхольда.

З 1922 р. працювала у фотокіновідділі, реорганізованому пізніше в Держкіно. Основоположник художнього монтажу в документальному кіно. Завдяки їй у СРСР побачили фільми за участю Чарлі Чапліна. Вона змонтувала фільм «Падіння династії Романових», зберігши таким чином 1700 м хроніки з кіноархіву імператора. Використовуючи архівну кінохроніку, створила фільми «Великий шлях» (1927), «Росія Миколи II і Лев Толстой» (1928).

Уперше в СРСР використала синхронну звукову зйомку.

З 1942 по 1953-й роки вона – режисерка Центральної студії документальних фільмів, авторка випусків кіножурналу «Новини дня».

ЕДЛІН ВІЛЬЯМ /WILLIAM EDLIN/

(3.05.1878, Прилуки Полтавської губ., сучасна Чернігівська обл. –
30.11.1947, Нью-Йорк, США),
публіцист, драматург.

До 12 років відвідував хедер. Сім'я виїхала до США 1891 р., влаштувалися в Сан-Франциско. Вільям два роки навчався в державній вечірній школі, вступив до Стенфорд-

ського університету в Каліфорнії. Дружив із Джеком Лондоном, під його впливом став соціалістом.

Наприкінці 1896 року він приїхав до Нью-Йорка і почав писати статті для англійських та їдишських соціалістичних видань, включно з «Абенд Блатт» («Вечірня газета»), а також написав книжку «Прийдешня соціальна боротьба» (1897). Вступив до Соціалістичної робітничої партії і був помічником редактора «The People» 1900 року. Один з організаторів і перший редактор тижневика «Соціал-демократ», редагував «The Jewish Daily Forward» (1902–1903) і низку видань їдишем та англійською.

З 1916 до 1947 рр. очолював знамениту газету «Der Tog» («The Day»): щоденна газета на їдиші, що видавалася в Нью-Йорку з 1914 до 1971 року. Причому був як редактором новин, так і театральним критиком. У 1925 році став виконавчим секретарем Єврейського Національного фонду «Керен ха-Йесод» у США (до 1928 р.). Він повернувся в «День» як головний редактор 1929 року. У ці роки газета залучила до співпраці найкращих їдишських авторів Нью-Йорка. Газета опублікувала переклад Біблії та деякі твори Шолом-Алейхема. Це була перша їдишська газета, в якій працювали жінки-журналістки.

Едлін також був президентом Спілки кінокритиків Нью-Йорка, Спілки письменників на їдиші ім. І.-Л. Переца, видним членом Сіоністської організації Америки і перекладачем художніх та історичних творів.

Був редактором перекладу на їдиш двотомника «Історія США», виданого професором Алленом Томасом (New York: Jewish Press Publishing Company, 1912). Дві книжки присвячені театру. Написав п'єсу на їдиші.

Помер від серцевого нападу 30 листопада 1947 року. Його останньою публікацією в газеті «День» стала редакційна стаття про створення єврейської держави в Палестині (Організація Об'єднаних Націй на Другій сесії своєї Генеральної Асамблеї 29 листопада 1947 року ухвалила план поділу Палестини).

ЕЙДЛІН ЛЕВ ЗАЛМАНОВИЧ

(23.12.1909 /5.01.1910/, Чернігів – 28.10.1985, Москва),
історик-китаїст, перекладач.

Закінчив Московський інститут сходознавства (1937). Учень академіка В. М. Алексєєва (1881–1951). З 1956 р. працював в Інституті китаєзнавства, з 1961 – в Інституті сходознавства АН СРСР. Рідкісна робота Льва Залмановича обходилася без згадки тієї чи іншої думки вчителя (якого, починаючи з 1938 р., переслідували з ідеологічних мотивів). Багато років Л. Ейдлін дбав про видання праць учителя. У співпраці з дочкою академіка М. В. Баньковською було підготовлено дві унікальні фундаментальні збірки, випущені головною редакцією східної літератури видавництва «Наука». Це «Китайская литература» (1978), книжка, що відобразила основні напрями, за якими В. М. Алексєєв упродовж усього свого наукового життя досліджував китайську літературу та її історію, а також збірка «Наука про Схід» (1982), яка містить статті та документи академіка. До обох томів Л. Ейдлін написав глибокі аналітичні статті.

Відомий перекладами китайських віршів у жанрах «ши» і «ци» таких авторів, як Тао Юаньмін, Лі Бо, Гао Ши, Цень Шень, Ду Фу, Бо Цзюй-ї, Лю Юй-сі та ін.

Кілька разів бував у Китаї, відвідував Японію, а в 1970-ті роки двічі приїжджав до В'єтнаму, де ознайомився з роботою з упорядкування класичної літературної спадщини, яку проводили наукові співробітники Інституту літератури в Ханой. За свої переклади

в'єтнамських ієрогліфічних віршів Ейдлін отримав похвалу в'єтнамського професора Данг Тхай Мая: перекладач «змусив звучати найпотаємніші та найзворушливіші струни нашої ліричної поезії».

Професор Інституту сходознавства, доктор наук. Автор досліджень з історії китайської літератури і театру. 1986 року в перекладах Ейдліна (посмертно) вийшла книжка «Поети Китаю і В'єтнаму». Збірка «Китайська класична поезія» вийшла кількома виданнями в 1975, 1984 і 2000 роках.

**ЕССЕЛІН АЛЬТЕР /Орке Серебренік/
(1889, Чернігів – 1974, Мілуокі, США),
поет (писав їдишем).**

Народився в бідній родині, до 10 років навчався в хедері, після смерті батька був відправлений вивчати ремесло. Став теслею.

Сім'я збрала йому гроші на квиток до Америки для того, щоб, влаштувавшись, він викликав усю родину. У США (1904 р.) Орке змінив ім'я: Артур Соломон. Бродяжив у пошуках заробітку по країні. Трохи заробивши, дозволяв собі протягом кількох тижнів читати книжки в місцевій бібліотеці. Познайомившись із поезією Мойше-Лейба Гальперна (1886–1932, представник течії «Ді Юнге») починає писати вірші. Єврейські газети охоче публікували їх.

У 1924 році виграв поетичний конкурс в одній із газет. Його нове ім'я – Алтер Есселін.

З 1927 р. і до кінця життя жив в Мілуокі. Приєднався до руху «Ді юнге», першого модерністського руху в єврейській літературі. Заробляв на життя теслярським ремеслом. За відгуками фахівців, поезія Альтера Есселіна найвищої якості.

Його син Джозеф створив сайт пам'яті батька, переклав англійською і видав збірку віршів.

Збірки поезій (їдиш): «Фітілі свічки», 1927; «Під тягарем», 1938; «Пісні відлюдника в пустелі», 1954.

Переклади українською: «Слегія дерева», К., 2017 (переклади з їдишу В. Богуславської).

ЮДАШКІН ГІРШ ХАЦКЕЛЕВИЧ

(20.12.1904 /2.01.1905/, Чернігів – 26.9.1943, с. Бородаївка Дніпропетровської обл.),
гвардії лейтенант, Герой Радянського Союзу.

У 1920 р. сім'я Юдашкіних переїхала до Гомеля, там Гірш закінчив середню школу. До війни працював товарознавцем у м. Слонім.

В армію призваний у червні 1941 р. Направлений на курси політпрацівників. У боях із серпня 1941 р. воював на Брянському, Воронезькому і Степовому фронтах. Брав участь у Московській і Сталінградській битвах. Бився на Курській дузі.

Його єдина (посмертна) нагорода – за форсування Дніпра. У ніч на 25 вересня 1943 року в складі десантного загону на підручних засобах переправився через Дніпро. Парторг батальйону Юдашкін замінив пораненого командира. Під його керівництвом десантники прорвалися в село Бородаївка й успішно відбивали контратаки противника. Загинув 26 вересня 1943 року, похований у селі Правобережне Верхньодніпровського району.

ЮРОК СОЛ /Гурков Соломон Ізраїлевич/
(1888, Погар Стародубського повіту Чернігівської губ.,
сучасна Брянська обл., –1974, Нью-Йорк),
імпресаріо.

Найбільша на сьогоднішній день продюсерська фірма США International Creative Management (ICM) – колишнє агентство знаменитого головного фахівця з російського і радянського мистецтва Сола Юрока.

У 1906 р. емігрував до США. Службовець імміграційної служби записав прізвище як Юрок. Працював, ким доведеться доти, доки не придумав заробляти організацією концертів.

У 1911 р. провів для бруклінських робітників концерт Є. Цимбаліста, який приїхав до США після тріумфальних виступів у Європі, організовував концерти в Бруклінській академії музики і знамениті недільні концерти на Великому Нью-Йоркському іподромі. У 1921–1925 був організатором гастролей Анни Павлової, у 1922 р. – Айседори Дункан, у 1921–1927 рр. був імпресаріо Ф. Шаляпіна. У 1940-ті роки став найбільшим американським імпресаріо.

Юрок і його фірма активно співпрацювали з Ізраїлем, організовуючи гастролі американських артистів в Ізраїлі та ізраїльських у США та інших країнах. У 1957 р. до відкриття Тель-Авівського залу Гехал ха-тарбут Юрок заснував премію для композитора – автора кращого твору, присвяченого цій події (була присуджена Н. Шерифу).

Одним із головних напрямів діяльності Юрока стала організація концертів радянських артистів у США та американських артистів у СРСР, що розпочалася в 1926 р. з організації в США гастролей «Габіми».

Під час окупації Погара гітлерівськими військами сім'я братів Іллі, Йосипа та сестри Есфір розділили трагічну долю погарських євреїв: їх розстріляли 21 листопада 1941 року.

Юрок написав спогади «Імпресаріо» (1946) і «Подарунки Сола Юрока» (1953). За книжкою «Імпресаріо» 1953 року знято фільм «Увечері ми співаємо».

2013 року в Погарі, на будівлі колишньої синагоги і молитовної школи, було відкрито меморіальну дошку на честь Сола Юрока.

ЮФА ЙОСИП СЕМЕНОВИЧ

(1915, Городня Чернігівської губ. – 7. 10. 1974, Москва),
кадровий офіцер, Герой Радянського Союзу.

Рятуючись від голоду, сім'я переїхала до Ленінграда. Працював на заводі, закінчив робітничу школу.

У 1932 р. призваний до армії. Закінчив Ленінградське артилерійське училище, вступив до Військової академії. З липня 1941 р. на фронті. З оточення під Харковом вивів свій дивізіон без утрат. У боях під Сталінградом командував полком. У боях за Київ (1943) керував переправою групи з восьми полків на Лютізький плацдарм. Переправив через Дніпро без утрат кілька гвардійських мінометних частин. Командувач армії, якому було задано граничний термін визволення Києва, доповів про визволення міста. А потім поїхав до Києва разом із Юфою, не знаючи, чи є там ворог. Він вважав за краще загинути в бою, ніж бути розстріляним. Нацистів у місті вже не було, і 9 лютого 1944 року полковнику Йосипу Семеновичу Юфі присвоєно звання Героя Радянського Союзу («Золота Зірка» № 2619). Війну закінчив у Празі. Йому було 30 років.

У 1951 р. закінчив Військову академію. В обстановці антисемітської кампанії, що почалася, отримав призначення на Сахалін, потім на Камчатку.

З 1958 р. у відставці. Жив у Москві. Похований на Пенягінському кладовищі в Красногорську.

ЯГУДІН ЮЛІЙ ГРИГОРОВИЧ /Ягудін Юда Гілевич/

(25.12.1906, Стародуб Чернігівської губ., сучасна Брянська обл. – 1989, Москва),
флейтист, педагог.

У 1926–1935 рр. навчався в Московській консерваторії за класом флейти В. М. Цибіна. З 1931 р. соліст оркестрів Московської філармонії, Державного симфонічного оркестру СРСР, 1950–1963 рр. – соліст оркестру Большого театру Росії.

З 1937 р. викладав флейту в Московській консерваторії. Автор редакцій і перекладів для флейти, методичних посібників.

Автор спогадів про свого вчителя В. Цибіна. Заслужений діяч мистецтв РРФСР (1938).

ЯКУБОВИЧ ОЛЕКСАНДР (СОЛОМОН) ЛАЗАРЕВИЧ

(30.10.1919, Семенівка Чернігівської обл. – 22.05.2014, Москва),
винахідник, конструктор геологічних приладів.

У 1941 році закінчив Московський електротехнічний інститут зв'язку. Через шість днів після захисту диплома 23 червня 1941 р. добровольцем пішов на фронт. Служив у військах зв'язку, а також забезпечував радіозв'язком партизанські загони в Білорусі. Військове звання інженер-капітан. Військовий квиток виписано на ім'я Соломон. Олександром він став після війни.

У 1945 р. у рапорті на ім'я міністра оборони він виклав ідею створення апаратури для пошуків родовищ радіоактивних руд із літака. Для її реалізації його демобілізували і направили у Всеросійський науково-дослідний інститут мінеральної сировини ім. М. М. Федоровського, де працював з 1946 до 2014 року. Сфера наукових інтересів: ядерно-фізичні методи аналізу.

У 1946 році створив перший у країні прилад для пошуку родовищ радіоактивних руд із літака. Для експресного багатоеlementного аналізу широкого кола нерадіоактивних елементів О. Л. Якубович розробив метод, названий рентгенорадіометричним, і апаратуру для його реалізації – загалом 36 моделей. Його прилади і методики знайшли застосування і під час визначення багатьох нерадіоактивних елементів активаційним методом аналізу: у геології, гірничій справі, металургії, ґрунтознавстві та інших галузях науки і виробництва; одним із перших аналітичних методів він був затребуваний під час космічних досліджень – для аналізу ґрунту на Місяці, а також порід на Венері та Марсі.

29 серпня 1949 р. після атомного вибуху під Семіпалатинськом ученому-винахіднику наказали особисто облетіти місце вибуху, щоб оконтурити територію, що стала повністю непридатною для життя. Якубович отримав смертельну дозу опромінення, його врятували югославські колеги, які забезпечили донорський кістковий мозок.

У період «боротьби з космополітами» його врятували співробітники інституту: виділили для досліджень кімнату в дальньому кутку будівлі і перестали про нього згадувати.

Автор понад 160 наукових праць, зокрема 8 монографій з ядерно-фізичних методів аналізу. Йому належить 45 винаходів і 12 зарубіжних патентів (США, Англія, Франція та ін.),

частина з яких лягла в основу розвитку нових напрямів у геології, геофізиці, медицині та військовій справі.

Заслужений геолог і заслужений винахідник Росії, почесний розвідник надр, лауреат Премії Ради Міністрів СРСР, кавалер орденів Вітчизняної війни і Трудового Червоного Прапора. Нагороджений 13 медалями ВДНГ СРСР.

Напередодні свого вісімдесят восьмого дня народження Якубович випустив свою восьму за рахунком монографію «Ядерно-фізичні методи аналізу мінеральної сировини».

Написав автобіографічну книжку «Нотатки безжурного реаліста», що витримала два видання.

ЯНПОЛЬСЬКИЙ БОРУХ ЗАЛМАНОВИЧ

(10.04.1898, Глухів Чернігівської губ., сучасна Сумська обл. – 5.12.1975, Мінськ),
артист.

Сім'я Янпольських жила в Глухові приблизно з 1807 року. Дід Боруха купець Ізраїль Абрамович на 30 років узяв в оренду два вапняні заводи, а 1895 року придбав власний. До початку ХХ ст. заводи під управлінням Янпольського виробляли продукції більш ніж на 15 тис. рублів на рік. А ще він орендував млин, будинок із землею та угіддями в селі Наумівка, де проживав зі своєю сім'єю. Після його смерті в 1902 р. бізнес перейшов синові Залману. У сім'ї всі діти – у Залмана їх народилося одинадцять – закінчили гімназії, ВНЗ, грали на музичних інструментах.

Борух Залманович Янпольський виїхав із Глухова до Харкова 1918 року двадцятирічним. Працював електриком на харківській електростанції, брав участь у самодіяльності, виступав зі співачкою-початківцем Кл. Шульженко. Дуже артистичний від природи, він мав надзвичайні музичні здібності, літературний дар, прекрасну пам'ять і навчався легко.

Коли йому запропонували працювати в Мінському єврейському театрі, йому вже було 32 роки і він не знав їдишу. Рік навчався в студії при театрі, незабаром грав у виставах їдишем і навіть писав вірші. Його вчителями були педагоги В. Я. Головчинер і Л. М. Литвинов. Через 5 років Янпольський пішов в Білоруський драматичний театр до Литвинова, який з 1932 р. став головним режисером і художнім керівником БДТ. У цьому театрі актор пропрацював до 1958 р. Вистави йшли білоруською, і артист швидко вивчив мову.

Він не знав нот, але, будучи музичним від природи, грав не тільки на музичних інструментах, а й на побутових предметах. Любив перетворювати на музичний інструмент якийсь звичайний предмет побуту: в його руках навіть пила за допомогою нитки могла «проспівати» мелодію, а маніпулюючи простим гранчастим олівцем і власними зубами, відтворював увертюру з опери «Кармен». Наприкінці 1930-х він керував джаз-оркестром Мінського політехнічного. А в 1940-ті рр. отримав пропозицію від Сергія Образцова працювати в його театрі.

Разом із театром був евакуйований до Томська. Кілька місяців був у складі театральної фронтової бригади, яка виступала на передовій. У 1944 р. БДТ ім. Купали повернувся до Мінська. З 1946 р. – заслужений артист Білоруської РСР. Пішов на пенсію рівно в 60 років. Але продовжив працювати.

У 1960–1967 рр. був режисером концертних програм у Білоруській філармонії. Вів театральний гурток у Політехнічному інституті. Почав малювати.

Дружина – піаністка Любов Пекеліс. Син – Анрі Борисович Янпольський (1935 р. н.) – скрипаль, професор Білоруської державної академії музики.

ДОПОВНЕННЯ

ДАШКЕВИЧ ВОЛОДИМИР СЕРГІЙОВИЧ

(20.01.1934),

один із найвідоміших російських композиторів.

Мати – Дашкевич Ганна Іллівна, уроджена Шнеерсон, народилася 1906 року в Суражі Чернігівської губернії.

ЗЕЛЬДА (ЗЕЛЬДА ШНЕЄРСОН-МІШКОВСЬКА),

(Катеринослав 20.06.1914 – 30.04.1984, Ізраїль),

поетка.

КЄЕ (Єрусалим, 1982) місцем народження називає Чернігів. Сама Зельда в автобіографії писала: «Я народилася 1914 року в місті Катеринослав у Росії. Мої батьки – рабин Шалом-Шломо і Рахель Шнеерсон. У дитинстві я жила у мого діда рабина Хаїма-Давида-Цві Хена в Чернігові».

В Ізраїлі з 1925 року. Протягом багатьох років викладала літературу в школах. Серед її студентів у Єрусалимському університеті був Амос Клаузнер, який пізніше став відомим письменником під ім'ям Амос Оз.

Епізодичні публікації віршів належать до 1940–1950-х років. Першу збірку віршів видала 1967 року в 53 роки. У наступні 20 років поетеса видала ще шість збірок. Її вірші увійшли до всіх антологій сучасної івритської літератури. Вірші перекладено багатьма мовами народів світу.

КРИСТАЛІНСЬКИЙ ВОЛОДИМИР ГРИГОРОВИЧ

(1904, м. Мглин Чернігівської губ., сучасна Брянська обл. – 1972, Москва),

творець головоломок.

Батько Майї Кристалінської (1932–1985). Закінчив реальне училище в Могильові, художньо-конструкторський факультет Вищих художньо-технічних курсів (ВХУТЕМАС). Працював у Всеросійському товаристві сліпих (у нього самого були проблеми із зором), складав ігри, головоломки та кросворди для дітей. Видав дві збірки головоломок: «Веселий супутник» (Загадкові картинки, ребуси, загадки), М., 1944 р.; «Жарти-хвилинки» (М.: Дитячий світ, 1958). Головоломок В. Кристалінського в 1940–1950-х роках друкувалися практично в кожному номері «Піонерської правди».

1966 року, згідно з опитуваннями телеглядачів, Майю Кристалінську визнано найкращою естрадною співачкою року. У 1970 році новим головою Держтелерадіо став С. Лапін. Потрапили до чорного списку і практично залишилися без роботи артисти єврейської національності, серед них і Майя Кристалінська з формулюванням – «пропаганда смутку»!

МЕЖИРОВ ОЛЕКСАНДР ПЕТРОВИЧ

(Москва (за іншими даними: Чернігів) 26.09.1923 – 22.05.2009, Нью-Йорк),
поет.

У некролозі, опублікованому «Літературною газетою», місцем народження названо Чернігів. Автор статті у Вікіпедії уточнює, що сім'я приїхала до Москви з Чернігова незадовго до народження О. Межирова. Дочка поета Зоя Межирова наполягає на тому, що батько народився в Москві.

У Чернігові по вулиці Сіверянська зберігся будинок лікаря Межирова, але неясно, чи належав він дідові поета. На вулиці Воскресенський, 41 зберігся будинок другого діда поета. Батько – юрист за професією Пінхус (Петро) Ізраїлевич Межиров (1888–1958) працював у московському представництві Чернігівської крайспілки, пізніше економістом; автор книжки «Ціни і торгіві накидки: Короткий посібник для інструкторів-ревізорів і ревізійних комісій коопорганізацій при перевірці цін» (М.: Радянська торгівля, 1934).

Багато віршів О. М. натякають або прямо називають Чернігів містом дитинства і спогадів ліричного героя. «Він завжди був у розіграшах великий маестро. Ніколи не забуду, як одного разу в телевізійній студії Братська на прохання розповісти свою біографію він приголомшив мене тим, що почав так: «Я народився в цирковому шарабані. Моя мама була повітряною гімнасткою і ходила по слабо натягнутому дроту, а батько в тій самій трупі працював із першем». Я розгубився, бо мав щастя знати його маму – скромну вчительку німецької мови з Лебединого провулка і його батька – тихого економіста, який, якщо брав незакінчену роботу додому, навіть там одягав чорні нарукавники». (Євтушенко Є. Спеціально для «*Новой газеты*» 19.05.2005).

САВИЦЬКИЙ ЄВГЕНІЙ ЯКОВИЧ

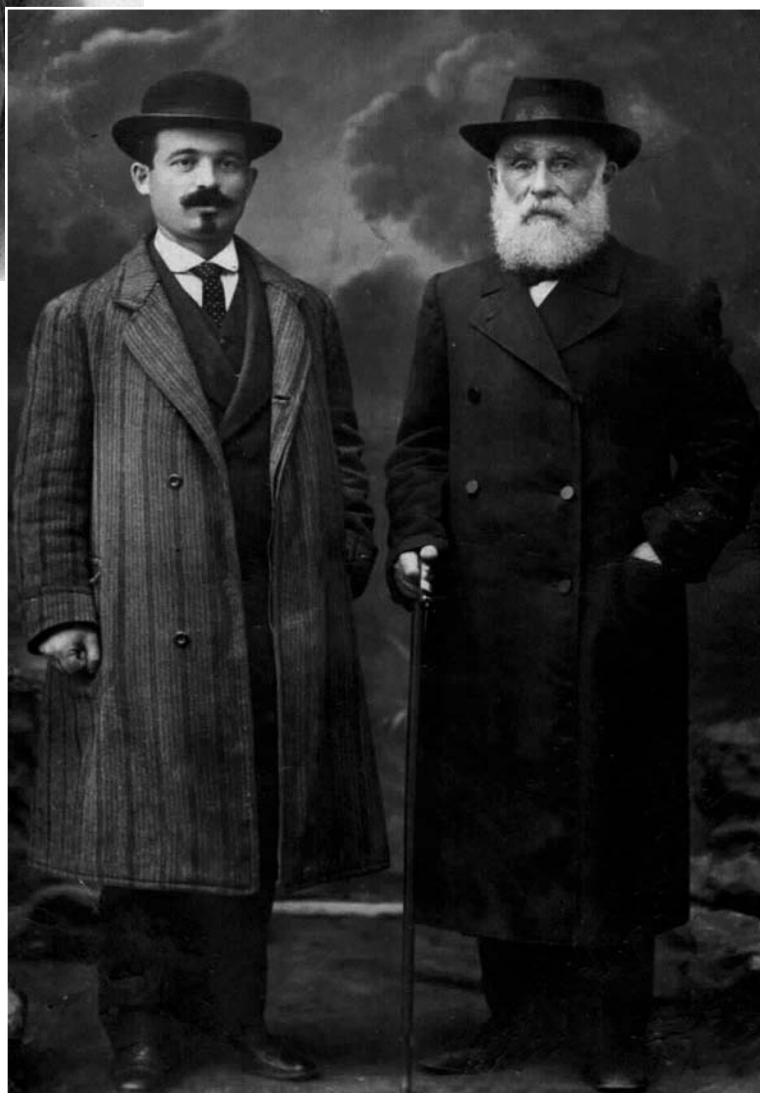
(24.12.1910, Новоросійськ /можливо, Чернігів/ – 1990, Москва),
маршал авіації, двічі Герой Радянського Союзу.

У всіх офіційних біографіях місцем народження названо Новоросійськ. Про те, що він із Чернігова, Є. Я. Савицький повідомив у приватній бесіді Петру Яковичу Мінделю, родом із Ніжина (обидва льотчики, відпочивали в санаторії). Є. С. сказав, що сам він із Чернігова, де їхню чисельну родину Савицьких мають пам'ятати. Про цю розмову повідомила авторці І. Д. Лапко (Міндель), сестра П. Мінделя.

ФОТО З СІМЕЙНИХ АЛЬБОМІВ

Невідомий. Поч. XX ст.

*Світлина 1860 р.
Чернігів.
Невідомі*

Бродські. 1910. Чернігів

*Залман Малкін,
Чернігів, 1910*

Хая Шапіро. Чернігів, поч. XX ст.

Світлина 1920-х років.

Зліва направо: брати Еля, Міша, Ізраїль. Лapidуси жили на вулиці Борохова, сучасна Марковича. Працювали балагулами. Геча та Ізраїль загинули на фронтах Другої світової війни, Геча – у першому бою. Міша помер в евакуації в Чкалові в 1943 р.

Сестри Португаль, 1920

Родина Малкіних, 1923

Родина Ландсманів, 1923

Родина Ланцманів

*Міндель Фаня Ізраїлівна та Давид Якович (батьки Ланко Ірини Давидівни), 1930-ті роки.
Світлина додана І. Д. Ланко*

Родина Наринських

Діти, 1918

Чернігів, учні єврейської школи, 1930-ті роки

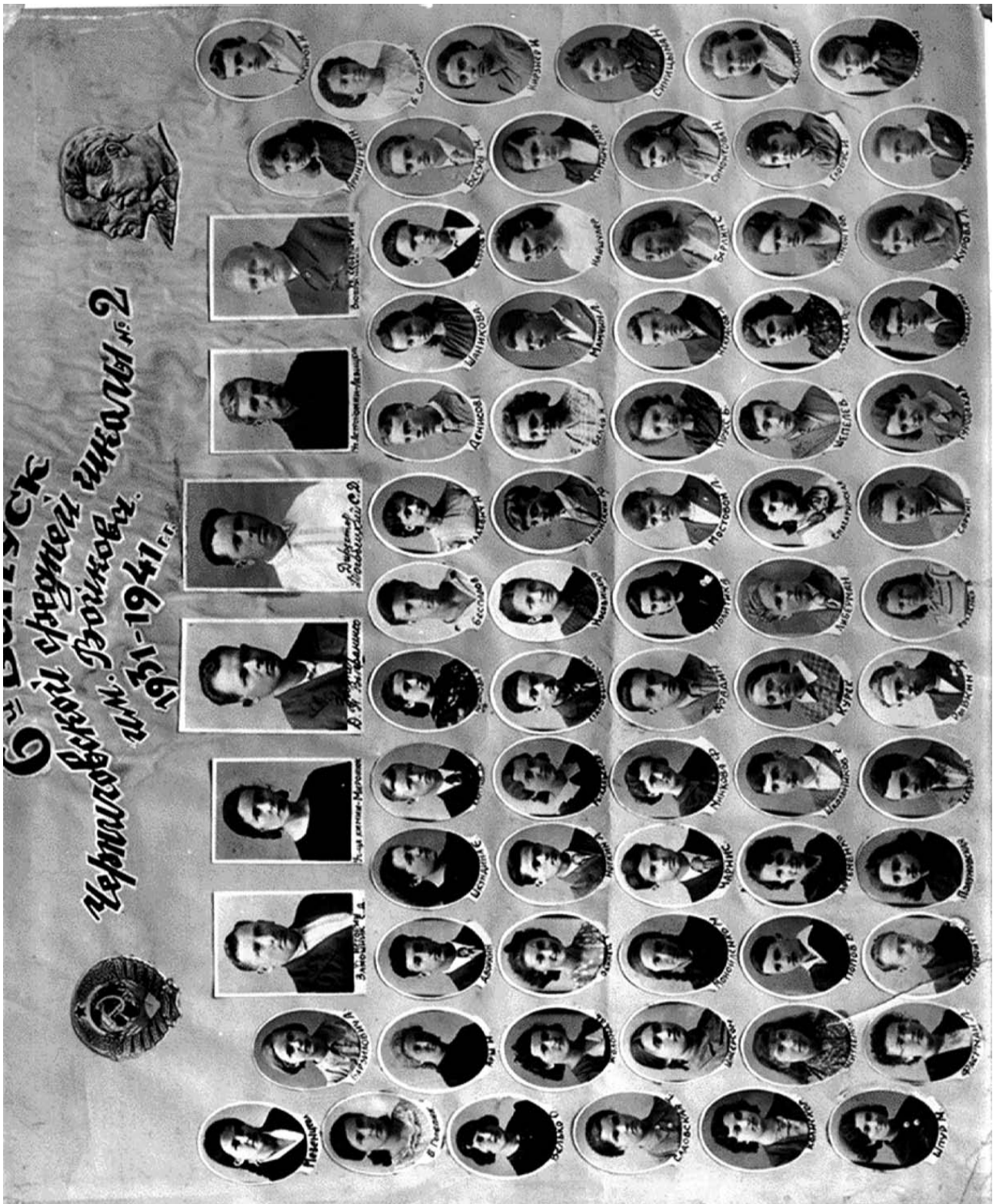
1936, школа №2

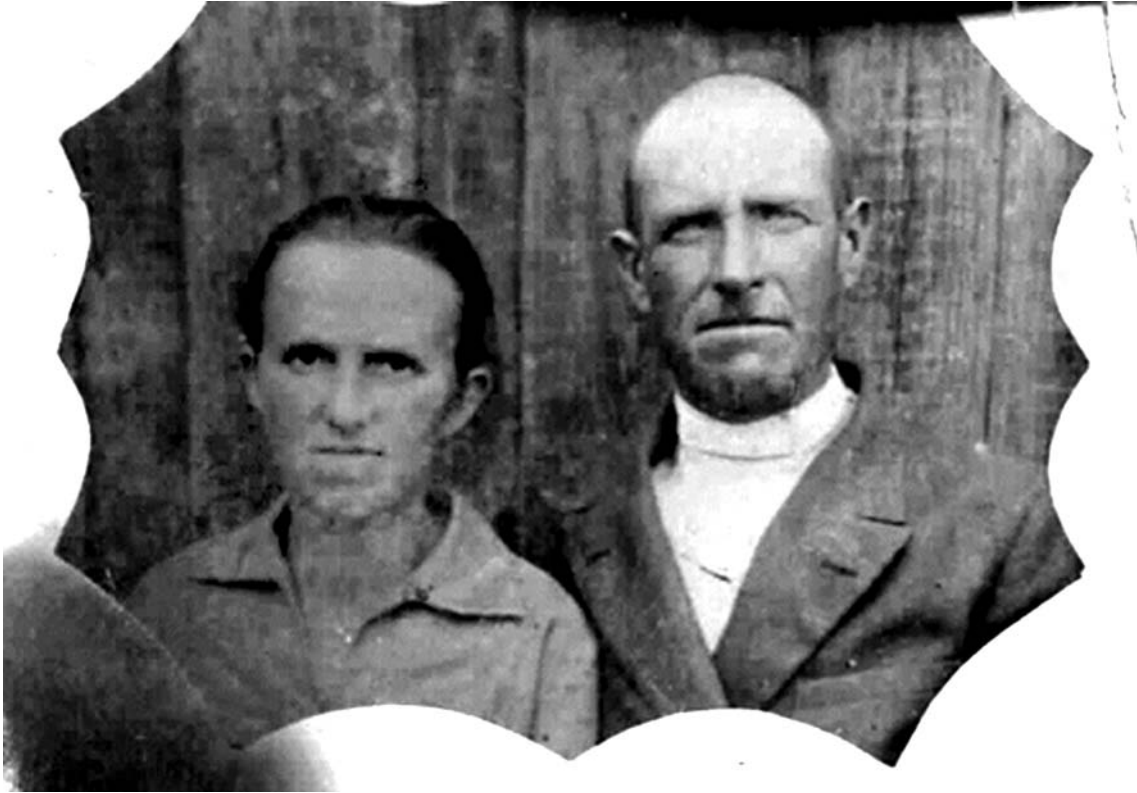
*Хокейна команда на тлі будівлі школи №2, 1936 р.
Дар Марголії Шнеєрсон. Один із юнаків на фото – Абрам Шнеєрсон. Випуск 1939 р.
У 1941 р. вступив до розвідшколи, далі його доля невідома*

Діти 1930-х років

Випускники 1941 р. ЗОШ №2.
Світлина з архіву Лідії Архангородської

Родина Левіних. Розстріляни нацистами в 1941 (Ріпки)

1945, група невідомих дівчат

Хава Волович, 1935.

Фото надано

архівом товариства «Меморіал».

<https://hava-volovich.livejournal.com/>.

Заарештована 14.08.1937 за доносом:

*відкрито заявляла, що зустрічні
плани шкодять колгоспному будівництву.*

*20.03.1938 за обвинуваченням в
«антирадянській агітації» засуджено до
15 років ВТТЛ і 5 років поразки в правах.*

*Строк відбувала в Севжселдорлазі
(лісоповал), у Маріїнських таборах
(сільгоспроботи), в Озерлазі,
у Джезказгані...*

*Хана Волович у засланні. Звільнена 20.04.1953.
Після табору жила на засланні в Красноярському краї (до 1956).
Фото надано архівом товариства «Меморіал».
<https://hava-volovich.livejournal.com/>*

УВАЖАЕМЫЕ ТОВАРИЩИ! ДЛЯ СОСТАВЛЕНИЯ ЕДИНОЙ КАРТОТЕКИ РЕПРЕССИРОВАННЫХ ДОБРОВОЛЬНОГО ИСТОРИКО-ПРОСВЕТИТЕЛЬНОГО ОБЩЕСТВА "МЕМОРИАЛ" ("ЗА УВЕКОВЕЧИВАНИЕ ПАМЯТИ О ЖЕРТВАХ РЕПРЕССИИ") ПРОСИМ ВАС ОТВЕТИТЬ НА СЛЕДУЮЩИЕ ВОПРОСЫ, ЕСЛИ СВЕДЕНИЯ НЕ ЯВЛЯЮТСЯ ДОСТОВЕРНЫМИ, УКАЖИТЕ СТЕПЕНЬ ДОСТОВЕРНОСТИ (НЕ УБЕДЕН, НЕ ВПОЛНЕ УБЕДЕН). ПРИ ОТСУТСТВИИ СВЕДЕНИЯ ИЛИ ПО ПРИЧИНАМ ЛИЧНОГО ХАРАКТЕРА ОТСУТСТВУЮЩИЕ ГРАФЫ МОЖНО НЕ ЗАПОЛНЯТЬ.

ОБЩИЕ СВЕДЕНИЯ О РЕПРЕССИРОВАННОМ
ФАМИЛИЯ Волович ИМЯ Хана ОТЧЕСТВО Владимирское
ДАТА РОЖДЕНИЯ 1916 МЕСТО РОЖДЕНИЯ г. Сосница Тернопольской обл.
ОБРАЗОВАНИЕ среднее НАЦИОНАЛЬНОСТЬ Еврейская
БЕРОИСПОВЕДАНИЕ - СОЦ. ПРОИСХОЖДЕНИЕ из семьи репрессированных

СВЕДЕНИЯ О РЕПРЕССИРОВАННОМ В НАСТОЯЩЕЕ ВРЕМЯ
МЕСТО ЖИТЕЛЬСТВА В НАСТОЯЩЕЕ ВРЕМЯ Тернопольская обл. г. Мена
Красная площадь, д. 4 ТЕЛЕФОН _____
(ДЛЯ УМЕРШИХ: ДАТА _____ МЕСТО _____
И ОБСТОЯТЕЛЬСТВА СМЕРТИ _____

ИМЕЮТСЯ ЛИ ДОКУМЕНТЫ, ПИСЬМА, ФОТОГРАФИИ, ВОСПОМИНАНИЯ, ОТНОСЯЩИЕСЯ К СТАЛИНСКОМУ ВРЕМЕНИ Документы: "Безымянная повесть"
ЛИЦА, ЗНАЮЩИЕ РЕПРЕССИРОВАННОГО Шеберовича К. Е. и много других
РЕПРЕССИРОВАННЫЕ ЧЛЕНЫ СЕМЬИ (ФАМИЛИИ, ИНИЦИАЛЫ, СТЕПЕНЬ РОДСТВА) _____
Репрессированных членов семьи нет

В КАКОЙ ПОМОЩИ НУЖДАЕТСЯ РЕПРЕССИРОВАННЫЙ (МАТЕРИАЛЬНАЯ, ПРАВОВАЯ, ЗАПИСЬ УСТНЫХ РАССКАЗОВ И Т.П.) _____

ИСТОЧНИК СВЕДЕНИЙ О РЕПРЕССИРОВАННОМ
ОТКУДА ПОЛУЧЕНЫ СВЕДЕНИЯ (ИЗ ДОКУМЕНТОВ, АРХИВОВ, ГАЗЕТ, ОТ ОРГАНИЗАЦИИ, ОТ ЧАСТНЫХ ЛИЦ, ОТ САМОГО РЕПРЕССИРОВАННОГО) _____

ЛИЦО, СООБЩИВШЕЕ О РЕПРЕССИРОВАННОМ:
ФАМИЛИЯ _____ ИМЯ _____ ОТЧЕСТВО _____
МЕСТО ЖИТЕЛЬСТВА _____
ТЕЛЕФОН _____

ОТНОШЕНИЕ К РЕПРЕССИРОВАННОМУ (РОДСТВЕННИК, ТОВАРИЩ ДЕТСТВА ИЛИ ПО РАБОТЕ, ЗНАКОМЫЙ И Т.П.) _____

ДАТА ПОДАЧИ СВЕДЕНИЙ _____ ПОДПИСЬ _____

УВАЖАЕМЫЕ ТОВАРИЩИ! ЗАПОЛНЕННЫЕ ЛИСТЫ СО СВЕДЕНИЯМИ ПРОСИМ ОТСЫЛАТЬ ДОБРОВОЛЬНОМУ ИСТОРИКО-ПРОСВЕТИТЕЛЬНОМУ ОБЩЕСТВУ "МЕМОРИАЛ" ПО АДРЕСУ:

МЕМОРИАЛ РАСПОЛАГАЕТ ТАКЖЕ БОЛЕЕ ПОДРОБНЫМ ОПРОСНЫМ ЛИСТОМ И БУДЕТ БЛАГОДАТЕЛЕН ВАМ, ЕСЛИ ВЫ СМОГЛИ ОТВЕТИТЬ И НА НЕГО ТОЖЕ. ВЫСЛАТЬ ОПРОСНЫЙ ЛИСТ НЕ ВЫСЛАТЬ

Анкета Ханы Волович для товарищества «Мемориал».

Надано архивом товарищества «Мемориал».

<https://hava-volovich.livejournal.com/>

* СВЕДЕНИЯ НА МОМЕНТ АРЕСТА (УКАЗАТЬ КАКОЙ ПО СЧЕТУ АРЕСТ/**/ 2
 * МЕСТО ЖИТЕЛЬСТВА 1^я армия г. Меча Герман обл.
 * МЕСТО РАБОТЫ Редакция районной газеты "Колхозное правд"
 * ДОЛЖНОСТЬ Корректор-лицеист ПРОФЕССИЯ До работы коррек-
 * тором - наборщица ПАРТИННОСТЬ Беспартийная
 * (НЕ ТОЛЬКО КПСС)

* АРЕСТ
 * ДАТА АРЕСТА 14/III-1937 МЕСТО АРЕСТА Домаш
 * ОБСТОЯТЕЛЬСТВА АРЕСТА _____

* ВАШЕ МНЕНИЕ О ПРИЧИНАХ АРЕСТА Формы: разговоры с иностранцами,
 * что вывозили планы разоружить немцев

* СЛЕДСТВИЕ
 * ПРОДОЛЖИТЕЛЬНОСТЬ СЛЕДСТВИЯ с 14/III-37 по 1/IV-38

* МЕСТО ПРОВЕДЕНИЯ СЛЕДСТВИЯ Чернышевское упр. НКВД

* ФАМИЛИИ И ЗВАНИЯ СЛЕДОВАТЕЛЕЙ Сидорова-Белого Ржавский

* Чагайский следов. Мейснер

* КАКАЯ ИЗЛОЖЕНИЕ ПРЕД'ЯВЛЕННОГО ОБВИНЕНИЯ 58-10, 58-9.

* В историче. материалах на следств. НКВД -

* Специальная операция "Ч" и много других

* КТО ЕЩЕ С ВАМИ ПРОХОДИЛ ПО ДЕЛУ Кимина

* СУД ИЛИ ЗАМЕНЯЮЩИЙ ЕГО ОРГАН И ПРИГОВОР
 * ПРОДОЛЖИТЕЛЬНОСТЬ СУДА 1 год с 12 г. по 13 г.

* МЕСТО СУДА Прокуратура г. Чернышево

* СУДЕБНЫЙ ОРГАН Всесоюзный Ирибунал

* ПРИГОВОР ИЛИ ЗАМЕНЯЮЩЕЕ ЕГО РЕШЕНИЕ 15 лет испра-

* вительно-исправительских лагерей

* ДАТА ВЫНЕСЕНИЯ ПРИГОВОРА 3/III-38 г. СТАТЬЯ 58-10, 58-9

* СРОК 15 лет ПОРАЖЕНИЕ В ПРАВАХ 5 лет

* ОТБЫТИЕ СРОКА
 * ПРОДОЛЖИТЕЛЬНОСТЬ ОТБЫТИЯ СРОКА 14/III-37 с 14/III-37 по 20/IV-53

* МЕСТО ОТБЫВАНИЯ СРОКА Сельскостроитель, Сибирь, Сельскостр.

* г. Маршанск лагерь "Озерный" (Тайшетские)

* РОД ЗАНЯТИЙ Лесоповал, зем. раб. ст. Сибирск ЛАГЕРНЫЙ НОМЕР 3466

* ОСВОБОЖДЕНИЕ И РЕАБИЛИТАЦИЯ

* ДАТА ОСВОБОЖДЕНИЯ 20/VI-53 г. ПРИЧИНА ОСВОБОЖДЕНИЯ Конец срока с суд. СССР

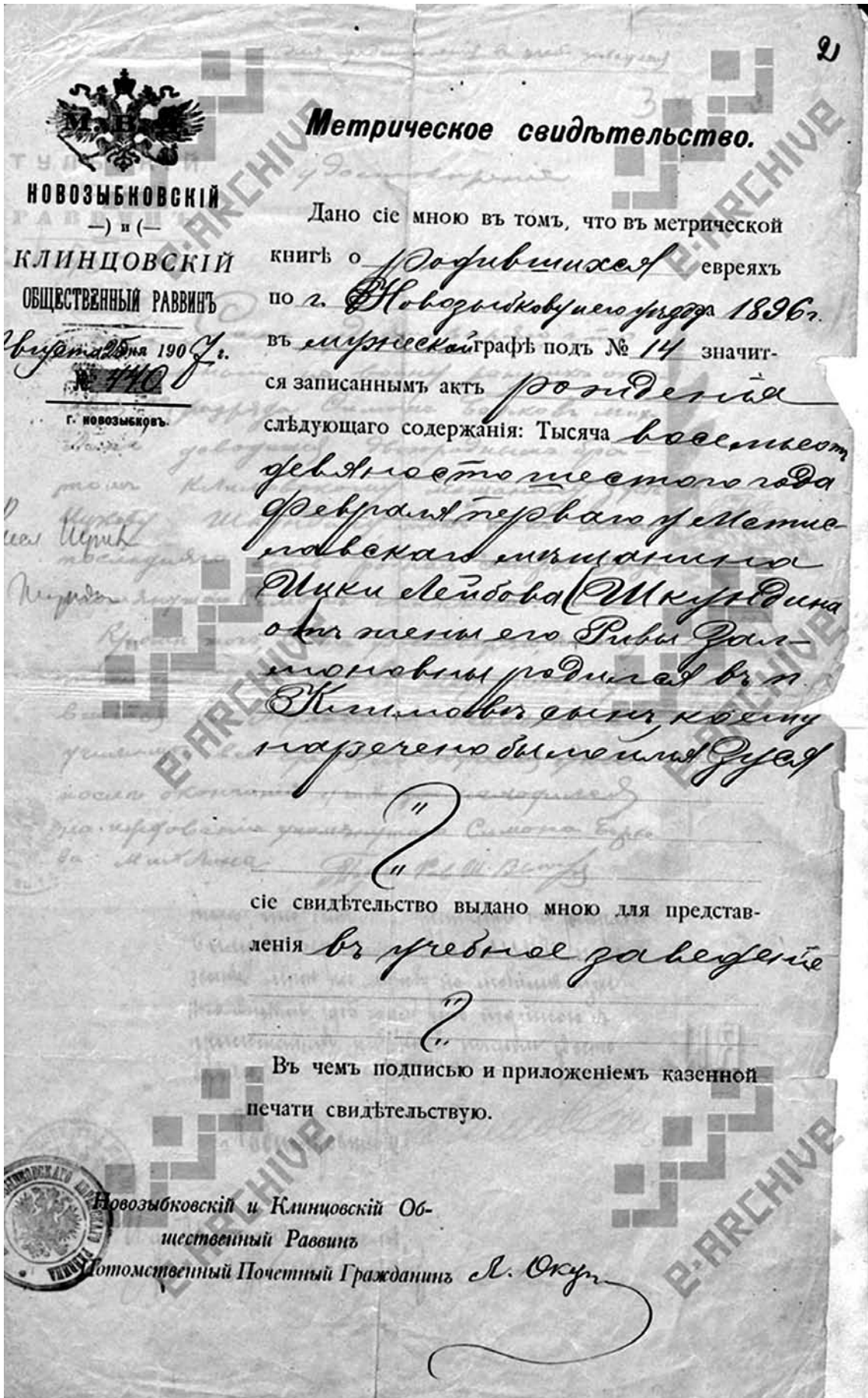
* ДАТА РЕАБИЛИТАЦИИ 19/III-64 РЕАБИЛИТИРУЮЩИЙ ОРГАН Верховный суд СССР

* ПРИЧИНА ОТКАЗА В РЕАБИЛИТАЦИИ _____

* РЕАБИЛИТИРУЮЩЕЕ ОПРЕДЕЛЕНИЕ Обществен. комиссия присутствия

* НОМЕР СПРАВКИ 1206Н63

* ** - ЕСЛИ АРЕСТ. НЕСКОЛЬКО, СВЕДЕНИЯ О КАЖДОМ ЗАПОЛН. ОТДЕЛЬНО

АТТЕСТАТЪ.

Данъ сей *студенту* *Зуем*
Муровану Муромцу,
иудейско вѣроисповѣданія, родившемуся
 въ *мѣстѣ* *Виниславъ, Черновицкѣй губерни*
 1896 года *февраля 1го* числа, въ томъ, что онъ, вступивъ въ
 ТУЛЬСКОЕ РЕАЛЬНОЕ УЧИЛИЩЕ *14 августа* 1911 года при
отличномъ поведеніи, обучался по *6 классу* 1913 года
 и окончили полный курсъ по основному отдѣленію. На оконча-
 тельномъ испытаніи онъ, *Зуем Муромецъ,*
 оказалъ слѣдующіе успѣхи:

№ 401

Въ Законѣ Божіемъ	<i>отлично</i>	(5)
русскомъ языкѣ	<i>отлично</i>	(5)
нѣмецкомъ языкѣ	<i>отлично</i>	(5)
французскомъ языкѣ	<i>отлично</i>	(5)
математикѣ, а именно:		
арифметикѣ	<i>хорошо</i>	(4)
алгебрѣ	<i>отлично</i>	(5)
геометріи	<i>отлично</i>	(5)
тригонометріи	<i>хорошо</i>	(4)
исторіи	<i>отлично</i>	(5)
географіи	<i>отлично</i>	(5)
естественной исторіи	<i>отлично</i>	(5)
физикѣ	<i>отлично</i>	(5)
рисованіи	<i>удовлетворительно</i>	(3)
черченіи	<i>удовлетворительно</i>	(3)

При вступленіи въ гражданскую службу онъ, *Муромецъ*

пользуется правомъ, изложеннымъ въ ст. 83 Св. Зак. Т. III (изд. 1896 года) уст. о сл. по опред. отъ прав. По отбыванію воинской повинности онъ пользуется льготами по образованію, предоставленными учебнымъ заведеніямъ перваго разряда.

Во свидѣтельство чего и выданъ ему, *Муромцу,* сей аттестатъ, за надлежащею подписью, съ приложеніемъ печати училища.

Гор. Тула. *Июня 6* дня 1913 года.

Директоръ *Н. Мещеряковъ*

Исп. об. Инспектора *С. Шкуратъ*

Законоучитель *Василь М. Францъ*

Преподаватели:

Н. Бонинъ
И. Буриковъ
И. Карповъ
В. Кадрица
А. Кисилъ
А. Косица
В. Мещеряковъ

Секретарь Совета *Н. Рудневъ*

Іди в Країну, яку я вкажу тобі. /Берешит, 12:1/

*Якщо я забуду тебе, Єрусалиме, нехай відсохне десниця моя...
/Теїлїм, 137:5/*

ІМЕНА ЗЕМЛЯКІВ НА КАРТІ ІЗРАЇЛЮ

Гершон Агрон (1893, Мена Чернігівської губ. – 1959, Єрусалим), мер Єрусалима в 1955–1959 рр., засновник і редактор першої єврейської англomовної газети.

Уперше потрапив до Єрусалима солдатом Єврейського легіону, назавжди повернувся 1924-го. Заснував Асоціацію іноземної преси, представляючи в цій асоціації журналістів Єрусалима, писав для щотижневика «Палестина», редагував Палестинський бюлетень Єврейської агенції, брав інтерв'ю в усіх значних людей, які прибули до Єрусалима. Він знав усіх і вважався «людиною впливу». Мріяв про власну газету.

1-й номер «The Palestine Post» (з 1950 р. – «The Jerusalem Post») вийшов 1 грудня 1932 р. на чотирьох сторінках у кількості 1200 примірників. За рік тираж становив чотири тисячі примірників, з яких 300 щодня відправляли до Єгипту; у 1944 р. – 50 тис. примірників газети друкували щодня (крім суботи). Офіс Агрона перетворився на найбільш затребуване інформбюро Палестини.

Коли в останні місяці Британського мандата арабські терористи підірвали редакцію, він випустив газету лише на двох аркушах та обмеженим накладом, а згодом на власні гроші купив нову друкарню. Його девізом було: «краще пояснювати, ніж воювати».

У 1955 році обраний мером Єрусалима. У місті, де був дефіцит води, побудував перший басейн за європейським зразком, який працював і по суботах.

Вулиці його імені в Єрусалимі, Петах-Тікві та Кфар-Саві. А також: школа Агрон у Єрусалимі (світська початкова школа в Кір'ят-Йовелі); будинок журналістів у Єрусалимі; премія імені Г. Агрона, яку вручає мерія столиці кращому журналістові, який пише на теми столиці.

Барух Амрамі: Леві Елінсон (1888, Новозибків, сучасної Брянської області – 1938, Кфар-Сава), фермер, громадський діяч.

1948 року в перші місяці незалежної держави в Кфар-Саві з'явилася вулиця Амрамі: якраз у тому районі, де Барух Амрамі висаджував апельсинові сади. Один із його синів побудував свій сімейний будинок на цій вулиці.

Леві Елінсон став першим у селищі (1930 року там мешкали майже 1,5 тисячі осіб), хто взяв собі єврейське ім'я – на честь великого пророка Моше Рабейна (Моше Бен Амрамі).

Привіз сім'ю в Ерец 1921 року. Перший час жив у Петах-Тікві, але поїхав, не прийнявши традиції місцевих фермерів наймати на роботу арабів. «Єврейська праця на єврейській землі» для нього не тільки гасло, а й принцип. Його друг Менахем Усішкін, у ті роки голова Єврейського національного фонду, пропонував роботу в Єрусалимі, але Амрамі відмовився, він мріяв про роботу на землі. У 1930 році з групою сибірських євреїв оселився в наметі в Кфар-Саві, яка ще не оговталася від арабського погрому 1921 року, коли знищили всі споруди і випалили посадки. І сім'я жила в наметі, а пізніше – у корівнику поруч із коровами та курми. Води в селищі не було. Він виявився фермером-невдахою, завжди в боргах, коштів вистачило на освіту тільки одного з трьох дітей. Таланти були організаційними: домігся передання адміністрації поселення з Петах-Тікві до місцевого комітету; створив водопровідну компанію і перший банк у поселенні.

Помер у 52 роки. У місті Кфар-Сава (зараз населення понад 100 тисяч осіб) живуть його онуки.

Хаїм Бреннер (11.09.1881, Нові Млини Сосницького повіту Чернігівської губ. – 1921, Яффо), класик нової ізраїльської літератури.

Кумири Бреннера – Толстой та Достоевський. У 20 років він заслужив прізвисько «єврейський Горький».

З 1909 року Бреннер у Палестині. Намагається працювати в кібуці, каменотесом у Єрусалимі, робітником у Хадері. Деякий час живе в Петах-Тікві, у робітничому мошаві Ейн-Ганім бере участь у відкритті першого в Країні робітничого клубу (замість синагоги). За пропозицією Кацнельсона їздить єврейськими поселеннями читати лекції з літератури. Для товариства «Любителі єврейської сцени» безкоштовно перекладає п'єси.

Випускає літературні журнали, пише статті в соціалістичні газети, виступає як літературний критик, навчає івриту письменників-початківців, перекладає івритом «Злочин і покарання» Достоевського, «Дванадцять» Блока; пише роман «Сирітство і поразка».

Навесні 1917 р. турецька влада вигнала євреїв із Яффо і Тель-Авіва. Вигнанці розмістилися в Петах-Тікві та Кфар-Саві в куренях із гілок евкаліпта, страждали від голоду і тифу. Бреннер організовує для них харчування, медичну допомогу. Після загибелі Трумпельдора готує для публікації його щоденник (перекладає з російської на іврит).

Його девіз «всупереч усьому» був підхоплений сіоністами і допомагав їм долати відчай і обставини. Ідеолог мирного співіснування з арабами.

Зарізаний арабами під час погрому 1921 року на Великдень.

Вулиці його імені в містах Тель-Авів, Холон, Хайфа, Кір'ят-Шмона, Петах-Тіква, Тверія, Раанана, Бат-Ям; кібуц «Гіват-Бреннер» (недалеко від міста Реховот). На честь письменника вулиця Хавер у Рамат-Гані: це один із його літературних псевдонімів. Його ім'ям також названо одну з літературних премій Ізраїлю. Ініціатором премії виступив Яків Хафт, у діда якого – Лейби Хафта – навчався деякий час Бреннер.

Цві Брук (1.10.1869, Чернігів – 11.07.1922, Берлін).

Після закінчення чернігівської гімназії вирішив виїхати до Палестини (1886 рік), але батьки відрадили. Вступив до Київського університету на медичний факультет. Відмовившись від батьківської допомоги, заробляв на життя викладанням івриту. Рік працював лікарем у містечку Піддобрянкa (біля с. Добрянкa Чернігівської обл.), потім – у Гомелі. У 1899 р. на 3-му Всесвітньому сіоністському конгресі 30-річний Г. Брук був обраний до Генеральної ради Всесвітньої сіоністської організації. Учасник чотирьох сіоністських конгресів.

У 1901–1906 рр. він був громадським рабином у Вітебську. У 1902 році відкрив 1-й Всеросійський з'їзд сіоністів. 1905 року став одним із творців Союзу для досягнення повної рівноправності єврейського народу в Росії, а 1906-го обраний депутатом 1-ї Державної Думи від Вітебська, членом думської фракції кадетів. Після розпуску Думи Брук підписав Виборзьку відозву із закликом до протесту проти свавілля уряду. Його заарештували, позбавили посади громадського рабина, а заодно виборчих прав.

З 1914 р. служив лікарем в армії. У 1917 р. виступав проти участі сіоністів як активної політичної сили в революційних подіях у Росії.

У 1920 виїхав до Палестини. Делегований на 12-й Сіоністський конгрес. Помер у Берліні після операції.

Того ж 1920 р. здійснили алію сім'я його сестри Рівки (одружена зі знаменитим інженером Ісраелем Касселем (1870–1936), ім'ям якого названо вулицю в Хайфі) і батько Яків Брук.

Вулиця Брук Цві в центрі Тель-Авіва.

Хаїм Шауль Брук (1894, Сновськ –1965, Рішон-ле-Ціон), один із найвпливовіших рабинів Хабаду в Ізраїлі.

У хасидському середовищі популярні його притчі. Ось одна з них: «Два найкращі друзі дитинства, які виростили разом в одному містечку, одружившись, розлучилися і на тривалий час втратили один одного з поля зору. Один переїхав у велике місто, став дуже успішним бізнесменом і процвітав, інший залишився в рідному містечку і бідував. І ось настав час жителю містечка одружити своїх дітей, але в нього не було грошей на весілля. У розпачі він вирішив відвідати свого найкращого друга дитинства, сподіваючись, що той може допомогти йому. Він приїхав у велике місто, знайшов контору свого друга і кинувся до нього з обіймами. Багач одразу зрозумів, що той прийшов просити грошей, і, не бажаючи надавати допомогу, зробив вигляд, що не впізнає його. Бідняк намагався пробудити в ньому спогади про дитинство, школу, вчителів, але марно, багач стверджував, що в нього ніколи не було такого друга... Несподівано бідняк вигукнув: «Вийди зі світу! Через три дні ти помреш!». Багач, почувши ці слова, жахнувся: «Звідки ти знаєш, що я маю померти? Хто тобі це сказав?!». Бідняк відповів: «Пам'ятаєш, ми вчили «Маавар ябок» (книжку, в якій розглядаються питання смерті та жалоби)? Там написано, що за три дні до того, як душа людини залишає цей світ, вона перестає впізнавати людей. Коли я побачив, що ти мене не визнаєш, то раптом зрозумів, що це кінець». І тоді багатієві довелося «згадати» свого старого друга».

У СРСР рав займався підпільним навчанням дітей Торі, кілька разів заарештовувався владою, зрештою 1936 року приїхав до Ерец-Ізраель. Ребе Брук продовжує створення нового типу єшив, започаткованих любавицьким ребе. У Тель-Авіві на вулиці рава Кука відкривається єшива «Ахей тмімім любавич», у Рішон-ле-Ціоні – єшива «Ахей тмімім». З 1938 року він очолює єшиву в Тель-Авіві. Для свого покоління він став одним із духовних наставників і релігійних авторитетів.

Вулиця рава Брука в Рішон-ле-Ціоні.

Джек Д. Вейлер (30.05.1904, посад Свяцьке Суразького повіту Чернігівської губ. – 1995, Нью-Рошель, штат Нью-Йорк), інвестор, ріелтор, філантроп.

Сьомий із десяти дітей у сім'ї, Джек залишив коледж на першому курсі й почав працювати, щоб допомагати батькам. У 1936 р. став співзасновником компанії по забудові та управлінню нерухомістю «Swig, Weiler & Arnow», яка з часом набула загальнонаціональних масштабів. Вважав благодійність необхідною умовою бізнесу.

З 1949 р. Дж. Вейлер неодноразово приїжджав до Ізраїлю. Його компанія в 1984 р. фінансувала встановлення пам'ятника Голді Меїр у Нью-Йорку на Мангеттені. У 1975–1977 рр. очолював ДЖОЙНТ. За його активної участі в Ізраїль перевезено близько 50 тисяч репатріантів, побудовано 12 тисяч квартир.

1971 року в південно-західній частині Єрусалима, на найвищій точці столиці – 857 метрів над рівнем моря, було засновано поселення Гіло. Третій район поселення – Гіло Гімель – на 5000 жителів почали будувати 1983 р. На честь спонсора забудови район 1995 р. перейменували на Кір'ят Джек Д. Вейлер, увічнивши тим самим пам'ять померлого того року філантропа.

Мільйони доларів він перерахував на підтримку культури і медицини в Ізраїлі. Архітектурну школу Академії мистецтв і дизайну Бецалель в Єрусалимі перейменували на Архітектурний коледж Джека Д. Вейлера; в Університеті Бен-Гуріона в Негеві будівля медичної освіти носить ім'я Вейлера-Арноу; на честь його батька рава Файвела названо єшиву Єрусалимського технологічного коледжу.

Ізраїль Бар-Єгуда (Ізраїль Ідельсон), (15.11.1895, Конотоп Чернігівської губ., сучасна Сумська обл. – 4.05.1965, кібуц Ягур, Ізраїль), міністр внутрішніх справ, міністр транспорту, член Кнесету 1 – 5 скликань.

Народився в асимільованій сім'ї, у домі розмовляли тільки російською мовою. Сіоніст із 14 років. Самостійно вивчив їдиш та іврит. Був депортований із СРСР 1926 року і відтоді жив в Ерец-Ізраель.

Секретар робочої ради Петах-Тікві, він заарештований англійською владою як організатор виступів робітників за «єврейську працю». З 1930 р. жив у кібуці Ягур. Поділяв ідеологію сіоністів-соціалістів.

У березні 1958 року І. Бар-Єгуда, як міністр внутрішніх справ, видав (за сприяння юридичного радника уряду Хаїма Коена) директиву службовцям реєстраційного відомства: «... Особу, яка щиросердно декларує своє єврейство, слід реєструвати як єврея, не вимагаючи від неї інших доказів». Така директива стала причиною першої в країні Ізраїль політичної кризи, оскільки, обурена цією директивою, Національно-релігійна партія Мафдал негайно вийшла з коаліції. Було зроблено спробу пом'якшити формулювання, але релігійні партії на поступки не йшли (їхня вимога: національність визначається за Галахою і ніяк інакше). У підсумку Давид Бен-Гуріон скасував ініціативну директиву Ізраеля Бар-Єгуди і відправив його у відставку.

На його честь названо багато об'єктів у Країні: аеропорт Бар-Єгуда (аеропорт Масада); район (шхуна, квартал) Бар-Єгуда в Петах-Тікві (з 1968 р.); міст у Тель-Авіві через річку Яркон; дорога, яка веде з кібуца Яркон у Нешер; культурний центр «Бар-Єгуда Хаус» і паб у кібуці Ягур.

Букі бен Йоглі (літературний псевдонім Льва Ізраїловича Каценельсона, 1847, Чернігів – 1917, Петроград).

Лікар, редактор «Єврейської енциклопедії» (1908–1913). Вчений, письменник. В юності писав їдишем, пізніше – івритом. Його оповідання для підлітків «Пісня солов'я», надруковане 1894 року, стало одним з найпопулярніших в історії молодого єврейської літератури. В епоху відродження мови іврит Каценельсон виявився одним із найталановитіших її пропагандистів. Він створював нові слова, розширюючи можливості мови. Незадовго до смерті заснував журнал «ха-Сафа» («Мова»), встигнувши підготувати тільки чотири випуски. Він писав про те, що доля мови подібна до долі душі людини, мова народу змінюється і стає багатшою з кожним новим поколінням. Каценельсон став одним із лідерів «Товариства розповсюдження просвіти між євреями» і товариства «Любителів івриту». Написав монографію про Пушкіна, яка була опублікована з добіркою віршів у перекладах Д. Фрішмана. Його читали всюди, де жили євреї.

Праці Каценельсона з давньої єврейської медицини (від статті «Відомості про гемофілію в Талмуді», 1884, до книжки «Талмуд і медицина», видана посмертно 1928 року; репринт – Т.-А., 1982), збагатили медичну та природничо-наукову термінологію івриту.

1909 року відвідав Ерец-Ізраель, вразився успіхами в освоєнні Країни і почав підтримувати сіонізм. На івриті написано кілька монографій про його життя.

Вулиця Букі бен Йоглі в Тель-Авіві з'явилася незабаром після смерті Льва Каценельсона задовго до проголошення держави Ізраїль.

Хаїм Гамзу (18.05. 1910, Чернігів – 16.02.1982, Тель-Авів). Він вивчав історію мистецтв, літературу, філософію в Парижі та Відні, заснував в Ізраїлі школу акторської май-

стерності, був, напевно, найкращим театральним критиком, мистецтвознавцем свого часу.

З 1942 р. прийнятий до штату газети «Гаарец» як театральний критик, створив рубрику «Вчора в театрі» і протягом кількох десятиліть писав рецензії на всі вистави ізраїльських театрів. Він формував смаки публіки, впливав на розвиток ізраїльського театального життя. Був безкомпромісний і чесний, деякі з друзів його покинули, не пробачивши різких висловлювань про свою творчість.

Коли в Тель-Авіві за пропозицією актора театру «Габіма» Амнона Мескіна було створено театральну школу (1961), її директором запросили стати Гамзу. Керував школою протягом року і передав кермо влади акторові та режисерові Аврааму Асайо (1915–1992), переконавши останнього повернутися з Англії до Ізраїлю.

Багаторічний директор Тель-Авівського художнього музею, він знайомив художників і публіку з європейською, насамперед паризькою школою, наполегливо прищеплюючи ізраїльтянам добрий смак. Привозив у країну виставки Ван Гога (1962), Родена (1967), Генрі Мура (1967), організував дві виставки сюрреалістів, на яких було представлено понад 30 художників Європи. Його каталоги до виставок давали змогу зрозуміти й оцінити творчість майстрів. Його робочий кабінет прикрашали полотна Модільяні та Шагала.

У 1914 р. на згадку про Хаїма Гамзу названо провулок у Тель-Авіві біля Художнього музею, яким він керував. І розміщена меморіальна дошка на будинку, де він жив.

Вулиці імені **Урі Нісана Гнесіна** (29.10.1879, Стародуб Чернігівської губ., сучасна Брянська обл. – 5.04.1913, Варшава) у Тель-Авіві та Хайфі.

Сучасні літературознавці називають Гнесіна модерністом, імпресіоністом, автором перших психологічних повістей на івриті, класиком ізраїльської літератури.

Він прожив у Палестині всього рік. Приїхавши восени 1907 р., покинув країну влітку 1908 р. Палестина його розчарувала. Жив у Петах-Тікві, заробляв уроками. Переклав на іврит для самодіяльної трупи «Любителів єврейської сцени» водевіль Чехова «Ювілей». Це була одна з перших постановок Чехова на івриті. 1908 року помер у Варшаві від серцевого нападу. Похований на варшавському єврейському кладовищі.

Він написав небагато: чотири збірки оповідань вийшли за життя, п'ята – в рік його смерті. Після того як Бялик відкинув одне з його оповідань, Гнесін більше не дбав про те, щоб друкувати свої твори. Його друг Шимон Биховський заснував у Тель-Авіві видавництво «Гацیدا» («Стороною») за назвою повісті В. М. Гнесіна; у 1914 р. Биховський видав однойменну збірку пам'яті друга. Його дружина Елішева (за припущенням літературознавця З. Копельман) начебто переклала російською повість Гнесіна «Ецель» («Поблизу»), але перекладу не опублікували, він не зберігся в письменницькому архіві Ізраїлю.

Йосеф Хаїм Бренер у своєму щоденнику: «... витончена, висока і чутлива людина з кришталевою душею. Надто вже він був благородного походження, надто ніжний».

Бен-Ціон Ізраелі (20.02.1887, Глухів Чернігівської губ., сучасна Сумська обл. – 30.07.1954, Ізраїль) – той, хто повернув Ізраїлю фінікову пальму. Гаї від озера Кінерет до Мертвого моря, пальми на вулицях міст – його заслуга.

Зображення фінікової пальми – на монетах Юдеї. Римляни в I ст. н. е., знищивши Храм у Єрусалимі, почали вирубку пальмових плантацій, які в їхніх очах були символом Юдеї. У XIX ст. можна було виявити окремі дерева в приватних садах. Халуц з України двадцять років свого життя присвятив відродженню пальмових гаїв. Мешканець кібуца «Кінерет» Йосеф Вейц привіз із Єгипту кілька сотень живців 1924 року, а в 1930-50-ті роки Бен-Ціон

Ізраелі з кількох експедицій вивіз тисячі саджанців. У цих експедиціях легально купували східні килими, в які загортали живці пальм. Вивезення пальм з арабських країн було заборонено під страхом смерті. У свою останню експедицію Бен-Ціон вирушив у віці 66 років.

Він посадить із привезених саджанців «сад Рахелі», свого друга і класика івритської літератури, яка померла в 1931 р.

Заснований ним кібуц «Кінерет» (1913), на території якого того року не було дерев, через століття – одне з найбагатших господарств країни, ініціатор щорічного «Фестивалю фініків і меду».

На його честь названо вулиці в Кір'ят-Хаїмі, Гіватаїмі, Холоні, Бат-Ямі. На плантації кібуца Ейлот (заснований у 1962 р. біля міста Ейлат) поставлено пам'ятний знак Б.-Ц. Ізраелі і місце названо «Оазис Бенціона».

Пейсах Іфхар /Пейсах Красногорський/ (23.03.1904, Ніжин Чернігівської губ. – 4.07.1985, Герцлія, Ізраїль), перший мер Герцлії.

Сьогодні Герцлія (на честь Теодора Герцля) – одне з найфешенебельніших міст країни, а в 1920-ті роки вона була єдиним єврейським поселенням між Хадерою і Тель-Авівом в оточенні багатонаселених арабських сіл. У грудні 1924 року сюди прийшли 7 халуцим, на початок 1926 року поселенців уже сто осіб. З 1927 року тут живе прибулий із Радянського Союзу Пейсах Красногорський, який устиг побувати у в'язниці, засланні, дивом вирвався з неволі.

У 1929 р. всі жителі Герцлії вступають у підпільну Хагану. Для тренувань у стрільбі використовували печери-тунелі римської епохи. Біля входу прогулювалися вартові: молода пара. У разі небезпеки хлопець починав грати на гітарі, вартовий усередині печери вмикав ліхтарик, його світло – сигнал небезпеки для бійців, які проводили стрільбища. Так під носом британської адміністрації та арабських поліцейських члени Хагани проходили військову підготовку. Окремо готували групу вершників. Пейсах був і вершником, і учасником стрільбищ. Удень він працював у садах, вечори присвячував громадській роботі, ночами вчився стріляти. Двічі на тиждень проводилася стройова підготовка. Увечері в п'ятницю годував і вичісував «свого» коня, у суботу тренувався. Пізніше він зізнався, що відчував себе в ці дні справжнім хашмонаїм, героєм Іудеї, і був цим надзвичайно щасливий.

Вулиця його імені в Герцлії (здається, у кожному ізраїльському місті одна з вулиць названа ім'ям першого керівника міста).

Ізраїль Ноах-Хакоен Каплан (3.08.1888 (або 1884), Чернігів – 19.03.1964, Ізраїль).

Одружився з Ханою, донькою чернігівського рабина Абрахама Аарона Хена, онукою рабина Переца Хена. У Чернігові заробляв на життя торгівлею, був головою сіоністської організації в Чернігові та членом одеського Комітету «Ховавей Ціон». Після жовтневого перевороту працював у відділі освіти Чернігівського району. Заарештований 1922 року. У 1923-му отримав дозвіл на виїзд.

Жив у Хайфі. З 1925 року його обирали секретарем ради єврейської громади Хайфи, головою релігійної ради; з 1923 до 1932 рр. обіймав центральні керівні пости в русі «Мізрахі». У 1951 році обраний до Кнесету від партії «Мізрахі». Він мав переїхати до Єрусалима – ближче до служби. Але, як згадував його онук, уже спакувавши валізи, раптом сказав, що ніколи не покине Хайфу.

Один із засновників Центральної синагоги Хайфи (відкрита восени 1938 року), ініціював створення наукової бібліотеки Тори при синагозі, яку пізніше назвуть його ім'ям.

Перебував у багатьох благодійних організаціях Хайфи і в буквальному сенсі був знайомий кожному городянину.

З 1964 року вулиця в Хайфському районі Кир'ят-Еліейзер носить його ім'я: RINA. Це аббревіатура імені: рав Ісраель Ноах-Хакоен.

Бецалель Лондон (7.04.1900, Прилуки Полтавської губ., сучасна Чернігівська обл. – 7.11.1971, Ізраїль), актор ізраїльських сатиричних театрів.

Здійснив алію 1925 року, встигнувши два роки відіграти в єврейському театрі на Кубі (очікував, але не отримав візу в США, мріючи про Голлівуд). Йому пощастило в перший день алії зустріти Якова Теймана /Теумім/ (1903–1975), який теж навчався акторської професії в Одесі. Лондон згадував, що Яків тут же запросив його на прослуховування. Вони прийшли в якийсь старий барак на даху великого будинку і двоє незнайомців, відклавши на деякий час шахову партію, проекзаменували новачка. Іспит був російською мовою. Екзаменатори – письменник Яків Горовиць (1901, Калуш, Україна – 1975, Тель-Авів), який перекладав п'єси для театру, і актор Зібель. Лондон прийнятий актором у театр, який незабаром розпався. І артист раптом виявив себе безробітним. Але ненадовго. Я. Тейман запропонував йому роботу в першому сатиричному театрі-кабаре ішува «Кумкум» (1.11.1927 – 1.02.1929), репетиції якого через відсутність кращих умов проходили на тому ж даху тель-авівського будинку. Незабаром друзі переходять у театр політичної сатири «Метате» (1928 – 1954). Б. Лондон грав також у театрі «Охель» (1925 – 1969).

Він умів усе: співати, танцювати, робити пародії, циркові трюки, виконувати пантоміму. В одній із вистав зіграв за вечір 11 ролей. Кілька років Лондон працював диктором на радіо. Зіграв в одному з перших ізраїльських художніх фільмів (1935) і першому телесеріалі (1971).

Вулиця його імені – у Тель-Авіві.

Лео Моцкін (1867, Бровари Чернігівської губ., сучасна Київська обл. – 1933, Париж), один із сіоністських лідерів, покинув зал засідань Ліги Націй, коли з порядку денного зняли питання про дискримінацію євреїв у нацистській Німеччині.

На його честь названо місто Кир'ят-Моцкін (засноване 1934 року) і вулиці в шести містах: у Тель-Авіві, Рішон-ле-Ціоні, Холоні, Раанані, Тірат-Кармелі, Кир'ят-Ата.

Засновники Кир'ят-Моцкіна – місцеві «буржуїни», які не терпіли комуністів і профспілок (як і сам Лео). Люди вільних професій: лікарі, адвокати, журналісти, підприємці, – вони освоювали ремесла, і всім борцям за праве діло соціалізму пропонували оселитися десь осторонь. На закладці першої споруди майбутнього міста була присутня вдова Лео Моцкіна, яка переселилася після смерті чоловіка в Ерец-Ісраель.

Перша громадська споруда – колодязь: єдине джерело прісної води. Поруч виросла водонапірна вежа, вона ж – спостережний пункт, що давав змогу контролювати територію всієї долини. Біля вежі поставили школу. Найняли садівника і суворо дотримувалися принципу: будинок плюс сад. Найстаріші міські дерева – австралійські евкаліпти, висаджені в 1930-х роках ХХ століття: перші дерева пустелі Звулун.

Одним із перших, хто побудував будинок у Кир'ят-Моцкіні, був уродженець Чернігова Ізраїль Резніков. З дружиною і двома дітьми він приїхав до Палестини 1927 року. Перші роки жили в Акко, Нешері, Хайфі. І. Резніков торгував великою рогатою худобою (купував у бедуїнів), тримав у Хайфі м'ясну крамницю. Його старша дочка написала спогади для міського музею та розповіла про сльози матері, яка побачила піщані дюни, що купив її чоловік під забудову. Глава сім'ї був упевнений: незабаром тут буде гарне місто. І не помилився!

Аарон Марашов (28.03.1879, Прилуки Полтавської губ., сучасна Чернігівська обл. – 1967, Реховот), лікар.

Він навчався медицини в університетах Кенігсберга, Відня, Базеля. В Ерец-Ізраель із 1924 року. Члени його сім'ї, що залишилися в Україні, загинули в Голокост.

У перші роки Реховот не мав свого лікаря і доводилося везти хворих до Яффо та Єрусалима. З 1900 року укладали з лікарями тимчасові договори. І тільки з 1924 року в мошаві оселився лікар. Мошав Реховот обирав собі лікаря на конкурсній основі. Ставки були фіксовані, що не кожного фахівця влаштовувало. Лікар займався всім: щеплення, пологи, операції, обов'язкове профілактичне відвідування шкіл і дитячих садків, завідування аптекою, виготовлення ліків. Доктор Марашов купив собі квартиру тільки 1964 року.

Він говорив, що може розповісти сімейну історію кожного жителя Реховота. І це не було перебільшенням. А. Марашов працював лікарем у Реховоті 42 роки.

1937 року для захисту жителів від почастишання арабських нападів у Реховоті було створено філію Ізраїльської національної медичної служби (Маген Давид Адом), у якій працювали доктор Марашов та його дружина (медсестра). Філія одразу почала співпрацювати з Хаганою. А. Марашов організував курси з надання першої медичної допомоги та проводив навчання. У період війни за Незалежність (1948) створив тимчасову лікарню й організував цілодобові чергування. Був головою Ліги з боротьби з туберкульозом. Головою реховотської філії Керен ха-Йесод. Активіст партії МАПАЙ. Помер у розпал Шестиденної війни.

Вулиця його імені в Реховоті.

Моше Ар'є Міркін (24.12.1896, Почеп, сучасна Брянська обл. – 19.06.1964, Ізраїль).

Приїхав в Ерец з батьками 1904 року, його батько став рабином у місті Рамле і директором австрійського поштамту. Моше вважався вундеркіндом і його відправили вчитися в Єрусалим. Став сіоністом, вступив до ешиви рава Кука, отримав звання рабина. Працював ювеліром у мошаві «Бецалель» (створений директором Академії «Бецалель» Борисом Шацем), опинившись єдиним ашкеназом у групі єменців; намагався вирощувати цитрусові в Хар-Туві (де вони ніколи не росли). Закінчив учительську школу і викладав у Петах-Тікві, Бней-Браку, Тель-Авіві. Дослідник рабинської літератури, автор коментаря до Мідраш Раба, що стало важливим внеском у вивченні юдаїки.

1921 року під час захисту Петах-Тікві від арабських бандитів був поранений. Після одужання увійшов до міської ради. Він помер у Рамат-Гані (район Тель-Авіва), але його поховали на старому цвинтарі засновників Петах-Тікві.

У 1923 році одружився з Сарою Марголіт, яка стала співробітницею муніципалітету, відомою громадською активісткою. Вони обоє входять до групи засновників району Рамат-Ган, який замислювався як зелене передмістя Тель-Авіва. У рік заснування (1921) населення складалося з 20 осіб; до 1923 р. жителів було майже 150 осіб. Тут до 1936 р. розміщувалася найбільша плантація цитрусових у Країні. Сучасний Рамат-Ган – одне зі значних промислових міст Ізраїлю, з 1968 р. тут працює Алмазна біржа. Населення Рамат-Гана становить 153,674 осіб (2016).

Одну з вулиць району назвали: Міркін Сара і Моше (13.08.1970 р.)

Ноах Нафтульський (15.10.1883, біля Сновська – 5.5.1974, Ізраїль).

Його ім'ям названо провулок у Реховоті, місті, в якому він зустрів Рахель. Уже в старості Нафтульський зізнався, що це було кохання з першого погляду. Він не смів залицятися,

бо багато років хворів на туберкульоз. Ще ніхто не знав, що Рахель помре в 40 років від цієї хвороби. А Нафтутьський прожив довге життя – 90 років, і вважав, що цим завдячує лише матері, яка багато років доглядала за сином. Рахель же прожила самотньою і бездітною.

Того року, коли вони зустрілися, Ноах очолював групу халуцим, яких у місті глузливо називали «городниками», а пізніше – «чудовим тріо», що створило групу Кінерет. Рахель дуже хотіла приєднатися до їхньої квуци, але не сміла просити. І Ноах мріяв працювати разом, але вважав себе негідним такої прекрасної дівчини. Рахель приїде на ферму Кінерет 1911 року, пізніше вступить у кібуц Дганія, і закоханий Нафтутьський стане свідком її романів.

Ноах пережив кохану на 43 роки і просив поховати себе поруч з її могилою над морем Кінерет, яке вони обоє любили.

У Реховоті він працював поденником у садах, мріючи про той славний час, коли жителі Ерец-Ізраель стануть вегетаріанцями. І працював заради цього: експериментував з посадками овочів, впровадив зрошуване землеробство, висаджував бананові сади, навчав сільському господарству нових халуцим. Але не хлібом єдиним... Він підбирав рослини для озеленення міст, розводив квіти, створив ботанічний сад.

Сім'я Нецер: Двора Діскіна (1.05.1897, Мена Чернігівської губ. – 4.01.1989, Тель-Авів) і Павло Носовицький (1.01.1898, Сосниця Чернігівської губ. – 11.04.1985, Тель-Авів).

Наприкінці вулиці Махараль, що в центрі Тель-Авіва – невеличкий сквер імені Дебори і Шраги Нецер. Зовсім близько будинок № 9 на вулиці Рав Леві Іцхак, де в 1930-ті роки мешкала сім'я, де гостювала вся політична еліта ішува: Давид Бен Гуріон, Шимон Перес, Леві Ешколь, Пінхас Сапір та ін. Шрага Нецер поступово зміцнював свою роль тінювого керівника партії МАПАЙ, його дружина Двора відома як одна з лідерів жіночого робітничого руху. МАПАЙ – центристська соціалістична партія робітників Ізраїлю. (Створена 1930 року внаслідок об'єднання соціалістичних партій лівого і центристського спрямування. У 1968 році стала основою «Партії праці», сьогодні це партія «Авода». Очолювала уряд Ізраїлю в 1948–1977, 1992–1996 і 1999–2001 роках).

Неподалік від будинку Нецер – готель «Йордан» (ріг Бен Іегуда і Бен Гуріон), у кафе якого багато років була «приймальня» Шраги Нецера – найвпливовішої людини партії.

Це район, де в 1930-ті роки будували перші «робітничі квартали». На території сучасної вулиці Махараль було викуплено 17 дунамів землі та побудовано квартал, названий за два роки на честь Олександра Зіскіна Рабіновича (Азар). Поруч розташувався перший робітничий квартал Тель-Авіва – Борохов, квартал Арлозорів і кілька інших, які називали іменами сіоністських лідерів. Сьогодні це – центральні вулиці Тель-Авіва.

Мордехай Пінхасович (1861, Почеп Чернігівської губ., сучасна Брянська обл. – 30.9.1921, Петах-Тіква).

Понад 30 років жив М. Пінхасович у сільськогосподарському мошаві Рішон-ле-Ціон, ставши частиною його історії. Йому було 29 років, коли з молодію дружиною він переїхав до Рішона з Петах-Тікви (перше єврейське сільськогосподарське поселення нового часу, «мати мошавім»). Купив землю і поставив власний будинок, у якому виростив вісьмох дітей.

Майбутньому місту (поки що це сільськогосподарський мошав) 8 років, 1890 року тут живе 359 осіб, більшість – емігранти з Російської імперії. За 8 років існування поселення відбулося багато знакових подій. Відкрили першу школу з викладанням на івриті, перший

єврейський дитячий садок, уперше підняли біло-блакитний стяг із магендавідом, виконали «А-Тікву»: майбутній гімн Ізраїлю; висадили першу алею: два ряди канарських пальм. Поселення виправдовувало свою назву: Перший у Сіоні.

Через відсутність води зневірилися вирощувати пшеницю, але освоїли виноградарство. 1890 року зробили перше вино, 1900 року на паризькій виставці вина Рішон-ле-Ціона удостоєні золотої медалі за якість. На етикетках написано: вироблено в Рішон-ле-Ціоні. Успіхи виноробства зміцнювали впевненість у стабільному майбутньому поселення. М. Пінхасович працює головним бухгалтером підприємства «Кармель Мізрахі», очолює адміністрацію барона Ротшильда, якому належало підприємство. Також керував аптекою, управління якою Ротшильд 1900 року передав адміністрації мошава. У 1907 році став секретарем комітету з управління поселенням.

Одна з вулиць сучасного міста названа в пам'ять про нього: вулиця Мордехай Пінхасович.

Яків Пінхасі (Пінхасович) народився 1879 року в містечку Почеп Чернігівської губернії, помер у Петах-Тікві 1957 року.

21 червня 1908 р. представники Одеського палестинського товариства заснували перше робітниче селище (мошав) в Ерец Ізраель. Роздали 21 пай, уздовж вулиці побудували 21 будинок. Біля кожного будинку невеликий город, щоб для себе вирощувати овочі, на північній стороні вулиці виділили місце для випасу худоби. Вони не побудували синагогу, працювали по суботах і у свята, але, отримавши традиційну освіту, дали мошаву ім'я біблійного міста: Ейн-Ганім. Восени 1908 року тут оселилися ідеологи і духовні лідери робітничого руху: Аарон Девід Гордон, Берл Кацнельсон, Йосеф Бреннер та ін.

Серед перших жителів – Яків Пінхасі, партійний активіст і халуц. Його обирають у члени ради мошава. Девіз жителів: «єврейська праця!». Заборонено запрошувати робітників-арабів, розмовляють тільки івритом. Ейн-Ганім стає духовним центром сіоністського робітничого руху. За його зразком пізніше створюються нові робітничі поселення. У 1911 році в Ейн-Ганім створено Союз сільськогосподарських робітників (профспілка), Пінхасі – член ЦК.

У роки Першої світової війни, коли ішов голодував, Якова призначили відповідальним за продовольство: збирає гроші для купівлі борошна, яке складно було купити (євреям не продають). У ці роки він безоплатно виділив частину своєї ділянки для посадки овочів для жителів мошава. Тоді ж на громадські гроші ініціює відкриття продуктового магазину, де продукти відпускаються за мінімальними цінами.

1918 року, відгукнувшись на заклик ішува, вступив до першого загону єврейської поліції і став одним із керівників «Союзу єврейських поліцейських в Ерец-Ізраель».

У 1939 році мошав перетворився на квартал міста Петах-Тіква. Одна з вулиць кварталу названа ім'ям Якова Пінхасі.

Давид Бар-Рав-Хай /Давид Боровий/ (11.07.1894, Ніжин – 15.07.1977, Ізраїль), юрист, депутат Кнесету перших п'яти скликань, один із засновників ізраїльського парламентаризму.

Історик Саул Боровий (1903–1989) у своїх мемуарах «Спогади» (1983) пише про старшого брата: «Брата не поспішали віддати в загальну середню школу. Було організовано невеликий гурток хлопчиків... і їх стали навчати найкращі викладачі-гебраїсти. Деякий час їхнім учителем був сам Хаїм-Нахман Бялик, але незабаром він, досягнувши більш забез-

печеного матеріального становища, передав уроки С. Бен-Цві (Гутману), невеличкому, але доволі популярному письменникові, згодом викладачу яффської гімназії. Лише добре засвоївши давньоєврейську мову, літературу, історію свого народу, брата віддали до 5-го класу знаменитої у своєму роді єврейської гімназії Іглицького». Він навчався також у Політехнічному інституті в Брауншвейзі (Німеччина), у школі міжнародного права в Одесі та на юридичному факультеті єрусалимського університету. На початку Першої світової війни, як усі іноземні студенти в Німеччині, заарештований і чотири роки провів у полоні.

Жив у Хайфі з 1929 року, був представником партії Га-Поель Га-Цаїр і заступником голови Комітету єврейської громади Хайфи (секретар Комітету – рабин Ізраїль Ноах Хакоен Каплан); член ради Єрусалимських робітників і член Національного комітету з 1932 року до проголошення держави. Представляв Палестинську робітничу партію на сіоністських конгресах 1925, 1935, 1937 і 1939 років. По завершенні роботи в Кнесеті повернувся до адвокатської діяльності, зокрема, представляв інтереси Техніону.

1982 року в Хайфі одну з вулиць у районі Шпринцак назвали на його честь: Бар-Рав-Хай (Давид).

Яків Хафт (11.01.1883 (або 1884), Конотоп, сучасна Сумська обл. – 26.02.1966, Єрусалим), підприємець, письменник, один із засновників і перший керівник кварталу Бейт-Керем (західний Єрусалим).

У 1920 р. він став одним із творців організації «Боней-байт» («Будується будинок»), мета якої – створення в Західному Єрусалимі кварталу, оточеного садами. Вирішено було збирати щомісячні внески на придбання земель. Удалося купити тільки скелясту ділянку на заході Єрусалима, за кілька кілометрів від обжитих районів міста. У перші роки назва звучала дивно: Бейт-Керем (Виноградник). На скелях, де в біблійні часи розміщувалися міста, багато століть не було ні садів, ні просто дерев. Вирішальну роль у придбанні, плануванні та забудові району відігравав Яків Хафт, який мав великі зв'язки з чиновниками різних організацій. У 1920-27 рр. він входив до Національного комітету, у 1918-32 рр. – член ради громади Єрусалима і член президії, у 1920-28 рр. очолював ревізійний відділ сіоністського комітету.

Для зв'язку з віддаленим від Єрусалима районом створили кооператив «а-Мекашер», що виріс в автобусну компанію «Егед». У 1925 р. тут почали будувати будинок для сім'яру вчителів івриту Девіда Еліна. На даху будівлі розмістили охорону: араби сусідніх сіл часто здійснювали набіги. У спортзалі школи під час нападів розміщували корів поселенців. А в підвалах будинку Хагана зберігала зброю і проводила підготовку бійців. У наш час це педагогічний коледж ім. Д. Єліна.

Сучасний Бейт-Керем – один із престижних, затишних районів Єрусалима. Біля входу в район на проспекті Герцль меморіальна площа «Яків Хафт».

Аарон Шер (6.1.1899, Чернігів – 6.2.1920, Тель-Хай). Місто Кір'ят-Шмона (Селище восьми) засновано 1950 р. і названо в пам'ять про вісьмох загиблих у нерівному бою за поселення Верхньої Галілеї 1920 р. Розташоване за кілька кілометрів від поселення Тель-Хай, захист якого став символом героїзму єврейських воїнів.

За два місяці до своєї загибелі Аарон Шер відправив до журналу «Кунтрас» (належав соціалістичної партії «Ахдут Хаавода» Давида-Бен Гуріона і Берла Кацнельсона) статтю, надруковану за місяць після його смерті, яка, втім, визначила наріжну позицію керівництва ішува: заселення і захист земель Ерец-Ізраель. «Не дайте впасти Верхній Галілеї!», – закликав він ішув. Не шкодувати сил для освоєння і захисту найвіддаленіших селищ, бо за-

втра їх захист коштуватиме великих жертв. Форпости, які захищали Трумпельдор і його товариші, не встояли під натиском арабів. Але військова поразка обернулася політичною перемогою: під час подальшого розподілу територій між Францією та Англією Тель-Хай і ще три поселення Верхньої Галілеї включили до кордонів британського мандата, пізніше вони увійшли до кордонів Ізраїлю.

Пам'ятник захисникам Галілеї «Лев, що гарчить», або «молодий лев Юдеї», вирізьблений із 20-тонної скелі, відкрили 1934 року, на постаменті вибили імена вісьмох загиблих: Аарон Шер (21 рік), Шнеур Шапошник (23 роки), Двора Драхлер (24 роки), Біньямін Мунтар (26 років), Зеєв Шарф, Сара Чижик (23 роки), Яків Токар (24 роки), Йосип Трумпельдор (40 років).

День захисту Тель-Хай – державне свято Ізраїлю.

Вулиця Аарон Шер – у Гіватаїмі.

Іцхак Хаютман (24.12.1867, Прилуки Полтавської губ., сучасна Чернігівська обл. – 2.01.1938, Тель-Авів), один із засновників Тель-Авіва.

Улітку 1906 року ініціативна група з п'яти осіб, серед яких Іцхак Хаютман, почала підготовку забудови нового єврейського району недалеко від Яффо. Видали рекламний проєкт трьома мовами: івритом, їдишем, російською: «Як Нью-Йорк є воротами до Америки, так і майбутнє місто стане воротами до Ерец-Ізраель».

У лютому 1908 року оформлено купівлю ділянки розміром одинадцять гектарів. 11 квітня 1909 р. на березі моря провели жеребкування: на 60 білих черепках написали імена членів товариства, на сірих – номери ділянок. Цей день вважається заснуванням Тель-Авіва. До літа вирівняли пісчані бархани, 1910 року в кварталі Ахузат-Байт побудували перші 40 будинків. Адреса сім'ї Хаютман – Ієгуда Халеві, 34.

21.05. 1910 р. квартал перейменували на Тель-Авів. У 1912 році в Тель-Авіві провели перший перепис. Побудованих будинків – дев'яносто чотири, в них – п'ятсот дві житлові кімнати, сто тридцять п'ять кухонь, сто шість ванних кімнат. Населення – сімсот дев'яносто осіб, з них триста шістьдесят три – чоловіки, чотириста двадцять сім – жінки. На івриті розмовляли 43% жителів, на їдиші – 35%, російською мовою – 11%, решта 11% – німецькою, французькою, англійською, іспанською та арабською.

У 1921 році він став одним із засновників району Неве-Шаанан на півдні Тель-Авіва (увійшов до складу міста в 1924 р.). У різних районах країни викупував землі і допомагав засновувати нові поселення.

Вулиця Іцхак Хаютман у Тель-Авіві.

Авраам Ієгуда Хен (1878, Чернігів – 1958, Єрусалим), відомий рабин ХАБАДу, громадський діяч, публіцист, один із лідерів релігійного сіонізму (рух «Мізрахі»).

З його спогадів відомо, що в дитинстві в їхній чернігівський дім приходив рабин Шломо Га-Коен Ааронсон, рабин Ніжина, Києва і Тель-Авіва (перший ашкеназький рабин міста 1923–1935). Хен і Ааронсон обидва брали участь у захисті Бейліса, а пізніше в русі «Мізрахі». Коли Хену було близько двадцяти років, він листувався з дідом Якова Хафта рабином Конотопа Арієм Лейбом Хафтом, і листування надрукували в книжці рабі Хафта «Дін Ведварим». У 1931 р. він опублікував книжку «Утішник», присвячену батькові, рабину Чернігова. У Парижі служив рабином у синагозі, де молився Любавицький ребе Менахем Мендель Шнеєрсон; багато років вони листувалися, Шнеєрсон просив надіслати йому примірник книжки «Утішник».

Хен об'єднував анархізм і сіонізм, вважав, що іудаїзм покликаний стерти релігійні, соціальні, класові кордони. Вождя російського анархізму князя Кропоткіна називав «святим нового світу», у своїх роботах використовував образи Достоевського. Боровся за права робітників. Перший директор Міністерства у справах релігій. У Національній раді Ерец-Ізраель (Ваад Леумі) очолив відділ освіти і виховання. Деякі з його праць, що досліджували проблеми функціонування держави, моралі та релігії, помертньо опублікували в книжках під назвою «Царство іудаїзму». З 1940 по 1954 рр. – рабин району Бейт-Керем, який будувався людьми світськими, що жили без синагог. Але під впливом Хена побудували невелику дерев'яну будівлю для синагоги, пізніше в будівлі вчительської семінарії виділили приміщення, і служби проводилися по суботах і в дні свят.

1959 року в річницю його смерті в Єрусалимі з'явилася вулиця «рав Хен».

КІЛЬКА ПОРТРЕТІВ ПРЕДСТАВНИКІВ ПЕРШОЇ ТА ДРУГОЇ АЛІЙ

«Наступного року – в Єрусалимі», так завершується текст Великодньої Агади (розповіді про Вихід з Єгипту) і заключна молитва в Йом-Кіпур (День спокути). Ці слова, вимовлені тисячі років євреями всього світу, були позначенням спільної мрії і спільної мети. Поодинці і групами євреї переселялися в Землю обітовану, в якій після вигнання правили по черзі римляни, хрестоносці, османи, британці.

У середині ХІХ століття в Палестині проживали близько 10 тисяч євреїв, і становище їхнє було відчайдушним: безправні, жебраки, більшість жила коштами, які збирала діаспора. Жили євреї в старих містах: Єрусалимі, Яффо, Цфаті, Хевроні.

У другій половині ХІХ століття в Палестині з'являються євреї, які організують тут приватний бізнес, викупувають землі для створення нових поселень. Наприкінці ХІХ ст. єврейське населення країни становить 25 тисяч осіб.

Першим новим єврейським поселенням, яке вижило, стала Петах-Тіква («Врата надії»). Її створили троє єрусалимців, які заснували «Товариство праці на землі». Під час огляду земель лікар-грек сказав, що тут навіть птахи не селяться. Але ризикнули купити 320 га непридатної землі і 1878 року провели першу оранку. Через 5 років за прикладом предків відокремили десятину від усього, що виростало, додали пожертвування на вдів і сиріт, завантажили врожай на 30 верблюдів і вирушили до Єрусалима. На мішках із десятиною крупно написали «Петах-Тіква». Це сталося вперше через 1730 років після руйнування Храму і довело можливість повернення до сільськогосподарської праці на Святій землі.

У перший рік населення Петах-Тікви налічувало шість осіб. До 1914 року – це найбільше єврейське сільськогосподарське поселення з населенням вже три тисячі триста осіб. З 1884 р. у Петах-Тікві жила сім'я **Пінхасовичів** (із 12 осіб), які приїхали з Почепа.

Один із перших п'яти будинків Реховота – будинок **Карлінських** із Ніжина. Глава сім'ї Моше Галеві Карлінський був присутній при оголошенні створення міста 1890 року. Могила його 20-річного сина стала першою на кладовищі Реховота. З 1890 року жила в Реховоті сім'я **Ошерів**. Хая Ошерова (Залман) із Чернігова працювала на першій робочій кухні міста, виростила в Реховоті сімох дітей.

З 1890 р. до Палестини приїхала сім'я **Хаютман** (у сім'ї вісім дітей) із Прилук. У 1896 р. вони серед засновників Метули – найпівнічнішого міста Країни.

Ці сім'ї були серед тих 35 тисяч євреїв, яких пізніше назвуть Першою алією (1882–1903), що збільшили населення ішува до 47 тисяч осіб. Перша алія заснувала кілька селищ в Юдеї, Самарії, Верхній Галілеї.

Друга алія стала численнішою, більш організованою, багато хто з її представників – атеїсти і соціалісти, переважно це молодь.

Російська імперія і Румунія у ХХ столітті залишалися єдиними європейськими країнами, що зберегли на своїх територіях гетто. Межа осідлості, заборона на освіту і професії сприяли поширенню як соціалістичних, так і сіоністських ідей у середовищі єврейської молоді. Майже 40 тис. осіб (практично всі з Російської імперії) приїхали в Ерец у період Другої алії (1904–1914).

Головними ідеологами Другої алії стали творці соціалістичних партій Б. Борохов (Поалей Ціон) і А. Д. Гордон (Ґа-Поель Ґа-Цаїр). Обидва включили в програму своєї партії тезу про необхідність повернення євреїв до фізичної праці на землі Ізраїлю. Назву руху взято з ТАНАХу: «халуцим» – передовий озброєний загін. Сам А. Гордон (1856 р. н.) працював на будівництвах, на полях, жив у кібуці Кінерет.

Бракувало коштів для купівлі земель та професійних навичок; голод і важкий клімат, опір турецької адміністрації, недоброзичливість релігійних представників Першої алії, арабський терор, – усе це змусило багатьох повернутися в Росію або емігрувати до США. Але ті, що залишилися, сформували єврейський робітничий клас, профспілки, кооперативи.

У 1907 р. на Восьмому сіоністському з'їзді вирішено купувати й освоювати землі в Палестині. З цією метою створено «Палестинське бюро для придбання та освоєння нових земель», яке очолив економіст і соціолог Артур Рупін (1876–1943). У 1908 р. відкрито три національні навчальні сільськогосподарські ферми (хацер, двір): «Хульда», «Бен Шемен», «Кінерет», якими керували досвідчені агрономи. На фермах навчали молодь сільськогосподарської праці. Групи формувалися, розпадалися, склад робітників на фермі змінювався. З історією «Двору Кінерет» пов'язана доля кількох халуцим із Чернігівської губернії.

Двір Кінерет засновано 1908 року. У 1910 році частина землі передана «Групі з Хадери» для самостійного управління: так був створений перший кібуц – «Дганія». У 1913 році Двір Кінерет передано в управління групі **Бен-Ціона Ізраелі**, яка заснувала другий кібуц: «Кінерет». У результаті Двір Кінерет залишився без сільськогосподарських земель і служив тільки як тимчасовий притулок для творців майбутніх поселень: Афікім, Ейн-Гев, Мааган. Двір Кінерет став лабораторією для створення нових моделей поселень (кібуц, мошав); тут формувалася Хагана, Машбір (фермерський кооператив), Тнува (продаж молока і молочних продуктів), система громадської охорони здоров'я Купат Холім; перша жіноча самоврядна сільськогосподарська група Хани Майзель.

Сама назва «Двір Кінерет» була, як вважається, придумана маловідомим у ті часи письменником Шмуелем Чачесом – майбутнім лауреатом Нобелівської премії з літератури Шаєм Агноном. «Двір Кінерет» сьогодні – це туристичний об'єкт, розташований біля входу в мошаву Кінерет (1909), недалеко – однойменний кібуц Кінерет (1913). Тут же розташований цвинтар Кінерет, що перетворився згодом на пам'ятку історичної спадщини.

Перше поховання на кладовищі – 32-річного **Менахема Шмуелі**. У ті роки він видатний громадський діяч ішува, партійний журналіст, один із засновників єрусалимської філії партії Ґа-Поель Ґа-Цаїр.

Менахем Мендель Шмулевич (Менахем Шмуелі) народився в Носівці Чернігівської губернії (ізраїльські джерела не вказують район) 1879 р. Сім'я патріархальна, багатодітна,

він четвертий із восьми дітей. Через погану поведінку вигнали з хедера, довчався вдома, з батьком, відзначивши вже бар-міцву (13-річчя). На кілька років підлітка відправили до дядька в Курськ, де він зумів вступити в гімназію, після закінчення якої в 1896 р. на чотири роки призваний до армії, служив у кавалерії. Після демобілізації кілька років працював учителем в околицях Чернігова.

Репатріювався пізньої осені 1905 року. Висаджував дерева, працював у садах, на тютюновій фабриці. Познайомився з **Нафткульським** у Реховоті, коли, як і більшість його товаришів, шукав поденну роботу. 1906 року в Єрусалимі вступив до групи каменотесів при школі «Бецалель». Керівник школи Борис Шац (керівник єрусалимського відділення партії Поалей Ціон) створив комуну. Його комунарів у Єрусалимі називали комуністами. Жили вони в дерев'яних бараках на території абіссинської церкви. По суботах (шабат) їздили на екскурсії. Шмуелі писав, що Єрусалим – це місто мертвих, яке вміє молитися і плакати, але комунари повернуть його до життя і навчать радити. Він став кореспондентом першої в Палестині єврейської робітничої газети «Га-Поель Га-Цаїр». Статті підписував псевдонімом МАМШИ: поєднання перших літер імені-прізвища; крім того, слово «мамаш» перекладається як «сутність», «реальність», «насправді». Став відомим публіцистом ішува. Теми: становище робітничого класу в ішуві, боротьба за рівноправність жінок. У 1961 р. видано збірку творів МАМШИ, що включила статті та щоденники. Туберкульозний процес, що почався, змусив шукати нову роботу. Лікар не тільки заборонив обтісувати каміння, а й вимагав повернутися в Україну, де клімат м'якший. Але Шмуелі повертатись відмовився та поїхав у Явнель, де працював його брат. Разом вони очищали поле від каміння, викорчувували кущі: готували поле до посадок. У 1909 р. працював помічником інженера Джозефа Трейделя (1878–1927), який за пропозицією барона Ротшильда з 1898 р. виконував топографічні та геодезичні роботи в Палестині, а за пропозицією Рупіна зробив опис усіх куплених земель.

Того ж 1909 р. головний агроном ферми Кінерет Моше Берман уклав договори з чотирма халуцим: **Бен Ціон Ізраелі**, Давид Добрянський, **Менахем Шмуелі** і його друг Моше Інгеберман (разом працювали каменотесами в Єрусалимі.) За договором кожен отримав 1,5 га землі, насіння кукурудзи, бавовни, овочів. В очікуванні щасливого часу, коли вони поїдуть продавати врожай у Тверію, молоді люди купили човен і назвали його «Чорноморський флот», обігруючи в назві прізвище Чорноморського (він увійде в історію Країни як Ізраелі). Друзі каталися ночами озером і річкою Йордан, співаючи пісні. Мріяли про щасливе майбутнє. А вдень працювали на полі, висаджували евкаліпти, щоб осушити болота, хворіли на малярію. На кухні працювали по черзі. У Менахема був фірмовий рецепт приготування улюбленої маминої страви: рисова каша з родзинками. Він пояснював: ставиш каструлю з рисом на примус і танцюєш хору доти, доки не відчуєш запах готової страви.

Він жив на території ферми в баракі поруч із другом Моше Інгеберманом. У 1911 р. Моше помер від жовтої лихоманки в лікарні Тверії. Головний агроном відмовився дати комунарам волів і возок, щоб забрати з лікарні тіло товариша й поховати поруч із фермою (за єврейським звичаєм похорон має відбутися до заходу сонця). Вони пішли пішки – понад 10 км бездоріжжям, і запізнилися. Товариша вже поховали. Це стало початком скандалу та першим у Країні страйком, що завершився відходом групи.

Але Менахем Шмуелі залишився назавжди. 25 травня 1911 р. він вирушив по хліб, але незабаром був знайдений мертвим недалеко від ферми. Його рот забили землею, зняли і кинули біля тіла черевики. Так чинили бедуїнські бандити. Але вбивць не шукали. Англійський лікар поставив офіційний діагноз: інфаркт.

Рада Галілеї вирішила щорічно відзначати день пам'яті Менахема Шмуелі. У 1912 р. на пагорбі біля Кінерета, де він любив гуляти, висадили на його честь гай евкаліптів.

Його брат Азріель виїхав до США, помер у Майямі 1975 року.

У 1911 р. на фермі Кінерет деякий час у жіночій групі Ханни Майзель працювала **Бат'я Міттерман** (1887 або 1891 рік, Козелець Чернігівської губ. – 20.02.1913, Хайфа) – членкиня групи «Ха-Шомер»; одна із засновниць Мерхавії, першого єврейського поселення в Ізраельській долині.

Міхаель Трифон (1881, с. Григорівка Чернігівської губ. – 1979, Єрусалим), здійснив алію 1907 р. із братом Хаїмом (1882, Григорівка Чернігівської губ. – 16.12.1972, Ізраїль). 1909 р. брати працювали на фермі Кінерет, пізніше – у кібуцах Дганія і Мерхавія (1929 р.). М. Трифон – перший єврейський охоронець у Кфар-Тавор (поселення засновано 1909 р., тут створено організацію Ха-Шомер). Один із засновників мошава Міцпе (1908).

Яків Хафт (1883, Конотоп Чернігівської губ, сучасна Сумська обл. – 1966, Єрусалим). Народився в сім'ї рабина, закінчив Воложинську єшиву, там долучився до сіоністського молодіжного руху і в 20 років виїхав до Палестини (1903 р.). Серед тих, хто зустрів його, був **Менахем Гнесін**, актор і режисер (1882, Стародуб Чернігівської губ. – 1952, Тель-Авів), його старий товариш. Працював у садах Петах-Тікві. Делегат Сьомого сіоністського конгресу (1905). Поїхав до Чикаго, вдало заробляв там продажем автомобілів. Одружився з дівчиною, яка емігрувала до США з Конотопа. У 1910 р. повернувся до Палестини. У 1911–1912 рр. – перший головний бухгалтер Двору Кінерет. Тут помер його син – перша народжена на фермі дитина. Ім'я хлопчиків придумали колективно: Лотос – на честь квітки, яка росла на берегах Галілейського моря. Дитина прожила пів року: шлункове захворювання. Після смерті другої дитини поїхали в Єрусалим – ближче до цивілізації. У 1913–1918 рр. працював директором виробничих майстерень Академії мистецтв «Бецалель». У 1916–1919 рр. – фінансовий директор першого єврейського медичного центру «Хадаса» в Єрусалимі. 1920–1927 р. депутат Ваад Леумі (Національний комітет: виконавчий орган зборів депутатів ішува в 1920–1948 рр.). У 1922 р. – один із засновників селища Бейт-Керем і перший його керівник. У 1930-ті роки він створив аудит-фірму, яка працює донині, будучи однією з найбільших у країні консалтингових компаній.

У 1945 р. ініціював заснування літературної премії **Йосефа Хаїма Бреннера**, знаменитого письменника і свого друга, убитого під час погрому в Яффо. Написав дві книжки: автобіографічну «Радість вечірніх зірок», 1959 р. і «У кругообігу сходів і заходів сонця», 1963 р.: збірка оповідань, спогадів, нарисів.

Ноах Нафткульський (15.10.1883, Сновськ Чернігівської губернії – 5.05.1974, Ізраїль) жив і працював на території Двору Кінерет, один із засновників кібуца Кінерет. Його батько Зеєв – знавець Тори, працював, імовірно, керуючим лісництвом; мати Сіма-Белла з рабинської родини. Ноах здобув домашню освіту. Жили в лісництві біля Сновська, переїхали в місто 1903 р., і місцем народження позначається Сновськ. Звідси Ноах Нафткульський їде до дядька у Бердичів, де вступає в «Поалей Ціон», а 1905 року з групою 85 халуцим вирушає до Яффо.

Будував дороги і працював в садах Петах-Тікві, Нес-Ціона, Реховота, що належали представникам Першої алії. Там, у Реховоті, познайомився з Рахель Блювштейн (1890–1931), у недалекому майбутньому вона стане відома як поетеса Рахель. Їхній роман (з перервами) тривав все недовге життя Рахель. Нафткульський не створив сім'ї і заповідав поховати себе біля її могили.

У 1909 р. разом із новими друзями Меїром Ротбергом і **Бен Цві Ізраелі** («чудова трій-

ка», так їх називають історики кібуцного руху) заснували товариство Кінерет. Усі троє – уродженці України.

Для перекачування води з озера Кінерет і річки Йордан на поля збудовано в 1910 р. першу в Палестині насосну станцію – «Бейт-Мотор»: у двоповерховій будівлі три житлові кімнати і двигун на газу, який запускали вручну. Інших житлових будівель поки ще не було. З 1988 р. Бейт-Мотор відновили як музей. Почали вирощувати на фермі овочі, бавовну, кукурудзу, яку називали китайською або турецькою пшеницею. Зазначимо, що в цих місцях з квітня до листопада дощів не буває, а температура піднімається до +40 за Цельсієм. Під керівництвом Нафткульського впроваджується штучне зрошення посадок: невідома техніка в Палестині початку ХХ століття.

1911 року Нафткульський кілька місяців провів у Сновську у хворого батька і повернувся до Палестини.

Між 1911 і 1914 рр. працював на різних фермах, у різних мошавах і повернувся в кібуц Кінерет. Після Першої світової війни Аківа Етінгер (1872, Вітебськ – 1945, Тель-Авів) – головний агроном та інспектор сільськогосподарських поселень у Палестині, запросив Нафткульського радником з питань сільського господарства. Також він зайнявся підготовкою саджанців. Це новий проєкт Етінгера: вирощувати ліси на територіях непридатних для землеробства. У 1919 р. висаджено 655 тис. саджанців, у 1920 – понад мільйон.

У 1933 р. Нафткульський став одним із творців сільськогосподарської школи «Кадурі». Продовжував експериментувати із застосуванням зрошувального землеробства.

З 1936 р. Нафткульський мешкав в Гіватаїмі і на землях сільськогосподарської дослідної станції Єврейського агентства вирощував квіти, придатні для озеленення міст. Ініціював створення Ботанічного саду при Тель-Авівському університеті. Одна з колекцій саду, що займає майже половину його площі, – «сад рослин Ізраїлю ім. Ноаха Нафткульського»: рослини, що представляють усі рослинні зони країни.

У 1964 р. свій будинок і сад у Гіватаїмі передав у громадське користування.

Ноах Нафткульський і Бен-Ціон Ізраїлі були ініціаторами розведення бананів: перший гай посаджено в кібуці Кінерет 1922 року на площі трьох дунамів (3 тисячі кв. м). У 2007 р. Міністерство сільського господарства Ізраїлю повідомило, що на душу населення припадає до 10 кг з'їдених за рік бананів. Нафткульський мріяв про те, що ізраїльтяни стануть якщо не веганами, то принаймні вегетаріанцями. Серед його прихильників був головний рабин Ізраїлю (у 1930–1940-і роки) Авраам Іцхак Кук, – перший рабин, який підтримував сіоністів. На початку нового тисячоліття в Ізраїлі понад 10% населення назвали себе вегетаріанцями і веганами.

У 1925 р. під час ботанічної експедиції Верхньою Галілеєю Н. Нафткульський (зі своїм учнем Тувією Кушніром) знайшов на горі Пкіїн кілька білих лілій (*Lilium candidum*): вид, що вважався загиблим. Це була сенсація не тільки для ботаніків, а й для істориків. Цей вид лілії згадується в ТАНАХі; шість її пелюсток утворюють шестикутник: щит Давида; вони прикрашали капітелі Храму і менору, її зображення на аверсі одношекелевої монетки Ізраїлю, яка зі свого боку повторює монетку Іудеї; це емблема коліна Іуди і символ Іудеї; згідно з книжкою Зоар, чаша лілії – символ Творіння. У християнстві це квітка Діви Марії (починаючи з ХІІІ ст.), яку безуспішно шукали ботаніки протягом багатьох років.

Напис на могилі Ноаха Нафткульського: «Перший із Другої алії, друг рослин, творець зрошувального землеробства».

Чернігівська родина Ноаха Нафткульського емігрувала до США. Один із його племінників Вільямс Гарольд – знаменитий фінансист, голова Комісії з цінних паперів і бірж США

при президенті Джиммі Картері, декан і професор менеджменту Вищої школи менеджменту в Лос-Анджелесі, а також голова ради Norton Simon, Inc. Він, як і його дядько, схильний до реалізації грандіозних загальнонаціональних проєктів. У 1981–1997 рр. очолював раду директорів Фонду Енн і Гордона Гетті. Відмовившись від ідеї просто купівлі для Фонду творів мистецтва, запропонував створити повний електронний каталог усіх видів мистецтва, «розробляти освітні програми для шкіл мистецтв, проводити поглиблені дослідження в галузі мистецтва та його впливу на суспільство.., активно розробляти нові методики зберігання і реставрації предметів старовини. Діючи таким чином, ми зможемо чинити на світ набагато більший позитивний вплив, ніж просто організовуючи виставки своєї колекції».

Гетті-Центр відкрився в Лос-Анджелесі в грудні 1997 р.: п'ятдесят чотири художні галереї, п'ять науково-дослідних інститутів, – результат діяльності президента Трасту Гарольда Вільямса. На відкритті Центру він нагадав про свою спорідненість із Ноахом Нафтульським, «який був одним із засновників кібуца Кінерет, впроваджував вирощування бананів у долині Йордану, створив Ботанічний сад».

Бен-Ціон Ізраелі (Бенціон Чорноморський) народився 1887 р. у Глухові Чернігівської губ., сучасна Сумська обл., загинув 1954 р. в Ізраїлі.

До 15 років навчався в талмуд-гора. Здійснив алію 1906 р. У Петах-Тікві він зустрів А. Гордона, Н. Нафтульського, М. Ротберга. Усі разом вони обідали на робочій кухні Фейги Зельцер, незабаром Бен-Ціон одружився з її донькою. Через деякий час виїхав в Україну, був мобілізований, дезертирував і повернувся в Палестину (1909 р.).

Після конфлікту з головним агрономом ферми Моше Берманом група халуцим кочувала між Седжерою і Кфар Урія, беручи участь у створенні нових поселень і освоєнні нових територій. У 1913 р. ферму Кінерет передали групі Бен-Ціона Ізраелі, і незабаром недалеко від ферми вони поставили перші будинки кібуца «Кінерет». Через три тижні араби вбили кібуцника Йосефа Зальцмана.

Із самого народження (1921) живе тут син Бен-Ціона Ізраелі Аарон. Коли в 2007 р. кібуц, як і більшість інших, було приватизовано, А. Ізраелі, єдиний у колективі, виступив за збереження колишнього способу господарювання. У 2015 р. видав книжку про історію кібуца і долі халуцим «Солдат Кінерета». Ні діти, ні онуки-правнуки Аарона Ізраелі в кібуці не живуть.

Його сестра Нога Тамір (1933 року народження) все життя працювала на пасіці, яку заклав її батько (1919), де працювала її мати Хая Ізраелі (Зельцер) – перший фахівець із бджільництва. Нога любить розповідати, що нове слово для професії бджоляра: «двораї» (від слова «двора» – бджола) вигадала її подруга Наомі Шемер, яка теж народилася в цьому кібуці. Нога поскаржилася одного разу, що онуки лякаються: назва її професії звучить загрозливо, схоже на слово «могильник». І знаменитий поет Країни додала в іврит нове слово, використавши інший корінь.

У кібуці розміщувалися одна з груп Глуд-ха-Авода, польові загони Хагани і загони Пальмаха. Напередодні Другої світової війни Ізраелі очолив сформовану ним роту піхоти і в 1941 р. добровольцем пішов на фронт (у складі Британської армії). Йому було 54 роки. Поруч із ним бився син Аарон, названий на честь героя сіоністської держави **Аарона Шера**.

Бен-Ціон Ізраелі повернув у Країну фінікові пальми: один із тих семи видів плодів, з яким асоціюють Землю обітовану (пшениця, ячмінь, виноград, фіги, гранати, оливи, фініки). У ТАНАХі Ерец-Ізраель називається «землею, що тече молоком і медом» («Шмот»,

3:8). Мед цей, як вважають, не бджолиний, а силан: сироп із соку фінікової пальми. Місцевий сорт фінікових пальм зник у 4 ст. н. е.: результат римської експансії.

Біля Двору Кінерет росли кілька плодоносних пальм, що належали шейху Хасану. Для переговорів про продаж саджанців заручилися підтримкою рава Цві Вольфа з Тверії. Переговори велися довго, шейх не бажав ділитися такою рідкістю. Нарешті його вмовили продати саджанці, а через кілька років дізналися про шахрайство: всі продані екземпляри виявилися чоловічими.

Перша експедиція Б.-Ц. Ізраелі відбулася в 1933 р. в Ірак (з арабських країн вивезення паростків фінікової пальми було заборонено під страхом смертної кари). До 1954 р. він здійснив ще 7 експедицій, доставивши в країну тисячі екземплярів для висадки. Треба зазначити, що його ініціатива довгий час не викликала ентузіазму в керівників ішува. Так, у 1930-ті роки вони виступали проти діяльності Ізраелі з нелегального вивезення пальм, боячись ускладнити відносини з мусульманами. Перші живці, привезені 1933 року, висадили в кібуці Кінерет: «гай Рахель». Це і стало початком відродження пальмових плантацій, що тягнуться сьогодні від озера Кінерет до Мертвого моря. В Ізраїлі вирощують 20 сортів фінікових пальм.

Під час експедицій Б.-Ц. Ізраелі зустрічався з лідерами єврейських громад Іраку, Курдистану. Від нього євреї ісламських країн дізнавалися про відродження єврейської держави.

Смерть Б.-Ц. Ізраелі була несподіваною і безглуздою. Під час мітингу в кібуці Мааган (1954 рік), організованого на честь ізраїльських десантників, загиблих у роки Другої світової війни, на глядачів упав літак «Пайпер». Загинули 17 осіб.

На плантації кібуца Ейлот (заснований у 1962 р. біля міста Ейлат) поставлено пам'ятний знак Б.-Ц. Ізраелі, і місце названо «Оазис Бенціона». На початку 1960-х років у кібуці побудовано розкішний на ті часи концертний зал (там були кондиціонери задовго до їхньої появи в житлових будинках), який названо «Будинок Бен-Ціона». Старожили згадували, що було заведено збиратися поговорити в комфортній обстановці, зіграти в шахи, погортати нові газети.

Напис на його могилі: «Той, хто повернув в Ерец Ізраель фінікову пальму». На могильному камені вирізана пальма – символ Іудеї.

Аарон Шер (6.01.1898, Чернігів – 6.02.1920, Тель-Хай, Ізраїль), прожив в ішуві 6 років, загинув в одному з найзнаменитіших боїв країни; на його честь названо місто Верхньої Галілеї.

Народився в сім'ї кантоніста, який відмовився прийняти християнство. У домі говорили тільки російською, батько не знав їдишу. Аарон здійснив алію навесні 1914 року, опинившись одним з останніх, хто встиг це зробити до війни. Аарон не знав ні їдишу, ні івриту і не бажав говорити російською, тому понад рік взагалі не вимовляв жодного слова. Багато хто вважав хлопця німим. Працював він біля Тель-Авіва на полях Кфар-Сави. Жили в куренях, важко працювали. Захворівши на малярію, Аарон отримав перепочинок, його відправили в лікарню. Поки лікувався – вивчив іврит. Виявився пристрасним оратором. У 1916 р. йому запропонували приєднатися до кібуцу Кінерет. 17-річний хлопець працював з ентузіазмом, брав участь у дискусіях, доглядав за хворими. Незабаром його призначили керівником робіт і відповідальним за збір зброї для самооборони. Одного разу турки пригрозили вбити всіх і спалити поселення, якщо не буде видано заховану зброю. І тоді Аарон і ще троє з ним добровільно пішли до в'язниці. Утім, скоро звідти втекли.

Коли надійшло повідомлення про напад арабів на віддалене єврейське селище Тель-

Хай (там перебувало лише 17 осіб), Аарон Шер із загоном Йосипа Трумпельдора пішов на його захист. Аарон Шер написав заклик до ішуву: «Це місце не можна залишати, і всім, що побудовано, не можна поступатися. Адже ми всього лише жменька, жменька, жменька. Ще трохи, і ми втратимо момент, і те, що ще вчора ми могли зробити з легкістю, завтра нам коштуватиме багатьох жертв. Не дайте впасти Верхній Галілеї!». Оpubлікована стаття була через місяць після загибелі автора і цитується донині. Ця оборона стала символом стійкості, а принцип не відступати в бою, не залишати без захисту поселенців проголосили ідеологією Ізраїлю. У 1923 р. створено молодіжну організацію БЕЙТАР: «Союз Трумпельдора», члени якої вітали один одного словами «Тель-Хай!» Встановилася традиція проводити щорічні урочисті церемонії на території Тель-Хай, де згодом відкрили меморіал захисників. У 1934 р. поставлено пам'ятник Йосипу Трумпельдору (скульптор А. Мельников, 1892–1961). Це кам'яний лев (символ Іудеї), з висіченими на постаменті словами: «Добре померти, борючись за свою батьківщину». На постаменті вибиті імена вісьмох загиблих. День пам'яті називається «День Тель-Хай».

У 1950 р. засноване за 2 км південніше місто названо на честь загиблих: Кирьят-Шмона («Селище вісьмох»).

Дві книжки присвячені історії Аарона Шера.

Перша дитина в кібуці Кінерет, яка народилася після загибелі Шера, отримала ім'я Аарон (Аарон Ізраїлі). Багато дітей ішува того року були названі на честь героя. Молодший брат Аарона, червоноармієць, загинув в Україні в 1918 чи 1919 р.

Мошав Кінерет (1909) – восьме поселення в нижній Східній Галілеї, засноване за кошти Єврейського колонізаційного товариства (ЄКО), яке розпочало програму освоєння Галілеї з 1899 р. Товариство створив барон Моріс Гірш – один із найбагатших підприємців Європи. У перші роки метою ЄКО було переселення євреїв до Аргентини, але під впливом барона Ротшильда товариство почало спонсорувати купівлю земель і в Палестині. ЄКО працювало в Палестині з 1896 до 1923 року. Загалом у Галілеї ЄКО заснувало 8 селищ: сільськогосподарських сіл, заснованих на виробництві зернових культур. Обраних для нових поселень фермерів навчали в Седжері (четверте поселення), запрошували досвідчених робітників з інших мошавів. Під оформлення землі в тимчасову оренду поселенцям видавали кредит.

Передостаннім, сьомим поселенням у Нижній Галілеї стала Міцпе (1908), серед десяти засновників якої троє наших земляків: Нахум Галеві, брати Моше і Хаїм Трифон, – усім від 21 до 27 років. У всіх десяти спільна історія: більшість – члени Поалей Ціон; усі працювали сільськогосподарськими робітниками в Седжері; усі були членами загонів самооборони до приїзду в Палестину і вступили до організацій Бар-Гіора чи Хашомер. До 1910 року комунари жили в одному будинку: дві кімнати без зручностей, без кухні, для освітлення одна гасова лампа. У стайні селища стояло 6 пар коней, усе це оточене кам'яною стіною заввишки 1,5 м. Єдине джерело води за 30 хвилин ходьби від поселення. Перший водопровід провели 1942 року. Поля знаходилися в радіусі 7 км від мошава на базальтових породах. Більшу частину землі (по 25 га на кожного) обробити було неможливо. У 1910 році розпланували будівництво будинків на єдиній вулиці. До 1977 р. тут жили не більше 10 сімей, і кілька будинків належали сім'ї Трифон, яка переїхала до Палестини в повному складі. Деякі з їхніх нащадків досі живуть у Міцпі.

Нахум Халеві (1889, Глухів Чернігівської губ., сучасна Сумська обл. – 1963, мошав Кінерет) перейшов із Міцпе в мошав Кінерет після одруження 1912 року. Його дружина 13 березня 1913 року народила першу дитину мошава: дочку Дрору. «Дрор» в івриті має

два значення: «горобець» і «свобода». Пізніше народилися Йоав, Тув'я, Аміхай. 20-річний Аміхай буде вбитий арабами в 1941-му році недалеко від Тверії. Онуки Нахума і Мір'ям Халеві живуть у мошаві.

Нахум Халеві після закінчення хедера в Глухові поїхав у Лодзь вивчати комерцію. Потоваришував з Еліягу Вигодським (1886, Бобруйськ – 1969, Рішон-ле-Ціон), слідом за ним вступив у партію Поалей-Ціон, 1905 року друзі здійснили алію. Вигодський незабаром одружився і залишився в Рішон-ле-Ціоні, а Халеві поневірявся країною в пошуках заробітку. Працював у різних поселеннях, деякий час був каменотесом у Єрусалимі, робітником у Яффо, одружившись, осів у Кінереті. Мошав він залишав тільки в період Першої світової війни, коли був мобілізований до турецької армії. 1920 року йому вдалося отримати імміграційну візу для батьків, але приїхала тільки мати (батько помер). Багато років був членом ЦК Поалей Ціон.

Поруч із Халеві (у сусідньому будинку) жив **Яків Хефец** – єдиний лікар і аптекар у мошаві Кінерет із 1911 р. Народився в Почепі Чернігівської губернії 1887 р., вивчав медицину (імовірно, отримав звання фельдшера). Здійснив алію 1908 року. Працював у садах Петах-Тікви. У 1911 р. його запросили в мошав Кінерет замінити фельдшера.

На першому поверсі будинку були клініка та аптека, на другому жила сім'я Хефеца. Сьогодні в цій будівлі на вулиці Рішонім (Перші) музей і архів. Хефец згадував, що Кінерет нагадував пустелю. Тут зовсім не було дерев. Будинки ставили на піску. До лікаря йшли в Тверію, найближчий мікроскоп був у Зіхрон-Якові біля Хайфи. Яків незабаром став не просто єдиним лікарем, а улюбленим і навіть легендарним, який рятував усіх в окрузі від будь-яких хвороб і бід. Боровся з головними захворюваннями халуцим: тифом, холерою, малярією. Лікував дітей. Дружину зустрів у мошаві, вона працювала у Дворі Кінерет. Виростили п'ятьох дітей. Яків помер 1978 року у віці 91 року. Його дружина Пуа померла 1981 року у віці 88 років. Поховані на кладовищі Кінерет.

Деякий час у мошаві жив у свого друга відомий ізраїльський художник **Аарон Галеві** (17.07.1887, Чернігів – 9.04.1932, Ерец-Ісраель, похований на кладовищі Кінерет). Аарон народився в сім'ї шохета; здобув традиційну освіту. Здійснив алію 1906 року, тобто після погромів у Чернігові та суду над учасниками єврейської самооборони.

Він ідеально втілював у своїй долі головні ідеї руху халуцим: захищати і відроджувати землю Ізраїлю.

Працював у Реховоті на виноградниках Смілянського, пів року навчався живопису в «Бецалель», увійшов у перший склад організації Бар-Гіора (1909 р. об'єдналася з організацією Ха-Шомер) і охороняв перші єврейські поселення (Седжера, Явнель). Одружився і переїхав до Єрусалима, де в 1912–1914 рр. працював художником в Академії «Бецалель». Через кон'юнктивіт, що почався, залишив роботу і поїхав до свого друга Баруха Чижика (один із засновників Поалей Ціон, відомий агроном) у мошав Кінерет, рибалив, займався сільським господарством. У 1916 р. деякий час жив у Тверії, висадив там міський парк.

У 1916–1917 рр. служив у турецькій армії. Б. Чижика призначили головним садівником Дамаска, А. Галеві працював і садівником, і художником: йому доручили робити малюнки для інженера, який займався забудовою Дамаска, губернатор якого мріяв побудувати на Сході місто, схоже на Париж. У Дамаску друзі задумали створити альбом рослин Ізраїлю і присвятити книжку Бери Борохову, лідеру партії Поалей Ціон (3.07.1881, Полтавська губ. – 17.12.1917, Київ). Повернувшись у Кінерет, завершили роботу над альбомом «Рослини землі Ізраїлю».

Після встановлення Британського мандата переїхав до Тель-Авіва і працював разом

із Б. Чижиком і А. Еттінгером у сільськогосподарському музеї Сіоністського виконавчого комітету (директор музею – Б. Чижик).

У 1920-ті роки жив у кварталі (шхуні) Борохова в Гіватаїмі; у своєму саду спільно з агрономом Аківою Еттінгером культивував новий сорт полуниці «халуц», який отримав премію на сільськогосподарській виставці 1926 року. Працював квітникарем у теплицях сільськогосподарської станції. Публікував статті із садівництва. Один із перших ландшафтних дизайнерів.

У 1929 р. випустив альбом «Краси Ізраїлю» – пейзажі на теми ТАНАХу, що став широко відомим і в діаспорі.

Між 1929 і 1931 рр. працював в Австралії: вирощував полуницю, писав картини. Там же представив свою виставку пейзажів Ерец-Ізраель. Після повернення відкрив у Тель-Авіві магазин квітів, висадив парк кактусів. Ілюстратор книжок свого друга Нахмана Бяліка. Залишив після себе сотні картин, які зберігаються в державних і приватних колекціях.

У 1932 р. виграв конкурс, оголошений мерією Тель-Авіва на створення міського парку, але проєкт не був здійснений.

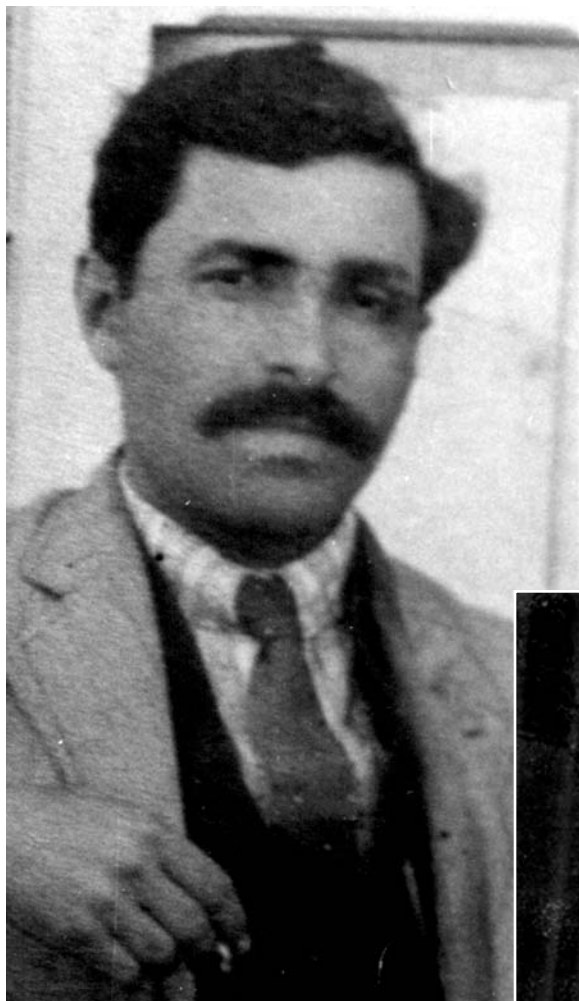
Найвідоміший його малюнок зроблений для Сільськогосподарського інституту «Волкані» (у ті роки – науково-дослідна станція). Сьогодні «Центр Волкані» – це шість НДІ з різною спеціалізацією. Емблема інституту: 7 основних рослин Ерец-Ізраель, – відома кожному ізраїльтянину.

Поет Альтерман назвав представників Другої Алії «дивними людьми», які «хотіли жити серед пустель і боліт».

Поетка Рахель бачила своїх друзів-халуцим інакше: «...Прокидатися вранці не для вчителювання, не для бухгалтерії, а для полів, для садів, бути компаньйонами Всевишнього в Його творенні світу... Так, Друга Алія була героїчною, вони готові були заплатити життям за право стати щасливими на Батьківщині, що відроджувалася».

Бійці Єврейського легіону (з кібуца Кінерет), крайній праворуч – Бен-Ціон Ізраелі, 1945, Італія. Джерело фото «Bitmuna Lab»: www.bitmuna.com

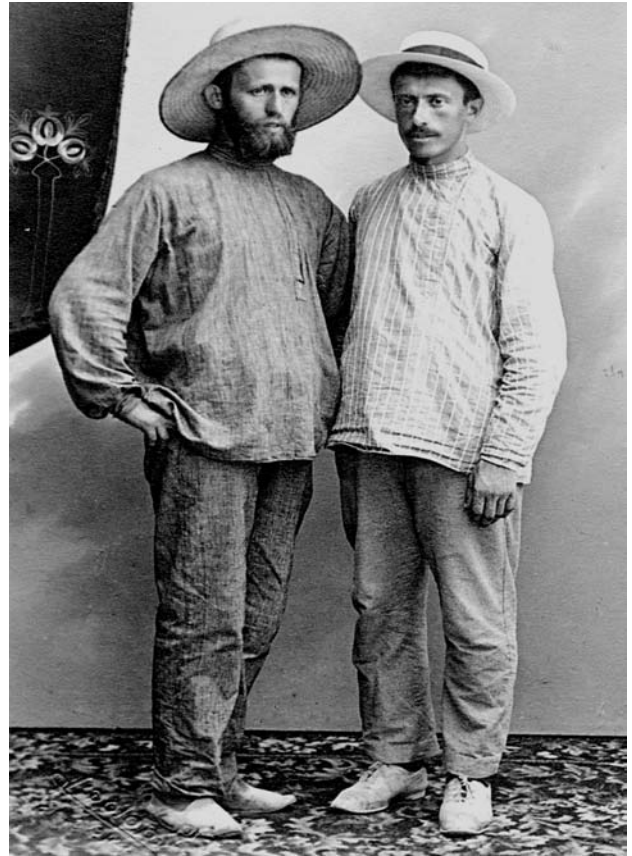
*Яків Хафт, приблизно 1910-ті роки.
Джерело фото «Bitmuna Lab»:
www.bitmuna.com*

*Нахум Халеві, 1911 р.,
мошав Міцпе
(незадовго до переїзду
в мошав Кінерет).
Джерело фото «Bitmuna Lab»:
www.bitmuna.com*

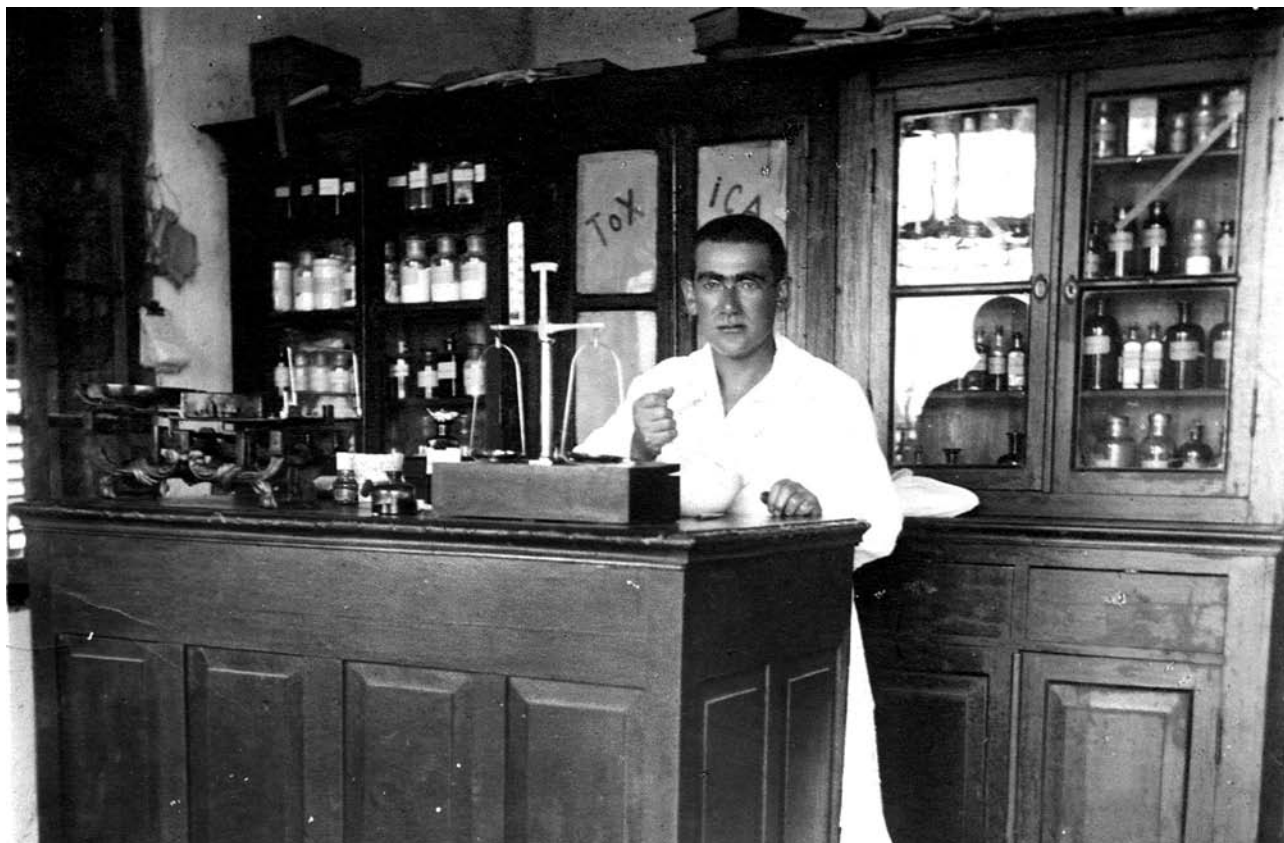
*Бенціон Чорноморський
(Бен-Ціон Ізраелі), 1906 рік, перший рік в
Ерец-Ізраель. Джерело фото
«Bitmuna Lab»: www.bitmuna.com*

*Нафтульський (ліворуч) і Шмуель Явнелі,
приблизно 1910-ті роки.
Джерело фото «Bitmuna Lab»:
www.bitmuna.com*

*Бен-Ціон Ізраелі та Амрам Рабам біля згорілої вантажівки з 1000 саджанців
фінікової пальми дорогою з Іраку до Палестини, 1936 р.
Джерело фото «Bitmuna Lab»: www.bitmuna.com*

*Яків Хефец в аптеці, початок 1920-х рр., мошав Кінерет.
Джерело фото «Vitmina Lab»: www.bitmina.com*

*Яків і Пуа Хефец, 1925 р., Російське подвір'я в Єрусалимі
Джерело фото «Vitmina Lab»: www.bitmina.com*

ХАЇМ ГАМЗУ

Його ім'я стало прозивним завдяки письменникові Ефраїму Кішону, який створив із прізвища друга нове дієслово «лігмоз»: критикувати аж до повного знищення, «гамзити». Це слово внесено до словника розмовної мови Якова Швіка, словника Баруха Подольського.

Мистецтвознавець, театральний критик, творець театральної школи, директор першого в Ізраїлі художнього музею. День його народження збігся з Міжнародним днем музеїв (відзначається з 1977 р.). Збіг випадковий, але, може, це – один із подарунків долі?

Хаїм Гамзу народився 18.05.1910 р. у Чернігові, помер 16 лютого 1982 р. у Тель-Авіві. У російськомовних довідниках місцем народження чомусь називають Зеленку Варшавської губернії. Івритомовні джерела впевнено називають місцем народження Чернігів, і це підтверджував сам д-р Хаїм Гамзу (зі слів його старшого сина). Сім'я змінила Пінськ на Чернігів на початку ХХ століття. Дід Хаїма – відомий «рабин Яків Гамзу з Пінська» – помер в Ерец-Ізраель у травні 1926 р.

Хаїм навчався в чернігівській єврейській школі. У 1923 році батьки привезли його в Палестину. Сім'я не бідувала, і хлопчик навчався в знаменитій (і єдиній у ті роки) Тель-Авівській гімназії «Герцлія»; далі були Сорбонна і Художній інститут у Парижі, Віденський університет. Вивчав філософію, історію мистецтва, літературу, римське право. Він знав десять мов, за спогадами сина, годинами міг читати вірші англійських і французьких поетів.

У 1939 році доктор Хаїм Гамзу з дружиною і сином повернувся з Парижа до Тель-Авіва. З розповідей його сина письменника Йосі Гамзу (блискучий оповідач, він виступав у телепрограмах ізраїльського ТБ зі спогадами про старий ішув): «Ми жили у двох кімнатах на вулиці Бар-Кохби. І гостям завжди бракувало стільців. Я слухав зі своєї кімнати, як гості співали, і приходив до них. Я всіх знав і любив: дядька Іцхака, дядька Натана, тітку Хану... А через роки дізнався, що дядько Іцхак – Іцхак Саде (Ісаак Ландсберг, 1890, Люблін, Польща – 1952, Тель-Авів), творець і перший командир ПАЛМАХа (особливі загони ХАГАНи, пізніше – частина армії оборони Ізраїлю); а дядько Натан – класик івритської літератури Натан Альтерман (1910, Варшава – 1970, Тель-Авів), а тітка Хана – велика акторка Ровіна (1889, Березіно Мінської губ. – 1980, Тель-Авів). Це були великі люди, цвіт нації». З 1939 р. Гамзу друкував театральні рецензії в газеті «Гаарец», у 1942 р. став штатним кореспондентом. За його пропозицією ввели рубрику «Вчора в театрі». Понад п'ятсот рецензій за 34 роки роботи – це історія становлення ізраїльського театру. У 1999 р. видано збірку вибраних театральних рецензій Х. Гамзу.

Його називали Дон Кіхотом театральної критики за неупередженість, невідкупність. У 1947 р. був побитий приятелем актриси, талант якої критик не оцінив. Відтоді в Ізраїлі театральні критики пам'ятають: їхня робота часом небезпечна. Найзнаменитішою стала рецензія на п'єсу Н. Аллоні «Самі помре в шість». Доктор Х. Гамзу пригвоздив: «Самі міг би померти о п'ятій». Це найкоротша його рецензія. Того ж дня спектакль зняли і ніколи більше не ставили. На запитання сина: «Чому твої оцінки такі безкомпромісні?», – відповідь: «У євреїв ніколи не було театру. Вони ставили тільки Пурімшпіль. Ми маємо бути вимогливими до себе, щоб домогтися успіхів». І навіть як приклад халуцим, які зуміли отримати врожай на неродючій землі.

Він не робив протекцій навіть дітям. Посварився з другом Альтерманом, розкритикувавши гру акторів його п'єси «Трактир привидів» (1963). Точніше, Альтерман посварився з

другом, з яким познайомився ще за гімназійних часів, а в Парижі навіть ділив одне ліжко, коли вони, студенти, на початку 1930-х років винаймали кімнату з одним ліжком. Спали по черзі: Гамзу ночами працював, підмітав у токарному цеху на заводі «Рено» заради оплати навчання в Сорбонні. «Батько був дуже самотній, – згадувала його донька, – багато хто був ображений. Не прощали принциповості. У 1960-ті в нього було тільки двоє друзів, які не були ні художниками, ні акторами, ні поетами. Один із них, бізнесмен, займався вивченням історії французьких єврейських прізвищ. Другий – із турецької аристократичної родини, перекладач. У нашому домі цінували людей освічених, але посада директора музею змушувала спілкуватися з людьми багатими, і це зводило батька з розуму».

Коли про нього друкували неприємні або брехливі статті, дружина ховала газети, обереігаючи чоловіка. Саме Х. Гамзу запропонували очолити першу в країні школу театральної майстерності (1961–1962). Він став одним із перших мистецтвознавців ішува. У 1951 р. видав книжку про нове ізраїльське мистецтво «Живопис і мистецтво в Ізраїлі». Загалом написав близько 20 монографій. Редагував десятки видань з мистецтва. Готував каталоги до виставок. Знав, здається, всіх художників і скульпторів Європи. Дружив із М. Шагалом і Г. Муром. У 1947–1949 рр. і 1962–1977 рр. був директором Музею сучасного мистецтва в Тель-Авіві. Саме Хаїму Гамзу Бен-Гуріон доручив у травні 1948 року таємно підготувати тодішню будівлю музею для церемонії проголошення держави Ізраїль.

Це за його ініціативою і під його керівництвом до 1971 р. побудовано нову будівлю музею. Будівництво на два роки припинялося через брак коштів: це були роки Війни на виснаження (1967–1970), що розпочалася через місяць після Шестиденної війни (5–10.06.1967). 4 млн доларів перерахували на будівництво спонсори. Причому один із внесків на пів мільйона доларів надійшов від невідомого дарувальника. На відкриття найбільшого в країні художнього музею прибули три тисячі гостей.

Журналіст «Нью-Йорк Таймс» написав того дня: «1963 року, окрім будмайданчика 2,5 акра і довгострокового кредиту в розмірі трьохсот тисяч доларів від муніципалітету Тель-Авіва, проєкт не мав інших активів, крім енергії доктора Гамзу».

Давня дружба з паризькою богемою допомагала організовувати виставки знаменитих художників монпарнаського кола. За внесок у розвиток міжнародних відносин у галузі культури Х. Гамзу удостоєний урядової нагороди. А також урядових нагород Франції, Італії, Бразилії. Багато років очолював Товариство французо-ізраїльської дружби, був заступником президента Міжнародного товариства художніх критиків.

У 1983 р. засновано фонд його імені для підтримки нових мистецьких проєктів.

У 2014 р. провулок біля музею назвали на його честь. На стіні будинку, в якому він жив (Тель-Авів, вул. Бар Кохби, 67), меморіальна дошка: «Доктор Хаїм Гамзу (1910–1982) – театральний критик і мистецтвознавець, директор Художнього музею Тель-Авіва, один з фундаторів ізраїльської культури».

ТЕЛЬ-АВІВЦІ КРУГЛИКОВІ

1906 року з Чернігова до Яффо прибув молодий сіоніст, рабин, щасливий бізнесмен, 30-річний Гілель Кругликов (1876, Почеп Чернігівської губ., сучасна Брянська обл. – 1955, Тель-Авів, Ізраїль). Прибув, імовірно, без сім'ї. У всякому разі, на могилах Гілеля і його дружини Хани різні дати алії: 1906 і 1907-й. Так, на могильних плитах, окрім дат народження і смерті, зазначалася дата повернення в Країну.

Йому належало стати одним із засновників Тель-Авіва.

Гілель здобув блискучу єврейську освіту: у знаменитих Воложинській єшиві (Мінська губ.) і Слобідці (передмістя Ковно: Каунас). Воложинська єшива – перше у Східній Європі вище духовне училище, що займалося підготовкою рабинів. Серед її учнів – майбутній головний рабин Палестини рав Кук, творець філософії релігійного сіонізму в Ерец-Ізраель з 1904 по 1935 рік; піонер відродження івриту Еліезер Бен-Єуда, один з ініціаторів відродження національної культури на мові іврит; класики єврейської літератури: Менделе Мойхер-Сфорім, Іцхак-Лейбуш Перец, Хаїм-Нахман Бялік; письменники Айзік Дік і Яков Дінезон; засновник релігійної течії в сіоністському русі Шмуель Могилевер, літературознавець і лінгвіст Йосеф-Гдалья Клаузнер; ізраїльський державний і громадський діяч, історик Бенціон Дімур, Вульф Висоцький – засновник чайної компанії «В. Висоцький і К^о» та багато інших.

З 1854 до 1892 року єшиву очолював рав Нафталі Цві Єгуда Берлін (відомий під акронімом НЕЦІВ), який долучився до Ховевей Ціон з перших днів її існування (1884 р.), пропагував підтримку поселенського руху в Палестині. У 1890-ті роки в єшиві навчалося одноразово до 400 учнів, юнаки не тільки з російської смуги осілості, але з Америки, Англії, Німеччини, Австрії. У 1892 році єшиву закрила влада, учні та педагоги були вислані з міста. Саме в цій єшиві Гілель Кругликов став сіоністом. Він довчався також в Слобідці Ковенської губернії, не менш відомій єшиві (відкрита 1892 р.). Там отримав звання рабина. У Слобідці, як і у Воложині, була прийнята система «Мусар» («Мораль»): до кожного індивідуума висувалися вимоги морального вдосконалення. Рав Нафталі Цві Фінкель – лідер руху «Мусар», засновник і керівник єшиви – прищеплював учням любов до Тори і Землі Обітованої, приділяв велике значення вмінню одягатися за сучасною буржуазною модою, стежив за особистою гігієною, виховував самоповагу. Рав Фінкель здійснив алію, відкрив 1925 року єшиву в Хевроні. Після погрому 1929 року, коли 25 учнів було вбито і євреїв вигнали зі стародавньої столиці Іудеї, єшива переїхала до Єрусалима і стала називатися «Хеврон».

Єшива «Слобідка» в Ковно припинила своє існування в червні 1941 року, коли литовські нацисти вбили єшиботників. На згадку про загиблих у Бней-Браку (район сучасного Тель-Авіва) 1945 року відкрили єшиву «Слобідка», що успадковує не тільки ім'я, а й традиції попередниці.

Молодий рабин Кругликов заробляв продажем вин Кармель – перше виноробне господарство ішува, поширював акції Єврейського колоніального товариства барона Гінцбурга (переселення євреїв до Аргентини) і марки Керен Каемет ле Ізраель (заселення Палестини); 1897 року створив в селі Низівка (Сновський повіт Чернігівської губернії), де він тоді мешкав, товариство сіоністів. Викладав іврит та історію Ізраїлю.

Діставшись Палестини, з'ясував, що неможливо купити нові книжки івритом, і з усім запалом молодості та ентузіазму взявся за пропаганду нової-старої мови. Брав участь у роботі «Асоціації з поширення івриту». Став агентом усіх івритських газет Палестини і зарубіжжя. Відкрив у Яффо (у самому центрі, біля вежі з годинником) першу книжкову крамницю, виписуючи івритські книжки з різних європейських країн. Першим у країні видавав нові книжки на івриті, організував у Яффо книжковий клуб. Невдовзі в Торговому центрі Кругликових продаються газети, книжки, канцелярські товари (для школярів він пропонував зошити, обкладинка яких прикрашена видами Ерец-Ізраель), листівки із зображенням молодого єврейського міста Тель-Авів. На одній із них – будинок Кругликових на вулиці Шахар біля гімназії «Герцлія», збудований 1909 року. Ні будівля гімназії, ні дім Кругликових до нашого часу не збереглися. Згодом івритизував прізвище, тепер він Кругликов-Кадурі («кадур» – куля, м'яч).

Тель-Авів створювався як об'єднання кількох кварталів. Необхідність будівництва була пов'язана з дефіцитом житла для нових емігрантів. Арабські домовласники Яффо роздували ціни, сам Яффо і нові єврейські поселення за його межами перенаселені, брудні, брукувкі були відсутні – пил, мухи, антисанітарія. Чимало нових репатріантів покинули країну просто через неможливість знайти житло. Нове місто (Тель-Авівом його назвуть тільки в травні 1910 року) будується за планом, одночасно з фундаментами будинків закладаються комунікації.

Гілель Кадурі стає членом двох будівельних товариств: «Хевра-Хадаша» – сучасна вулиця Алленбі, і «Нахалат-Біньямін», яке відбудувало будинки вздовж вулиці з однойменною назвою. Товариство «Нахалат-Біньямін» засновано майже одночасно з «Ахузат-Байт» – 5 грудня 1909 року. Його засновники – небагаті торговці, ремісники, вчителі, здебільшого з району Неве-Шалом, вирішили збудувати будинки, щомісячна вартість яких не перевищуватиме суми, що виплачувались за оренду квартир. Серед 40 акціонерів двоє чернігівців: **Гілель Кругликов-Кадурі** та **Зерах Віленчик**. Зерах Віленчик відомий в ішуві як перший агент із продажу винограду єврейських господарств Палестини. Він – творець сімейного будівельного бізнесу, який працює і в XXI столітті.

Район складався з однієї вулиці, вздовж якої збудовані однакові будинки: 2 кімнати, кухня, балкон над входом; палісадник, черепичний дах. Були проблеми з отриманням кредитів, тому будівництво розпочалося тільки 1911 року. Вулиця Нахалат-Біньямін – перша комерційна вулиця Тель-Авіва. Нижні поверхи будівель поступово перетворили на торгові крамниці, добудувавши другі та треті поверхи. З 1985 року вулиця стала пішохідною, двічі на тиждень тут проводять ярмарки художників.

Наприкінці 1911 року Тель-Авів розширився за рахунок будівництва компанією «Хевра-Хадаша» нової вулиці на схід від гімназії «Герцлія». Гілель Кадурі – один із засновників компанії і член ради директорів. Через рік район «Хевра-Хадаша» приєднався до Тель-Авіва. Сім'я Кругликових переїхала в новий будинок (Алленбі, 79).

У 1914 році в Тель-Авіві проживало вже дві тисячі осіб, на території ста гектарів зведено близько 150 будинків (з них 25 у «Нахалат-Біньямін» і 15 у «Хевра-Хадаша»).

Гілель Кругликов-Кадурі протягом шести років обирався до Торгової палати Тель-Авіва-Яффо як дилер і талмудист. Багато років був членом правління Єврейського магістратського суду. До 1922 року – член міської ради Тель-Авіва. Він був серед тих, хто після арабського погрому 1 травня 1921 року ухвалював рішення відокремити Тель-Авів від Яффо. З 11 травня 1921 року Тель-Авів стає самостійним населеним пунктом з населенням 9 тисяч осіб.

1925 року Кругликов-Кадурі переніс свій магазин з Яффо на центральну вулицю Тель-Авіва і того ж року об'єднав підприємство з фірмою зятя Алі Еткеса, який очолив сімейний бізнес 1937 року. З 2000 року фірма Etkes представляє LEICA Geosystems – установку складних вимірювальних систем. Центральний офіс, як і раніше, на вулиці Герцль у Тель-Авіві.

У Гілеля і Ханії Кругликових-Кадурі було четверо доньок: Даля, Цвія, Естер, Хася, – та двоє синів (Дов і Бен-Ціон): один із них стане адвокатом, другий – інженером і дипломатом.

Бен-Ціон («син Сіону») народився в Чернігові і трирічним здійснив алію. Він виріс у молодому Тель-Авіві і відіграв чималу роль у становленні цього міста. Навчався в гімназії «Герцлія», серед його однокласників був Моше Шарет (у майбутньому дипломат, міністр закордонних справ і прем'єр-міністр Ізраїлю). У 1923 році поїхав вчитися до Італії. Ди-

сєртацію писав під керівництвом Луїджі Ейнауді; через двадцять років вони зустрінуться: ізраїльський дипломат і президент Італії.

У 1930-ті роки Бен-Ціон Кадурі працював інженером у мерії Тель-Авіва (з 1934 року Тель-Авів отримав статус міста). У 1934 році в Тель-Авіві близько 5 тисяч житлових будинків, близько 1800 магазинів і торгових підприємств, майже 1,5 тисячі заводів, фабрик і майстерень, 80 тисяч населення, близько 40 км брукованих доріг. А також 37 філій різних банків, 65 готелів, 6 кінотеатрів, понад 200 офісів і агентств. За 25 років із невеликого єврейського селища Тель-Авів перетворився на найбільше місто країни. Це час будівництва будинків у стилі баухауз, створення порту (1936), нових гідротехнічних споруд, електростанції (1938), аеропорту.

Під час Другої світової війни Бен-Ціон Кадурі служив у Британській армії.

Він вільно володів російською, івритом, німецькою, англійською, французькою, італійською, іспанською мовами. Багато років працював у дипломатичній місії, очолював делегації Ізраїлю на міжнародних конгресах, читав у США лекції про побудову і розвиток Ізраїлю. У 1960-ті роки обіймав посаду директора департаменту майна і розвитку Тель-Авіва. На його могилі написали: «Справжній Тель-Авівець».

Д-р Бен-Ціон Кадурі (Кругликов) у формі добровольця Цивільної гвардії.

На сталевій касці особистий номер «17». Студійне фото 1940 року.

Фото використовуються з дозволу проєкту «Місто, що відкривається погляду» мерії Тель-Авіва-Яффо та інституту Яд бен Цві (Єрусалим), з родинного альбому Бенці та Гаї Кадурі (ін. Бен Ціон Кругликов і Авігаїль, у дівоцтві Ліфшиц)

Гігель і Ганна Кругликові-Кадурі з дітьми та онуками, 1937 р. Студійне фото.

1-й (нижній) ряд, справа-наліво:

дружина Дова Кадурі, Ханна Кадурі з онукою (донькою Бен-Ціона Кадурі), Далія Кадурі, **Гігель Кругликов-Кадурі з онуком** (сином Дова), Хасія Кадурі (у заміжжі Еткес) із сином (Одед Еткес).

2-й (верхній) ряд справа-наліво:

Дов Кадурі, Естер Кадурі, Еліезер Голані та його дружина Цвія Кадурі, Мордехай Бланк (чоловік Естер Кадурі) з донькою, **Бен-Ціон Кадурі та його дружина Абігайль (Ліфшиц)**, Елі Еткес (чоловік Хасі Кадурі) з сином Даніелем.

Фото використовуються з дозволу проєкту «Місто, що відкривається погляду» мерії Тель-Авіва-Яффо та інституту Яд бен Цві (Єрусалим), з родинного альбому Бенці та Гаї Кадурі (ін. Бен Ціон Кругликов і Авігайль, у дівоцтві Ліфшиц)

«ЛЮДИНА НЕВО»

Багато хто з другої алії (1904–1914) називав себе «людина Нево». Походження цього виразу пов'язане з горою, з якої Моше (Мойсей) спостерігав за Землею Обітованою, але не досяг її. Ця історія стала в єврейській культурі символом нездійснення надій.

Не маючи спеціальної освіти, він став експертом у галузі сільського господарства. Першим в Ерец-Ізраїль зайнявся дослідженням і поширенням пасовищних рослин. Впровадив практику зрошення полів. Заклав основи для акліматизації та зростання геофітів (рослини, бруньки відновлення і закінчення пагонів у яких переносять несприятливий період у ґрунті) в Ізраїлі. Відкрив близько 30 невідомих науці рослин. Завдяки йому сучасні ізраїльтяни щороку з'їдають приблизно 15 кг бананів. З юності писав вірші (на івриті). Усе життя кохав єдину жінку: найвідомішу поетесу Країни, – Рахель (Рахель Блювштейн, 1890–1931).

Ноах Нафткульський народився 15 жовтня 1883 р., недалеко від Сновська, в лісництві. Його батько був лісоторговцем, знавцем Тори, мати походила з рабинської родини. Ноах здобув традиційну єврейську освіту: навчався у приватних вчителів і самостійно. 1903 року сім'я переїхала до Сновська і місцем народження Нафткульський називав це містечко.

Раптово Ноах захопився книжками відомих у ті роки єврейських письменників Бердичевського, Бреннера, Бялика, А. Гордона. Відмовляється від іудаїзму, своїми кумирами називає Спінозу і Льва Толстого.

Через хворі легені його визнали непридатним до служби в армії. А лікар рекомендував емігрувати до Ізраїлю, де спекотне сонце, овочі та фрукти.

Ноах їде до дядька в Бердичів, де вступає в «Поалей Ціон» і знайомиться з 20-річним Пінгасом Кагановичем, який вже публікував вірші. П. Каганович незабаром прославиться як Дер Ністер: письменник-символіст (їдиш). Його вб'ють у 1950 р. у радянському концтаборі. Нафткульський, імовірно, дізнався про долю товариша і знав його твори, що перекладалися івритом, починаючи з 1947 р.

Ставши сіоністом, Ноах 1905 року відплив на кораблі з Одеси до Яффо в компанії ще 85 репатріантів. Після прибуття в Ерец він захворів і кілька тижнів провів у госпіталі. А коли одужав, пішов працювати. Деякий час він провів у молодому поселенні Реховот. Працював, як усі бідняки, на поденних роботах: у садах, на будівництві. Там, у Реховоті, він зустрічає нових друзів і своє єдине кохання. Роман (з перервами) триває все недовге життя Рахелі. В її останні роки життя вони чимало часу проводили разом, живучи неподалік один від одного в Тель-Авіві. Нафткульський залишився самотнім і заповів поховати себе біля її могили.

У Реховоті він знімав одну квартиру з Аароном Гордоном (1856, Україна – 1922, кібуц Дганія) – ідеологом робітничого сіоністського руху. Нафткульський сформулював: «релігія праці», – Гордон зробив це гаслом Другої алії.

У 1909 р. разом із новими друзями Меїром Ротбергом і Бен Цві Ізраелі («чудова трійка», так їх називають історики кібуцного руху) засновують товариство Кінерет. Усі троє – уроженці України. Це знаменита квуца, вона ж – майбутній кібуц Кінерет, другий у Країні. Вони почали вирощувати на фермі овочі, бавовну, кукурудзу, яку називали китайською або турецькою пшеницею. Під керівництвом Нафткульського впроваджується штучне зрошення посадок: невідома техніка в Палестині того часу.

У 1911 р. Нафткульський кілька місяців проводить у Сновську у хворого батька і повертається до Палестини. Між 1911 і 1914 рр. працює на різних фермах, у різних мошавах, і повертається в кібуц Кінерет.

Ноах Нафтульський і Бен-Ціон Ізраелі стали ініціаторами розведення бананів: перший гай посаджений ними в кібуці Кінерет 1922 року на площі трьох дунамів (3 тисячі кв. м). Нафтульський мріяв про те, що ізраїльтяни стануть якщо не веганами, то принаймні вегетаріанцями, як він сам. Цю ідею підтримував головний рабин Ізраїлю (у 1930–1940-і роки) Авраам Іцхак Кук, упевнений, що в майбутньому всі люди стануть вегетаріанцями, як це було до вигнання з Едему. На початку нового тисячоліття в Ізраїлі понад 10% населення назвали себе вегетаріанцями і веганами.

У 1925 р. під час ботанічної експедиції по Верхній Галілеї М. Нафтульський (зі своїм учнем Тувією Кушніром) знайшов на горі Пкїїн кілька білих лілій (*Lilium candidum*), вид, який вважався загиблим. Це була сенсація не тільки для ботаніків, а й для істориків. Цей вид лілії згадуються в ТАНАХі; шість її пелюсток утворюють шестикутник: щит Давида; вони прикрашали капітелі Храму та менору, її зображення на аверсі одношкелевої монетки Ізраїлю, яка своєю чергою повторює монетку Іудеї; це емблема коліна Юди та символ Іудеї; згідно з книгою Зоар, чаша лілії – символ Творіння. У християнстві це квітка Діви Марії (починаючи з XIII ст.), бульби якої вивозили до Європи хрестоносці, поступово винищуючи квітку на її батьківщині.

З 1933 р. Нафтульський у сільськогосподарській школі «Кадурі» викладає овочівництво. Разом із директором школи Шломо Цемахом написав новаторський на ті часи «Посібник із вирощування овочів». Продовжував експериментувати із застосуванням зрошувального землеробства. Їздив країною і навчав молодих фермерів.

Ще 1924 року він придбав ділянку пустельної землі в десять дунамів недалеко від району Борохов (сучасний Гіватаїм, Тель-Авів). Пізніше придбав ще два акри на пустельному кам'янистому пагорбі, який примикав до його ділянки. Його мрія – заснувати ферму для вирощування рідкісних рослин. Нафтульський почав готувати ділянку: рити канали, прокладати водопровідні труби і будувати зрошувальну систему, садити цитрусові та інші фруктові дерева і готувати клумби для експериментів з дикими рослинами. Незабаром він імпортує свої квіти: іриси, аммариліси та інші. Для друзів Меїра і Хани Ротберг поставив невеликий будинок на своїй ділянці, і кілька років вони жили там. «Люди Нево» – Ротберги – герої другої алії, творці перших кібуців, як і Нафтульський, не зуміли звикнути до колективного життя в кібуці, не зуміли заробити грошей, прожили своє життя ідеалістами-безсрібниками. Іменем Ротберга сьогодні названо вулиці в Хайфі та Гіватаїмі.

Тим часом місто Гіватаїм розвивалося навколо земельної ділянки Нафтульського, і ціна колись покидькової землі стрімко зростала. 1961 року Ноах погодився пожертвувати свою землю місту за умови, що на цьому місці буде створено громадські заклади та ботанічний сад. На його подив і розчарування, за два місяці після пожертви Єврейський національний фонд продав землю підряднику, який побудував нові житлові будинки. Приїхали трактори, викорчували цитрусові дерева і знищили квіткові клумби. Обладнання просто вкрали.

Ноах, старий і хворий, замкнувся у своїй хатині на ділянці у два дунами, яка залишалася в його власності. За заповітом він пожертвував ці два дунами і все своє майно муніципалітету Гіватаїм.

Одразу після смерті Ноаха Нафтульського 1974 року хтось виніс його книжки, пізніше і будиночок було знесено.

Завдяки його внеску при Тель-Авівському університеті було засновано Ботанічний сад. Одна з колекцій саду, що займає майже половину його площі, – «Сад рослин Ізраїлю ім. Ноаха Нафтульського»: рослини, що представляють усі рослинні зони країни.

Учень Ноаха Шимон Кушнір зібрав вірші Нафтульського, видав їх 1975 року. Він використовував літературний псевдонім учителя – «Ханіна – Іш Нево».

Маленька вулиця в Реховоті названа ім'ям Нафтульського. Знаменитий в Ізраїлі «батько троянд» Мотко Нево назвав один із нових своїх сортів «Трояндою Ноаха Нафтульського». Вони ростуть перед будівлею кнесету в Єрусалимі в Саду троянд.

*Ноах Нафтульський, 1909 р., Ерец-Ізраель.
Джерело фото «Bitmina Lab»: www.bitmina.com*

ЙОСЕФ БРЕННЕР – ПИСЬМЕННИК, БУНТАР...

Сподіваюсь, що одного дня в селі Нові Млини Борзнянського району Чернігівської області з'явиться музей державного значення. Чому? Тому що представники однієї тільки родини Бреннер складуть славу будь-якому місту.

Рятуючи дітей від армії, у сім'ї українських євреїв Лубнових записали синів під різними прізвищами (єдиного сина в армію не брали), для чого скористалися документами померлих. Старший носив прізвище Лубнов, середній – Бреннер, молодший – Нароцький.

Рав Шломо Бреннер приїхав у чернігівське містечко Нові Млини, тут у родині народилося шестеро дітей. Найвідоміший із них – письменник Йосеф-Хаїм Бреннер. Усі діти, крім Шмуеля, поїхали в Палестину. Рава Шломо Бреннера, його сина Шмуеля з дружиною і трьома дітьми було вбито денікінцями під час погрому у вересні 1919 р.

У 1911 р. виїхали до Палестини Беньямін Бреннер (1900–1982) і його сестра Ахува (Люба, 1892–1968). Беньямін закінчив три університети (Колумбійський, Берлінський, Лейпцизький), доктор філософії, бакалавр психології, викладач івриту, письменник.

Меєр Бреннер (1898–1957) із сестрою Батією (1894–1975) приїхали в Палестину 1912 року. Халуц, боєць Єврейського батальйону (1920–1921), будував будинки, електростанції в Тель-Авіві і Нагарії. Батія стала однією із засновниць кібуца Ейн-Хадер.

Приїхавши до Палестини, всі вони облаштовувалися за підтримки старшого брата Йосифа, який приїхав до Ерец-Ізраель 1909 р. і був культовою фігурою молодшої івритської літератури.

Йосеф-Хаїм народився 1881 року в містечку Нові Млини. На той час населення Млинів становило близько 3 тисяч осіб, 10% із них були євреї (приблизно 70 сімей). Коли Йосефу-Хаїму було дев'ять із половиною років, він почав свої мандри містечками Малоросії в пошуках «місця Тори». Згодом він напише оповідання «Гам» – про страждання дитини далеко від дому, що живе з чужими людьми, у злиднях і приниженні.

Перший літературний досвід Бреннер отримав у Нових Млинах: написав сценарій Пурімшпіля, який зіграли учні єшиви у 1894 р.

Півтора року Йосеф-Хаїм провів у Гомелі. Відучився семестр у Глуську, де його назвали «видатним учнем єшиви Глуська». У Глуську він почав читати роман Авраама Мапу «Любов у Сіоні», імовірно, перший роман, написаний на івриті. У нього з'явився інтерес до світської літератури і наук (проти яких були хасидські вчителі). Батько зажадав, щоб син повернувся додому, і той послухався. На превелике незадоволення батьків, він уже був «зіпсований» течією світської просвіти і продовжив ночами читати нерелігійні книжки. Тоді Шломо Бреннер відправив сина в Конотоп, до єшиви, якою керував його брат.

В єшиві Йосеф-Хаїм і його однокласник Менахем-Мендель Слуцкер таємно писали статті на івриті. Тут Бреннер уперше написав критичну замітку про хасидизм, сповнену шпильок, безсторонніх описів та епіграм, адресованих хасидам. Чи варто говорити, що єшива Конотопа була хасидською? Усе це спричинило бурхливий скандал. Староста єшиви наказав спалити рукопис. А голова єшиви, дядько Йосефа-Хаїма, прилюдно вліпив «відступнику» ляпаса. І той назавжди запам'ятав, якого публічного приниження зазнав. Виключення зі школи призвело до першого конфлікту з батьком. Саме тоді він відправив сина в Почеп, де панували зовсім інші настрої.

Рав Гнесін заохочував вивчення мов, рекомендував пробувати себе в перекладах, підтримував бажання учнів видавати рукописний журнал. Він сам випишував журнали і, прочитавши, передавав своїм підопічним. У Почепі Йосеф-Хаїм здружився на все життя із сином **Гнесіна**

Урі-Нісаном. Той був на два роки старший за Бреннера, але вони разом навчалися в класі для здібних учнів. Це був союз двох протилежностей. Гнесін у всьому був аристократом: високий, добре одягнений, витончений, стриманий, обережний і спокійний. У Бреннера були грубі риси обличчя, міцна статура, важка хода; говорив багатослівно і голосно. Єдиного сина (1914) Бреннер назве на честь друга, який помер у 1913 р., – Урі-Нісан. У Почепі навколо Бреннера і Гнесіна склався гурток молодих людей, до складу якого входили Гершон Гінзбург, **Шимон Биховський** (видавець івритської літератури), **Шимон-Гіллель Кругликов** (один з фундаторів Тель-Авіва) та інші, які відіграли свою роль у житті Бреннера. Саме в цьому гуртку Бреннер уперше виступив як лідер, письменник, редактор і видавець.

Бреннер жив у Почепі до 1897 р. і 15-тирічним вирушив у велике місто Білосток. Його дядько, Давид Народський, переписувач Тори, міг забезпечити племінника житлом і турботою. Батькові Бреннер сказав, що їде вчитися в місцеву єшиву. «Тут дуже мало освічених людей», – писав він із Білостока в Почеп другові Урі Нісану. Бреннер зайнявся самоосвітою: придбав підручники російської мови, написані їдишем. Читав Біблію. Виявив, що в Білостоці мало хто знає іврит і немає бібліотеки, де можна було б знайти книжки на івриті. Бреннер страждав від самотності, утішав себе листуванням із почепськими приятелями та написанням оповідань. Одного разу за письменством у навчальному класі при синагозі його застав дядько Давид. Йосеф-Хаїм пояснив йому, що пише друзям у Почеп. Стало зрозуміло, що племінник майже не вчиться. Йому довелося влаштуватися на навчання в інше місце, а також зайнятися приватним викладанням, щоб платити за житло. Російську мову залишалося вчити тільки ночами, оскільки в новій єшиві за ним пильно стежили. Займатися літературною творчістю можливості не стало зовсім. Крім інших труднощів, рідні чинили на нього тиск за допомогою виховних листів. Йосеф-Хаїм не витримав пресингу і на вісім місяців пішов у релігію, ставши зразковим хасидом. Справа дійшла до того, що батько попросив його написати листа рабину Гнесіну, де б Йосеф-Хаїм заперечував свій відхід від релігії. Його друг Урі відповів на це негайно, звинувативши у зраді загальних ідеалів світської освіти і продовження кар'єри письменників. Йосеф-Хаїм вибачився перед другом і повернувся до вивчення російської мови. Навіть став писати нею короткі оповідання. Коли батько, Шломо Бреннер, дізнався, що син знову відійшов від релігії, то надіслав йому чергового листа. Він дуже поранив Йосефа, і тільки впевненість друзів у правильно обраному шляху дозволила йому не впасти духом остаточно.

У березні 1898 року Бреннер на дев'ять місяців повернувся в Почеп. Тут він знайшов кількох учнів і підробляв викладанням. У вільний час виходило старанно вчити російську і німецьку. Він багато читав на івриті, зокрема поезію Хаїма-Нахмана Бяліка, і стверджував, що «наша література дає мені багато мужності та сил». У віці сімнадцяти років Бреннер остаточно вирішив присвятити своє життя літературі.

Наприкінці 1898 року він повернувся до Гомеля і продовжив освіту. Почав читати Льва Толстого, Достоевського і Тургенева. Тургенєв, утім, йому сподобався менше за всіх. Достоевський став зразком письменника, Толстой – життя. Бреннер стає вегетеріанцем і «толстовцем». Своє перше оповідання і першу збірку оповідань опублікував у 1900 р.

Був мобілізований до російської армії (1901–1904). У 1903 р. написав, буквально в казармі, перший роман, у 1904 р. – повість «Навколо точки». В повісті вивів себе в особі головного героя Абрамсона і сказав від його імені: «Я єврей і пишу по-єврейськи для євреїв і про євреїв». Критика називала письменника «єврейський Горький».

Служив у піхотному полку і дезертирував, коли полк відправили на Далекий Схід. Спіймали, відправили в бобруйську в'язницю. Йому допомогли втекти і між 1904 і 1907

роками Бреннер жив у Лондоні. Оселився в бідному єврейському кварталі, вранці чистив зуби біля найближчого фонтану. Але в 1906–1907 рр. видавав із новим другом журналістом із Галичини равом Беньяміном журнал «Меорер» («Пробудження»). Бреннер написав всім єврейським письменникам, які обрали своєю мовою іврит: «Пробудити (леорер) я хочу тебе, мій друже!», – так починалися листи. Якщо він не знав точної адреси, писав у синагогу або знайомим із проханням передати листа. Серед заслуг Бреннера перед літературою – підтримка молодих письменників, яким він давав можливість друкуватися. Грошей на співробітників не було, власні статті Бреннер і рав Біньямін підписували різними псевдонімами. Друг Бреннера Биховський (вчилися у рава Гнесіна) займався розсилкою. Через два роки журнал закритися: закінчилися кошти.

1908 р. Бреннер провів у Галичині, опублікувавши їдишем монографію, присвячену життю і творчості письменника Авраама Бен-Скутіеля Мапу, визнаного єврейського романіста. У Львові (тодішньому Лемберзі) Йосеф Бреннер почав видавати літературний альманах «Ревивим» («Краплі дощу»).

Здійснивши подорож містечками Галичини, поїхав до Палестини. Він не був сіоністом, але вирішив спробувати свої сили і працювати нарівні з халуцим. Влаштувався землекопом. Сил вистачило на тиждень. Після невдалого досвіду повернувся до літературної діяльності. Заробляв журналістикою, перекладами. Так, першим переклав на іврит Достоєвського. Деякий час жив у першому робітничому мошаві Ейн-Ганім, читав робітникам лекції, навчав їх івриту. Поруч у Петах-Тікві жив його лондонський друг і колега рав Біньямін (1880, Галичина–1957, Ізраїль). В Яффо жив Гілель Кругликов. На деякий час приїхав Урі Нісан Гнесін, в Тель-Авіві мешкав його брат Менахем Гнесін.

У 1910 р. Бреннер опублікував у газеті «Га-Поель Га-Цаїр» – «Молодий робітник» – статтю про пошук нової єврейської самосвідомості. Кілька років тривала запекла дискусія, в якій брали участь близько 50 осіб, серед яких Ахад Хаам, А. Гордон, Давид-Бен Гуріон, Еліезер Бен-Йегуда, Гілель Цейтлін. Одеський комітет «Хавевей Ціон» відмовився спонсорувати газету в Палестині, висунувши вимогу замінити редакційну колегію і звільнити Бреннера. Через звинувачення в безбожництві, його не хотіли приймати вчителем у гімназію Герцлія в 1915 р. Але пішли на компроміс: Бреннеру призначили вчителя-наглядача, який контролював теми та проведення уроків. Незабаром «наглядача» прибрали. Бреннера любили учні; він викладав іврит, Тору, Мішну.

Кілька років жив у Яффо. Будучи людиною далеко не заможною, Бреннер брав під заступництво молодих талановитих письменників, які писали на івриті. Одним із них був Шмуель Йосеф Агнон, єдиний з івритських письменників, удостоєний у майбутньому Нобелівської премії з літератури. Оразу після приїзду Агнона винаймав для нього скромну кімнату в Тель-Авівському районі Неве-Шаанан, де Агнон, за власним зізнанням, старанно, як ніколи раніше, по 12 годин на день писав. У своїх спогадах Агнон із вдячністю підкреслив, що Бреннер витратив свої останні кошти на видання першої написаної Агноном у Землі Ізраїлю новели і навіть заклав для цього в лихваря свої підтяжки.

Агнон захоплювався особистістю Бреннера, вважав його найвищим літературним авторитетом, ввів героя у свій роман «Зовсім недавно», 1945.

Після Яффо письменники поїхали до Єрусалима, де Бреннер прожив до початку війни. Агнон: «День палив, немов піч, пил вкривав місто, і вода, яку ми качали з колодязів, кишіла хробаками. Немов тіні, рухалися люди вздовж єрусалимських вулиць, сірі від пилу, що осідав на них... Був місяць Елул, і моя душа жадала того, чого жадає всяка єврейська душа в місяць Милосердя. І чого я бажав, те й робив. Разом із хасидами ходив до Західної

Стіни і на могилу Рахелі та на могили інших праведників...». Навесні 1917 р. турецька влада вигнала євреїв із Яффо і Тель-Авіва. Вигнанці розмістилися в Петах-Тікві та Кфар-Саві в куренях із гілок евкалипта, страждали від голоду і тифу. Бреннер організує для них харчування, медичну допомогу. Після загибелі Трумпельдора готує для публікації його щоденник (перекладає з російської на іврит).

Його девіз «всупереч усьому» був підхоплений сіоністами і допомагав їм долати відчай і обставини. Ідеолог мирного співіснування з арабами.

Навесні 1921 року Бреннер оселився в будинку сім'ї Іцкар, яка заснувала молочну ферму в районі Абу-Кабір недалеко від Яффо. 1–7 травня 1921 року в Палестині громили єврейські будинки. Цей погром отримав в історії політкоректне найменування «заворушення в Яффо». Бреннер був по-звірячому вбитий 2 травня 1921 р. Сам письменник за кілька місяців до кривавих подій писав: «Можливо, завтра єврейську руку, що пише ці рядки, на очах англійського губернатора проткне кинджалом якийсь там «шейх» або «хаджі», і вона, ця рука, не зможе нічого вдіяти, тому що вона не знає, як тримати меч...».

1 травня 1921 року натовп арабів напав на гуртожиток, де проживало близько ста нових репатріантів. Жителі намагалися захищатися, але були забиті до смерті. Загинули 14 осіб. У районі Абу-Кабір, у так званому «Червоному домі», було забито до смерті Йосефа-Хаїма Бреннера, Єгуду Іцкара та його 14-річного сина Авраама, Цві Гугіга, Йосефа Луїдора, Цві Шаца і двох єврейських фермерів із Нес-Ціони. Рятувальна місія, яка прибула до «Червоного дому», знайшла тільки трупи: п'ять тіл, покладених поруч одне з одним, деякі без одягу, а окремо, осторонь, – чорне від побоїв тіло Луїдора, над яким знущалися особливо жорстоко. Британський поліцейський відмовився відвезти тіла на бронев автомобілі, і коли наступного дня прийшли відвозити трупи, тіла Луїдора вже не було. Воно зникло. Досі невідомо – куди. Під час допиту в британській поліції всі арабські свідки брехали. Вони «не знали, вони не чули, вони не бачили», хто вбив Бреннера і хто забрав тіло Луїдора, та до того ж стверджували, що це івритські письменники самі напали на похоронну процесію. 2018 року у видавництві «Єдіот ахронот» вийшов роман Алона Хілу «Вбивство в «Червоному домі», що описує вбивство письменника і п'яти його друзів. За тиждень вбили 47 євреїв і 48 арабів. Були поранено 146 євреїв і 73 арабів. Більшість арабів застрелені британськими поліцейськими.

«Світський святий» – так назвав Бреннера відомий релігійний єврейський філософ, письменник і публіцист Гілель Цейтлін. Літературні критики називають Бреннера «раціональним песимістом сіонізму», який визнавав, що життя дуже складне і важко сказати про те, що відбувається, щось хороше, але треба докладати всіх зусиль для виправлення, і тоді є хоч якась надія на зміни на краще в сьогоднішній та в майбутньому.

Його останній роман написаний у 1920 р. – «Сирітство і крах». Мається на увазі не сирітство дітей, які залишилися без батьків, але батьків, що залишилися без дітей. Біограф Кафки Макс Брод писав, що в Кафки була подруга з Палестини, яка навчала його іврити за книжкою Бреннера «Сирітство і крах». Кафка, якого ніхто не назвав би оптимістом, вигукнув: «Не може бути, щоб усе так жахливо! Напевно, це художнє перебільшення». Але це не було перебільшенням, Бреннер описував життя так, як він його бачив і відчував. Він народився у год першого великого погрому в імперії та був убитий погромниками в Ерец-Ізраель...

Автор найбільш повної біографії Бреннера професорка Аніта Шапіра узагальнила: «Перебіг його життя відображає всю драму єврейської історії у двадцятому столітті: перехід від віри до атеїзму, від традиції до кризи, мандри та переїзди з країни в країну, глибокий зв'язок з російською культурою та набуття західної, коливання між їдишем і івритом, між першими зародками сіоністського руху та тяжінням до великого світу».

ЧЕРНІГІВЦІ В ЕРЕЦ-ІСРАЕЛІ

ААРОНОВ АБРАХАМ ЕКУТІЕЛЬ

(квітень 1886, Середина-Буда Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губ.,
сучасна Сумська обл. – 12.03.1958, Тель-Авів),
лікар, громадський діяч, філантроп.

Народився в сім'ї рабина, отримав традиційне виховання. Навчався в ешиві «Томхей тмім», гімназію закінчив екстерном. Звання доктора медицини здобув у Дерптському університеті. Одружився зі студенткою того ж університету Мір'ям Маталії. Працював приватним лікарем у Чернігові. З 1921 р. – лікар Брянської поліклініки, його дружина завідувала пологовим будинком у Брянську. У 1917 р. брав участь як делегат на 7-й Все-російській сіоністській конференції в Петрограді. Це була перша й остання конференція російських сіоністів, що проходила в умовах повної легальності.

У 1929 р. разом із дружиною виїхав в Ерец-Ізраель. Мріяв стати фермером, навіть почав працювати як селянин, але швидко схаменувся і 1930 року повернувся до медичної практики. А також брав активну участь у створенні медичної термінології на івриті, ініціював і спонсорував низку соціальних проєктів. Пожертвував велику суму на будівництво машинного залу для поліграфічної школи в Кфар-Хабаді; жертвував будинкам для людей похилого віку; заснував стипендіальний фонд для стажистів у сільськогосподарській школі. Викупував землі і передав у дар майбутній державі свій будинок у Тель-Авіві.

Його дружина доктор Мір'ям Ааронова (1889, Могильов – 1967, Петах-Тіква) після смерті чоловіка, продовжуючи традицію благодійності, жертвувала великі суми в клініки і притулки.

АГРАНОВ РЕУВЕН (Льова)

(1898, Почеп Чернігівської губ., сучасна Брянська обл. – 1974, мошав Херут),
халуц, один із засновників мошава Херут (Свобода).

Батько-лісничий рано помер, і дітьми опікувався дід, виховуючи онуків поза релігією і традиціями. Але одного разу в містечку з'явився молодий учитель-сіоніст, у якого Лева Агранов вивчився і мови іврит, і читання Тори, і сіонізму. У перший рік Світової війни в Почепі з'явилися вигнані з Палестини (турки депортували іноземних підданих, які відмовилися прийняти турецьке громадянство). Від них підліток почув історію освоєння Ерец-Ізраель. У 1917 р. він їде до Москви і вступає до Академії мистецтв, незабаром (у 1918 р.) скасованої ленінським декретом. Як член Хехалуц він відряджається до Криму вивчати виноградарство, а коли влада починає гнобити організацію, тікає з підробленими документами до Польщі. Його як нелегала заарештували, але з в'язниці допомогли втекти самі охоронці: Лев щедро обдаровує оточуючих своїми малюнками, завойовуючи прихильність солдатів охорони.

Повертається в Росію і незабаром перетинає кордон Латвії з невеликою групою соратників. З Риги добирається до Хайфи через Італію та Єгипет. Вступає до «Робітничого батальйону», працює в Рішон ле-Ціоні, мошавах, приєднується до поселенського руху Херут-Єгуда, який будував поселення на північ від Кфар-Сави в долині Шарон. У 1929 р. переїжджає до Кфар-Сави, де з 1928 р. члени руху Херут-Йегуда створюють розплідник цитрусових дерев (150 000 саджанців).

З 1932 р. він живе в поселенні Херут, отримавши спочатку кімнату в сімейному баракі. Тут народилася його єдина дочка Агар. Незабаром сім'я отримала три дунами (30 ар) землі на піщаному пагорбі (ділянка дісталася за лотереєю). Живуть комуною. Спроба вирощувати овочі провалилася: за ніч город покривався шаром піску. Лев заробляє виготовленням цегли. Самостійно побудував корівник (із цегли, виготовленої ним вручну), придбав віслюка для оранки землі, купив кіз і курей. Замість овочів почав вирощувати плодові дерева: яблуні, сливи, шезек (мушмула). Поступово висадили розплідник плодових дерев і троянд.

Помер від інфаркту 1974 року, не переживши трагічної загибелі онуки Ріви (загинула під час екскурсії в Іудейській пустелі).

Його дружина Леа (1905, містечко в околицях Мінська – 1996, мошав Херут) прожила 91 рік, дочекавшись народження шести правнуків. Сім'я Агранових серед тих, кого називають засновниками поселення, першими (халуцим).

АГРОН ГЕРШОН (Агронський Гершон)

27.12.1893, Мена Чернігівської губ. – 1.10.1959, Єрусалим
журналіст, громадський діяч, мер Єрусалима.

Сім'я виїхала до США 1906 р. З юних років цікавився сіонізмом і був делегатом від молоді Пенсільванії на сіоністській конференції в Бостоні (1915). Доброволець єврейського легіону в 1918 р., воював у Палестині. З 1920 р. керував прес-службою Всесвітньої сіоністської організації, з 1921 до 1924 року – Єврейським телеграфним агентством у Нью-Йорку. З 1932 року засновник і редактор першої єврейської англомовної газети «The Palestine Post», з 1950 року перейменована в «The Jerusalem Post».

Мер Єрусалима (1955–1959).

АЛЬТЕРМАН ІЄГОШУА

(1882, Хоробичі Городнянського повіту Чернігівської губ. – 12.04.1960, Тель-Авів),
сіоніст, халуц.

Його батько був із маскілім: прихильники поширення світської освіти в єврейському середовищі. Ієгошуа закінчив ешиву в Добрянці, яка була за 30 км від Хоробичів, а вдома здобув світську освіту з приватними вчителями: він знав російську, французьку, грав на скрипці.

Здійснив алію 1902 р., приїхавши з рекомендаційними листами до керівника виноробні в Рішон-ле-Ціоні, в Петах-Тікву. Батько забезпечив сина достатніми коштами: Ієгошуа об'їздив усю країну, за допомогою заступника російського консула влаштувався в Єрусалимі. Там познайомився і потоваришував із «першою єврейською дитиною», сином Еліезера Бен-Єгуди. Ровесник Ієгошуа Ітамар Бен-Цві захоплювався прекрасним івритом приїжджого. Його здивування зрозуміле, якщо згадати, що в ті роки в Палестині на івриті в побуті розмовляли не більше ніж 15 сімей, а Ітамар був першою дитиною, з якою в домі розмовляли винятково на івриті. Ієгошуа принципово не розмовляв їдишем. У книжці Ф. Канделя «Земля під ногами» є епізод: «Студент Ієгошуа Альтерман, приїхавши з Росії, почав працювати на виноробні в Рішон ле-Ціоні та з першого дня запрягся говорити тільки на івриті. Він згадував: «Одного разу наглядяч зажадав, щоб я перелив вино з однієї бочки в іншу. Він стояв біля мене і давав вказівки їдишем: «Відкрий кран». – «Що, що ти кажеш?» – перепитав я на івриті. Він підійшов і сам відкрив кран. Потім став кричати, звіс-

но, їдишем: «Закрий кран!» – «Що? Що ти сказав?» – «Закрий кран зараз же!» – закричав він знову на їдиші. «Що ти хочеш, щоб я зробив?» – продовжував я на івриті. А вино все ллється і ллється на землю... «Закрий кран, ідіот!» – закричав він уже на івриті. – І забирайся звідси зараз же!» – «Тепер я зрозумів, що ти хотів сказати», – спокійно відповів я. Того ж дня мене вигнали з роботи, але я знав: перемога залишилася за мною». Близько року він працював на виноробні в Зіхрон-Якові, познайомився з першими халуцим, святкував із ними Песах у новому поселенні Седжера. На кілька місяців приїхав в Україну побачитися з батьками і повернувся, загітувавши кількох друзів здійснити алію.

У 1918 р. вступив до Єврейського батальйону. Воював. У 1926 р. став одним із перших, хто оселився в новому мошаві на заході Єрусалима: у «Бейт-ве-Ган» («Дім і сад») один із перших 25 будинків належав Альтерману. У центрі мошава побудували найбільше в ті роки водосховище Єрусалима.

В останні роки життя працював у бібліотеці Тель-Авіва.

АМОРАЙ ЯКІВ

(12.02.1897, Конотоп Чернігівської губ., сучасна Сумська обл. – 10.07.1978, Холон), педагог.

Онук рабина Ар'є Лейба Хафта, двоюрідний брат **Якова Хафта**. Його батько рав Шимон був рабином Воложинської єшиви (Мінська область, Білорусь), рабином Конотопа, Тель-Авіва, написав галахічну книжку «Нахалат Шимон».

З 12 років Яків став прихильником поширення іврити, пізніше викладав іврит. Здобув як релігійну, так і світську освіту. Навчався на педагогічних курсах і сільськогосподарському інституті в Харкові, у вчительській семінарії «Тарбут» у Києві, активіст «Цеїрей Ціон». Заарештований «за сіоністську діяльність», три роки провів у Бутирках (Москва) і харківській в'язниці, отримав додатково три роки заслання до Сибіру. Але в січні 1925 року несподівано отримав дозвіл на виїзд для всієї родини.

Викладав у школі та читав лекції робітникам у Хайфі та околицях, у Реховоті, Тель-Авіві. Писав коментарі до книжок Шмуеля і Мальбіна, редагував Мішну для студентів, публікував статті з педагогіки.

Його син Аді Аморай (рік народження 1934-й) – член Кнесету з 1965 по 1988 рр., 4-й президент профспілки вчителів Ізраїлю.

АМРАМІ БАРУХ (Елінсон Леві)

(1888, Новозибків Чернігівської губ., сучасна Брянська обл. – 16.06.1938, Кфар-Сава), сіоніст, фермер, громадський діяч.

Народився в сім'ї рабина, до 17 років навчався в єшивах. В юності приєднався до Поалей Ціон, учасник загону самооборони 1905 року. Заарештований. Утік до США, повернувся в Україну і поїхав із молодією дружиною в Маньчжурію. У сім'ї говорили тільки на івриті. Очолив сіоністську організацію, заснував першу єврейську школу на Далекому Сході. Був делегатом сіоністських конференцій. Член ради місцевого кооперативного банку, член правління єврейської громади, увійшов до складу редколегії російської газети, обраний уповноваженим у справах біженців із бригади генерал-лейтенанта Білої армії Григорія Семенова.

У 1921 році через Шанхай, Японію, Індію, Червоне море дістався до Палестини. Осе-

лився в Петах-Тікві. Перебрався в Кфар-Саву, розорену арабськими набігами. Зібрав групу євреїв із Сибіру, які побажали відроджувати селище. Жили в наметах. У поселенні не було води, не було на що будувати будинки. Висаджував пардес (гай апельсинових дерев). Став фермером, завів корів і птахів. Сім'я кілька років, переселившись із намету, жила в корівнику. Грошей не вистачало, фермер не вмів заробляти селянською працею.

Краще вдавалися йому громадські проекти: створення водопровідної компанії, першого банку в поселенні, громадської бібліотеки. Впливові друзі пропонували роботу в Єрусалимі – відмовився заради роботи на землі. Погодився лише бути присутнім на відкритті Єврейського університету в Єрусалимі (1925). У 1936–1939 рр. Кфар-Сава багаторазово зазнавала нападів: араби підпалювали сади, викорчувували дерева, крали і знищували майно, вбили кількох жителів. Амрамі разом з усіма брав участь в охороні селища.

Він помер у 52 роки. У перші місяці після створення держави Ізраїль одна з вулиць селища (у наш час – місто) названа на його честь

АМРАМІ ЦВІ (Погорельський Гершеле)

(1901 або 1902 р., Почеп Чернігівської губ., сучасна Брянська обл. – 1982, Ізраїль), халуц, один із засновників поселення Херут.

Син рава **Погорельського (Амрамі)**. Приїхав в Ерец слідом за старшим братом (Дов Амрамі) 1922 року. Ще в Почепі приєднався до руху Ге-Халуц, мета якого підготувати молодь до роботи в кібуцах. Жив поруч із братом у районі Рамат-Ган, працював у садах Гольдберга (1860–1935), чії апельсини на виставці 1929 р. визнали найкращими в країні. Рік провів у кібуці Дганія-Бет, але захворів на лихоманку і змушений був із кібуца піти.

Коли він одружився, молода сім'я орендувала квартиру, в якій були тільки два ліжка: складені з ящиків, покритих простирадлами, власноруч розшитих юною Мір'ям. Її батько надіслав молодим гроші, на які купили хатину і трохи землі в Кфар-Саві. Це було не найкраще місце для життя: поселення розгромлене арабами 1921 року, – але Цві та Мір'ям переїжджають. Вода тільки привізена, роботи майже немає. Куплена ділянка виявилася зовсім не родючою. Довелося знову працювати за наймом. Деякий час жили в кібуці Кінерет.

Обоє – учасники поселенського сіоністського руху. Цві вступив в організацію одним із перших у 1931 р. за пропозицією свого земляка **Леви (Реувена) Агранова**. Вони були серед засновників сіоністського поселення (мошава) Херут Єгуда в долині Шарон на північ від Кфар-Сави. Але оселився в мошаві Цві тільки в 1934 р. Він активно захищав права євреїв, за що потрапив в англійську в'язницю Рамле. Після звільнення в 1934 р. переїхав у мошав Херут. Вірніше, перейшов. Із Кфар-Сави йшов із дружиною весь день пішки, маленьку доньку і небагате майно везли на вислюкові. Сьогодні ця дорога по хорошому шосе займає пішки понад дві години. У 30-ті роки брукованих доріг не було.

Працює в цитрусових гаях, висаджує власний сад. Згодом обзаводиться фермою: дві корови дамаської породи, 500 курчат, город. З 1936 року роботу на землі доводиться поєднувати з охороною селища ночами (у 1936–1939 рр. численні арабські погроми). У цей же час Цві бере на себе обов'язок зайнятися організацією проведення єврейських свят і підготовкою до шабату.

На початку 1950-х років, коли до Ізраїлю прибула алія з Північної Африки, він займався з новими репатріантами івритом. У 57 років продає господарство, вступає до вчительської семінарії в Беер-Шеві, пізніше займається викладанням. Написав книжку про своє життя, яку сім'я видала 1982 року.

БАР-ІЄГУДА ІЗРАЇЛЬ (Ідельсон Ізраїль)

(15.11.1895, Конотоп Чернігівської губ., сучасна Сумська обл. – 4.05.1965, Ізраїль),
міністр внутрішніх справ, міністр транспорту Ізраїлю.

Удома розмовляли російською, синові дали світську освіту: школа в Катеринославі (Дніпро), Катеринославський інститут інженерів гірничої промисловості. У 14 років зацікавився сіонізмом. Обрав професію, припускаючи в майбутньому займатися розробкою нафтових свердловин у Палестині. На початку Першої світової війни почав займатися проблемами єврейських біженців, для чого вивчив їдиш. Секретар ЦК «сіоністів-соціалістів». У 1922 р. разом із дружиною висланий до Сибіру «за сіоністську діяльність». Завдяки заступництву дружини Максима Горького отримав депортацію до Литви. Звідти перебрався до Берліна, разом із дружиною Бебою брав участь у створенні Всесвітньої спілки «Поалей Ціон», обраний секретарем Спілки.

У 1926 році прибули в Ерец. Вів активну політичну діяльність. Депутат перших двох скликань Кнесету від партії МАПАЙ, після розколу партії з 3 до 5-го скликання обирався від «Ахдут Авода». Був міністром внутрішніх справ (1955–1959) і міністром транспорту (1962–1965).

Двоюродний брат Авраама Цві Ідельсона – автора «Хави Нагіли», 1918 р.

БАР-РАВ-ХАЙ ДАВИД (Боровий Давид)

(11.07.1894, Ніжин – 15.07.1977, Ізраїль),
політичний діяч.

Народився в Ніжині в сім'ї адвоката Якова Ароновича (Ізраель-Яків) Борового, брат історика й економіста Саула Борового (1903, Одеса – 1989). Навчався в хедері, Одеській гімназії, з 1911 по 1914 роки – у Вищій технічній школі в Брауншвейзі (Німеччина). З початком війни як підданий Російської імперії був ув'язнений у табір.

У 1918 р. повернувся в Україну. Активіст руху «Цеїрей Ціон», секретар єврейської громади Одеси (до її ліквідації в 1920 р.). Заарештований за «сіоністську діяльність». У 1924 р. виїхав до Палестини.

Закінчив юридичну школу, отримав ліцензію адвоката. Член робітничих рад Єрусалима і Хайфи, у 1932–1944 рр. – член Національного комітету (Ваад), депутат Кнесету з 1 по 5 скликання (від партії МАПАЙ). Також обіймав посади заступника Тимчасової державної ради та голови Комісії з підготовки правил виборів до Установчих зборів.

БАС ШМУЕЛЬ

(25.09.1899, Почеп Чернігівської губ., сучасна Брянська обл. – 31.05.1949, Тель-Авів),
письменник, літературний критик, професор літератури.

Приїхав до Країни 1905 р. шестирічним. Прізвище Бас – це прізвисько його діда Моше Халеві, відомого кантора. Його батько Аарон Цві Бас (1864, Могильовська губ. – 17.10.1944) викладав іврит, був членом партії «Поалей Ціон». Одружився з Міною Хафт із Почепа. Приїхавши в Палестину, заснував у Яффо першу в країні чорнильну фабрику.

Шмуель закінчив учительську семінарію в Єрусалимі. Улюблений учень Бен Ціона (1870–1932; письменник, один із засновників Тель-Авіва). Як перший учень нагороджений золотою турецькою монетою.

Сам **Бреннер** опублікував його першу роботу про Шалом-Алейхема. Автору було всього 16 років. 1917 року тимчасово залишив навчання, щоб стати добровольцем 40-го Єврейського батальйону. Був першим, хто закінчив курс сигнальників; опублікував у газеті «Гаарец» свою «Пісню добровольців», яку співали в батальйоні.

У 1929 поїхав вивчати психологію в Єльський університет. Один із перших в Ізраїлі професорів літератури. Літературний критик (скандинавська, німецька, англійська, івритська література), писав оповідання і вірші (на багато з них написано музику), викладав іврит і англійську в школі.

БЕЙЛІН МЕНДЕЛЬ

(1913, Ніжин Чернігівської губ. – 15.10.2008, Ізраїль),
в'язень Сіону.

У Арона Залмановича Бейліна і Зельди Менделівни Гіндіної було п'ять синів: Леві-Гершон, Шалом, Дов, Авраам і наймолодший Менахем-Мендл Цві або просто – Мендель. Сім'я здавала в оренду кілька кімнат у будинку і торгували в крамниці. Сім'я була побожною, хасидською, але під впливом сина Дова в суботу Бейліни ще й співали пісні на івриті. З 12 років, потайки від батька, Мендель почав читати твори історика Генріха Грєца, твори Хаїма Нахмана Бяліка, Аврама Мапу, Переца Смоленськіна. Молодший, як і всі його брати, з 5 років відвідував хедер меламеда Мордехая Еша, який після жовтневого перевороту 1917 р. працював підпільно.

У 1923 році батьки віддали Менделя до приватного вчителя вивчати математику. У 17-річному віці Бейлін переїхав до Москви на запрошення друга брата Дова, такого ж полум'яного сіоніста. Працював вантажником на залізничному вокзалі, на будівництві Московської каналізаційної мережі. Ввечері юнак ходив на зустрічі зі своїми новими друзями – активістами підпільної сіоністської організації «Га-Шомер Га-Цаїр».

У 1928 році Бейлін-старший помер. Брати, як активісти організації «Гехалуц», були заарештовані і відправлені на заслання: Дов на Урал, Авраам – до Казахстану. У 1929 р. обох вислали в Палестину. На плечі 15-річного Менделя лягли обов'язки утримувати матір і домашнє господарство. Закривши сімейну крамничку, яку обклали непомірними податками, хлопець спершу пішов працювати на підприємство із засолювання огірків, а потім закінчив курс підготовки будівельних робітників. На будівництво молодий сіоніст Бейлін вирішив піти цілеспрямовано: він готувався будувати державу в Палестині.

У 1931 р. заарештований за звинуваченням у сіоністській діяльності і засланий на північ Сибіру. Незабаром отримав звістку про виїзд матері в Палестину. З усієї родини Мендель один залишався в СРСР. На його численні прохання дозволити виїзд отримував відмови.

У квітні 1934 року Мендель Бейлін звільнився із заслання й оселився в Підмосков'ї в кузини Сіми, дочки дядька Дова-Бера з Ніжина. Роботу не вдавалося знайти дуже довго – скрізь він отримував відмову через відсутність паспорта і постійної прописки. Виїхав до Можайська Смоленської області. Однак там не було де жити. Розуміючи, що втрачати йому вже нічого, Мендель попрямував безпосередньо в ОДПУ, де зажадав негайно видати йому паспорт. Начальник був так уражений його зухвалістю, що розпорядився паспорт видати, але із заборону на проживання в радіусі 100 кілометрів від Москви.

Під час відбування заслання заарештовувався і сидів у в'язниці 4 місяці в 1934 р., а потім із 1936 до 1947 рр., і з 1949 до 1954. Загалом провів 19 років по таборах у Єнісейську, Петропавловську та Казахстані. Звільнений у 1954 р. після смерті Сталіна.

Реабілітований за Указом Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 року «Про додаткові заходи щодо відновлення справедливості стосовно жертв репресій, що мали місце в період 1930–1940 і початку 1950-х років». Держава визнала, що бажання жити в іншій країні не є державним злочином.

Лише 1991 року, після неодноразових відмов, він приїхав до Ізраїлю разом з дружиною, дітьми та онуками. Його зустрічав брат Дов. Уперше приїхавши до Єрусалима, він пішов до Стіни Плачу, прочитав молитви ізкор і кадиш на згадку про загиблих у таборах і засланнях на території колишнього Радянського Союзу.

БИХОВСЬКИЙ ЙОНА

(30.03.1913, Сновськ Чернігівської губ. – 19.12.1976, кібуц Нір Давид, Ізраїль),
один із засновників кібуца Нір Давид.

Батько Залман Биховський торгував у Сновську лісом. Після революції, коли майно конфіскували, переїхали до Смоленська. Йона з матір'ю і дідом встигли виїхати (до 1925 р.) до Палестини, батька заарештували «за сіоністську діяльність». За рік йому дозволили виїхати в Палестину, але заборонили виїзд двом молодшим дітям на тій підставі, що вони народилися вже за радянської влади. Завдяки допомозі Червоного хреста 1929 року вдалося виїхати з двома молодшими. Сім'я оселилася в Хайфі.

Йона закінчив школу, приєднався до руху Га-Шомер Га-Цаїр. У 1932 році учасники руху відправили першу групу в долину Бейт-Шеан обробляти землю, куплену Єврейським Національним фондом, готували територію для нових поселень. У ніч на 20 квітня 1936 року поля і зібраний урожай спалили араби. Почалася серія арабських заворушень, терору і партизанських дій арабів у підмандатній Палестині в 1936–1939 рр. проти євреїв і британської влади. У відповідь британська адміністрація заборонила будівництво єврейських поселень. Тому 10 грудня 1936 року вперше використано новий метод: протягом ночі зводили захисну стіну та сторожову вежу, – такі поселення не руйнували. Тель-Амаль (пізніше – Нір Давид) став першим поселенням, збудованим за методом «Стіна і вежа», першим кібуцем у долині Бейт-Шеан. Серед будівельників – Йона Биховський: йому довірили зводити вежу.

Усе життя він прожив у цьому кібуці. У 1941 р. до нього переселився батько (після смерті дружини). Йому було за 50, коли почалася Шестиденна війна. У кібуці оселилися молоді добровольці з англомовних країн. Йона почав вивчати мову і незабаром читав книжки англійською. Його активність здавалася невичерпною. Він помер від інфаркту під час репетиції свята до 40-річчя заснування кібуца.

БИХОВСЬКИЙ ШИМОН

(1881, Почеп Чернігівської губ., сучасна Брянська обл. – 7.06.1932, Кишинів),
видавець.

Навчався у рава Гнесіна, дружив з його синами і **Х. Бреннером**. Разом випускали шкільний журнал, 1906 р. з **У. Н. Гнесіним** організував видавництво перекладів івритом найкращих зразків світової літератури «Нісьонот», у якому опублікував першу повість У. Гнесіна. У 1906–1907 рр. продавав у Росії лондонський журнал Х. Бреннера «Ха-Меорер». Публікувався в єврейській пресі, був секретарем І. Членова (1863–1918), заступника президента виконавчого комітету Всесвітньої сіоністської організації.

У 1913 р. викладав на заняттях у Товаристві любителів івritу (Москва), де зустрів

свою майбутню дружину поетку Єлизавету Жиркову. Видав у Росії дві перші збірки її віршів російською мовою.

У 1925 році виїхали до Палестини. Е. Жиркова, яка прийняла ім'я Елішева, почала писати на івриті, і незабаром її визнали одною із найкращих поеток молодої івритської літератури. Биховський організує в Тель-Авіві видавництво, друкує вірші дружини. В 1931 році вони виїжджають у європейське турне. Раптово помер у Кишиневі.

БРАГІНСЬКИЙ ІЄГУДА

(5.11.1897, Конотоп Чернігівської губ., сучасна Сумська обл. – 17.11.1979, кібуц Ягур),
один з організаторів «нелегальної алії».

Здобув середню освіту, вивчав медицину в київському університеті (невідомо, чи закінчив університет). Став одним із піонерів молодіжного руху Дрор (сіоністсько-соціалістична організація молоді), що виник наприкінці Першої світової війни. Після переслідувань з боку радянського режиму керівництво Дрора, включно з Брагінським, емігрувало до Польщі, де його було обрано керівником Хехалуц у Польщі. У 1929 році емігрував в Ерец-Ізраель і приєднався до кібуцу Ягур. Перші роки вів звичайне життя кібуцника: осушував болота, висаджував дерева, розчищав території під майбутні поля.

У середині 1930-х років Брагінського направили до Польщі для допомоги в організації алії, яка збільшилася в очікуванні війни. У 1929 і 1936–1939 рр. Країною прокотилися єврейські погроми, а британці, на угоду арабам, проводили політику обмеження алії. Політичне керівництво ішува відмовилося підтримувати нелегальну алію через побоювання конфлікту з англійцями. Брагінський – один із чотирьох організаторів нелегальної алії 1934 року.

Перший корабель із репатріантами відправлено з Греції. Другий корабель був захоплений англійцями, а нелегальні репатріанти повернуті до Польщі. Алія 1938–1948 рр. (до утворення держави Ізраїль) отримала назву «алія-бет». У її рамках в Ерец доставили понад 70 тисяч біженців з окупованої Європи. До 1948 року кібуц Ягур був однією з баз для загонів Хагани і Пальмаха і для біженців, які таємно прибули в країну морем. Також у Ягурі була найбільша підземна схованка єврейської зброї (за Британського мандата євреям заборонено було озброюватися).

Брагінський як член комітету в закордонних справах руху «Об'єднаний кібуц» займався підготовкою агентів для роботи в Європі: 26 десантників-парашутистів були скинуті на окуповані території для допомоги у військових діях союзників. Брагінський особисто готував для цієї операції Хану Сенеш, яка вважається національною героїнею.

У 1944–1948 рр. був активним учасником руху «Бриха» («Втеча») – організація еміграції євреїв.

З 1948 по 1961 р. обіймав посаду голови відділу абсорбції.

Вийшовши у відставку, І. Брагінський написав три документальні книжки про організацію нелегальної алії в Ерец-Ізраель.

БРАУДО МАРК (Меїр) ЗІНОВІЙОВИЧ

(5.04.1892, Сосниця Чернігівської губ. – 2.04.1986, Тель-Авів),
артист.

Він жив у Полтаві та Одесі, подорожував містами Росії, виступаючи і керуючи аматорськими драматичними колективами.

1925–1930 роки працював у Московській єврейській театральній студії Фрайкунста (Вільне мистецтво). Творця і режисера цієї студії Б. Вершилова (в образі Ксаверія Борисовича) зробив одним із героїв свого «Театрального роману» М. Булгаков. Працював у Московському російському театрі; десять років з невеликими перервами грав в Одеському державному театрі, працював там же художнім керівником. Був евакуйований до Ташкента, працював артистом Російського театру. Після 1948 року – в Литовському російському театрі.

Його організаторські здібності допомогли в 1950–1960-ті роки виживати єврейським артистам. Він умів організовувати невеликі колективи і домагатися організації гастролей. Сам на таких концертах виступав як «майстер художнього слова», читав їдишем сучасних єврейських поетів, прозу Шолом-Алейхема. Зі спогадів Нехами Ліфшиц: «Я співала в Києві 13 листопада 1959 року. У перше і востаннє... Мало кого з єврейських виконавців допускали у «священний Київ-град». Але якщо Меїр Браудо, мій добрий приятель і імпресаріо, поставив собі за мету «взяти» Київ, сумнівів не могло бути, що і в цій справі він досягне успіху». Співачка виконала на цьому концерті «Колискову Бабиному Яру» композиторки Рівки Боярської та поета Шики (Овсея) Дріза. Це був перший публічний виступ у пам'ять про загиблих. Зал встав і слухав мовчки. Минуло всього 18 років після трагедії. Наступного дня концерти на 1960 рік заборонили.

23.03.1966 р. М. Браудо з дружиною виїхав до Ізраїлю. У 1966 р. провів більш 30 виступів в Ієрусалімі, Тель-Авіві, Хайфі та інших містах.

Прожив до 94 років. В Ізраїлі написав книжку (їдишем): «Мемуари, переживання, образи їдишського театру в Радянській Росії», Тель-Авів: Ха-менора, 1974, С. 256.

БРЕННЕР БЕНДЖАМІН (Біньямін)

(1900, Нові Млини Сосницького повіту Чернігівської губ. – 23.06.1982),
доктор філософських наук, бакалавр психології, викладач івриту.

Приїхав до Палестини в 1911 р. із сестрою Ахувою (Любою) (1892–1968). Жили в будинку старшого брата письменника **Й.-Х. Бреннера**. Брат записав Біньяміна до школи «Езра», де викладання велося німецькою мовою. Навчати німецької хлопчика взявся друг брата Шмуель Аггон, перший письменник, який писав на івриті та їдиші, удостоєний Нобелівської премії з літератури (1966). Навчався в семінарії вчителів івриту в Єрусалімі (з перервою на війну: доброволець Єврейського легіону, служив у Єгипті, демобілізований 1919 р.).

Кілька років працював викладачем івриту, 1923 р. направлений Спілкою вчителів делегатом на з'їзд вчителів до Берліна. У 1932 р. представляв учителів ішува на Конгресі вчителів у Денвері (США). За кордоном читав лекції з психології та педагогіки в державних навчальних закладах.

Член підпільної Хагани, 1929 року він захищав район Неве-Шаанан у Тель-Авіві від арабських погромників.

Навчався в Берлінському, Лейпцизькому і Колумбійському (Нью-Йорк) університетах. Захистив докторський ступінь із психології.

Одружився в 1939 р. з Естер Годберг зі старовинної єрусалимської сім'ї.

У 1952 р. увійшов до 1-ї педагогічної ради Ізраїлю. Написав автобіографічну книжку «Велика самотність».

БРЕННЕР ЙОСЕФ-ХАЇМ

(11.09.1881, Нові Млини Сосницького повіту Чернігівської губ. – 2.05.1921, Яффа),
класик івритської літератури.

Навчався в єшиві міста Почеп, де потоваришував із сином рабина **Урі-Нісаном Гнесі-ним**. Разом вони випускають стінгазети, входять до національно-просвітницького гуртка учнів єшиви. У 1898–1901 рр. він живе в Гомелі, знайомиться тут із російською та івритською літературою, захоплюється вченням Толстого і Ніцше. 1901–1904 рр. служив у російській армії. У 1905 р. нелегально виїхав до Лондона, де протягом 2-х років редагував журнал, був друкарським робітником, перекладачем і коректором.

У 1908 переїхав до Львова, там видав автобіографічну повість про солдатське життя «Один рік». З 1909 р. живе в Ерец-Ізраель, намагається зайнятися сільським господарством, але слабке здоров'я змушує повернутися до літератури. Тут ним були написані дві повісті, присвячені палестинській дійсності тих часів: «Між водами», 1910; «З усіх боків», 1911, що вражають своїм нещадним відтворенням глибоко безпросвітнього життя євреїв у Палестині десятих років ХХ ст.

Він бере активну участь у політичному житті ішува, працює вчителем у «Герцлії». Перекладає російську класику.

Убитий під час погрому 1921 р., в останній день Песаха. Похований у братській могилі з іншими загиблими цього дня (47 осіб) на кладовищі Трумпельдора в Тель-Авіві.

БРЕННЕР МЕЇР

(24.11.1898, Нові Млини Чернігівської губ. – 1.11.1957, Тель-Авів),
халуц, солдат.

Рятуючи дітей від армії, у сім'ї Лубнових записали синів під різними прізвищами (єдиного сина в армію не брали), для чого скористалися документами померлих. Старший носив прізвище Лубнов, середній – Бреннер, молодший – Нароцький. Рав Шломо Бреннер приїхав у чернігівське містечко Нові Млини, тут у родині народилося шестеро дітей. Найвідоміший із них – письменник **Йосеф-Хаїм Бреннер**. Усі діти, крім Шмуеля, поїхали в Палестину. Рава Шломо Бреннера, його сина Шмуеля з дружиною і трьома дітьми було вбито денікінцями під час погрому у вересні 1919 р. Меїр дізнався про загибель батька і брата випадково, через рік.

Меїр виїхав до Палестини із сестрою Батією (1894–1975) у вересні 1912 р. Оселився в Хульде (навчальній сільськогосподарській фермі), пізніше (1915–1917) долучився до організації «Маген» («Щит»), що займалася охороною єврейських поселень на півдні країни. Працювали за їжу, ходили босоніж, кінь да пара взуття одна на всіх. В організації було до 20 осіб, і група розпалася, коли частина охоронців вступила в підпільну організацію НІЛІ. Уникаючи мобілізації до турецької армії, Меїр утік до бедуїнів. Він добре знав арабську мову і звичаї, це допомогло йому майже два роки переховуватися в пустелі. Відтоді він носив прізвище «самаритянин». Навесні 1920 р. вступає до батальйону «Перший в Іудеї» і служить до травня 1921, коли батальйон розформували. 12 колишніх солдатів протягом трьох років намагалися створити постійне поселення на спірних заболочених землях. Відважних поселенців арабське оточення прозвало «башкирами»: тут, ймовірно, позначилося погане знання реалій, змішалася уявлення про російських євреїв і кавказців-«башкирів».

Групу очолював Меїр, він же вирішив проблему, яка хвилювала молодих поселенців: відсутність дівчат. Меїр вирушає в порт, де очікують прибуття пароплава з новими репатріантами. Він так палко переконував новоприбулих брати участь у побудові нового міста, що кілька дівчат погодилися з ним поїхати. Група поступово зросла до 40 осіб. Через складні умови (більшість халуцим тяжко перехворіли на малярію, не було води) через три роки поселення покинули.

Меїр переїжджає до Хайфи і працює в кар'єрі, де почали будувати новий район: Адарха-Кармель. У 1925 р. Меїр одружується із Зельдою Горовіц, вони народили трьох доньок, одна з яких написала спогади про свою сім'ю.

У серпні 1927 р. Меїр, один із будівельників електростанції в Нагарії, за кілька років – один із перших співробітників Тель-Авівської електростанції Редінг. Помер від серцевого нападу 1957 року.

Батія Бреннер (1894, Нові Млини – 14.02.1875, Ейн-Харод, Ізраїль) – одна із засновниць кібуца Ейн-Харод. В архіві кібуца зберігається її записна книжка, в якій вона описує свою алію.

БРУК ГРИГОРІЙ (ЦВІ ГІРШ) ЯКОВИЧ

(1.10.1869, Чернігів – 11.07.1922, Берлін),

депутат Державної Думи, відкрив 1-й з'їзд сіоністів Росії (1902 р.).

Народився в багатій релігійній, освіченій сім'ї, в якій чудово знали іврит. Його батько, інженер Яків Брук, представляв євреїв Чернігівської губернії на з'їзді представників єврейських громад у Петербурзі 1882 р. Здійснив алію, імовірно, 1920 року з сім'єю доньки Рівки (в заміжжі Кассель), помер 21.05.1952 р. у Хайфі, похований на цвинтарі м. Атліт.

У 1886 р. Ц. Брук закінчив Чернігівську гімназію. З 15 років приєднався до Ховевей Ціон. У 1893 р. закінчив медичний факультет Київського університету, практикував у Гомелі. Очолив благодійну організацію «Цдака гдоля», яка побудувала талмуд-тору, ремісничу школу, відкрила благодійну ідальню.

На 3-му Сіоністському конгресі (1899) обраний до Генеральної Ради Всесвітньої сіоністської організації. Учасник чотирьох сіоністських конгресів. У 1902 р. відкрив перший Всеросійський з'їзд сіоністів (у м. Мінську), що зібрав 526 делегатів. У 1901–1906 рр. обирався громадським рабином м. Вітебська. У лютому 1906 р. редактор щоденної газети «Вітебське життя», яку через місяць закрила влада. У 1906 р. став депутатом Державної Думи від партії кадетів міста Вітебська. Після розпуску Думи заарештований, засуджений до 3 місяців в'язниці і позбавлений права балотуватися на будь-які виборні посади. Відсторонений від посади громадського рабина. Покарання відбував у Петербурзькій в'язниці «Хрести» одночасно і в одному корпусі з В. Д. Набоковим. Про умови в «Хрестах» Набоков у листах до дружини повідомляв таке: «До речі, мені сьогодні помилково принесли обід Брука: він вегетаріанець. Манна каша на молоці і цвітна капуста о-гратен. Я був дуже задоволений, але дивувався. Потім виявилось, що я з'їв його обід... Він мого, звичайно, не міг з'їсти».

Виступивши проти положення Гельсінгфорської програми про участь сіоністів у політичному житті країн їхнього проживання, перестав брати керівну участь у сіоністській діяльності. У 1917 р. виступав проти участі сіоністів як активної політичної сили в революційних подіях у Росії. Член масонської ложі «Великий Схід народів Росії» (1914 р.).

У 1918 році втік до Криму, у 1920 р. емігрував до Палестини. У 1921 р. обраний делегатом на 12-й Сіоністський конгрес. Помер у Берліні під час лікування.

Брат – **Авраам Брук**.

БРУК ХАЇМ-ШАУЛЬ

(17.08.1894, Сновськ Чернігівської губ. – 14.04.1965, Рішон-ле-Ціон, Ізраїль),
рабин.

Навчався в єшиві «Томхей тмімім» у Любавичах, отримавши за видатні здібності призвисько «Сновський ілуй». Основним нововведенням у системі викладання єшиви стало вивчення єврейської філософії нарівні з відкритою частиною Тори.

З 1928 керував підпільною єшивою «Томхей тмімім» у Новограді-Волинському.

У 1929 р. заарештований і засуджений до примусових робіт і заслання. З 1931 по 1936 займався підпільною релігійною освітою в Бердичеві. У 1936-му, отримавши паспорт, виїхав в Ерец-Ізраель. Викладав у любавицьких єшивах у Тель-Авіві та Рішон-ле-Ціоні, був головою Тель-Авівської єшиви «Ахі тамхім». Один зі знаменитих рабинів ХАБАДу.

Книжка його спогадів (на івриті) вийшла друком посмертно.

БРУК ШЛОМО

(1899, Сновськ Чернігівської губ. – 1983, Тель-Авів),
актор театру «Габіма».

Працює в першому єврейському театрі України (Харків), створеного після лютневої революції 1917 р. Навесні 1920 року керівник театру Єгуда-Лейб Баумваль убитий погромниками. Ш. Брук виїжджає до Москви і вступає в «Габіму», в якій уперше в країні п'єси грають на івриті. Грав у прем'єрній постановці п'єси Анського «Діббук» (режисер Є. Вахтангов) 31 січня 1922 р. У 1926 році починається світове турне театру: 22 країни. У 1928 р. значна частина трупі вирішує виїхати до Палестини.

У 1930-ті роки театр називали «московською Габімою». Вистави ставили Михайло Чехов, Олексій Дикий, Олексій Грановський. У 80-ті рр. ХХ ст. з театром працювали Юрій Любимов, Анджей Вайда.

Шломо Брук служив у «Габімі» з дня її заснування. Грав комічні ролі другого плану, був вічним холостяком і знаменитим дотепником.

БУНІН ШМУЕЛЬ ДАВИД

(8.02.1900, Сновськ Чернігівської губ. – 26.07.1978, Хайфа),
письменник (іврит).

Дитинство провів у Гомелі, Варшаві, Лодзі. Отримав традиційне єврейське виховання. У 1930-ті роки публікував оповідання в єврейській пресі (Варшава), 1935 року видав збірку віршів. Ув'язнений Варшавського і Лодзинського гетто, Аушвіца. У 1945–1948 рр. жив у таборі біженців у Мюнхені. Працював там співредактором єврейського журналу «Іскра».

В Ізраїлі з 1948 р. Працював у Хайфі співробітником банку «Апоалім». Видав в Ізраїлі кілька збірок оповідань.

Його батько Іцхак Бунін (12.1.1875, Гомель – січень 1943, Треблінка) був відомим письменником (іврит, їдиш), учителем у єврейських школах, гімназії в Лодзі, журналістом, автором підручників. Перебував у релігійно-сіоністській організації «Мізрахі», один із напрямів якої – створення єврейських шкіл. Він продовжував літературну роботу навіть у гетто. Усі його праці загублені.

ВЕЙЦ ЕДУАРД ЙОСИФОВИЧ

(16.04.1946 р., Чернігів),

спортсмен.

Народився в сім'ї шевця, батько репресований у 1947 р. Тренувався у Леоніда Фігнера (боротьба), Михайла Бланка (бокс), Якова Федченка (штанга). Призер Чернігова та області з боротьби, боксу, штанги. Призер СРСР з важкої атлетики (1966), чемпіон ЗС СРСР серед молоді (1966), майстер спорту міжнародного класу. 1965–1975 рр. – чемпіон Білоруської РСР. У 1975 р. репатріювався в Ізраїль. Чемпіон Ізраїлю, учасник XXI літніх Олімпійських ігор 1976 р. На Олімпіаді в Монреалі посів п'яте місце з важкої атлетики у вазі до 60 кг (дані спортсмена: зріст 160 см, вага 59 кг). Уперше важкоатлети змагалися на Олімпійських іграх у двоборстві (ривок і поштовх), результати Вейца – 262,5 (110 + 152,5). Його досягнення на Олімпійських іграх були на той час найкращими для ізраїльського спортсмена. На чемпіонаті Азії з важкої атлетики в Бангкоку (1976) виграв дві золоті медалі. Тричі представляв Ізраїль на чемпіонатах світу 1977–1979 рр. Коли Ізраїль підтримав бойкот Московської олімпіади 1980 року, кар'єра Вейца завершилася. Він поїхав до Йоганнесбурга, але незабаром повернувся; був залучений у кримінальну групу, після спроби пограбування втік до Швеції, був екстрадований 1989 року та отримав 5-річний тюремний термін. Після його закінчення виїхав із країни (в Канаду).

ВИШНЕВСЬКИЙ МЕЇР

(1908, Ніжин Чернігівської губ. – 1982, Рамат ха-Шарон),

халуц, фермер.

Член ніжинської нелегальної організації Хехалуц. Депортований до Сибіру, потім висланий до Палестини. Приєднався до друзів **А. Шульмана** та **А. Каханера** в Герцлії. Працював поденщиком у садах, там же зустрів майбутню дружину Розу, яка приїхала з Латвії.

У 1936 р. купив землю в Рішпоні. Завів коней, щодня привозив необхідний корм і відходи з британських кухонь в околицях мошава. Ці поїздки були дуже небезпечні: у 1936–1939 рр. араби вели справжню війну як із британською владою, так і з єврейськими поселенцями. Дороги навколо кібуців і мошавів мінували, влаштовували засідки і напади. Під час однієї з поїздок Меїр підірвався на міні. Коней було вбито, сам він важко поранений.

Археолог професор Сукенік запропонував йому тимчасову роботу: приєднатися до розкопок міста Бейт-Ерах у долині Йордану.

У 1945 р. сім'я певний час жила в кібуці Кінерет, але не прижилася і повернулася в мошав. Розвивати ферму не було на що. У Вишневських троє маленьких дітей 1927, 1932 і 1935 років народження. Їх доводилося залишати одних на фермі. Меїр і Роза знайшли роботу поза мошавом. Меїр на світанку виїжджав на ослику в Герцлію (близько 12 км) і затемна повертався; він працював начальником бюро з працевлаштування. Його дружина щодня

проходила 10 км до Кфар-Шмарьягу, звідти ще 20 км автобусом до фабрики. У 1948 р. сім'я переїхала в Рамат ха-Шарон (невелике місто в окрузі Тель-Авіва), ближче до роботи. Будинок у мошаві передали у комунальну власність.

Згодом на фермі оселилася сім'я їхньої старшої доньки Шошани.

ВІЛЕНЧИК ЗЕРАХ

(2.06.1875, Носівка Чернігівської губ. – 26.03.1949, Тель-Авів),
підприємець, один із засновників Тель-Авіва.

У Чернігівській губернії існувало село Носівка Городнянського повіту і містечко Носівка Ніжинського повіту. Ймовірно, Віленчик жив у містечку Ніжинського повіту.

Приїхав до Палестини напередодні Песаха 1905 року з батьком, братами, дружиною і трьома дітьми. Успішно торгував лісом і будматеріалами в Україні, був не менш успішним і в Палестині. У Неве-Шалом: другий єврейський квартал за межами Яффо (1890 р.), – відкрив продуктовий магазин. Став першим офіційним продавцем винограду, який вирощували в єврейських поселеннях (представники першої алії); торговий представник агенції «Кармель Мізрахі» (перший у Палестині завод із виробництва вин і виноградного соку з винограду, вирощеного єврейськими колоністами).

У грудні 1909 року 40 осіб (18 ремісників, 8 чиновників, письменник, учитель музики і підприємці) об'єдналися для будівництва нового кварталу біля селища Ахузат-Байт (першого району Тель-Авіва). У новому селищі Нахалат-Біньямін 3. Віленчик одним із перших побудував свій будинок. Зараз цей район – частина Тель-Авіва.

Під час Першої світової війни, коли турецька влада висилала євреїв із країни, залишився в Тель-Авіві; організував випікання хліба і продаж борошна, яке в ті роки можна було купити тільки в арабських селах.

Після війни, коли почалося будівництво, відкрив магазин продажу будматеріалів і створив фірму «Віленчик і сини». Брав участь у створенні електростанції в Тель-Авіві (1923, перша електростанція Палестини). Один із засновників Великої синагоги (будівництво розпочато 1924 р.), яка донедавна була найбільшою ашкеназькою синагогою в країні і вважалася другою за значимістю громадською будівлею Тель-Авіва після гімназії «Герцлія».

Фірма G. Vilenchik & Sons Ltd., як і раніше працює в Тель-Авіві на вулиці Алленбі; торгує будматеріалами та електронними товарами.

Брат Йосефа Віленчика.

ВІЛЕНЧИК ЙОСЕФ

(1871, Носівка Чернігівської губ. – 10.12.1950, Бней-Брак),
рабин, директор Талмуд-Тора єменської громади.

Брат Зераха Віленчика. Син адмора (почесний титул рабинів) Давида Цві Віленчика (1834, Чернігів – 1916, Тель-Авів), товариша ніжинського рабина Ізраеля Ноаха Шнеєрсона (1816–1883), який здійснив алію разом із синами. У Чернігові тримав заїжджий двір, доходи з якого давали змогу гідно утримувати велику сім'ю і оплатити освіту дітям.

Звання рабина Йосеф отримав після закінчення ешиви в Гомелі. Одружився 1889 року, а 1905-го після погрому, в якому згорів родинний дім, змушений був тимчасово залишити сім'ю і виїхати на заробітки в Америку. Два роки працював учителем в одній із єврейських шкіл Нью-Йорка, 1907 року здійснив алію. Викладав Талмуд у школі «Шаарей-Тора», від-

критій у Неве-Шалом. Збирав гроші на переїзд сім'ї. Отримавши роботу в Рішон-ле-Ціоні, щодня пішки проходив близько 15 км від Яффо до Рішона, економлячи на візнику і ризикуючи стати жертвою нападу арабів. Був директором єврейської школи для єменців (у Тель-Авіві). Побудував будинок у районі Нахалат-Біньямін. Брав участь у будівництві Великої синагоги на Алленбі і багато років служив у ній. Його вважали одним із найкращих читців Тори і хафтарот, і тель-авівці захоплювалися його красивим голосом і гарним івритом.

Останні роки свого життя провів у релігійному кварталі міста Бней-Браке.

ВІНІКОВ ЛЕВІ ЦХАК

(20.03.1876, Сураж Чернігівської губ., сучасна Брянська обл. – 1.03.1952, Ізраїль),
підприємець, активіст сіоністського руху.

Отримав традиційне виховання. У Бресті (колишній Бриськ) керував єврейським кооперативним банком. Протягом 25 років очолював у Бресті сіоністську організацію. Делегат другого сіоністського конгресу у Відні, голова Керен-ха-Йесод у Бресті, член ЦК єврейської профспілки Польщі.

Уперше відвідав Палестину 1903 р., прожив у країні три місяці і повернувся до Бреста.

Двічі сидів у в'язниці за сіоністську діяльність: у 1920-му за більшовиків і в 1932-му за уряду Пілсудського. Після укладення Пакту про ненапад між Німеччиною і Польщею 26 січня 1934 р. вирішив покинути Польщу.

Здійснив алію на Пурим 1935 року з дружиною і дочкою (двоє синів прибули в Країну раніше). Працював директором Тель-Авівського бюро праці організації ветеранів сіоністських активістів Бріт Рішонім. Очолив об'єднання емігрантів із Бреста, член муніципального виконавчого комітету і Національної ради загальної сіоністської організації.

ВОЛЬФОВСЬКИЙ МЕНАХЕМ ЗАЛМАН

(11.10.1893, Сураж Чернігівської губ., сучасна Брянська обл. – 15.12.1975, Тель-Авів),
письменник, перекладач.

Народився в сім'ї Єгошуа Фалька і Сари Хайкіної. Навчався в ешиві, займався самоосвітою, вивчав мови. Активіст «Цеїрей Ціон». Почав писати з 1910 р. У 1914 році призваний до російської армії, воює в Галичині та Польщі.

У 1921 р. виїжджає до Палестини, вступає в «Робітничий батальйон» – перше об'єднання робітників Ізраїлю. Працював там до 1924 року. Робітничий батальйон готував молодь до незвичної фізичної праці і тому брав в англійців підряди на будівництво доріг і прокладання залізничних колій, на риття зрошувальних каналів, осушення боліт і роботи в каменоломнях. Платили за це дуже мало, і всі заробітки надходили в загальну касу. Жили в наметах, їжа була мізерною, праця важкою – на виснажливій спеці, з нападами малярії, з частими переїздами на місця чергових робіт. Робітничий батальйон ділився на «плугот» – загони, у кожного з яких був свій командир. Бійці батальйону носили крислаті капелюхи, шорти кольору хакі, бавовняні сорочки, сандалі та куртки військового крою; у вільні години проходили військове навчання, ходили в довгі походи. Не випадково передбачав І. Трумпельдор: «Після війни єврейський народ, визволений і незалежний, побажає сам захищати себе. Для цього необхідно створити армію, кілька батальйонів дисциплінованих, добре навчених бійців з лав єврейських робітників». Загалом через батальйон пройшло понад 2000 осіб.

Згодом він працював літературним редактором у видавництвах, переклав низку творів класичної російської літератури: Достоевського, Толстого, Пушкіна, Чехова і Тургенєва. Також перекладав Сельму Лагерлеф, Якова Вассермана, Дж. Зінгера, М. Брода та ін.; перекладав п'єси для театру «Габіма». Писав вірші та оповідання. У 1952 році удостоєний премії Черняхівського.

ГАЛЕВІ ААРОН

(17.07.1887, Чернігів – 1957, похований на кладовищі «Кінерет»),
халуц, художник.

Народився в сім'ї шохета; здобув традиційну освіту. Здійснив алію 1906 року. Працював у Реховоті на виноградниках Смілянського, пів року навчався живопису в «Бецалель», увійшов у перший склад організації Бар-Гіора (1909 р. об'єдналася з організацією Ха-Шомер) і охороняв поселення (Седжера, Явнель). Одружився і переїхав до Єрусалима, де в 1912–1914 рр. працював художником в академії «Бецалель». Через кон'юнктивіт, що почався, залишив роботу і поїхав до свого друга Баруха Чижика в мошав Кінерет рибалити, займатися сільським господарством. У 1916 р. деякий час жив в Тверії, посадив там міський парк.

У 1916–1917 рр. служив у турецькій армії. Після встановлення Британського мандата переїхав до Тель-Авіва і працював разом із Б. Чижиком і А. Еттінгером у сільськогосподарському музеї Сіоністського виконавчого комітету (директор музею – Б. Чижик).

У 1920-ті роки жив у районі (шхуні) Борохова в Гіватаїмі; у своєму саду спільно з агрономом Аківою Еттінгером культивував новий сорт полуниці «халуц», який отримав премію на сільськогосподарській виставці 1926 року. Працював квітникарем у теплицях сільськогосподарської станції. Публікував статті з садівництва. Один із перших ландшафтних дизайнерів Країни.

У 1929 р. випустив альбом «Краси Ізраїлю» – пейзажі на теми ТАНАХу, що став широко відомим у діаспорі.

Між 1929 і 1931 рр. працював в Австралії: вирощував полуницю, писав картини. Там же представив свою виставку пейзажів Ізраїлю. Після повернення відкрив в Тель-Авіві магазин квітів, висадив парк кактусів. Ілюстратор книжок свого друга Нахмана Бяліка. Залишив після себе сотні картин, які зберігаються в державних і приватних колекціях.

Найвідоміший його малюнок – емблема Сільськогосподарського інституту «Волкані».

ГАЛЬПЕРІН ІЄХІЕЛЬ

(20.08.1880, Прилуки Полтавської губ.,
сучасна Чернігівська обл. – 19.10.1942, Тель-Авів),
педагог.

Засновник 1909 року у Варшаві перших дитячих садків з викладанням на івриті.

У 1910 року заснував у Варшаві семінарію для підготовки вихователів дитячих садків.

У 1914 році рекомендував студентку своєї семінарії Хану Ровіну для роботи в драматичній театральній групі, якою керував Наум Цемах. Того ж 1914 року переїхав до Одеси, де заснував семінарію подібну до варшавської (для підготовки вихователів дитячих садків). З 1917 року видавав в Одесі педагогічний журнал «Ха-гіна» («Садок»).

У 1920 році приїхав в Ерец-Ісраель. 1922–1925 рр. – інспектор єврейських дитячих

садків, у ці ж роки видавав педагогічний журнал «Ха-гіна» в Єрусалимі. 1926 рік – очолив «Дошкільне відділення вчителів семінарії» в Тель-Авіві. 1936 рік – організував при семінарії в Тель-Авіві училище для вихователів дитячих садків.

Автор праць із педагогіки; писав дитячі казки та пісні.

Старший син Гальперіна – відомий ізраїльський поет Йонатан Ратош.

ГАМЗУ ХАЇМ

(18.05.1910, Чернігів – 16.02.1982, Тель-Авів),

директор Тель-Авівського музею мистецтв, театральний критик, мистецтвознавець.

З 1922 року сім'я жила в Ерец-Ізраель. Гамзу вчився в гімназії «Герцлія», пізніше вивчав в Сорбонні історію мистецтв і літератури, римське право, філософію. В університеті Відня захистив докторську дисертацію, присвячену проблемам порівняльного літературознавства.

З 1939 р. публікував в газеті «Гаарец» художні та театральні рецензії, загалом – понад 500. Його називали Дон-Кіхотом критики, у сучасному івриті з'явилося дієслово «лігмоз», що означає нещадну критику.

Був директором першої школи театального мистецтва. З 1962 по 1976 рр. обіймав посаду директора Тель-Авівського музею мистецтв. За внесок у розвиток міжнародних культурних зв'язків удостоєний урядових нагород Франції, Італії, Бразилії.

У 1983 р. в Ізраїлі заснували фонд імені Хаїма Гамзу, призначений для підтримки і розвитку нових мистецьких проектів. Його ім'ям названо провулок біля музею.

ГЕКТІН ШАЛОМ

(15.02.1898, Сосниця Чернігівської губ. – 30.05.1983, кібуц Ягур, Ізраїль),

громадський діяч, журналіст.

Здобув світську і релігійну освіту. Як і багато юнаків у Сосниці вступив у сіоністську молодіжну організацію «Цеїрей Ціон», яка в роки радянської влади стала підпільною. Заслання до Казахстану несподівано замінили висилкою до Палестини, так Шалом із дружиною Рут у 1924 р. опинилися в Ерец-Ізраель (четверта алія). Через рік здійснила алію сім'я **Носовицьких (Нецер)**, які перші дні в Тель-Авіві провели в однокімнатній квартирі своїх земляків і друзів Гектіних. Шалом мріяв про роботу в кібуці, але через слабке здоров'я не зміг працювати ні в кібуці, ні на цегельному заводі. Йому запропонували роботу у відділі культури профспілки (Гістадрут). Один із засновників газети «Давар», у якій регулярно друкувався. Разом із Берлом Кацнельсоном заснував і очолив програму «Соціалістичні вибори». Учасники цієї програми заснували кілька нових кібуців.

У 1930-ті роки приєднався до кібуцу Ягур. Напередодні Другої світової війни відправлений у США як посланник організації «Об'єднаний кібуц» («Ха-кібуц ха-Меухад»): ліве крило партії Мапай. У США виступав із лекціями про історію сіоністського руху, агітував молодь приїхати в Ерец-Ізраель.

З 1950-х років став активістом Ліги фінляндсько-ізраїльської дружби, створеної у Фінляндії 1954 р. У кібуці Ягур приймали фінських волонтерів, і незабаром Шалом листувався із сотнями фінів, пам'ятаючи напам'ять імена та адреси. Для молодих волонтерів він склав фінсько-івритський розмовник, навчав їх івриту, історії країни, возив на екскурсії. Заслужив прізвисько «дідусь Шалом».

Він прожив 85 років, залишаючись ідеалістом і гуманістом, умів створювати й підтримувати теплі стосунки між людьми, вважаючи найважливішим – уміння розмовляти й домовлятися.

Його онук Амірам Гектін загинув у війні Судного дня на Голландських висотах у жовтні 1973 р.

ГЕКТІН РУТ

(18.12.1901, Сосниця Чернігівської губ. – 14.07.1991),
політик, член Кнесету 3-6 скликань.

Активістка сіоністського руху в Україні. Вислана до Палестини з чоловіком (**Гектін Шалом**) у 1924 р. Одна з творців партії Мапай (1930). Після закінчення Другої світової війни її направили в Італію в табори єврейських біженців для організації допомоги переселення (в ті роки нелегального) в Палестину. Під час війни за Незалежність працювала координатором (забезпечення військ і захист мирного населення, доставка медикаментів, їжі тощо).

Її біографія – ілюстрація політичної боротьби в Ізраїлі. У 1948 р. вийшла з партії Мапай і стала однією із засновниць партії Мапам (що об'єднали партію Ха-Шомер ха-Цаїр і рух Ха-Ахдут-ха-Авода). У 1954 р. вийшла з Мапам, відтворивши з однодумцями партію Ахдут ха-Авода – Поалей Ціон (соціалістична партія). Від цієї партії вона чотири рази обиралася до Кнесету (1955–1969 рр.).

Була заступницею спікера Кнесету 6-го скликання. Активістка руху Наамат: боротьба за соціальні та політичні права жінок. Членкиня кібуців Тель-Йосеф і Ейн-Харод (з 1952 р.).

ГНЕСІН МЕНАХЕМ

(1882, Стародуб Чернігівської губ., сучасна Брянська обл. – 1952, Тель-Авів),
актор, один із засновників театру на івриті.

Приїхав до Ерец-Ізраель 1903 р. Працював учителем, робітником. У 1907 р. заснував аматорську трупу, яка грала п'єси на івриті, виступаючи по всій Країні. У 1912 році повернувся в Росію, разом із М. Цемахом створив у Білостоці недовговічну трупу з акторів, які грали на івриті, що увійшла 1917 року до театру «Габіма». У 1923 р. у Берліні організував «Театрон Ерец-Ізраелі», з яким у 1924 р. приїхав до підмандатної Палестини. У 1928 р. приєднався до «Габіме», що приїхала на гастролі. Вважається одним із трьох засновників «Габіми» і одним із великих акторів ізраїльського театру. Після його смерті театр заснував премію імені Гнесіна.

У 1946 р. написав книжку (на івриті) «Мій шлях з єврейським театром, 1905–1926». Брат **У. Н. Гнесіна**.

ГНЕСІН УРІ-НІСАН

(29.10.1879, Стародуб Чернігівської губ., сучасна Брянська обл. – 5.04.1913, Варшава),
письменник (іврит).

Брат актора **М. Гнесіна**. Навчався в ешиві, якою керував батько. Рав Натан Гнесін навчив сина російської мови, німецьку та французьку вивчив самостійно. У 1899 р. був запрошений до Варшави для роботи в газеті «Ха-цфіра». Оповідання, опубліковані в газеті,

увійшли до його першої збірки 1904 року. Кілька років жив у Києві. 1906 року заснував у Почепі (разом із **Ш. Биховським**) івритське видавництво «Несійот» («Досліді»), яке передбачало друкувати переклади європейських письменників. Першими випустили збірку оповідань Чехова (переклад на іврит М. Гнесіна). У 1907 р. через нестачу коштів видавництво закрилося. Гнесін їде до Бреннера в Лондон для спільного редагування журналу «Хамеорер» («Той, хто прокидається»). Розчарований станом духовного життя англійського єврейства, Гнесін восени 1907 р. виїжджає до Палестини, а влітку 1908 р. повертається до Росії. Тема його творчості: відчуженість, втрата життєвих інтересів, протиріччя єврей-інтелігента, вихованого в духовній традиції Східної Європи, який не зумів урости в європейську культуру.

У 1914 р. Ф. Ляховер видав 1-й том «Повних зборів творів У. Н. Гнесіна», що включав чотири новели. На цьому видання припинилося. Зібрання творів були видані в Ізраїлі в 1946 і 1982 рр.

Основні його повісті: «У стороні» (1905), «Поки що» (1906), «Близько» (1913). Перекладав на іврит Ш. Бодлера, А. Чехова, Г. Гейне, М. Спектора та ін. Автор перших психологічних повістей на івриті, засновник ліричного імпресіонізму в івритській прозі, першим застосував на івриті прийом «потік свідомості».

Сучасна критика визнає Гнесіна одним із класиків нової ізраїльської літератури.

ГРАД ХАЯ (Вайсберг Хая)

(1.01.1914, Конопот Чернігівської губ., сучасна Сумська обл. –
9.02.1972, кібуц Нір-Давид, Ізраїль),
халуцит.

Приїхала до Хайфи у складі сім'ї 1920 року. Батько – Барух Вайсберг – почав працювати на нафтовому заводі. Хая навчалася в Хайфі, згодом долучилася до хайфського відділення групи Га-Шомер Га-Цаїр: лівосоціалістичний сіоністський халуціанський рух молоді, мета якого – підготовка молоді до життя в кібуцах. Перший кібуц, створений вихованцями руху – Тель-Амаль (пізніше – Нір-Давид), одною із перших кібуцників стала Хая. Працювала на підземному військовому заводі Хагани. У 1930-ті роки по всій країні налагоджували підпільне виготовлення зброї; випускали гранати, копії британського пістолета-кулемета «Стен».

Пізніше вивчала садівництво, педагогіку. Її вчителі – знамениті вчені-біологи та педагоги Д. Марголін і професор Мендельсон. Стає однією із перших садівниць кібуца і вчителькою. Писала для своїх учнів пісні. Виростила трьох дітей.

ГРИНЬОВ АРЬЄ (Гревнєв Лев)

(1912, Ічня Чернігівської губ. – Середиземне море, 1934),
капітан першого торгового корабля єврейського національного торгового флоту.

У 1922 році сім'я переїжджає з Ічні до Тель-Авіва. Вчиться в першій єврейській гімназії Палестини «Герцлія».

У 1929 р. вступає до морської академії Антверпена. Під час запису змінює прізвище на Гриньов. 1932 р. повертається в Палестину з посвідченням капітана, засновує об'єднання моряків Ерец-Ізраель, реєструє торгову фірму морських вантажоперевезень (першу єврейську компанію такого роду). Зібравши команду, вирушає в Європу купувати перше судно.

У червні 1933 р. купує в Данії стару двоцоглову шхуну без вітрил, але з мотором. Звістка про перший єврейський торговий корабель викликала натхнення місцевої єврейської громади. Команді піднесли біло-блакитний прапор із магендавідом. У вересні 1933 р. з вантажем на борту шхуна «Еммануель» вийшла в перший рейс на Антверпен. Поява шхуни в європейських портах під ізраїльським прапором 1933 року викликала фурор (Гітлер уже прийшов до влади в Германії). Англіїці зажадали змінити прапор на британський, оскільки Палестина перебувала під британським мандатом, але капітан відмовився виконувати ці розпорядження.

Кілька місяців заробляли на вантажоперевезеннях.

Останній рейс у січні 1934 р. за маршрутом Пул – Греція – Яффо. На шляху до Греції шхуна зникла. Доля команди невідома.

ГОЛЬДЕНБЕРГ МОШЕ

(20.04.1878, Козелець Чернігівської губ. – після 1949, Ізраїль),
один із засновників поселень Нахалат-Іегуда, Кфар-АЗАР.

Мати Шифра-Фейга викладала іврит та готувала учнів до гімназії. Здобув традиційну освіту: хедер, ешива. Екстерном склав іспити в київській гімназії. Заробляв викладанням івриту. У 1897 р. вступив до єврейської соціал-демократичної партії БУНД. У 1905–1906 рр. заарештовувався за революційну діяльність, кілька місяців провів у в'язниці. У 1908 р. виїхав до Стамбула, де 4 місяці працював у філії «Кармель мізрахі» (продаж вина, виготовленого євреями Палестини).

5.01.1909 р. приїхав до Палестини з турецьким паспортом. Працював на будівництві. Йому запропонували очолити попередні будівельні роботи для будівництва району Ахузат-байт (майбутнього Тель-Авіва). Групу робітників, яких він очолив, називали «піщані люди»: протягом двох років вони вирівнювали бархани, проводили роботи для прокладання водопостачання, підготовки фундаментів майбутніх будинків тощо. Після закінчення роботи в Тель-Авіві висаджував ліс біля Єрусалима.

Разом із трьома друзями створив квуцу (групу), спробували вирощувати овочі. Імовірно, досвід виявився успішним, бо в 1914 р. Гольденберг – один із творців мошава Нахалат-Іегуда (район сучасного міста Рішон-ле-Ціон). Як і всі члени мошава отримав на сім'ю 10 дунамів землі (1 га) та позику в 1000 франків від організації Ховавей Ціон. Щоб розвивати господарство, заробляв робітником на виноробні Рішон-ле-Ціона, був обраний представником робітників для вирішення питань з адміністрацією.

Уникнув служби в турецькій армії, але був відправлений на заготівлю лісу. У 1917 р. вступив до Єврейського батальйону, брав участь у боях. Після демобілізації повернувся в мошав. Одружився із Захавою Грінберг із Києва (з Подолу), чий батько Нафталі Грінберг приїхав в Єрец у роки другої алії; у сім'ї народилося двоє дітей.

У 1932 р. був запрошений головним агрономом РІСА керувати роботами з висадки лісу в районі Кейсарії. В робочі сезони кількість робітників збільшувалась до сотні, але він був єдиним євреєм, хто жив у тому районі в оточенні арабів. Його дім став притулком для перехожих, людей мистецтва, що приїздили вивчати старовину та малювали пейзажі. Там же він вів метеорологічний щоденник кількості опадів та нотатки про проведені ним експерименти з лісорозведення.

Після закінчення робіт перейшов в електричну компанію (Тель-Авів), був там робітником, садівником, профспілковим працівником.

Останні роки життя провів у Кфар-Азар, робочому селищі (район сучасного Тель-Авіва). У книжці «Друга алія» (1947) ним написана одна глава. Дату смерті уточнити не вдалося.

Родич Міттельманів із Козельця. Його син Гідеон (1930 – 2013) – лінгвіст, професор Єрусалимського і Тель-Авівського університетів, у 17 років – боєць Пальмаха, учасник війни за Незалежність і Шестиденної війни.

ГУШАНСЬКИЙ НІСАН МЕНДЕЛЕВИЧ

(18.02.1906, Сосниця Чернігівської губ. – 12.07.1976, кібуц Ягур),
халуц.

У своїх спогадах (зберігаються в кібуці Ягур) Нисан Гушанський написав, що перед Першою світовою війною в Сосниці з'явилося багато соціалістичної та сіоністської літератури російською та івритом, більшість політизованої молоді вступила до підпільної партії сіоністів-соціалістів.

У віці 16 років Нисан приєднався до молодіжного руху сіоністів-соціалістів, а через два роки він почав вивчати сільське господарство на фермі Керем Йосеф Тель Хай (на честь І. Трумпельдора), організованій рухом Хехалуц. Другу хліборобську комуну в Криму Хехалуц заснував навесні 1923 р. в Ялті. На початок літа 1924 р. у комуні було 33 члени. Комуна займалася винятково спеціальними культурами і цим різко відрізнялася від усіх інших єврейських господарств Криму. При комуні було 12 десятин землі: 4,5 десятини зайняті виноградниками; 3,5 – тютюном, близько однієї десятини – поливним городом; близько двох – садибою і сінокосом. Крім того, по всій садибі було висаджено близько 100 плодкових дерев. Роботами керували два досвідчені інструктори. На садибі зведено два будинки зі службами, достатніми для зберігання інвентарю та продуктів, сушарка і льох. Комуна придбала трьох корів і невелику кількість птиці та кроликів. Було започатковано бджільництво: купили два рамкові вулики. Водою господарство забезпечувалося з гірських джерел, що протікали через ділянку, і частково з міського водопроводу. Перші врожаї тютюну і винограду (сорти столові, лікувальні, винні) виявилися вдалими. Поливний город давав до трьох урожаїв на рік. Гушанського обрали делегатом на конференцію партії сіоністів-соціалістів; для проведення організаційних заходів він вирушив до Одеси пішки (через брак коштів на транспорт), але не дійшов. Був заарештований і дізнався, що його сестру «за сіоністську діяльність» уже відправлено в Соловецький табір. Гушанського вислали в Ашхабад. Там він зустрів багатьох засланих сіоністів, і вони організували театральний гурток: більшості засланих 18-20 років. Але незабаром групу вислали в Красноводськ, прикаспійське місто, де молоді люди не могли знайти роботи і голодували. «Нашою їжею в ті дні було морське повітря і сон», – згадував Гушанський. Від голодної смерті їх урятувала депортація: було таке важке покарання в 1920-ті роки. Так у 1925 р. Гушанський опинився в Ерец.

У Палестині Гушанський займався сільським господарством, будівництвом, промисловим альпінізмом. Звинувачений англійцями у зборі зброї для підпільників, сидів у в'язниці Акко. Працював у кількох кібуцах, а з 1932 р. оселився в кібуці Ягур, де жив до кінця життя.

Після створення держави Ізраїль призначений відповідальним за розвиток економіки в районі Хадери, працював на цій посаді до 1958 р. Багато років присвятив організації єврейської еміграції з СРСР.

Сестра Галина (1900, Сосниця – невідомо): перший арешт 1.10.1924, три роки соловецького табору; 7.10.1927 вислана до Казахстану; з 1930 р. оселилась в Воронежі, арештована 18.8.1930 р.: вислана в Іркутськ, далі – Мінусінск. Більше даних ми не знайшли.

ЕЗЕР-ЄВЗЕРОВ ОЛЕКСАНДР /Езеров Олександр Еммануїлович/

(10.05.1894, Прилуки Полтавської губ., сучасна Чернігівська обл. – 25.12.1973, Ізраїль), політик, підприємець.

Народився в заможній сім'ї, його батько був директором страхової компанії, а дядько Єгуда Цві Євзеров – один зі знаменитих магідів, прихильник і пропагандист політичного сїонізму.

Закінчив гімназію і навчався в Петербурзькому університеті (1913), де заснував сїоністську організацію студентів. Диплом юриста здобув у Томському університеті (1917). За організацію допомоги політичним засланням був заарештований. Утік до Харбіна, потім до Шанхая. Разом із Моше Новомейським (1873–1961), майбутнім головою Національної ради євреїв Сибіру та Уралу і засновником першого хімічного підприємства на Мертвому морі, створює тижневик «Єврейське життя», що під редакцією д-ра **Авраама Кауфмана** виходив із 1921 до 1943 року.

Алія 1921 року. Приєднався до «Сибірської групи», протягом року будував дороги і дивував робітників звичкою вечорами вештатися табором і вголос читати вірші російських поетів. Покинув групу після хвороби: малярія. Поки лікувався, закохався в медсестру (із Сибіру), одружився і створив компанію «Торгівля і промисловість», згодом – акціонерне товариство для видавничої діяльності та організації виставок.

У 1923 р. він організував першу промислову виставку в Країні, в якій взяли участь 16 підприємств (зі штатом 300 робітників). У виставці 1932 року брало участь 820 іноземних компаній, виставку відвідали 285 тисяч осіб (населення Тель-Авіва близько 80 тисяч).

Головний дизайнер близькосхідного павільйону на Всесвітньому ярмарку в Нью-Йорку (1939).

У 1933 р. ініціював і провів перший книжковий ярмарок у Палестині.

Уже наприкінці 1930-х років заявив про необхідність розвитку туризму й організував серію аерофотознімків Країни.

У 1930-ті роки визначений як один із 2000 найвпливовіших євреїв світу («Who's Who of World Jewishry»).

Був членом Центрального комітету Ревізіоністського сїоністського альянсу (партія Жаботинського).

У перші роки створення держави переїхав до Єрусалима і збудував Міжнародну конференц-залу «Біньяней Ха-Ума» (відкрито 1956 р.) для проведення виставок, конгресів, театральних вистав. У 1957 р. заснував «Всесвітній клуб єврейських бібліотек», який постачав літературою діаспору.

У 1958 р. радіостанція «Голос Ізраїлю» почала мовлення російською мовою для євреїв СРСР. Він виступав по радіо під псевдонімом Асаф-Таль-Ор (комбінація імен його онуків), щоб не наражати на ризик родичів у СРСР. З 1959 р. допомагав редагувати газету «Вісник Ізраїлю» (з 1963 р. – «Шалом») для поширення в СРСР. У 1960 р. заснував Центр туризму при Міністерстві промисловості і торгівлі та став першим радником уряду з туризму. Ініціював видання Єврейської енциклопедії (на івриті).

ЕЙЗЕН ЗЕСВ (Ейзен Вадим)

(7.11.1935, Чернігів – 26.10.1955, Ізраїль),
загинув під час виконання службових обов'язків.

Репатріювався з батьками в 1951 р. Призваний в армію 1953 року. Зв'язківець. Загинув біля Синайського кордону. З 1948 по 1956 роки тут була демілітаризована зона, в якій постійно відбувалися конфлікти, а в листопаді 1955 р. йшли «бої за Ніцану». Загинув під час одного з конфліктів. Похований у Хайфі.

ЕЙЛАТ ЕЛІЯГУ (Епштейн Ілля)

(16.07.1903, Сновськ Чернігівської губ. – 21.06.1990, Єрусалим),
ізраїльський дипломат, сходознавець.

Батько – Менахем Епштейн, лісопромисловець, мати Реббека з родини рабинів. Після закінчення хедера навчався в російській школі, вивчав медицину в Київському університеті. Був заарештований на кілька місяців як «сіоніст», після звільнення переїхав до Москви, вступив в організацію халуцим (молодіжний рух, метою якого була підготовка молоді до поселення в Ерец-Ізраель). Був членом ЦК «Цеїрей Ціон» і членом київського окружного комітету «Хехавера». Входив до штабу єврейської самооборони Сновська. У 1923 р. був делегатом на Всесвітній конференції «Хехалуца» в Данцигу (нині Гданськ), під час якої займався пошуком шляхів нелегальної алії сіоністів із СРСР. Двічі заарештовувався більшовицькою владою. Переконавшись у неможливості легально виїхати, І. Епштейн організовує нелегальний перехід радянсько-латвійського кордону молодіжною групою у складі 80-ти осіб улітку 1924 р. Втечу здійснили за допомогою головного рабина Риги і майбутнього члена ізраїльського Кнесету Мордехая Нурока.

Після приїзду вступив в організацію «Га-Поель Га-Цаїр», працював на будівництвах і плантаціях. Вивчав сходознавство в Єврейському університеті. В 1931–1934 рр. був кореспондентом агентства Рейтер і низки єврейських газет у Сирії та Лівані, у 1934–1945 рр. працював у близькосхідному відділі політичного департаменту Єврейського агентства, потім у політичному представництві Єврейського агентства у Вашингтоні.

Як спостерігач ООН отримав від уряду США офіційну ноту про визнання Ізраїлю; за 11 хвилин після створення держави Ізраїль його призначили послом Ізраїлю в США (1948–1950). 10 березня 1949 р. отримав знамените шифрування про взяття м. Ейлат: «Еліягу Ейлату: Епштейн у наших руках».

У 1950–1959 рр. – посол Ізраїлю у Великій Британії. З 1959 р. перейшов на наукову роботу: у 1959–1962 рр. завідував кафедрою країн Азії та Африки в Інституті вивчення робітничого і кооперативного руху, у 1962–1968 рр. був президентом Єврейського університету в Єрусалимі.

Автор кількох книжок, зокрема мемуарів, і багатьох аналітичних статей, присвячених питанням історії та політики близькосхідного регіону. Його ім'ям названо кафедру історії країн мусульманського Сходу Єврейського університету в Єрусалимі.

ЕТКІН ЦВІ

(18.09.1915, Городня Чернігівської губ. – 12.07.1996, кібуц Хацор),
один із піонерів заселення Негева, автор підручників арабської мови.

Народився в сім'ї хасидів, його батько за більшовиків потрапив до в'язниці як сіоніст. Сім'я (батьки та двоє дітей) здійснила алію в 1925 р. Жили біля Тель-Авіва, Акко, Рехово-

ті. Через фінансові проблеми в сім'ї Цві залишив школу, працював у виноробнях Рішона, в кібуцах. Був членом організації Ѓа-Шомер Ѓа-Цаїр (Юний страж), одне із завдань якої – створення кібуців. У 1931 р. вступив до Армії оборони (Хагану), закінчив курси командирів, працював у військовій розвідці. Вступив до Єврейської поліції, направлення до якої давала Хагана, зброю, навчання і забезпечення – британський уряд. Із 1936 до 1940-го рр., користуючись офіційним становищем поліцейського, брав участь у нелегальному доправленні в Країну єврейських емігрантів: Алія Бет (нелегальна алія).

Британська влада заборонила євреям селитися в Негеві. Освоєння пустелі почалося тільки 1943 року. Еткін став одним із творців перших поселень пустелі. У травні 1943 р. група з 12 «Юних вартових» заснували перший спостережний пункт у Негеві: Міцпе гвулот, – незабаром ще два; ці три поселення забезпечили можливість створення нових кібуців.

5 жовтня 1946 р. напередодні Йом-Кіпур Єврейське агентство провело операцію «11 точок»: одночасне створення 11 поселень у пустелі Негев. Еткін призначений відповідальним за безпеку двох нових кібуців.

Цві Еткін відмінно знав арабську, тому кілька років працював на урядовій посаді мухтара: представник британської адміністрації, який мав повноваження розв'язувати дрібні господарські суперечки і сприяв взаєморозумінню євреїв та арабів, які були сусідами.

Він один із засновників кібуца Хацор, який отримав назву на згадку про стародавнє місто Іудеї. Кібуц поставили на пагорбі, його оточували чотири арабські села, неподалік була англійська авіабаза. День заснування – 17 червня 1946 року, коли 15 хлопців поставили на порожньому місці перші намети. Британські поліцейські, переконавшись у тому, що поселенці не підпільники ЕЦЕЛУ, залишили їх у спокої. До кінця 1947 року всі 352 члени кібуца оселилися на нинішньому місці. Цей кібуц для сім'ї Еткіних став рідною домівкою.

Під час війни за Незалежність кібуц (8 км від Ашдода, 45 км від Єрусалима, 35 км від Тель-Авіва) опинився на лінії фронту з єгипетською армією. Усі члени кібуців проходили навчання в Хагані і добре володіли зброєю. Дітей і домашню худобу заради безпеки переправили в Холон. Протягом п'яти місяців кібуцники тримали оборону, відбили кілька танкових атак, пережили артобстріли і бомбардування. У жовтні 1948 р. усі жителі повернулися в кібуц. Цві Еткін став першим викладачем івриту.

Армія направила його на навчання до Єврейського університету (кафедра арабської мови). Працюючи в Інституті арабських досліджень, заснував навчальний центр «Молодий Схід», який очолював 20 років. Написав кілька підручників арабської мови, видав збірку арабських казок. Він писав вірші, чудово співав. Саша Аргов, найбільший ізраїльський композитор-пісняр, поклав на музику кілька віршів Еткіна.

Одружився з активісткою руху Ѓа-Шомер Ѓа-Цаїр Шошаною Хоффман (1919, Трансільванія –1997, кібуц Хацор), сім'я якої емігрувала до США в 1928 р., але 1946 р. Шошана виїхала в Ерец-Ізраель. Залишалася в кібуці під час боїв 1948 р.

Один із трьох синів: Ефрон Еткін (1952–2012) – відомий ізраїльський актор театру і кіно. Його брат **Ізраель Еткін**.

ЕТКІН ІСРАЕЛЬ

(18.02.1918, Городня – 21.08.2006, кібуц Хацор),
сіоніст, розвідник, халуц.

Брат **Цві Еткіна**. У всьому наслідував старшого брата. Брав участь у русі Ѓа-Шомер Ѓа-Цаїр, у 21 рік вступив у Хагану, служив у військовій розвідці. З 1939 року брав участь

у кібуцному русі: один із творців перших трьох спостережних пунктів у Негеві (1943) і кібуца Хацор (1946). Як і брат – знавець арабської. У кібуці працював слюсарем, шофером, учителем, скарбником. Упорядкував архів кібуца.

Одружився з американською єврейкою Сарою Векслер (1919, Нью-Йорк – 1981, кібуц Хацор) – активісткою Га-Шомер Га-Цаїр, яка здійснила алію 1946 року. Його дружина була поліглоткою: латинь, грецька, англійська, іврит, їдиш, арабська. Виростили трьох дочок.

ЗЕТЛАНД МОШЕ

(2.11.1892, Чернігів – 1960, Ізраїль),
сіоніст, підприємець.

Його батько торгував лісом, 1910 року вивіз сім'ю до США. Жили в маленькому місті Мілуокі, де іммігранти становили $\frac{3}{4}$ населення. Моше навчався в їдишській школі, працював на місцевому заводі і незабаром вступив до партії «Поалей Ціон» («Робітники Сіону»). Одним із перших уступив в організацію Ге-Халуц. Зетланд вивчав сільське господарство, готувався до репатріації, але до Єрусалима потрапив 1918 року у складі американського єврейського батальйону. Демобілізувався 1920 року і разом з іншими солдатами-євреями створює «Американську ферму» в Мерхавії.

Одружившись, переїжджає до Тель-Авіва, працює в столярній майстерні. Незабаром обирається до ради трудящих Тель-Авіва – Яффо. Організує кооператив із перевезення вантажів, працює в транспортній компанії «Тнува»: 1935 року призначений менеджером із транспортування в Тель-Авіві.

Один із засновників мошава Яркон (1932): сільськогосподарський мошав у долині Шарон, за 4 км на південь від Кфар-Сави; кілька років очолював раду Яркона.

ІДЛІН ДАВИД (БУКІ)

(22.03.1921, Чернігів – 19.04.1993, Ізраїль, кібуц Мерхавія),
халуц, боєць Пальмаха.

Емігрував у складі сім'ї 1926 року. Перші роки жили в Акко: батько працював на будівництві, мати готувала їжу і прала для всієї будівельної бригади. Після погромів 1929 року втекли в Нешер, пізніше – у Хайфу. Давид навчався в школі, мати давала йому уроки гри на скрипці. Приєднався до молодіжної лівосоціалістичної організації Га-Шомер Га-Цаїр. Працював в Британській армії: перекладачем і помічником офіцера, який керував будівництвом доріг. У цій якості Давид їздив по всій Палестині, тому добре знав її географію. Це стане в пригоді, коли він буде розвідником Пальмаху. З 1941 року він – член кібуца Мерхавія. У 1942 р. зарахований до Пальмаху (більше половини бійців були кібуцниками). Пальмах – ударні роти Хагани проводили диверсійно-десантні операції; під час Війни за незалежність Пальмах був єдиним діючим формуванням, що мав бойовий досвід. Бійці Пальмаха, оспівані молодими літераторами, стали взірцем «нового єврея» – гордого і відважного будівельника і воїна: «покоління Пальмаха».

Брав участь у Війні за незалежність (1947–1949). Повернувся в кібуц. Працював у друкарні, з 1960 року – на пластиковому заводі. На його могилі (цвинтар кібуца) написали: «Син своєї землі, долею і красою якої він жив і дихав».

ІСРАЕЛІ БЕН-ЦІОН (Чорноморський Бенціон)

(20.02.1887, Глухів Чернігівської губ., сучасна Сумська обл. – 29.07.1954, Ізраїль),
один з засновників кібуца Кінерет.

Після погромів 1906 року виїхав до Палестини. Одружився з однією з дочок Фельги Зельцер, яка створила в Реховоті ідальню для робітників. 1909 року разом із друзями очолив групу з 13 осіб: «квуца Кінерет», серед них була молода дружина Ісраелі. Пізніше група розпалася, а 2.11.1913 р. 16 халуцим на чолі з Ісраелі заснували другий після Дганії кібуц у Палестині: «Кінерет».

Головна його заслуга – відродження промислового виробництва фініків в Ерец-Ісраелі. Сім разів він вирушав у небезпечні подорожі в арабські країни, щоб таємно вивезти саджанці фініків. Останню поїздку здійснив до Іраку за рік до смерті. Також займався розведенням бананів. Його дружина заснувала в кібуці одне з перших у Країні бджільницьких господарств. Сьогодні «Кінерет» славиться виробництвом меду і фініків.

Перед Другою світовою війною створив загони «Хіш» у долині Йордану (секретні підрозділи Хагани в 1939–1948 рр.), а в 1941 р. разом із сином уступив добровольцем до єврейського батальйону Британської армії.

Трагічно загинув під час аварії (падіння літака) в кібуці Мааган.

Похований на кладовищі «Кінерет». Напис на могилі: «Той, хто повернув в Ерец-Ісраель фінікову пальму». На могильному камені вирізана пальма – символ Іудеї.

На плантації кібуца Ейлот (заснований 1962 р. біля міста Ейлат) поставлено пам'ятний знак Б.-Ц. Ісраелі і місце названо «Оазис Бенціона». На його честь також названо вулиці в різних містах Ізраїлю.

ІЗРЕЕЛІ ДАВИД

(8.1889, Козелець Чернігівської губ. – 1984, Ізраїль),
один із засновників мошава Херут (Свобода).

Народився в сім'ї коваля. З 6 років навчався в хедері, з 12 – у ешиві, самостійно вивчав предмети світської школи, готуючись закінчити гімназію екстерном.

Після погромів 1905 року виїхав до Палестини (прибув у порт Яффо 10.04.1906).

Спробував вступити до сільськогосподарської школи Мікве Ісраель, але викладання там велося французькою, якої Давид не знав. Працював на поденних роботах у Рішоні, Нес-Ціоні, у селищах Верхньої Галілеї, навчальній фермі Седжера. Деякий час працював у кібуці Кінерет. Там він познайомився з Берлом Кацнельсоном, з яким за кілька років працюватиме одним із керівників сільськогосподарської профспілки.

У серпні 1914 року поїхав до Сполучених Штатів (Каліфорнії), щоб вивчати сільське господарство. Але до місця призначення не дістався. Бен Гуріон і Бен-Цві збирали американських добровольців у єврейський батальйон. На початку 1918 року Девід вирушив із батальйоном добровольців до тренувального табору в Канаді, потім до Англії, а наприкінці того ж року батальйон прибув до Єгипту, щоб охороняти табір для військовополонених біля Суецького каналу. Того ж року їх перевели в Ізраїль, у Цріфін (військову базу британської армії на території Рішон ле-Ціона, відкриту в 1917 р.). 39-й батальйон на чолі з командиром Марголіним захищав жителів Тель-Авіва від арабів Яффо. У листопаді 1918 р. батальйон розформовано, і Давид із групою з 20 американських солдатів готується до заснування нового поселення. Але сільськогосподарський центр, що координує поселення

Країни, направив цю групу на укріплення Кфар Гіладі, маленьке поселення біля Тель-Хай, де розгорілися бої за Галілею. У боях загинули двоє з групи Давида. Решту направили на занедбану з 1918 р. ферму Мерхавія. За 8 років (1921–1929) мобілізовані солдати (близько 40 осіб) стали чудовими фермерами і зуміли відновити Мерхавію. Давид, як найдосвідченіший у групі, призначений керівником робіт. Посаду керівника він поєднував зі щоденною роботою сільгоспробітника. Давид також листувався з ученими Каліфорнійського університету, які допомагали малодосвідченим селянам своїми порадами.

Він домігся побудови силосної вежі, забезпечивши худобу кормом, а поселення додатковим доходом від продажу кормів. Ферма успішно розвивалася, і в 1929 р. тут заснували кібуц Мерхавія.

Давид одружився і в 1930 р. став одним із засновників мошава Херут. У перші роки поселенці жили у бараках сусіднього Тель-Монда. Група будівельників, серед них і Давид, створила водосховище, провела підготовчі роботи. І тільки в 1933 р. за жеребом розіграли ділянки для сімейних будинків і садів. А в 1935 – фінансова криза: більшість поселенців не в змозі виплачувати позики банку. Вирощували цитрусові й до 1939 р. відправляли продукти в Англію. З початком Другої світової війни експорт припинився, зібраний урожай пропав. У 1938 р. купили перший (і довгий час єдиний) радіоприймач. Завезли корів із Нідерландів.

У роки Другої світової війни жителі мошава активно займалися збором зброї, переховували нелегальних репатріантів, які втекли з Європи. Захищали мошав від нападів арабських банд.

До 1951 р. у мошаві розподіляють між жителями одяг і предмети першої необхідності згідно з нарахованими балами.

Розвиток власного господарства вимагав особистих коштів. Давид працював садівником у барона Мельчетта, а власною фермою займався тільки у вільний час. Зрештою розорився і продав ферму в 1955 р. Він мріяв вирощувати сади, але довелося стати службовцем – бухгалтером мошава.

ІФХАР ПЕЙСАХ (Красногорський Пейсах Абрамович)

(1904, Ніжин Чернігівської губ. – 1985, Герцлія, Ізраїль),

активіст поселенського руху.

Закінчив хедер, ешиву і середню школу. З молодих років долучився до сіоністського руху: з 1924 р. вступив у «Цеїрей Ціон» і нелегальний Ге-Халуц. Тричі (у 1924, 1925 і 1926 рр.) його заарештовувала радянська влада. Після останнього арешту був засуджений до трьох років заслання до Туркестану (м. Полторацьк, сучасний Ашгабат), яке замінили висилкою до Палестини. У Московській в'язниці познайомився і подружився з майбутнім класиком ізраїльської поезії Олександром Пенном. В Ерец-Ісраель з 1927 року. Після приїзду приєднався до старшого брата Шломо і вступив у сільськогосподарське об'єднання «Мішмар ха-Шарон» у Герцлії, що стала на той час місцем організації нових поселенських «квучот», які пізніше заснували такі населені пункти в окрузі Шарон, як Шфаїм і Рішпон. Був робітником у Реховоті, Рухамі, Нес-Ціоні, Гедері та Герцлії. Був членом «Хагани» та активістом місцевого самоврядування, зокрема секретарем робітничої ради Герцлії. У 1935 р. одружився з Іегудіт, донькою Авраама Марашова. У 1960-1966 рр. обраний першим мером Герцлії, яка отримала статус міста.

КАДУРІ (Кругликов) БЕН-ЦВІ

(10.10.1904, Чернігів – 1972, Тель-Авів, Ізраїль),
інженер, дипломат.

Приїхав із батьками до Палестини 1906 року. Батько – **Гілель Кругликов**. Бен Цві навчався в гімназії «Герцлія»: елітна освіта того часу. Серед однокласників Моше Шарет – майбутній президент.

Б.-Ц. Кадурі вільно володів сімома мовами: російською, англійською, івритом, німецькою, французькою, італійською, іспанською. Продовжив освіту в Турині (Італія), повернувся в Палестину зі ступенем доктора. Інженер, спеціалізація – цивільне будівництво. Дисертацію писав під керівництвом Луїджі Ейнауді: майбутнього президента Італії (12.05.1948–11.05.1955).

З 1930 р. працює в мерії Тель-Авіва головним інженером. Керує будівництвом гідротехнічних споруд міста. У роки Другої світової війни служив у Британській армії. Після створення держави призначений радником ізраїльської дипломатичної місії в Римі. У 1950 р. – глава делегації Ізраїлю на Міжнародному конгресі з телекомунікацій. У 1952 р. за завданням МЗС читає в США лекції про створення Ізраїлю.

Їїго дружина Абігайль – законодавиця мод у Тель-Авіві 30-х років. Вона вивчала дизайн і пошиття в Берліні. Для реклами одягала в нові сукні сестру і просила її гуляти вулицями міста. Так отримувала нові замовлення і нових прихильниць. Щоосені вирушала до Парижа на показ мод і привозила в Тель-Авів нову колекцію Крістіана Діора. У 1952 р. відкрила власне ательє мод.

КАПЛАН ІЗРАЇЛЬ-НОАХ-ХАКОЕН

(1884, Чернігів – 1964, Єрусалим),
активіст сіоністського руху, ізраїльський громадський діяч.

Навчався в хедері та ешивах, здобув приватну світську освіту. Активно займався сіоністською діяльністю: член Сіоністської організації Росії та руху «Мізрахі»; уповноважений одеського комітету «Ховевей Ціон» у Чернігові, член правління товариства аматорів мови іврит, голова чернігівського відділення сіоністської організації Росії, а також голова місцевої філії єврейського ощадно-позичкового товариства «Алваа ве-Гісахон», скарбник комітету допомоги єврейським біженцям у роки Першої світової війни, голова міської єврейської громади і т. д. Заарештовувався більшовицькою владою. Висланий із СРСР у 1923 р.

Кілька років жив у Литві. Був членом керівництва місцевої єврейської автономії, де займався видавничою діяльністю.

В Ерец-Ізраель певний час був редактором газети «Ха-Бокер» («Ранок»): виходила в 1936–1965 рр., висловлювала думку Загальних сіоністів. Активно займався громадською діяльністю: член національної та єрусалимської рад партії Загальних сіоністів, член земляцтва вихідців із Литви тощо. Делегат шістнадцятого Сіоністського конгресу (1929 р., Цюріх) і багатьох міжнародних сіоністських конференцій.

КАРЛІНСЬКИЙ ЯКІВ

(1872, Ніжин Чернігівської губ. – квітень 1891, Реховот),
підприємець, один із засновників Реховота.

Приїхав у Країну 1891 р. разом із другом (Ефраїм Цві Харліп), активістом партії «Ховевей Ціон» («Любителі Сіону»).

Раніше в Ерец прибув його батько Моше Галеві Карлінський; він був присутній у дні Пурима 6 березня 1890 р. під час оголошення створення поселення (мошава) Реховот; того самого року здійснив прощу до Єрусалима в дні Песаха й обіцяв повернутися в Країну, щоб купити тут землю. Жив і помер в Ерец-Ізраель 28 березня 1901 року.

Я. Карлінський прожив у Країні менше року. Він був молодий – 19 років, високий і гарний собою, а також ініціативний і енергійний. Брав участь у купівлі земель для єврейської колонії. Організував кухню для робітників у поселенні, що було ново і незвично в Палестині. Не сідав їсти і пити раніше, ніж робітники будуть нагодовані. Був обраний членом комітету поселення. За його ініціативою організували фонд поселення (з особистих внесків) для закупівель інструментів, організації поливу садів, безоплатної медичної допомоги (зокрема арабам, які працювали в поселенні як наймані робітники). За законом не можна було руйнувати будинок, у якого є дах. Яків запропонував будувати будинки спільними зусиллями, щоб турецька адміністрація не встигала їх руйнувати. Будівництво тривало навіть ночами, діти приходили допомагати батькам добудовувати будинки.

Трагічно загинув. Поїхав домовлятися про купівлю нових земель біля Петах-Тікви. І коли впав (або був збитий) з коня, загинув і був пограбований арабами. Розслідування його смерті не дало жодних результатів, грошей, узятих ним для купівлі землі, не знайшли. Ефраїм Харліп продовжив турботи загиблого товариша: робота кухні для робітників і будівництво першої лікарні.

Могила Якова Карлінського стала першою в Реховоті.

КАРЛІНСЬКИЙ НОАХ

(1872, Ніжин Чернігівської губ. – час і місце смерті нам не відомі),
підприємець, один із засновників Кфар-Сави.

Прибув до Реховота 1891 року, щоб розслідувати смерть брата (за деякими даними вони були близнюками), але розслідування не дало результатів. Одружився з Нехамою, донькою рава Іехіла Міхеля Пінеса (письменник, один із засновників Комітету вивчення івриту, кілька сконструйованих ним слів увійшли в сучасний іврит); разом із тестем займався купівлею земель у Палестині. З 1892 до 1895 року вони домовлялися й оформляли купівлю земель для поселення Кфар-Сави недалеко від Реховота, там, де збирався купувати землі для ішува його брат. Придбали 7230 дунамів земель, припускаючи виростити тут сади і вигідно перепродати євреям діаспори. Для цього в Парижі та Києві відкрили офіси. Але територія здавалася занадто далекою від інших єврейських поселень, землі – безплідні.

Пізніше ці території купив Ротшильд, і поступово представники другої алії заселили Кфар-Саву. Сьогодні це місто (близько ста тисяч жителів) – одне із затишних і значних міст Гуш-Дана.

У 1896 р. виїхав до Ніжина, пізніше жив у Пінську, Києві, далі інформації про нього немає. Але якщо переглянути дані про народження його дітей, можна припустити, як і де жив Ноах Карлінський.

Яків Карлінський (9.03.1894, Яффо – 15.08.1981, Велика Британія).

Серж (Шмарьягу) (14.02.1898, Ніжин – 13.09.1997, Женева).

Соня-Белла (28.06.1905, Нижній Новгород – 29.01.1967, Тель-Авів).

Моше (20.01.1908, Ніжин – 24.09.1995, Велика Британія).

Дружина Ноаха Карлінського Нехама померла в Хайфі 1930 року.

КАХАНЕР АШЕР

(1907, Ніжин Чернігівської губ. – січень 1994, мошав Рішпон),
один із засновників мошава Рішпон.

Закінчив Ніжинську гімназію. З 16 років брав участь у нелегальному русі Хехалуц. У 1926 р. після другого арешту висланий до Казахстану, наприкінці 1927 р. – до Палестини без права повернення в СРСР. На засланні він отримав від друзів фотографію з Палестини, серед робітників побачив свою землячку Іду Ліфшиц; з цього моменту він знав, хто стане його дружиною. Кілька років вони листувалися.

В Ерец-Ізраель в 1928 р. зібралися його близькі друзі Авраам Шульман і Меїр Вишневський, з якими він працював у Хехалуці, а 1936 р. створював мошав Рішпон у рамках «проекту поселення тисячі сімей».

У 1942 р. добровольцем записався до Британської армії. Служив у береговій артилерії в Палестині, Єгипті. У 1947 р. мобілізований, повернувся до сім'ї в мошав. З 1947 по 1975 рр. працював у профспілці (Гістадрут): від секретаря робітничої ради до представника Верховного Суду Гістадруту. І робив усе можливе для розвитку сімейної ферми, присвячуючи сільському господарству весь вільний час.

КАХАНЕР ІДА (уроджена Ліфшиц)

(1908, Ніжин Чернігівської губ. – 1994, мошав Рішпон),
халуцит, одна із засновниць Рішпона.

Молодша із сім'ї Шимона і Хаї-Сари Ліфшиц. Рано втратила батька, мати стала опорою сім'ї: її магазин забезпечував гідне утримання дітей.

Разом із молодшим братом у 1925 р. виїхала до Палестини. Брат, не витримавши тягот, повернувся в СРСР, Іда залишилася. Вона жила в наметі і працювала в садах Реховота. У 1927 р. її розшукав рідний дядько Давид із Чикаго, запропонував купити для племінниці землю під забудову. Але Іда, яка мріяла про життя в кібуці, відмовилася. Тоді дядько оплатив їй освіту на сільськогосподарському факультеті університету в Тулузі (Франція). У майбутньому Іда застосовуватиме найновіші технології на своїй сімейній фермі.

Повернувшись в Ерец у 1930 р., вийшла заміж за Ашера Каханера.

У 1936 р. вони стали однією з 30 молодих родин, які заснували мошав Рішпон: купили землю, поставили будинки, почали розвивати фермерське господарство. Щоб заробити на власну ферму, продовжували працювати поденщиками в чужих садах. 5 років, поки чоловік був в армії, Іда (з двома маленькими дітьми) працювала на фермі сама: розводила курей, посадила фруктові дерева. У 1940-ті роки мошав брав участь в організації нелегальної еміграції (став одним із центрів абсорбції) і це додавало клопоту всім, хто жив і працював у мошаві. У 1948 р. араби двічі нападають уночі на Рішпон, було вбито двох чоловіків.

Після війни Ашер зайнявся профспілковою роботою і допомагав їй тільки у вихідні дні та години, вільні від його основної роботи. Завдяки Іді ферма успішно розвивалася. Іда встигала грати в драмгуртку, запрошувала артистів на виступи в мошаві, любила оперу. Вона померла у власному будинку в оточенні родини.

З 2000 рр. ферма належить четвертому поколінню родини. Троє онуків живуть у Рішпоні і працюють на сімейній фермі.

Діти:

Шимон /Кача/ (1934–2020), полковник Армії оборони Ізраїлю, десантник, учасник акцій відплати (знищення терористів), створив свою родинну ферму в 1994 р.;
Авігдор (1948) – генетик, професор. Його діти й онуки живуть у Рішпоні;
Еммануелла (1938) – архітекторка, викладачка Техніону.

КАУФМАН АВРААМ ЙОСИПОВИЧ

(28.11.1885, Мглин Чернігівської губ., сучасна Брянська обл. –
21.03.1971, Тель-Авів, Ізраїль),
громадський діяч, письменник.

По материнській лінії правнук засновника руху ХАБАД Шнеура Залмана з Ляд. У 1891 р. сім'я переїжджає до Пермі. Через «відсоткову норму» не був прийнятий до Казанського університету і виїхав до Швейцарії. Під час навчання на медичному факультеті Бернського університету стає заступником голови Спілки єврейських студентів Берна (голова – Хаїм Вейцман: майбутній президент Ізраїлю, в той час аспірант-хімік Женевського університету). У 1908 р. повертається до Пермі й займається медичною практикою. У 1912 році з дружиною їдуть до Харбіна. Наприкінці 1918 року його обрали заступником голови Національної ради євреїв Сибіру та Уралу; голова – М. Новомейський.

Делегат трьох сіоністських конгресів. Керівник єврейських громад Далекого Сходу. З 1919 по 1931-й роки і з 1933 по 1945-й – голова єврейської громади в Харбіні, голова сіоністської організації Китаю, головний редактор тижневика «Єврейське життя» з 1921 по 1943 роки (видання закрито на вимогу німецької влади), директор єврейської лікарні в Харбіні.

Очолив комітет із порятунку біженців із нацистської Німеччини: понад 20 тисяч осіб отримали допомогу і притулок у Маньчжурії, Китаї, Японії. Коли союзники японців німці зажадали від японського уряду «остаточного вирішення єврейського питання», завдяки репутації А. Кауфмана як керівника єврейської громади, в урядових колах ці плани були відкинуті. Ймовірно, на втіху союзникам поліція заарештувала вісьмох лідерів громади, зокрема й Кауфмана, але незабаром їх відпустили.

У 1945 році заарештований радянською владою, провів три роки в одиночній камері та 8 років у таборах. Додатково отримав 5 років заслання в Казахстан. Усі ці роки він і його сім'я в Ізраїлі домагалися права на його виїзд, і 26 березня 1961 року він нарешті прибув на свою історичну батьківщину.

В Ізраїлі доктор А. Й. Кауфман, незважаючи на свій похилий вік, працював майже до останніх днів свого життя лікарем в амбулаторії лікарняної каси Гістадрута (Купат-Холім) у Рамат-Гані. Він помер 21 березня 1971 року від серцевого нападу.

Написав спогади «Табірний лікар», вид. Бібліотека Алія, Тель-Авів, 1973.

КАЦ ЗЕЛЬМАН МЕНДЕЛЕВИЧ

(28.12.1911, Тупичів Городнянського повіту Чернігівської губ. –
11.02.2008, Нетанія, Ізраїль),
поет.

Навчався в профтехшколі, працював слюсарем на заводах Кременчука і Харкова; з 1933 р. журналіст. 1939 року вступив до Літературного інституту ім. О. М. Горького, закінчити який завадила війна. Був слухачем семінару Павла Антокольського.

1941–1945 рр. – військовий кореспондент. Автор тридцяти збірок віршів і поем (українською та російською), зокрема книжок для дітей. Кілька збірок віршів і нарисів видано у співпраці з М. Талалаєвським.

Приїхав до Ізраїлю в період «великої алії».

КРУГЛИКОВ-КАДУРІ ГІЛЕЛЬ

(1876, Почеп Чернігівської губ., сучасна Брянська обл. – 1955, Тель-Авів, Ізраїль),
сіоніст, підприємець, один із засновників Тель-Авіва.

Навчався у знаменитих єшивах Воложина і Слобідки, у 20 років отримав звання рабина. У 1897 р. заснував у Низівці Сновського повіту товариство сіоністів, у якому викладав іврит та історію Ізраїлю. Заробляв продажем вин «Кармель»: перше єврейське виноробне підприємство в Палестині. На початку 1906 року приїхав в Ерец-Ізраїль. Був агентом усіх єврейських газет, що видавалися в Країні. Заснував книжковий магазин (можливо, перший) і замовляв для продажу книжки (івритом) з різних країн. Вважається першим видавцем у Палестині книжок на івриті. Засновник першого книжкового клубу в Яффо.

Один із засновників східного району Тель-Авіва Нахалат-Біньямін (1909): вулиця Нахалат-Біньямін, – і північного району Хевра-Хадаша (1911 р.): сучасна вулиця Алленбі. Кілька років поспіль обирався до Торгової палати Тель-Авіва – Яффо. Два роки був членом міської ради Тель-Авіва.

Син – **Кадурі Бен-Цві**.

ЛАНДСМАН ГІЛЕЛЬ

(1897, Сосниця Чернігівської губ. – 1973, Ізраїль),
халуц.

Батько – рав Менахем Мендель із сім'ї Шнеерсонів. Хлопчика за традицією почали навчати в три роки. У будинку його батьків зібрали дітей, які вивчали алфавіт. Наприкінці заняття на учнів зверху посипалися цукерки. Дітям пояснили, що ангел з небес послав їм частування, щоб вони старанно вчилися. Цю історію через багато років Хілель розповідав своїм онукам. У чотири роки хлопчик знав букви єврейського алфавіту, у шість почав вивчати Тору, у вісім років – Талмуд і Мішну. Але він не захотів стати рабином. У 15 років приєднався до гуртка молодих сіоністів, до яких приїжджали емісари з Палестини, розповідали про освоєння пустелі.

У Сосниці навчався в одному хедері з **Павлом Носовицьким (Шрага Нецер)**. 12.12.1913 р. приїхав до Ерецу, вступив до гімназії Герцлія і забороненої британською владою Хагани. У 1916 р. серед інших гімназистів мобілізований і відправлений на офіцерські курси в Стамбулі.

У 1919 р. повернувся в Тель-Авів і закінчив навчання в гімназії.

Брав участь у боях під Тель-Хай (1.03.1920), того самого року залишився в кібуці Айелет-ха-Шахар, населення якого становило менше ніж 30 осіб. Це був перший кібуц у Верхній Галілеї. Протягом наступних років обіймав ключові посади в місцевому самоврядуванні регіону. Учасник боїв за Галілею в 1948 р. У 1980 р. у Тель-Хай відкрито Інститут сільськогосподарських досліджень ім. Гілея Ландсмана.

До 100-річчя битви за Тель-Хай вийшов у прокат документальний фільм про Г. Ландсмана: «Людина Галілеї». Автор сценарію – його онука Нілі Ландсман, журналістка і письменниця.

ЛОНДОН БЕЦАЛЕЛЬ

(7.04.1900, Прилуки Полтавської губ., сучасна Чернігівська обл. – 7.11.1971, Тель-Авів),
артист театру і кіно.

Його батько був сіоністом, рабином і успішним бізнесменом. Прізвище, попри екзотичне звучання, до Англії стосунку не має. Походить від їдишського варіанту вимови слова «ломед»: «ломдон» – вчити.

У дитинстві він мріяв стати цирковим акробатом і навіть підготував із друзями кілька виступів у рідних Прилуках. Але батько мріяв бачити сина інженером, і Бецалель вирушив до Одеси вивчати кораблебудування. Паралельно грав в одній із самодіяльних театральних студій.

Утік із радянської Одеси до Голлівуду, але не доїхав: два роки працював актором у єврейському театрі на Кубі. В 1925 році приїхав до Тель-Авіва і незабаром став зіркою сатиричних театрів ішува. Зіграв в одному з перших художніх фільмів («Ось ця земля», 1935 р.), у першому телевізійному серіалі («Хедва і Шломі», 1971 р.).

Його син Ярон Лондон (нар. 1940) – журналіст, актор.

ЛОТКЕР АР'Є ЯКОВИЧ

(1903, Ніжин Чернігівської губ. – 1995, Тель-Авів),
активіст сіоністського руху.

Навчався в хедері та російськомовній єврейській гімназії, де також навчали івриту. Був членом «Цеїрей Ціон» у Ніжині. У 1922 р. заарештований; вирок до заслання до Сибіру був замінений на висилку в Палестину.

Приїхавши 1923 року, приєднався до сільськогосподарської комуні «Маавар» («Перехід») біля Петах-Тікви, яка згодом стала кібуцем Гіват ха-Шлоша. З 1925 р. став членом руху ревізіоністів, уступив у підпільну Хагану. У 1926 р. одружився на Деборі Вініков із Ніжина. Кілька років працював на цитрусових плантаціях у Рамат-Гані, 1929 року вступив в Тель-Авівську поліцію. Оскільки його підозрювали у зв'язку з підпіллям, у 1937 р. після закінчення контракту звільнили з поліції. Влаштувався нічним сторожем у банк. У 1939 р. йому було доручено як відповідь на британську «Білу книгу» замінувати залізничне полотно в Тель-Авіві між вулицями Алленбі і Герцль. Засуджений до трьох місяців адміністративного арешту, як було сказано у вирокі, «для громадського спокою».

З 1940 р. почав працювати в Тель-Авівській мерії спочатку на посаді службовця, а потім міського контролера. Брав активну участь у створенні ревізіоністської фракції в Гістадруті (Загально-Ізраїльській федерації трудящих), а пізніше – робочої групи в русі ревізіоністів, яка стала ядром майбутнього «Га-Гістадрут ха-овдім ха-леуміт» («Національної федерації трудящих»), створеного 1934 р. прихильниками ревізіоністської течії альтернативного профспілкового об'єднання. Був членом ЕЦЕЛ (Національна військова організація), де займався розшуковою діяльністю. З моменту створення держави Ізраїль став членом руху «Херут». Брат **Григорія (Цві Гірша) Лоткера**.

ЛОТКЕР ГРИГОРІЙ (ЦВІ ГІРШ) ЯКОВИЧ

(17.07.1901, Київ (за даними анкети)

або Ніжин Чернігівської губ. (за іншими даними) – 21.03.1949, Ізраїль),
активіст сіоністського руху.

Закінчив ніжинську гімназію, після чого навчався в Київському та Ленінградському політехнічних інститутах.

У 1916–1917 рр. був членом організації сіоністської молоді, у 1917–1925 рр. – «Цеїрей Ціон». Уходив до місцевих комітетів організації. У 1922 р. брав участь у київській конференції Цеїрей Ціон. У 1922–1924 рр. чотири рази заарештовувався більшовицькою владою.

В Ерец-Ізраель із 1925 р. Працював секретарем у медичному центрі «Штраус» (Тель-Авів). У 1926 р. вступив у Хагану. Активно займався перекладами з російської мови на іврит, насамперед літератури з військової тематики. У 1936 р. закінчив курси інструкторів самооборони, після чого об'їздив усю Країну, навчаючи новобранців.

З початком Війни за незалежність у 1948 р. наполіг на своєму призові, хоча за віком уже не підлягав військовій службі, і відмовився проходити службу в «Мішмар ха-езрахі» (частинах цивільної оборони). Брав участь у боях за Яффо, Лод і Рамлу; у битві за Латрун дістав осколкове поранення. Загинув у бою в березні 1949 р.

У нього було двоє дітей. Оded Лоткер (1935–2007), відомий ізраїльський художник.

Брат **Ар'є Лоткера**.

ЛОТКЕР ДЕБОРА ХАЯ (уроджена Вінікова)

(10.12.1903 (за іншими даними 1899), Ніжин Чернігівської губ. – 28.09.1989, Холон),
лікарка.

Навчалася в середній школі в Ніжині, 1925 року закінчила медичне училище. Була членкинею Маккабі.

У 1925 р. здійснила алію. Близько року працювала лікаркою у мошаві Кфар-Гідеон. Виїшла заміж за **Ар'є Лоткера**, переїхала в Тель-Авів і почала працювати в міській лікарні Хадасса. Разом із чоловіком була членкинею підпілля Ецель, лікувала поранених бійців. Учасниця руху, а пізніше партії Херут. Після створення держави активно співпрацювала з ЦАХАЛ.

Один з її онуків 22-річний Цвіка Бен Сіра Лоткер (28.08.1951–12.10.1973) загинув у війні Судного дня на Голландських висотах, його танк був підбитий у бою.

ЛУР'Є ШИМОН ІСРАЕЛЬ

(1893 (1895), Чернігів – 1964, Тель-Авів),
солдат 1-го єврейського батальйону.

Про нього відомо небагато. З Чернігова емігрував до Аргентини; з Аргентини у складі групи з 53 осіб виїхав до Лондона, у 1918 р. записався до 38 Королівського батальйону: Єврейського батальйону, половину якого становили євреї з Російської імперії. Це був перший військовий єврейський підрозділ з часів повстання Бар-Кохби (132–136 рр.), що послужив основою для створення Армії оборони Ізраїлю. Субота була узаконена як день відпочинку, батальйонна кухня стала кошерною.

Після недовгих навчань 2 лютого 1918 р. батальйон пройшов церемоніальним маршем

єврейськими кварталами Лондона і наступного дня його відправили до Єгипту. Табірні навчання поблизу Каїра тривали три місяці. 5 червня того ж року 38-й батальйон (800 бійців) вирушив до Палестини, де у складі корпусу генерала Алленбі брав участь у бойових діях (форсування Йордану, бої на північ від Єрусалима, битва біля Мегідо). Поки єврейський батальйон перебував у Палестині, припинилися єврейські погроми. У листопаді 1918 р. одразу після закінчення Першої світової війни майже всі бійці були демобілізовані.

Шимон Лур'є залишився в армії, служив на території Лівану. Виростив трьох дітей. Жив у Тель-Авіві.

МАНЕВИЧ ОЛЕКСАНДР МЕНДЕЛЕВИЧ

(7.01.1908, Стародуб Чернігівської губ., сучасна Брянська обл. – 1976, Єрусалим),
композитор.

Навчався в хедері та середній школі. Музичну освіту здобув у місцевій музичній школі. Закінчив музичну школу за класом віолончелі І. Соркіна. Навчався композиції в Москві в класі Ан. Александрова (1925) і в Ленінградській консерваторії у М. Штейнберга (1926–1927). У середині 1941 р. був призваний в ансамбль Північного флоту в Ленінграді. У 1943 р. екстерном закінчив Московську консерваторію за класом А. Александрова. Брав також уроки у М. Гнесіна і Д. Шостаковича.

Отримав Сталінську премію третього ступеня (1950) – кантата «За мир!» (1949). Викладав у Ленінградській консерваторії з 1955 р.

У 1973 р. репатріювався до Ізраїлю. В Ізраїлі Маневич створив шість п'єс для кларнета-соло під загальною назвою «Фрейлехс», десять п'єс для кларнета «Калейдоскоп» тощо.

Твори: опери «Анна Кареніна» і «Відчайдушна дорога» (1962), кантата «За мир» (1949), музична комедія «Дівчина з Шанхаю» (спільно з Ф. М. Квятковською, 1950), сюїта «Російські танці». Концерти: для кларнета з оркестром (1955), заснований на оригінальних єврейських темах); для органа (1961), в основі композиції єврейська літургійна середньовічна тема; романси на вірші російських поетів, а також на власні тексти. Багато його творів (зокрема концерт для кларнета) входять до репертуару великих музикантів, записані на платівки, видані в різних країнах.

Його племінник Дмитро Хананович Астрахан (1957), режисер. Серед поставлених фільмів – «Ізиди», 1991 р., «З пекла в пекло», 1996 р., присвячених єврейській темі (пограмам).

МАРАШОВ ААРОН

(28.03.1879, Прилуки Полтавської губ., сучасна Чернігівська обл. – 1967, Реховот),
лікар.

Прізвище утворене від акроніма МАХАРША: морено (учитель) рав Шмуель Ідельс (1555–1631), польський кабаліст і талмудист.

До 16 років навчався в хедері та єшиві Прилук і Гомеля, екстерном закінчив гімназію в Прилуках. Вивчав медицину в Кенігсберзі (1 рік), Відні (3,5 року), Базелі (пів року). У Базелі отримав звання доктора медицини. Його сестри також вивчали медицину. Активіст Ховавей Ціон. Дружив із лідером партії «Поалей Ціон» Шломо Капланським (1884–1950), обидва учасники 7-го Сіоністського з'їзду.

Працював лікарем у В'ятці, де ініціював створення комітету допомоги бідним сім'ям.

У Конотопі був лікарем і рабином, 1914 року працював разом зі **Шрагою Нецером**, майбутнім партійним функціонером. У роки Першої світової війни організував допомогу єврейським біженцям. У роки радянської влади двічі заарештовувався за «сіоністську діяльність».

Алія 1924 року. З 1924 по 1966 рр. працював лікарем Реховота. Лікував єменських робітників. Боровся з епідеміями. Організував філію служби Маген Давид Адом у 1937 р. Очолив Лігу з боротьби з туберкульозом. Активіст партії МАПАЙ.

МИРКІН МОШЕ АР'Є

(24.12.1896, Почеп Чернігівської губ., сучасна Брянська обл. – 19.06.1964, Рамат-Ган),
рабин, халуц, педагог, письменник, один із засновників Рамат-Гана.

Приїхав в Ерец-Ізраель 1904 року з батьками. Його батько безуспішно намагався вирощувати мигдаль у мошаві Йехуда біля Петах-Тікві. Незабаром сім'я переїхала в Рамле, де Шломо Миркін став рабином міської громади і директором поштамту.

Старшого сина, якого вважали вундеркіндом, відправили вчитися до Єрусалима. За кілька років Моше переходить у єшиву до рава Кука й отримує звання рабина. Після смерті батька він, як старший син, має утримувати сім'ю. Залишивши навчання, починає працювати. У мошаві Бецалель виготовляв ювелірні вироби разом із групою єменців (це був проєкт професора Бориса Шаца: об'єднання єврейського мистецтва і практичної діяльності на землі). Директором відділу срібних виробів був його земляк, також учень Б. Шаца, **Шмуель Персов**. Коли проєкт провалився (єменці не бажали займатися сільським господарством), працював у мошаві Хар-Тув: вирощував цитрусові. Там отримав своє перше поранення: захищав мошав від арабської банди. Закінчив учительську школу і багато років працював учителем і директором школи (у Бней-Браку). Зі зброєю в руках захищав Петах-Тікву 1921 року, отримав друге поранення. Увійшов до ради міста.

Одружившись 1923-го, переїхав у район Рамат-Ган і вважається одним із його батьків-засновників. Вийшовши на пенсію 1950 року, почав дослідження мідрашів. Шанується за коментарі до Мідраш Раба (в 11 томах). Видавалися між 1956 і 1967 роками, останні два томи вийшли друком після його смерті.

Його сини стали професорами Єврейського університету (Єрусалим):

Шломо Мораг (1926–1999) – професор на кафедрі івриту; Амоц Мораг (1929–1966) – професор економіки.

МІТТЕЛЬМАН АР'Є

(1899, Козелець Чернігівської губ. – 18.04.1919, Ерец-Ізраель),
військовий перекладач.

Приїхав в Ерец у складі сім'ї 1907 року (у віці 8 років). Навчався в кількох школах: у школі, заснованій німецькою філантропічною організацією Езра (німецькою мовою); у школі Альянсу (Всесвітня єврейська спілка), де надавали перевагу французькій мові, а серед викладачів був Давид Елін (1864–1941). Ар'є знав їдиш (мова сімейного спілкування), іврит, арабську, турецьку, німецьку, англійську, французьку. Грав на скрипці.

На початку Першої світової війни втік від призову в турецьку армію. Його можна було викупити за 50 золотих монет, але в сім'ї не було таких грошей. Переховувався у сестер Мір'ям і Шифри в Петах-Тікві серед членів групи «Ахва».

У 1918 р. стає секретарем Сіоністського комітету в Тель-Авіві. Щойно англійці схвалили створення єврейського батальйону, Ар'є залишив свою респектабельну і прибуткову посаду і вступив до лав добровольців 40 батальйону Британської армії, його особистий номер 134. У батальйоні він зустрів старих знайомих: **Бен-Ціона Ізраелі**, з дружиною якого дружила його сестра Батія; Міхаеля Шефеля, одного із засновників комуни «Ахва»; Мордехая Ігаля, охоронця з Петах-Тікві; колишніх учнів Академії «Бецалель».

11 липня 1919 р. його відправили до Єгипту. Служив військовим перекладачем на Синаї. Туреччина невдовзі капітулювала, й Ар'є писав батькам, що вони чудово проводять у Єгипті час: двічі на тиждень для солдатів влаштовували концерти, читали лекції, можна було користуватися чудовим фондом із книжками багатьма мовами. Усі чекали на мобілізацію і відправлення в Ерец.

Переведений на службу в Галілею. Супроводжував військові колони, охороняв склади. Потонув під час відпочинку в Кінереті недалеко від кібуца Дганія, він не вмів плавати, з дитинства боявся води. Багато хто, зокрема сім'я, були переконані, що Ар'є втопили англійці, приховуючи якісь військові таємниці.

Похований у Єрусалимі на військовому англійському кладовищі.

МІТТЕЛЬМАН БАТІЯ

(1891, Козелець Чернігівської губ. – 20.02.1913, Хайфа),
халуцитка, членкиня «Хашомер».

Дочка **Шломо Міттельмана**, сестра **Ар'є Міттельмана**. Навчалася в російській гімназії, у складі сім'ї здійснила алію 1907 року. Оселилися в Єрусалимі, де батько відкрив готель «Йордан». Доходи були невеликими, невдовзі батько розорився, тож Батія з сестрою Мір'ям працювала на поденних роботах у мошавах і на робочій кухні в Єрусалимі. Вивчала художнє шиття і килимарство в Академії «Бецалель», незабаром її друзі з Академії стануть бійцями загонів самооборони. Вступила в комуни, займалася кухнею і пранням (більшого комунари жінкам не довіряли). «Скромна, бліда, сором'язлива», – так згадувала про подругу Хая Зельцер (незабаром дружина **Бен-Ціона Ізраелі**).

У пошуках заробітку разом із сестрою Мір'ям працювала в Петах-Тікві. Пізніше друзі з Хашомер називали її «Батія з Мелабес»: за назвою арабського села, біля якого виросла Петах-Тіква. У 1909 р. дівчина вирушила в селище Явнель, працювала, зблизилася з «Групою пастухів» – члени «Хашомер», які мріяли пасти овець і збирали гроші на купівлю отари, її прийняли до членів «Хашомер» (1909–1920). Навчилася їздити на коні і поводитися зі зброєю, як усі в цій організації: перших загонах єврейської самооборони, кількість членів якої (до 1914 р.) не перевищувала 40 осіб.

Вона стала однією з п'яти членів «Трудового легіону», що був створений І. Шохатом у 1909 р., які жили й працювали в Седжері. У цій групі працювала й Мір'ям Орлова, із сім'ї російських «суботників», відома в майбутньому як мати Рафаеля Ейтана (1929–2004): 11-й начальник генштабу Армії оборони Ізраїлю, міністр уряду Ізраїлю. Члени організації говорили арабською, турецькою, носили одяг, прийнятий в арабів і черкесів, були озброєні сучасною зброєю (турецька адміністрація забороняла євреям використовувати вогнепальну зброю). Багатьох охоронців Батія знала по Академії «Бецалель».

У 1910 р. група розпалася, і Батія на короткий час оселяється на фермі Кінерет, працює в групі Ханни Майзель, яка створила першу жіночу групу для навчання роботі в сільському господарстві. З групою друзів переїжджає на ферму Мигдал, вирощує цибулю. Вона мріяла

саме про таку роботу: на землі. У 1913 р. ферма Мігдал першою в Країні почала експорт овочів.

У 1911 р. Батія приєднується до кооперативу Мерхавія – першого єврейського поселення в Ізреельській долині, заснованого групою Хашомер. Поява нового єврейського поселення викликала опір арабського населення, яке вимагало від османської адміністрації його знищення. Усі члени групи мали документи, що підтверджували їхнє турецьке підданство, усі знали турецьку. Формально заборонити їм створювати поселення було неможливо. Араби захоплювали ними ж продані єврейському фонду землі, приходили красти врожаї. Після загибелі одного з грабіжників зібрали сотні людей і напали на маленьке селище. Батія брала участь у битві. Але про повну рівноправність жінки Другої алії тільки мріяли. Батія мріяла займатися сільським господарством, але її змусили (рішенням комітету) бути кухаркою і пралею. Вона була закохана в одного з членів Хашомер. Справа йшла до весілля, але він раптово вирішив одружитися з іншою. 20 лютого 1913 р. Батія наклала на себе руки, потонувши в Середземному морі. Її тіло винесло море на узбережжя Хайфи недалеко від печери Іллі Пророка. Один з її знайомих упізнав дівчину. Поховали на старому кладовищі Хайфи на вулиці Яффо.

МІТТЕЛЬМАН ШЛОМО

(1860, Козелець Чернігівської губ. – 1931, Відень, Австрія),
сіоніст, підприємець.

Член організації Бней Моше (Сини Мойсея), очолюваної філософом і письменником Ахад-ха-Амом, яка поставила за мету сприяти духовному відродженню єврейського народу і його поверненню на свою історичну батьківщину. Це був інтелігентський гурток масонського типу, не більше ніж 160 осіб, що проіснував протягом восьми років (1889–1897) і розпався у зв'язку з появою політичного сіонізму. Сіоніст, брав участь у сіоністських конференціях.

Діти навчалися в місцевих школах і гімназіях. Під час погромів 1905 р. їхню велику сім'ю (семеро дітей) ховав у підвалі сусід-християнин. Багато євреїв Козельця (зокрема родичі Міттельманів) виїхали в Америку або Австралію. Шломо сказав, що він не збирається міняти одне вигнання на інше, і відвіз сім'ю до Ерец-Ізраеля, мріючи купити в мошаві землю, обробляти її й побудувати будинок.

Дорога була важкою: поїздом до Одеси, пароплавом до Яффо (у морі пробули три місяці). Ще на пароплаві Ш. Міттельман зібрав групу однодумців, які організували акціонерне товариство для купівлі землі. У цю мрію він вклав більшу частину своїх грошей, які пропали, тому що землю купити не вдалося. Друга спроба купити землю в північному Єрусалимі (там, де був стародавній Анатот, місто левитів, пророка Єремії) також провалилася.

Шломо відкриває недалеко від Яффських воріт навпроти знаменитого готелю «Камініц» готель «Йордан». Його відвідувачі – небагаті представники 2-ї алії, серед яких і комунари Бориса Шаца (Олександр Зайд, **Нахум Халеві**). Багато з тих, хто ночував у готелі, обіцяли заплатити «пізніше», і не всі це робили. Через два роки бізнес прогорів.

Зібравши невелику суму (дехто повернув борги), Шломо купив одну кімнату в єменському районі і переїхав із сім'єю на нове місце. Йому вдалося знайти посаду переписувача в лікарні на іншому кінці міста і в 1914 р. він купити будинок (кілька кімнат і кухня) для сім'ї в найбільшому в ті роки єврейському кварталі Меа Шеарім. Попри матеріальні труднощі, батьки навчали дітей у найкращих школах Єрусалима, а молодшого Менахема

відправили до дитячого садочка, де малечу навчали івриту (одна з виховательок – дружина **I-X. Бреннера** Хая).

Щоб урятуватися від депортації під час Першої світової війни, прийняв турецьке громадянство. Матеріальне становище було таке погане, що батьки відправили молодших дітей до Петах-Тікві в групу Ахве, в якій працювали їхні троє старших. День і дві ночі діти їхали на возі й прибули в Петах-Тікву опівночі. 10-річного Менахема визначили на три роки учнем у слюсарну майстерню, оплата – одяг, їжа, місце для ночівлі. 12-річна Браха доглядала за дітьми. Але важке економічне становище незабаром змусило комуну відправити дівчинку до батьків. У Єрусалимі було на той час багато смертей ослаблених голодом дітей, Браха померла в лікарні. Смерть третьої дитини Міттермани пережили 1919 року, коли потонув син Ар'є. Мір'ям і Шифра працювали на землі, жили в мошавах, молодший син Менахем викладав у сільськогосподарській школі «Мікве Ісраель».

У 1931 р. Шломо поїхав до Австрії робити операцію (рак горла), лікарі допомогти не змогли. Ш. Міттермана поховали на єврейському кладовищі міста Відня.

Його дружина Матильда (Метіль, Етель) померла 1936 р. у Яффо.

Діти:

Мір'ям (1885). Навчалася в Київському університеті, акушерка. В Ерец-Ісраелі бралася за будь-яку поденну роботу. Працювала в комуні «Ахва» (заснована робітниками з Поалей Сіон у Петах-Тікві). Вийшла заміж за Моше Корнберга (один із героїв Тель-Хай), оселилися в Єрусалимі, першу доньку назвали Батія.

Батія (1891–1913), одна з небагатьох жінок в організації Хашомер, героїня Другої алії.

Ліба-Ахува (1893) як найкраща учениця школи Альянсу була відправлена в Париж продовжувати освіту. Як викладач працювала в одній зі шкіл Альянсу в Каїрі. У 1921 р. виїхала до США. Працювала вчителькою французької в Чикаго.

Шифра (1895). Навчалася в школі Лемеля, першій світській єврейській школі Єрусалима. У 1918 закінчила школу для вчителів. Працювала в різних мошавах, остаточно оселилася в Мерхавії. Вийшла заміж за солдата єврейського батальйону Мордехая Менделя.

Їхній син Ар'є Бен-Гілель Мендель (15.04.1925, Єрусалим – 8.04.1948), загинув у Війні за незалежність, похований на горі Герцль.

Ар'є (1899 –1919), поліглот, військовий перекладач.

Браха (1903), померла від хвороби в роки Першої світової війни.

Менахем-Малі, Ілан (1905). Випускник школи Лемель, три роки навчався в сільськогосподарській школі «Мікве Ісраель», залишився там як викладач.

НАФТУЛЬСЬКИЙ НОАХ

(15.10.1883, біля Сновська – 5.5.1974, Ізраїль),

халуц, ботанік.

Його батько працював управителем, жили за кілька кілометрів від Сновська. Ноах здобув традиційну єврейську освіту, навчався вдома. 20-річним приїхав до Сновська: сім'я, побоюючись погромів після Кишинівської різанини, вирішила жити ближче до громади. За рік приїхав до Бердичева, де познайомився з Пінхасом Кагановичем – видатним єврейським письменником і мислителем (псевдонім Дер Ністер: 1884, Бердичів – 1950, убитий у таборі), за його участю вступив у партію «Поалей Сіон», 1906 р. поїхав до Палестини.

Прибув у Яффо наприкінці року на Хануку. Працював підсобним робітником у садах Петах-Тікві, Реховота, Рішон-ле-Ціона. Там зустрів своїх друзів М. Ротберга і **Б-Ц. Ісрае-**

лі, з якими створив «квучу Кінерет». У 1909 р. з Ротбергом та Ізраелі переїжджає на ферму Кінерет; ініціює поливне землеробство (не прийняте в Палестині тих часів), починає експерименти з розведення бананових плантацій.

У 1911–1914 рр. працює з Берлом Кацнельсоном на експериментальній фермі Єврейського національного фонду в Хулді та Бейн-Ганім.

Після Першої світової війни запрошений агрономом Аківою Еттінгером працювати інструктором із сільського господарства в Єрусалимі. Навчав у Мерхавії солдатів американського єврейського батальйону, які вирішили влаштуватися в Ерец і займатися сільським господарством. Викладав у сільськогосподарській школі «Кадурі». Після 1936 року переїхав у Гіватаїм для роботи на сільськогосподарській експериментальній станції єврейського агентства в Реховоті; вирощував декоративні рослини, придатні для озеленення вулиць. Ініціював створення Ботанічного саду при Тель-Авівському університеті. Разом із Тувією Кушніром (своїм учнем) виявив (1925) у горах Галілеї білу лілію *Lilium candidum*, яку вважали загиблою, оспівану в іудейській і християнській традиціях.

Мріяв організувати в Ізраїлі товариство веганів. Похований на кладовищі Кінерет поруч зі своєю коханою Рахель.

На могилі написано: «Один із перших Другої алії, друг рослин і творець зрошуваного землеробства».

НЕЙШУЛЛЕР ЙОЗЕФ (ЙОСИП)

(25.12.1898, Чернігів – 6.03.1964, кібуц Бейт-Альфа),
один з засновників мошава Кфар-Йехезкель, педагог.

Він був молодшим сином Мордехая Маріуса Нейшуллера (близько 1850 – до 1918, Чернігів) від другої дружини Соні (1861, Ніжин – 4.05.1940, Хайфа). Його старші брати й сестра поїхали до Франції та Великої Британії, 15-річний Йозеф обрав Ерец-Ізраель.

Це був 1914 рік, незадовго до початку Світової війни, під час якої припинилася репатріація в Ерец-Ізраель.

Перші роки після репатріації бродив Країною з групою робітників у пошуках випадкових робіт. У 1921 р. одружився з Наомі Гільбоа (1899, Петах-Тіква – 27.11.1965), вони вступили в групу забудовників (засновників) у новому мошаві Кфар-Йехезкель (1921). Будувалася мошав довго. Взимку 1921 р. перші двадцять юнаків привезли на порожнє місце намети та інструменти. Зима – час дощів. Обсушитися було ніде. Води на місці майбутнього поселення не було. Користувалися дощовою. Питну підвозили щодня за два кілометри. Висадили ліс, розчистили поля від каміння та чагарнику, проклали дорогу до найближчої залізничної станції. Через півтора року побудували резервуар для зберігання дощової води. Через два роки провели водопровід. Почалося будівництво сімейних будинків.

Йосип цікавився педагогікою, був під впливом свого друга Джошуа Марголіна (1877–1947), який вважав, що ботаніку і зоологію необхідно вивчати з дітьми на природі, а не в класі. Викладав дітям мошава, працював на сімейній ділянці. Йому вдалося викликати з України свою матір (батько помер), яка прибула в Ерец у листопаді 1922 р., жила в Хайфі.

У 1934 р. Йозеф розлучився і поїхав у «дитяче село» на околиці Афули (його діти згодом відмовляться від батькового прізвища, візьмуть прізвище матері). Працював в школі-інтернаті, створеній Ізраелем Белкіндом як притулок для сиріт зі Східної Європи, чії батьки вбиті в погромах. Там же вчителькою малювання працювала Дебора Девідсон (1911, Яффо – 1953, Бейт-Альфа), яка через кілька років стане його другою дружиною.

З 1937 р. Йозеф працював директором інтернату і викладав біологію в школі Гіват ха-Шлоша. У 1941 р. у новому шлюбі народилася їхня перша донька Міхаль, і сім'я будує дім у кібуці Херциба, а 1943 р. переїжджає (буквально через дорогу) в кібуц Бейт-Альфа. Кібуц відправляє Йозефа вивчати біологію в Єрусалимський університет. Йому 45 років і він щасливий, що буде вчитися. Він навчав дітей, працював із ними на кібуцних полях. Коли лікарі заборонили роботу в полі, став поштовим службовцем.

Після смерті дружини Дебори заснував (за участю національного стипендіального фонду кібуців) премію для заохочення молодих художників, членів кібуців.

НЕЦЕР ДВОРА (Діскіна Двора, в заміжжі Носовицька)
(1.05.1897, Мена Чернігівської губ. – 4. 01. 1989, Тель-Авів),
перша жінка, призначена віце-спікеркою Кнесету.

Старша із 7 дітей рава Шимона Лейба Діскіна. Навчалася разом із братами в талмудтора, де викладав її батько. До 10-річної дівчинки запросили вчителів, які займалися з нею за програмою гімназії. Навчалася в гімназіях Конотопа та Чернігова. У 1917 р. вступила на медичний факультет Катеринославського університету, у 1918 р. перевелася на біологічний факультет Харківського університету. Там познайомила і в червні 1920 р. вийшла заміж за **Павла Носовицького**. Ще в Катеринославі Двора долучилася до руху Ге-Халуц. Під впливом чоловіка в період 1920-1925 рр. стала активісткою партії «Поалей Ціон».

3 травня 1925 року з чоловіком і сином у складі шістдесяти халуцим на кораблі «Чичерін» прибула в Яффо.

Перший час працювала пралею і куховаркою. У 1926 році обрана секретаркою організації робітників Тель-Авіва. У 1937 році – делегатка на 20 Сіоністському конгресі в Цюріху. Її сімейний будинок у центрі Тель-Авіва стає місцем зустрічей єврейських лідерів, майбутніх керівників ізраїльської держави.

У 1948 році на заклик Бен-Гуріона її син змінює галутне ім'я. Слідом за сином уся сім'я приймає прізвище Нецер.

Викладає в робітничих школах, створює організацію шкільних учителів, організацію матерів-працівниць, депутатка Кнесету перших шести скликань від партії МАПАЙ, членкиня ЦК партії. Перша жінка в Ізраїлі, яка обійняла посаду віце-спікерки в Кнесеті. П'ять днів у листопаді 1968 р. фактично виконувала обов'язки президентки.

На виборах 1969 року відмовилася балотуватися, заявивши, що дорогу треба поступатися молодим. Їй 72 роки.

У 1986 р. отримала титул Почесної жительки Тель-Авіва.

Померла в 92 роки, похована на престижному цвинтарі Трумпельдора поруч із чоловіком.

Чоловік **Шрага Нецер**. Син Моше Нецера – полковник, один із засновників ПАЛМА-Ху, член кібуца Рамат Йоханан. Дочка Ріна Шапіра професорка кафедри соціології Тель-Авівського університету.

НЕЦЕР ШРАГА (Носовицький Павло)
(1.01.1898, Сосниця Чернігівської губ. – 11.04.1985, Тель-Авів),
один із лідерів робітничого руху, партійний функціонер.

Здобув традиційну і світську освіту. У 1917 році читав лекції про сіонізм у Берліні. До від'їзду до Палестини брав активну участь у рухах «Поалей Ціон», Ге-Халуц, «Цейрей

Ціон», заарештовувався за сіоністську діяльність. У 1925 р. разом із дружиною і сином виїхав до Палестини. Прибули в Тель-Авів 9.05.1925 року. Перші півроку працював прибиральником у мерії, пізніше – керівником відділу з прибирання. Займався кооперативним і профспілковим рухом.

У 1932 р. був суддею на знаменитому процесі над комуністами в Нес-Ціоні. Член виконкому Гістадруту, член ЦК МАПАЙ, входив до керівництва багатьох профспілкових і кооперативних організацій. У 1949 році він брав участь у делегації Гістадруту в Європі. Він відвідав Англію, Францію, Швейцарію, Швецію та Бельгію, виступаючи на зустрічах у Лондоні, Парижі, Цюріху, Стокгольмі та Брюсселі. У 1955 році брав участь у першій делегації американського споживчого кооперативу і виступав на зустрічах у Гістадруті в Нью-Йорку і Чикаго.

Як член ЦК партії МАПАЙ займався всіма партійними питаннями в партії Бен-Гуріона. Він ніколи не прагнув обіймати високі партійні посади. Шимон Перес говорив, що у Нецера достатньо мудрості для кількох міністрів і амбіцій, щоб міністром не бути. Його називали «босом за лаштунками».

Із книжки Урі Мільштейна («Рабін: народження міфу»): «Готуючись до створення держави, партія МАПАЙ задалегідь склала списки кандидатів на різні посади. У картотеці була важлива графа «партійність». Кандидати відзначалися як «безпартійні», «члени партії» або «старі члени партії». Відповідальним за цю операцію був Шрага Нецер... Поняття *civil service* (служба інтересам усього суспільства) не було прийняте в ішуві. Жаботинський намагався боротися за нього – і зазнав поразки. Бегін, прийшовши до влади в 1977 р., намагався діяти, наче воно є – і отримав саботаж чиновників. Особливо чіткою партійною налаштованістю вирізняються засоби інформації Ізраїлю. І це не випадково, якщо врахувати, що значна частина журналістів країни виросла в газеті «Аль ха-Мішмар» («На посаді»), партійному органі партії МАПАМ».

Був учасником ізраїльської делегації на московському фестивалі молоді та студентів у 1957 р. Похований на кладовищі Трумпельдор.

Бен Езер написав про нього книжку «Шрага Нецер; біографія», Yedioth Ahronoth Press, 1990 р.

Нецер Шрага. «Нотатки з мого ноутбука», Тель-Авів: Am Oved, 1980.

НУДЕЛЬМАН ЄВГЕНІЯ ЕЛІЯГІВНА /Гіла Грінберг-Райзберг/

(17.06.1909, Чернігів – 1993, Кир'ят-Моцкін),

журналістка, письменниця.

Проблема з її іменами в тому, що у вимові та написанні англійською, їдишем, івритом і російською вони дещо відрізняються. «Біографічний словник письменників на їдиш», укладений Берлом Каганом (Нью-Йорк, 1986), називає її Жиль Райзберг-Грінберг. В Ізраїлі відома як Гіла Грінберг або Євгенія-Гіла Райзберг-Грінберг. До заміжжя – Євгенія Нудельман.

Її мати Злата-Лея, уроджена Бронштейн (1870–1955). Батько – Еліягу Нудельман. В родині народилося 8 дітей.

Євгенія народилася в Чернігові. Навчалася в технікумі в Маріуполі. Працювала вчителькою в єврейській школі м. Маріуполь (імовірно, викладала їдиш). У 1925 р. вступила до першого українського газетного технікуму в Харкові. У 1929 р. закінчила курс журна-

лістики (перший випуск), писала для газет їдишем і російською. Публікувалася в газеті «Комсомольская правда» під псевдонімом Женя Черніховська.

Двічі була заміжня. Другий чоловік – художник Еліезер Грінберг (1912, Львів – 1965, Кир'ят-Моцкін, Ізраїль). Закінчив Академію мистецтв у Кракові. З початком Другої світової війни мобілізований до польської армії, полонений і відправлений до в'язниці Кривого Рога. Як художника його незабаром звільнили і направили в Казахстан розписувати будівлю театру. Він прийнятий до Спілки художників; брав участь у виставках. Познайомився з журналісткою Є. Нудельман. У 1940 р. народилася їхня перша донька Елла.

У 1945 р. сім'я виїхала до Польщі в надії розшукати рідних Еліезера. Дізналися, що його батьки і троє сестер загинули, в живих залишилися тільки одна. Сім'ю Грінберг переправили в пересильний табір у Німеччині, де народилася друга дочка – Шуламїт. Поки жили в Німеччині, брали участь в операції «Бріха»: відправленні дітей-сиріт до Ізраїлю.

У 1949 році виїхали до Ізраїлю. Три роки жили в транзитному таборі під Хайфою (Бат-Галім). У 1952 р. отримали півтори кімнати в соціальному житлі в Кир'ят-Моцкіні, де жили до кінця своїх років. Еліезер Грінберг став членом Асоціації художників Ізраїлю і виставлявся на багатьох загальних і персональних виставках в Ізраїлі. Писав пейзажі, портрети, сюжети Шоа. У 1964 р. відбулася його персональна виставка в «Circle Municipality», Люксембург і в галереї Рубенса (Брюссель, Бельгія).

Євгенія-Гіла публікувалася в газеті «Останні новини» їдишем. Два її романи, написані їдишем, були перекладені на іврит:

Гіла Грінберг-Райсберг. «Боротьба пристрастей», Єрусалим, 1972, С. 243. (сімейний роман часів Шоа).

Гіла Райсберг-Грінберг. «Він пішов на світанку», Тель-Авів, 1978, С. 344.

Їхня старша донька Елла Баркат (1940–1996) стала журналісткою і письменницею, написала кілька бестселерів (івритом).

ОШЕРОВА ХАЯ-ДВОРА

(15.06.1862, Чернігів – 1946, Реховот),
релігійна сіоністка.

Хая-Двора була єдиною пізньою дитиною і її виховували як хлопчика: вчили Торі. Батьки пішли за донькою в Палестину. Батько Шломо Залман помер дорогою до Святої Землі, його поховали в морі. Її мати Мір'ям жила з сім'єю доньки, їхні могили поруч на цвинтарі Реховота.

Пінхас і Хая Ошерова із двома синами приїхали у Святу Землю у складі групи Хаббада. Пінхас бен Яків Зеєв Ошеров (3.04.1855–1907) працював в організації «Менуха ве-нахала» («Спокій і доля», Втор. 12:9), яка ініціювала створення Реховота. Пізніше висаджував мигдальні гаї. Пінхас захворів на туберкульоз і був перевезений до Єрусалима, оскільки в Реховоті не було лікаря. Лікування запізнилося, і він помер 1907 року. Вулиця його імені – у сучасному Реховоті.

Спочатку в поселенні Реховот жили тільки чоловіки, жінок заради безпеки розмістили в Яффо. Лише Хая Ошерова та її мати Мір'ям постійно перебували в Реховоті: вони готували їжу для робітників.

Отримали 12 дунамів землі й збудували один із перших будинків на вулиці Езра в новому поселенні Реховот. Будинки були однотипними: три кімнати, кухня, невелика відкрита веранда. Душ і туалет – у дворі. Обов'язкове домашнє господарство: Ошерові висадили

фруктові дерева, завели курей, корів; Хая робила домашнє масло і сир, випікала хліб. Вона народила 11 дітей, вижили і вирости тільки семеро.

ПЕВЗНЕР ЗАЛМАН

(1890, Стародуб Чернігівської губ., сучасна Брянська обл. – рік невідомий, Ізраїль),
халуц, колекціонер, започаткував колекцію єврейської преси.

У 16 років вступив у «Поалей Ціон», здійснив алію 1907 року. Брав участь у будівництві першого кварталу Тель-Авіва «Ахузат-байт». Входив до бригади «дер бурцех» – босяків, як називала себе бригада молодих євреїв, які виконували всі підготовчі роботи: рівняли піщані бархани. У перший рік зустрів знаменитого рабина Йоеля Моше Саломона, який розповів про видання «Леванона» (1863 рік): першої єврейської газети в Палестині (одним із видавців якої був він сам). Після цієї зустрічі Залман починає збирати всі єврейські газети і брошури, а також усі іншомовні газети, які видавалися в Палестині. Він охороняє виноградники Рішон-ле-Ціона, працює в Зіхрон-Якові, в Беєр-Якові та витрачає свої мізерні заробітки на поповнення колекції. Його запрошують до роботи в муніципальну бібліотеку Тель-Авіва, що відкрилася 1922 року на базі бібліотеки «Шаар Ціон», заснованої 1886 року.

Під керівництвом Н. Бяліка, М. Дизенгофа, Д. Єліна в 1923 і 1935 рр. організуються виставки газет з колекції Певзнера. У 1932 р. він видає бібліографічний збірник «70 років єврейської преси в Ізраїлі. 1863–1932».

15 травня 1838 р. Єврейський національний фонд на честь 75-річчя виходу першої єврейської газети «Леванон» розпочинає будівництво «Будинку Леванона» (Тель-Авів, вулиця Хісін, 12) для зберігання архівів Певзнера. У цьому будинку жив і сам хранитель колекції. У 1964 р. весь архів придбав муніципалітет Тель-Авіва. «Будинок Леванона» пізніше було знесено.

ПЕЛІ НАХУМ

(1889, Чернігів (або Одеса) – 1956, Тель-Авів),
художник.

Народився в традиційній єврейській родині. Своїм педагогом називав Ладиженського. Ймовірно, йдеться про Геннадія Олександровича Ладиженського (1853–1916), «короля акварелі», який викладав в Одеському художньому училищі. Пелі міг навчатися в нього також приватно.

Алія 1906 року. Один із першого набору школи «Бецалель»: приїхав на заклик Бориса Шаца, який мріяв зібрати єврейських художників в Ерец-Ізраелі і створювати нове єврейське мистецтво. Школа відкрилася в Єрусалимі 1 березня 1906 року. У перший рік в школі було 4 викладачі та 20 студентів.

У 1912 р. поїхав до Мюнхена продовжувати освіту. З 1917 по 1924 роки працював у Варшаві: викладав малювання в єврейській школі, був там же заступником директора школи.

У 1924 р. повернувся в Ерец із сім'єю, оселився в Тель-Авіві. Активний учасник руху ревізіоністів, у 1948 р. приєднався до партії «Херут».

У 1930-ті роки популярний художник. Крім основної діяльності він ілюструє книжки, викладає.

ПЕРСОВ ШМУЕЛЬ

(1.02.1885, Почеп Чернігівської губ., сучасна Брянська обл. –16 (або 28).01.1961, Ізраїль),
художник.

До 18 років навчався у місцевого рабина Гнесіна і дружив з його синами. Здійснив алію 1905 року і 1906-го вступив до першої групи «Бецалель».

Працював педагогом по класу виробів зі срібла і, на думку професора Шаца, Персов – один із творців національного дизайну. Пізніше брав участь в управлінні колонією Бецалель у Бен-Шемені.

Разом із другом Менахемом Гнесіним був активним учасником Єврейської асоціації аматорів сцени, упродовж 12 років грав як аматор (безоплатно), спонсорував асоціацію.

У 1923 році переїхав до США, у 1929 р. до нього приєдналася сім'я. У 1949 р. повернувся до Ізраїлю. Працював у школі «Меїр Шфея» в першому молодіжному селі, заснованому 1904 року біля Хайфи. Останні роки жив у кібуці Сдот-Ям (район Хайфи).

Одружився 1908 р., виховав п'ятьох дітей.

Його первісток Боаз Персов (1909, Єрусалим – 1936) – одна з легенд ішува. У 1929 році він приїжджає до США, але незабаром повертається в Ерец. У 1933 вступає в групу «Агудат ха-шомрім» («Союз вартових»), створену як воєнізоване об'єднання охоронців: охороняли не тільки поселення, а й кордони ішува. Пізніше всі вони вступили в Хагану. Крім того, вони вважали за необхідне відродження тваринництва. Почали розводити кіз. Боаз Персов пасе стадо кіз організації «Агудат ха-шомрім» на пасовищах Галілеї та долини Ізраель. Він був єдиним єврейським пастухом на горі Гільбоа. Загинув від сонячного удару. Похований на пагорбі Шейх Абрик (де збереглася могила шейха). Вдова Боаза збирала каміння, щоб побудувати подібний склеп над могилою – «Гробниця Боаза». В середині склепу розмістили пам'ятну табличку, виготовлену батьком Боаза. Навколо його могили було відкрито цвинтар, на якому ховали тільки членів групи «Агудат ха-шомрім».

Молодший син Нехемія Персофф /Nehemiah Persoff/ (2.08.1919) – актор кіно і театру. У 1929 р. із сім'єю емігрував до США, у роки Другої світової війни служив в армії США, у 1947 р. почав працювати актором у театрі Нью-Йорка. З 1947 по 2003 рр. знявся у 182 фільмах. Живе в Єрусалимі.

ПНХАСІ ЯКОВ (Пінхасович)

(24.10.1879, Почеп Чернігівської губ., сучасна Брянська обл. – 1957, Ізраїль),
халуц.

Приїхав в Ерец у 1905 (або 1904 р.) Працював перші роки в Рішон-ле-Ціоні. Один із засновників філії партії «Га-Поель Га-Цаїр» у Яффо (разом із Йосефом Віткіним, Авраамом Зоненбергом), за його активної допомоги вийшов перший номер партійної газети.

Один із творців поселення Ейн-Ганім (1908) біля Петах-Тікви, обраний у члени ради. Один із керівників профспілки сільськогосподарських робітників. З 1918 року протягом трьох років служить у єврейській поліції, один з її керівників.

ПНХАСОВИЧ ЙОСЕФ

(1844, Почеп Чернігівської губ., сучасна Брянська обл. – 24.08.1909, Петах-Тіква),
підприсмець, рабин, сіоніст.

Пінхасовичі – нащадки видатного рабина і громадського діяча рава Йом-Тов Ліпмана-Геллера (Валлерштейн, Баварія, 1579 – Краків, 1654). Рав Геллер автор трьох «сліхот»,

присвячених різанині, вчиненій 1648 року Хмельницьким. Ще початком ХХ ст. їх щорічно читали в деяких громадах 20 сівана. Крім того, рав Геллер склав благословення «Мі-ше-берах», що вимовляється в синагогах у суботу після читання Тори. Знаменитий як автор книжки Тосафот Йом-Тов (Додатки Йом-Това).

Й. Пінхасович навчався і в ешиві, і в російській гімназії. Після погромів на півдні Росії («Суфот ха-Негев»: «Буря на півдні»), що зруйнували його бізнес у Ростові, 1884 р. виїхав до Палестини (у сім'ї десять дітей). Жили у власному будинку в Петах-Тікві.

Один із членів громадського комітету Петах-Тікві, один із засновників виноробні «Кормей-Хатиква», публікувався в єврейській пресі.

ПІНХАСОВИЧ МОРДЕХАЙ

(1861, Почеп Чернігівської губ., сучасна Брянська обл. – 20.09.1922, Петах-Тіква),
підприємець, рабин.

Один із синів **Йосефа Пінхасовича**. Закінчив ешиву і російську гімназію. Отримав звання рабина.

Приїхав із сім'єю в Петах-Тікву. Одружившись, переїхав у Рішон-ле-Ціон (1896), купив землю, побудував будинок. Був директором першої аптеки міста, очолив офіс барона Біньяміна Ротшильда, головний бухгалтер створеного в 1887 р. підприємства «Кармель Мізрахі» (виробництво вин). Публікувався в газетах. Залишив щоденник, у якому описав життя ішува.

Його дружина Рівка (1864–1926) народилася в Ростові, переїхала з батьками до Петах-Тікві, після смерті чоловіка 1923 р. виїхала до Південної Африки, похована в Йоганнес-бурзі.

ПЛЕССЕР ШНЕУР ЗАЛМАН

(1845, Городня Чернігівської губ. – 1936 або 1937, Єрусалим),
підприємець, талмудист.

Він виїхав в Ерец-Ізраель слідом за сином 1909 року. Жив у Яффо, молився в синагозі Охель Іцхак Габад – одній із перших синагог Хабада у Святій землі (1903 рік). Багато жертвував на бідних. У 1927 році переселився в район Монтефіоре (заснований у 1922 р., в 1943 приєднаний до Тель-Авіва). Щотижня напередодні шабату він пішки йшов кілька годин від Монтефіоре до Неве-Шалом (район біля Яффо), читаючи молитви. Виконуючи заповідь служіння Богу, він навчався день і ніч, майже не залишаючи часу для сну. Занепокоєна цим, його дружина прийшла за порадою до рабина Тель-Авіва Шломе Хакоена Ааронсона. І отримала раду розділити з чоловіком час навчання. Відтоді дружина рава (Рівка Грінфельд, дочка рабина Меджибожа) теж вчила Тору, щоб у чоловіка залишався час для сну.

Він був добре відомий в ішуві і своєю вченістю, і благодійністю, і дивним способом одягатися: окрім штраймла (хутряної шапки хасидів) він носив ще й кіпу під ним. Письменник **Бреннер** одного разу поцікавився: – Навіщо Ви це робите? І отримав відповідь мудреця: – Усі євреї відповідальні один за одного. І якщо Ви йдете з відкритою головою, моя буде покрита двічі.

Був похований на Оливковій горі в Єрусалимі. На його прохання на могильній плиті з'явився лаконічний напис: «Людина Шнеур Залман».

Його сини стали рабинами в Ізраїлі та США.

ПОГОРЕЛЬСЬКИЙ МОШЕ МОРДЕХАЙ (АМРАМІ)

(1883, Понорниця Чернігівської губ. – 1941, Тель-Авів),
рабин.

У книжці його невістки (Хая Двора Амрамі, дружина старшого сина) є цікаві подробиці з дитинства Моше Мордехая, долю якого вирішило бажання купця Кричевського вибрати ще неповнолітній дочці хорошого чоловіка. Кричевський, об'їжджаючи містечко за містечком, почув про 8-річного Моше – надзвичайно талановитого учня єшиви. Син бідняка, він жив у єшиві, іноді ночував на лаві в синагозі. Кричевський познайомився з хлопчиком, влаштував на повний пансіон у хорошу сім'ю, пізніше оплачував найкращих учителів. У 16 років Моше одружився з 14-річною Сарою Кричевською і продовжив заняття аж до отримання звання рабина від самого Любавицького ребе Шмуеля Шнеерсона (1834–1883). Служив у Почепі різником та інспектором з кашруту під керівництвом знаменитого рабина Єгошуа Нета Гнесіна, викладав у його єшиві, а після смерті вчителя 1917 року успадковував її.

Його авторитет був такий великий, що після погрому 1909 року в сільськогосподарському поселенні Щедрін Мінської губернії, його направили рабином єшиви «Томхей Тмімім», відкрити в містечку для зміцнення духу жителів. Він знав усі дисципліни, які викладали в єшивах, вважався одним із найкращих педагогів. Через два роки повернувся в Почеп. Перетворив свій будинок на безкоштовний готель для хасидів. Дав своїм дітям, крім релігійної, світську освіту. Загалом у Погорельських народилося 18 дітей: 10 померли немовлятами, один 17-річним потонув у річці, рятуючи батька, який потрапив у вир (рав плавав щоранку). Дов, Гершеле (Цві) і Рівка виїхали до Палестини, Хая – до США, трое дітей залишалися з батьком. У громадянську війну померла від тифу його дружина.

За викладання Тори близько року провів у радянській в'язниці, виїхати в Палестину йому дозволили тільки 1937 року. Ще чотири роки він прожив у Рамат-Гані у свого старшого сина Дова. На знак поваги до сина змінив прізвище на Амрамі. Йому запропонували очолити єшиву в Тель-Авіві, але відмовився – вік і здоров'я вже не дозволяли викладати. У родині розповідали, що він чудово знав математику, цікавився технікою. У його архіві є і зошити з розв'язаннями математичних задач.

ПУГАЧОВ ШНЕУР-ЗАЛМАН (АМІАВ)

(1879, Конотоп Чернігівської губ., сучасна Сумська обл. – 1934, Відень, Австрія),
діяч сіоністського руху і педагог, засновник першої у Варшаві івритської школи.

Здобув традиційну і світську педагогічну освіту. З молодості долучився до сіоністського руху. Разом з Ш. Л. Гордоном очолив варшавський «Гурток любителів івриту». Був дружний з педагогом Янушем Корчаком, лінгвістом і творцем есперанто Людвігом Заменгофом.

Після переїзду з початком Першої світової війни з Варшави до Москви заснував там першу в Росії середню івритомовну школу. З 1915 р. – член ЦК сіоністської організації Росії. Працював в івритських школах Москви і Берліна. Вважається одним із засновників сучасної івритомовної школи. У 1919 р. створив у Малаховці (поблизу Москви) першу івритомовну педагогічну комуну, закрити під тиском Євсекції (яка пропагувала їдиш).

У квітні 1920 р. у невеликій московській квартирі Пугачова провели Всеросійську сіоністську конференцію (170 делегатів). Заарештований разом з іншими учасниками конференції. У 1921 р. виїхав до Варшави, а потім до Берліна.

В Ерец-Ізраелі із 1924 р. Був засновником мережі «дитячих сіл» («педагогічних центрів») у Країні (Рамат-Ган, Афула тощо), де зібрали сиріт з України, які втратили в погромах батьків.

У 1933 р. поїхав на лікування до Відня і помер, не дочекавшись операції. Був похований на єврейському цвинтарі Відня, і тільки 1950 року його останки перевезли до Ізраїлю.

Його син Еммануель Аміран (1909, Варшава – 1993, Тель-Авів, Ізраїль) став найвідомішим ізраїльським композитором, «батьком ізраїльської пісні», чийм ім'ям названо одну з тель-авівських вулиць.

РОЖКОВ GERMAN GERMANOVICH

(24.05.1977, Ніжин Чернігівської обл. – 12.03.2002, Ізраїль),
офіцер ЦАХАЛу, загинув у бою з терористами.

З Ніжина сім'я переїхала до Ялти, звідки Герман у липні 1995 р. репатріювався у складі сім'ї (його дружина – єврейка, Герман – ні). Незабаром дружина повернулася в Україну, а Герман залишився в Ізраїлі, жив на півночі країни в місті Кирьят-Шмона. Домігся призову в бойові війська (єдиних синів у бойові частини не призивають), служив у бригаді НАХАЛ, закінчив курси офіцерів, отримав звання лейтенанта. Його остання посада – заступник командира роти.

12.03.2002 р. опівдні терористи з Лівану влаштувалися на двох пагорбах біля кібуца Мацуба і відкрили вогонь по автомобілях, що проїжджали. Було поранено близько 20 осіб, загинули п'ятеро. Герман опинився в тому районі випадково і вступив у бій ще до прибуття патруля. Був смертельно поранений у бою. Похований на військовому кладовищі м. Кирьят-Шмона.

На місці загибелі лейтенанта Рожкова і п'ятьох мирних жителів поставили пам'ятник.

У березні 2010 року засновано 10 стипендій імені Германа Рожкова для студентів Академічного коледжу Тель-Хай. У м. Раанана створено громадську організацію ім. Г. Рожкова, що допомагає солдатам-одинакам (які репатріювалися до Ізраїлю без сім'ї).

САФРІЕЛЬ ПШАЯГУ (Писаревський Ісай)

(1889, Конотоп, Чернігівська губ., сучасна Сумська обл. – 1974, Тель-Авів),
журналіст, видавець, громадський діяч.

Батьки – Нахум Сафріель, підприємець, і Гнесія Раскіна, чия мати виїхала в Ерец-Ізраїль і оселилася на Оливній горі в очікуванні приходу Мошиаха.

Син здобув традиційну освіту в ешиві, навчався в талмудистів; у 1910 р. вступив до київської Вищої школи економіки і права на відділення економіки.

Приєднався до сіоністського руху «Цеїрей Ціон», виступав як оратор, лектор. Обраний делегатом 11-го Сіоністського конгресу у Відні (2–9 вересня 1913 р.), на якому було заявлено, що кожен його учасник зобов'язаний «зробити план переселення в Палестину частиною своєї життєвої програми».

У 1914 став одним із трьох членів об'єднаного комітету «Цеїрей Ціон» у Києві. Один із засновників сіоністського руху «Ет лівнот» («Час будувати») – права група, що відкололася від «Цеїрей Ціон» у 1914 р. Мета групи – поширення в середовищі молоді вчення Герцля: доктрини політичного сіонізму. У 1914 р. група видала дві збірки: «Час творити» і «Блискучій пам'яті Герцля».

Уперше відвідав Ерец-Ізраїль улітку 1914 року з однокумцями, київськими студентами. За результатами поїздки написав книжку «Поселення в Землі Ізраїлю і національна проблема», видана в Києві 1917 року (російською мовою).

1917 року був одним із засновників демократичного сіоністського руху «Дрор» – «Свобода», який об'єднав низку молодіжних організацій Києва, Житомира, Бердичева та деяких інших міст України. Пропагандист івриту, прихильник створення загонів самооборони і збору коштів для їх організації. На життя заробляв уроками івриту. У травні 1917 року делегувався на Загальноросійський з'їзд сіоністів у Петрограді від організації «Ет лебанім».

У 1920 р. емігрував до Англії. Писав англійською мовою статті в газети «Єврейські хроніки», «Нова Іудея», «Юнг сіоніст», «Піонер» та інші. Написав серію статей про англійців для літературного тижневика «Ктувім» (на івриті), що видавався в Тель-Авіві. 1923 року заснував у Берліні педагогічне видавництво «Час будувати»: навчав івриту, пропагував ідеї заснування держави, займався редакторською діяльністю.

Чотири рази відвідував Ерец-Ізраель: у 1914, 1928, 1930, 1931 роках, 1932 року здійснив алію. У перші роки свого поселення в Ізраїлі читав лекції із сіоністських питань у містах, групах і колоніях, а також час від часу публікував статті в місцевих газетах (на івриті). Свої статті він підписував псевдонімами Ахад Хабонім, Ј., Ф. Спіровський.

Деякі з його статей перекладено на їдиш, французьку та німецьку мови. У Тель-Авіві на вулиці Мазе, 59 побудував будинок, спроектований відомим інженером Мордехаєм Розенгартемом (1898–1985). За рік до смерті продав будинок пенсійному фонду Єврейського університету.

Дружина Шуламіт (1898–1998) працювала лікаркою. Подружжя поховане на цвинтарі м. Холон. Єдиний син Уріель-Наум Сафріель (1937 р. н.) – професор, керівник управління заповідників, директор Інституту дослідження пустель; його вважають «батьком» ізраїльської екології.

СЛУЦЬКА (Левітон) ХАЯ МЕЇРІВНА

(25.12.1895, Стародуб Чернігівської губ., сучасна Брянська обл. – 1990, Рамат-Ган),
вчителька.

Її батько Меєр – купець і сіоніст. Дочка рано залишилася сиротою. Самостійно ввчила іврит. Закінчила вчительську семінарію в Києві та Харкові. Входила до єврейського загону самооборони (Київ), працювала вчителькою у Харкові. Делегатка всеросійської сіоністської конференції в Петербурзі 1917 р. Імовірно, там вона познайомилася з Шимоном Слуцьким, за якого 1919 р. вийшла заміж.

У 1920 р. з чоловіком здійснила алію. Працювала вчителькою у Мерхавії та Єрусалимі. З 1923 р. сім'я жила в Рамат-Гані, заради турботи про сім'ю Хая залишила роботу. З 1940 р. зайнялася громадською роботою в Рамат-Гані: увійшла як представниця жінок до робітничої ради, працювала в раді партії Мапай і Гістадрута (профспілка). Публікувала статті в газеті «Давар».

Старший син Меїр Аміт (17.03.1921, Тверія – 17.07.2009, Тель-Авів) – начальник військової розвідки АМАН (1962–1963), керівник зовнішньої розвідки Моссад (1963–1968).

СЛУЦЬКИЙ ІЗРАЇЛЬ-НОАХ

(1889, Сосниця Чернігівської губ. /за іншими даними 1891,
Семенівка Чернігівської губ. / – 9.11.1944, мошав Нахалал),
халуц, один із засновників Нахалал.

Народився в сім'ї рабина Цві Шауля Слуцького (1861–1939, Нахалал) і Хани Шнеєрсон.

Закінчив єшиву, захопився сіонізмом. 1909 року в Житомирі зустрів гімназистку Рахіль Хараш (Хереш), дочку багатого купця. Домовилися зустрітися в Ерец Ізраелі. У 1910 р. Слуцький першим здійснив алію, а через рік зустрів наречену. Вони приєдналися до халуцимів, які заснували Дганію. Першими відсвяткували весілля в кібуці 3 грудня 1911 р. У 1913 р. приєдналися до кооперативу в Мерхавії, одночасно працюючи на власній фермі. Коли кооператив розпався (1918 р.), сім'я певний час працювала на своїй фермі в Мерхавії, а в 1921 р. приєдналися до групи засновників робітничого мошава Нахалал. Незабаром до нього переїхав батько.

У 1943 р. сім'я, маючи своїх п'ятьох дітей, удочерила польську сироту, яка втратила батьків під час Голокосту. Ноах трагічно загинув у 1943 р.: його збила машина британських офіцерів. На пам'ятнику написали: «людина полів і книг...».

Рахіль управляла сімейною фермою, а в 1950-ті роки зайнялася громадською роботою, покинувши мошав: допомагала в абсорбції єменським сім'ям. Повернулася на ферму 1961 року, відзначивши своє 70-річчя. Написала мемуари. Померла 1981 року і була похована поруч із чоловіком.

На кладовищі мошава Нахалал поховано їхнього сина Зеєва Аміта (Слуцького), 1927–1973, який загинув на війні Судного дня. Зеєву Аміту (Слуцький) і його другові Йосефу Регеву (Гербер) знаменита Наомі Шемер присвятила одну з найвідоміших своїх пісень: «Ми з одного села», яку знає кожен у Країні. Пісня про двох друзів, які пішли на війну. Наомі Шемер познайомилася з Амітом і Регевом у Парижі, де вони жили, виконуючи чергове завдання Моссаду. Вони дружили з дитячого садка, разом воювали на Війні за незалежність (1948), разом вступили в загін 101 під командуванням Арієля Шарона, разом виїжджали у відрядження за завданням Моссаду. Пісню було написано за 7 років (1966) до загибелі Зеєва. За свідченням Йосефа Регева Наомі Шемер довго переживала своє мимовільне пророцтво.

СЛУЦЬКИЙ ІЄХУДА

(1915, Сновськ Чернігівської губ. – 1978, Єрусалим),
учитель, історик, письменник.

Прибув із батьками в Ерец-Ізраель 1925 р. Книжки для дітей підписував псевдонімом Салу, документальні книжки – Іегуда Бен-Аврахам. Доктор наук (1960). Займався редакторською діяльністю. З його примітками вийшли романи А. Фрімана «1919» і Ц. Плоткіна «Ні, так».

Серед найважливіших праць: «У боротьбі за створення єврейської армії», 1945; «Книга історії Хагани» в 3-х томах, 1954, 1959–1963, 1973; «Книга Бобруйська» в 2-х томах, 1967; «Рух Гаскалі серед російського єврейства», 1978.

З історії Ізраїлю ним написані «Вступ до історії ізраїльського робітничого руху» (1973), збірка документів «Поалей Ціон бе-Ерец-Ізраель, 1905–1919», які зробили вагомий внесок в ізраїльську історичну науку.

СЛУЦЬКИЙ ШИМОН-ІЦХОК НАУМОВИЧ

(27.12.1890, Понорниця Кролевецького повіту Чернігівської губ. – 1959, Рамат-Ган),
сіоніст.

Основоположником роду вважався Хаїм Слуцький 1850 року народження, міщанин із м. Стародуб Чернігівської губернії. У нього було п'ятеро дітей. У старшого – Наума – також народилися п'ятеро синів, серед яких Шимон-Іцхок.

Навчався в єшиві міста Почеп у рава Гнесіна, у Мінську, але, зацікавившись світськими науками, відмовився стати рабином; екстерном склав іспити на атестат зрілості в мінській гімназії. У 1911 р. призваний до армії, де прослужив стрільцем до 1914 р. Під час Першої світової війни працював вільнонайманим бухгалтером у Харкові, агентом на сольових заводах у Слов'янську та Бахмуті.

Долучився до сіоністів. У 1917 р. обраний делегатом Всеросійського сіоністського конгресу в Петрограді. Можливо, саме там зустрівся з делегаткою **Хаєю Левітон** (1895–1990). Вони одружилися в 1919 р. Разом вирушили до Криму працювати на сільськогосподарських фермах. Шимон співпрацював із кооперативом «Ахва» – центром постачання єврейського населення Криму, з організацією «Бріха», що організовувала еміграцію. Деякий час був заступником голови єврейської громади Феодосії.

У червні 1920 р. через Стамбул прибув до Ереца. Разом із друзями (серед яких майбутній організатор і перший командир ПАЛМАХу Іцхак Саде (1890, Люблін – 1952, Тель-Авів) вступив до Батальйону Праці та Оборони ім. І. Трумпельдора (Трудового батальйону), створеного через пів року після загибелі Трумпельдора 25.08.1920 р. Ядро Батальйону – близько ста осіб, більшість з яких – члени руху Хехалуц, які прибули зі Східної Європи. Працювали на будівництві доріг, отримуючи замовлення від британської адміністрації. Через ідеологічні розбіжності організація розпалася 1929 року.

Сім'я Слуцьких деякий час пробула в Мерхавії, звідти перебралася в мошав Кінерет, переїхала до Єрусалима. З 1923 р. оселилися в Рамат-Гані, заснованому як мошав недалеко від Тель-Авіва. 1921 р. Шимона обрано головою місцевої ради. Став одним із засновників товариства споживачів і банку «Шарон». У 1933 р. заснував Фонд допомоги робітникам у Рамат-Гані. У 1954 р. (йому вже 64 роки) поїхав до США вивчати страхування і діловодство.

Його син Меїр Аміт (17.03.1921, Тверія – 17.07.2009, Тель-Авів) – начальник військової розвідки АМАН (1962–1963), керівник зовнішньої розвідки Моссад (1963–1968). Прізвище Аміт узяв у 16 років, коли почав працювати в підпіллі. Двоюрідний брат поета Бориса Слуцького (1919–1986).

ТРИФОН МИХАЕЛЬ

(серпень 1881, Григорівка Чернігівської губ. – 1979, Єрусалим),
халуц.

У Бахмацькому, Ніжинському, Конотопському повітах були села з назвою Григорівка. Якщо М. Трифон говорив, що народився в Григорівці біля Чернігова, можливо, йдеться про Ніжинський район.

Друга алія; приїхав 1907 р. разом із братом Хаїмом, оселилися в Кфар-Тавор. Перший єврейський охоронець у Кфар-Таворі. У 1909 р. працював у квуцат Кінерет, пізніше – у кібуцах Дганія і Рехавія. У 1911 р. він один із трьох, які оселилися за міськими стінами Тверії; у ті часи єврею виходити вночі з міста було смертельно небезпечно.

Кожен із трьох будинків, зведених із базальту й вапняку, мав два поверхи: на першому розміщувалися сарай і курник, на другому – житло. Перший будинок належав М. Трифону, 2-й – родині Іцхака Ханкіна, 3-й – Ашеру Гершуні (1876–1969). Землі, що належали цим сім'ям, розташовувалися острівцями серед арабських земель, єврейські хлібороби постійно зазнавали нападів. Під час Першої світової війни, коли більшість представників ЕКО через французьке громадянство залишила Палестину, Міхаель став представником компанії та зумів зберегти викуплені, але не оформлені належним чином землі біля Тверії (була

небезпека їх перепродажу). Через багато років, вийшовши у відставку, він отримав від ЕКО будинок у повну власність.

Син Михаеля і Пніни (24.09.1918, Тверія – 16.03.1991, Тверія) Олександр (Алекс) Трифон працював шерифом у Тверії, був керівником поліції Північного округу, начальником поліцейської академії.

ТРИФОН РЕУВЕН

(1894, Григорівка, Чернігівської губ. – 23.12.1980, Тель-Авів),
халуц.

Приїхав до Палестини 1908 р. у складі сім'ї і разом із батьками оселився в Міцпе. Глава сім'ї Іцхак Трифон (1857, Бобруйськ – 29.05.1929, Тверія) – торговець зерном, сіоніст, член партій Ховевей Ціон і Білу. На його гроші діти купували землі й облаштовувалися в Палестині. Убитий арабськими погромниками в Тверії.

Ця сім'я серед засновників мошава Міцпе (Спостережний пункт). У 1910 р. Реувена відправили вчитися до Єрусалима (вивчав економіку). Мобілізований до турецької армії. Працював у Департаменті постачання в Тверії. Його перевели в Анталію і незабаром там заарештували (як і решту палестинських євреїв). Після 4,5 року ув'язнення повернувся; жив і працював у Хайфі в головному офісі РІСА (Колоніальне єврейське товариство в Палестині, створене Ротшильдом 1924 р.), де відповідав за придбання земель для ішува, працював до 1944 р. Потім перейшов до Єврейського національного фонду.

ТРИФОН ХАЇМ

(1882, Григорівка Чернігівської губ. – 16.12.1972, Міцпе),
халуц.

Приїхав у Країну з братом Михаелем 1907 р. Працював (із братом) на фермі Кінерет, у Седжері. 1908 р. – один із десяти засновників мошави Міцпе.

Селище було засноване на базальтовому ґрунті, біля джерела, яке давало близько 3-х кубічних літрів води на годину, нерідко повністю пересихаючи. Кожен із членів мошава отримав кредит, 250 дунамів землі під посадки зернових культур. У 1910 році ЕКО збудував 10 будинків, що здавалися в оренду. Сім'я Хаїма жила в будинку №6, сім'я брата Моше у будинку №9. Пізніше його відправили вчитися в Єрусалим. Інших відомостей про нього знайти не вдалося.

Усе життя прожили в Міцпі його брат і сестра: Рут (Ріса) Гросс, 1885, Григорівка – 1.04.1974; дружина фермера з Міцпе Цві Гросса; Моше Трифон (1884, Григорівка – 2.11.1961), фермер.

ТРУБАКОВ ЗАХАР (Зуся) АБРАМОВИЧ

(1912, Сураж Чернігівської губ., сучасна Брянська обл. – 1998, Ізраїль),
в'язень Сирецького концтабору, автор документальної повісті «Таємниця Бабиного Яру».

Через кілька місяців після його народження сім'я перебралася із Суража до Києва. Перед війною Зуся Трубаков працював на одному з київських заводів і не поїхав в евакуацію через хворобу дружини та доньки.

Він знав про знищення євреїв Мінська, відмовляв знайомих іти 29 вересня на збірний пункт, сам не пішов.

На час хвороби після закриття лікарні жили в матері дружини. Уже після окупації міста дружина (українка за національністю) пішла провідати їхню квартиру і дізналася, що вся будівля зайнята німцями. Їй видали офіційний папір про реквізицію квартири, що допомогло незабаром отримати нове житло. Анна підробила документи чоловіка, приховавши його національність, змінила ім'я: так він став Захаром.

Перший раз у гестапо він потрапив «як єврей і комуніст» за доносом своїх знайомих. На подив Трубакова німецький слідчий видав йому документ: росіянин і безпартійний.

Через деякий час він почав шукати зв'язок із підпільниками. Але гестапо заарештувало їх раніше, ніж почалася підпільна робота. Кілька днів катувань у гестапо і відправлення до Сирецького концентраційного табору.

18 серпня 1943 р. німці відібрали групу в'язнів і повезли в Бабин Яр. Їм закували ноги і веліли копати землю. На четвертий день в'язні зрозуміли, що саме їм належить: знайшли поховання 1941 року. Були побудовані печі, в кожену склали рівно по три тисячі трупів, поливали нафтою, палили протягом 36 годин. Додатково привозили в душогубках різних людей, цілими сім'ями, хто вони, – ув'язнені могли тільки гадати. Деякі з в'язнів божевільні, їх спалювали разом із трупами. Кілька людей наклали на себе руки. 29 вересня 1943 р. 327 в'язнів здійснили втечу, врятувалися 14 осіб. З них четверо пізніше загинули на фронтах Другої світової війни.

Щороку 29 вересня колишні в'язні Сирецького концтабору збиралися біля Бабиного Яру. З ними завжди була і **Діна Пронічева**. «Український уряд за вказівкою Хрущова... хотіли на тому місці влаштувати розважальний парк, а потім придумали – стадіон... Наша бойова трійка: Яків Капер, Данило Будник і я, як слід потріпали нерви йому/Хрущову/. Ми доводили, що не можна на такому святому місці щось будувати. Тут 127 тисяч людей загинуло...

– Звідки ви це знаєте? – запитав нас Хрущов.

– Вони були в'язнями Сирецького концтабору і Бабиного Яру, – підказав йому хтось із супроводжуючих.

А він не вгамовується:

– Як же порахували, що сто двадцять сім тисяч?

– За кількістю печей, – відповів Будник. – Адже ми були в команді, яку німці змушували розкопувати і спалювати трупи...

Ми розповіли членам комісії, яку бухгалтерську скрупульозність проявляли німці під час обліку кожного розстріляного, трупи яких витягали з котлованів, клали на піч і спалювали... Імовірно, наші розповіді якимось вплинули на ці комісії, і від своїх поспішних ідей начальники відмовилися...» (Зі спогадів З. Трубакова).

Одразу після війни Трубаков почав записувати свої спогади, намагався назвати по іменах якомога більше людей. Але надрукувати книжку відмовлялися всі видавництва.

У 1990 р. Трубаков репатріювався до Ізраїлю. У 1997 році його документальна повість була надрукована в Тель-Авіві. Захар Трубаков виявився останнім свідком трагедії Бабиного Яру.

ХАЛЕВІ НАХУМ (Левін Нахум)

(1889, Глухів Чернігівської губ., сучасна Сумська обл. – 1963, мошав Кінерет), халуц.

У Лодзі вступив у партію «Поалей Ціон», здійснив алію 1906 року. Один із засновників «Поалей Ціон» у Палестині.

У 1906 р. із сім'єю Черток (Шерток) оселився в арабському селі Айн Синія біля Рамалли. Того року три єврейські сім'ї уклали договір оренди на 10 років, щоб довести ішову і собі можливість жити в мирі з арабами. Не вийшло: їх вижили з села.

Працював на винному заводі в Рішоні, був каменотесом у Єрусалимі (група при академії «Бецалель»), у 1910–1912 рр. жив у мошаві Міцпе, з 1912 р. оселився в мошаві Кінерет. Займався сільським господарством: працював на фермі, вирощував овочі.

У Першу світову війну мобілізований до турецької армії, воював на Синаї. Після війни повернувся в мошав і прожив там усе життя.

ХАНЗІН МОРДЕХАЙ (Мотель) МЕНДЕЛЕЙОВИЧ

(1905, Конотоп Чернігівської губ., сучасна Сумська обл. – 10.08.1997, Ізраїль),
в'язень Сіону, дослідник юдаїзму, викладач.

Мати – Фрейдл Рабой, двоюрідна сестра хасида Ісроеля-Ноаха Беленицького; батько – Менахем-Мендель, нащадок реба Моше, хасида Алтер Ребе. Сім'я належала до любавицької течії хасидизму. Батько був равиним та успішним комерсантом. Ханзіни передплачували журнал «Ха-шилоах», купували книжки Бяліка, Мапу, Гордона, інших єврейських класиків.

Дід, реб Іехіель Міхаель Дов-Бер Ханзін, був відомим мудрецем Тори і одним з активних учасників релігійно-сіоністського руху «Мізрахі».

У погромі 19 вересня 1919-го, вчиненому бійцями Добровольчої армії генерала Денікіна, Мордехай ледве не втратив ногу. Це привело його до розуміння сіонізму. На початку 1920-х він вступив до «Гехалуца», до його «народно-трудового» крила, яке займалося підготовкою до переселення євреїв у Палестину. Незабаром приєднався до руху «Гістадрут» (пізніше – Єдина всеросійська організація сіоністської молоді, ЄВОСМ), менш політизованої організації, що об'єднувала як релігійну, так і світську молодь.

Ханзін став одним із лідерів «Гехалуца» в Конотопі та зв'язковим його центрального комітету. Готуючись до виїзду в Палестину, почав навчатися столярної справи у створеній «Гехалуцем» майстерні.

Коли СРСР прокотилися масові арешти сіоністів, залишатися в Конотопі стало небезпечно. У 1929 році Мордехай разом із братом Довідом і батьками переїхав до Москви. Вступив на історико-філософське відділення університету. Паралельно працював у правлінні московської єврейської громади і вступив до підпільного «Об'єднаного мерказу сіоністських організацій в СРСР».

Мордехай представляв у «мерказі» національно-релігійну молодь.

У 1929 р. – член центральної ради «Ціонут ха-меухедет» у Радянському Союзі та протягом 10 років секретар і генеральний директор єврейської громади в Москві.

Узимку 1934-го членів сіоністського підпілля почали викликати на допити в ОДПУ. «Мерказ» передав у США меморандум – докладний звіт про єврейське життя в Союзі. Там були згадані шокуючі свідчення утисків радянського єврейства.

Ханзін дивом unikнув арешту, йому довелося тікати. Спочатку до Грузії, в якій євреї відвідували легально діючі синагоги і відкрито навчали дітей Торі. Потім до Одеси. Ханзін приїхав як представник «мерказу». Він став підштовхувати місцеву групу до того, щоб вона конкретизувала свою платформу і зв'язалася з московськими сіоністами, які залишалися на волі.

До літа 1935 року в підпільному сіоністському русі вдалося домогтися єдності. Загалом у Союзі налічувалося 54 осередки: у Ленінграді, Москві, Харкові, Києві, Мінську, інших містах і містечках України, Білорусі, Криму.

Мордехая Ханзіна заарештували 15 червня 1935 року. За «контрреволюційну діяльність» – участь в «Об'єднаному мерказі сіоністських організацій в СРСР», – 7 вересня 1935 року був засуджений на 3 роки позбавлення волі, яке відбував у таборах Воркути. Звільнений 1939 р., але 1941 р., коли був на засланні, заарештований знову і засуджений на 10 років ув'язнення додатково в Сибіру. Звільнений 1951 р. і відправлений на заслання до 1956 р. Він провів у в'язницях, таборах і засланнях 21 рік, з 1935 по 1956.

Під час другого терміну з ним стався випадок, який досі наводять у хасидських виданнях як розповідь про ханукальне диво.

Наближувалась Ханука, і група з 18 євреїв-в'язнів зібралася на «таємну нараду». Ув'язнені вирішили будь-що-будь запалити ханукію. Один ув'язнений пообіцяв дістати маргарин – замість олії. У когось для саморобної ханукії знайшлися маленькі стаканчики. На гноти /фітілі/ пішли нитки від табірної одягу. Мордехай Ханзін був найстаршим, йому випала честь сповістити прихід свята запалюванням першої свічки. Глибокої ночі, у маленькому табірному сараї група євреїв стовпилася навколо імпровізованої ханукії, що стояла на перевернутому ящику. Коли Ханзін виголошував перші благословення, увірвалася табірна охорона. Незабаром просто в таборі відбувся суд. «Це акт державної зради, – заявив чекіст. – Запалюючи свічки, ви мали намір подати сигнал ворогові. Покарання за це – найвища міра соціального захисту».

Усвідомлюючи, що накликав смерть на всіх, Ханзін розридався, а потім випалив: «Ми євреї, і ми запалили свічки вночі, щоб відзначити свято Ханука».

І тут раптом особіст відкликав охоронців. Коли ті вийшли, він звернувся до Ханзіна: «Якщо ви запалили ханукальні свічки, дозвольте мені показати, як правильно їх запалювати». Він підніс перший аркуш до вогню, потім ще один, і ще. Незабаром від купи паперу нічого не залишилося. Чекіст згріб попіл і викинув його у вікно. Потім викликав охорону. «Візьміть цю групу з 18 осіб, – рывкнув він, – і розділіть їх так, щоб вони не могли бачити один одного. Немає сенсу їм давати вишку: вони не варті й однієї кулі». «Я теж єврей, – пояснив він Ханзіну наодинці. – І я прошу вас зробити так, щоб майбутні покоління нашого народу знали, як запалювати ханукальні свічки».

З 1956 року Ханзін став помічником головного рабина Москви і секретарем столичної єврейської громади. Викладав в єшиві «Коль Яаков», розшифровував стародавні єврейські рукописи, що зберігаються в Державній бібліотеці ім. Леніна.

Розібравшись в особливостях радянського законодавства, сьомий любавицький ребе Менахем-Мендель Шнеєрсон вирішив допомогти своїм одноплемінникам. Хасиди руху Хабад поставили на потік пошук в Ізраїлі родичів радянських євреїв або навіть однофамільців, які могли зіграти роль рідні, підписавши виклик для ОВІРу. Найбільшою проблемою було роздобути актуальну інформацію про потенційних репатріантів. І джерело такої інформації знайшлося. Мордехай Ханзін зберігав у своїй пам'яті тисячі імен та адрес.

У 1963-му з дружиною Хаєю Тверською і донькою Сімою вони подали заяву в ОВІР на репатріацію. Чекали дозволу два роки. В Ізраїль сім'я вилетіла 8 вересня 1965 року. Ханзіни після приїзду в Ерец-Ізраель оселилися в Бней-Браку, потім переїхали в Петах-Тікву. Сім'ю зустрів брат Ханзіна Довід, головний рабин Петах-Тікві.

Багато років Мордехай Ханзін писав «у стіл» прозу і вірші на івриті. Незабаром після репатріації він почав працювати викладачем в Університеті імені Бар-Ілана, став головою російського відділення «Сохнута». В університеті займався дослідженнями, працював над рукописами Меїра Бар-Ілана, одного з лідерів релігійного сіонізму.

Один із засновників у листопаді 1969 р. Організації в'язнів Сіону.

ХАСКІН МОШЕ

(1874 або 1879, Чернігів – 1950, Єрусалим),
рабин.

Навчався у найвідоміших рабинів Литви, три роки жив як член сім'ї в будинку Іцхака Ельханана Спектора – головного рабина Ковно (Каунаса). Пізніше сам став відомим як один із шанованих рабинів Єрусалима.

На честь свого одруження 1896 р. відправив пожертвування поселенцям Ерец-Ізраель. Сина назвав на честь учителя: Іцхак Ельханан.

Після закінчення навчання був призначений рабином містечка Кракіново (Литва), де прожив 15 років і створив єшиву відому тим, що вона готувала слухачів для єшиви «Слобідка»: однієї з найвідоміших у Європі.

У 1914 р. євреям було наказано виїхати з прифронтової смуги; сім'я Хаскіна вирушила в Прилуки Полтавської губернії (сучасна Чернігівська область). З 1918 до 1933 року був головним рабином міста. Від погромів його сім'ю рятував друг-християнин. Зі встановленням радянської влади рабин був оголошений «небажаним буржуазним елементом» і разом з іншими «буржуями» під наглядом міліціонерів підмітав вулиці міста. Будинок його конфіскували, і довгі роки раб жив коштом єврейської громади, таємно проводив заняття.

Його син Іцхак Хаскін (1905, Кракіново, Литва – 1979, Тель-Авів, Ізраїль) організував у 1922–1923 рр. групу юнаків 16-17 років, які марили сіонізмом. Одного разу вони розкидали в синагозі листівки (російською мовою) з гаслом «Хай живе земля Ізраїлю!». У 1922 р. Іцхак вступив до київського політехнічного інституту, але восени 1924 р. його заарештували, і місяць він провів у прилуцькій в'язниці. Коли заарештованих «за сіонізм» повели з міської в'язниці на вокзал, раб Моше пішов слідом за сином, до нього приєдналися батьки інших заарештованих, потім кілька десятків перехожих: на вокзалі серед тих, хто проводжав, опинилися всі євреї Прилук. Іцхак пройшов в'язниці Полтави і Харкова, заслання на Урал було замінено на виїзд до Палестини без права повернення в СРСР. З ним поїхала сестра Мір'ям.

Раву Моше не дозволяли виїзд до 1933 року. У цей рік померла його дружина. Він утік із СРСР завдяки допомозі асоціації рабинів-біженців із Росії, скарбником якої був призначений одразу після приїзду до Єрусалима. Відомий своїми науковими працями з іудаїзму.

Його онука Ханна Гірш (1933–1994) стала першою жінкою-офіцеркою в ізраїльській поліції.

ХАСКІНА ТОВА (ДУСЯ)

(14.11.1983, Новгород-Сіверський – 23.12.1948, Тель-Авів),
педагогиня, громадська діячка.

Народилася у світській родині купця Авігдора Хаскіна та його дружини Лії Левіної. Закінчила Новгород-Сіверську жіночу гімназію. З 1909 по 1912 рр. навчалася на вищих Фребелівських курсах у Санкт-Петербурзі, які готували керівників дитячих садочків і викладачів середніх навчальних закладів. Ці три роки Дуся жила в сім'ї в будинку сестри Мір'ям, яка стала дружиною Шмуеля Яновського (майбутній історик і лідер сіоністського руху). Шмуель долучив сестер до студентського сіоністського гуртка. Світські євреї не знали іврити і навчалися мові у головного рабина Санкт-Петербурга Моше Елазара Айзенштадта.

У Петербурзі Дуся познайомилася з Й. Трумпельдором, який навчався на юридичному факультеті і закликав молодь відновлювати Ерец.

У 1912 р. учасники гуртка виїхали до Палестини і приєдналися до комуни Йосефа Трумпельдора, що працювала на фермі Мигдаль, де навчалися сільському господарству. Дуся змінила ім'я, відтепер вона – Това. Через рік комуна розпалася. Това працювала на інших фермах, а на початку Першої світової війни опинилася серед тих, кого турецький уряд вислав до Єгипту.

У 1915 р. повернулася в Петроград. Керувала єврейським дитячим садком, вступила в партію Цеірей Ціон і була учасницею 7-ї сіоністської конференції (1917 рік, Петроград). «Ці дні, дні революції (йдеться про лютневу революцію 1917 р.) в Росії, дні очищення і пробудження на єврейській вулиці: «Бунд», сіонізм, «Поалей-Ціон» і «Молодь Ціона». Нові вітри подули в середовищі студентів-сіоністів у столиці. Мрія одна у всіх – створення колективів у Країні Ізраїлю і Ося Трумпельдор – на чолі. Ця ідея проникла в серця не тільки обмеженого кола друзів Трумпельдора, а й привернула душі й інших груп, що стояли раніше осторонь», – згадувала вона пізніше. Одразу після конференції виїхала до Криму, відвідала Челябінськ, Єкатеринбург, Іркутськ. У 1919 р. через Китай і Японію з групою однодумців дісталася Палестини.

Як представниця сіоністської молоді Сибіру та Уралу брала участь у 12 Всесвітньому сіоністському конгресі в Карлових Варах (1921 р.), учасниця семінарів і конференцій педагогів у Празі та Відні (1921), у Парижі (1925).

Відкрила перший муніципальний дитячий садок у Тель-Авіві (1921), де дітей виховували за системою Монтессорі. У 1929 р. Т. Хаскіна навчалася на курсах Марії Монтессорі в Лондоні.

Писала статті в педагогічні журнали, виступала з лекціями про соціальну значущість дитячого садка, відповідальність дитини за порядок і чистоту в кімнаті, про свободу розвитку дитини. У ті роки ці ідеї були нові для більшості батьків. Вона висунула ідею створення «ясел від 0 до 3-х років» для дітей матерів, які працюють. Викладала у вчительській семінарії, стала однією з організаторів товариства садівників і редагувала педагогічний журнал «Відлуння саду», що видавався фракцією вчителів. Консультувала і редагувала програму «Куточок дитини» на радіо.

Організувала перший і єдиний у країні дитячий театр (1936–1948). Після смерті Т. Хаскіної не знайшлося ентузіаста, і театр припинив своє існування.

ХАФТ ЯКІВ

(11.01.1883 або 1884, Конотоп, сучасна Сумська обл. – 26.02.1966, Єрусалим),
один із засновників міста Бейт-Керем; письменник, економіст.

Його батько успішно займався комерцією. З 1886 р. жили в у Клинцях сучасної Брянської області. Навчався у знаменитій Воложинській ешиві. Належав до групи «Поалей Ціон».

Під впливом книжок Горького втік із другом із рідного дому пізнавати «великий світ». У Гомелі пережили погром у квітні 1903 р., втекли до Києва, кілька тижнів працювали вантажниками в Катеринославі, Одесі. Подорож виявилася важкою, юнаки повернулися додому.

У червні 1904 р. разом із другом **Урі Гнесіним** здійснив алію. Зустрічав їх **Менахем Гнесін**, брат Урі. А в новорічний вечір (Рош-а-Шана) був гостем у сім'ї Ханкіних (емігранти з Гомеля) в Петах-Тікві. Делегат Сьомого сіоністського конгресу (1905).

Рік працював наймитом у Петах-Тікві. Виїхав в Чикаго, вдало заробляв продажем авто-

мобілів. Одружився з дівчиною, яка емігрувала до США з Конотопа. У 1910 р. повернувся до Палестини.

У 1911–1912 рр. – перший головний бухгалтер ферми Кінерет. Тут помер його первісток. Після смерті другої дитини поїхали в Єрусалим, ближче до цивілізації. В Єрусалимі у сімейної пари народилися і виросли четверо дітей.

1913–1918 рр. – директор виробничих майстерень академії мистецтв «Бецалель». У 1916–1919 рр. – фінансовий директор першого єврейського медичного центру «Хадасса» в Єрусалимі. 1920–1927 рр. – депутат Ваад Леумі (Національний комітет: виконавчий орган зборів депутатів ішува в 1920–1948 рр.).

У 1922 р. один із засновників селища Бейт-Керем і перший його керівник. Бейт-Керем – перше єврейське поселення на південному заході Єрусалима. У наші дні – один із найпрестижніших кварталів столиці.

У 1930-ті роки він створив аудит-фірму, яка працює донині, будучи однією з найбільших у Країні консалтингових компаній.

У 1945 р. ініціював заснування літературної премії **Йосефа-Хаїма Бреннера**, знаменитого письменника і свого друга, який загинув під час погрому в Яффо. Премія існувала до 2011 р.

Написав дві книжки: автобіографічну «Радість вечірніх зірок», 1959 р. і «У круговерті сходів і заходів сонця», 1963 р. – збірка оповідань, спогадів, нарисів.

ХАЮТМАН ЦХАК

(24.12.1867, Прилуки Полтавської губ., сучасна Чернігівська обл. – 2.01.1938, Тель-Авів),
один із засновників Метули і Тель-Авіва.

Коли йому було 13 років, сім'я переїхала до Кишинєва. У Кишинєві заснував разом із поетом Ноєм Шапіро і Меїром Дизенгофом відділення «Ховавей Ціон», усі троє будуть серед батьків-засновників Тель-Авіва. У Кишинєві та містах Сербії вони організували бібліотеки для молоді, де проводилася активна агітація за освоєння Ерец-Ізраель.

Приїхав в Ерец у 1890 р. без сім'ї. Збирався поїхати в Мекку для пошуків і повернення в Країну 10 загублених колін Ізраїлевих. Був робітником у різних поселеннях 1-ї алії. Створив (з Ноєм Шапіро) профспілку робітників у Реховоті. Облаштувавшись, викликав сім'ю. Працював заступником директора скляної фабрики, якою керував М. Дизенгоф. У регіоні почалася епідемія лихоманки, захворіла і осліпла дружина Хаютмана.

У 1896 р. перебрався в Метулу – найпівнічніше місто Країни, для заселення й освоєння якого обрано 59 родин із колоній, заснованих Ротшильдом. Хаютман приїхав із великою родиною: вісім дітей і осліпла дружина. Замість обіцяних будинків переселенці виявили халупи, вкриті землею і хмизом, першої зими більшість із них зруйнувалися. Замість орної землі побачили скелястий ґрунт. Хаютман заснував ферму, очолив комітет фермерів, допомагав поселенцям в отриманні кредитів.

У 1905 р. за пропозицією М. Дизенгофа переїхав до Яффо: діти вступили до сільсько-господарської школи «Мікве Ізраель». Його син Захарія пізніше керував сімейною фермою. Хаютман заснував першу в Країні фірму з продажу швейних машинок «Зінгер», керівництво якою передав згодом одному із синів.

Член «Ордену стародавніх макковейв», який головним своїм завданням назвав розвиток сіоністського руху та економічну допомогу ішуву і девізом обрав слова з Тори: «За народ наш і за міста Бога нашого!». Один із творців кооперативного банку «Купат ам» (1918).

Один із засновників тель-авівського району Неве-Шаанан, брав участь у розширенні території Хайфи, Рішон-ле-Ціона, купуючи землі для нових міських районів і сільськогосподарських поселень.

ХЕН (ХЕЙН) ХАЇМ-ДАВИД-ЦВІ, РаДаЦ
(1846, можливо, Чернігів – 11.12.1925, Палестина),
рабин.

Один із найвідоміших хасидів Хабада в Російській імперії. Його батько – Перец Хен, якого називали геніальним хасидом (1797–2.06.1883, Чернігів), був призначений рабином Чернігова 1866 року за вказівкою любавицького ребе Цемах Цедека (1789–1866).

У 1883 р. РаДаЦ призначений рабином Чернігова. В роки Першої світової війни у своєму будинку організував філію єшиви Томхей тмімім, організував допомогу єврейським біженцям із Галичини та єврейським солдатам. Його дружина Гота після перенесеного інсульту 13 років пролежала паралізованою (до самої смерті) і турботи про молодших дітей лягли на плечі рава. У родині було 10 дітей і доля більшості трагічна. Син і дочка померли в 1920-ті роки, дочка Дебора та її чоловік Хаїм Бейлін загинули в Шоа. У ніжинському погромі 1919 р. загинув один із синів – **Шломо Менахем Мендл**.

У 1925 р. РаДаЦ у складі сім'ї з 17 осіб за сприяння рава Кука виїхав в Ерец-Ізраель, де жив його син Абрахам. Через пів року рав помер у Святій Землі.

Його онука Зельда Шнеєрсон-Мішковські, дочка Рейчел (Рахіль) Хен, стала однією з найвідоміших поеток Ізраїлю.

Його онука, дочка Шломо Менахема Мендла, Шошана Хен-Захаві (1910, Україна /ймовірно, Ніжин/ – 11.05.2003, Єрусалим) працювала секретаркою президента Ізраїлю Залмана Шазара, відома як письменниця і перекладачка з англійської.

Його онук **Перец Хейн** (син Шломо Менахема Мендла) – науковий редактор Короткої єврейської енциклопедії.

ХЕН (ХЕЙН) АБРАХАМ (Авраам) ЄГУДА
(1878, Чернігів – 5.10.1958, Єрусалим),
рабин, громадський діяч.

Син Хаїма-Давида Цві Хена (РаДаЦ); старший брат **Шломо Менахема Мендла**.

Був духовним лідером міста Новозибкова, пізніше – Ніжина, одного з центрів хасидизму напряму ХАБАД (любавицький хасидизм) в Україні. Хен вважав, що завданням іудаїзму є руйнування національних, класових і релігійних перешкод, намагався поєднувати хасидизм з ідеями П. А. Кропоткіна і Л. М. Толстого. З глибокою повагою Хен ставився до князя Кропоткіна, вождя російського анархізму, якого він називав «святим нового світу».

До 1939 року рабин Хен жив у СРСР і Польщі (Данциг), звідки, у зв'язку з початком Другої світової війни, втік до Парижа. Був рабином тієї синагоги, в якій молився Менахем Мендель Шнеєрсон із Любавича (7-й любавицький ребе); згодом виїхав до Палестини.

Організаційно належав до громадського релігійно-сіоністського руху «Мізрахі», обіймав посади в Національній раді Ерец-Ізраель («Ваад Леумі»), відповідаючи там за відділ освіти і виховання: єдиний директор цього відділу до створення держави, після 1948 року – перший директор у Міністерстві в справах релігій і в Міністерстві освіти. До самої своєї смерті він виступав за мир з арабами.

Під час процесу Бейліса опублікував брошуру російською мовою «Іудаїзм і кров». З 1940 по 1954 рр. – рабин Бейт-Керем (заснована представниками другої алії 1923 року).

Помер на день скорботи: Йом Кіпур. На його похороні були присутні рабини, міністри, представники Єврейського агентства.

ХЕЙН ПЕРЕЦ

(1908, Ніжин Чернігівської губ. – 2001, Хайфа),
старший науковий редактор Короткої єврейської енциклопедії.

Народився в сім'ї ніжинського рабина **Менахема-Мендла Хейна /Хена/** (1889 – 1919), який загинув під час погрому в період громадянської війни в Україні. Хейн здобув єврейську релігійну та світську освіти: до 14 років навчався в хедері та ешиві, у віці 16 років склав екстерном випускні іспити в гімназії.

У 1925 р. Хейн приїхав в Ерец-Ізраель. Вступив до вчительської семінарії партії «Мізрахі», вивчав англійську, французьку та німецьку мови.

До 1965 р. був співробітником адміністративного апарату медичного центру «Хадасса» в Єрусалимі. З 1965 р., після виходу на пенсію, займався перекладами наукової літератури і редагуванням у видавництві «Кетер». У 1972–1975 рр. Хейн – редактор, а потім старший редактор Короткої єврейської енциклопедії (КЄЕ) російською мовою. У 1975–1976 рр. він підготував переклад, редактуру та індекс зібрання творів Х. Вейцмана англійською мовою та на івриті. 1977 року, коли роботу з видання КЄЕ відновили, Хейн повернувся до роботи як старший науковий редактор.

ХЕФЕЦ ЯКІВ

(1887, Почеп Чернігівської губ., сучасна Брянська обл. – 1978, мошав Кінерет),
лікар, халуц.

Алія 1908 року. Жив в Петах-Тікві. У 1911 р. його запросили у мошав Кінерет аптекарем. Ймовірно, ще в Україні він навчався у фельдшерській школі, але довелося стати і аптекарем, і лікарем. Лікував і жителів мошава, і жителів сусідніх кібуців, і всіх, хто до нього приходив, опинившись єдиним лікарем в окрузі.

ЦИВЛІН ААРОН ЦВІ

(1877, с. Турець Сосницького повіту Чернігівської губ.,
сучасне с. Турів Корюківського р-ну – 1940, Рамат-Ган (Тель-Авів),
один із творців Рамат-Гана.

Народився в традиційній родині, навчався в хедері та ешиві, навчався друкарській справі. Призваний до царської армії, займався палітурними роботами. Одружившись, поїхав до Бахмута біля Катеринослава (м. Дніпро), відкриває друкарню, бере активну участь у діяльності Хабада.

Сім'я здійснила алію 1914 року. Цивлін відкриває палітурну майстерню в Яффо, але того ж року мобілізований до турецької армії. До 1917 р. завідує їдальнею. Його сім'я (дружина і четверо дітей) у ці роки живуть у курені в Кфар-Саві, куди депортують євреїв із Яффо і Тель-Авіва. Серед тих, хто опікується проблемами біженців – письменник Хаїм Бреннер. Демобілізувавшись 1917 року, перевозить сім'ю в Петах-Тікву, а за рік повертається в Тель-Авів.

Бере участь у створенні поселень Тель-Нордау і Рамат-Ган. Приєднавшись до товариства Ір-Ганім (Місто-садів), переконує кількох друзів наслідувати його приклад. У 1921 р. тут живе 20 осіб, Цивлін обраний до місцевої ради, опікується проблемою водопостачання мошава (воду привозили з р. Яркон, що протікала за кілька кілометрів). В Тель-Авів Цивлін їздить на вислюку, на ньому ж привозить воду для поливу своїх 10 дунамів землі, на яких висаджено дерева.

З 1928 по 1938 р. його обирали радником з економіки містечка, де мешкало менше ніж тисяча осіб. Мошав Ір-Ганім, заснований у 1921 р. як зелене передмістя Тель-Авіва, з 1933 р. переходить до комерційної та промислової економіки. Змінює назву на Рамат-Ган. У 1950 р. набув статусу міста. Примикає до Тель-Авіва. На території Рамат-Гана розташовані Алмазна біржа, Університет імені Бар-Ілана, найбільший на Близькому Сході Медичний центр «Шіба».

ЦИВЛІН ФЛО

(1902, с. Турець Сосницького повіту Чернігівської губ.,
сучасне с. Турів Корюківського р-ну Чернігівської обл. – 1982, Холон),
фотограф.

Старший син Аарона Цві Цивліна. Здійснив алію разом із сім'єю у віці 12 років. У Тель-Авіві працює асистентом фотографа, вивчає професію. У 1926 р. після одруження переїжджає в Рішон-ле-Ціон, працює фотографом. У 1929 р. відкриває студію в центрі Єрусалима на вулиці Кінг-Джордж. Ф. Цивлін разом з іншими фотографами документував в 1920–1950-ті роки життя Єрусалима. У музеї Ізраїлю виставлені його фото 1936 року.

Працював також на замовлення Хагани та Ізраїльського земельного фонду. Багато світлин загинули в 1948 р., коли під час облоги Єрусалима сім'я спалювала їх і фотопапір для нагріву води. У 1953 році Ф. Цивлін закрити свою студію і викинув у сміття тисячі фото і негативів.

З 1953 р. жив у Рамат-Гані.

ЦИМБАЛЕР МЕЙР

(5.06.1902, Чернігів – 23.06.1987, Ізраїль),
будівельник, халуц.

У 1919 році наважився виїхати до Палестини. Це був перший рік 3-ї алії: з 35 тисяч прибулих у 1919–1924 рр. дві третини становили євреї колишньої Російської імперії. Нелегально перейшов турецький кордон, голодував.

У Рош-Аїні приєднався до Робочого батальйону, працював на будівництві. У середині 1920-х у групі стався розкол: більшість на чолі з Михайлом Елькіним виїхали в СРСР, створили в Криму єврейську комуну «Віа нова»; ті, що залишилися, зазнавали пресингу з боку керівництва ішува. У ті роки соціалісти Бен-Гуріон і Арлазоров оголосили війну комуністам: їх гнали з роботи, їм перекривали воду. Це змусило комуністів, зокрема з Робочого батальйону, виїжджати з Ерец. Цимбалер залишився, він вважав себе насамперед сіоністом.

Брав участь як муляр у будівництві меморіалу «Лев, що реве» (1926) на цвинтарі-пантеоні Кфар-Гіладі в пам'ять про Трумпельдора.

Воював у складі Британської армії в роки Другої світової війни.

Під час Війни за незалежність у 1948 р. захищав Рамат-Нафталь, створений демобілізо-

ваними єврейськими бійцями Британської армії. Вони відбивали численні атаки ліванської армії, вели запеклі бої.

З 1948 р. у кібуці Бейт-Альфа будував будинки й дороги. Зламав ноги – виробнича травма, більше не міг працювати будівельником. Йому запропонували стати членом кібуца. Зайнявся сільським господарством. Виростив сад кактусів, побудував басейн для розведення риби.

ЦИФРОНІ АБРАХАМ

(1.12.1882, Прилуки Полтавської губ., сучасна Чернігівська обл. – 2.09.1933, Тель-Авів), філолог, педагог і перший редактор журналу «Наша мова» (іврит).

Закінчив гімназію, вивчав у Відні семітську і класичну філологію, здобув докторський ступінь із філософії. Паралельно навчався у віденській семінарії для рабинів. Займався дослідженнями юдаїзму і стародавньої літератури, перекладав стародавні тексти.

У 1912 р. його запросили викладати в гімназію «Герцлія» історію, Талмуд, латину, філософію. Працював викладачем 22 роки, до самої смерті.

Перший редактор журналу «Лешонену» («Наша мова»); видавався з 1929 р. Комітетом з вивчення івриту. Член комітету з назви вулиць Тель-Авіва.

ЦИФРОНІ ЕЛІЯГУ

(20.03.1894, Прилуки Полтавської губ., сучасна Чернігівська обл. – 3.12.1943, Ерец-Ізраель), халуц.

Приїхав до Палестини зі своїм дядьком **Абрахамом Цифроні** 1912 року. Навчався в гімназії Герцлія. Був членом «Поалей Ціон» ще в Прилуках, у Палестині увійшов до ЦК «Поалей Ціон», став членом групи створення поселень у Галілеї. Воював у складі Єврейського легіону, після війни вступив у перший кібуц Верхньої Галілеї Аелет-ха-Шахар (один із засновників кібуца – **Хілель Ландсман**). Вирощував овочі, писав статті в газети, займався просвітницькою діяльністю. Раптово помер під час однієї з екскурсій, організованої для молоді кібуца.

На згадку про нього через рік після його смерті в кібуці розпочали будівництво бібліотеки, яку відкрили 1950 року. Сьогодні це Дослідницький і навчальний центр Верхньої Галілеї ім. Еліягу Цифроні.

ШАНІ ШЛОМО (Красногорський Шломо)

(1.07.1901, Ніжин Чернігівської губ. – 3.08.1993, кібуц Дганія), активіст поселенського руху.

Старший брат **Іфхара Пейсаха**, чоловік **Мір'ям Давіташ**. До 14 років навчався в хедері та з приватними педагогами. З 16 років приєднався до руху Ѓе-Халуц. Згодом кілька разів заарештовувався радянською владою за сіоністську діяльність. У 1919 р. мобілізований до армії, працював санітаром у військовому госпіталі.

Три роки навчався на різних фермах руху Ѓе-Халуц, зокрема у Тель-Хай: перша в Криму землеробська халуціанська комуна, названа на честь поселення, біля якого загинув засновник руху Ѓе-Халуц І. Трумпельдор. Із групою халуцим утік із СРСР через Латвію:

сіли на корабель під Ригою і прибули в Яффо. Вступив до групи «Хавурат ха-даром», найбільшої комуні, створеної під управлінням сільськогосподарського відділу профспілок з метою облаштувати приблизно 65 тисяч новачків, які прибули в Країну з 1924 до 1928 рр. («четверта алія»).

Зустрів у Нес-Ціоні **Мір'ям Давіташ**, після весілля 1930 року переїхав до дружини в кібуц Дганія. Вирощував у кібуці польові, овочеві, кормові культури.

У 1940 році вступив у поліцію ішува, створену як підрозділ, що допомагав британській поліції. Командирами цих частин були англійські офіцери, молодший офіцерський склад і рядові – євреї ішува. З початком Другої світової війни, коли британські частини пішли на фронт, єврейська поліція залишилася єдиною охороною ішува. Після закінчення британського мандата єврейська поліція (1800 бійців, включно з 85 сержантами і старшими сержантами, і 172 молодшими сержантами) разом зі зброєю (понад 40 кулеметів «Луїс», 6 800 гвинтівок) влилися до Пальмаху і взяла участь у Війні Ізраїлю за незалежність.

У 1952 р. Шані Шлома повернувся в кібуц, тепер він працював у садах: вирощував банани, фініки, виноград. Також займався проблемами безпеки. З 1968 року працював на заводі Tolgal Degania Diamonds Industrial Ltd., де виготовляли алмазні інструменти для розпилю, заточування та полірування твердих металів. Завод поступово став головним джерелом доходу кібуца. У 2007 році члени кібуца проголосували за приватизацію.

ШАНІ-ДАВІТАШ МІР'ЯМ

(2.12.1902, Ніжин Чернігівської губ. – 26.11.1958, Ізраїль),
халуцит.

З 13 років Мір'ям працювала в підпільному сіоністському русі. У 1920-ті рр. закінчила курси медсестер. Як членкиня Ѓе-Халуц пройшла навчання на одній із ферм, де молодь навчали працювати на землі, готуючи до від'їзду в Палестину. На початку 1918 року в Харкові відбулася перша всеросійська конференція розрізнених груп, які ухвалили таке рішення: «Кожен член Ѓе-Халуц у діаспорі має підготувати себе до праці. Після прибуття в Ерец-Ізраель він зобов'язаний надати себе в розпорядження організації на трирічний термін... Обов'язок кожного учасника руху завчасно опанувати мову іврит... У Ѓе-Халуц приймаються люди, які бажають залишитися в Ерец-Ізраелі на все життя».

Уже до 1925 року лідерів організації заарештували. Мір'ям встигла виїхати в Ерец. З 1928 року, як і мріяла, жила і працювала на землі: знаменитій Дганії – «матері кібуців». Похована на місцевому кладовищі.

Чоловік – **Шані Шломо (Красногорський)**.

ШЕР ААРОН

(6.1.1899, Чернігів – 6.2.1920, Тель-Хай),
халуц, національний герой Ізраїлю.

Народився в сім'ї кантоніста, який відмовився прийняти християнство. Батько працював кравцем. У домі говорили тільки російською, батько не знав їдишу. Здійснив алію навесні 1914 року, опинившись одним з останніх, хто встиг це зробити до війни. Аарон зовсім не знав івриту і не бажав розмовляти російською, тому понад рік узагалі не вимовляв жодного слова. Багато хто вважав хлопця німим.

Працював він біля Тель-Авіва на полях Кфар-Сави. Захворівши на малярію, отримав

перепочинок. Поки лікувався – вивчив іврит. Виявився пристрасним оратором. У 1916 р. йому запропонували приєднатися до групи Кінерет. Він працюєвав з ентузіазмом, брав участь у дискусіях, допомагав хворим. Незабаром став керівником робіт і відповідальним за збір зброї для самооборони (нелегальна діяльність, за яку турецький уряд відправляв до в'язниці).

Коли надійшло повідомлення про напад арабів на єврейське селище Тель-Хай (там перебувало всього 17 осіб), Аарон Шер із загоном Йосипа Трумпельдора вийшов на його захист. Оборона маленького поселення на околиці Палестини стала символом стійкості, а принцип не відступати в бою, не залишати без захисту поселенців проголосили ідеологією Ізраїлю.

На честь восьми загиблих захисників Тель-Хай у 1950 р. засновано місто Кирьят-Шмона.

Брат Аарона воював в Україні на боці червоних, загинув, імовірно, 1919 року.

ШЕЙНБЕРГ НАТАН

(24.01.1955, Чернігів – 25.05.1975, Ізраїль),
загинув за незалежність Ізраїлю.

Репатріювався з батьками 1962 року. Призваний у ЦАХАЛ у травні 1973 року. Служив у бригаді «Голані» – елітних військових частинах. Убитий 25.05.1975 р. під час пошуку ліванських терористів.

Похований на кладовищі м. Холон.

ШИМОНІ РІВКА (уроджена Цивліна)

(19.03.1905, Чернігів – 15.09.1979, кібуц «Ашдот Яків Меюхад»),
халуцит, одна із засновниць кібуца «Ашдот Яків».

Навчалася в чернігівській гімназії, потім у радянській школі. Вступила в рух просіоністськи налаштованої молоді Хехалуц. Виїхала до Палестини в 1925 р. Працювала в кібуцах на сільськогосподарських роботах, нянею, пралею, – скрізь, де були потрібні жіночі руки. У 1928 р. вийшла заміж за Девіда Шимоні (5.04.1906, Мінськ – 8.06.1977), який пройшов той самий шлях: навчання в російських школах, участь у русі Хехалуц, арешт за сіоністські переконання, втеча з СРСР у 1924 р.

10 років вони працювали в місцевості Старий Гешер, але цю територію через спеку і хвороби довелося залишити. Халуцим перемістилися на схід від річки Йордан, у верхів'я річки Ярмук, де було засновано кібуц Ашдот Яків. «Ашдот» – це струмки, що впадають у річку Ярмук, а слово «Яків» з'явилося на знак подяки Яакову (Джеймсу) де Ротшильду, який, разом із Єврейським національним фондом, надав допомогу в придбанні землі для кібуца.

Кібуц «Ашдот Яків» виявився першим, у якому стався розкол за партійною лінією в 1952 р. Прихильники партії «Мапай» (партія робітників Землі Ізраїльської: соціал-демократична) назвали свою частину кібуца «Ашдот Яків Іхуд»: розділом була віртуальна лінія. Прихильники партії «Мапам» (об'єднана робітничка партія: соціалістична) стала іменувати кібуц «Ашдот Яків Меюхад».

Шимоні залишилися в партії «Мапам».

Рівка працювала в школі, в освітнім комітеті кібуців. Після створення держави керу-

вала курсами медсестер у Єрусалимі, займалася освітніми програмами. Вона не стала видатним діячем Ізраїлю, але була серед тисяч халуцим, які створили Ізраїль і жили заради його процвітання.

ШМУЕЛІ МЕНАХЕМ (МАМШ),

/Шмулевич Менахем Мендель/
(1879, Носівка Чернігівської губ. – 25.5.1911, Двір Кінерет);
халуц, журналіст.

У 1896 р. закінчив гімназію в Курську. На чотири роки пішов в армію, служив у кавалерії. Кілька років працював учителем на околицях Чернігова. Після погромів 1905 року виїхав до Палестини. У Чернігівському обласному архіві (фонд 1405, опис 108, справа 7029, Першого Департаменту юстиції кримінальне відділення «Про єврейські заворушення в м. Ніжині, Новозибкові та Чернігові в жовтні 1905 року») збереглося повідомлення поліції про те, що «починаючи з 21 жовтня виникли єврейські погроми в 20 селах Ніжинського повіту, причому найсерйозніший погром був у містечку Носівці. Там були розбиті всі єврейські крамниці та квартири».

Працював у Реховоті. У 1906 р. вступив до групи каменотесів академії «Бецалель». Відрахований через слабкі легені. Став охоронцем, розчищав поля від каменів і чагарника. У листопаді 1910 р. підписав договір із Моше Берманом і оселився на фермі Кінерет, вирощував овочі, освоюючи зрошуване землеробство.

Партійний активіст, писав статті. Теми його виступів: соціальна справедливість і жіноча рівноправність. Псевдонім МАМШІ складений із букв його імені; саме слово на івриті означає «справжній».

Загинув 25.05.1911 р. Офіційна версія, запропонована англійським лікарем – інсульт. Але його рот був забитий землею, зняті черевики стояли біля тіла. Так убивали бедуїни. Вони душили зустрінутого незнайомця, засипали землею його рот; знімали черевики, що вважалося приниженням багатого (бідні обходилися без взуття). Розслідування не проводилося.

Його могила стала першою на кладовищі Кінерет. Напис на могилі: «той, хто втілює ідеали халуцим, найкращий з усіх». На пагорбі, де він любив гуляти, друзі висадили евкаліптовий гай у пам'ять про МАМШІ. Некрологи опублікували всі єврейські газети Палестини. «Він був особливим, єдиним», – написав кумир ішуву **Хаїм Бреннер**.

ШУЛЬМАН АВРААМ /АБРАША/

(1908, Ніжин Чернігівської губ. – 1978, мошав Рішпон),
фермер, один із засновників мошава Рішпон.

16-річним вступив у Хехалуц. Керував як організаційними, так і фінансовими операціями. Готуючись до переїзду в Палестину, поїхав на одну з навчальних сільськогосподарських ферм. Заарештований як «сіоніст», висланий на поселення до Сибіру, незабаром поселення замінили на висилку в Палестину.

Прибув до Ерец у листопаді 1928 р. Одразу приєднався до групи охоронців у Герцлії (британська поліція не захищала євреїв і не дозволяла їм купувати зброю). Якраз у 1928 р. почав посилюватися арабський терор: погроми в Єрусалимі, Хевроні, маленьких поселеннях; у Тель-Авіві атаки погромників були зупинені.

Для заробітку Авраам працював в садах Ааронсона в Герцлії. Одружився 1934 р., і кілька років сім'я винаймала одну квартиру з друзями **Каханер**. У 1936 році купив ферму. Жили у сараї, купували курей, висаджували овочі.

1936–1939 рр. – пік арабського терору, інтифада, що охопила всю країну. А. Шульман очолював оборону мошава.

Фермою опікувалася його дружина Лія (1910–1998). Сам Авраам у 1940–1950-ті роки працював будівельним і дорожнім робітником, заробляючи гроші на розвиток сімейного бізнесу. Згодом ферму очолив син. Тепер вона носить назву «ферма Шульман Рівки та Йосі».

ЮДОВИЧ (Кальман) ДОВ-БЕРЛ-БЕРЛ

(листопад 1897, Сураж Чернігівської губ.,
сучасна Брянська обл. – 18.10.1938, Палестина),
солдат, будівельник.

Багатодітна сім'я Кальманів із Суража здійснила алію 1909 року. Оселилися в Неве-Цедек (першому єврейському районі, побудованому за стінами Яффо). 12-річний Дов навчався у школі для хлопчиків у Тель-Авіві. Вільно володів російською, їдишем, івритом, англійською, арабською мовами. У 1914 р. сім'я Кальманів, відмовившись прийняти турецьке громадянство, була депортована до Єгипту.

Дов вступив до єврейського батальйону британської армії: «Сіонський корпус погоничів мулів». Закон забороняв брати до британської армії іноземців, але погодилися сформувати транспортну колону. Емблема – зірка Давида і левеня. Накази віддавали англійською та івритом (уперше за останні дві тисячі років, від часів Маккавеїв, військові команди звучали івритом). 500 солдатів (із 650) у квітні 1915 р. брали участь у військовій операції на п-ві Галліполі. Підвозили зброю і продовольство. 14 осіб загинули, 160 дістали поранення. Командир полку підполковник Джон Паттерсон високо відгукувався про хоробрість своїх підлеглих. 26.03.1916 р. полк розформовано.

Після війни сім'я повернулася в Палестину. Дов займався будівництвом у Тель-Авіві. Вступив в Хагану. Співробітник розвідки (допомагало добре знання арабської). У 1936–1939 роки – період «арабського повстання», убитий арабами із засідки в жовтні 1938 р.

ЯКОБІ МОШЕ

(29.12.1918, Конотоп Чернігівської губ.,
сучасна Сумська обл. – 11.07.1948, поле бою біля Саджери),
солдат, загинув у Війні за незалежність.

Батько Цемах Якобі за більшовиків потрапив до в'язниці як сіоніст. Родині вдалося виїхати з СРСР 1924 року. Моше закінчив школу, гімназію. Вступив у підпільну Хагану, виконував роботу зв'язкового. У 1940-ті роки будував укріплення в Сирії, Лівані, Ізраїлі. У 1946 р. отримав сертифікат Тель-Авівської мерії на роботи в місті.

У 1948 р. вступив до мотопіхотної бригади «Голані», сформованої 22.02.1948 р., і був направлений у Тверію, де бригада вступила в бої із сирійською армією. Незабаром направлений у допоміжну роту (всі солдати такої роти були ветеранами) для зміцнення сил біля Саджери. Він загинув 11 липня у віці 29 років, захищаючи Нижню Галілею.

Словничок назв і термінів, що зустрічаються в книжці

Алія (сходження) – репатріація, переселення євреїв до Ізраїлю на постійне проживання. До 1948 р. Османська імперія, а далі Британія обмежували приїзд євреїв до Палестини.

Перша алія (1882–1903) налічувала близько 25 тис. осіб.

Друга алія (1904–1914) складалася здебільшого з вихідців із Російської імперії та Східної Європи, понад 40 тисяч репатріантів.

Третя алія (1919–1923) налічувала понад 35 тисяч осіб.

Четверта алія (1924–1928) налічувала близько 67 тис. осіб, більше половини з них були вихідцями з Польщі.

У період **п'ятої алії** (1929–1939) у Країну переселилися понад 250 тис. євреїв, із них понад чверть – із нацистської Німеччини.

Алія «бет». У 1940–1948 рр. у Країну прибули близько ста тисяч осіб, іноді цей потік називають шостою і сьомою аліями.

У 1950 році держава Ізраїль скасувала всі обмеження алії та ухвалила закон про повернення, який гарантував кожному єврею право переселитися в Країну й отримати громадянство негайно після приїзду.

Бецалель – ізраїльська національна Академія мистецтв. Заснована 1906 року в Палестині художником Борисом Шацем. Названа на честь біблійного діяча Бецалеля, якого призначив Моше (Мойсей) для будівництва скинії.

Бейтар: 1. місто в стародавній Іудеї, останній оплот Бар-Кохби у війні з Римом; 2. аббревіатура «союз Йосефа Трумпельдора» – молодіжна організація партії ревізіоністів, заснована Зеєвом Жаботинським; аббревіатуру спеціально підібрали так, щоб вона звучала, як і назва стародавньої фортеці.

Бней Ціон (Сини Сіону) – студентські гуртки, що існували в перші роки сіоністського руху в різних містах Російської імперії (Москві, Одесі тощо).

«Боротьба з космополітизмом». Паралельно з розпуском ЄАК було розв'язано антисемітську кампанію, що отримала назву «боротьба з космополітизмом». 28.01.1949 року в «Правде» з'явилася установча стаття «Про одну антипатріотичну групу театральних критиків», у якій перераховувалися суцільно єврейські прізвища та вперше було вжито термін «безрідний космополітизм». Головний редактор Петро Поспелов згадував, що словосполучення продиктував йому особисто Сталін. 8.02.1949 р. Сталін підписав постанову про розпуск усіх об'єднань єврейських радянських письменників і про закриття альманахів «Хеймланд» («Батьківщина») і «Дер Штерн» («Зірка»). Слідом за цим було заарештовано цілу низку єврейських письменників і редакторів. Були закриті єврейські музеї, єврейське театральне училище ім. Міхоелса, припинено трансляцію радіопередач на їдиші.

Гой – «народ»: вживається в Торі поряд зі словами «ам», «ума». У Торі слово «гой» зустрічається у множині понад 500 разів, а в однині понад 100 разів. Спочатку використову-

валося як для позначення єврейського, так і інших народів. Згодом «гой» стало використовуватися для позначення іншого, тобто не юдея. Негативної конотації в івриті це слово не має.

ДЖОЙНТ: Американський Єврейський Об'єднаний Розподільчий Комітет «Джойнт» був створений 27 листопада 1914 року внаслідок об'єднання кількох благодійних єврейських організацій. У роки Першої світової війни «Джойнт» допомагав постраждалим євреям Східної Європи і Палестини. 1920 року «Джойнт» розпочав надання допомоги єврейському населенню, яке постраждало від погромів і голоду на території України. Кошти виділяли переважно на закупівлю продуктів, ліків, речей першої необхідності тощо. Особливу увагу приділяли допомозі дітям. З 1924 р. політика комітету була спрямована на підтримання і розвиток серед місцевого єврейського населення професійно-технічної освіти, системи охорони здоров'я. Тоді ж було створено «Агро-Джойнт» – Американо-єврейську об'єднану сільськогосподарську корпорацію, діяльність якої в СРСР заборонили в 1938 р. У 1988 р. організація відновила роботу на території СРСР.

Дунам: ізраїльська міра площі. 1 дунам = 1000 кв. м; 0,1 га.

Дроп (Свобода) – сіоністсько-соціалістична молодіжна організація.

Єврейський антифашистський комітет (ЄАК) – заснований у складі 47 осіб, найвищих діячів єврейської культури СРСР, 7 квітня 1942 року для створення позитивного образу СРСР у США і Британії. Одночасно створено його друкований орган, газету на їдиш «Ейнікайт» («Єдність»), що поширювалася по всьому світу. Спочатку газета виходила раз на десять днів, потім раз на тиждень, а пізніше тричі на тиждень. Були налагоджені контакти, зібрані мільйони доларів пожертвувань. В США Єврейську раду з надання допомоги СРСР очолив Альберт Ейнштейн. На початку 1948 року, коли корисні функції ЄАК з погляду Сталіна були відпрацьовані, почалося знищення цієї організації. У ніч із 12 на 13 січня 1948 р. убито Міхоелса. ЄАК було формально розпущено 20 листопада 1948 року, після чого на початку 1949 року більшість його членів було заарештовано. Незважаючи на тортури, немолоді інтелігенти не підписали зізнань у шпигунстві й тероризмі, тому суд, що почався 8 травня 1952 року, зробили закритим. 14 із 15 обвинувачених засудили до розстрілу. 22 листопада 1955 року вирок щодо членів ЄАК було скасовано за відсутністю складу злочину.

«Єдина Всеросійська організація сіоністської молоді» (ЄВОСМ) – молодіжна сіоністська організація, що виникла 1924 р. унаслідок об'єднання організацій «Ге-Хавер», «Цеїрей Ціон» і «Кадіма».

«Єврейський союз соціалістичної молоді» (ЄССМ) – організація, що виникла в 1923 р. унаслідок розпаду товариства «Ге-Хавер», яка проповідувала симбіоз сіоністської та марксистської ідеологій.

Єшива (мн. ч.: ешибот) – вищий релігійний єврейський заклад, де вивчають Талмуд.

«Загальні сіоністи» – центристська партія у складі Всесвітньої сіоністської організації. Виступала за безкласовий сіонізм, побудований на співпраці різних соціальних груп

єврейського суспільства, а також на захист приватної власності та свободи ініціативи. Існувала в 1931–1965 рр.

Кагал: буквально «грумада».

Кадима (Вперед) – перша сіоністська студентська організація; заснована у Відні 1882 р. За прикладом «Кадими» в Європі було створено багато єврейських студентських об'єднань. Так, наприклад, у Чернівцях – «Хасмонеа», у Львові – «Мікра кодеш». Їхня мета – протидія асиміляції, освоєння Палестини.

Кантор (хазан) – людина, яка веде богослужіння в синагозі. Багато видатних канторів (хазанів) ведуть активну концертну діяльність.

Кібуц (квуца: «група»), сільськогосподарська комуна в Ізраїлі, що характеризується спільністю майна і рівністю в праці та споживанні. Перше засноване на колективних засадах сільськогосподарське поселення квуца Дганія було створено 1909 року. Перші єврейські комуни називалися «квуца», а «кібуцами» їх назвав Меїр Яарі, член «Га-шомер га-цаїр», один із засновників Гістадруту. А слово він запозичив у браславських хасидів, де воно означало громаду хасидів-однотумців. До кінця Першої світової війни в країні було вісім сільськогосподарських комун, у яких загалом перебувало 250–300 осіб. Усі дорослі члени кібуців значилися в загонах Хагани від самого її виникнення; кібуци слугували як її базами, так і прихистком для нелегальних репатріантів, у перевезенні яких до підмандатної Палестини (див. «нелегальна» імміграція) кібуцний рух брав активну участь. Частини Пальмаха були розквартировані в кібуцах, де вони тренувалися і несли охорону.

ЛЕХІ (акронім: «Борці за свободу Ізраїлю»): єврейська бойова підпільна організація в підмандатній Палестині, що виникла в 1940 р. унаслідок розколу Іргун цваї леумі (Ецела). Група на чолі з А. Штерном відкинула рішення припинити збройну боротьбу проти британської влади на час Другої світової війни, оголосила про продовження бойових акцій, чинила опір вступу євреїв Ерец-Ізраель до британської армії. Один із керівників ЛЕХІ – Іцхак Шамір: глава уряду Ізраїлю в 1983–1984 рр. і 1986–1992 рр.

«Маккабі» – міжнародна єврейська спортивна організація, названа в пам'ять історичного героя Єгуди Маккавея. Девіз – «У здоровому тілі здоровий дух»; привітання – «Будь сильним і відважним!». Перші спортклуби створювали наприкінці ХІХ – початку ХХ століття. Перший – у Константинополі в 1895 р.

МАПАЙ (акронім: «Робітничча партія Ерец-Ізраель») – соціал-демократична партія, створена 1930 р. після утворення держави Ізраїль, стояла в центрі всіх коаліційних урядів (набираючи 35–40% від загальної кількості голосів) у 1948–1968 рр. Членами Мапай були прем'єр-міністри Д. Бен-Гуріон, М. Шарет, Л. Ешкол і Голда Меїр. На політичній арені Ізраїлю Мапай була лівоцентристською партією.

МАПАМ (акронім: «Об'єднана робітничча партія») – лівосоціалістична партія. Заснована 1948 р. внаслідок об'єднання лівих угруповань в ізраїльському робітничому русі з метою створення лівої опозиції партії Мапай, яку Мапам звинувачувала в центризмі та у

відмові від справді соціалістичної ідеології. У 1988 р. Мапам востаннє самостійно брала участь у парламентських виборах.

Маскілім – прихильники поширення світської освіти в єврейському середовищі. Рух Хаскала виник у другій половині XVIII ст. під впливом європейського просвітництва.

Меламед – учитель у хедері.

Мізрахі (аббревіатура терміна «мерказ рухані» – «духовний центр»; слово має також значення «східний»): сіоністський релігійний рух. Установчі збори, що відбулися 4–5 березня 1902 р. у Вільні (Вільнюс), оголосили рух релігійною фракцією у Всесвітній сіоністській організації. Девізом Мізрахі стало гасло «Земля Ізраїлю для народу Ізраїлю, згідно з Торою Ізраїлю».

Мітнагдім (іврит) – противники хасидизму, прихильники традиційного іудаїзму.

Мошав (поселення): кооперативне сільськогосподарське поселення в Ерец-Ізраель і в державі Ізраїль, що поєднує елементи колективного і приватного господарства. Як і в кібуці, виробництво, постачання і збут – кооперативні, але споживання приватне. Земля мошава, як і земля кібуца, – національна власність і належить Єврейському національному фонду, у якого орендується членами мошава, які отримують рівні ділянки. Перший мошав – Нахалал – був заснований на у вересні 1921 р. у північній частині Ізрельської долини вихідцями з квуци (кібуца) Кінерет.

Мухтар (обранець) – сільський староста в деяких мусульманських країнах та Ізраїлі.

Пальмах (акронім словосполучення плугот махац: «ударні роти»), особливі загони Хагани, пізніше – частина Армії оборони Ізраїлю.

«Поалей Ціон» («Робітники Сіону») – громадсько-політичний рух, що поєднував політичний сіонізм із соціалістичною ідеологією. Пізніше з нього вийшли багато робітничих сіоністських партій і рухів.

Праведники. Несвреям, які ризикували в роки Голокосту життям заради порятунку євреїв, законом про збереження пам'яті мучеників і героїв (1953 рік) присвоєно в Ізраїлі почесне звання «Хасидей уммот ха-олам» (праведники народів світу).

Преса. Газети на івриті почали друкуватися з 1863 р. і були головним інструментом відродження івриту.

1. «Давар» («Слово» і, одночасно, «Справа»), виходила з 1925 до 1996 рр., належала Федерації праці (Гістадруту).

2. «Гаарец» (Арец: Країна) – газета заснована в Палестині британською окупаційною владою 1918 року. У 1919 стала виразником поглядів сіоністів-соціалістів, виходить на івриті та англійською.

3. «Ха-Бокер» («Ранок») – щоденна газета, заснована 1934 року, виходила в Тель-Авіві, поширювалася в Палестині та за кордоном.

4. «Едіот ахронот» («Останні звістки») – щоденна газета, виходить із грудня 1939 р.
5. «Маарів» («Вечір») – щоденна газета, виходить із лютого 1948 р.
6. «The Jerusalem Post» («Джерузалем пост») – ізраїльська газета, що виходить англійською та французькою мовами; була заснована 1 грудня 1932 року журналістом Гершоном Агрономом.

Рабинські семінарії: навчальні заклади для підготовки рабинів, де поряд із традиційними релігійними дисциплінами вивчають і світські науки.

Ребе (реб, рабі, рабин: «учитель») – титул, який зазвичай застосовують до хасидського цадика (праведника), а також до рабина і вчителя хедера.

Сіонізм: єврейський національний рух, що ставить собі за мету об'єднання і відродження єврейського народу на його історичній батьківщині.

Сіоністи-соціалісти – партія, що виокремилася з Цеїрей Ціон у 1920 р. Її офіційне найменування «Сіоністська соціалістична партія». Широко використовувалася також аббревіатура Ц. С., що утворилася внаслідок транслітерації ініціалів перших двох слів назви партії на івриті та їдиш і мала підкреслити її відмінність від Сіоністської соціалістичної робітничої партії (скорочено С. С.), яка стояла на позиціях територіалізму.

Сіоністсько-соціалістична робітнича партія (С.С., ССРП) працювала з 1905 до 1917 рр. у Російській імперії. Виділилася з партії Поалей-Ціон. Своїм завданням вважала територіалізм (створення єврейської держави, але не обов'язково в Палестині). Не підтримали більшовиків. Пропагували їдиш.

Сіоністська організація Росії («Альгеймйн Ціон», СОР) – загальноросійська організація, що виникла 1898 року і стала «праматір'ю» безлічі російських сіоністських організацій різних напрямів. Перший з'їзд російських сіоністів відбувся нелегально у Варшаві 19–22 серпня 1898 р.; на той час у Російській імперії діяли щонайменше 373 місцеві сіоністські гуртки. Пропагувала неучасть євреїв у політичних подіях в імперії, ставила собі за мету створення єврейської держави в Ерець-Ізраелі.

Скинія: (на івриті «мішкан»): переносна святиня Бога, яку спорудили ізраїльтяни за вказівкою Всевишнього під час мандрівок пустелею після Виходу з Єгипту. У скинії зберігався ковчег заповіту з кам'яними скрижалями, на яких записано 10 заповідей. Розміри переносної (розбірної) скинії понад 22 м завширшки і 44 м завдовжки.

«Справа лікарів». У матеріалах самого слідства вона називалася «Справа про сіоністську змову в МДБ». 13 січня 1953 року в «Правде» було офіційно оголошено про арешт групи «лікарів-шкідників». У тексті зокрема повідомлялося: «більшість учасників терористичної групи (Вовсі М. С., Коган Б. Б., Фельдман А. І., Грінштейн А. М., Етінгер Я. Г. та інші) були пов'язані з міжнародною єврейською буржуазно-націоналістичною організацією «Джойнт», створеною американською розвідкою нібито для надання матеріальної допомоги євреям в інших країнах». Головних обвинувачених почали заарештовувати з 1951 р. Євреїв (не тільки лікарів) виганяли з роботи, піддавали переслідуванням. Антисемітська

кампанія в пресі була раптово згорнута 2 березня 1953 року. 5 березня 1953 року оголосили про смерть Сталіна. 3 квітня того ж року всіх заарештованих у справі лікарів було звільнено (крім загиблих під час слідства), справи проти них закрито і всіх поновили у званнях і посадах.

Тарбут – єврейська просвітницько-культурна організація, під егідою якої в період між двома світовими війнами було створено мережу освітніх закладів на івриті в країнах Східної Європи.

Тора («вчення, закон») – збірна назва зводу законів, даних Богом євреям через Мойсея. У вузькому сенсі П'ятикнижжя і його рукописний список (сувій Тори).

Талмуд-Тора. У ашкеназів у школах талмуд-тора навчалися сироти та хлопчики з незаможних сімей, тоді як діти заможніших батьків відвідували хедер.

Томхей тмімім («Опора чистих серцем») – єшива, створена П'ятим любавицьким ребе 1897 року. У «Томхей Тмімім», на відміну від інших єшив, єврейську філософію (хасидут) вивчали нарівні з відкритою частиною Тори.

ХаБад (аббревіатура від хохма, біна, даат – «мудрість, розум, пізнання») – течія в хасидизмі, заснована наприкінці XVIII століття. Протягом більше 100 років рух був головним чином сконцентрований у Любавичах – білоруському селі, яке нині знаходиться в Руднянському районі Смоленської області в РФ. Після 1991 року рух ХаБад розповсюдився у великих містах України, а його центром стало місто Дніпро, з котрим пов'язані дитячі і підліткові роки Сьомого любавицького рабе. З 1813 року основні лідери руху проживали в місті Любавич. Раббі Йосеф Іцхак Шнеерсон, будучи ребе Хабаду, в 1930 перевів центр в Польщу, а на початку Другої світової війни – в США. Організаційно ХаБад є найбільшою єврейською релігійною організацією у світі.

Хасидизм: релігійно–містичний народний рух, заснований Ісраелем Баал–Шем–Товом у II чверті XVIII століття на Поділлі та Волині, що поширився пізніше в багатьох країнах світу. До початку XX століття хасиди («благочестиві») мешкали в Могильовській, Віленській, Вітебській, Мінській, Ковенській і Курляндській губерніях.

Халуц (мн. ч.: халуцим): «піонер», «першопроходець»; у Біблії – «озброєний передовий загін». У Новій історії – активісти заселення й засвоєння Ерец-Ізраелю; термін у широкому розумінні застосовують до всіх, хто торував нові шляхи в різних галузях діяльності (економічній, соціальній, науково-дослідницькій тощо).

Ґа-Поель Ґа-Цаїр (Молодий робітник): сіоністська робітничка партія, заснована членами другої алії восени 1905 р. у Петах-Тікві; перша робітничка партія, створена в Ерец-Ізраелі.

Хедер – традиційна релігійна початкова єврейська школа. Предмети навчання: іврит, Тора, Талмуд, у різний час включали в програму й інші предмети (арифметика, їдиш).

Херут (Свобода) – політичний рух, заснований у липні 1948 р. членами Ецела (Іргун цваї леумі) з метою перетворити Ецел із підпільної бойової організації на парламентську партію (жовтень 1948 р.). Засновником і першим лідером партії був М. Бегін (глава уряду Ізраїлю (1977–1983), лауреат Нобелівської премії миру (1978)).

Ґе-Халуц (Піонер): рух «Ґе-Халуц» з'явився на початку 1880-х років, як молодіжна фракція сіоністського товариства «Ховевей Ціон». Його метою була підготовка молоді до алії, тобто – вивчення івриту і придбання корисних робітничих і сільськогосподарських спеціальностей.

Ґе-Хавер (Товариш) – студентське сіоністське товариство, засноване 1912 року єврейськими студентами з Російської імперії, які навчалися в західноєвропейських університетах; розпалося 1925 року.

Хіббат Ціон (Любов до Сіону) – єврейський національний рух, що ставив за мету відродження народу на історичній батьківщині.

Ховевей Ціон (буквально: «Ті, що люблять Сіон»): рух, заснований із розрізнених гуртків і груп (головним чином із Російської імперії). Цілі руху Хіббат Ціон визначив на 1-му з'їзді 1884 р. голова з'їзду Л. Пінскер: повернення євреїв до сільськогосподарської праці та створення в Ерец–Ізраель єврейської сільськогосподарської бази.

ЕЦЕЛ (акронім словосполучення «Національна військова організація») – єврейська військова організація, що діяла на території підмандатної Палестини з 1931 до 1948 рр.; військове крило політичного руху «Бейтар». ЕЦЕЛ діяв у підпіллі. Боровся проти арабських терористів і британської мандатної влади, що підтримувала їх. Останні вважали Ецел терористичною організацією і піддавали його членів репресіям.

Шоа (Катастрофа, Голокост). Навесні 1942 р. єрусалимський історик Бен-Ціон Дінур використав термін «шоа» стосовно винищення європейського єврейства і назвав цей процес «катастрофою», підкреслюючи його унікальність. Євреї Палестини незабаром стали широко використовувати цей термін стосовно знищення єврейських громад у Європі. Англійський термін «Голокост» у значенні винищення нацистами європейських євреїв увійшов у вживання в 1950-х рр. День пам'яті жертв Голокосту і героїв опору (на івриті «Йом а-Шоа») є в Ізраїлі днем національної жалоби. Відзначається з 1951 року 27 Нісана. Цього дня (19.04.1943 р.) у Варшавському гетто в'язні підняли повстання, яке тривало п'ять тижнів і стало символом єврейського Опору.

Література

1. Аграновский В. А. Последний долг: Жизнь и судьба журналистской династии Аграновских с прологом и эпилогом: в воспоминаниях, свидетельствах, письмах с комментариями, документами, фотографиями, 1937–1953. – М.: Academia, 1994.
2. Алексеев М. А., Колпакиди А. И., Кочик В. Я. Энциклопедия военной разведки. 1918 – 1945 гг. – М., 2012.
3. Арад Ицхак. Они сражались за Родину: евреи Советского Союза в Великой Отечественной войне. – «Гешарим», Мосты культуры. Москва-Иерусалим, 2011.
4. Д. Л. Арманд «Путь теософа в стране Советов: Воспоминания», — М.: Аграф, 2009.
5. Артамонов М. И. История хазар. – Л.: изд-во Гос. Эрмитажа, 1962.
6. Архангельские былины и исторические песни, собранные А. Д. Григорьевым в 1899 – 1901 гг. – Москва: Издательство Императорской Академии Наук, университетская типография, 1904. Т.1.
7. Бабореко А. Бунин: жизнеописание. – М., Молодая гвардия, серия ЖЗЛ, 2009.
8. Балабанова А. Моя жизнь – борьба. Мемуары русской социалистки. 1879–1938, – My Life as a Rebel / Глебовская Л. И./ – Москва: ЗАО «Центрополиграф», 2007.
9. Бескин О. М. Арон Иосифович Ржезников. Каталог выставки. М.: Советский художник, 1968.
10. Биографический справочник «Профессора Томского политехнического университета»: Том 1/Автор и составитель А. В. Гагарин. – Томск: Изд-во научно-технической литературы, 2000. – С.300.
11. Благотворительное еврейское движение. Справочник. – К., 2001. – С. 205.
12. Бруцкус Б. Д. Статистика еврейского населения: распределение по территории, демографические и культурные признаки еврейского населения по данным переписи 1897 г. / сост. Б. Д. Бруцкус/. Еврейское колониционное общество. – СПб.: Тип. Север, 1909.
13. Будницкий О. В. Российские евреи между красными и белыми (1917–1920) – М., РОССПЭН, 2005.
14. Вересаев В. В. Воспоминания. – «Правда», 1961. Т. 5.
15. Войнович В. Автопортрет. Роман моей жизни. – Эксмо, 2010.
16. Волости и важнейшие селения Европейской России: по данным обследования, произведенного статистическими учреждениями Министерства внутренних дел: Вып. 1–8. – СПб.: Центр. статист. комитет, 1880–1886. Т. 8.
17. Гершензон-Чегодаева Н. М., публикация рукописи «Первые шаги жизненного пути». Электронная библиотека, Литмир, <https://www.litmir.me/br/?b=285005&p=1>
18. Губернии Малороссийские и юго-западные: [Харьковская, Полтавская, Черниговская, Киевская, Волынская, Подольская]. – 1885, вып. 3. В подзаголовке: по данным обследования, произведенном статистическими учреждениями Министерства внутренних дел, по поручению Статистического Совета.

19. Гусев-Оренбургский С.И., Багровая книга. Погромы 1919-20 гг. на Украине. Харбин, издание Дальневосточного Еврейского Общественного Комитета помощи сиротам-жертвам погромов («ДЕКОПО»), 1922.
20. Деятели революционного движения в России: Био-библиографический словарь: От предшественников декабристов до падения царизма. – М., 1927 – 1934: Т. 5: Социал-демократы. 1880-1904: вып. 1: А-Б.
21. Докшицер Т. Трубач на коне, – М., изд. «Композитор», 2008.
22. Дорохов К. Записки художника. – Советский художник, 1974.
23. «Евреї в Україні», – ДЖОЙНТ, 1997.
24. Еврейская энциклопедия под редакцией д-ра Л. Каценельсона и д-ра истории Востока А. Гаркави. – Издание Общества для Научных Еврейских изданий и Издательство Брокгауз-Ефрон, СПб в 16-ти томах, 1908–1913.
25. Зеленский Ю. В., Пьянков А.В. Тмутараканские князья: Исторические портреты. // Кубанский сборник, Научно-краеведческое издание Кубанского областного статистического комитета, 2006. – Т. 1 (22).
26. Календарь Черниговской губернии на 1886 год. – Чернигов: типография губернского правления, 1885.
27. Календарь Черниговской губернии на 1910 год. – Чернигов: типография губернского правления, 1909.
28. Календарь Черниговской губернии на 1911 год. – Чернигов: типография губернского правления, 1910.
29. Кандель Феликс. Очерки времен и событий из истории российских евреев. (До второй половины восемнадцатого века). – Иерусалим, ассоциация «Тарбут», 1988.
30. Книга погромов. Погромы на Украине, в Белоруссии и европейской части России в период Гражданской войны. 1918–1922 гг.: Сборник документов / Отв. ред. Л. Б. Милякова, отв. сост.: Зюзина И. А., Милякова Л. Б. (Украина, европейская часть России), Розенблат Е. С., Еленская И. Э. (Белоруссия), при участии Середы В. Т. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2007.
31. Комиссарчик Я. Жизнь в эпоху тоталитаризма и на заре перестройки. – Санкт-Петербург, 2013. С.346. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://old.incras.ru/books/komissarchik_2013.pdf
32. Конашевич В. О себе и о своем деле (записки художника). – М.: Детская литература, 1968.
33. Костицын. Мое утраченное счастье... Воспоминания, дневники (Россия в мемуарах). – Новое литературное обозрение, 2017.
34. Костырченко Г. Тайная политика Сталина. Власть и антисемитизм. М.: Международные отношения, 2003.
35. Краткая еврейская энциклопедия, в 11-ти томах. – изд. Общество по исследованию еврейских общин, Иерусалим, 1996–2005.
36. Кричевский И. Путь к рейхстагу. Фронтовые рисунки. – М.: «Изобразительное искусство», 1990.
37. Левитас И. М. Герои и жертвы. – Киев: Астарта, 1997.

38. Мазус И. (составитель). Демократический союз. Следственное дело 1928-29 гг. (История большевизма), – М., 2010.
39. Маор Ицхак. «Сионистское движение в России», – Иерусалим, 1977. – С. 473.
40. Марченко Т. Русские писатели и Нобелевская премия (1901–1955). – Кёльн: Болау, 2007. – С.349.
41. Масанов И. Ф. Словарь псевдонимов писателей, ученых и общественных деятелей в 4-х томах. – М., 1957.
42. Меерович М. Г. Описание еврейских колоний в Палестине. – Одесса, 1901. – С.211.
43. Мицель М. «Последняя глава: Агро-Джойнт в годы большого террора». –
44. Дух і Літера, Київ, 2012 г. – 464 с.
45. Найман О. Скорботний шлях українського єврейства. – К., 2004.
46. Незабутые могилы. Российское зарубежье: некрологи 1917–1997. Том 5. Н-П. 2004.
47. Опаленные лихолетьем: Очерки о нижегородских деятелях культуры и искусства, репрессированных в 30–70-е годы XX века / Сост. В. И. Жильцов, И. М. Фаворская, Н. О. Юдина. – Нижний Новгород, 2009. – С. 106.
48. Палагина Т. В. Талалай Владимир Львович [Текст] / Т. В. Палагина // Челябинская область: энциклопедия: в 7 т. / редкол.: К. Н. Бочкарев (гл. ред) [и др.]. – Челябинск, 2008. – Т. 6. – С. 394.
49. Парнес В. А. Бейлин Исаак Григорьевич (1883-1965). – «Наука», Москва, 1983. – С. 159.
50. Пархомовский М., Рогачевский А. (ред.-сост.). Русские евреи в Великобритании: Статьи, публикации, мемуары и эссе. Иерусалим: Научно-исследовательский центр.
51. «Русское еврейство в Зарубежье», 2000. – С.556. (Русское еврейство в зарубежье. Том II (VII))
52. Погромы в России = Die Pogroms in Russland: (по официальным документам). – Berlin: Büchnen und Buchverlag russischer Autoren J. Ladyschnikow, 1908.
53. Полетаева Т. М. Климово: страницы истории. Историко-краеведческий очерк. Климово, 2008. – С.119.
54. Полонская Е. Города и встречи. Книга воспоминаний. М., 2008.
55. Помозов О. А. Дни освобожденной Сибири. Томск: Издательство «Красное знамя», 2017. – С. 644.
56. Путеводитель по городу Чернигову и указатель торгово-промышленных фирм г. Чернигова. – Издательство И. А. Рахмана, типография Г. М. Веселой, 1912.
57. Рабинович М. Б. Воспоминания долгой жизни / Фонд регион. развития С.-Петербурга, Европ. ун-т С.-Петербурга. – СПб.: Европейский дом, 1996. – С. 368.
58. Свердлов Ф. Д., Вайнер А. Я. Воины-евреи на фронтах Великой Отечественной. – М., 1999.
59. Свердлов Ф.Д. В строю отважных: Очерки о евреях – Героях Советского Союза. – М., 1992.
60. Смольский Р. Забытые в изгнании: Франция. Париж. Книга первая. – Ridero, 2020. – С.627.
61. Список населённых мест Черниговской губернии, имеющих не менее 10 жителей по данным 1892 г. // Календарь Черниговской губернии на 1893 год. – Чернигов, 1892.

62. Список населённых мест Черниговской губернии, имеющих не менее 10 жителей по данным 1901 г. – Чернигов, 1902.
63. Тебиев Б. «Тайны книжных переплётов. Из записок книжника». – Рос. гос. б-ка. М.: Пашков дом, 2008.
64. Терещенко А. Тайны серебряного века. – Москва: ЗАО «Издательский дом «Аргументы недели», 2015.
65. Троцкий против Сталина. Эмигрантский архив Л. Д. Троцкого. 1933–1936. – Центрполиграф, 2015. – С.592. Составитель и редактор Фельштинский Ю.Г.
66. Трубаков З. Тайна Бабьего Яра: документальная повесть-хроника. – Израиль: издательство «Кругозор», 1997. – С.184.
67. Тутолмин М.Т. Столетие Черниговской гимназии: 1805–1905: Крат. историч. записка, сост. преп. истории и географии Черниговск. гимназии М.Т. Тутолминым.– Чернигов: тип. Губ. правл., 1906. – С.516. Российская государственная библиотека. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://viewer.rsl.ru/ru/rsl01003739681?page=1&rotate=0&theme=white>
68. Розенель Н. Память сердца. – М.: «Искусство», 1965.
69. Румельт Р. Хорошая стратегия – плохая стратегия. В чем отличие и почему это важно. – Москва: «Манн, Иванов и Фертер», 2014. – С. 156-158.
70. Русские ботаники (ботаники России-СССР): Библио-биографический словарь. – М. 1950. Т. 3. Составитель Липшиц С.Ю.
71. Сац Н. Жизнь – явление полосатое. – М.: Новости, 1991.
72. Уральский М. Неизвестный Троцкий (Илья Троцкий, Иван Бунин и эмиграция первой волны). – Иерусалим; М.: Гешарим /Мосты культуры, 2017. – С.702.
73. Федоров Е. К. «Полярные дневники». – Ленинград, Гидрометеиздат, 1979. – С. 31.
74. Хижняков В. М. Черниговская старина (1765-1810 гг.): по архивным бумагам Городской Думы. – Чернигов: Тип. губ. земства, 1900.
75. Цдака. – Иерусалим, 2000. – С. 15
76. Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине 1917-1918 гг. (К истории украинско-еврейских отношений) / И. Чериковер. Берлин: Ostjudisches historisches archiv, 1923.
77. Чернигову 1300 лет: Сб. документов и материалов. – К., 1990. – С. 95.
78. Черниговская памятка. Справочная книжка на 1898/99 год. С рисунками, таблицами в тексте, календарем, адрес-календарем, картой губернии и двумя планами г. Чернигова. – Чернигов, 1898.
79. Шехтман И. Б. История погромного движения на Украине 1917-1921 гг. Т. 2 – М.-Берлин: Директ-Медиа, 2015. – С. 394.
80. Шраг І. Л. Документи і матеріали. – Чернігів, 1997.
81. Щербо А. П. З. Г. Френкель – очерк незаурядной жизни. – СПб., 2008.
82. Экономическое состояние городских поселений европейской России в 1861-62 г., ч. 2, 1863. – Президентская библиотека. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.prlib.ru/item/463060>
83. Электронная еврейская энциклопедия. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.eleven.co.il>

84. Энциклопедия русского авангарда. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://rusavangard.ru/online/biographies/nikritin-solomon-borisovich/>
85. Эренбург Илья. Война. 1941–1945. (Сборник. Составитель Б. Фрезинский). – Издательство АСТ, 2016. – С.950.
86. Эренбург И. Г. Война. 1941–1945. – М.: КРПА Олимп; Астрель; АСТ, 2004. – С.796. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://militera.lib.ru/prose/russian/erenburg_ig3/index.html

Статті

87. Агапов М. Г. Еврейско-палестинское сообщество в советской ближневосточной политике в 1939-1948 гг. – Тюмень: «Вектор Бук», 2012, – С.121 – 130.
88. Акимченков В. В. Документы личного происхождения как источник по истории в кримоведческих исследованиях: на примере восстановления биографии профессора Моисея Даяна. // Сборник материалов 7-й Международной конференции молодых ученых и специалистов; Сію 2017, – РОССПЭН, М., 2017. – С.11-15.
89. Алейникова Мария. Глазная лечебница доктора Брука. /М. Алейникова. //Гомельская правда. – 11.05. 2017.
90. Амос Авгар. Хэсэд – основа благотворительной деятельности и заботы о пожилых в странах СНГ // Еврейская благотворительность в СНГ: страницы истории. 1989–2000. – СПб., 2002. – С. 15–25.
91. Андреев А. Отец русского чая. //журнал «Вестник Торгово-промышленной палаты Краснодарского Края РФ». – №2, апрель-май 2008. – С. 52–55.
92. Архиепископ Иоанн (Шаховской). Установление единства. //Духовное наследие русского зарубежья, изд. Сретенского монастыря, 2006.
93. Берестень С. В кругу Ее Величества.//ж-л Неман. 2915. №12. – С.191–202.
94. Болва Л. Чернигов 100 лет тому назад: торговля, промышленность, ремесленники. – <http://www.gorod.cn.ua>, 14.08.2009.
95. Бондаренко Е., Бондаренко В. Имени Оскара //Юность. 1975. № 1. С. 69–71.
96. Бормотов И., Самойленко А. Первая чайная плантация в России. //Научно-методический и информационный журнал Курорты. Сервис. Туризм. №3-4, 2006. – Краснодар. – С.59–61.
97. Бортфельд С. К успеху вёл директор. //Газета «За физкультурные кадры». 22.12.1988, г. Ленинград.
98. Бродская Е., Мамедов А. «100 лет неизвестности». – Ж-л «Лехаим» 09. 2010.
99. Воробьев А. «О некоторых аспектах выборов во Всероссийское учредительное собрание в Витебской губернии». – Вестник Полоцкого государственного университета, серия А, №7, 2006 г., с. 47–50. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://elib.psu.by:8080/bitstream/123456789/26324/1/%D0%92%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B1%D1%8C%D0%B5%D0%B2-.pdf>
100. Воропаева В. А. Классик кыргызской научной библиографии (о Амитин-Шапиро З. Л.). – Кыргызско-Российский Славянский университет.// [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://history.krsu.edu.kg/index.php?option=com_content&task=view&id=241

101. Воронежский государственный аграрный университет. И. Г. Бейлин (1883–1965). – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://people.vsau.ru/vydayushhiesya-uchenyeshi-vgau/bejlin-isaak-grigorevich/>
102. Воспоминания Л. А. Рабинович (дочери двоюродной сестры А. Ржезникова. Шифры Ицковны Рабинович, урожденной Рыбаковой: 1889–1969) записанные в 2000 г. В. Кузнецовой.
103. Германов Валерий. «Восточный фронт//Восток – Oriens. Афро-азиатские общества: история и современность. Москва: Наука, 1996. №3. С. 115-137.
104. Гершензон П. К вопросу об участии евреев во Второй мировой войне. //В сб. «Евреи Левобережной Украины. История и культура: материалы III-го международного научного семинара». – Чернигов, 2006. – С. 43-54.
105. Гончарок Моше (Израиль). К вопросу о взаимосвязи некоторых аспектов иудаизма и анархизма. // Журнал по изучению еврейской истории, демографии и экономики, литературы, языка и этнографии. – Минск – Вильнюс. – 2011. – Т.6 (1). – С. 8-22.
106. Громов А. М. Артист-математик//«Наука и Жизнь», 1968, № 5. – С. 118–122.
107. Дмитренко Н. М. Пам'яткоохоронна робота окружних музеїв Чернігівщини у 20-х роках ХХ ст.//В сб. Література та культура Полісся, вип.33. – Ніжинський державний університет ім. М. Гоголя. – Ніжин, 2006. – С. 198-214 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ndu.edu.ua/images/stories/polissya/p_33.pdf
108. Дымшиц В. Мани Лейб. // «Лехаим», август 2009.
109. Докторов Б. Фотограф Михаил Гершман. Обыкновенная история необыкновенного человека.// журнал NEWSSKY.COM.UA [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://newssky.com.ua/m-m-gershman-portret-borisa-doktorova-1970/>
110. Жук В. Встрешенная память. У истоков советского библиостроительства: ж-л Библиотечное дело №22 (160), 2011. – С.12–17.
111. Журавльова Т. «Кланяюсь Чернигову и музею Тарновского» (Листи Я. А. Віннікова до Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського)// сб. «Євреї лівобережної України. Історія та культура. Матеріали Х наукового семінару 23 квітня 2015 р.» – Чернігів. 2015. Видавництво «Десна Поліграф». – С.118–131.
112. Зайцев И. Л. «Русский чай» // «Черноморская здравница». – 1974//.
113. Копельман Зоя. Открытый радиоуниверситет. Цикл радиолекций «Российские евреи – ивритские писатели». – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://online-books.openu.ac.il>
114. Кузнецов Ю. Хаймович Е. М. – основоположник украинской школы гидропривода и гидропневмоавтоматики. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.judaica.kiev.ua/ru/node/178>
115. Кузнецова В. Быть женой короля ужасов. /В. Кузнецова //Високий Вал. – 2004. – 17.09. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://newv.net/culture/literature/187769.html>
116. Кулик А. Евреи Древней Руси: источники и историческая реконструкция. /Перевод с иврита А. Полян/. – Ruthenica VII (2008). С. 52 – 70. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://history.org.ua/JournALL/ruthenica/7/4.pdf>
117. Ларкина Г. М., Грабовский П.А., Решетникова А.М. Григорий.

118. Эммануилович Басс. – Одесская государственная академия строительства и архитектуры. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vodosnab.org.ua/bass.php>
119. Лифшиц Ю. А. Еврейская благотворительная деятельность на Украине 1990-х годов (Киевский регион)// Еврейская благотворительность в СНГ: страницы истории. 1989. – СПб., 2002. – С. 151–54.
120. Люди и судьбы. Биобиблиографический словарь востоковедов – жертв политического террора в советский период (1917–1991). Изд. подготовили Я. В. Васильков, М. Ю. Сорокина. СПб.: Петербургское Востоковедение, 2003. 496 с. (Социальная история отечественной науки о Востоке).
121. Круглов А. И. Энциклопедия Холокоста. – К., 2000. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://jewua.org/priluki/>
122. Мастера современного искусства. Альманах, выпуск 54. Дризе Исаак Давидович (Isaac Driese) (1909–2010). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.stydiai.ru/gallery/master-66>
123. Миллер У. Российские сионисты 1920-х гг.: коллективный портрет. // Сборник «Архив еврейской истории». – Т.6. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2011.
124. Миндлин А. История «процентных норм» (Ограничения в общем образовании евреев в XIX – начале XX вв.). // «Корни»: общественно-публицистический журнал еврейских общин Центральной России и Поволжья. – 2003. – № 20.
125. Морозова А. Еврейские погромы на Черниговщине// Сіверянський літопис. – 1998. – №6.
126. Морозова А. Бабини Яри Чернігівщини (до 70-річчя звільнення Чернігівщини від нацистських загарбників)// Євреї Лівобережної України. Історія та культура: Матеріали VIII Міжнародного наукового семінару. 11 квітня 2013, Чернігів, Україна: «Десна Поліграф». – С. 45–54.
127. Морозова А. Сац Марія Олександрівна: нові факти біографії.// Євреї Лівобережної України. Історія та культура: Матеріали X-IV Міжнародного наукового семінару. 4 квітня 2019, Чернігів, Україна: «Десна Поліграф». – С. 124–130.
128. Морозова А. Композитор на театрі І. Сац. // Сб. «Євреї Лівобережної України. Історія та культура. Матеріали X наукового семінару. 23 квітня. 2015 р.» – Чернігів. – 2015. – С. 39–45.
129. Мудрицкая В. Архивные документы свидетельствуют // Тхия (Чернигов). – 2004. – № 10. – 14 октября.
130. Назарова В. Воспоминания о семье Ямпольских. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://j-roots.info/index.php?option=com_content&view=article&id=453
131. Систер Ю. «Из истории науки». Профессор Иегошуа Ратнер и Кция Марголина-Ратнер. – Научный семинар НИЦ «Евреи России в Зарубежье и Израиле» и дома учёных и специалистов Реховота в НИИ им. Х. Вейцмана. 26.10.2016 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://rehes.org/rus_iud/s_seminar103.html
132. Стоклицкая-Терешкович В. Первый ритуальный процесс в России (1702). – Журнал «Еврейская старина», 1918. Т. 10. С. 7–26.

133. Немцов Я. Композиторы в ГУЛАГе. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.shalamov.ru
134. Непомнящий А. Легенда о еврейском капитане. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.jewish.ru
135. Нефтяное хозяйство. 100 лет. Созвездие времен. Рамм С. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://sites.google.com/site/oilindustry95/r/ramm-semen-naumovic>
136. Николаев С. Быстрый и мертвый: сотка. / С. Николаев // Журнал «Популярная механика», 2002, №2. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.popmech.ru/technologies/6806-bystryy-i-mertvyy-sotka/>
137. Новиков Т.: Михаил Гершман. // Субъектив №2, СПб., 02.1996, С.34–37.
138. Кижнер Д. Певзнер Меир Шоломович. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://nkvd.tomsk.ru/researches/passional/pevzner-meer-sholomovich/>
139. Песати П. Участие евреев во Второй мировой войне. //В сб. «Евреи Левобережной Украины. История и культура: материалы III-го международного научного семинара». – Чернигов, 2006. – С. 35–42.
140. Половникова С. Авраам Айзен – издатель и владелец книжного магазина в Чернигове //Евреи Левобережной Украины. История и культура: материалы VI-го науч. семинара. – Чернигов, 2011. – С.11–13.
141. Рыжкова Н. Музыка из ГУЛАГа. //Нева. – 2003. – №7. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/neva/2003/7/ryzhk-pr.html>
142. Севастянова Т. Чернігівський єврейський театр: погляд крізь століття.//ЄВРЕЇ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ. Історія та культура Матеріали Х наукового семінару 23 квітня 2015 р. м. Чернігів. – С.111–117.
143. Сборник Императорского Русского Исторического Общества. – СПб., 1867-1916, Т. 108, 1900; с. 39–40.
144. Словарь идишских писателей. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://yleksikon.blogspot.com/2016/03/elkhonen-henson.html>.
145. Сулейменова Д. Очерки о лингвистах. Алматы «Қазақ университеті». 2020.
146. Таран Л. И в Америке я остаюсь поэтом. /Л.Таран //Зеркало недели. Украина. – 1996. – 19.04. – №16.
147. Тренихин М. Импрессионизм, Сезанн, традиции французского искусства 19 века в теоретической интерпретации Арона Ржезникова. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://sias.ru/upload/art/2013_3-4_478-490-trenihin.pdf
148. Тренихин М. Камерная лирика в московской живописи 1930-х годов («Группа пяти»). – Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата искусствоведения. – Москва. – 2015.
149. Толстой И. «Формула Шлепянова». Радио Свобода, эфир 9.01.2017 г. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.svoboda.org/a/28222105.html>
150. Уральский М. Еврейские друзья и покровители Бунина//Новый журнал. – Нью-Йорк, 2016, кн. 282. – С.240-272.
151. Цирюльников С. Исповедь на пепелище. Из воспоминаний бывшего секретаря Общества советско-израильской дружбы // Время и мы. – 1979. – №42.

152. Цыганков С. А. Поединок Мстислава с Редедей и его отражение в фольклоре. /С.А.Цыганков //Вестник: Научно-теоретический журнал. – СПб: СПбГУ: Сер. 2: История, 2008. – Вып. 4. – Ч. I. – С.3-4.
153. Черлючанкевич М. Социал-демократическая организация 1904–1906 гг. на Черниговщине. – Журнал «Летопись революции», 1925 г., №4.
154. Энтин В. Иосиф Зеев бен-Дов из Прилук: воспоминания. – Издатель В. Энтин, 2006. – С. 135.

Интернет-сайти

155. Артархив. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://artchive.ru/artists/16385~Mark_Grigor'evich_Vajnshtejn
156. Библиографический словарь востоковедов – жертв политического террора в советский период (1917–1991). Люди и судьбы. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://memory.pvost.org/pages/amitin.html>
157. Биографии. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.biography.ru
158. «Искусство и архитектура русского зарубежья» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://artz.ru/menu/1804681482/alpha_all.html
159. Институт механики, математики и компьютерных наук ЮФУ, Ростов-на Дону. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.math.rsu.ru
160. История геодезии. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://istgeodez.com>
161. Законодательное собрание ЕАО. Почетные граждане. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.zseao.ru
162. Заметки по еврейской истории. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.bercovich-zametki.com
163. Краткая литературная энциклопедия (КЛЭ), – фундаментальная электронная библиотека «Русская литература и фольклор». – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.feb-web.ru
164. Киевский клуб коллекционеров. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://socrealizm.com.ua>
165. Кино-театр.РУ.– [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.kino-teatr.ru
166. Музей Модерна (Стокгольм) – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.modernamuseet.se/stockholm/sv/utstallningar/anna-riwkin/>
167. Научно-просветительский институт Тараса Шевченко. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.it-shevchenko.ru
168. Национальный технический университет Украины. «Киевский политехнический институт имени Игоря Сикорского». [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://kpi.ua/ru/khaimovych>
169. Научный семинар НИЦ «Евреи России в Зарубежье и Израиле» и Дома учёных и специалистов Реховота в НИИ им. Х. Вейцмана. 26.10.2016 г. года – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://rehes.org/rus_iud/s_seminar103.html

170. Новосибирский НИИТО им. Я. Цивьяна Минздрава России. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://niito.ru/nauka/researchdivisions/otdelenie-nejrohirurgii/>
171. Память народа [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://pamyat-naroda.ru>
172. Последний адрес. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.poslednyadres.ru/news/news891.htm>
173. Расстрелянное поколение. Или. 37-й и другие годы. Биографический справочник». – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.1937god.info
174. Российская Академия музыки им. Гнесиных. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.gnesin-academy.ru
175. Сайт Госархива в г. Шадринск. Дегтярёва И., Бякова Л. Об астрономе-новаторе Талалае Е.Л. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://gash.archives.kurganobl.ru/ob_astronome_novatore_talalae_efime_lvoviche.html
176. Сайт МПГУ (Московский педагогический государственный университет). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://mpgu.su/scientists/zamskiy-hananiy-samsonovich/>
177. Сайт Энциклопедия еврейских женщин Шалви/Хайман. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://jwa.org/encyclopedia/article/wasserman-dora>
178. Сайт Узники Сиона. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.soviet-jews-exodus.com/POZ_s/POZ.shtml
179. Санкт-Петербургский государственный университет. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://bioslovhist.history.spbu.ru>
180. Советские асы. 1936–1953. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.soviet-aces-1936-53>
181. Театр «Габима». – [Электронный ресурс]. – Режим доступа www.habima.co.il
182. Театральная энциклопедия. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://niv.ru/doc/theatre/encyclopedia/413.htm>
183. Улицы Нью-Йорка. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://nyjewishimprints.info/index.html>
184. Familio. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://familio.org/persons/07d10667-da19-4df3-ba>
185. Центр Сахарова. Мартиролог жертв политических репрессий, расстрелянных и захороненных в Москве и Московской области в 1918–1953 гг. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.sakharov-center.ru/asfcd/martirolog/?t=list&l=%D0>
186. Центральный Сионистский архив – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.zionistarchives.org.il/AttheCZA/AdditionalArticles/Pages/AnnaRivkin.aspx>
187. Шведский биографический словарь (шв.). – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://litteraturbanken.se/%C3%B6vers%C3%A4ttarlexikon/verk/4684>
188. Шведский биографический словарь (шведский язык). – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://sok.riksarkivet.se/Sbl/Presentation.aspx?id=6778>
189. Энциклопедический словарь. Литераторы Санкт-Петербурга XIX век. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.lavkapisateley.spb.ru/enciklopediya/
190. Энциклопедия русского авангарда. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://rusavangard.ru/online/biographies/shlepyanov-ilya-yulevich/>

191. Яд ва-Шем. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.yadvashem.org/untoldstories/database/writtenTestimonies.asp?cid=506&site_id=617
192. History of Jewish Communities in Ukraine. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://jewua.org/books/>

Державний архів Чернігівської області (ДАЧО):

193. Ф. 128. – оп.1– спр. 3531
194. Ф. №145. – оп. 3 – спр. 1343
195. Ф. №206. – оп.2 – спр. 3
196. Ф. №228. – оп.1
197. Ф. 75. – оп.1
198. Ф. №758. – оп.1
199. Ф. №763. – рік 188– оп.1
200. Ф. №1275. – оп.1-2
201. Ф. Р-593. – оп. 1. – спр. 59.
202. Ф. 679. оп. спр.3578. /рождения 1922. Акты гражданского состояния, 1921-1924/

Латвійський державний архів:

203. Фонд Рижский Политехнический институт, дело 12303. Шкундин Зуся Ицка. Новозыбков. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://earchive-estlatrus.eu/et/collections?p_p_id=earchivecatalog_WAR_earchiveportlet&p_p_lifecycle=0&p_p_state=normal&p_p_mode=view&p_r_p_-714710835_view=document&_earchivecatalog_WAR_earchiveportlet_documentId=5522&fbclid=IwAR25охухеajBLlf7IqCOWvaJzubatZbYvs3TnnpQiJuAINiXiadNz241vww
204. Газета «Черниговское слово», 1910.
205. Газета «Українське Полісся» 1941–1943, ред. Ф. Піпа, Чернігів, друкарня міського управління.

Англійською мовою

206. The American Jewish Joint Distribution Committee Archives. Collection 1929/192. – File 260. Біографічний словник сучасної літератури на їдиш.
207. Переклад англійською Джошуа Фогель. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://library.osu.edu/projects/hebrew-lexicon/Yiddish-Leksikon-eng.htm>
208. Jack D. Weiler, Philanthropist and Real Estate Magnate, Dies at 91 Oct. 14, 1995. – The New York Times. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.nytimes.com/1995/10/14/obituaries/jack-d-weiler-philanthropist-and-real-estate-magnate-dies-at-91.html>
209. Herman Spertus. – Chicago Tribune, 21.08.2021. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.chicagotribune.com/news/ct-xpm-2006-04-07-0604070317-story.html>

210. Mauris Spertus, industrialist. – Chicago Tribune, 20.06.1986. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.chicagotribune.com/news/ct-xpm-1986-06-20-8602140180-story.html>
211. Lives in the Yiddish Theatre. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.museumoffamilyhistory.com/yt/lex/R/rosanko-vera.htm>
212. Harry HorlickHartford CourantHartford, Connecticut • Sun, Jul 14, 1929Page 64. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.newspapers.com/article/hartford-courant-harry-horlick/38352617/>
213. Harold Willens, the Life of a Peace Activist. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://jewishjournal.com/culture/163639/>
214. Harold Willens. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.encyclopedia.com/arts/educational-magazines/willens-harold-1914-2003>
215. The Jerusalem Post. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ejwiki.org/wik>
216. Gershon Agron Letter to a BBC Jerusalem correspondent – from 1948. – BBC, 6.02.2015, – Tag Archives. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://bbcwatch.org/2015/02/06/letter-to-a-bbc-jerusalem-correspondent-from-1948>
217. Гершон Агрон, мер Єрусалима помирає. Уряд Ізраїлю сумує. //Jewish telegraphic agency. 2.11.1959.: [Электронный ресурс]. – [Режим доступа: <http://www.jta.org/1959/11/02/archive/gershon-agron-mayor-of-jerusalem-dies-israel-government-mourns/>].
218. A founding father The Jerusalem Post. – 2006.29.12. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.jpost.com/Arts-and-Culture/Books/A-founding-father>
219. Zvielli A. The day the Post was bomber. // The Jerusalem Post. – 2010. – 15.02. <https://www.jpost.com/Features/In-Thespotlight/The-day-the-Post-was-bombed>
220. Zvielli A. It is always better to explain than to fight. //The Jerusalem Post. – 2014. 8.12. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.jpost.com/Diplomatic-Conference/It-is-always-better-to-explain-than-to-fight-384018>
221. Zvielli A. The first issue. //The Jerusalem Post. – 2015.12.11. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.jpost.com/Diplomatic-Conference/The-first-issue-432873>
222. JacobKramer: Creativity and Loss. Bristol, Sansom & Co, 2006
223. Elmer Holmes Bobst Library. 70 Washington Square South. New York, NY, 10012. Collection processed by Barbara Hawes, 1981 and Edmund Ryder, 1999. Shiplacoff, A. I. (Abraham Isaac), 1877-1936. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://web.archive.org/web/20110702111110/http://dlib.nyu.edu/findingaids/html/tamwag/shiplacoff.html>

Івритом

224. «Агрон, Гершон» – газета «Ха-Аін Ха-Йоміт». [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.the7eye.org.il/lexicon/46085>
225. Сімейний альбом. Альбом засновників Рішон-ле-Ціона. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.gen-mus.co.il/person/?id=1546>
226. Журнал «Наш Двір Кінерет». [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://kineretyard.wordpress.com/>

227. Історії Дганії. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.forum.walla.co.il
228. Кіріат Джек Вейлер. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://jerusalemfoundation.org/old-project/kiryat-jack-d-weiler>
229. Меморіальний сайт загиблих за незалежність Ізраїлю. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.izkor.mod.gov.il/HalalKorot.aspx?id=506613
230. Тідхар Д. «Енциклопедія піонерів ішува та його будівничих: люди та фотопортрети (у 19-ти томах), 1947–1971». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.tidhar.tourolib.org>
231. «Розповіді про землю Ізраїлю – говорять надгробні камені. 1850-1950». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://israelitombstones.blogspot.co.il/2012/11/25_15.html
232. Сайт кібуца Кінерет. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kinneret.org.il>
233. Наймолодша дитина в мошаві Кінерет. – 16.08.2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ynet.co.il
234. Сім'я змінює ім'я: про Нахума Халеві. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.malon.co.il/article.aspx?id=29633&catid=32667>
235. Шмуелі Менахем. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://he.wikipedia.org/wiki/>
236. «Я і мій батько Гершон Агрон»: спогади дочки, записані Елою Іфтах 2009 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.e-mago.co.il/Editor/edu-2988.htm>

Історико-біографічне видання

Валентина Кузнєцова

Нариси історії євреїв Чернігова

Авторське редагування
Технічний редактор **Олег Єрмоленко**
Комп'ютерна верстка **Валерія Лозового**
Дизайн обкладинки **Олега Єрмоленка**
Коректор **Ольга Василенко**

Підписано до друку 21.10.2024 р.
Формат 60x84/8. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman Cug.
Ум. друк. арк. 47,9. Ум. фарб.-відб. 47,9. Обл.-вид. арк. 51,5.
Зам. 0070. Наклад 100 прим.

ТОВ «Видавництво «Десна Поліграф»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 4079 від 1 червня 2011 року
Тел. +38-097-385-28-13

Віддруковано ТОВ «Видавництво «Десна Поліграф»
14035, м. Чернігів, вул. Карпенка-Карого, 40

